

A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 7.

KAPOSVÁR
2020

A kiadvány megjelenését támogatta – *Sponsored by:*

Nemzeti Kulturális Alap
The National Cultural Fund (of Hungary)

Kaposvár Megyei Jogú Város Önkormányzata – *Municipality of Kaposvár*

Szerkesztő – *Editor:*
JUHÁSZ MAGDOLNA

Szerkesztőbizottság – *Editorial Board:*
ÁBRAHÁM LEVENTE, HORVÁTH SZILVIA,
GÉGER MELINDA, JUHÁSZ MAGDOLNA, NÉMETH PÉTER GERGELY

Technikai szerkesztő és borítóterv – *Technical Editor and Cover Designer:*
MATUCZA FERENC

A tanulmányokat lektorálták – *Lectors:*
JUHÁSZ MAGDOLNA, PISZTORA ZSÓFIA, SÜTŐ ZOLTÁN,
ROSTA ISTVÁN, VARGA MÁTÉ

Minden jog fenntartva. A mű egyetlen részlete sem használható fel,
nem sokszorosítható és nem tárolható adathordozó rendszerben
a kiadó írásos engedélye nélkül!

*Neither this publication nor any part of it may be reproduced in any form or distributed
without the prior written permission of publisher!*

ISSN 2064-1966 (Print)
ISSN 2631-0376 (Online)

Kiadó – *Published by:*
RIPPL-RÓNAI MEGYEI HATÓKÖRŰ VÁROSI MÚZEUM, KAPOSVÁR

Felelős kiadó – *Responsible Publisher:*
DR. ÁBRAHÁM LEVENTE megyeimúzeum-igazgató

Nyomdai munkák – *Printed by:*
Pethő Nyomda Kft., Kaposvár

A borítón – *Front cover:*
Ásatás a kaposvári vár területén – *Excavation at the Castle of Kaposvár*

A megjelent kötetek pdf-ben is elérhetők – *Published volumes are available online in pdf format:*
<http://www.smmi.hu/kiadvanyok/KRRMK.htm>

Jelen kiadvány a *Somogyi Múzeumok Közleményei* című sorozat jogutódja,
kötetei elérhetők pdf-ben: <http://www.smmi.hu/publikaciok/smk.html>

Tartalom / Contents

KEVEY BALÁZS: A Kerka-vidék gyertyános-tölgyesei (<i>Veronico montanae-Carpinetum</i> KEVEY 2015) <i>Oak-hornbeam forests in the Kerka valley (Veronico montanae-Carpinetum KEVEY 2015)</i>	5
DOMOKOS TAMÁS és PÁLL GERGELY BARNA: <i>Helix lucorum</i> Linnaeus 1758 (Mollusca: Gastropoda: Helicidae) elterjedése, héjalaktana Budapest XI. és XII. (Hegyvidék) kerületében <i>Distribution and shell morphology of Helix lucorum in Districts XI and XII, Budapest, Hungary</i>	27
ÁBRAHÁM LEVENTE: <i>The Börzsöny lacewing collection I. (Neuroptera: Osmylidae, Mantispidae, Hemerobiidae, Chrysopidae, Nemopteridae, Myrmeleontidae: Ascalaphinae)</i>	35
SCHMIDT PÉTER: A Deseda-tó környékének éjjeli nagylepke faunája (<i>Lepidoptera: Heterocera</i>) <i>The moth fauna of the Lake Deseda and its surroundings (Lepidoptera: Heterocera)</i>	55
KASZA FERENC: A Baláta-tó és madárvilága 2001 és 2018 között <i>The bird fauna of Lake Baláta between 2001–2018</i>	73
BONDÁR MÁRIA: Késő rézkori különleges temetkezések Balatonlelléről (Somogy megye) <i>Unusual burials of the Late Copper Age at Balatonlelle (County Somogy, Hungary)</i>	89
NÉMETH PÉTER GERGELY: Késő római telep Ordacsehi határában <i>Late Roman Settlement near Ordacsehi</i>	109
HARAG MÁTYÁS: Avar kori ásólapátok és ásóvasalások az avar kori szállásterületről <i>Shovels and spades with iron edges from the territory ruled by the Avars</i>	125
SZATLÓCZKI GÁBOR: <i>A nemzetségi szállásoktól a vármegyékig. Adalékok és párhuzamok Somogy megye 10–11. századi településtörténetéhez</i> <i>From clan seats to counties. Addition and parallels to the 10-11 C settlement history of Somogy county</i>	135
MOLNÁR ISTVÁN: A kaposvári vár <i>The Castle of Kaposvár</i>	151
KOC SIS EDIT és VARGA MÁTÉ: Kályhacsempék és kályhaszemek a kereki várból <i>Different types of stove tiles from the Kereki castle</i>	173
HONTI SZILVIA, M. ARADI CSILLA, BALOGH CSILLA, BELÉNYESY KÁROLY, GALLINA ZSOLT, GULYÁS GYÖNGYI, MOLNÁR ISTVÁN, NÉMETH PÉTER GERGELY, SOMOGYI KRISZTINA és VÉGH ANDRÁS: Régészeti kutatások Somogy megyében 2018–2019-ben <i>Archaeological Researches in County Somogy in 2018–2019 years</i>	183
GÁSPÁR FERENC: A Somogyvármegyei Berzsényi Irodalmi Társaság története 1904–1909 <i>The History of the Berzsényi Literary Society 1904–1909</i>	233
NAGY GÁBOR: „Kiugrás” az ismeretlenbe. Az 1944-ben Mezőcsokonya területén lezuhant angol szállító repülőgép és legénységének története „Jump” into the unknown. The story of a British cargo plane and its’ crewmembers, crashed in Mezőcsokonya, Hungary in 1944	251
HAUPTMAN GYÖNGYI: „Mi életfogytiglani, vagy rezsimefogytiglani kényszermunkások vagyunk.” Emlékek az 1952. májusi nagyatádi kitelepítésről „We are forced labourers with a life sentence or regime sentence.” Memories about the relocation in Nagyatád, May 1952	267

VARGA ÉVA: Érdem és protokoll. Államfői kitüntetések a Rippl-Rónai Múzeumban <i>Merit and Protocol. Head of States' Medals in the Rippl-Rónai Museum</i>	283
BERZY PÉTER: A Szibenliszt Bélának készült kanászbalta <i>Swine Heard Axe titled to Bela Szibenliszt</i>	299
LANSZKI-SZÉLES GABRIELLA: Egyházi öltözékek, miseruhák Gölle és Kisgyalán községekben a 18–21. században <i>Church attire, mass chasuble in the villages of Gölle and Kisgyalán in the 18th-21st centuries</i>	305
LANSZKI-SZÉLES GABRIELLA: A Somogy megyei Kisgyalán faluközössége által kedvelt népdalok és magyar nóták az elmúlt száz esztendőben <i>Folk songs and Hungarian songs loved by the community of Kisgyalán in Somogy county (Hungary)</i>	321
GÉGER MELINDA: Az elveszett paradicsom. A vidéki táj és vidéki élet ábrázolása a somogyi képzőművészetben a 20. század első felében I. <i>The Lost Paradise. Representation of the Rural Landscape and Life in Somogy's Art in the First Half of the 20th Century, I.</i>	337
GYENES ZSOLT: „Szigénál kultúra” – Látható hangzások <i>Signal Culture – Visual Acoustics</i>	351
KÖNYVISMERTETÉS	
GÁBOR OLIVÉR: Horváth Szilvia és Kiss Magdolna: Pannoniai fürdőkalauz	357

A Kerka-vidék gyertyános-tölgyesei (*Veronico montanae-Carpinetum* KEVEY 2015)

KEVEY BALÁZS

Pécsi Tudományegyetem Ökológiai Tanszék, H-7624 Pécs, Ifjúság u. 6.,
e-mail: keveyb@gamma.ttk.pte.hu

KEVEY, B.: Oak-hornbeam forests in the Kerka valley (*Veronico montanae-Carpinetum* KEVEY 2015).

Abstract: In this study, the phytosociological characteristics of oak-hornbeam forests in the Kerka valley, SW Hungary are summarized using 50 vegetation samples. These forests grow on alluvial soils affected by high groundwater table, and thus are best regarded as extrazonal communities exhibiting some characteristics of hardwood gallery forests. The high number of submontane elements are particularly typical of them: *Aconitum vulparia*, *Adoxa moschatellina*, *Anemone nemorosa*, *Anemone ranunculoides*, *Asarum europaeum*, *Athyrium filix-femina*, *Cardamine bulbifera*, *Cerastium sylvaticum*, *Corydalis cava*, *Coridalis solida*, *Euphorbia amygdaloides*, *Gagea spathacea*, *Galanthus nivalis*, *Galeobdolon luteum*, *Isopyrum thalictroides*, *Knautia drymeia*, *Lathyrus vernus*, *Leucocjum vernum*, *Lilium martagon*, *Luzula pilosa*, *Maianthemum bifolium*, *Mercurialis perennis*, *Milium effusum*, *Oxalis acetosella*, *Paris quadrifolia*, *Pulmonaria officinalis*, *Ranunculus lanuginosus*, *Sanicula europaea*, *Scilla drunensis*, *Stellaria holostea*, *Veronica montana*, etc. The high frequency of *Fritillaria meleagris* is particularly noteworthy. These plants are likely to be relics of the cooler and wetter, and less extreme Beech I. phase of the Holocene. The occurrence of some sub-Mediterranean species (*Carex strigosa*, *Helleborus dumetorum*, *Knautia drymeia*, *Vicia oroboides*) suggests some degree of relatedness to the oak-hornbeam forests in the Zala Hills (*Helleboro dumetorum-Carpinetum*). The studied woods are sharply separated from the oak-hornbeam forests of Western Transdanubia (*Cyclamini-Carpinetum*), and exhibit relatively closer similarity to the oak-hornbeam forests of the Mura and Drava floodplains and the Rába River valley (*Veronico montanae-Carpinetum*). Syntaxonically, they are best identified with the latter under the name *Veronico montanae-Carpinetum scilletosum drunensis*.

Keywords: phytosociology, Pedunculate oak – Hornbeam forests, multivariate analyses, SW Hungary

Bevezetés

A Kerka-völgy gyertyános-tölgyeseiről a régebbi szakirodalom csak érintőlegesen tesz említést (vö. KÁROLYI – PÓCS 1954, 1957, 1964, 1968, 1969; KÁROLYI – PÓCS – BALOGH 1970, 1971, 1972, 1974, BALOGH et al. 1975; KOVÁCS 2005). Magam 2008-ban jártam először a területen, s természetserű állapotuk és faji összetételük nagyon lenyűgözött. E gyertyános-tölgyesekből 2008 és 2011 között 53 cönológiai felvételt készítettem, amelyekből jelen dolgozatban 50 felvételt használtam fel. Jelen tanulmányban szeretném tisztázni, hogy a kutatott Kerka-völgy erdei milyen kapcsolatban állnak a környékbeli tájak gyertyános-kocsányos tölgyeseivel.

Anyag és módszer

Kutatási terület jellemzése

A Kerka-völgy Kerkabarabás és Kerkaszentkirály között húzódik. Magyarország florisztikai besorolása szerint (vö. Soó 1960; KÁROLYI – PÓCS 1969) ugyan már nem tartozik az Alföld (*Eupannonicum*) flóraidékéhez, de a Kerkát kísérő ártéri gyertyános-kocsányos tölgyesek faji összetétele hasonlóan síkvidéki jellegű, mint a közeli Mura-vidéken, a Somogyi-Dráva-síkon, a vasi Rába-völgyben és a Rába-közben. Megjegyzendő azonban, hogy KÁROLYI – PÓCS (1954, 1968, 1969) ezt az észak-dél irányú ártéri tájat egy északi és egy déli részre osztja, ezért bizonytalanok tűnik, hogy florisztikai-növényföldrajzi szempontból a Kerka-vidéket a göcseji (*Petovicum*), vagy a zalai (*Saladiense*) flórajárásba sorolhatjuk. A terepen látottak alapján ezt a határvonalat a Kerka-vidék északi határáig, Kerkabarabásig áthelyezném. Ezek szerint a Kerka-vidék a Dél-Zala, azaz a *Saladiense* flórajárás részét képezi.

Alkalmazott módszerek

A cönológiai felvételeket a Zürich-Montpellier növénycönológiai iskola (BECKING 1957; BRAUN-BLANQUET 1964) hagyományos kvadrát-módszerével készítettem. A felvételek táblázatos összeállítását, valamint a karakterfajok csoportrészesedését és csoporttömegét az „NS” számítógépes programcsomag (KEVEY – HIRMAN 2002) segítségével végeztem. A felvételkészítés és a hagyományos statisztikai számítások módszerét korábban (KEVEY 2008) részletesen közöltem.

Arra a kérdésre, hogy a Kerka-völgy erdei milyen kapcsolatban állnak a környékbeli tájak gyertyános-kocsányos tölgyeseivel, összehasonlításként a Szigetköz (KEVEY 2008), a vasi Rába-völgy (KEVEY 2015), a Mura-vidék (KEVEY – KOVÁCS 2010) és a Somogyi-Dráva-sík (KEVEY 2007) anyagát használtam fel. Az asszociációk összehasonlításánál – a SYN-TAX 2000 programcsomag (PODANI 2001) segítségével – bináris cluster-analízist (hasonlósági index: Baroni-Urbani–Buser; osztályozási módszer: összetett lánc) és ugyancsak bináris ordinációt végeztem (hasonlósági index: Baroni-Urbani–Buser; ordinációs módszer: főkoordináta-analízis).

A fajok esetében HORVÁTH et al. (1995), a társulásoknál pedig az újabb hazai nomenklaturát (BORHIDI – KEVEY 1996; KEVEY 2008; BORHIDI et al. 2012) köve-

tem. A társulástani és a karakterfaj-statisztikai táblázatok felépítése az újabb eredményekkel (OBERDORFER 1992; MUCINA et al. 1993; KEVEY 2008; BORHIDI et al. 2012) módosított Soó (1980) féle cönológiai rendszerre épül. A növények cönoszisztematikai besorolásánál is elsősorban Soó (1964, 1966, 1968, 1970, 1973, 1980) Synopsis-ára támaszkodtam, de figyelembe vettem az újabb kutatási eredményeket is (vö. BORHIDI 1993, 1995; HORVÁTH et al. 1995; KEVEY 2008).

Eredmények

Termőhelyi viszonyok, zonalitás

BORHIDI (1961) klímazonális térképe szerint a Kerka-völgy a szubmontán bükkös zónába tartozik. Mivel e táj ligeterdős jellegű gyertyános-kocsányos tölgyesei zónán kívül található, állományaik extrazonálisnak tekinthetők. A felmért gyertyános-tölgyesek 158 és 175 m tengerszint feletti magasság között található. Sík terület lévén az égtáji kitétség és a lejtőszög e társulás kialakulásában nem játszik szerepet.

A területen löszös ártéri hordalék képezi az alapkőzetet, amelyen barna erdőtalajok jöttek létre. A tájat átívelő vízfolyások (Kerka, Cserta) viszonylag magasabb talajvízszintet, valamint üde, párás és hűvös mikroklímát biztosítanak. A gyertyános-tölgyesek talajai a félnedves és üde vízgazdálkodási fokozatba sorolhatók.

Fiziognómia

A vizsgált gyertyános-tölgyesek az állomány korától függően 25–35 m magasak, felső lombkoronaszintjük közepesen, vagy jól záródó (60–85 %). Állandó fajjai (K: IV-V) a *Quercus robur* és a *Carpinus betulus*. E két faj egyben állományt (A-D: 3-5) is képez. Az alsó lombkoronaszint változóan fejlett. Magassága 15-22 m, borítása pedig 25-60 %. Főleg alászorult fák alkotják. Állandó faja (K: V) a *Carpinus betulus* mellett az *Acer campestre*. Mindkettő nagyobb tömeget (A-D: 3-4) is képezhet.

A cserjeszint ugyancsak változóan fejlett, amely elsősorban erdészeti beavatkozásokkal kapcsolatos. Magassága 1–5 m, borítása pedig 5–40 %. Állandó elemei (K: IV-V) a következők: *Acer campestre*, *Carpinus betulus*, *Crataegus laevigata*, *Hedera helix*, *Sambucus nigra*, *Ulmus minor*. Közülük nagyobb tömeget (A-D: 3) csak az *Acer campestre* ér el. Az alsó cserjeszint (újulat) borítása 1–40 %. Állandó fajjai (K: IV-V) az alábbiak: *Acer campestre*, *Carpinus betulus*, *Crataegus laevigata*, *Euonymus europaea*, *Hedera helix*, *Quercus robur*, *Sambucus nigra*, *Ulmus minor*. Nagyobb tömeget (A-D: 3-5) e szintben egyetlen faj sem ér el.

A gyepszint fejlett, borítása 70–95 %. Benne számos növény magas állandóságot (K: IV-V) mutat: *Adoxa moschatellina*, *Aegopodium podagraria*, *Ajuga reptans*, *Alliaria petiolata*, *Anemone nemorosa*, *Asarum europaeum*, *Athyrium filix-femina*, *Carex brizoides*, *Carex remota*, *Carex sylvatica*, *Circaea lutetiana*,

Corydalis solida, *Fritillaria meleagris*, *Gagea lutea*, *Galeobdolon luteum*, *Galeopsis pubescens*, *Galium aparine*, *Geum urbanum*, *Glechoma hederacea*, *Isopyrum thalictroides*, *Lamium maculatum*, *Leucojum vernum*, *Ranunculus ficaria*, *Stellaria holostea*, *Urtica dioica*, *Veronica sublobata*, *Viola reichenbachiana*. A fációs képző fajok (A-D: 3–5) száma ennél jóval kevesebb: *Anemone nemorosa*, *Carex brizoides*, *Corydalis solida*, *Galeobdolon luteum*, *Leucojum vernum*, *Ranunculus ficaria*.

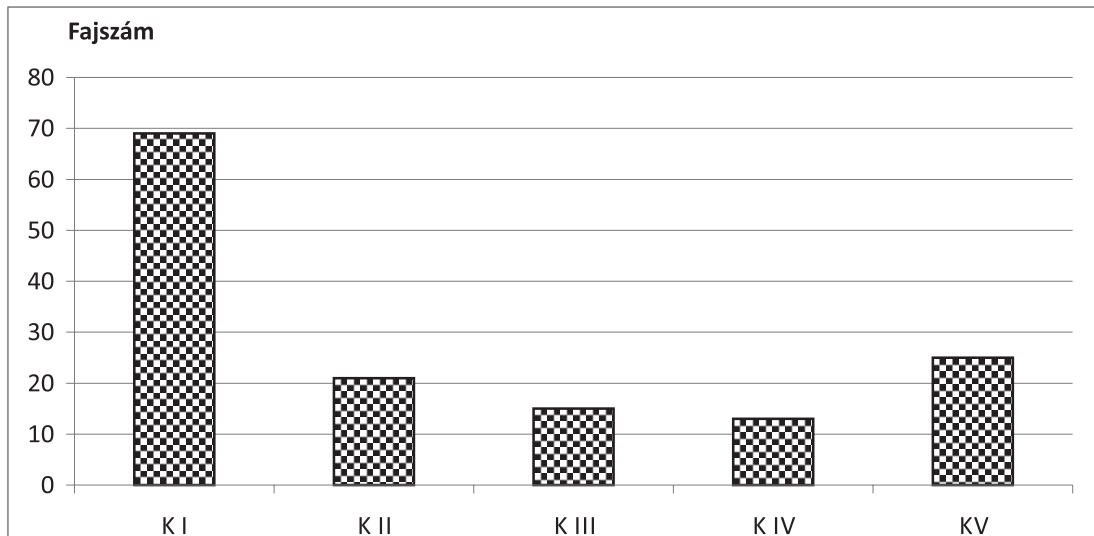
Fajkombináció

Állandósági osztályok

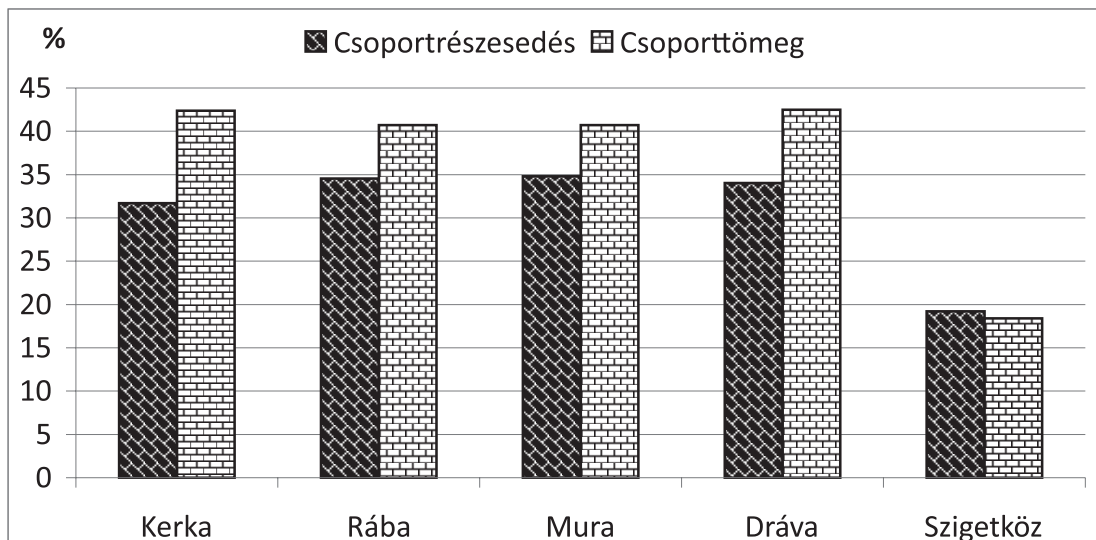
Az 50 cönológiai felvétel alapján a társulásban 25 konstans és 13 szubkonstans faj szerepel az alábbiak szerint: K V: *Acer campestre*, *Adoxa moschatellina*, *Aegopodium podagraria*, *Ajuga reptans*, *Anemone nemorosa*, *Asarum europaeum*, *Carex brizoides*, *Carex sylvatica*, *Carpinus betulus*, *Circaea lutetiana*, *Corydalis solida*, *Crataegus laevigata*, *Euonymus europaeus*, *Gagea lutea*, *Galeobdolon luteum*, *Galeopsis pubescens*, *Galium aparine*, *Hedera helix*, *Quercus robur*, *Ranunculus ficaria*, *Sambucus nigra*, *Stellaria holostea*, *Ulmus minor*, *Veronica sublobata*, *Viola reichenbachiana*. – K IV: *Alliaria petiolata*, *Athyrium filix-femina*, *Carex remota*, *Cornus sanguinea*, *Crataegus monogyna*, *Fraxinus angustifolia*, *Gagea spathacea*, *Geum urbanum*, *Glechoma hederacea*, *Isopyrum thalictroides*, *Lamium maculatum*, *Leucojum vernum*, *Urtica dioica*. A felvételi anyagban ezen kívül 15 akcesszórius (K III), 21 szubakcesszórius (K II) és 69 akcidens (K I) faj is szerepel. Az állandósági osztályok terén tehát a legkisebb fajszám a szubkonstans (K IV) elemeknél van, míg a konstans (K V) fajoknál jelentkezik egy második maximum (vö. 1. ábra; 1. táblázat).

Karakterfajok aránya

A Kerka-völgy gyertyános-tölgyesei sok szubmontán elem számára nyújtanak menedéket. Ilyen *Fagetalia* jellegű fajok a következők: K V: *Adoxa moschatellina*, *Aegopodium podagraria*, *Anemone nemorosa*, *Asarum europaeum*, *Carpinus betulus*, *Carex sylvatica*, *Circaea lutetiana*, *Corydalis solida*, *Gagea lutea*, *Galeobdolon luteum*, *Hedera helix*, *Stellaria holostea*, *Viola reichenbachiana*. – K IV: *Athyrium filix-femina*, *Gagea spathacea*, *Isopyrum thalictroides*. – K III: *Anemone ranunculoides*, *Cerasus avium*, *Dryopteris filix-mas*, *Galanthus nivalis*, *Milium effusum*, *Pulmonaria officinalis*, *Scilla drunensis*, *Stachys sylvatica*. – K II: *Arum maculatum*, *Cerastium sylvaticum*, *Galium odoratum*, *Knautia drymeia*, *Lathyrus vernus*, *Moehringia trinervia*, *Oxalis acetosella*, *Paris quadrifolia*, *Polygonatum multiflorum*. – K I: *Aconitum vulparia*, *Cardamine bulbifera*, *Cardamine impatiens*, *Corydalis cava*, *Euphorbia amygdaloides*, *Fagus sylvatica*, *Galeopsis speciosa*, *Geranium phaeum*, *Lilium martagon*, *Luzula pilosa*, *Maianthemum bifolium*, *Mercurialis perennis*, *Ranunculus lanuginosus*, *Ribes uva-crispa*, *Sanicula europaea*, *Veronica montana*, *Vinca minor*.

1. ábra. Állandósági osztályok eloszlása.

2. ábra. Fagetalia fajok aránya

Kerka: *Veronico montanae-Carpinetum*, Kerka-völgye (KEVEY ined.: 25 felv.);
 Rába: *Veronico montanae-Carpinetum*, Vasi-Rába-völgye (KEVEY 2015: 25 felv.);
 Mura: *Veronico montanae-Carpinetum*, Mura-vidék (KEVEY 2010: 25 felv.);
 Dráva: *Veronico montanae-Carpinetum*, Somogyi-Dráva-sík (KEVEY 2007: 25 felv.);
 Szigetköz: *Scillo vindobonensis-Carpinetum*, Szigetköz (KEVEY 2008: 25 felv.).

E *Fagetalia* fajok 31,69% csoportrészesedést és 42,39% csoporttömeget mutatnak. Arányuk mintegy kétszer akkora, mint a Szigetközben, s közel akkora, mint a vasi Rába-völgyben, a Mura-vidéken és a Dráva-síkon (4. táblázat, 2. ábra).

Mint ártéri gyertyános-kocsányos tölgyes, a felmért állományok ligeterdei sajátságokkal is rendelkeznek, amelyre az alábbi *Alnion incanae* jellegű fajok hívják fel a figyelmet: K V: *Carex brizoides*. – K IV: *Carex remota*, *Fraxinus angustifolia*, *Leucojum vernum*. – K II: *Cerastium sylvaticum*, *Festuca gigantea*, *Padus avium*, *Rumex sanguineus*, *Ulmus laevis*. – K I: *Carex strigosa*, *Chrysosplenium alternifolium*, *Frangula alnus*, *Impatiens noli-tangere*, *Malus sylvestris*, *Padus avium*, *Paris quadrifolia*, *Ranunculus lanuginosus*, *Ribes rubrum*, *Viburnum opulus*. Az *Alnion incanae* elemek csoportrészesedése 13,37%, csoporttömege pedig 12,14%. Ezen értékek magasabbak, mint a Rába-völgy, a Mura-vidék, a Dráva-sík és a Szigetköz gyertyános-tölgyeseiben (4. táblázat, 3. ábra).

A *Quercetea pubescentis-petraeae* elemek e gyertyános-tölgyesekben nem játszanak kiemelkedő szerepet, mégis megemlítenéd, hogy arányuk mintegy egyharmada, mint a Szigetközben, és közel akkora, mint a vasi Rába-völgyben, a Mura-vidéken és a Dráva-síkon (4. táblázat, 4. ábra).

Sokváltozós elemzések eredményei

Ha bináris cluster-analízissel (5. ábra) és ordinációval (6. ábra) megvizsgáljuk a Kerka-völgy, a vasi Rába-völgy, a Mura-vidék és a Somogyi-Dráva-sík gyertyános-tölgyeseinek egymáshoz való viszonyát, a következőket tapasztaljuk. A Szigetköz gyertyános-tölgyesei egy önálló csoportot képeznek, egyértelműen elkülönülnek a másik négy felmérési anyagtól. A Kerka-völgy, a vasi Rába-völgy, a Mura-vidék és a Dráva-sík felvételei egy másik csoportba tömörülnek, bár ezen belül alcsoportok is megfigyelhetők.

Természetvédelmi vonatkozások

A Kerka-völgy gyertyános-tölgyeseiben sok hegyvidéki növényfaj talál menedéket. Mivel a síkvidéki gyertyános-tölgyesek igen megfoghatók, örvendtes, hogy e tájon még mindig vannak terjedelmesebb állományok. Szubmontán fajok (pl. *Aconitum vulparia*, *Anemone nemorosa*, *Asarum europaeum*, *Corydalis cava*, *Euphorbia amygdaloides*, *Galeobdolon luteum*, *Isopyrum thalictroides*, *Lilium martagon*, *Luzula pilosa*, *Maianthemum bifolium*, *Mercurialis perennis*, *Milium effusum*, *Oxalis acetosella*, *Sanicula europaea*, *Stellaria holostea*, *Veronica montana* stb.) részben folyó hozta demontán adventív elem, részben pedig az i.e. 2500-tól i.e. 800-ig tartó Bükk I. kor maradványfajjai (vö. ZÓLYOMI 1936, 1952; JÁRAI-KOMLÓDI, M. 1966a, 1966b, 1968). E gyertyános-tölgyesek így flóra- és vegetációtörténeti szempontból is jelentősek.

A Kerka-vidék erdei a Natura 2000 hálózat részét képezik, bár ez a laza védelem nem sokat ér. Helyenként hatalmas területre kiterjedt tarvágásokat

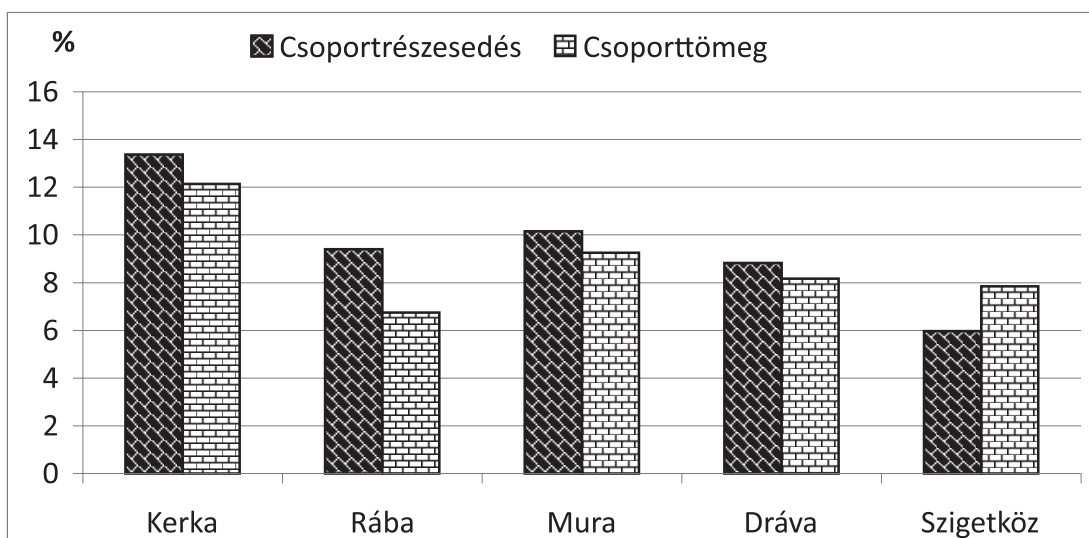
láttam. Már évek óta tervezik egy Kerka-menti tájvédelmi körzet létrehozását, de ez a folyamat különböző érdekegyeztető tárgyalásokon elakadt. A táj gyertyános-tölgyeseinek sajátos arculata (*Fritillaria meleagris*, *Gagea spathacea*, *Helleborus dumetorum*, *Leucojum vernum*, *Scilla drunensis* helyenkénti tömeges előfordulása) azonban egyértelműen sürgeti e védelem létrehozását.

A vizsgált állományokból 14 védett növényfaj került elő, amelyek tovább növelik a társulás természetvédelmi értékét: K IV: *Fritillaria meleagris*, *Gagea spathacea*, *Leucojum vernum*. – K III: *Dryopteris carthusiana*, *Galanthus nivalis*, *Scilla drunensis*. – K II: *Helleborus dumetorum*. – K I: *Aconitum vulparia*, *Carex strigosa*, *Dryopteris dilatata*, *Dryopteris expansa*, *Lilium martagon*, *Ornithogalum sphaerocarpum*, *Vicia oroboides*.

A tájidegen elemek közül a *Fraxinus pennsylvanica* a leggyakoribb (K II), a többi idegenhonos faj csak akcidens (K I) elemként került a felvételekbe: *Impatiens parviflora*, *Juglans regia*, *Oxalis fontana*, *Quercus rubra*, *Robinia pseudo-acacia*. Szerencsére egyelőre komolyabb zavaró hatást nem fejtenek ki.

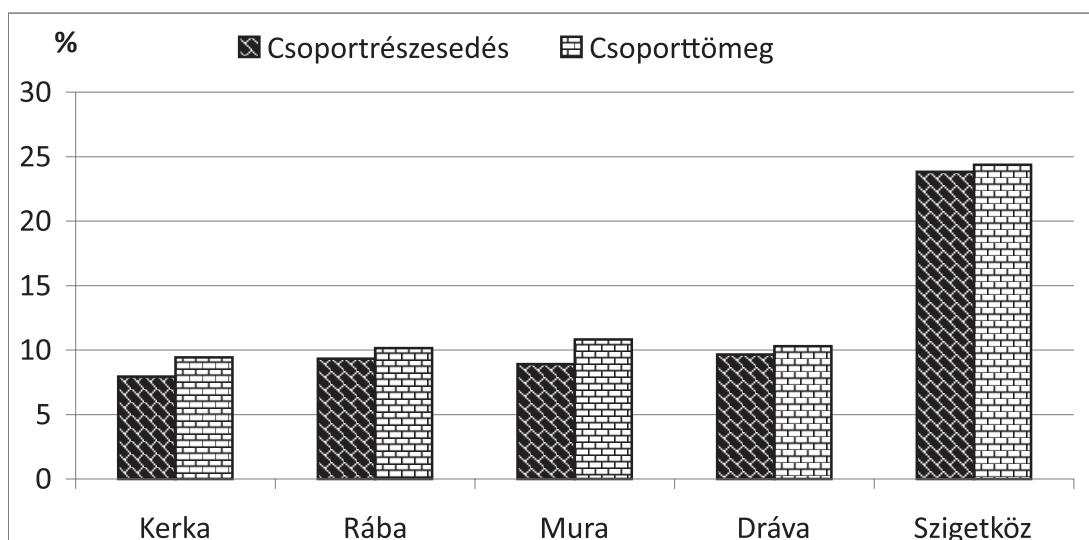
Megvitatás

Annak ellenére, hogy a Kerka-völgyet nem sorolják az alföldi tájak körébe, a vizsgált gyertyános-kocsányos tölgyesek szerkezete és faji összetétele nagyon hasonlít egyéb alföldi tájak gyertyános-tölgyeseire. Ezért végeztem összehasonlítást a vasi Rába-völgy (KEVEY 2015), a Mura-vidék (KEVEY – KOVÁCS 2010), a Dráva-sík (KEVEY 2007) és a Szigetköz (KEVEY 2008) gyertyános-tölgyesei között. Egy korábbi tanulmányomban már bebizonyítottam, hogy a vasi Rába-völgy és a Kőszegi-hegység gyertyános-tölgyesei között közelebbi rokonsági kapcsolat nem mutatható ki (KEVEY 2015). Jelen tanulmányból viszont kiderült, hogy az ország nyugati peremén levő gyertyános-kocsányos tölgyesek közül a szigetközi felvételi anyag élesen elkülönül a Kerka-völgy, a Rába-völgy, a Mura-vidék és a Dráva-sík gyertyános-tölgyeseitől. Ugyanakkor utóbbi négy táj gyertyános-tölgyesei között nagyfokú rokonság tételezhető fel. Ezt bizonyítja a *Fagetalia* (2. ábra) és a *Quercetea pubescentis-petraeae* (4.) fajok közel azonos aránya. A Szigetközben ezzel szemben mintegy fele a *Fagetalia* (2. ábra) és nagyjából kétszeres a *Quercetea pubescentis-petraeae* (4. ábra) elemek aránya. Mindezt megerősítik a sokváltozós analízisek eredményei is. A dendrogramon (5. ábra) és az ordinációs diagramon (6. ábra) a Szigetközben készült felvételek külön csoportot képeznek, míg a Kerka, a Rába, a Mura és a Dráva melletti felvételek egy másik csoportban tömörülnek. A két asszociáció helye a szüntaxonómiai rendszerben az alábbi módon vázolható:

3. ábra. *Alnion incanae* fajok aránya

Kerka: *Veronico montanae-Carpinetum*, Kerka-völgye (KEVEY ined.: 25 felv.);
 Rába: *Veronico montanae-Carpinetum*, Vasi-Rába-völgye (KEVEY 2015: 25 felv.);
 Mura: *Veronico montanae-Carpinetum*, Mura-vidék (KEVEY 2010: 25 felv.);
 Dráva: *Veronico montanae-Carpinetum*, Somogyi-Dráva-sík (KEVEY 2007: 25 felv.);
 Szigetköz: *Scillo vindobonensis-Carpinetum*, Szigetköz (KEVEY 2008: 25 felv.).

4. ábra. *Quercetea pubescentis-petraeae* fajok aránya

Kerka: *Veronico montanae-Carpinetum*, Kerka-völgye (KEVEY ined.: 25 felv.);
 Rába: *Veronico montanae-Carpinetum*, Vasi-Rába-völgye (KEVEY 2015: 25 felv.);
 Mura: *Veronico montanae-Carpinetum*, Mura-vidék (KEVEY 2010: 25 felv.);
 Dráva: *Veronico montanae-Carpinetum*, Somogyi-Dráva-sík (KEVEY 2007: 25 felv.);
 Szigetköz: *Scillo vindobonensis-Carpinetum*, Szigetköz (KEVEY 2008: 25 felv.).

Divisio: Q U E R C O - F A G E A JAKUCS 1967

Classis: QUERCO-FAGETEA BR.-BL. et VLIAGER in VLIAGER 1937 em. BORHIDI in BORHIDI et KEVEY 1996

Ordo: FAGETALIA SYLVATICAE PAWŁOWSKI in PAWŁOWSKI et al. 1928

Alliance: Fagion sylvaticae LUQUET 1926

Suballiance: *Carpinenion betuli* ISSLER 1931

1. Associatio: *Veronico montanae-Carpinetum* KEVEY 2008: Kerka-völgy, Rába-völgy, Mura-vidék, Dráva-sík

Subassociatio: *scilletosum drunensis* KEVEY 2015

2. Associatio: *Scillo vindobonensis-Carpinetum* KEVEY in BORHIDI – KEVEY 1996: Szigetköz

Összefoglalás

Jelen tanulmány Magyarország délnyugati részén, a Kerka-völgy gyertyános-tölgyeseinek társulási viszonyait mutatja be 50 cönológiai felvétel alapján. Ártéri, mérsékelt talajvíz által befolyásolt, extrazonális asszociációval állunk szemben, amely „ligeterdős” sajátosságokkal is rendelkezik. Különösen a szubmontán elemek gyakorisága jellemző: *Aconitum vulparia*, *Adoxa moschatellina*, *Anemone nemorosa*, *Anemone ranunculoides*, *Asarum europaeum*, *Athyrium filix-femina*, *Cardamine bulbifera*, *Cerastium sylvaticum*, *Corydalis cava*, *Coridalis solida*, *Euphorbia amygdaloides*, *Gagea spathacea*, *Galanthus nivalis*, *Galeobdolon luteum*, *Isopyrum thalictroides*, *Knautia drymeia*, *Lathyrus vernus*, *Leucojum vernum*, *Lilium martagon*, *Luzula pilosa*, *Maianthemum bifolium*, *Mercurialis perennis*, *Milium effusum*, *Oxalis acetosella*, *Paris quadrifolia*, *Pulmonaria officinalis*, *Ranunculus lanuginosus*, *Sanicula europaea*, *Scilla drunensis*, *Stellaria holostea*, *Veronica montana* stb. E növények valószínűleg az egykori hűvösebb, csapadékosabb és kiegyenlített klímájú „Bükk I. kor” maradványfajai. Néhány szubmediterrán jellegű faj előfordulása a szomszédos Zalai-dombság gyertyános-tölgyeseivel (*Helleboro dumetorum-Carpinetum*) való némi rokonságra utal: *Carex strigosa*, *Helleborus dumetorum*, *Knautia drymeia*, *Vicia oroboides*. Különösen feltűnő a területen a *Fritillaria meleagris* gyakorisága. A vizsgált állományok élesen elkülönülnek a Szigetköz gyertyános-tölgyeseitől (*Scillo vindobonensi-Carpinetum*) és viszonylag közelebbi rokonságot mutatnak a Mura-ártér, a Dráva-sík és a vasi Rába-völgy gyertyános-tölgyeseivel (*Veronico montanae-Carpinetum*). Ennek megfelelően a Kerka-völgy gyertyános-tölgyesei –

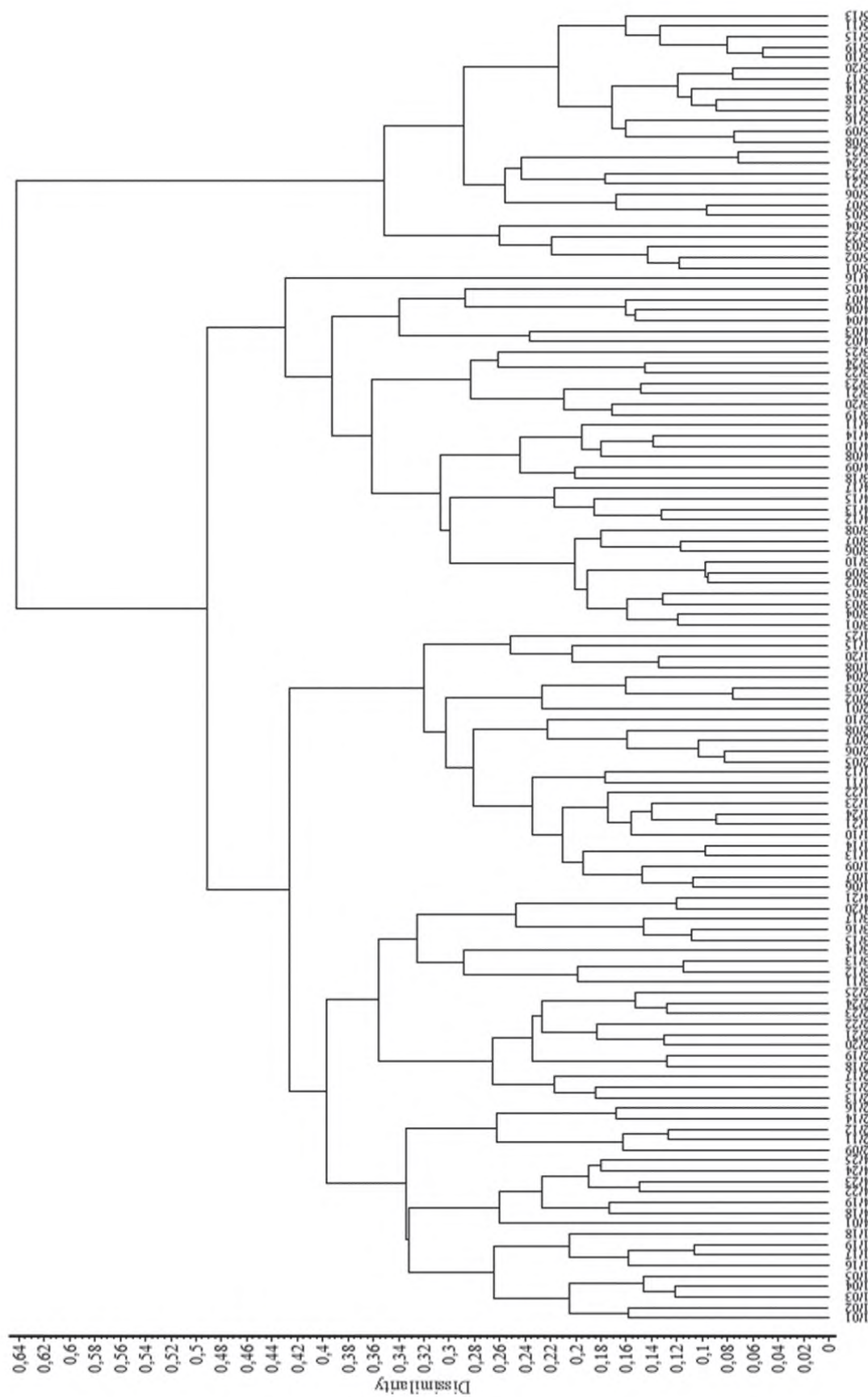
Veronico montanae-Carpinetum scilletosum drunensis néven – azonosíthatók a vasi Rába-völgy gyertyános-tölgyeseivel.

Köszönetnyilvánítás

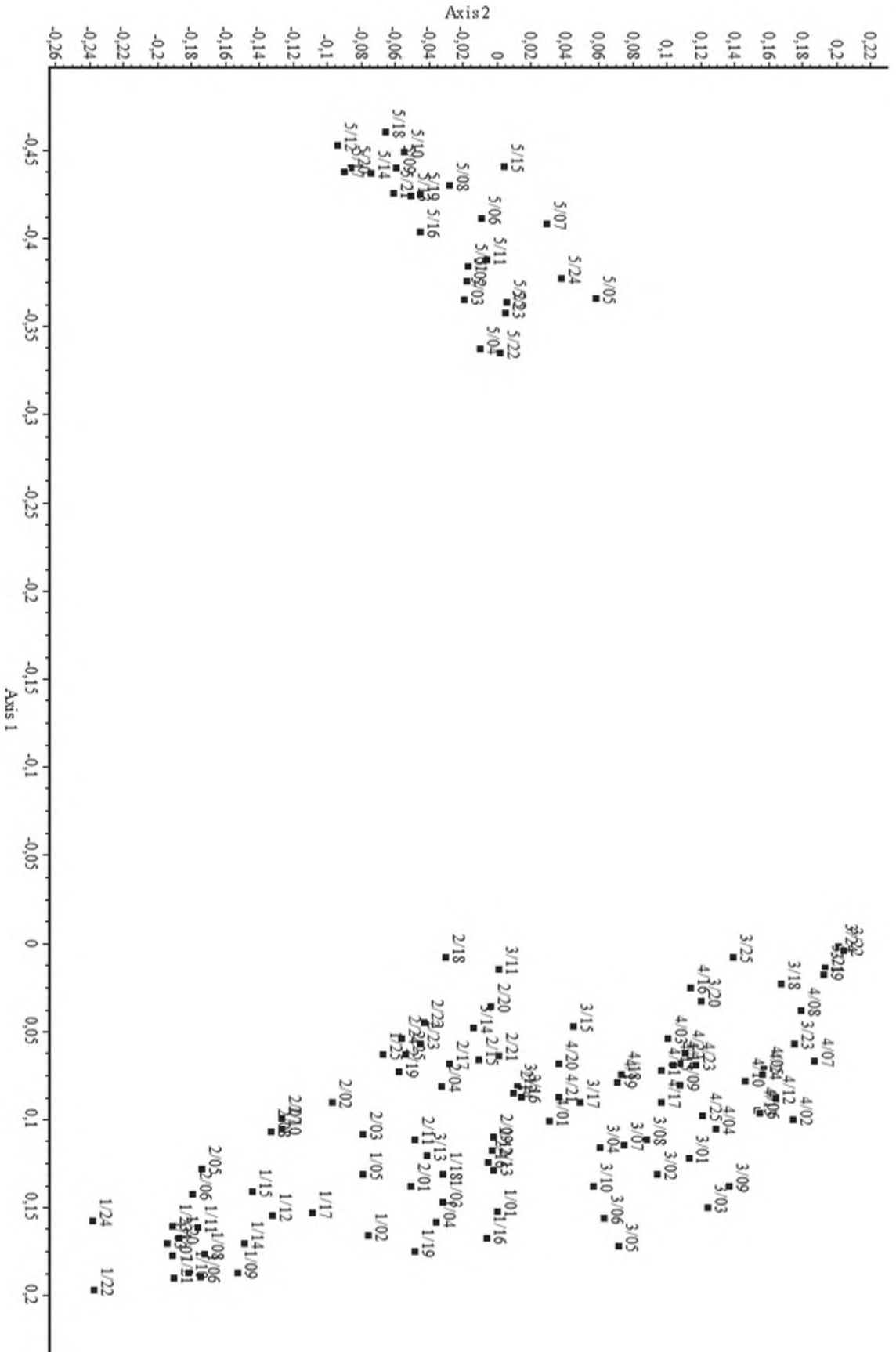
Köszönetem illeti Lelkes András természetvédelmi őrt, aki terepismeretével segítette munkámat.

Rövidítések

A1: felső lombkoronaszint; A2: alsó lombkoronaszint; Adv: Adventiva; AF: Aremonio-Fagion; Agi: Alnenion glutinosae-incanae; Ai: Alnion incanae; Ara: Arrhenatheretalia; Arc: Arction lappae; Ata: Alnetalia glutinosae; B1: cserjeszint; B2: újulát; Ber: Berberidion; Bia: Bidentetalia; C: gypsoszint; Cgr: Caricenion gracilis; Che: Chenopodietaea; ChS: Chenopodio-Scleranthea; Cn: Calystegion sepium; Cp: Carpinenion betuli; Des: Deschampsion caespitosae; Epa: Epilobietalia; Epn: Epilobion angustifolii; EuF: Eu-Fagenion; F: Fagetalia sylvaticae; FiC: Filipendulo-Cirsion oleracei; Fru: Festucion rupicolae; GA: Galio-Alliarion; I: Indifferens; ined.: ineditum (kiadatlan közlés); Mag: Magnocaricion; MoA: Molinio-Arrhenatheretalia; Moa: Molinio-Juncetalia; NA: Nardo-Agrostion tenuis; Pla: Plantaginietalia majoris; Pna: Populenion nigro-albae; PQ: Pino-Quercion; Prf: Prunion fruticosae; Pru: Prunetalia spinosae; Pte: Phragmitetalia; Qc: Quercetalia cerridis; QFt: Querco-Fagetalia; Qpp: Quercetalia pubescentis-petraeae; Qr: Quercetalia roboris; S: summa (összeg); Sal: Salicion albae; SaS: Sambuco-Salicion capreae; Sea: Secalietalia; s.l.: sensu lato (tágabb értelemben); Spu: Salicetalia purpureae; TA: Tilio platyphyllae-Acerenion pseudoplatani; Ulm: Ulmenion; VP: Vaccinio-Piceetalia.

5. ábra. Gyertyános-tölgyes felvételek bináris dendrogramja (hasonlósági index: Baroni-Urbani-Buser; osztályozó módszer: teljes lánc).
1/1-25: *Veronico montanae-Carpinetum*, Kerka-völgye (KEVEY ined.); 2/1-25: *Veronico montanae-Carpinetum*, Vasi-Rába-völgye (KEVEY 2015);
3/1-25: *Veronico montanae-Carpinetum*, Mura-vidék (KEVEY 2010); 4/1-25: *Veronico montanae-Carpinetum*, Somogyi-Dráva-sík (KEVEY 2007);
5/1-25: *Scillo vindobonensis-Carpinetum*, Szigetköz (KEVEY 2008).

6. ábra. Gyertyános-tölgyes felvételek bináris ordinációs diagramja (hasonlóssági index: Baroni-Urbani-Buser; ordinációs módszer: főkoordináta-analízis).
 1/1-25: *Veronica montanae-Carpinetum*, Kerkai-völgye (KEVEY Ined.); 2/1-25: *Veronica montanae-Carpinetum*, Vasi-Rába-völgye (KEVEY 2015);
 3/1-25: *Veronica montanae-Carpinetum*, Mura-vidék (KEVEY 2010); 4/1-25: *Veronica montanae-Carpinetum*, Somogyi-Dráva-sík (KEVEY 2007);
 5/1-25: *Scillo vindobonensis-Carpinetum*, Szigetköz (KEVEY 2008).

Irodalom

- BALOGH M. – KÁROLYI Á. – PÓCS T. (1975): Délnyugat-Dunántúl flórája VII. – Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Nova Series 7: 329-377.
- BECKING, R. W. (1957): The Zürich-Montpellier School of phytosociology. – Botanical Review 23: 411-488.
- BORHIDI A. (1961): Klimadiagramme und klimazonale Karte Ungarns. – Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis, Sectio Biologica 4: 21-250.
- BORHIDI A. (1993): A magyar flóra szociális magatartás típusai, természetességi és relatív ökológiai értékszámjai. – Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs, 95 pp.
- BORHIDI A. (1995): Social behaviour types, the naturalness and relative ecological indicator values of the higher plants in the hungarian flora. – Acta Botanica Academiae Scientiarum Hungaricae 39: 97-181.
- BORHIDI A. – KEVEY B. (1996): An annotated checklist of the hungarian plant communities II. – In: BORHIDI A. (szerk.): Critical revision of the hungarian plant communities. Janus Pannonius University, Pécs, pp. 95-138.
- BORHIDI A. – KEVEY B. – LENDVAI G. (2012): Plant communities of Hungary. – Akadémiai Kiadó, Budapest, 544 pp.
- BRAUN-BLANQUET, J. (1964): Pflanzensociologie (ed. 3.). – Springer Verlag, Wien–New York, 865 pp.
- HORVÁTH F. – DOBOLYI Z. K. – MORSCHHAUSER T. – LŐKÖS L. – KARAS L. – SZERDAHELYI T. (1995): Flóra adatbázis 1.2. – MTA Ökológiai és Botanikai Kutatóintézete, Vácrátót, 267 pp.
- ISSLER, E. (1931): Les associations silvatiques haut-rhinoises. – Bulletin de la Société Botanique de France 78, Paris.
- JAKUCS P. (1967): Gedanken zur höheren Systematik der europäischen Laubwälder. – Contribuții Botanice, Cluj 1967: 159-166.
- JÁRAI-KOMLÓDI M. (1966a): Palinológiai vizsgálatok a Magyar Alföldön a Würm glaciális és a holocén klíma- és vegetációtörténetére vonatkozóan. – Kandidátusi értekezés (Kézirat).
- JÁRAI-KOMLÓDI M. (1966b): Adatok az Alföld negyedkori klíma- és vegetációtörténetéhez I. – Botanikai Közlemények 53: 191-201.
- JÁRAI-KOMLÓDI M. (1968): The late glacial and holocene flora of the hungarian great plain. – Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis, Sectio Biologica 9-10: 199-225.
- KÁROLYI Á. – PÓCS T. (1954): Adatok Délnyugat-Dunántúl növényföldrajzához. Botanikai Közlemények 45 (1948-1954): 257-267.
- KÁROLYI Á. – PÓCS T. (1957): Újabb adatok Délnyugat-Dunántúl flórájához. – Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici, Series nova 8: 197-204.
- KÁROLYI Á. – PÓCS T. (1964): Újabb adatok Délnyugat-Dunántúl flórájához III. – Savaria Vas Megyei Múzeumok Értesítője 2: 43-54.
- KÁROLYI Á. – PÓCS T. (1969): Délnyugat-Dunántúl flórája I. – Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Nova Series 6: 329-390.
- KÁROLYI Á. – PÓCS T. (1969): Délnyugat-Dunántúl flórája II. – Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Nova Series 7: 329-377.
- KÁROLYI Á. – PÓCS T. – BALOGH M. (1970): Délnyugat-Dunántúl flórája III. – Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Nova Series 8: 469-495.
- KÁROLYI Á. – PÓCS T. – BALOGH M. (1971): Délnyugat-Dunántúl flórája IV. – Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Nova Series 9: 387-409.
- KÁROLYI Á. – PÓCS T. – BALOGH M. (1972): Délnyugat-Dunántúl flórája V. – Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Nova Series 10: 373-400.
- KÁROLYI Á. – PÓCS T. – BALOGH M. (1974): Délnyugat-Dunántúl flórája VI. – Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Nova Series 12: 451-463.
- KEVEY B. (2007): A Somogyi-Dráva-ártér gyertyános-tölgyesei (*Circaeo-Carpinetum* BORHIDI 2003 em. KEVEY hoc loco). – Somogyi Múzeumok Közleményei 17 (2006): 83–102.
- KEVEY B. (2008): Magyarország erdőtársulásai (Forest associations of Hungary). Die Wälder von Ungarn. – Tilia 14: 1-488. + CD-adatbázis (230 táblázat + 244 ábra).
- KEVEY B. (2015): A vasi Rába-völgy gyertyános-tölgyesei (*Veronico montanae-Carpinetum scilletosum drunensis* KEVEY subass. nova). – Kanitzia 22: 211-237.
- KEVEY B. – HIRMAN A. (2002): „NS” számítógépes cönológiai programcsomag. – In: HORVÁTH A. (szerk.): Aktuális flóra- és vegetációkutatások a Kárpát-medencében V. Pécs, 2002. március 8-10. (Összefoglalók), Pécsi Tudományegyetem Növénytani Tanszék, Duna-Dráva Nemzeti Park Igazgatósága, Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága, Kosbor Természetvédelmi Egyesület, Pécs, pp.: 74.
- KEVEY B. – KOVÁCS J. A. (2010): A Mura-vidék gyertyános-tölgyesei (*Veronico montanae-Carpinetum* KEVEY 2008). – Kanitzia 17: 195-221.
- KOVÁCS J. A. (2005): Délnyugat-Dunántúl flórája VIII. – Kanitzia 13: 125-275.
- LUQUET, A. (1926): Essai sur la géographie botanique de l'Auvergne. Les associations végétales du Massif des Monts-Dores. – Géographie Botanique de l'Auvergne. Les Presses Universitaires de France, Paris, pp. 1-263.
- MUCINA, L. – GRABHERR, G. – WALLNÖFER, S. (1993): Die Pflanzengesellschaften Österreichs III. Wälder und Gebüsche. – Gustav Fischer, Jena – Stuttgart – New York, 353 pp.
- OBERDORFER, E. (1992): Süddeutsche Pflanzengesellschaften IV. A. Textband. – Gustav Fischer Verlag, Jena – Stuttgart. New York, 282 pp.
- PAWŁOWSKI B. – SOKOŁOWSKI M. – WALLISCH K. (1928): Die Pflanzenassoziationen des Tatra-Gebirges VII. Die Pflanzenassoziationen und die Flora des Morskie Oko-Tales. – Bulletin International de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres, Classe des Sciences Mathématiques et Naturelles; Série B: Sciences Naturelles, Cracovie, Suppl. 1927: 205-272.
- PODANI J. (2001): SYN-TAX 2000 Computer Programs for Data Analysis in Ecology and Systematics. – Scientia, Budapest, 53 pp.
- Soó R. (1960): Magyarország új florisztikai-növényföldrajzi felosztása. – Magyar Tudományos Akadémia Biológiai Csoportjának Közleményei 4: 43–70.
- Soó R. (1964, 1966, 1968, 1970, 1973, 1980): A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve I-VI. – Akadémiai kiadó, Budapest.
- VLIEGER, J. (1937): Aperçu sur les unités phytosociologiques supérieures des Pays-Bas. – Nederlandsh Kruidkundig Archief 47: 335.
- ZÓLYOMI B. (1936): Tízezer év története virágporaszemekben. – Természettudományi Közöny 68: 504-516.
- ZÓLYOMI B. (1952): Magyarország növénytakarójának fejlődéstörténete az utolsó jégkorszaktól. – Magyar Tudományos Akadémia Biológiai Osztályának Közleményei 1: 491-530.

3. táblázat. Felvételi adatok 1.

Kvadrát	Település	Dűlő	Alapkőzet	Talajtípus	Szerző
1	Iklódbördöce	Cserta-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
2	Iklódbördöce	Cserta-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
3	Iklódbördöce	Cserta-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
4	Iklódbördöce	Cserta-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
5	Iklódbördöce	Cserta-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
6	Iklódbördöce	Cserta-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
7	Iklódbördöce	Cserta-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
8	Iklódbördöce	Cserta-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
9	Iklódbördöce	Cserta-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
10	Lenti	Park-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
11	Lenti	Park-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
12	Lenti	Park-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
13	Lenti	Park-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
14	Lenti	Park-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
15	Lenti	Park-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
16	Lenti	Park-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
17	Lenti	Park-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
18	Lenti	Park-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
19	Lenti	Park-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
20	Lenti	Vár-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
21	Lenti	Vár-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
22	Lenti	Vár-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
23	Lenti	Vár-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
24	Lenti	Vár-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
25	Lenti	Vár-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
26	Lenti	Vár-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
27	Lenti	Vár-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
28	Lenti	Vár-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
29	Lenti	Alsó-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
30	Lentiszombathely	Úrbéri-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
31	Lentiszombathely	Úrbéri-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
32	Lentiszombathely	Úrbéri-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
33	Lentiszombathely	Úrbéri-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
34	Lentiszombathely	Úrbéri-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
35	Lentiszombathely	Úrbéri-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
36	Lentiszombathely	Úrbéri-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
37	Lentiszombathely	Úrbéri-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
38	Lentiszombathely	Úrbéri-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
39	Lenti-Bárhely	Bárhelyi-erdő	löszös öntésföld	Barna erdőtalaj	Kevey ined.
40	Lenti-Bárhely	Bárhelyi-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
41	Lenti-Bárhely	Bárhelyi-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
42	Lenti-Bárhely	Bárhelyi-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
43	Lenti-Bárhely	Bárhelyi-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
44	Lenti-Bárhely	Bárhelyi-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
45	Lenti-Bárhely	Bárhelyi-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
46	Lenti-Bárhely	Bárhelyi-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
47	Lenti-Bárhely	Bárhelyi-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
48	Lenti-Bárhely	Bárhelyi-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
49	Kerkabarabás	Medesi-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.
50	Kerkabarabás	Medesi-erdő	löszös öntésföld	barna erdőtalaj	Kevey ined.

4. táblázat. Karakterfajok aránya az ország nyugati részének gyertyános-kocsányos tölgyeseiben

Kerka: *Veronica montanae-Carpinetum*, Kerka-völgy (Kevey ined. 25 felv.)Rába: *Veronica montanae-Carpinetum*, Rába-völgy (Kevey 2015 25 felv.)Mura: *Veronica montanae-Carpinetum*, Mura-vidék (Kevey - Kovács 2010: 25 felv.)Dráva: *Veronica montanae-Carpinetum*, Somogyi-Dráva-sík (Kevey 2007: 25 felv.)Szigetköz: *Scilla vindobonensi-Carpinetum*, Szigetköz (Kevey 2008: 25 felv.)

4/1. táblázat	Csoportrészesedés					Csoporttömeg				
	Kerka	Rába	Mura	Dráva	Szigetköz	Kerka	Rába	Mura	Dráva	Szigetköz
Quercus-Fagea	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Salicetea purpureae	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Salicetalia purpureae	0,57	0,56	0,27	0,38	0,60	0,05	0,05	0,03	0,06	0,13
Salicion albae	0,67	0,64	0,40	0,94	0,77	0,12	0,10	0,08	0,13	0,17
Populion nigro-albae	0,54	0,65	0,53	0,63	0,03	0,26	0,13	0,12	0,32	0,00
Salicion albae s.l.	1,21	1,29	0,93	1,57	0,80	0,38	0,23	0,20	0,45	0,17
Salicetalia purpureae s.l.	1,78	1,85	1,20	1,95	1,40	0,43	0,28	0,23	0,51	0,30
Salicetea purpureae s.l.	1,78	1,85	1,20	1,95	1,40	0,43	0,28	0,23	0,51	0,30
Alnetea glutinosae	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Alnetalia glutinosae	2,36	1,33	2,36	2,20	0,79	3,52	0,52	1,68	1,36	0,08
Alnetea glutinosae s.l.	2,36	1,33	2,36	2,20	0,79	3,52	0,52	1,68	1,36	0,08
Quercus-Fagetea	16,68	18,24	17,66	17,60	20,64	12,74	17,14	16,47	15,78	23,29
Fagetalia sylvaticae	31,69	34,54	34,80	34,01	19,21	42,39	40,72	40,71	42,49	18,40
Alnion incanae	11,21	7,97	8,92	7,40	4,58	11,58	6,47	8,69	7,54	7,49
Alnenion glutinosae-incanae	0,79	0,80	0,90	0,66	0,00	0,28	0,14	0,16	0,33	0,00
Ulmion	1,37	0,63	0,33	0,76	1,39	0,28	0,14	0,40	0,30	0,36
Alnion incanae s.l.	13,37	9,40	10,15	8,82	5,97	12,14	6,75	9,25	8,17	7,85
Fagion sylvaticae	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Eu-Fagenion	0,12	0,15	0,65	0,20	0,13	0,04	0,01	0,71	0,10	0,02
Carpinion betuli	8,06	7,44	5,98	5,66	5,52	15,93	19,46	17,33	17,72	13,98
Tilio-Acerenion	0,56	1,58	1,33	1,02	2,67	0,26	2,30	0,53	0,53	6,22
Cephalanthero-Fagenion	0,00	0,00	0,00	0,00	0,54	0,00	0,00	0,00	0,00	0,62
Fagion sylvaticae s.l.	8,74	9,17	7,96	6,88	8,86	16,23	21,77	18,57	18,35	20,84
Aremonio-Fagion	0,61	0,23	1,28	0,82	0,10	0,13	0,02	0,15	0,09	0,01
Fagetalia sylvaticae s.l.	54,41	53,34	54,19	50,53	34,14	70,89	69,26	68,68	69,10	47,10
Quercetalia roboris	0,74	0,41	1,23	1,20	1,10	0,06	0,04	0,14	0,28	0,20
Deschampsio flexuosae-Fagion	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Gentiano asclepiadeae-Fagenion	0,00	0,05	0,00	0,02	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Deschampsio flexuosae-Fagion s.l.	0,00	0,05	0,00	0,02	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Quercion robori-petraeae	0,00	0,00	0,00	0,00	0,42	0,00	0,00	0,00	0,00	0,06
Quercetalia roboris s.l.	0,74	0,46	1,23	1,22	1,52	0,06	0,04	0,14	0,28	0,26
Quercus-Fagetea s.l.	71,83	72,04	73,08	69,35	56,30	83,69	86,44	85,29	85,16	70,65
Quercetea pubescentis-petraeae	7,95	9,33	8,90	9,65	23,82	9,42	10,16	10,81	10,29	24,37
Orno-Cotinetalia	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Orno-Cotinion	0,00	0,00	0,02	0,00	1,84	0,00	0,00	0,00	0,00	1,67
Orno-Cotinetalia s.l.	0,00	0,00	0,02	0,00	1,84	0,00	0,00	0,00	0,00	1,67
Quercetalia cerridis	0,00	0,00	0,13	0,07	0,75	0,00	0,00	0,01	0,07	0,73
Quercion farnetto	0,00	0,05	0,17	0,47	0,00	0,00	0,00	0,04	0,05	0,00
Aceri tatarici-Quercion	0,00	0,02	0,00	0,17	0,83	0,00	0,00	0,00	0,04	0,44
Quercetalia cerridis s.l.	0,00	0,07	0,30	0,71	1,58	0,00	0,00	0,05	0,16	1,17
Prunetalia spinosae	0,16	0,07	0,28	0,20	1,67	0,01	0,01	0,03	0,02	0,16
Berberidion	0,00	0,00	0,00	0,07	0,12	0,00	0,00	0,00	0,07	0,01
Prunio fruticosae	0,16	0,07	0,23	0,14	0,13	0,01	0,01	0,02	0,01	0,01
Prunetalia spinosae s.l.	0,32	0,14	0,51	0,41	1,92	0,02	0,02	0,05	0,10	0,18
Quercetea pubescentis-petraeae s.l.	8,27	9,54	9,73	10,77	29,16	9,44	10,18	10,91	10,55	27,39
Quercus-Fagea s.l.	84,24	84,76	86,37	84,77	87,65	97,08	97,42	98,11	97,58	98,42
Abieti-Piceea	0,00	0,02	0,00	0,05	0,05	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Vaccinio-Piceetea	0,43	0,17	0,73	0,53	0,00	0,05	0,02	0,13	0,15	0,00
Pino-Quercetalia	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Pino-Quercion	0,02	0,12	0,20	0,42	0,14	0,00	0,01	0,02	0,13	0,01
Pino-Quercetalia s.l.	0,02	0,12	0,20	0,42	0,14	0,00	0,01	0,02	0,13	0,01
Vaccinio-Piceetea s.l.	0,45	0,29	0,93	0,95	0,14	0,05	0,03	0,15	0,28	0,01
Abieti-Piceea s.l.	0,45	0,31	0,93	1,00	0,19	0,05	0,03	0,15	0,28	0,01
Cypero-Phragmitea	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Phragmitetea	0,07	0,07	0,02	0,04	0,02	0,01	0,01	0,00	0,00	0,00
Magnocaricetalia	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Magnocaricion	0,05	0,01	0,01	0,01	0,02	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Caricion gracilis	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Magnocaricion s.l.	0,06	0,01	0,01	0,01	0,02	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Magnocaricetalia s.l.	0,06	0,01	0,01	0,01	0,02	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Phragmitetea s.l.	0,13	0,08	0,03	0,05	0,04	0,01	0,01	0,00	0,00	0,00
Cypero-Phragmitea s.l.	0,13	0,08	0,03	0,05	0,04	0,01	0,01	0,00	0,00	0,00
Molinio-Arrhenathera	1,58	1,28	1,68	1,64	0,85	0,20	0,16	0,28	0,24	0,11
Molinio-Juncetea	0,07	0,10	0,14	0,20	0,00	0,01	0,01	0,01	0,02	0,00
Molinietalia coeruleae	0,00	0,00	0,00	0,00	0,40	0,00	0,00	0,00	0,00	0,06
Deschampsion caespitosae	0,69	0,15	0,11	0,19	0,03	0,06	0,01	0,01	0,02	0,00
Molinietalia coeruleae s.l.	0,69	0,15	0,11	0,19	0,48	0,06	0,01	0,01	0,02	0,06
Molinio-Juncetea s.l.	0,76	0,25	0,25	0,39	0,48	0,07	0,02	0,02	0,04	0,06
Arrhenatheretea	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Arrhenatheretalia	0,07	0,15	0,23	0,33	0,38	0,01	0,01	0,02	0,04	0,05
Arrhenatheretea s.l.	0,07	0,15	0,23	0,33	0,38	0,01	0,01	0,02	0,04	0,05

A KERKA-VIDÉK GYERTYÁNOS-TÖLGYESEI
(*Veronico montanae-Carpinetum* KEVEY 2015)

Kerka: *Veronico montanae-Carpinetum*, Kerka-völgy (Kevey ined. 25 felv.)

Rába: *Veronico montanae-Carpinetum*, Rába-völgy (Kevey 2015 25 felv.)

Mura: *Veronico montanae-Carpinetum*, Mura-vidék (Kevey - Kovács 2010: 25 felv.)

Dráva: *Veronico montanae-Carpinetum*, Somogyi-Dráva-sík (Kevey 2007: 25 felv.)

Szigetköz: *Scillo vindobonensi-Carpinetum*, Szigetköz (Kevey 2008: 25 felv.)

4/2. táblázat	Csoportrészesedés					Csoporttömeg				
	Kerka	Rába	Mura	Dráva	Szigetköz	Kerka	Rába	Mura	Dráva	Szigetköz
Nardo-Callunetea	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Nardetalia	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Nardo-Agrostion tenuis	0,02	0,00	0,03	0,04	0,03	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Nardetalia s.l.	0,02	0,00	0,03	0,04	0,03	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Nardo-Callunetea s.l.	0,02	0,00	0,03	0,04	0,03	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Calluno-Ulicetea	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Vaccinio-Genistetalia	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Calluno-Genistion	0,00	0,02	0,00	0,05	0,05	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Vaccinio-Genistetalia s.l.	0,00	0,02	0,00	0,05	0,05	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Calluno-Ulicetea s.l.	0,00	0,02	0,00	0,05	0,05	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Molinio-Arrhenathera s.l.	2,43	1,70	2,19	2,45	1,79	0,28	0,19	0,32	0,32	0,22
Festuco-Bromea	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Festuco-Brometea	0,00	0,00	0,05	0,03	0,15	0,00	0,00	0,01	0,00	0,02
Festucetalia valesiaca	0,00	0,00	0,00	0,02	0,03	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Festucion rupicolae	0,05	0,00	0,08	0,00	0,04	0,00	0,00	0,01	0,00	0,00
Festucetalia valesiaca s.l.	0,05	0,00	0,08	0,02	0,07	0,00	0,00	0,01	0,00	0,00
Festuco-Brometea s.l.	0,05	0,00	0,13	0,05	0,22	0,00	0,00	0,02	0,00	0,02
Festuco-Bromea s.l.	0,05	0,00	0,13	0,05	0,22	0,00	0,00	0,02	0,00	0,02
Chenopodio-Scleranthea	0,16	0,18	0,02	0,08	0,00	0,01	0,02	0,00	0,01	0,00
Secalietea	0,47	0,33	0,45	0,45	0,14	0,06	0,32	0,09	0,11	0,01
Secalietea s.l.	0,47	0,33	0,45	0,45	0,14	0,06	0,32	0,09	0,11	0,01
Chenopodietea	0,05	0,11	0,14	0,07	0,41	0,00	0,01	0,01	0,01	0,04
Artemisietea	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Artemisietalia	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Arction lappae	0,38	0,43	0,15	0,26	0,46	0,03	0,04	0,02	0,03	0,04
Artemisietalia s.l.	0,38	0,43	0,15	0,26	0,46	0,03	0,04	0,02	0,03	0,04
Artemisietea s.l.	0,38	0,43	0,15	0,26	0,46	0,03	0,04	0,02	0,03	0,04
Galio-Urticetea	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Calystegietalia sepium	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Galio-Alliarion	1,66	2,07	1,03	2,24	0,74	0,14	0,20	0,11	0,24	0,07
Calystegion sepium	0,64	0,85	0,46	0,75	0,56	0,26	0,15	0,12	0,34	0,05
Calystegietalia sepium s.l.	2,30	2,92	1,49	2,99	1,30	0,40	0,35	0,23	0,58	0,12
Galio-Urticetea s.l.	2,30	2,92	1,49	2,99	1,30	0,40	0,35	0,23	0,58	0,12
Bidentetea	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Bidentetalia	0,04	0,07	0,09	0,05	0,37	0,00	0,01	0,01	0,01	0,04
Bidentetea s.l.	0,04	0,07	0,09	0,05	0,37	0,00	0,01	0,01	0,01	0,04
Plantaginetea	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Plantaginetalia majoris	0,02	0,05	0,07	0,03	0,39	0,00	0,01	0,01	0,00	0,04
Plantaginetea s.l.	0,02	0,05	0,07	0,03	0,39	0,00	0,01	0,01	0,00	0,04
Epilobietea angustifolii	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Epilobietalia	4,36	4,69	4,29	4,46	2,34	0,64	0,85	0,51	0,53	0,26
Epilobion angustifolii	0,05	0,00	0,21	0,16	0,10	0,00	0,00	0,02	0,02	0,01
Epilobietalia s.l.	4,41	4,69	4,50	4,62	2,44	0,64	0,85	0,53	0,55	0,27
Epilobietea angustifolii s.l.	4,41	4,69	4,50	4,62	2,44	0,64	0,85	0,53	0,55	0,27
Urtico-Sambucetea	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Sambucetalia	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Sambuco-Salicion capreae	0,63	0,44	0,45	0,49	0,16	0,27	0,04	0,05	0,05	0,01
Sambucetalia s.l.	0,63	0,44	0,45	0,49	0,16	0,27	0,04	0,05	0,05	0,01
Urtico-Sambucetea s.l.	0,63	0,44	0,45	0,49	0,16	0,27	0,04	0,05	0,05	0,01
Chenopodio-Scleranthea s.l.	8,46	9,22	7,36	9,04	5,67	1,41	1,65	0,95	1,35	0,57
Indifferens	2,23	1,82	1,38	1,62	1,03	0,47	0,48	0,24	0,26	0,18
Adventiva	1,09	1,32	0,97	0,48	2,88	0,59	0,12	0,10	0,09	0,46

***Helix lucorum* Linnaeus 1758 (Mollusca: Gastropoda: Helicidae) elterjedése, héjalaktana Budapest XI. és XII. (Hegyvidék) kerületében**

DOMOKOS TAMÁS¹ és PÁLL-GERGELY BARNA²

¹H-1124 Budapest, Bűrök utca 24–26., e-mail: tamasdomokos@freemail.hu

²Magyar Tudományos Akadémia Növényvédelmi Kutatóintézet, H-1022 Budapest, Herman Ottó út 15.,
e-mail: pallgergely2@gmail.com

DOMOKOS, T. & PÁLL-GERGELY, B.: *Distribution and shell morphology of Helix lucorum in Districts XI and XII, Budapest, Hungary.*

Abstract: According to social media network *Helix lucorum* prefers hilly country. We present morphometric results for five populations of the *Helix lucorum* from lowland (XIth.) and hilly (XIIth.) country. It has found the arithmetic mean of *Helix lucorum* height (H) and width (W) expand, but globosity approximately unchanged by height above sea level.

Keywords: abundance, biometrics, globosity (W/H), frequency distribution curve, shell morphology

Bevezetés

1986-ban Nagy Lóránt Szófia környékéről, a bulgáriai Vitosából kaposvári kertjébe – kísérelti céllal – néhány példány fehérsávos éticsigát (*Helix lucorum*) telepített (VARGA 1995). Ez a faj akkor még igencsak kuriózumnak számított hazánkban, és sokan nem is hittek abban, hogy a főleg mediterrán területekre jellemző faj hazánkban is megveti majd a talpát.

Az elmúlt 33 év alatt jelentősen megváltozott az általunk bemutatásra kerülő faj inváziójának, migrációjának a megítélése (VARGA et al. 2010, BODOR 2014, DOMOKOS 2005, 2014, PÁLL-GERGELY et al. 2019). Páll-Gergely Barna és munkatársai egy közösségi média weboldalon (Facebook) végzett adatgyűjtést Budapesten a cirádás éticsigával (*Cornu aspersum*) párhuzamosan. A felmérés konklúziói eklatánsan bizonyítják mindkét faj térnyerését. Ez a munka Budapest 44 pontjáról közli a *Helix lucorum* előfordulását.

A nem várt mennyiségű faunisztikai adat többek között a következő kérdéseket veti fel az olvasóban. Mivel magyarítható a *Helix lucorum* sikeres adaptációja? Miért csekély az ismert vidéki populációk száma? Egyes előfordulási helyein mekkora abundancia értékek jellemzik? Mennyire változatos a vizsgált faj héjmorfológiája? Hibridizál-e a honos éti csigánkkal (*Helix pomatia* Linnaeus, 1758)?

A korábban citált irodalmak alapján az első két kérdésre már született válaszok. Ezek ökológiai és etológiai alapon magyarították a *Helix lucorum* sikeres migrációját. Egyrészt a klíma mediterránosodása, a nagyvárosok amúgy is magasabb átlaghőmérséklete, másrészt az évi dormanciájának éti csigához viszonyított csekélyebb ideje eredményezi a sikeres „konkvisztádorkodást”.

A fővárost hatalmas, migrációt megkönnyítő élőhely sokasága, valamint nagy diverzitású és dinamizmusú kertkultúrák jellemzik. Az előbb soroltak kevésbé

jellemzőek a vidékre, ráadásul az ottani adatok nem szisztematikus felmérés, hanem ad hoc megfigyelések, észrevételek, betelepítések szüleményei (a facebook-os felmérés kifejezetten a budapestieket célozta).

A válasz nélkül maradt kérdésekre (abundancia, héjmorfológia, hibridizáció) jelen írásunkban szeretnénk feleletet adni.

Anyag és módszer

Gyűjtőhelyek, minták

Amint az 1. ábrából is kiderül, a *Helix lucorum* Budát preferálja, talán történeti okokból, ott terjedt el a behurcolt faj. Buda közvetlen kerületeiből jöttek a közösségi médiahálózatos visszajelzések: II., III., XI., XII. Ezek közül – a találatok száma alapján – a XII. kerület (Hegyvidék) látszott alkalmasnak arra, hogy olyan biotópokat keressünk, amelyekben előforduló populációk sokasága/egyedszáma alkalmas a megfelelő morfológiai karakterisztikák nyerésére.

A XII. kerület 2018-as és 2019-es bejárása során a következő helyeken sikerült a fehérsávos éticsiga jelenlétét megállapítani: Apor V. tér, Böszörményi u., Bűrök u., Diana u., Farkasréti temető, Fodor u., Jagelló út, Mártonhegyi út, Mártonlaki u., Nárcisz u., Németsvölgyi lépcső, Ormódi u., Stromfeld A. u., Szépkilátás u., Szendi árok, Szendi u., Tállya u., Tamási Á. u., Zólyomi lépcső.

Az itt sorolt előfordulási helyek közül – tekintettel az egyedszámokra – egyelű vizsgálatra a következő biotópokat találtuk alkalmasnak:

– Apor Vilmos tér, a Jagelló út és a Németsvölgyi út megközelítően a Vas Gereben utcáig terjedő, közel 500 m-es hosszú és, D-ies DK-ies expozíciójú völgyszakasza (~ 75 000 m²). Az egyre meredekebben lejtő 5–20 m széles löszgyepet itt-ott fák és bokrok tarkázzák, így lehetősége van a fehérsávos éticsigának a számára szárazabb időszakban napozó-, illetve menedékhelyet találnia. Búvóhelynek – tapasztalatunk szerint – elsősorban az ördögcérna bokrokat preferálják. A gyűjtés időpontja: 2019. 06. 22. A gyűjtött holt példányok száma: 33. AMSL (tengerszint feletti magasság): 173 m.

– Bűrök u. 34–36. A Bűrök u. és a Németsvölgyi lépcső felé eső betonkerítés zugában, egy magas épület közelében található biotóp. A DK-felé lejtő elzárt park megközelítően 50 m²-es bokros részét a kerítéssel egyetemben vadszőlő borította be. Ezt a biotópot találtuk a legfedettebbnek és legárnyékoltabbnak.

A kerítés megóvása céljából a bokrost 2019-ben fokozatosan kiirtották, és ezzel lehetővé tették a *Helix lucorum* csigaegyüttes alapos tanulmányozását, az élők áttelepítését, a holtak begyűjtését (Élő alatt az E1 és E2 létállapotú példányokat értjük – DOMOKOS 1995). A kertészeti munkálatokhoz igazodó gyűjtések időpontjai: 2019. 09. 10., 11., 16., 20. A gyűjtött holt, illetve élő példányok száma: 52, illetve 88. Száraz-esős időszak váltakozása esetén tapasztalható volt a *Helix lucorum* Farkasréti temető irányába (20–30 m távolságra) történő migrációja, amely különösen bokros rész irtását követően volt szembetűnő. A csigáknak két kerítést kellett megmászniuk ahhoz, hogy a temető bokros részein búvóhelyet találjanak. A mérést követően a 88 élő példány – humanitárius indíttatás érdekében – hajtvá – egy közeli bokrosba került áttelepítésre. Abundancia (példány/m²) vizsgálatára ebben a Bűrök utcai habitatban került sor. ASML: 210 m.

– Mártonhegyi út 15/F melletti beépítetlen, megközelítően 350 m²-es, építési törmelékkepcos erdőréz (juhar, kőris, bodza, fagyal), amelyet egyik oldalán magas kerítés zár el a beépített területtől. A gyűjtés időpontja: 2019. 10. 13. A holtfa habitatból 59 holt, a vakolt magaskerítésről pedig 17 E2-es létállapotú adult egyed került vizsgálatra. (A kerítésen talált juvenilis példányok száma 51-re rúgott!) Esős időszak után (2019. 11. 11.) csupán a falon elszórva található ürülék jelezte vizsgált fajunk egykori helyfoglalását. ASML: 351 m.

– Mártonhegyi út 11/D melletti beépítetlen, sok holtfával tarkított, megközelítően 600 m²-es erdőréz (juhar, kőris, orgona, som). A gyűjtés időpontja: 2019. 10. 10. A gyűjtött holt példányok száma: 50. Esős időszak után (2011. 10. 10.) az erdőtől D-re található villák kerítésén, megközelítően 50 m hosszan, 29 db E2-es létállapotú adult és juvenilis *Helix lucorum* példányt lehetett megszámolni. Ezek – ideánk szerint – az erdőfoltot egykoron elhagyó egyedek lehettek. ASML: 367 m.

– Az előbbi négy hegyvidéki lelőhelyet megtoldottuk egy Bocskai (75. sz.) és Daróci út (30. sz.) találkozásánál fekvő XI. kerületi kicsinyke, 7,5 m²-es téglalap alakú parkrésszel. A kis parkot nemrég „rendszabályozták”, azaz a tiszafák és fagyal bokrok egy részét kiirtották, visszavágták és ezzel számunkra 14 darab mérésre alkalmas holt *Helix lucorum* begyűjtését tették lehetővé. Mivel a vizsgált terület a Bocskai és a Daróci út találkozási szögletében, valamint egy körforgalom közelében fekszik, ezért nagyon kitétt a felmelegedésnek és a kiszáradásnak. Feltételezésünk szerint ez a kisméretű biotóp a hegyvidékieknél szélsőségesebb mikroklimával rendelkezik. A gyűjtés időpontja: 2019. 08. 01. A gyűjtött holt példányok száma csupán 14. A Daróci utcában, a kis tértől megközelítően 350 m-re egy épület falán magányos fehérsávós éticsigát találtunk. Az itteni lelet azt sugallja, hogy vizsgált fajunk a talpán hihetetlen távolságokra el tud jutni. ASML: 111 m.

Amint az előbbi felsorolásból kitűnik, a hegyvidéki gyűjtőhelyek tengerszint feletti magassága kisebb-nagyobb

ugrásokkal növekszik. Az alföldi minta (Bocskai–Daróci út) a legalacsonyabb hegyvidéki mintánál csupán 63 m-rel van alacsonyabban. A Bocskai–Daróci utcai és a Mártonhegyi út 11/D minta ASML különbsége már jelentős: 256 m. Ez azt jelenti, hogy az átlagos hőmérsékleti gradiens alapján megközelítően 2 °C-al alacsonyabb a Márton-hegyen a hőmérséklet, mint az alföldi mintánál. Természetesen az egyes gyűjtőhelyek egyéb éghajlati tényezői (Nap sugárzása, felszín albedója, domborzati adottságok, növényborítottság, emberi tényezők sokasága stb.) is befolyásolják az általunk vizsgált fehérsávós éticsigák életterének, mikroterének klímáját. Közismert, hogy a mikroterek éghajlati elemei közötti eltérés, a kicsi kiterjedésük ellenére, sokkal nagyobb is lehet, mint az igen nagy távolságra lévő nagy makrotereké.

A héjalaktani vizsgálatunkat követően tanulmányozni fogjuk a házak átlagszélességének és átlagmagasságának tengerszint feletti magasságtól való függését.

Abundancia; héjmorfológiai mérés, feldolgozás

Terepi adottságok miatt a Bűrök utcai habitat volt alkalmas a precízebb abundancia érték meghatározására. Ehhez feltételeztük, hogy a *Helix lucorum* klímáinak közösséget alkot. Az 50 m²-es területről 123 élő (88 adult és 35 juvenilis) és 52 holt adult példány került elő. Ergo, az az összes élő példány esetén az abundancia 2,4, adultak esetében pedig 1,7 db/m².

A bokros biotópban talált 88 E1/E2 létállapotú adult *Helix lucorum* mellett csupán 8 hasonló létállapotú *Helix pomatia* került elő, ami csupán csak 0,16-os abundanciát jelent.

A héjmorfológiai vizsgálatokhoz kifejlett, kihajlott szegélyű szájadékkal rendelkező példányokat használtunk. Mivel a szájadék szegélyének kihajlása egyenként igen különböző irányú és nagyságú lehet (1–2 mm), az azonos kritériumok alapján történő mérésről kénytelenek voltunk lemondani.

A ház szélességét (W) és magasságát (H) tolmérővel mértük ± 0,2 mm illetve ± 0,3 mm (~ 1%) pontossággal.

A szélesség/átmérő mérése problémamentesen oldható meg, hiszen a szájadékával a tolmérő két pofája közé – felfelé néző szájjal – könnyen befogható a ház szájadék szegélye és a vele szemben fekvő utolsó kanyarulatrésze. A tolóka finom mozgatásával elérhető, hogy a szegély ne sérüljön meg. (A ház olyan finoman befogható, hogy könnyen, kiesés nélkül elfordulhat a pofák között. A még mészszegény szegély a rugalmassága, az elmeszesedett szegély pedig a törékenysége miatt okozhat problémát.)

A magasság mérése már problematikusabb feladat. Itt a házat a tolmérő két pofája közé úgy kell beilleszteni, hogy a szájadékával magunk felé fordított ház csúcsán és a fedett vagy részben fedett köldökén átfutó virtuális tengely merőlegesen álljon a pofákra. A szélesség és a magasság értékpárok meghatározását követően kiszámítottuk a ház gömbölyűségét jellemző (W/H) értéket is. Tökéletesen „gömbölyű” a ház W/H = 1 esetén. Ha a hányados értéke 1-nél kisebb, akkor húzott, ha 1-nél nagyobb, akkor nyomott házformáról beszélünk.

1. táblázat. A *Helix lucorum* ház szélesség (W) értékeihez tartozó geográfiai, statisztikai adatai a különböző gyűjtőhelyeken és időpontokban.

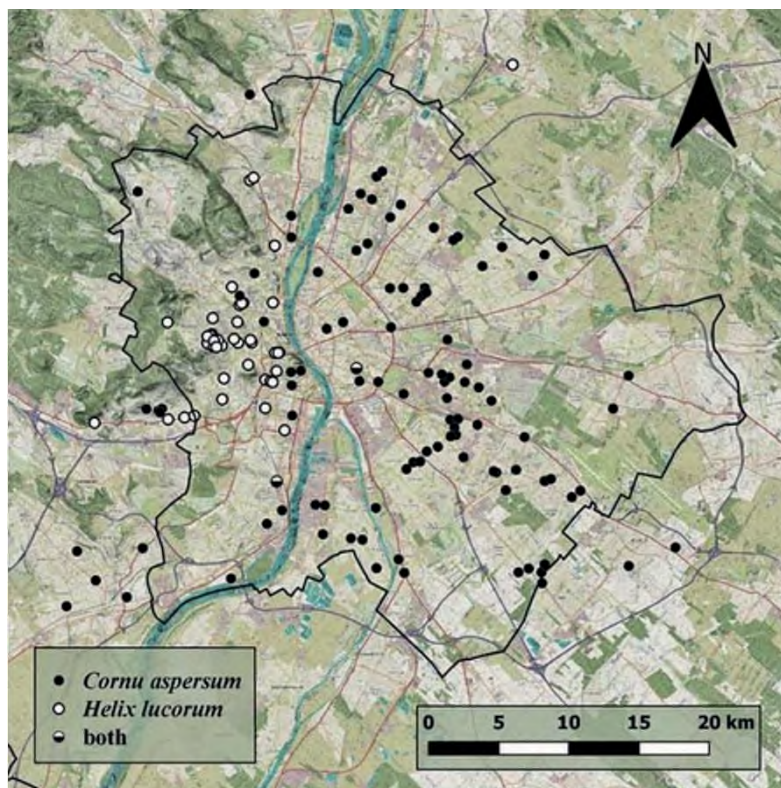
gyűjtőhelyek/ sampling sites	Bocskai- Daróci	Apor Vilmos tér	Bürök u. 34-36	Mártonhegyi út 11/F	Mártonhegyi út 11/D
tszfm/AMSL (m)	~ 111	~173	~ 210	~351	~ 367
kitettség/exposure	D/S	D/S	DK/SE	DNy/SW	
dátum/date	2019.08.01.	2019.6.22.	2019.09.10.,11.,16.,20.	2019.10.13.	2019.10.10.
példányszám/ number of case holt/élő dead/living	14/0	33/0	52/88	59/17	50
min. érték/value (mm)	31,7	36	36,8/36,1	35,5/37,6	36,8
max. érték/value (mm)	41	43,6	50,6/46,1	44,4/44,3	44,6
terjedelem/ range of measuring	9,3	7,6	13,8/10	8,9/6,7	7,8
átlag/arithmetic mean (mm)	37,16	38,77	41,40/40,81	40,15/39,96	40,85
módusz/mode (mm)	37-39	37-39	39-41/41-43	41-43/37-39	39-41
szórás/standard deviation	2,63	1,92	2,45/1,80	2,21/1,90	2,26

2. táblázat. A *Helix lucorum* ház magasság (H) értékeihez tartozó geográfiai, statisztikai adatai a különböző gyűjtőhelyeken és időpontokban.

gyűjtőhelyek/ sampling sites	Bocskai- Daróci út	Apor Vilmos tér	Bürök u. 34-36	Mártonhegyi út 15/F	Mártonhegyi út 11/D
tszfm/AMSL (m)	~ 111	~173	~ 210	~351	~367
kitettség/exposure	D/S	D/S	DK/SE	DNy/SW	
dátum/date	2019.08.01.	2019.6.22.	2019.09.10.,11.,16.,20.	2019.10.13.	2019.10.10.
példányszám/ number of case holt/élő dead/living	14/0	33/0	52/88	59/17	50
min. érték/value (mm)	26,9	30	29,9/30,6	29,1/30,2	29,9
max. érték/value (mm)	36	41,1	39,9/40,2	38,0/38,5	38
terjedelem/ range of measuring	9,1	11,1	10,0/9,6	9,1/8,3	8,1
átlag/arithmetic mean (mm)	31,2	33,1	34,38/34,17	34,37/33,96	34,07
módusz/mode (mm)	29-31	31-33	33-37/33-35	35-37/33-35	31-33
szórás/standard deviation	2,51	2,46	1,96/2,03	2,00/1,90	2,19

3. táblázat. A *Helix lucorum* ház „gömbölyűség” (W/H) értékeihez tartozó geográfiai, statisztikai adatai a különböző gyűjtőhelyeken és időpontokban.

gyűjtőhelyek/ sampling sites	Bocskai- Daróci út	Apor Vilmos tér	Bürök u. 34-36	Mártonhegyi út 15/F	Mártonhegyi út 11/D
tszfm/HASL (m)	~ 111	~173	~ 210	~351	~ 367
kitettség/exposure	D/S	D/S	DK/SE	DNy/SW	
dátum/date	2019.08.01.	2019.6.22.	2019.09.10.,11.,16.,20.	2019.10.13.	2019.10.10.
példányszám/ number of case holt/élő dead/living	14/0	33/0	52/88	59/17	50
min. érték/value (mm)	1,11	1,02	1,08/1,04	1,07	1,09
max. érték/value (mm)	1,25	1,31	1,37/1,31	1,26	1,39
terjedelelem/ range of measuring	0,14	0,29	0,29/0,27	0,19	0,3
átlag/arithmetical mean (mm)	1,18	1,16	1,20/1,19	1,16	1,19
módusz/mode (mm)	1,15-1,20	1,15-1,20	1,15-1,20/1,15-1,20	1,15-1,20	1,15-1,20
szórás/standard deviation	0,04	0,06	0,06/0,06	0,04	0,05

1. ábra. *Cornu aspersum* és *Helix lucorum* előfordulása Budapesten és környékén (PÁLL-GERGELY et al. 2019).

Eredmények és következtetések

Az összegyűjtött adatokat (gyűjtőhely megnevezése, tengerszint feletti magasság, kitétség, gyűjtés időpontja), statisztikai jellemzőket (példányszám, maximum és minimum érték, mérés terjedelme, átlag, módusz és szórás) héjmorfológiai jellemzők szerint külön-külön táblázatba foglaltuk (1., 2., 3. táblázat). A táblázatokban található tengerszint feletti magasság értékeket (AMSL) a Google Maps Find Altitude-Draft Logic segítségével határoztuk meg. Az adatok táblázatos bemutatása mellett a W, H és H/W gyakorisági eloszlását, grafikus interpretációját is bemutatjuk külön holt és élő állapot vonatkozásában (2.–7. ábra). Az eloszlásnál az osztályközöket a szórásnak megfelelően választottuk meg (1., 2., 3. táblázat). Ennek megfelelően W és H esetében 2 mm-es, hányadosuknál pedig 0,05-os osztályközt alkalmaztunk.

Amint az a táblázatokból kitűnik, a vizsgált habitátokban a ház szélességének, illetve magasságának legkisebb-legnagyobb értékpárja: 31,7–50,6 illetve 26,9–41,1 mm. Mindkét esetben a minimum értékek a Bocskai és Daróci úti, a maximum értékek pedig a Bürök utcai és az Apor Vilmos tér–Jagelló út–Németvölgyi úti gyűjtőhelyhez kötődnek. A 2. és 3. ábra tanulmányozásából az is kiderül, hogy a Bocskai és Daróci úti, valamint az Apor Vilmos tér–Jagelló út–Németvölgyi úti biotóp *Helix lucorum* adaptív zónája szűkebb, mint a többieké, amit a héj jellemzők kisebb értékei is alátámasztanak.

Itt szeretnénk megjegyezni, hogy a Wikipédia szélességre/átmérőre 45–55, magasságra 30–60 mm értékközt ad meg, a World of Molluscs szintén 30 és 60 mm közé teszi a szélesség nagyságát, WELTER-SCHULTES 2012 pedig a szélességre 41–55 (→60), a magasságra pedig 40–50 mm értékközt ad meg. Ezek tükrében az általunk mért szélesség és magasság minimumok kisebbek.

Varga András már citált munkájában (VARGA 1995) három kaposvári *Helix lucorum* példány magasság × szélesség értékét közli: 34×40, 34,5×39,5, 34×40,5. Vizsgálataink alapján kijelenthetjük, hogy a kaposvári értékek jól megközelítik a Budapesten mért leggyakoribb értékeket.

A házak szélesség és magasság értékeinek gyűjtőhelyenkénti eloszlása (2., 3. és 4. ábra) elég kaotikus képet mutat. Csupán a Bürök utcai minta eloszlását lehet egy kis jó szándékkal normálisnak nevezni, a többieket ferde és csúcsos eloszlás kategóriájába lehet besorolni. Mivel a Bürök utcai és a Mártonhegyi úti minták példányszámai megközelítően azonosak (~ 50), az eloszlásban mutatkozó különbségeket nem a példányszám, hanem a kevert populációk számlájára lehet írni. A kevert populációk észlelése természetesen összefügg a gyűjtőterület nagyságával és az ott tapasztalható abundanciával is. Gyűjtőhelyeink sorrendjében a mintahelyek nagysága a következő volt: 7,5–75 000–50–350–600 m². Ezek közül az 50 m²-es nagy abundanciájú mintahelyen tapasztalunk megközelítően normális eloszlást. A többiek vagy a terület csekélységéből adódó (7,5 m²) nem elégséges minta-

szám, vagy a terület túlzott nagyságából adódó kevert populációk miatt mutatnak itt-ott sztochasztikus irányába mutató ferde vagy csúcsos eloszlást.

A gömbölyűség (W/H) gyűjtőhelyenkénti eloszlása – az eddig vizsgált szélesség és magasság eloszlásokhoz képest – meglepő képet mutat (4. ábra). Ugyanakkor itt közelítenek legjobban az eloszlási görbék egymáshoz és a normál eloszláshoz. A leggyakoribb értékek minden esetben 1,15–1,20 osztályközbe esnek. Az átlagok a különböző gyűjtőhelyeken csupán néhány % -ban térnek el egymástól, és minden esetben a módusz osztályközbe esnek (3. táblázat). Úgy tűnik tehát, hogy a gömbölyűség fajunk konzervatív alaki jellemzője. Érdekes módon a leggömbölyűbb (1,02) és legjobban nyomott (1,39) házforma az Apor Vilmos tér–Jagelló út–Németvölgyi út, illetve Mártonhegyi út 11/D habitatjához kötődik.

A következő 5., 6. és 7. ábrák a Bürök utcai minta élő (alapsokaság: 88) és holt (alapsokaság: 52) egyedek gyakorisági eloszlását hasonlítják össze, azzal a céllal, hogy az idő múlásával bekövetkező morfológiai/ökológiai változás tendenciáját megismerjük.

A szélesség (W) és magasság (H) esetében is azt tapasztaljuk, hogy az átlagokban meglévő kis különbségek ellenére (0,59 illetve 0,21 mm) a holt sokaság görbéihez viszonyítva az élő sokaság görbéi a kisebb értékek felé tolódnak el. A szélesség (W) és magasság (H) esetében, az 1. és 2. táblázat segítségével elvégzett F-próba /szignifikanciavizsgálat (SvÁB 1981) azt mutatja, hogy a különbség 10% szinten szignifikáns.

$$F_W = \frac{s^2_{\text{holt}}}{s^2_{\text{élő}}} = \frac{6,0147}{3,2479} = 1,8518 \quad (s = \text{szórás}, F_{5\%} = 1,55)$$

$$F_H = \frac{s^2_{\text{élő}}}{s^2_{\text{holt}}} = \frac{4,1603}{3,8145} = 1,0906 \quad (s = \text{szórás}, F_{5\%} = 1,51)$$

Mindezekből arra következtethetünk, hogy az 2019-ben gyűjtött élő egyedek a tolerancia spektrumukban – a korábbi időszak egyedeihez képest – a pesszim irányába tolódtak el.

Míg az élő példányokon mért paraméterek értékei a holtakéhoz képest csökkentek, addig házaik nyomottabbá váltak, hiszen a gömbölyűségük (W/H) kis mértékben (7. ábra – átlag 1,19→1,20) növekedett.

Befejezésésképpen az 1., a 2. és a 3. táblázatban közölt holt egyedek magasság és szélesség átlagértékeit ábrázoltuk a tengerszint feletti magasság függvényében (8. ábra). A szélesség és a magasság átlagainak tengerszint feletti magasságtól, áttételesen hőmérséklettől való függését bemutató 8. ábra a következő eredmények levonását teszi lehetővé: Mindkét esetben az átlagok hasonlóan emelkedő, paralel futást mutatnak, ami arra utalhat, hogy a hőmérséklet csökkenésével nő a vizsgált héj jellemzők nagysága. A növekedés a Bürök utcáig viszonylag nagyobb, azt követően már alig változik. A Bürök utcai minta kissé nagyobb értékével

némileg kiugrik, ami arra utalhat, hogy a hegyvidéki minták közül a „leghegyvidékiebb”, azaz a mikroterében feltehetőleg legalacsonyabb a hőmérséklet. Ha a Bürök utcai gyűjtőhely leírását és a táblázatokban található adatokat összevetjük a többi gyűjtőhelyével, akkor a következőket állapíthatjuk meg: 1. Itt legnagyobb az abundancia. 2. Itt találtuk a legtöbb élő egyedet. 3. A ~ 50 m² kiterjedésű élőhelyre két oldalról betonkerítés és jól záró idős fák, a rézsú alján pedig egy magas épülettömb vet árnyékot. Tehát a többi biotóptól eltérő ökológiai faktorokkal magyarázhatjuk az itteni átlagok kiugró voltát. Természetesen nem zárhatjuk ki, hogy a különbségeket a csigaegyüttesünk genetikai állományában megmutatókozó különbség generálták. Summa summarum az ökológiai vagy a genetikai tényezők okozzák a héjalaktani különbségeket kérdésre természetesen molekuláris taxonómiai, filogenetikai vizsgálatok tudnának megbízható választ adni.

Hibridizáció kérdése

Csupán egy alkalommal (2019. 05. 21. reggel 7 óra, 12 °C), a Bürök utca 41. sz. előtti járdán figyeltük meg a *Helix pomatia* és *Helix lucorum* sikeres/sikertelen kopulálását. A mérések során kézbe vett 313 db héjon a megszokottól eltérő mintázattal nem találkoztunk.

Itt szeretnénk megjegyezni, hogy a bokros biotóp szukcessziójában talált 88 E1/E2 létállapotú adult *Helix lucorum* mellett csupán 8 hasonló létállapotú *Helix pomatia* került elő!

Összefoglalás

Az abundancia meghatározására alkalmas Bürök utcai gyűjtőhelyen az adult példányok esetében 1,7 db/m², az összes élő példány esetében pedig 2,4 db/m² gyakorisági érték adódott. E biotópból kiinduló migráció távolsága – megfelelő ökológiai viszonyok között – naponta 10 m-es nagyságrendet is elérhetett.

Egy esetben sikerült a *Helix pomatia* és a *Helix lucorum* kopulációját megfigyelni. 313 egyed vizsgálata során korábbi hibridizációra utaló jeleket a héjmin-tázatban nem észleltünk.

A biometria vizsgálatokhoz felhasznált egyedek száma a vizsgált terület adottságainak megfelelően igen különböző volt: 14, 33, 88, 52, 17, 59, 50. Természetesen a nagyobb példányszámok esetében tapasztaltuk a biológiában szokásos normális eloszláshoz való közelítést.

A legkisebb szélesség /átmérő (W) és magasság (H) adatok nagysága: 31,7 és 26,9 mm. Ezeket az értékeket a XI. kerületi Bocskai és Daróci utcai nyitott, nagy aszfaltfelület közelében fekvő habitátjában nyertük. A legnagyobb W és H értékek: 50,6 és 41,1 mm. Ezek az értékek a Bürök utcai és az Apor Vilmos tér–Jagelló út –Németvölgyi úti gyűjtőhelyhez kötődnek. Az ökológiai szempontból igen mozaikos Apor Vilmos tér–Jagelló út–Németvölgyi úti gyűjtőterület – a kisebb méretek gyakorisága tekintetében – az árnyékosabb Bürök utcai és Mártonhegyi úti biotópok között átmenetet képez.

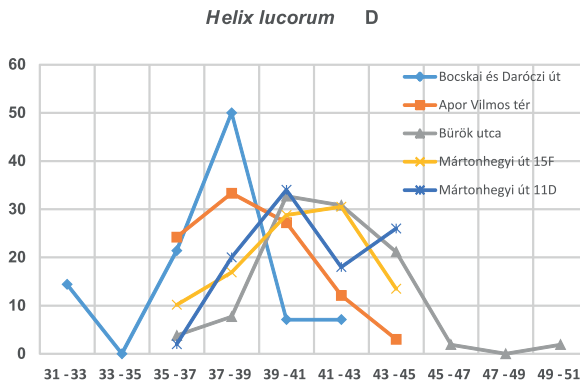
A különböző gyűjtőhelyek megegyeztek abban, hogy azonos osztályközben érték el „gömbölyűségük” (W/H) maximumát (1,15–1,20). A ház szélességének/átmérőjének növekedésével a ház lapultabbá válását tapasztaltuk.

Azonos biotópban (Bürök utca 24–26.) végzett holt és élő példányok összehasonlító statisztikai vizsgálata során megállapítottuk, hogy az élő egyedek héjmorfológiai paraméterei (W, H) az adaptáció során szignifikánsan kisebbek, mint a korábbi népességé. További vizsgálatok szükségesek ahhoz, hogy a tapasztalt tendencia okát tisztázzuk.

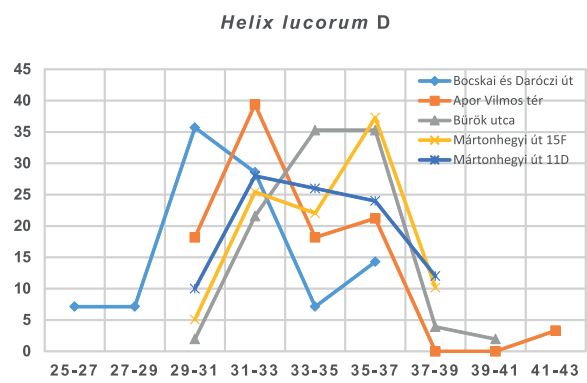
A tengerszint feletti magasság növekedésével/hőmérséklet csökkenésével telítési görbének megfelelően nő az alaki jellemzők közül a szélesség és magasság átlaga, a „gömbölyűség” viszont praktice változatlan marad.

Köszönetnyilvánítás

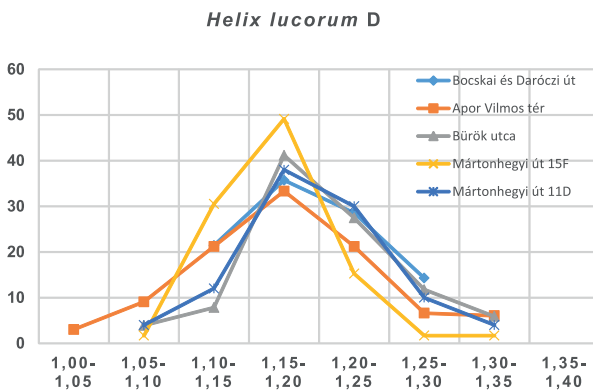
Köszönet illeti Nacsa Kálmán barátunkat a kézirat átnézéséért és számos megjegyzéséért.

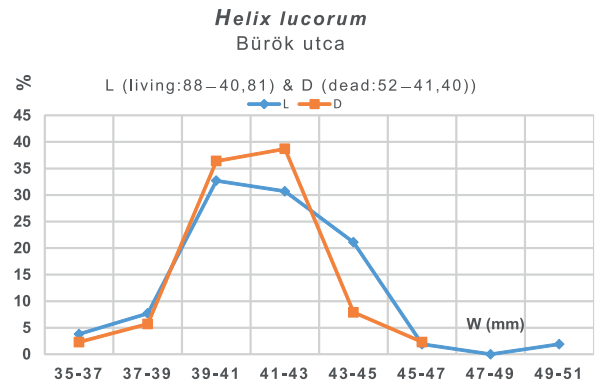
2. ábra. Holt *Helix lucorum* házak szélesség (W) értékeinek eloszlása a különböző gyűjtőhelyeken.

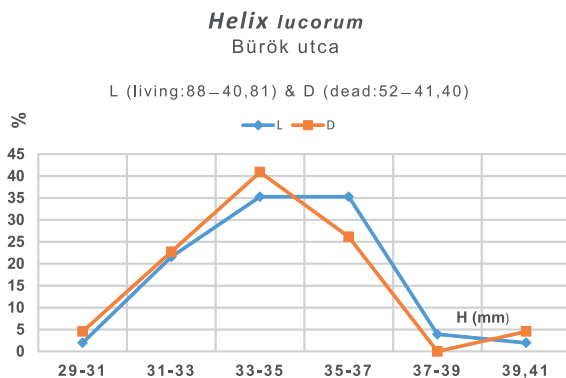
3. ábra. Holt *Helix lucorum* házak magasság (H) értékeinek eloszlása a különböző gyűjtőhelyeken.

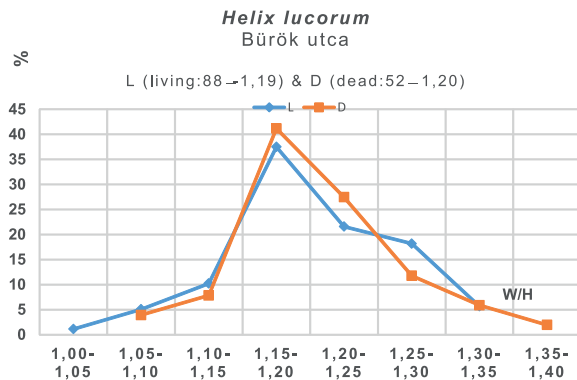
4. ábra. Holt *Helix lucorum* házak „gömbölyűség” (W/H) értékeinek eloszlása a különböző gyűjtőhelyeken.

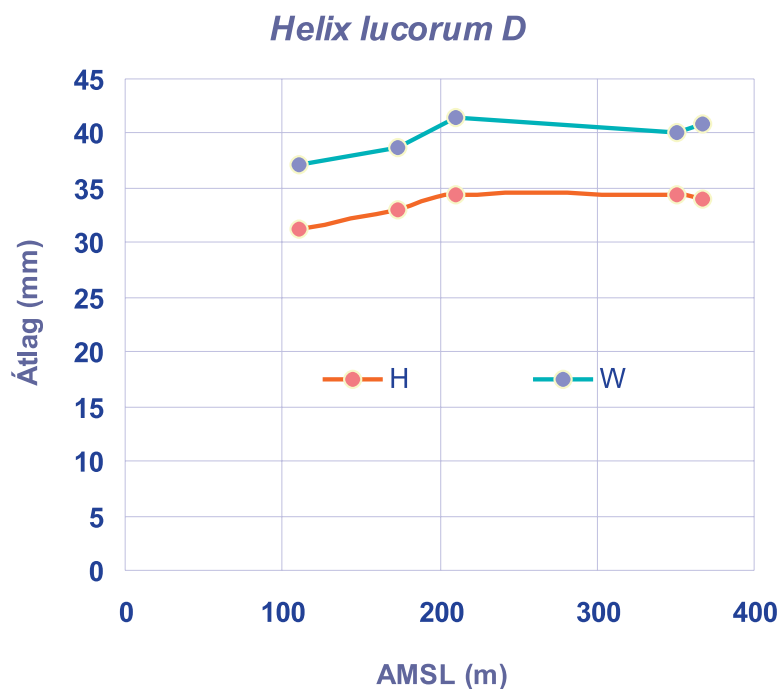
5. ábra. A Bürök utcai gyűjtőhely holt (D) és élő (L) *Helix lucorum* házainak szélesség (W) eloszlása, zárójelben a példányszám, mellette az átlag található.

6. ábra. A Bürök utcai gyűjtőhely holt (D) és élő (L) *Helix lucorum* házainak magasság (H) eloszlása, zárójelben a példányszám, mellette az átlag található.

7. ábra. A Bürök utcai gyűjtőhely holt (D) és élő (L) *Helix lucorum* házainak „gömbölyűség” (W/H) eloszlása, zárójelben az átlag található.

8. ábra. Holt *Helix lucorum* házak szélesség (W) és magasság (H) átlagainak függése a tengerszint feletti magasságtól/AMSL.

Irodalom

- BODOR, J. 2014: Kétféle éticsiga károsít. – Kertészet és Szőlészet, 34. sz. 24. o.
- DOMOKOS, T. 1995: A Gastropodák létállapotáról, a létállapotok osztályozása a fenomenológia szintjén. – Malakológiai Tájékoztató, 14: 79–82.
- DOMOKOS, T. 2005: *Helix lucorum* (Linnaeus, 1758) újabb magyarországi előfordulása. – Natura Bekesiensis, 7: 86.
- DOMOKOS, T. 2014: Szórványadatok Budapest belterületének – különös tekintettel a temetőkre – szárazföldi malakofaunájához (2010–2012) – Folia Historico-Naturalia Musei Matraensis, 38: 9–22.
- PÁLL-GERGELY, B., MAJOROS, G., DOMOKOS, T., JUHÁSZ, A., TURÓCI, Á., BADACSONYI, L., FEKETE, J., ASAMI, T. 2019: Realtime Social Networking Service rapidly reveals distributions of non-indigenous land snails in a European capital – *BioInvasions Records*, 8 (4): 782–792.
- SVÁB, J. 1981: Biometriai módszerek a kutatásban. Mezőgazdasági Kiadó. Budapest.
- VARGA, A. 1995: *Helix lucorum* Linné, 1758 magyarországi betelepítése. – Malakológiai Tájékoztató, 14: 21–22.
- VARGA, A., KIRÁLY, G. & SÜLYÖK, K. M. 2010: A *Cornu aspersum* O.F. Müller, 1774) és a *Helix lucorum* Linnaeus, 1758 adventív csigafajok hazai előfordulásának aktualizálása. – Malakológiai Tájékoztató, 28: 85–90.
- Welter-Schultes, F. 2012: European non-marine molluscs, a guide for species identification. Planet Poster Editions. Göttingen. 613.

További források

- <https://www.daftlogic.com/sandbox-google-maps-find-altitude.htm> (2020. 04. 21.)
- https://hu.wikipedia.org/wiki/Feh%C3%A9rs%C3%A1vos_%C3%A9tcsiga (2020. 04. 21.)
- <http://www.molluscs.at/gastropoda/terrestrial/helix.html?/gastropoda/terrestrial/helix/lucorum.html> (2020.04.21.)
- https://web.archive.org/web/20070706133831/http://www.met.hu/omsz.php?almenu_id=misc&pid=metsuli&mpx=0&pri=1&sm0=&dti=3&tfi=0 (2020. 04. 21.)

The Börzsöny lacewing collection I. (Neuroptera: Osmyliidae, Mantispidae, Hemerobiidae, Chrysopidae, Nemopteridae, Myrmeleontidae: Ascalaphinae)

LEVENTE ÁBRAHÁM

H-7400 Kaposvár, P.O. Box 70, Hungary, e-mail: labraham@smmi.hu

Abstract: The entomological collection of László Börzsöny was donated to the Rippl-Rónai Museum (Kaposvár) in 2019. Osmyliidae 2 ex. - 2 sp., Mantispidae 1 ex. - 1 sp., Hemerobiidae 2 ex. - 1 sp., Chrysopidae 28 ex. - 12 sp., Nemopteridae 100 ex. - 6 sp., Myrmeleontidae: Ascalaphinae 444 ex. - 68 sp. were identified in this collection. During the identification, 3 new synonyms were revealed namely *Palparidius fascipennis* (Banks, 1911) (**syn. n.**) a new junior synonym of *Palparidius capicola* Péringuey, 1910, *Ululodes sinuatus* Banks, 1924 (**syn. n.**) a new junior synonym of *Cordulecerus praecellens* (Gerstaecker, 1885), *Agrionosoma pendleburyi* Fraser, 1927 (**syn. n.**) is a new junior synonym of *Agrionosoma dohrni* van der Weele, 1909. The lectotype of *Suphalomitus buyssoni* van der Weele, 1909 and the lectotype of *Suphalomitus donckieri* Navás, 1913 were designated. Several species were found as new records for the local faunas: *Dielocroce chobauti* (McLachlan, 1898) for Jordan; *Ameropterus selysi* (van der Weele, 1909) for Peru and French Guiana; *Cordulecerus praecellens* (Gerstaecker, 1885), *Amoea arenosa* (Walker, 1853) *Haploglenius cuboides* Jones sl. and *Ululodes venezolensis* van der Weele, 1909 (**stat. n.**) for Peru; *Allocormodes junodi* van der Weele, 1909 for Tanzania; *Ascalobias microcerus* (Rambur, 1842) for Belize; *Protidricerus elwesii* (McLachlan, 1891) for Myanmar, Thailand and Vietnam; *Tmesibasis rothschildi* van der Weele, 1907 for Ethiopia; *Agrionosoma dohrni* van der Weele, 1909 and *Agrionosoma swinhoei* van der Weele, 1909 for Myanmar; *Encyoposis seydeli* (Navás, 1929) for Zambia; *Glyptobasis cornuta* Kimmins, 1949 for Nepal; *Libelloides sibiricus* (Eversmann, 1850) for Mongolia; *Maezous tomijankae* Ábrahám, 2008 for China and Vietnam; *Malesianus harisi* (Ábrahám, 2008) for Indonesia; *Nephoneura costalis* van der Weele, 1909 for Zambia, Ghana, Cameroon; *Phalascusa vassei* van der Weele, 1909 for Kenya. Zambia, Namibia and *Suphalomitus formosanus* Esben-Petersen, 1913 for Vietnam.

Keywords: Börzsöny lacewing collection, new synonym, faunistic data

Introduction

The insect collection of Mr. László Börzsöny, who passed away in 2017, was donated by his widow to the Rippl-Rónai Museum (Kaposvár) in 2019.

The collection of approximately 8,000 specimens consists mainly of dragonflies and damselflies, but also includes a smaller number of other groups of insects (lacewings, butterflies, beetles, etc. The collection also includes a large number (1,057 specimens) of antlions and owlflies from Europe, Asia, Africa and South America.

László Börzsöny (Fig. 1) was born in Pécs in 1942. He spent his childhood in Dunaszekcső and Érd (Hungary). Already at a young age, he came very close to nature. His initial beetle collecting trips were supported by his nature lover grandfather.

Fig. 1. László Börzsöny (1942-2017)

During his pupil's years, his family moved to Budapest, where he completed his primary and secondary schools and graduated at the Faculty of Electrical Engineering and Informatics at Budapest University of Technology and Economics.

From 1970, he lived in Germany and then moved to South Africa with his family.

In South Africa, he initially worked at the National Institute of Metallurgy and later he worked as a research adviser assistant, at the Chamber of Mines. After five years, they returned back to Germany from South Africa. Wherever he worked or traveled in the world, he always collected his favorite and admired insects with great enthusiasm. His unquenchable interest in entomology remained throughout for all his life. During his retirement years, he returned to Hungary, again.

In his retirement years, he devoted almost all of his energy to researching dragonflies and damselflies, which resulted in the establishment of a huge and valuable collection of these insects. He was also interested in aquaristics, propagating special plants, collecting cacti and nature photography.

Unfortunately, he was attacked by a fatal disease in 2016 and died in 2017.

Material and methods

László Börzsöny stored his collection in tightly closed plastic boxes (Fig. 2). He packed each specimen extremely precisely in transparent sachets with hard paper stiffeners (Fig. 3). Each sachet was numbered next to the name of the order and provided faunistic data with maximal care. The lacewing collection was undetermined except for a few specimens.

After transporting the collection to the museum, the first step was to give a number to the plastic boxes. This was followed by the determination of numbered specimens packed individually in each sachet. A determination label with the name of the species, author, description year, and the name of determinator was placed into the sachets. Subsequently, the data of the numbered sachets were entered into an excel spreadsheet. If the unprepared specimens did not show the identification features, those specimens were mounted out.

Some alcohol-preserved owlfly specimens from the collection (11 specimens) were still stored in alcohol after their determination. Most species belonged to the families Myrmeleontidae, Ascalaphidae, and Nemopteridae in the traditional phylogenetic sense. A few specimens can be found in Osmylidae (2 specimens), Mantispidae (1 specimen), Hemerobiidae (2 specimens), Chrysopidae (28 specimens).

The collection also includes 43 large Megaloptera specimens from Southeast Asia and South America. We intend to involve external experts in the determination of these species in the future.

Finally, small cardboard boxes were prepared for the determined materials and stored in glass-covered insect boxes grouped by species (Fig. 4). The pinned material was also placed into insect boxes.

During the determination, I compared the material with type specimens, which are kept in the following collections:

- BAUC – Beijing Agricultural University, Beijing, China
- BMNH – The Natural History Museum, London, England
- MCZC – Museum of Comparative Zoology, Harvard, Cambridge, Massachusetts
- MIZ – Museum and Zoological Institute of the Polish Academy of Sciences, Warsaw
- MNHN – Museum National d'Histoire naturelle, Paris, France
- MRAC – Musee Royal de l'Afrique Centrale, Tervuren
- OXUM – Hope Entomological Collections, University Museum, Parks Road, Oxford, England
- SCMK – Rippl-Rónai Museum, Kaposvár, Hungary
- ZMHB – Museum für Naturkunde der Humboldt Universität zu Berlin, Bereich Zoologisches Museum, Berlin, Germany

Fig. 2. Collected specimens in a plastic box

Fig. 3. Each specimen was packed extremely precisely in transparent sachets with hard paper stiffeners and with faunistic labels

Fig. 4. Current storage in an insect box by species

Results and discussion

Faunistic data are given on the basis of the labels in the collection in English, German and Hungarian, as they appeared on the original label. The faunistic data of each specimen were separated by semicolons. In most cases, faunistic data included sex, country, collecting site, date, and collector. Some specimens lacked tip of of the abdomen, so their sex could not be determined. I marked it with a dash (–) after the number of specimens.

After presenting the faunistic data of each species, a brief taxonomic, faunistic, distribution, etc. information is provided.

Descriptions of new taxa and second part of Myrmeleontidae are not included in the current paper.

Family **Osmylidae** Leach in Brewster, 1815

There are only 2 specimens of 2 osmylid species in the Börzsöny collection. They come from two countries (Slovenia, Turkey).

Osmylus fulvicephalus (Scopoli, 1763)

Specimen examined: 1 ♂ Slovenia River Scavnica 16.07.1997. leg. Sveti Jurij.

Remarks: A widespread species in Europe (Aspöck et al. 2001).

Osmylus multiguttatus McLachlan, 1870

Specimen examined: 1 ♀ Turkey near Yarpuz 1700m 20-30.06.1998 leg. Werner & Lizler.

Remarks: The recent distribution data were published by Dobosz (2007) from Turkey and also described the general distribution of the species in Europe and Asia Minor.

Family **Mantispidae** Leach, 1815

There was only one large-sized specimen in the collection from Kenya.

Pseudoclimaciella apicipennis (Kolbe, 1897)

Specimen examined: 1 ♀ Kenya near Voi 28.03.1995 leg. Werner.

Remarks: A widespread species in the Sub-Saharan area (Handschin 1960).

Family **Hemerobiidae** Latreille, 1802

Only 2 specimens of 1 species can be found in the collection.

Wesmaelius navasi (Andréu, 1911)

Specimens examined: 2 ♂ Jordania near Aquaba 04.1999 leg. G. Müller.

Remarks: This species spreads from Morocco to Mongolia in eremic areas (Aspöck et al. 2001).

Family **Chrysopidae** Schneider, 1851

The chrysopid material comes from occasional sampling in the collection. Neither in the number of specimens nor in the number of species is significant. There are a total of 28 specimens of 12 species, 4 of them have not been identified at species level yet.

Nineta flava (Scopoli, 1763)

Specimen examined: 1 ♀ Germany Haspelmoor 19.06.1993 leg. L. Börzsöny.

Remarks: It is a widespread species in the western part of the Palearctic (Aspöck et al. 1980).

Ankylopteryx sp. 1

Specimen examined: 1 ♀ Japan Dogamori (hillside streams) Kochi Prefecture Honshu 10.08.1993 leg. L. Börzsöny.

Remarks: 5 valid species from Japan were described in the genus (Oswald 2020). Not determined at the species level.

Chrysopa perla (Linnaeus, 1758)

Specimens examined: 2 ♂ 5 ♀ Germany Haspelmoor 19.06.1993 leg. L. Börzsöny.

Remarks: It is a widespread and common species in the Palearctic.

Chrysopa viridana Schneider, 1845

Specimen examined: 1 ♂ Jordania Oberes Jordantal 250m vi.1999 leg. G. Müller.

Remarks: It is found mainly in the southern part of the Western Palearctic.

Chrysopa sp. 1

Specimens examined: 3 - Jordania Oberes Jordantal vi.1999 leg. G. Müller.

Remarks: Not determined at the species level.

Chrysopa sp. 2

Specimen examined: 1 ♀ China Hunan 6-7. 1999.

Remarks: Not determined at the species level.

Chrysopidae sp. 1

Specimen examined: 1 ♀ Peru MD, Rio Madre de Dios, Cuzco Amazónico 10 km E Pto. Maldonado 250m 4. iv.1986 I. Bohóquez.

Remarks: Not determined at the genus and species level.

Chrysoperla carnea (Stephens, 1836) sl.

Specimens examined: 1 ♂ 1 ♀ Hungary Budapest, Rózsa-domb 08.04.1997 leg. L. Börzsöny.

Remarks: It is an unclear species-group from taxonomic point of views.

Pseudomallada flavifrons (Brauer, 1851)

Specimen examined: 1 ♀ Jordania E Ghor südl. Totes Meer 250m v.1999 leg. G. Müller.

Remarks: It is a widespread species in the Palearctic.

Pseudomallada venosus (Rambur, 1838)

Specimens examined: 1 ♀ Jordania E Ghor südl. Totes Meer 250m v.1999 leg. G. Müller; 9 ♂ 1 ♀ Jordania Oberes Jordantal 250m vi.1999 leg. G. Müller.

Remarks: The distribution of the species extends from the southern part of the Western Palearctic to Inner Asia. It is a frequent species in dry habitats.

Suarius tigridis (Morton, 1921)

Specimens examined: 2 ♂ 5 ♀ Jordania near Amman 1000m iv. 1999 leg. G. Müller.

Remarks: It is distributed in North Africa and Middle Asia as well as in South Spain.

Suarius walsinghami Navás, 1914

Specimens examined: 2 ♂ Jordania near Amman 1000m vii. 1999 leg. G. Müller.

Remarks: Its distribution is similar to the previous species.

Family **Nemopteridae** Burmeister, 1839

There are exactly 100 nemopterid specimens in the collection those belong to 6 species. They were collected in 6 countries, Europa: Portugal; Asia: Jordan, Iran, Turkey; Africa: South Africa, Namibia. Most of the specimens come from the same collecting sites.

Subfamily **Crocinae** Navás, 1910

Dielocroce chobauti (Mclachlan, 1898)

Specimens examined: 1 ♀ Jordania near Aquaba 04. 1999 leg. G. Müller; 1 ♂ Jordania E Ghor südl. Totes Meer 250m 05. 1999 leg. G. Müller; 2 ♂ 4 ♀ Jordania E Ghor südl. Totes Meer 250 m 06. 1999 leg. G. Müller; 3 ♂ 15 ♀ Jordania Jordan, Oberes Jordantal 06. 1999 leg. G. Müller; 2 ♂ 3 ♀ Jordania Jordan, Oberes Jordantal 07. 1999 leg. G. Müller; 1 ♂ 9 ♀ Jordania near Amman 1000 m 07. 1999 leg. G. Müller.

Remarks: It is a widespread species in North Africa from Morocco (Ábrahám 2017a) to Israel (Hölzel 1975, Aspöck et al. 2001). Based on the collection imagoes are in flying from April to July and it is one of the most fre-

quent thread-winged lacewings in June and July. This species is a new record for the fauna of Jordan.

Subfamily **Nemopterinae** Burmeister, 1839

Halter nutans Navás, 1910

Specimens examined: 1 ♂ 3 ♀ Iran Salt Lake near Bager Abad 2-4 week of July, 1996 leg. G. Müller.

Remarks: Recently, Ábrahám (2014) published known distribution data for the species. In southwestern Asia, it extends from Iran to India but is also found in the southeastern part of the Arabian Peninsula (Sziráki 2011: UAE, Hölzel 1999: Oman).

Nemeura tipularia (Westwood, 1874)

Specimen examined: 1 ♂ Namibia 20 km S Windhoek 01.11.1994 leg. K. Werner.

Remarks: So far, it has been found only in Namibia, it seems to be an endemic species in the area of Damaraland (Tjeder 1967).

Nemia angulata (Westwood, 1836)

Specimens examined: 1 ♂ South Africa Porth Nolloth, 20 km inland, 27.10.1996 leg. Werner; 1 ♀ South Africa Gaviés 31.10.1996 leg. Werner.

Remarks: The occurrence of the species was mentioned in Tjeder's (1967) monograph from South Africa and Namibia. The endemic species inhabits extreme dry areas in the western part of southern Africa (Abdalla et al. 2019).

Nemoptera bipennis (Illiger, 1812)

Specimens examined: 9 ♂ 29 ♀ Portugal Praia de Rocha --.07.2000 leg. H. Lehmann; 2 ♂ 2 ♀ Portugal Algarve --.07.1997 leg. H. Lehmann.

Remarks: The distribution of the species in the Iberian Peninsula is well known (Aspöck et al. 1980). The up to date distribution map was published by Monserrat & Triviño (2013).

Nemoptera sinuata Olivier, 1811

Specimens examined: 2 ♂ 8 ♀ Turkey near Yarpuz 1750 m 20-30.06.1998 leg. Werner & Lizler

Remarks: The general distribution of the species was published by Aspöck et al. (2001). Dobosz & Ábrahám (2009) also documented faunistic data in Turkey.

Family **Myrmeleontidae** Latreille, 1802

Subfamily **Ascalaphinae** Lefévre, 1842

The species of the subfamily are represented in high numbers (68 species) in the collection. Surprisingly, only one species is found in Europe. The recorded specimens come from the following countries: Europe: Greece; Africa: Ethiopia, Kenya, Namibia, Tanzania;

Asia: Myanmar, Cambodia, China, India, Indonesia, Thailand; America: Belize, Brasil, French Guiana (part of France), Mexico, Peru, USA, Venezuela.

Tribe **Dimarini** Navás, 1914

Millerleon subdulus (Walker, 1853)

Specimens examined: 1 ♀ Peru Madre de Dios, Manu Park 500-800m --.2.1998 leg. NC/Lehmann; 2 ♂ Peru Limony, Distr. Chochamaka 1800 m ,, 3-4.1999 leg. NC/(GMU); 1 ♀ Peru Abancay Dept. Apurimac ,, 01.1999 leg. NC/(GMU); 4 ♂ 2 ♀ Peru Abancay; Dept. Apurimac 2-3000 m ,, 3-4.1999 leg. NC/(GMU).

Remarks: The tribe Dimarini Navás, 1914 from South America was revised by Stange (1989). During his revision, a new genus called *Millerleon* Stange, 1989 was described. He listed 3 species in the genus which were endemic in the desert areas of the Pacific coast. The type specimen was also found in Peru (Walker 1853). Its occurrence was also documented in Ecuador (Banks 1908). *Dimares formosus* Banks, 1908 and *Dimares venustus* Banks, 1908 proved to be synonyms (Stange 1989).

Tribe **Palparini** Banks, 1911

Annulares annulatus (Stitz, 1912)

Specimens examined: 2 ♀ 1 - Namibia ca. 80 km SW Windhoek 1360 m 12.1-10.2.1997 leg. H. Lehmann.

Remarks: The genus revision was performed by Mansell (2004). This species is known in Botswana, Namibia, and South Africa. An endemic species of the Kalahari Savannah (Mansell 2004). Imagoes fly from January to April.

Crambomorphus karrooanus (Péringuey, 1910)

Specimens examined: 2 ♂ 3 ♀ Namibia ca. 80 km NE Windhoek 4.1-4.2.1999 leg. H. Lehmann; 5 ♀ Namibia ca 80 km SW Windhoek 1360 m 12.1-10.2.1997 leg. H. Lehmann.

Remarks: A revision of this genus was recently published by Mansell (2018). So far, it has come only from Namibia and South Africa. It lives in dry and sparsely vegetated areas and flies in January and February.

Golafrus oneili (Péringuey, 1911)

Specimens examined: 2 ♀ Namibia ca 80 km SW Windhoek 1360 m 12.1-10.2.1997 leg. H. Lehmann; 1 ♂ 10 ♀ Namibia Aranos 03.02.1995 leg. Werner.

Remarks: Within the tribe, the genus can be easily distinguished by very characteristic wing shape. The species inhabits arid sandy grasslands in Namibia and South Africa.

Gonicercus klugi (Kolbe, 1898)

Specimens examined: 2 ♂ 1 ♀ Ethiopia Sidano near Negele borana 07-08.05.1997. leg. Werner.

Remarks: It is a very diverse species from a morphological point of view. There are small-sized (FW 45-50 mm) and fairly pale coloured winged specimens in the Arabian Peninsula (Klug 1836). There are large-sized (FW 57-75 mm), highly contrasting patterned winged specimens in and around the Ethiopian mountains (Stitz 1912), while there are also small-sized (FW 45-50 mm) but contrasting winged specimens in the Sub-Saharan region (Mali). Genetic testing of the species would definitely be required. Prost (2010) figured a map of the distribution of the species.

Palparellus flavofasciatus (McLachlan, 1867)

Specimens examined: 1 ♂ 1 ♀ Namibia ca. 80 km NE Windhoek 4.1-4.2.1999 leg. H. Lehmann.

Remarks: The genus revision and species redescription were provided by Mansell (1996). He presented its habitat (open grasslands), adult flight period (December-April) and distribution (South Angola, Namibia).

Palpares chrysopterus Navás, 1911

Specimens examined: 3 ♂ 2 ♀ Iran Wadi Shur, semi-desert near Hasanabad 2-4 week of July, 1996 leg. G. Müller; 6 ♀ Iran Estalak, E of Teheran, indoturanisches Grassland 2-4 week of July, 1996 leg. G. Müller.

Remarks: In contrast to Krivokhatsky et al. (2017), this is a valid taxon. At first, Navás mentioned the name of the species and gave a description as well as illustrations on a male at the „Congreso de Valencia” held in 1910. The conference proceedings was in fact published in 1911, so this date should be considered the year of publication. He had previously made a description of this species on the basis of a female specimen, but this article did not appear until 1913 (Navás 1913). Thus, the publication of Navás (1911) can be considered as the first description of the species and the later published description (Navás 1913) is only a homonymous and synonymous name.

The distribution of the species has already been outlined by Ábrahám (2012).

Palpares immensus McLachlan, 1867

Specimens examined: 34 ♂ 2 ♀ Namibia Aranos 03.02.1995 leg. Werner; 6 ♂ 12 ♀ Namibia Fish River Canyon 04.-05.02.1995 leg. Werner; 8 ♂ 9 ♀ Namibia ca 80 km SW Windhoek 1360 m 12.1-10.2.1997 leg. H. Lehmann.

Remarks: This species may be common in Namibia based on the preserved specimens of SCMK collection. The flight period of imagoes lasts from January to February. Most of the distribution data of the species are from Namibia (McLachlan 1867, Navás 1912b) or South Africa (Esben-Petersen 1916) and Southern Angola (Mansell 2002). Mansell & Oswald (2020) cited its occurrence in Angola, Botswana, Namibia, and South Africa. Faunistic data from Kilwa [Tanzania] documented by Navás (1912a) may be incorrect.

Palpares inclemens (Walker, 1853)

Specimens examined: 1 ♀ Kenya Arabuko-Sokoke forest, Mailindi 08.04.1995 leg. Werner mounted; 2 ♀ Kenya Malindi, Kissiwany Complex Mangoplantage 02.04.1989 leg. U. Kupka; 1 ♀ Kenya Malindi, Kissiwany Complex Mangoplantage 31.03.1989 leg. U. Kupka; 1 ♀ Kenya Malindi, Kissiwany Complex Mangoplantage 17.04.1989 leg. U. Kupka.

Remarks: Its range extends from the eastern part of South Africa to Kenya and it also inhabits in islands of Zanzibar (Tanzania) and Socotra (Yemen) (Oswald 2020).

Palpares lentus Navás, 1912

Specimens examined: 1 ♂ South Africa Ohrigstadt, Transvaal 08.11.1994 leg. K. Werner mounted; 1 ♀ RSA Transvaal Thabazimbi 06-08.11.1994 leg. Werner.

Remarks: It is an endemic species in the central and eastern provinces of South Africa (Mansell 2002).

Palpares papilionoides (Klug in Ehrenberg, 1834)

Specimens examined: 1 ♀ Ethiopia Hirna, Harerge prov. 19.04.1998 leg. K. Werner; 1 ♂ Ethiopia Sidano near Negele borana 07-08.05.1997 leg. Werner; 3 ♂ 2 ♀ Kenya Voi, Sagala Reg. 12.1994 leg. Werner, mounted.

Remarks: The distribution of the species was summarized by Prost (2010). It is widespread from the Arabian Peninsula in the Saharan and Subsaharan zones to West Africa and has abundant populations in the

desert and dry savannah areas of East Africa (Kenya, Uganda, Tanzania).

Palpares sobrinus Péringuey, 1911

Specimen examined: 1 ♀ South Africa Saltpan, N. Transvaal --.12.1995 leg.?(NC).

Remarks: This species was collected in the northern and eastern provinces of South Africa and also found in Botswana and Zimbabwe (Mansell & Oswald 2020). It inhabits savannah and grassland areas.

Palpares torridus Navás, 1912

Specimens examined: 1 ♂ 2 ♀ Ethiopia Bitata, Sidamo prov. 24.04.1998 leg. K. Werner; 2 ♀ Tanzania near Babati 3-6.12.1997 leg. Werner & Lizler; 1 ♂ 4 ♀ Tanzania Babati, 30km to Dodoma 02.-03.12.1994 leg. Werner.

Remarks: The valid distribution data are known from the eastern half of Africa (Navás 1912d, Whittington 2002: Tanzania, Navás 1909-1915: Zambia, Esben-Petersen 1931: Ethiopia).

Palparidius capicola Péringuey, 1910

Specimens examined: 6 ♂ 8 ♀ 1 - Namibia ca. 80 km SW Windhoek 1360 m 12.1-10.2.1997 leg. H. Lehmann; 5 ♂ 10 ♀ Namibia ca. 80 km NE Windhoek 4.1-4.2.1999 leg. H. Lehmann; 2 ♂ Namibia Hardap Dam 06.02.1995 leg. Werner mounted; 1 ♀ Namibia 10 km E Stampriet 06.02.1995 leg. Werner; 1 ♂ Namibia Fish River Canyon 04-05.02.1995 leg. Werner; 1 ♂ Namibia Aranos 03.02.1995 leg. Werner.

Fig. 5. The type specimen of *Echthromyrmex fascipennis* Banks, 1911, preserved in ZMHB, Berlin

Remarks: It is known in Namibia and western part of South Africa (Stange 2004), where it is an endemic species. The type specimen of *Palparidius fascipennis* (Banks, 1911) (**syn. n.**) preserved in ZMBH is a new junior synonym of *Palparidius capicola* Péringuey, 1910 (Fig. 5).

Palparidius concinnus Péringuey, 1910

Specimens examined: 4 ♂ 6 ♀ Botswana 60 km N Maun 29.01.1995 leg. Werner; 2 ♂ Botswana Ghanzi 28.01.1995 leg. Werner.

Remarks: It is also an endemic species in southern Africa. Its distribution in South Africa, Botswana and Namibia was illustrated by Mansell (1979).

Parapalpars solidus (Gerstaecker, 1894)

Specimens examined: 1 ♂ 3 ♀ Iran Salt Lake near Bager Abad 2-4 week of July, 1996 leg. G. Müller.

Remarks: Based on SCMK collection data, it is a common and widespread species from eastern Turkey to Pakistan. It also lives in Oman in the southeastern part of the Arabian Peninsula.

Tribe **Ululodini** van der Weele, 1909

Ameropterus dissimilis (McLachlan, 1871)

Specimen examined: 1 ♀ Peru Panguana, Rio Yuyapichis, dept. Huanuco 9°37' S 74°57' W 27.ix-12.x.2014 leg. L. Börzsöny, in alcohol.

Remarks: Ardila-Camacho et al. (2019) reported specimens from Brasil, Colombia, Peru, Suriname.

Ameropterus peruvianus (van der Weele, 1909)

Specimens examined: 2 ♀ Peru Panguana, biol. Stat. Rio Yuyapichis, Huanuco 220 m 9°37' S 74°57' W 27.ix-12.x.2014 leg. L. Börzsöny; 1 ♂ Peru Panguana, Rio Yuyapichis Dept. Huanuco 220 m 9°37' S 74°57' W 23.09-11.10.2011 leg. L. Börzsöny; 2 ♀ Peru Panguana, Rio Yuyapichis Dept. Huanuco 220 m 9°37' S 74°57' W 20.ix-8.x.2012 leg. G. Riedel; ? ? 20.9-7.10.2013 leg. E. Diller; 1 ♀ Peru Panguana, Rio Yuyapichis, dept. Huanuco 230 m 9°37' S 74°56' W 3-18.x.2009 leg. L. Börzsöny, in alcohol.

Remarks: There are no published faunistic data for the species since the description, only the name can be found in checklists and fauna catalogues (Navás 1912c, Penny 1977, Heckman 2017, Ardila-Camacho et al. 2019). It is known in Peru and Bolivia (van der Weele 1909).

Ameropterus scutellaris (Gerstaecker, 1894)

Specimens examined: 3 ♂ Peru Panguana, Rio Yuyapichis Dept. Huanuco 220 m 9°37' S 74°57' W 03-18.10.2009 leg. L. Börzsöny; 1 ♂ Peru Panguana, Rio Yuyapichis Dept. Huanuco 220 m 9°37' S 74°57' W 23.09-11.10.2011 leg. L. Börzsöny.

Remarks: Ardila-Camacho et al. (2019) gave a redescription detailed illustrations and distribution (Bolivia, Colombia, Costa Rica, Honduras, Mexico, Peru) of the species.

Ameropterus selysi (van der Weele, 1909)

Specimens examined: 1 ♀ Peru Panguana, biol. Stat. Rio Yuyapichis, Huanuco 220 m 9°37' S 74°57' W 27.ix-12.x.2014 leg. L. Börzsöny; 1 ♀ Peru Panguana, biol. Stat. Rio Yuyapichis, Huanuco 220 m 9°37' S 74°57' W Oct.2010 leg. E. Diller.

Remarks: Redescription and quality illustrations were given by Ardila-Camacho et al. (2019). Its occurrences were documented in Brasil, Colombia, Venezuela. Based on the collection of SCMK, it is a new species for the fauna of Peru and French Guiana.

Cordulecerus elegans van der Weele, 1909

Specimens examined: 14 ♂ 18 ♀ Guyana Georgetown ,,09-10.1997 leg. (NC).

Remarks: First, van der Weele (1909) and later, Penny (1977) as well as Ardila-Camacho et al. (2019) reported specimens from Suriname, Guyana, Brasil and the Dominican Republic. Navás (1924) cited the occurrence of the species from French Guiana. Some species of the genus (*Cordulecerus maclachlani* Sélys-Longchamps, 1871, *Cordulecerus alopecinus* (Burmeister, 1839) have been shown to be characterized by an aggregation behavioral pattern (Hogue & Penny 1988, Covell 1989). Gomes-Filho (2000) reported such a phenomenon as well as this explanation for the fact that this species was collected in larger quantities and sometimes appears to be in large series in the collections.

Cordulecerus inquinatus Gerstaecker, 1888

Specimens examined: 1 ♂ Peru Abancay Dept. Apurimac ,,01.1999 leg. NC/(GMU); 1 ♀ Peru Limony, Distr. Chochamaka 1800 m ,,3-4.1999 leg. NC/(GMU).

Remarks: Ardila-Camacho et al. (2019) listed this species from Costa Rica, Ecuador, Panama, and Peru.

Cordulecerus praececellens (Gerstaecker, 1885)

Specimen examined: 1 ♂ Peru Centro Fuert rio Momon Loreto Dec. 2013, mounted.

Remarks: Ardila-Camacho & García-García (2012) re-described the species gave good quality photos of the genitals, recording the occurrences (Ecuador, Panama, Venezuela, Costa Rica, and Colombia) and the habitat of the species. It is a new record for the fauna of Peru. *Ululodes sinuatus* Banks, 1924 (**syn. n.**) is a new junior synonym of *Cordulecerus praececellens* (Gerstaecker, 1885). The type specimen is preserved in MCZC.

Ululodes cajennensis (Fabricius, 1787)

Specimens examined: 1 ♀ French Guyana Montsinery, Carrefour de Gallion, Emerald Jungle 5-16.12.2003

leg. M. Kotrba; 2 ♂ Mexico Chiapas „v.1990 leg. Lehmann sen.; 1 ♂ Peru Panguana, Biol. Stat. Rio Yuyapichis, Huanucho 220 m 9°37' S 74°57' W 27.ix-12.x.2014 leg. L. Börzsöny; 1 ♂ Peru Panguana, Biol. Stat. Rio Yuyapichis, Huanucho 260m 9°37' S 74°57' W Oct.2010 leg. E. Diller; 1 ♂ ? ? 10-28.v.2013 leg. E. Diller; 1 ♀ Peru Panguana, Rio Yuyapichis Dept. Huanucho 220 m 9°37' S 74°57' W 20.ix-8.x.2012 leg. G. Riedel; 1 ♂ Peru Dept Huánaco, Panguana, Rio Yuyapichis 260m 9,37'S 74,56'W 04.2012 leg. E. Diller; 1 ♂ Peru Dept Huánaco, Bio. Stat. Panguana, Rio Yuyapichis 9,37'S 74,56'W 16-17.04.2003 leg. H.J.u. E.G. Burmeister; 1 ♂ Peru Panguana, Rio Yuyapichis Dept. Huanucho 220 m 9°37' S 74°57' W 20.ix-8.x.2012 leg. G. Riedel; 1 ♂ Venezuela Zulia, Tres Bocas 17.07.1971; 1 ♀ Venezuela Zulia, Rio Catatambo 18.12.1971; 5 ♂ 2 ♀ Peru Panguana, Rio Yuyapichis, dept. Huanuco 9°37' S 74°57' W 3-18.x.2009 leg. L. Börzsöny in alcohol; 1 ♀ Peru Panguana, Rio Yuyapichis, dept. Huanuco 230 m 9°37' S 74°56' W 20.sept.-6.okt.2013 leg. E. Diller, in alcohol.

Remarks: It is a common and widespread species in the tropics of Central and South America from Mexico to Argentina (van der Weele 1909). Ardila-Camacho et al. (2019) published a checklist of the New World split-eyed Ascalaphinae species with their distribution by countries. There are additional unpublished data on the species in the collection of SCMK from Nicaragua and Colombia.

Ululodes macleayanus (Guilting, 1823)

Specimen examined: 1 ♀ USA Florida Alachua Co. Gainesville S Paynes Prairie 20m 29.6093°N 82.3042°W 23.06.2010 leg. Hausmann.

Remarks: The North American *Ululodes* Smith, 1900 species were revised by Shetlar (1977) in his PhD thesis on the basis of the unpublished work Penny et al. (1997) listed the taxonomic status and distribution of species by state. Stange (2000) compiled a website on the owlfly fauna of Florida and based on this the collected specimen was determined. The exact distribution of the species can only be given after a revision of the described Central and South American taxa.

Ululodes venezolensis van der Weele, 1909 **stat. n.**

Specimens examined: 1 ♀ Peru Opto Lima Sta Eulalea (cerio) 1300m 19. 05. 1984 leg. D. Hocking; 1 ♀ Peru Panguana, Rio Yuyapichis Dept. Huanucho 220m 9°37' S 74°57' W 20.09-08.10.2012 leg. Diller Malaise Falle; 1 ♀ Peru Lima Chosia 13. 12. 1963 leg. P. Hocking at light; 2 ♂ Peru Opto Loreto Yarinacocha 09. 11. 1964 leg. P. Hocking; 1 ♂ Peru Hafte Goiladlo 09.06.1996.

Remarks: Further research of the taxon is necessary in order to be able to distinguish morphologically very similar species and subspecies in South America similar to that compiled by Penny et al. (1997) for North American fauna. This taxon was cited by van der Weele (1909) from Venezuela and Colombia. It is a new record for the fauna of Peru.

Tribe **Haplogleniini** Newman, 1853

Allocormodes junodi van der Weele, 1909

Specimen examined: 1 ♂ Tanzania 100km N Songea 06.-07.12.1994 leg. Werner, mounted.

Remarks: A complete revision of the genus was performed by Jones (2014) in his PhD dissertation. To determine the species, a key was given and also illustrated the distribution of the species in the tribe. He documented its occurrence from South Africa and Mozambique. It is a new species for the fauna of Tanzania.

Amoea arenosa (Walker, 1853)

Specimens examined: 1 ♂ Peru Panguana, Rio Yuyapichis Dept. Huanucho 220 m 9°37'S 74°57'W 03-18.10.2009 leg. L. Börzsöny, mounted; 2 ♀ Peru Panguana, biol. Stat. Rio Yuyapichis, Huanucho 220 m 9°37' S 74°57' W 27.ix-12.x.2014 leg. L.Börzsöny, mounted; 1 ♂ Peru Abancay Dept. Apurimac „,01.1999 leg. NC/(GMU), mounted.

Remarks: Jones (2014) figured the distribution data from Brasil, Bolivia, and Argentina. It is a new record for the fauna of Peru.

Amoea impediens (Walker, 1853)

Specimen examined: 1 ♂ Peru Divina Montana Resort Pucallpa, Dept. Ucayali 19-21.10.2009 leg. L. Börzsöny.

Remarks: Jones (2014) documented it in Brasil and Peru.

Ascalobyas machadoi Penny, 1982

Specimens examined: 1 ♂ Peru Dept Huánaco, b. Yuyapichis, Stat. Panguana, 9,37'S 74,56'W 2-18.10.2009 leg. Burmeister; 1 ♀ Peru Panguana, biol. Stat. Rio Yuyapichis, Huanucho 220 m 9°37' S 74°57' W 12.x.2014 leg. L. Börzsöny; 1 ♀ Peru Panguana, biol. Stat. Rio Yuyapichis, Huanucho 220 m 9°37' S 74°57' W Oct.2010 leg. E. Diller; 1 ♀ Peru Panguana, Rio Yuyapichis Dept. Huanucho 220 m 9°37' S 74°57' W 23.09-11.10.2011 leg. L. Börzsöny; 1 ♀ Peru Panguana, Rio Yuyapichis, dept. Huanuco 9°37' S 74°57' W 27.ix-12.x.2014 leg. L. Börzsöny in alcohol.

Remarks: Jones (2014) moved it into a new genus (*Neascalobyas* n. gen. Jones, sl.) and listed occurrences from Ecuador, Brasil, Peru, and French Guinea.

Ascalobyas microcerus (Rambur, 1842)

Specimens examined: 2 ♂ Belize Orange Walk District, Rio Bravo Conservation Area, La Milpa Field Station 0-200m 09.05.1997 leg. P.G. Haynes BENHS Expedition; 1 ♀ Belize Orange Walk District, Rio Bravo Conservation Area, La Milpa Field Station 0-200m 8-9.05.1998 leg. P.G. Haynes BENHS Expedition; 2 ♂ Venezuela Zulia, Tres Bocas 24.04.1971; 1 ♂ Venezuela Banitas 15.05.1971.

Remarks: Jones (2014) reported the occurrence in Central America and the northern part of South America (Brasil, Ecuador, Venezuela). It is a new record for the fauna of Belize.

Haploglenius appendiculatus (Fabricius, 1793)

Specimens examined: 1 ♂ USA Wewahitchka, Florida 01.07.1995 leg. H. Lehmann.

Remarks: The genus was revised by Jones (2014). Originally, Rambur (1842) moved it into the genus of *Haploglenius* Burmeister, 1839 then the species name with the current combination was reinstated as valid by Jones (2014). It is a common species in the southeastern part of the USA.

Haploglenius brunneus Jones, sl.

Specimens examined: 1 ♀ Peru Panguana, biol. Stat. Rio Yuyapichis, Huanucho 220 m 9°37' S 74°57' W 27.ix-12.x.2014 leg. L. Börzsöny; 1 ♀ Peru Panguana, Rio Yuyapichis Dept. Huanucho 220 m 9°37' S 74°57' W 23.09-11.10.2011 leg. L. Börzsöny; 1 ♂ Peru Rodríguez de Mendoza, Dept. Amazonas 5.1.1997 leg. Rautenstrauch; 1 ♀ Peru Rodríguez de Mendoza, Dept. Amazonas 1.ii.1998 leg. Rautenstrauch.

Remarks: Jones (2014) indicated occurrences from South Mexico to Bolivia.

Haploglenius costatus (Burmeister, 1839)

Specimens examined: 3 ♂ Peru Chancamayo ,,xii.1962 leg. NC/GMU; 1 ♀ Peru Manu Park, Madre de Dios 700 m 20.02.1998 leg. NC/Lehm. 1 ♀ Brasil Corupa ,,.,.,.1996 leg. (NC).

Remarks: Penny (1981) documented the species in Peru and Jones (2014) mentioned it from Brasil, Bolivia, Colombia, and Panama.

Haploglenius cuboides Jones, sl.

Specimens examined: 1 ♂ Peru Abancay Dept. Apurimac ,,01.1999 leg. NC/(GMU); 1 ♀ Peru Limony, Distr. Chochemaka 1800 m ,,3-4.1999 leg. NC/(GMU); 1 ♀ Peru Manu Park, Madre de Dios 500-800 m ,,.,.,.1998 leg. (NC); 1 ♂ Peru Panguana, biol. Stat. Rio Yuyapichis, Huanucho 220 m 9°37' S 74°57' W 27.ix-12.x.2014 leg. L. Börzsöny; 1 ♀ Peru Biol Stat. Panguana Rio Yuyapichis, Huanuco 220m 9,37'S 74,57'W 10.2010 leg. E. Diller.

Remarks: Jones (2014) described this species from Brasil, it is a new record for the fauna of Peru.

Haploglenius luteus (Walker, 1853)

Specimens examined: 1 ♀ Peru Limony, Distr. Chochemaka 1800 m ,,3-4.1999 leg. NC/(GMU); 1 ♂ Peru Rodríguez de Mendoza, Dept. Amazonas 12.x.1997 leg. Rautenstrauch.

Remarks: Based on a distribution map edited by Jones (2014), it occurs in the Amazon basin (Brasil) but was also detected in Peru.

Haploglenius normani Jones, sl.

Specimens examined: 1 ♂ Peru MD.Boca Rio De La Torre 22.10.1985 leg. G. Lamas; 1 ♀ Peru MD, 15km E Puerto Maldonado 200m 04.11.1988 leg. G. Lamas.

Remarks: Jones (2014) described this species from Brasil, Bolivia, Peru, and North Argentina.

Haploglenius peruvianus van der Weele, 1909

Specimens examined: 3 ♂ 1 ♀ Peru Manu Park, Madre de Dios 700 m 20.02.1998 leg. NC/Lehm.; 1 ♂ Peru Panguana, Rio Yuyapichis Dept. Huanucho 220 m 9°37' S 74°57' W 03-18.10.2009 leg. L. Börzsöny; 1 ♂ Peru Amazonas, Quebrada, Putoiman, Rio Marañón 04 311m 22'24,85"S 77 56'4.22"W 26-27.08.2010 leg. W. Paredes; 1 ♂ Peru MD.Boca Rio De La Torre 300m 18.10.1985 leg. G. Lamas; 1 ♂ Peru AM Cordirella del Cóndor PV 22 („Falsa Paquisha") 800m 30.10.1987 leg. G. Lamas; 1 ♀ Peru Cana Brava 21.10.1980.

Remarks: Jones (2014) documented its occurrences in Brasil, Bolivia, Ecuador, and Peru.

Protidricerus elwesii (McLachlan, 1891)

Specimens examined: 2 ♀ Burma Dawna 25.05.1996 leg. H. Lehmann; 1 ♀ Burma Dawna 27.05.1996 leg. H. Lehmann; 2 ♂ 5 ♀ Burma Dawna 10.4.1997 leg. H. Lehmann; 1 ♀ Burma Dawna --.05.1998 leg. H. Lehmann; 1 ♀ Burma Tenasserim 10.4.1997 leg. H. Lehmann; 1 ♂ Thailand Corat 27.06.1996 leg. H. Lehmann; 1 ♂ 1 ♀ Thailand Chiang Rai --.05.1997 leg. ? (NC).

Remarks: It is a widespread species in Asia from Pakistan (Sziráki 2000, Hassan et al. 2019) via India (Ghosh 1988, 2000) and China (Wang et al. 2018) to Taiwan (Stange & Wang 1997, Ábrahám 2008). It is a new species for the local fauna of Myanmar, Thailand, and Vietnam based on the collection of SCMK.

Tmesibasis rothschildi van der Weele, 1907

Specimens examined: 1 ♂ N Kenya Sidiot 18-19.11.1995 leg. Werner, mounted; 1 ♂ Kenya Voi, Sagala Reg. 12.1994 leg. Werner, mounted.

Remarks: Jones (2014) revised the genus and documented the occurrence in Somalia and Kenya. It is a new record for the fauna of Ethiopia based on the collection of SCMK.

Tribe **Ascalaphini** Lefèbvre, 1842

Acheron longus (Walker, 1853)

Specimens examined: 2 ♂ 1 ♀ China Heinan Dao, He Ling 800-1500m --.5-6.2000 leg. NC/GMU; 1 ♂ China Guang Dong Province Nan Long Mts 600-1200m

--.5-6.2000 leg. NC/GMU; 1 ♀ China Fujian prov. mid-6.1999 leg. NC/GMU; 1 ♀ Cambodia Patin 10.06.1999 leg. NC/Lehm.; 1 ♀ Thailand Corat 26.06.1996 leg. H. Lehmann; 1 ♀ 26.05.1997 leg. H. Lehmann; 1 ♀ 07.05.1996 leg. H. Lehmann; 3 ♂ 1 ♀ India U. Pradesh, Rishikes 450 m 07.1991 leg. Werner.

Remarks: Tauber et al. (2019) suggested that *A. longus* (Walker, 1853) had priority over the name of *A. trux* (Walker, 1853). The basic colour of the wings depends on the age of the specimens, from the fully transparent wing to the reddish-brown colour, there are many colour variations among specimens. It is a widespread and common species in the area of Oriental region from India to Malaysia. Moreover, it also occurs in the eastern part of the Palearctic (China, Japan) (Ábrahám 2008).

Afroasca buyssoni (van der Weele, 1909) (Fig. 6)
Specimens examined: 1 ♂ Kenya Sagala Reg. near Voi 11.1994 leg. Werner; 2 ♂ Sidiot 18-19.11.1995 leg. Werner, mounted.

Remarks: *Suphalacsa abdominalis* McLachlan, 1871 was described by McLachlan (1871) on the basis of two type specimens, however, they belong to two different taxa. The species description is based on a male specimen preserved in BMNH, London and collected in Gabon (McLachlan 1871). Tjeder (1992) mentioned it as an undescribed generotype species: "*N. gen. 4, Type species: Suhpalacsa abdominalis McLachlan, 1871*". In his monograph and the revised collections (e.g. MRAC, Tervuren) he referred to an undescribed genus as "*Imparomitus abdominalis*". Until now, this genus is nomen dubius (Ábrahám 2017b).

McLachlan (1871) notes on the second type specimen of the species: „A second example in the Oxford Museum [OXUM], perhaps a female, differs in the wings being much clouded all over with smoky brown. The underside of the thorax and base of the abdomen is of a pale salmon-colour.”

Tauber et al. (2019) found the second type specimen of *Suhpalacsa abdominalis* McLachlan, 1871 in the collection of OXUM, which was conspecific with a male *Suphalomitus buyssoni* van der Weele, 1909. Ábrahám (2017b) recently described a new genus, *Afroasca*

Fig. 6. Type of *Suhpalacsa abdominalis* McLachlan, 1871, preserved in OXUM, Oxford. Type is a male specimen!

Fig. 7. Lectotype female of *Suphalomitus buyssoni* van der Weele, 1909, preserved in MNHN, Paris

Ábrahám, 2017 and designated *Suphalomitus buyssoni* van der Weele, 1909 as a generotype species.

van der Weele (1909) also examined a female specimen (Fig. 7) when describing the species, which was preserved in the collection of MNHN, Paris. Later, this female specimen was designated by Tjeder as a lectotype but the designation was not published yet (**present designation**).

Occurrences of the species was mentioned by Navás (1914: Kenya, 1928: Tanzania) and Whittington (2001: Mozambique). The entomological collection of SCMK contains faunistic data from several African countries: RSA, Namibia, Zambia, Tanzania, Kenya, Ethiopia, Gabon. Based on the collection data, it is in flying in southern Africa (RSA, Namibia, Zambia) between November and January, in the Eastern and Western Africa (Tanzania, Kenya, Ethiopia, Gabon) between November and May.

***Afroasca doboszi* Ábrahám, 2017**

Specimens examined: 1 ♂ Kenya Sagala Reg. near Voi 11.1994. leg. Werner, mounted; 1 ♂ Kenya Malindi, Mangoplantage, Sümpf Kissvany Complex 07.04.1989 Leg: U. Kupka, mounted.

Remarks: So far, only the male holotype specimen was known. It is the second and third documented speci-

mens which also come from Kenya (Ábrahám 2017b). The species appears to have an overlap area with the previous species. The female of the species is still unknown (Ábrahám 2017b).

***Agrionosoma dohrni* van der Weele, 1909**

Specimens examined: 1 ♀ Burma [Myanmar] Dawna 25.05.1996 leg. H. Lehmann; 2 ♀ 10.04.1997 leg. H. Lehmann; 1 ♀ Burma [Myanmar] Tenasserim 06.05.1995 leg. H. Lehmann; 1 ♂ 1 ♀ 28.04.1996 leg. H. Lehmann; 3 ♀ 16.04.1996 leg. H. Lehmann; 2 ♀ 17.04.1996 leg. H. Lehmann.

Remarks: Since the description, only Ghosh (1988) and Whittington (2002) mentioned its occurrence in India (Sikkim, West Bengal). Otherwise, it was only documented in various checklists (Ghosh & Sen 1977, Sziráki 1998) or in monographs (Navás 1912c, Ghosh 2000). These publications merely repeated previous literature data from India. The type specimen is preserved in MIZ (Fig. 8). *Agrionosoma pendleburyi* Fraser, 1927 (**syn. n.**) is a new junior synonym of *Agrionosoma dohrni* van der Weele, 1909. The type is preserved in BMNH, London (Fig. 9). It is an extremely rare species and a new record for the fauna of Myanmar.

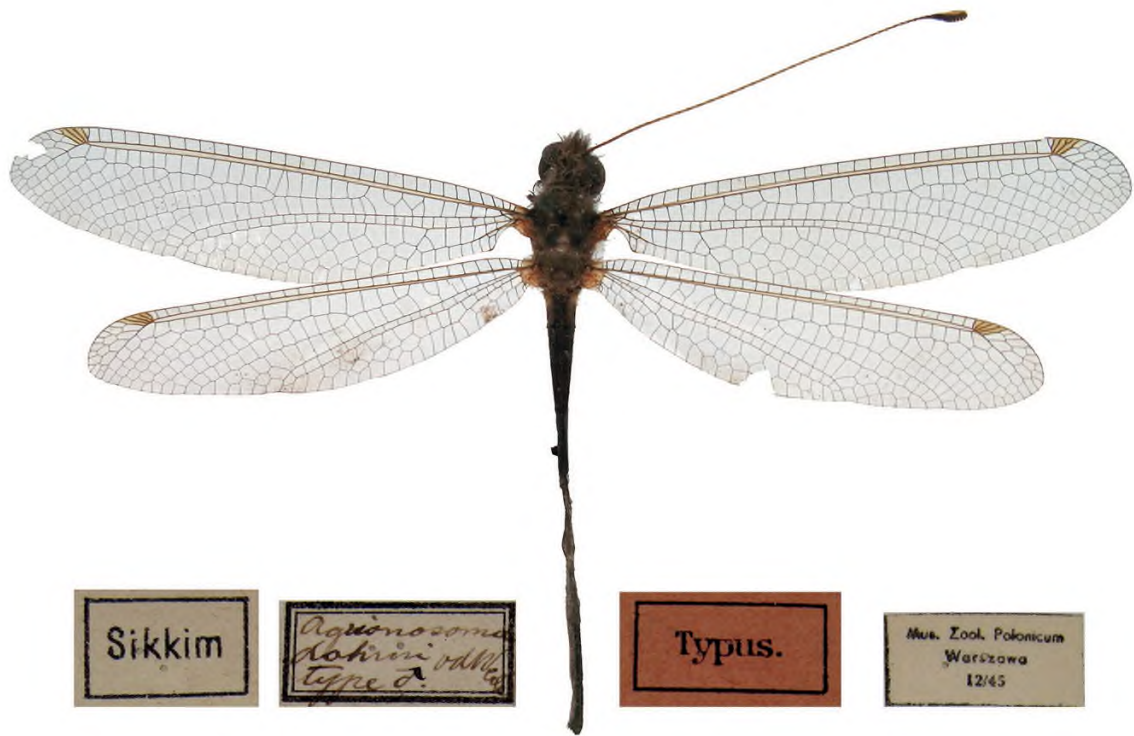

Fig. 8. The type specimen of *Agrionosoma dohrni* van der Weele, 1909, preserved in MIZ, Warsaw

Fig. 9. The type specimen of *Agrionosoma pendleburyi* Fraser, 1927 (**syn. n.**) preserved in BMNH, London is a new junior synonym of *Agrionosoma dohrni* van der Weele, 1909

Fig. 10. The type specimen of *Agrionosoma swinhoei* van der Weele, 1909, preserved in BMNH, London

Agrionosoma swinhoei van der Weele, 1909

Specimens examined: 1 ♀ Burma [Myanmar] Dawna 10.4.1997 leg. H. Lehmann.

Remarks: As with the previous species, it has no distribution data since the species description, only an Indian locality in Punji (Madhya Pradesh) published by Whittington (2002). The specimen was compared to the type preserved in the BMNH, London (Fig. 10).

The type locality in India, Assam: Khasia Hills (van der Weele, 1909) is the same as Meghalaya: Khasi Hills published by Ghosh (2000) since the Khasi Hills, and the entire Meghalaya state was administratively part of Assam before 1970. In older sources, in particular, the alternative transcription Khasia Hills is seen. It is the first record for the fauna of Myanmar.

Ascalaphus festivus (Rambur, 1842)

Specimens examined: 2 ♂ 1 ♀ Kenya Voi, Sagala Reg. 12.1994 leg. Werner, mounted; 1 ♀ Tanzania Babati, 30km to Dodoma 02.-03.12.1994 leg. Werner.

Remarks: It is widespread in Africa (Prost 2013) but was also found in West Asia (Aspöck et al. 2001, Monerrat & Ábrahám 2020) and in Europe on the island of Sardinia (Italy) (Pantaleoni et al. 2013).

Ascalohybris angulata (Westwood, 1847)

Specimens examined: 2 ♀ India Periyar, Kumili, TN 23-26.10.1997 leg. Werner

Remarks: Walker (1853), McLachlan (1873), van der Weele (1909), Needham (1909), Navás (1912c), Whittington (2002), etc. were mentioned collecting sites only in India. Fraser's (1927) data from Singapore seems to be uncertain and needs confirmation.

Ascalohybris subjacens (Walker, 1853)

Specimens examined: 1 ♀ China South Hubei, border to Hunan 1200-1600m --.08.1999 leg. NC/GMU; 1 ♂ 5 ♀ China Wuzhi Shan, Heinan Dao 800-1800m --.6-7.2000 leg. NC/GMU; 1 ♀ China Guang Dong Province Nan Long Mts 600-1200m --.5-6.2000 leg. NC/GMU; 1 ♂ China Haikou, Heinan Dao 0-100m --.04.2000 leg. NC/GMU; 3 ♂ 1 ♀ Burma Tenasserim 28.04.1996 leg. H. Lehmann; 1 ♀ Burma Tenasserim 07.05.1996 leg. H. Lehmann.

Remarks: It is a widespread species in East Asia: North Korea, Japan, China, Taiwan, Laos, Thailand, and Vietnam based on the entomological collection of SCMK.

Disparomitus simplex Kimmins, 1950

Specimens examined: 1 ♂ 1 ♀ Kenya Sagala Reg. near Voi 11.1994 leg. Werner, mounted.

Remarks: Michel (2019) recently performed a revision of the African genus *Disparomitus* van der Weele, 1909. He cited the species only from Kenya (type locality) and Ethiopia.

Disparomitus transvaliensis (van der Weele, 1909)
Specimens examined: 1 ♂ Kenya Voi, Sagala Reg. 12.1994 leg. Werner mounted; 1 ♂ Tanzania 100 km N Songea 06.-07.12.1994 leg. Werner, mounted; 1 ♀, near Same 30 km to Dodoma 11.12.1994 leg. Werner, mounted.

Remarks: A revision of the genus *Disparomitus* van der Weele, 1909 (Michel 2019) revealed their faunistic data come from South Africa to Sudan in South and East Africa. The entomological collection of SCMK also includes new data to the fauna of Ethiopia, Cameroon, and Namibia.

***Dorsomitus* sp. 1**

Specimen examined: 1 ♀ Tanzania 30km W Songea 8.12.1994 leg. Werner, mounted.

Remarks: Only the male of the two described species of the genus can be surely distinguished (Michel & Mansell 2018) because the range of the two species overlaps and no distinctive morphological features have yet been found between females for accurate determination.

Encyoposis seydeli (Navás, 1929)

Specimens examined: 2 ♀ Tanzania 100km N Songea 06.-07.12.1994 leg. Werner, mounted; 1 ♂ Tanzania 50km N Songea, Ruvuna Prov. 12.1994 leg. Werner, mounted.

Remarks: There is a few data in the literature (Navás 1931, Esben-Petersen 1936) from tropical Africa. The entomological collection of SCMK includes one specimen from Tanzania and another from Zambia. The latter one is a new record for the fauna of Zambia. It is on the wing from November to December.

Glyptobasis cornuta Kimmins, 1949

Specimen examined: 1 ♂ India U. Pradesh, Rishikes 450 m 07.1991 leg. Werner, mounted.

Remarks: Besides the locality of the type specimen, Ghosh (1988) reported additional faunistic data from India (Orissa). Otherwise, it was found only in checklists (Ghosh & Sen 1977, Sziráki 1998). Based on the entomological collection of SCMK, it is a new species for the fauna of Nepal.

Helicomitus placidus (Gerstaecker, 1894)

Specimen examined: 1 ♀ Thailand Corat 27.06.1996 leg. H. Lehmann.

Remarks: The taxonomic status of the species was clarified by Kimmins (1949). It is a relatively widespread and common species in Southeast Asia (Ábrahám 2016).

Helicomitus procax (Walker, 1853)

Specimen examined: 1 ♂ India U. Pradesh, Rishikes 450 m 07.1991 leg. Werner, mounted.

Remarks: Revision of *Helicomitus* species was given by Kimmins (1949) based on the shape of the anal area of the forewing and the processus and special hair tufts on the mesothorax to distinguish morphologically very similar species. Kimmins (1949) was uncertain about the validity of the species during the revision of the genus because of his type specimen from Nepal was a female. The male *Helicomitus procax* can be easily distinguished from other *Helicomitus* species by the shape of processus of the mesothorax, which is longer than it is wide (Fig. 11). After the description, it was mentioned only in the Asian ascalaphid checklist (Sziráki 1998).

Fig. 11. Habitus and magnified male thorax of *Helicomitus procax* (Walker, 1853) in dorsal view, preserved in SCMK, Kaposvár

It is a new species for Indian fauna (Chandra & Sharma ???). Further specimens can also be found from Pakistan in the entomological collection of SCMCK.

Libelloides lacteus (Brullé, 1832)

Specimens examined: 5 ♀ Greece Small Prespa Lake 10.08.1996 leg. L. Börzsöny.

Remarks: In Europe, the species is widespread in the Mediterranean from southern France to Greece and is common in several places (Aspöck et al. 2001). Recently, Dobosz & Ábrahám (2007) published the Turkish distribution map of the species.

Libelloides macaronius (Scopoli, 1763)

Specimens examined: 2 ♂ 7 ♀ Iran Central Elbros Naver ca. 3000m leg. G. Müller; 3 ♂ Greece Small Prespa Lake 10.08.1996 leg. L. Börzsöny.

Remarks: It is a widespread species from Central Europe (Aspöck et al. 2001) to Central Asia (Wang et al. 2018: China, Xinjiang).

Libelloides sibiricus (Eversmann, 1850)

Specimen examined: 1 ♀ China Shanxi Province Taigu ca 112°30' W 37°25' N --.05.1995 leg. ? (GMU).

Remarks: Known occurrence in Korea, China, and Russia. It is a new record for the Mongolian fauna based on the entomological collection of SCMCK.

Maezous tomijankae Ábrahám, 2008

Specimen examined: 1 ♂ China Guang Dong Province Nan Long Mts 600-1200m --.5-6.2000 leg. NC/GMU.

Remarks: It is a rare species in SE Asia, type specimens are from Laos and its new records are known not only in China but also in Vietnam based on the entomological collection of SCMCK.

Maezous umbrosus (Esben-Petersen, 1913)

Specimens examined: 9 ♀ China Hunan Province --.06-07.1999 leg. NC/GMU; 1 ♂ China South Hubei, border to Hunan 1200-1600m --.08.1999 leg. NC/GMU.

Remarks: Earlier, it was known only in the fauna of Taiwan (Esben-Petersen 1913), later was documented as a widespread species in southeastern continental Asia (Ábrahám 2008, Wang et al. 2018). There are many localities in China: Guangxi, Hubei, Shaanxi, Guizhou, Hunan, Henan, Yunnan, Jiangxi (Wang et al. 2018). Based on SCMCK collection data, it was collected in Taiwan, SE China, Vietnam, and Thailand.

Malesianus harisi (Ábrahám, 2008)

Specimen examined: 1 ♀ Indonesia Sumatra, Sibolangit --.03.1997 leg. ? (NC).

Remarks: Known in Malaysia and the Philippines (Ábrahám 2016). New record for the fauna of Indonesia.

Nephoneura costalis van der Weele, 1909

Specimen examined: 1 ♂ Ethiopia Gemu Gofa Prov. Near Arba Minch 04.1994 leg. Werner, mounted.

Remarks: It was reported from Togo, Tanzania (van der Weele, 1909) Zimbabwe (Whittington 2002), Zaire (Esben-Petersen 1936). Unpublished faunistic data from Zambia, Ghana, and Cameroon can be found in the entomological collection of SCMCK.

Phalascusa vassei van der Weele, 1909

Specimen examined: 1 ♂ Kenya Taita region near Voi leg. Werner, mounted.

Remarks: The area of this species extends from south of the Equator but does not reach South Africa. Known from Mozambique (van der Weele 1909), Zaire (Navás 1912c, Banks 1920) and other countries: Kenya, Zambia, and Namibia, from where the species is new to the local fauna based on the collection of SCMCK.

Protacheron philippinensis (van der Weele, 1904)

Specimen examined: 1 ♂ Thailand Corat 14.5.1996 leg. H. Lehmann.

Remarks: The type specimen is from the Philippines. Subrecently, it was documented in Taiwan (Sziráki 2000) and China: Guihzu, Guangxi Yunnan, Hainan (Wang et al. 2018). More faunistic data are available from several SE Asian countries: Thailand, Laos, and the Philippines in the collection of SCMCK.

Suphalomitus formosanus Esben-Petersen, 1913

Specimen examined: 1 ♂ China South Hubei, border to Hunan 1200-1600m --.08.1999 leg. NC/GMU.

Remarks: It was previously considered to be an endemic species (Banks 1937, Stange & Wang 1997, Sziráki 1998, Ábrahám 2008) in Taiwan, but it was also recorded in China: Guizhou, Guangxi, Hainan (Wang et al. 2018). There are a dozen specimens also from Vietnam in the collection of SCMCK.

Suphalomitus lutemaculatus Yang, 1992

Specimen examined: 1 ♀ China Guang Dong Province Nan Long Mts 600-1200m --.5-6.2000 leg. NC/GMU;

Remarks: So far, it has been found only in China: Henan, Zhejiang, Fujian (Wang et al. 2018). Previously, I incorrectly synonymized it based on a discoloured female (Ábrahám 2008) but it is a valid species. Wings of male specimens are significantly smaller in size than that of females and are recognizable by a yellow spot in front of the forewing on the lateral side of the mesonotum.

Supalacsa donckieri Navás, 1913

Specimens examined: 3 ♀ Thailand Chiang Rai --.05.1997 leg. ? (NC), mounted.

Fig. 12. Lectotype specimen of *Suhpalacsa donckieri* Navás, 1913, preserved MNHN, Paris

Remarks: *Suhpalacsa* Lefèvre, 1842 species described from Southeast Asia needs species and generic-level revision. I compared the specimens found in the Börzsöny collection with the type specimen preserved in MNHN (Paris) (Fig. 12). The lectotype was designated by Legrand in 1991 but the designation has not been published yet (**present designation**). The description of the type specimen is based on an immature individual. The collection of SCMK includes specimens from Cambodia, Laos, Thailand, and Vietnam. *Suhpalacsa reductus* Banks, 1931 described from the Philippines is morphologically very close to *Suhpalacsa donckieri* Navás, 1913.

Tytomyia nigrifrons Tjeder & Hansson, 1992

Specimens examined: 3 ♀ Namibia Hardap Dam 31.10.1994 leg. Werner, mounted.

Remarks: Endemic species in Namibia (Tjeder & Hansson 1992).

Acknowledgements

The author is grateful to Lászlóné Börzsöny for donating her husband's collection, books and collecting equipment to the natural history collection of the Rippl-Rónai Museum, Kaposvár in 2019. Further thanks go to the curators who made it possible to examine the type specimens or provided the author with high-quality digital photos.

References

- ABDALLA, I. H.; MANSELL, M. W.; SOLE, C. L. 2019: Revision of the southern African genera *Nemopterella* Banks and *Nemia* Navás (Neuroptera: Nemopteridae: Nemopterinae), with descriptions of new genera and species. – *Zootaxa* 4635: 1-89.
- ARDILA CAMACHO, A.; GARCIA GARCÍA, A. 2012: Nuevos registros y re-descripción de dos especies del género *Cordulecerus* Rambur, 1842 (Neuroptera: Ascalaphidae) de Colombia. – *Boletín de la Sociedad Entomológica Aragonesa* 50: 505-511.
- ARDILA-CAMACHO, ADRIAN, JORGE A. NORIEGA & FERNANDO ACEVEDO-RAMOS. 2019: New genera records of split-eyed owlflies (Neuroptera: Myrmeleontidae: Ascalaphinae) from Colombia. – *Papéis avulsos de zoologia* 59: e20195951, p. 1-18.
- ASPÖCK, H.; ASPÖCK, U.; HÖLZEL, H.; RAUSCH, H. 1980: *Die Neuropteren Europas*. 2 vols. Goecke and Evers, Krefeld, West Germany. v. 1: 495 pp.; v.2: 355 pp.
- ASPÖCK, H., HÖLZEL, H. & ASPÖCK, U. 2001: Kommentierter Katalog der Neuropterida (Insecta: Raphidioptera, Megaloptera, Neuroptera) der Westpaläarkt. – *Denisia* 2: 1-606.
- ÁBRAHÁM, L. 2008: Ascalaphid studies VII. On the ascalaphid fauna of Taiwan (Neuroptera: Ascalaphidae). – *Natura Somogyiensis* 12: 63-77.
- ÁBRAHÁM, L. 2012. „On the other hand, what is this Eastern aeschnoides?” (Morton 1926) – an undescribed *Palpares* species from the Eastern Mediterranean (Neuroptera: Myrmeleontidae). *Natura Somogyiensis* 22: 65-102.
- ÁBRAHÁM L. 2016: Ascalaphid studies X. *Maezous maezousi* sp. n. – a new ascalaphid species from the Philippines (Neuroptera: Ascalaphidae). – *Natura Somogyiensis* 28: 51-64.
- ÁBRAHÁM L. 2017a: New data to the Moroccan Myrmeleontiformia (Nemopteridae, Myrmeleontidae, Ascalaphidae) fauna. – *Natura Somogyiensis* 30: 75-138.
- ÁBRAHÁM, L. 2017b: Ascalaphid studies XI. A new owlfly (Neuroptera: Ascalaphidae) from Kenya: *Afroasca doboszi* gen. and sp. nov. – *Annals of the Upper Silesian Museum in Bytom Entomology* 36: (online 001): 1-6.
- ÁBRAHÁM, L. 2014: Contribution to the knowledge of the genus *Halter* (Neuroptera: Nemopteridae). – *Natura Somogyiensis* 25: 167-188.
- BANKS, N. 1907 [1908.04.07]. New tropical American Neuroptera. – *Proceedings of the Entomological Society of Washington* 9: 30-34.
- BANKS, N. 1911: Notes on African Myrmeleontidae. – *Annals of the Entomological Society of America* 4:1-[31].
- BANKS, N. 1937: Neuropteroid insects from Formosa. – *Philippine Journal of Science* 62: 255-291.
- CHANDRA, K. & SHARMA, R. M. 2020: Check List of Indian Neuropterids (Insecta: Megaloptera: Raphidioptera; Neuroptera). – *Zoological Survey of India, Central Zone Regional Centre Jabalpur- 482 002, Madhya Pradesh* Last accessed: 15. April, 2020.
- COVELL, C. V., JR. 1989: Aggregation behavior in a Neotropical owlfly, *Cordulecerus maclachlani* (Neuroptera: Ascalaphidae). – *Entomological News, Philadelphia* 100: 155-156.
- DOBOSZ, R. 2007: New faunistics data on Osmyliidae (Neuroptera) from Turkey. – *Rocznik Muzeum Górnoslaskiego w Bytomiu, Entomologia* [=Annals of the Upper Silesian Museum in Bytom, Entomology] 14-15: 35-37.
- DOBOSZ, R.; ÁBRAHÁM, L. 2007. New data to the Turkish ascalaphid fauna (Neuroptera: Ascalaphidae). *Rocznik Muzeum Górnoslaskiego w Bytomiu, Entomologia* [=Annals of the Upper Silesian Museum in Bytom, Entomology] 14-15: 13-27.
- DOBOSZ, R. ÁBRAHÁM, L. 2009: Contribution to the knowledge of the Turkish tail-wings (Neuroptera: Nemopteridae). – *Natura Somogyiensis* 15: 113-126.
- ESBEN-PETERSEN, P. 1913: H. Sauter's Formosa-Ausbeute. *Planipennia* II, Megaloptera and Mecoptera. – *Entomologische Mitteilungen* 2: 222-228, 257-265.
- ESBEN-PETERSEN, P. 1916. Notes concerning African Myrmeleontidae I. – *Arkiv för Zoologi* 10(15): 1-22.
- ESBEN-PETERSEN, P. 1931: Neue und wenig bekannte Neuropteren aus Süd-Angola. – *Revue Suisse de Zoologie* 38: 89-95.
- ESBEN-PETERSEN, P. 1936: Neuroptera from Belgian Congo. – *Revue Suisse de Zoologie* 43: 199-206.
- FRASER, F. C. 1927: Notes on a collection of Ascalaphidae from the Federated Malay States. – *Journal of the Federated Malay States Museums* 13: 257-259.
- GHOSH, S. K. 1988: Contribution to the taxonomical studies of Neuroptera (suborder Planipennia) from eastern India. II. Family Ascalaphidae. *Records of the Zoological Survey of India* 85: 163-191.
- GHOSH, S. K. 2000: Neuroptera fauna of north-east India. *Records of the Zoological Survey of India, Miscellaneous Publications, Occasional Paper* 184:xiii+1-179.
- GHOSH, S. K.; SEN, S. 1977: Check-list of Indian Planipennia (Order Neuroptera). – *Records of the Zoological Survey of India* 73: 277-326.
- GOMES-FILHO, A. 2000: Aggregation behavior in the Neotropical owlfly *Cordulecerus alopecinus* (Neuroptera: Ascalaphidae). – *Journal of the New York Entomological Society* 108: 304-313.
- HANDSCHIN, E. 1960: Beiträge zu einer Revision der Mantispiden (Neuroptera). II Teil. Mantispiden des „Musée Royal du Congo Belge”, Tervuren. – *Revue de Zoologie et de Botanique Africaines* 62: 181-245.
- HASSAN, M. A.; OSWALD, J. D.; ZIA, A.; LIU, X.-Y. 2019: Neuropterida (Insecta: Megaloptera, Raphidioptera, Neuroptera) of Pakistan: a catalogue and faunistic review. – *Zootaxa* 4686: 497-541.
- HECKMAN, C. W. 2017: Neuroptera (including Megaloptera). *Encyclopedia of South American aquatic insects. Illustrated keys to the known families, genera, and species in South America*. – Springer. xvi + 621 pp.
- HOGUE, C. L.; PENNY, N. D. 1988: Aggregations of Amazonian owlflies (Neuroptera: Ascalaphidae: *Cordulecerus*). – *Acta Amazonica* 18: 359-361.
- HÖLZEL, H. 1975: Revision der Netzflügler-Unterfamilie *Crocinae* (Neuroptera: Nemopteridae). – *Entomologica Germanica* 2: 44-97.
- HÖLZEL, H. 1999: Die Nemopteriden (Fadenhafte) Arabiens: ein Beitrag zur Kenntnis der Neuropterida der Arabischen Halbinsel (Neuropterida: Neuroptera: Nemopteridae). – in Aspöck, H. (ed.). *Neuroptera: Raphidioptera, Megaloptera, Neuroptera. Kamelhäse, Schlammfliegen, Ameisenlöwen*. *Stapfia* 60: 129-146.
- JONES, J. R. 2014: Taxonomic revisions of six genera of entire-eyed owlflies (Ascalaphidae: Haplogeniinae), and first large-scale phylogeny of the owlflies. – A Dissertation Submitted to the Office of Graduate and Professional Studies of Texas A&M University in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy 1088 pp.
- KIMMINS, D. E. 1949: Notes on Ascalaphidae in the British Museum collections, with descriptions of new species. – *Annals and Magazine of Natural History* (12)2: 1-29.
- KRIVOKHATSKY, V.; HAJIESMAILIAN, A.; MIRMOAYEDI, A.; KHABIEV, G.; DOBOSZ, R.; OSTROVERKHOVA, M. 2017. *PALPARES TURCICUS KOÇAK, 1976* – new name for Iranian fauna and its place in the *P. libelluloides* species group (Neuroptera: Myrmeleontidae). *Proceedings of the Zoological Institute* [=Труды Зоологического Института; =Trudy Zoologicheskogo Instituta] 321(4): 377-402.
- MANSELL, M. W. 1996: The antlions of southern Africa (Neuroptera: Myrmeleontidae): genus *Palparellus* Navás, including extralimital species. – *African Entomology* 4: 239-267.
- MANSELL, M. W. 2000: Neuroptera (Insecta). in Kirk-Spriggs, A. H.; Marais, M. (eds.). *Dâures-biodiversity of the Brandenburg Massif, Namibia. Cimbebasia Memoir* 9:163-176.
- MANSELL, M. W. 2002: Monitoring lacewings (Insecta: Neuroptera) in southern Africa. in Sziráki, G. (ed.). – *Neuropterology 2000. Proceedings of the Seventh International Symposium on Neuropterology* (6-9 August 2000, Budapest, Hungary). *Acta Zoologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 48 (Suppl. 2): 165-173.
- MANSELL, M. W. 2004: Antlions of southern Africa: *Annulares* nov. gen. (Neuroptera, Myrmeleontidae, Palparini) including two new species, with comments on the tribe Palparini. in Aspöck, U. (sci. ed.). *Entomologie und Parasitologie. Festschrift zum 65. Geburtstag von Horst Aspöck*. – *Denisia* 13: 201-208.

- MANSELL, MERVYN W., 2018: Antlions of southern Africa: genus *Crambomorphus* McLachlan, 1867, including extra-limital species (Neuroptera: Myrmeleontidae: Palparinae: Palparini), *Zootaxa* 4382 (3), pp. 465-500: 482-488
- MANSELL, M. W.; OSWALD, J. D. 2020: Neuropterida of South Africa. URL: <http://lacewing.tamu.edu/Faunas/SouthAfrica>. Last accessed [last accessed 19.04.2020].
- MCLACHLAN, R. 1868 [1867.???.?]: New genera and species, &c., of neuropterous insects; and a revision of Mr. F. Walker's British Museum Catalogue of Neuroptera, part ii. (1853), as far as the end of the genus *Myrmeleon*. – *Journal of the Linnean Society of London, Zoology* 9: 230-281.
- MCLACHLAN, R. 1873: An attempt towards a systematic classification of the family Ascalaphidae. – *Journal of the Linnean Society of London, Zoology* 11: 219-276.
- MICHEL, B. 2019: Revision of the genus *Disparomitus* van der Weele, 1909 with descriptions of four new species (Neuroptera, Ascalaphidae). – *Zootaxa* 4551 (1): 001-039.
- MICHEL, B.; MANSELL, M. W. 2018: A new genus and species of owlfly from eastern and southern Africa (Neuroptera: Ascalaphidae). – *European Journal of Entomology* 413: 1-12.
- MONERRAT, C. & ÁBRAHÁM, L. 2020: Owlflies from Jordan (Neuroptera, Ascalaphidae) – *Alpin entomology* 4: 139-150.
- MONSERRAT, V. J.; TRIVIÑO, V. 2013: Atlas de los neurópteros de la Península Ibérica e Islas Baleares (Insecta, Neuroptera: Megaloptera, Raphidioptera, Planipennia). – *Monografías de la Sociedad Entomológica Aragonesa* 13:1-154.
- NAVÁS, L. 1911: Algunos neurópteros del Museo de Madrid. – pp. 91-98. *Asociación Española para el Progreso de las Ciencias. Congreso de Valencia [held 1910]. Tomo V, Sección 4ª, Ciencias Naturales. Madrid, Imprenta de Eduardo Arias, 1911.*
- NAVÁS, L. 1912a: Bemerkungen über die Neuropteren der Zoologischen Staatssammlung in München. II. – *Mitteilungen der Münchener Entomologischen Gesellschaft* 3: 20-26.
- NAVÁS, L. 1912b: Bemerkungen über die Neuropteren der Zoologischen Staatssammlung in München. III. – *Mitteilungen der Münchener Entomologischen Gesellschaft* 3: 55-59.
- NAVÁS, L. 1912c: Sinopsis de los Ascaláfidos (Ins. Neur.). – *Arxius de l'Institut de Ciències, Institut d'Estudis Catalans, Secció de Ciències* 1: 45-143.
- NAVÁS, L. 1912d: Myrméleonides (Ins. Névr.) nouveaux ou peu connus. – *Annales de la Société Scientifique de Bruxelles* 36(pt. 2): 203-248.
- NAVÁS, L. 1913: Les Névroptères. – *Annales d'Histoire Naturelle, Délégation en Perse, Paris* 2: 13-16.
- NAVÁS, L. 1914: Voyage de Ch. Alluaud et R. Jeannel en Afrique Orientale (1911-1912). – *Résultats scientifiques. Insectes Névroptères. I. Planipennia et Mecoptera. Paris*. 52 pp.
- NAVÁS, L. 1909-1915 [1914.08.25]: Neurotteri Planipenni, raccolti da S. A. R. la Duchessa d'Aosta sulla regione dei grandi laghi dell'Africa equatoriale. – *Annuario del [R.] Museo Zoologico della R. Università di Napoli (N.S.)*4(12): 1-4.
- NAVÁS, L. 1924: Algunos insectos del Museo de París. 2.a serie [IIa]. – *Brotéria (Zoológica)* 21: 99-114.
- NAVÁS, L. 1928: Insectos del Museo de Estocolmo. – *Revista de la Real Academia de Ciencias Exactas Físicas y Naturales de Madrid* 24: 28-39.
- NAVÁS, L. 1931: Insectes du Congo Belge (Série V). – *Revue de Zoologie et de Botanique Africaines* 20: 257-279.
- NEEDHAM, J. G. 1909: Notes on the Neuroptera in the collection of the Indian Museum. – *Records of the Indian Museum, Calcutta* 3: 185-210.
- PANTALEONI, R. A., BADANO, D., ASPÖCK, U. & ASPÖCK, H. 2013: *Ascalaphus festivus* (Rambur, 1842) in Sardinia, a new genus of Ascalaphidae for Europe (Neuroptera). – *Biodiversity Journal* 4: 179-182.
- PENNY, N. D. 1977 [1978.09.15]: Lista de Megaloptera, Neuroptera e Raphidioptera do México, América Central, ilhas Caraíbas e América do Sul. – *Acta Amazonica* 7(4)(Suplemento): 1-61.
- PENNY, N. D. 1981: Neuroptera of the Amazon Basin. Part 3. Ascalaphidae. – *Acta Amazonica* 11: 605-651.
- PENNY, N. D.; ADAMS, P. A.; STANGE, L. A. 1997: Species catalog of the Neuroptera, Megaloptera, and Raphidioptera of America North of Mexico. – *Proceedings of the California Academy of Sciences* (4)50: 39-114.
- PROST, A. 2010: Patterns of distribution of the Palparini (Neuroptera: Myrmeleontidae: Palparinae) in the northern half of Africa: faunal transitions and regional overlaps. – Pp. 257-266 *Devetak, D.; Lipovšek, S.; Arnett, A. E. (eds.). Proceedings of the 10th International Symposium on Neuropterology (22-25 June 2008, Piran, Slovenia). University of Maribor, Maribor, Slovenia. 307 pp.*
- PROST, A. 2013: The genus *Ascalaphus* (Fabricius, 1775) (Neuroptera, Ascalaphidae) in Africa. – *Açoreana, Revista de Estudos Açoreanos, Suplemento* 9: 57-72.
- RAMBUR, [J.] P. 1842: Histoire naturelle des insectes, névroptères. Librairie encyclopédique de Roret. Fain et Thunot, Paris. [xviii] + 534 pp.
- SHETLAR, D. J. 1977: The biosystematics of the Nearctic Ascalaphidae (Insecta: Neuropteroidea: Planipennia), with notes on biology and morphology. – Ph.D. dissertation. Pennsylvania State University, University Park, Pennsylvania, USA. x + 246 pp.
- STANGE, L. A. 1989: Review of the New World Dimarini with the description of a new genus from Peru (Neuroptera: Myrmeleontidae). *Florida Entomologist* 72: 450-461.
- STANGE, L. A.; WANG, H.-Y. 1997: Checklist of the Neuroptera of Taiwan. – *Taiwan Sheng Li Bo Wu Guan [=Journal of the Taiwan Museum]* 50: 47-56.
- STANGE, L. A. 2000: A checklist and bibliography of the Megaloptera and Neuroptera of Florida. URL: http://www.fsca-dpi.org/Neuroptera/Neuroptera_of_Florida.htm Last accessed [last accessed 19.04.2020].
- STITZ, H. 1912: Palpares aus der Sammlung des Berliner Museums. *Mitteilungen aus dem Zoologischen Museum in Berlin* 6: 103-116.
- SZIRÁKI, GY. 1998: An annotated checklist of the Ascalaphidae species known from Asia and from the Pacific Islands. – *Rovartani Közlemények [=Folia Entomologica Hungarica] (N.S.)*59: 57-72.
- SZIRÁKI, G. 2000: Data to the knowledge of the Asian Ascalaphidae (Neuroptera), with description of a new subspecies. *Rovartani Közlemények [=Folia Entomologica Hungarica] (N.S.)*61: 87-93.
- SZIRÁKI, GY. 2011: Order Neuroptera, family Nemopteridae. – Pp. 66-71 in *van Harten, A. (ed.). Arthropod fauna of the United Arab Emirates. Vol. 4. Dar Al Ummah, Abu Dhabi.*
- TAUBER, C. A.; SIMMONS, Z.; TAUBER, A. J. 2019: Type specimens of Neuropterida in the Hope Entomological Collection, Oxford University Museum of Natural History. – *ZooKeys* 823: 1-126.
- TJEDER, B. 1967: Neuroptera-Planipennia. The Lace-wings of Southern Africa. 6. Family Nemopteridae. Pp. 290-501 in *Hanström, B.; Brinck, P.; Rudebec, G. (eds.). – South African Animal Life. Vol. 13. Swedish Natural Science Research Council, Stockholm.*
- TJEDER B., HANSSON C. 1992: The Ascalaphidae of the Afrotropical Region (Neuroptera). 2. Revision of the tribe Ascalaphini (subfam. Ascalaphinae) excluding the genus *Ascalaphus* Fabricius. – *Entomologica Scandinavica, Supplement* 41: 171-237.
- VAN DER WEELE H.W. 1909: *Ascalaphiden monographisch bearbeitet. – Collection Zoologique Selys Longchamps* 8: 1-326.
- WALKER, F. 1853: List of the specimens of neuropterous insects in the collection of the British Museum. Part II. – (Sialidae–Nemopterides). – *British Museum, London. [iii] + 193-476 pp.*
- WANG, X.-L.; ZHAN, Q.-B.; WANG, A.-Q. 2018: 中国动物志 [=Fauna Sinica]. 昆虫纲 第六十八卷 [=Insecta Vol. 68]. 脉翅目 [=Neuroptera], 蚊蛉总科 [=Myrmeleontoidea]. Science Press, Beijing. [viii] + x + 285 pp.
- WHITTINGTON, A. E. 2002: Resources in Scottish Neuropterology. in *Sziráki, G. (ed.). Neuropterology 2000. Proceedings of the Seventh International Symposium on Neuropterology (6-9 August 2000, Budapest, Hungary). – Acta Zoologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 48(Suppl. 2): 371-387.

A Deseda-tó környékének éjjeli nagylepke faunája (*Lepidoptera: Heterocera*)

SCHMIDT PÉTER

Rippl-Rónai Múzeum, H-7400 Kaposvár, Fő utca 10.,
e-mail: peter.schmidt.smmi@gmail.com

SCHMIDT, P.: *The moth fauna of the Lake Deseda and its surroundings (Lepidoptera: Heterocera)*.

Abstract: In this paper, the author publishes the results of his 2 years long research of the Heterocera-fauna around the Lake Deseda, Somogy county, Hungary. Altogether 386 Heterocera species were found by both lamping and light trapping from 9 selected sampling locations. Also, the biogeographical and ecological analyses are given of these species. 7 protected and 1 strictly protected taxa were found. 3 of them are considered endangered species (*Chariaspilates formosaria*, *Polypogon gryphalis*, *Dioszeghyana schmidtii*).

Keywords: Moths, Heterocera, Somogy, Deseda, faunistic research, nature conservation

Bevezetés

A Deseda-tó és Környéke Helyi Jelentőségű Természetvédelmi Területet 1994-ben nyilvánították védetté. Területe 1112 ha. Kijelölésének elsődleges célja a víztározó körül kialakult természetközeli élőhelyek védelme, valamint az ezekben a biotópokban élő állatfajok állományainak megőrzése volt. A tó környékének az északi részén jelentős és viszonylag jó állapotú erdőterületek maradtak fenn, jellemzően illír gyertyános-tölgyesek (*Helleboro dumetorum-Carpinetum*). Helyenként ezek termőhelyén cser telepítés következtében a cser elegyaránya jelentős mértékben megnőtt, homogén cseresek (keményfás jellegtelen erdők) is előfordulnak. A terület déli felében a vízhez erősen kötődő társulások jelentik a fő természeti értéket. Az ezekben a viszonylag természetközeli növénytársulásokban élő rovarfaunáról azonban nem voltak pontos adatok, az éjszakai lepkefaunájuk majdhogynem teljesen ismeretlen volt.

Magyarországon jelenleg 1274 nagylepke faj honos, amelyből 162 nappali (Diurna), 1112 éjjeli (Heterocera) faj (VARGA 2010). ÁBRAHÁM és UHERKOVICH (2001) által a megye faunakatalógusában összegzett, Somogy megyében előforduló fajok száma: Macrolepidoptera: 981, Diurna: 128, Heterocera: 853. Ezeknek az adatoknak a teljes magyarországi nagylepke faunához viszonyított aránya 77% (Diurna: 79%, Heterocera: 76,7%).

A jelen kutatáshoz hasonló alapos nagylepke felmérés a vizsgált terület környékén csak két helyszínen, a Zselici Tájvédelmi Körzetben, valamint a Boronka-melléki Tájvédelmi Körzetben történt. A Deseda-tó környéki területhez közelebb áll földrajzilag és a megtalálható élőhelytípusok szempontjából is a Zselic. Különösen a Kaposvárhoz közelebbi része, a Zselici Tájvédelmi Körzet számít jól feltártnak (KOVÁCS 1953, 1956), amely területről az 1970-es évektől kezdve az 1990-es évek elejéig

több alkalommal születtek alapos nagylepke-faunisztikai munkák (ÁBRAHÁM 1992b, UHERKOVICH 1978a, 1981a), valamint azt követően is kiegészítő jellegű publikációk (SZABÓ 2007). Ezeknek a felméréseknek az összegzése alapján elmondható, hogy összesen 753 éjjeli nagylepke fajt mutattak ki eddig a Zselicből. Ez a teljes hazai faunának a 68%-a, a megyei faunának pedig a 88%-a.

A mintaterületől nyugati irányban fekvő összefüggő, és többé-kevésbé természetközeli állapotú terület a Boronka-melléki Tájvédelmi Körzet. A területen ÁBRAHÁM (1992a) végzett átfogó Macrolepidoptera felmérést. Ekkor 580 éjjeli nagylepke-fajt sikerült kimutatni, az országos fauna 52%-át, Somogy megye teljes faunájának a 68%-át.

Már előljáróban is fontos azonban látni, hogy e két tájvédelmi körzet területe sokszorosa a vizsgálatnak (különösen, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a vizsgált védett terület nagy része maga a Deseda-tó nyílt vízfelszíne), így itt az élőhelyek diverzitása és mérete is jelentősen szerényebb, amiből következik, hogy a Deseda-környéki rovarfauna fajszáma várhatóan elmarad az összehasonlított területek hasonló adatától.

Anyag és módszer

A vizsgálat helyszínéül választott, közepesen jó természeti állapotú terület déli és nyugati részén közigazgatásilag Kaposvárhoz, északnyugati részén Magyaregreshez, északkeleti részén pedig Somogyaszalóhoz tartozik. A legközelebbi, országos védelem alatt álló terület a Deseda-tótól északra, a Mernyei-erdő Natura 2000 terület (HUDD20019).

A vizsgált terület földrajzi elhelyezkedését tekintve a Dunántúli-dombságon, azon belül a Dél-Külső-Somogy kistáj délnyugati határán terül el (Dövényi 2010). A kistáj éghajlata alapvetően mérsékelt, meleg, mérsékelt nedves. Évi középhőmérséklete 10–10,3 °C, de a vegetációs időszak középhőmérséklete eléri akár a 17 °C-ot is. Az éves napfénytartam 2000–2020 óra. Fontos és meghatározó éghajlati tényező a csapadék mennyisége is: a Dél-Külső-Somogy kistáj átlagos évi csapadékösszege 680–700 mm, amiből hozzávetőlegesen 400 mm a vegetációs periódus alatt hullik (DÖVÉNYI 2010). Az utóbbi évtizedben a csapadék vegetációs időszakon belüli eloszlása egyértelműen átalakult: tavasszal és ősszel is egyre jellemzőbbek az akár 2–3 hetes csapadék nélküli periódusok, az egyre gyakoribb nyári aszályok között pedig a nyári „csendes” esők szinte teljesen megszűntek, helyettük

az özvívzszerű zivatarok a gyakoriak, amelyek során akár néhány óra alatt 2–3 hétnyi csapadék hullik le.

A területen a rovarfauna szempontjából a következő jellegzetes élőhelytípusok találhatóak: cserrel elegyes erdők (keményfás jellegtelen erdők, cserrel elegyes gyertyános-kocsánytalan tölgyesek), üde gyertyános-kocsánytalan tölgyesek (*Helleboro dumetorum-Carpinetum*), jóval kisebb kiterjedésben fűz és nyár uralta puhafás erdők (őshonos fafajú puhafás jellegtelen erdők), patakkísérő égerligetek (*Carici pendulae-Alnetum*). Ezek mára igen kis kiterjedésben maradtak csak fenn, és csupán egy részük természetközeli állapotú.

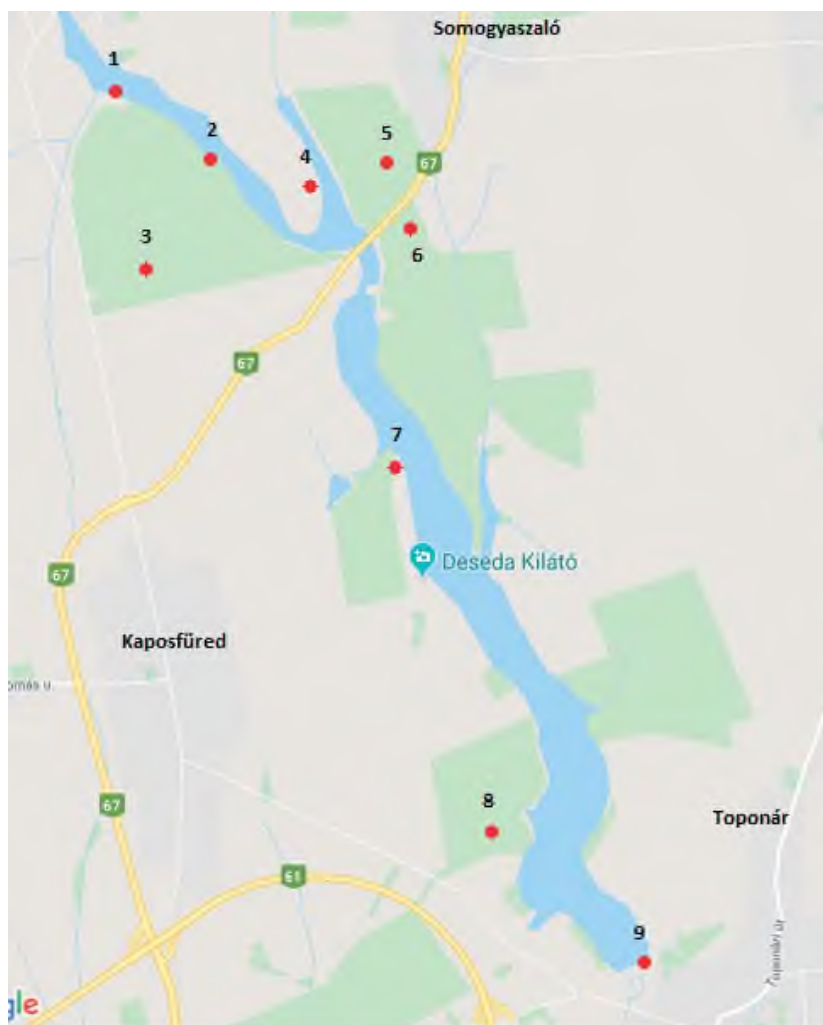
A 2017 nyaratól 2019 nyaráig tartó vizsgálsorozat mintavételi helyeinek meghatározásakor a Heterocera-fauna minél szélesebb feltárása volt a cél, ezért 9 mintavételi helyet jelöltem ki (1. ábra).

A vizsgálat során 2 mintavételi módszert alkalmaztam: fénycsapdázást és lámpázást. A kijelölt helyszíneken összesen 49 alkalommal történt mintavétel (2017: 13, 2018: 28, 2019: 8), ezek közül nagyjából egyenlő arányban történt fénycsapdázás, lámpázás, valamint egyes éjszakák alatt párhuzamosan mindket-

tő. Mennyiségi adatok csak az értékes és/vagy védett fajok esetében kerültek feljegyzésre.

A fénycsapdázás során hordozható fénycsapdákat alkalmaztam, egyszerre általában kettőt vagy hármat, amelyeket egymástól megfelelő távolságban vagy egymáshoz képest takarva állítottam fel. Ezek fényforrása 8 W-os UV fénycső volt, amelyet 7 Ah-ás akkumulátorok működtettek. A fénycsapdázás csak 2017-ben és 2018-ban folyt, amely során a mintavételi helyek általános és gyakori fajai jól kirajzolódtak. Ezzel párhuzamosan, valamint 2019 első felében lámpázásokat is végeztem a mintavételi helyszíneken a terület ritka, nagyon alacsony egyedszámú fajainak a feltérképezéséhez. A lámpázás során 160 W-os higanygőzlámpát használtam, amelyet Honda Eu 22i típusú áramfejlesztővel működtettem.

A mintaterületen észlelt fajokból kialakított teljes faunalista mellett a megtalált taxonok állatföldrajzi és ökológiai beosztása is megvitatásra kerül, amely alapján következtetni lehet, hogy melyek a sérülékenyebb és veszélyeztetettebb fajok (UHERKOVICH 1975, VARGA 1964, 2003).

1. ábra. A Deseda-tó és környékének térképe a mintavételi helyekkel (forrás: Google Maps, szerk. a szerző)

Eredmények

A Deseda-víztározó környékén végzett két éven át tartó faunisztikai vizsgálat során összesen 386 éjjeli nagylepke-faj került elő a mintaterületről – ebből 5 faj a Microlepidoptera-közé tartozik, amelyek főként a könnyű határozhatóság miatt kerültek feljegyzésre (1. táblázat). A vizsgálat során – kevés kivételtől eltekintve, elsősorban a védett és ritka fajokkal kapcsolatban – mennyiségi adatok nem kerültek feljegyzésre csak a jelenlét/hiány állapítható meg, így a fajok gyakoriságára nem lehet biztosan következtetni. Meg lehet vizsgálni, hogy melyek azok a fajok, amelyek több (esetleg az összes) mintavételi helyről előkerültek, de ez nem ad pontos képet a faj gyakoriságáról/ritkaságáról. Több esetben előfordult, hogy egy faj sok helyről előkerült, de mindig alacsony egyedszámban, ugyanakkor jó pár másik csupán 1–2 lelőhelyen mutatkozott, de ott kiemelkedő példányszámban.

A mintavételi helyek pontos meghatározása:

- 1: Magyaregres, Varga-Bonyi-árok, (MVB) – É. sz. 46,4507° K. h. 17,7721°
- 2: Magyaregres, Gombási-erdő, tópart, (MGT) – É. sz. 46,4442° K. h. 17,7843°
- 3: Magyaregres, Gombási-erdő, (MG) – É. sz. 46,4383° K. h. 17,7749°
- 4: Arborétum, (A) – É. sz. 46,4444° K. h. 17,7914°
- 5: Somogyaszaló, Deseda-erdő, (SD) – É. sz. 46,4446° K. h. 17,7972°
- 6: Somogyaszaló, Halomsírok, (SH) – É. sz. 46,4421° K. h. 17,7996°
- 7: Kaposfüred-szőlőhegy, (KSZ) – É. sz. 46,4258° K. h. 17,7991°
- 8: Kaposfüred, Községi-erdő, (KK) – É. sz. 46,4044° K. h. 17,8072°
- 9: Toponár, Desedai-rét, (TD) – É. h. 46,3944° K. h. 17,8199°

A megtalált fajok állatföldrajzi besorolás szerinti megoszlásának összegzett ábrájából (2. ábra) jól látható, hogy a fajok pontosan 2/3-a (66%) euroszibériai elterjedésű, tehát a mérsékelt övi Eurázsia nagy részén előforduló, széles körben elterjedt taxon. A fauna értékesebb tagjait a mediterrán elterjedésű, déli, melegkedvelő fajok alkotják (27%). A mintaterület dél-dunántúli elhelyezkedése miatt magasabb ez az arány az országos értékhez képest. A diszjunkt elterjedésű sybilla faunaelemek aránya alacsony, ilyen megtalált fajok például a *Pelusia obtusa* vagy a *Chariaspilates formosaria*. Ezekon kívül néhány holarktikus taxon is előkerült, valamint az „egyéb” kategóriába a nearktikus, a mandzsúriai, a pacifikus fajok kerültek.

A kutatás során jegyzett fajok ökológiai beosztás szerinti összegzett ábrájából arra következtethetünk (3. ábra), hogy a Deseda-tó környékén a zonális lombhullató erdő a természetes növénytakaró, hiszen az éjszakai nagylepke fauna 41%-a zonális erdőlakó faj (sylvicol, quercetális, nemoralis, pinetális, pubescentális). A fauna 21%-a gyepekhez kötődő fajnak minősül (szárazgyepi-sztyep, mezofil, lápréti, arundifil, altoherbosa). Euryók, vagyis tágtűrűség, gya-

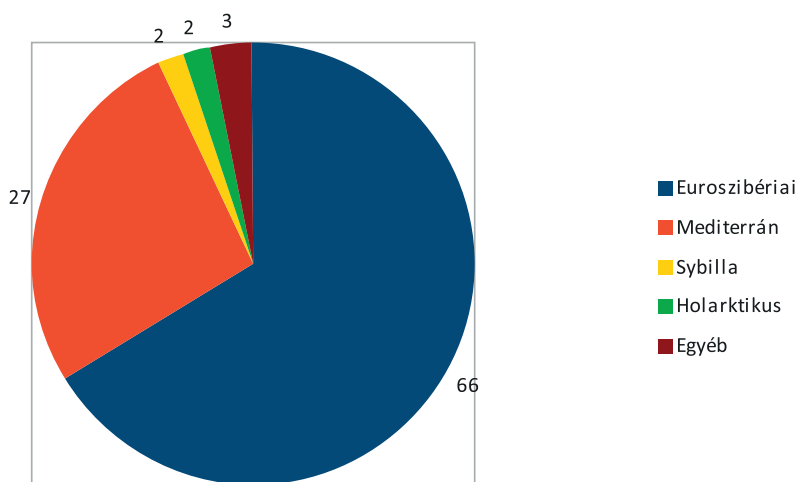
korlatilag minden természetközeli és bolygatott élőhelyen is előforduló fajok teszik ki a desedai fauna 20%-át. Viszonylag jelentős azon fajok aránya (14%), amelyek az azonális, vagyis elsősorban nem a hőmérséklet és a domborzat, hanem jelen esetben a rendelkezésre álló vízmennyiség által fenntartott erdőkhöz kötöttek (láperdei, fűz-nyár, nyír-éger fajok). Ezek legtöbbször táplálékspecialisták, ezáltal veszélyeztetettebb és értékesebb faunakomponensek.

A terepi tapasztalatok és a begyűjtött adatok elemzését követően rövid természetvédelmi értékelést adhatunk a Deseda-víztározó környékének nagylepke faunájáról. Összesen: 386 éjjeli nagylepke-fajt sikerült megtalálni, ezek közül 8 jogszabályi oltalmat élvez (Magyar Közlöny 2015). Ezek a következők: *Saturnia pyri*, *Euplagia quadripunctaria*, *Drymonia velitaris*, *Chariaspilates formosaria*, *Idia calvaria*, *Polypogon gryphalis*, *Dioszeghyana schmidtii*, *Naenia typica*. 7 védett faj mellett 1 fokozottan védett fordul elő a vizsgált területen, ezek közül pedig 2 Natura 2000 jelölőfaj is. Bár a jelen vizsgálatsorozat elsősorban az éjjeli nagylepkékre fókuszált, a víztározó környékét számtalan alkalommal bejártam nappal is. Ezen bejárások során több értékes nappali lepkefaj is előkerült, amelyek közül a következő fajokat érdemes kiemelni. A *Parnassius mnemosyne* és az *Euphydryas maturna* az északi rész gyertyános-tölgyeseiben fordul elő. Cserrel elegyes gyertyános-tölgyesek lékeiben és szegélyeiben fordul elő a *Neozephyrus quercus* és a *Satyrium ilicis*. A *Lycaena dispar* tűzlepkét az északi részen, a Desedapatak felduzzasztott része előtt találtam meg *Thecla betulae*-populáció társaságában. A vizsgált terület legértékesebb nappali lepkefajának, a *Pyronia tithonus* fajnak az egyedeit szintén ezen a részen, a patak völgy keleti oldalán, kőkényes legelő tetején jegyeztem fel.

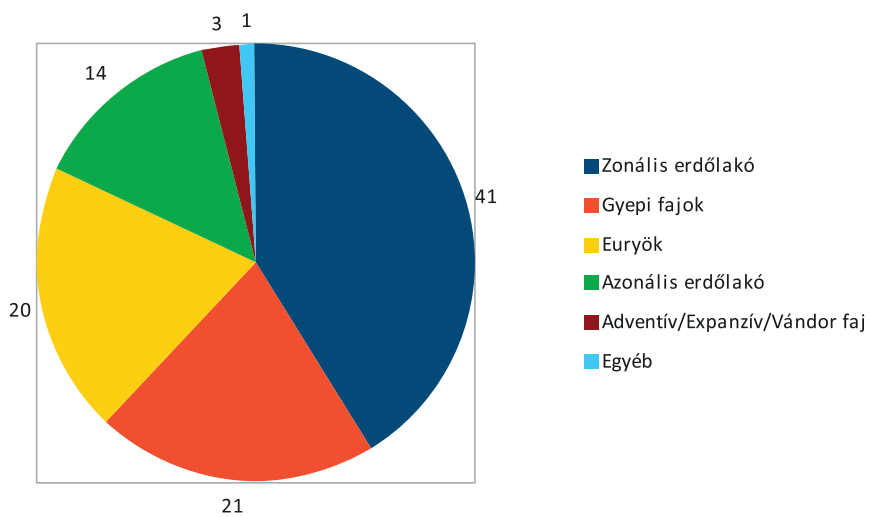
A vizsgálat során előkerült éjszakai lepkék közül 3 fajt érdemes kiemelni, amelyek országos szinten is értékes és ritka fajoknak számítanak.

Lápi tarkaaraszoló – *Chariaspilates formosaria* (Eversmann, 1837)

Szép külleme miatt más lepkefajjal nem téveszthető össze ez a természetvédelmi szempontból kiemelkedően értékes araszolófaj. Diszjunkt elterjedésű, lápi faj, amely Közép- és Kelet-Európában nagyon lokálisan, míg Kelet-Ázsiában széles körben elterjedt. A magyarországi populációk külön alfajt képviselnek (subsp. *pannonica*), ezért állatföldrajzi szempontból kiemelkedően nagy értékűek. A Dél-Dunántúlon a Dráva-mentén (UHERKOVICH 1978b), a Baláta-tónál, valamint a Nagy-berek és a Látrányi Puszták Természetvédelmi Területén (ÁBRAHÁM 2003) fordul elő. A faj erősen kötődik a jó vízellátású magassásos láprétekhez. Az ilyen élőhelyek eltűnése (kiszáradás, szukcesszió, becserjésedés, inváziós fajok (*Solidago* sp.) kiemelten veszélyeztetik megmaradt populációit. A vizsgált terület egyik legértékesebb lepkefaja, ugyanakkor nedvességigénye miatt az egyik legveszélyeztetettebb is. A víztározó gátja alatti területen 2018-ban 1, 2019-ben 6 példányra jött a fényforráshoz (4. ábra).

2. ábra. A fajok állatföldrajzi beosztás szerinti megoszlása (%).

3. ábra. A fajok összegzett biogeográfiai beosztás szerinti megoszlása (%).

4. ábra. Lápi tarkaaraszoló – *Chariaspilates formosaria* (Eversmann, 1837).

**Láperdei karcsúbagoly – *Polypogon gryphalis*
(Herrich-Schaffer, 1851)**

Nagyon szűk elterjedési területű, európai lepkefaj. Diszjunkt, foltszerű areája az Alpok déli részénél nyúlik el DK-Franciaországtól Nyugat-Ukrajnáig. Hazánkban kevés helyről, főként a Dunántúlról ismert, mindenhol ritka faj, bár gyakoriságára a hullámzó tendencia jellemző. Lápréteken és láperdőkben fordul elő. A Deseda környékén néhány egyede került elő.

Magyar tavaszi-fésűsbagoly – *Dioszeghyana schmidtii* (Diószeghy, 1935)

Fokozottan védett, egyben Natura 2000 jelölő éjjeli lepkénk. Nagyon szűk elterjedési területe a Kárpát-medencére, az Észak-Balkán bizonyos pontjaira, valamint Törökországot egy kis részére terjed ki. Fő tápnövényei a molyhos és a csertölgy (*Quercus pubescens*, *Q. cerris*). Korábban sokkal ritkább volt: főként alföldi löszölgyesekből, valamint az Északi-középhegység déli oldaláról volt ismert. Mára jóval gyakoribbá vált (megjelent a Dunántúli-középhegységben, valamint a Dél-Dunántúlon is), ami valószínűleg a melegedő klímának tudható be. A vizsgált terület egyik legértékesebb éjjeli nagylepkéje. Eddig elenyésző számú publikált adata volt a Dél-Dunántúlról, pedig valószínűleg jóval elterjedtebb itt is. A Deseda környékén a Somogyaszalóhoz tartozó erdőrészekből került elő. 2018-ban csak 3 egyed, 2019-ben viszont 15–20 példánya jött a fényre.

Mindenképpen érdemes néhány nem védett, de igen értékes és veszélyeztetett éjjeli fajt is kiemelni. Ezen fajok mindegyike, bár nem védettek, de azokhoz hasonlóan kistáji szinten jelentős természetvédelmi értéket képviselő taxonok. Ilyenek például: *Drepana curvatula*, *Cerura erminea*, *Harpyia milhauseri*, *Arcia caja*, *Pelusia obtusa*, *Cepphis advenaria*, *Hypenodes humidalis*, *Eutelia adalatrix*, *Calophasia lunula*, *Atethmia centrargo*, *Noctua interjecta*. Ezek közül a cserszömörcebogoly (*Eutelia adalatrix*) a legkülönlegesebb lepkefaj, amely a vizsgálat során előkerült a területről. Ez a karsztbokorerdőkhöz kötődő faj a cserszömörce (*Cotinus coggygria*) fejlődik. Tápnövényének állományai közelében nem ritka, sőt a Dunántúli-középhegység déli kitérségű, meleg biotópjaiban igen gyakori is lehet. A vizsgált területen azonban kifejezetten meglepő a felbukkanása, különösen úgy, hogy az egyetlen megkerült egyed a déli részen, patak menti nedves ligetben jött a fényre. A vizsgált területhez legközelebb a Mecsekben tenyészik. Valószínűleg a Kaposvárt északról elkerülő gyorsforgalmi út mentén ültetett cserszömörce bokrokra tudott kifejlődni a begyűjtött egyed. Faunisztikai szempontból is kiemelkedő érdekesség, ugyanis ez a második publikált példánya

a fajnak Somogy megyéből (SCHMIDT 2019). Az elsőt több mint 50 évvel ezelőtt Balatonszabadinál gyűjtötték (RÉZBÁNYAI 1972).

Diszkusszió

A Deseda-víztározó környékén végzett, 2 éven át tartó felméréssorozat során összesen 386 éjjeli nagylepkefaj előfordulását sikerült kimutatni. A Zselici Tájvédelmi Körzetben megtalált fajoknak ez az 51%-a, míg a Boronka-melléki Tájvédelmi Körzetből ismerteknek a 65,5%-a. Jelen kutatás során sikerült megtalálni 2 olyan fajt, amelyek egyik tájvédelmi körzetből sem kerültek eddig elő: lápi tarkaaraszoló (*Chariaspilates formosaria*) és cserszömörcebogoly (*Eutelia adalatrix*). A Somogy megyéből ismert éjjeli nagylepkéknek a 45%-a került elő a Deseda-víztározó környékéről. Nem sikerült olyan fajt kimutatni, amely még nem került elő Somogy megyéből. Azonban a tájvédelmi körzetek faunisztikai elemzése más skálán történtek és nem a jelen vizsgálathoz területnagyságban közelítő mértékben. A Deseda-tó környéki megfelelő élőhelyek területe csak töredéke a Zselicben vagy Belső-Somogyban még megtalálhatóaknak, ezáltal nem csak a fajkészlet lehet ott magasabb, de minden bizonnyal az egyedsűrűség is. A kis területű élőhelyek fokozzák a fajok veszélyeztettségét is, hiszen megfelelő ökológiai folyosó hiányában nincs lehetőség újratelepülésre. Ez utóbbi probléma főként az erdei fajokra vonatkozik, a nedvességigényes fajok esetében ugyanis a Deseda-patak mente megfelelő zöldfolyosóként szolgál. A domborzati adottságok és a területnagyságbeli különbség hozadéka az is, hogy egyes jelentős élőhelytípusok (bükkösök, homoki gyepek) – és a hozzájuk kötődő specialista rovarfajok – teljesen hiányoznak a Deseda-víztározó környékéről, míg a vizsgált tájvédelmi körzetekben megvannak. Mindemellett fontos megjegyezni, hogy a kutatások óta eltelt közel 30 évben sajnálatos módon a Zselic és Belső-Somogy lepkefaunája is bizonyosan jelentősen szegényedett. Ezért összességében elmondható, hogy a víztározó környezetében még megtalálható természeti értékek, bár erősen veszélyeztetettek, kistáji szinten igen jelentősek.

Köszönetnyilvánítás

A szerző köszönetét fejezi ki a szakmai segítségnyújtásért, a hasznos tanácsokért, továbbá a terepi munkában nyújtott segítségért Dr. Ábrahám Leventének, Dr. Kondorosy Elődnek, Dr. Juhász Magdolnának, Körtési Gábornak, Schmidt Andrásnak, Polovitzter Réának és Győri Gabriellának.

1. táblázat. A kimutatott fajok összesített táblázata.

Faj \ Lelőhely	1 MVB	2 MGT	3 MG	4 AM	5 SD	6 SH	7 KSZ	8 KK	9 TD	Állatföld- rajzi beosztás	Ökológiai beosztás
Microlepidoptera											
Apoda limacodes	○	○	○		○	○		○	○		
Triodia sylvina								○	○		
Phragmataecia castaneae	○				○				○		
Zeuzera pyrina					○						
Cossus cossus			○						○		
Macrolepidoptera / Heterocera											
Lasiocampidae											
Malacosoma neustria					○	○				Euroszibériai	Silvicol
Poecilocampa populi					○					Euroszibériai	Nemorális
Lasiocampa quercus				○		○				Euroszibériai	Silvicol
Macrothylacia rubi			○		○					Euroszibériai	Euryök
Eutrix potatoria	○	○	○			○		○	○	Euroszibériai	Arundifil
Gastropacha populifolia				○						Euroszibériai	Nyár faj
Gastropacha quercifolia									○	Euroszibériai	Quercetális
Odonestis pruni	○		○					○	○	Euroszibériai	Silvicol
Sphingidae											
Hyloicus pinastri			○	○	○	○	○		○	Euroszibériai	Pinetális
Smerinthus ocellatus									○	Euroszibériai	Nyár-fűz faj
Laothoe populi	○					○		○	○	Euroszibériai	Nyár faj
Agrilus convulvuli				○						Vándor	Vándor
Sphinx ligustri		○							○	Euroszibériai	Silvicol
Deilephila elphenor				○			○		○	Euroszibériai	Silvicol
Deilephila porcellus				○			○		○	Euroszibériai	Euryök
Macroglossum stellatarum				○			○	○	○	Euroszibériai	Euryök
Hyles euphorbiae							○			Holomediterrán	Sztyepp faj
Mimas tiliae					○	○			○	Euroszibériai	Silvicol
Saturnidae											
Antherea yama-mai		○	○	○	○	○	○	○	○	Pacifikus-mandzsúriai	Quercetális
Saturnia pyri						○				Holomediterrán	Silvicol
Drepanidae											
Cilix glaucata							○			Holomediterrán-iráni	Quercetális
Drepana curvatula									○	Szibériai	Éger faj
Drepana falcataria			○	○			○			Euroszibériai	Nemorális
Sabra harpagula									○	Euroszibériai	Nemorális
Watsonalla binaria		○	○	○	○	○				Holomediterrán	Quercetális

Faj \ Lelőhely	1 MVB	2 MGT	3 MG	4 AM	5 SD	6 SH	7 KSZ	8 KK	9 TD	Állatföld- rajzi beosztás	Ökológiai beosztás
Thyatiridae											
Thyatira batis			o	o	o	o	o	o	o	Euroszibériai	Silvicol
Polyploca ridens			o			o				Euroszibériai	Quercetális
Asphalia ruficollis			o			o				Holomediterrán-iráni	Pubescen-tális
Tethea or				o	o	o	o		o	Euroszibériai	Nyár-fűz faj
Tethea ocularis							o		o	Euroszibériai	Nyár-fűz faj
Habrosyne pyritoides		o	o	o		o		o	o	Euroszibériai	Silvicol
Cymatophorima diluta			o		o					Holomediterrán	Quercetális
Notodontidae											
Cerura erminea							o			Euroszibériai	Nyár faj
Gluphisia crenata	o		o						o	Sybilla	Altoherbosa faj
Furcula furcula									o	Holarktikus	Láperdő faj
Notodonta dromedarius				o						Szibériai	Nyír-éger faj
Notodonta ziczac						o				Euroszibériai	Nyár-fűz faj
Drymonia velitaris	o		o		o					Pontomediterrán-holomediterrán	Quercetális
Drymonia obliterateda		o	o		o		o	o		Szibériai	Nemorális
Drymonia querna		o	o		o	o		o	o	Holomediterrán	Quercetális
Drymonia ruficornis		o	o		o	o		o		Európai	Quercetális
Drymonia dodonea		o								Euroszibériai	Silvicol
Spatalia argentina			o	o	o	o		o		Holomediterrán	Quercetális
Harpya milhauseri					o	o		o	o	Európai	Quercetális
Pterostoma palpina			o						o	Euroszibériai	Silvicol
Stauropus fagi		o			o	o	o	o		Euroszibériai	Nemorális
Pheosia tremula			o	o					o	Euroszibériai	Nyár faj
Phalera bucephala		o	o		o	o				Euroszibériai	Nyár-fűz faj
Ptilodon cucullina		o	o	o	o	o	o	o	o	Euroszibériai	Nemorális
Ptilodon capucina		o	o		o		o		o	Euroszibériai	Nemorális
Ptilophora plumigera					o					Euroszibériai	Nemorális
Clostera anastomosis			o							Euroszibériai	Nyár-fűz faj
Clostera curtula					o					Euroszibériai	Nyár-fűz faj
Clostera anachoreta		o					o		o	Euroszibériai	Nyár-fűz faj
Lymantiridae											
Pentophera morio						o		o	o	Pontomediterrán	Sztyepp faj
Orgyia antiqua		o	o		o	o	o	o	o	Euroszibériai	Quercetális
Lymantiria dispar	o	o	o		o	o	o	o	o	Euroszibériai	Silvicol

Faj \ Leleőhely	1 MVB	2 MGT	3 MG	4 AM	5 SD	6 SH	7 KSZ	8 KK	9 TD	Állatföld- rajzi beosztás	Ökológiai beosztás
<i>Calliteara pudibunda</i>		o	o			o				Euroszibériai	Nemorális
<i>Arctornis l-nigrum</i>			o		o	o	o	o		Euroszibériai	Nyár-fűz faj
<i>Sphrageidus similis</i>	o	o	o	o	o	o	o	o		Euroszibériai	Láperdő faj
Arctiidae											
<i>Spilosoma lubricipedium</i>			o	o			o		o	Euroszibériai	Euryök
<i>Hyphantria cunea</i>									o	Nearktikus	Adventív
<i>Spilactia lutea</i>	o	o	o		o					Euroszibériai	Euryök
<i>Diaphora mendica</i>			o							Euroszibériai	Euryök
<i>Phragmatobia fuliginosa</i>	o		o	o	o		o	o	o	Euroszibériai	Euryök
<i>Arctia caja</i>	o		o							Holarktikus	Sztyepp faj
<i>Diacrisia sannio</i>			o		o		o			Euroszibériai	Mezofil
<i>Euplagia quadripunctaria</i>		o	o			o				Európai	Quercetális
<i>Miltochrista miniata</i>	o	o	o	o	o	o	o	o	o	Euroszibériai	Nemorális
<i>Thumata senex</i>	o	o	o			o			o	Euroszibériai	Láperdő faj
<i>Pelosia muscerda</i>	o	o	o	o	o				o	Euroszibériai	Láperdő faj
<i>Pelosia obtusa</i>		o						o	o	Sybilla	Láperdő faj
<i>Lithosia quadra</i>	o	o	o	o	o	o		o	o	Euroszibériai	Zuzmóevő
<i>Eilema griseola</i>		o	o	o	o	o				Szibériai	Láperdő faj
<i>Eilema depressa</i>			o				o			Holomediterrán	Zuzmóevő
<i>Eilema lurideola</i>	o	o	o	o	o	o		o	o	Euroszibériai	Zuzmóevő
<i>Eilema caniola</i>						o				Holomediterrán	Zuzmóevő
<i>Eilema complana</i>			o		o	o	o	o		Holomediterrán	Zuzmóevő
<i>Wittia sororcula</i>		o	o		o	o	o	o	o	Holomediterrán	Zuzmóevő
<i>Amata phegea</i>	o	o	o		o	o			o		
Geometridae											
<i>Alsophila aescularia</i>						o				Euroszibériai	Nemorális
<i>Comibaena bajularia</i>		o								Európai-holomediterrán	Quercetális
<i>Hemistola chrysothrasaria</i>		o	o		o	o		o		Euroszibériai	Silvicol
<i>Jodis lactearia</i>	o	o		o		o	o			Euroszibériai	Nemorális
<i>Chlorissa viridata</i>			o							Euroszibériai	Lápréti faj
<i>Chlorissa cloraria</i>							o			Euroszibériai	Mezofil
<i>Hemithea aestivaria</i>		o			o					Euroszibériai	Nemorális
<i>Idaea muricata</i>			o						o	Euroszibériai	Lápréti faj
<i>Idaea rusticata</i>		o	o		o				o	Holomediterrán	Silvicol
<i>Idaea inquinata</i>			o							Holomediterrán	Euryök
<i>Idaea politaria</i>						o		o	o	Pontomediterrán	Sztyepp faj

Faj \ Lelőhely	1 MVB	2 MGT	3 MG	4 AM	5 SD	6 SH	7 KSZ	8 KK	9 TD	Állatföld- rajzi beosztás	Ökológiai beosztás
<i>Idaea seriata</i>								o	o	Holomediterrán	Euryök
<i>Idaea subsericeata</i>						o	o	o	o	Pontomediterrán	Sztyepp faj
<i>Idaea biselata</i>	o				o	o		o	o	Euroszibériai	Láprét-láperdei faj
<i>Idaea dimidiata</i>	o	o	o		o	o		o	o	Holomediterrán	Euryök
<i>Idaea trigeminata</i>	o	o	o		o				o	Pontomediterrán-holomediterrán	Silvicol
<i>Idaea aversata</i>	o	o	o	o	o	o		o	o	Holomediterrán	Silvicol
<i>Idaea degeneraria</i>		o	o	o	o	o				Pontomediterrán	Quercetális-silvicol faj
<i>Idaea deversaria</i>			o			o				Euroszibériai	Sztyepp faj
<i>Idaea straminata</i>				o						Euroszibériai	Silvicol
<i>Scopula immorata</i>							o		o	Euroszibériai	Euryök
<i>Scopula incanata</i>		o	o							Holomediterrán-pontomediterrán	Sztyepp faj
<i>Scopula nigropunctata</i>		o	o	o	o	o	o			Euroszibériai	Mezofil
<i>Scopula virgulata</i>									o	Euroszibériai	Mezofil
<i>Scopula subpunctaria</i>			o							Sybilla	Lápréti faj
<i>Scopula immutata</i>						o	o		o	Euroszibériai	Lápréti faj
<i>Scopula flaccidaria</i>									o	Holomediterrán	Sztyepp faj
<i>Scopula rubiginata</i>			o	o					o	Euroszibériai	Euryök
<i>Scopula floslactata</i>		o								Euroszibériai	Silvicol
<i>Cyclophora annularia</i>		o	o	o	o	o	o	o	o	Holomediterrán	Euryök
<i>Cyclophora pendularia</i>						o			o	Szibériai	Fűz faj
<i>Cyclophora quercimontaria</i>		o	o		o	o			o	Holomediterrán	Quercetális
<i>Cyclophora ruficiliaria</i>		o		o		o				Holomediterrán	Quercetális
<i>Cyclophora porata</i>		o	o							Holomediterrán	Quercetális
<i>Cyclophora punctaria</i>		o	o		o	o			o	Holomediterrán	Silvicol
<i>Cyclophora linearia</i>			o		o	o		o		Euroszibériai	Silvicol
<i>Rhodometra sacraria</i>					o				o	Holarktikus	Vándor
<i>Timandra comae</i>	o	o	o		o	o	o	o	o	Euroszibériai	Euryök
<i>Lythria purpuraria</i>									o	Holomediterrán	Sztyepp faj
<i>Orthonama obstipata</i>					o					Holarktikus	Vándor

Faj \ Lelőhely	1 MVB	2 MGT	3 MG	4 AM	5 SD	6 SH	7 KSZ	8 KK	9 TD	Állatföld- rajzi beosztás	Ökológiai beosztás
Phibalapteryx virgata							0			Euroszibériai	Sztyepp faj
Xanthorhoe quadrifasciata		0	0			0				Euroszibériai	Nemorális
Xanthorhoe des- ignata						0				Euroszibériai	Láperdő faj
Xanthorhoe spadi- cearia					0			0	0	Euroszibériai	Euryök
Xanthorhoe fer- rugata		0	0	0	0		0	0	0	Euroszibériai	Euryök
Xanthorhoe fluc- tuata		0			0					Euroszibériai	Silvicol
Catarhoe cuculata						0			0	Euroszibériai	Silvicol
Epirrhoe alternata	0	0	0	0	0	0	0	0	0	Euroszibériai	Euryök
Epirrhoe galiata	0							0		Holomediterrán	Silvicol
Costaconvexa polygrammata							0			Euroszibériai	Sztyepp faj
Campptogramma bilineata			0			0		0	0	Euroszibériai	Sztyep faj
Mesoleuca albici- lata						0				Szibériai	Láperdő faj
Pelurga comitata			0		0			0	0	Euroszibériai	Silvicol
Cosmorhoe ocel- lata	0									Euroszibériai	Silvicol
Eulithis pyraliata					0				0	Euroszibériai	Mezofil
Ecliptopera si- laceata		0	0	0	0	0		0	0	Euroszibériai	Nemorális
Chloroclysta siterata			0		0	0				Holomediterrán	Nyár-fűz faj
Electrophaes corylata		0								Euroszibériai	Nemorális
Colostygia pecti- nataria		0	0	0				0	0	Szibériai	Láperdő faj
Horisme corticata		0	0			0			0	Holomediterrán	Quercetális
Horisme tersata				0	0	0	0		0	Euroszibériai	Quercetális
Melanthia procel- lata		0	0	0		0				Euroszibériai	Silvicol
Philereme trans- versata					0					Pontomediterrán-holomediterrán	Quercetális
Euphyia biangu- lata			0		0	0		0		Euroszibériai	Altoherbosanemorális faj
Epirrita dilutata					0					Holarktikus	Nemorális
Perizoma affiniata		0	0	0		0			0	Európai	Szubalpin
Perizoma lugdu- naria							0		0	Szibériai	Láprét-láperdei faj
Perizoma alche- millata						0				Euroszibériai	Silvicol
Gymnoscelis ruffasciata									0	Euroszibériai	Euryök
Chloroclystis v-ata				0	0	0		0	0	Szibériai	Nemorális
Pasiphila rectan- gulata			0							Euroszibériai	Silvicol

Faj \ Lelőhely	1 MVB	2 MGT	3 MG	4 AM	5 SD	6 SH	7 KSZ	8 KK	9 TD	Állatföld- rajzi beosztás	Ökológiai beosztás
<i>Eupithecia centaureata</i>						o			o	Holomediterrán-turkesztáni	Sztyepp faj
<i>Eupithecia</i> sp.											
<i>Eupithecia haworthiata</i>									o	Euroszibériai	Euryök
<i>Asthena albulata</i>		o	o			o		o		Euroszibériai	Nemorális
<i>Hydrelia flammeolaria</i>			o		o	o		o		Szibériai	Láperdő faj
<i>Minoa murinata</i>							o			Euroszibériai	Euryök
<i>Pterapherapteryx sexalata</i>					o				o	Euroszibériai	Láperdő faj
<i>Acasis viretata</i>		o				o				Euroszibériai	Lápréti-láperdei faj
<i>Abraxas grossulariata</i>	o									Euroszibériai	Silvicol
<i>Lomaspilis marginata</i>	o		o	o	o	o			o	Euroszibériai	Nemorális
<i>Stegania cararia</i>					o				o	Sybilla	Nyár-fűz faj
<i>Ligdia adustata</i>	o	o	o	o	o	o	o	o	o	Holomediterrán	Silvicol
<i>Macaria notata</i>	o	o	o	o		o	o	o		Euroszibériai	Silvicol
<i>Macaria alternata</i>	o	o	o		o	o	o	o	o	Euroszibériai	Nemorális
<i>Macaria liturata</i>			o	o	o					Szibériai	Pinetális
<i>Chiasmia clathrata</i>									o	Euroszibériai	Euryök
<i>Tephрина arenacearia</i>				o					o	Euroszibériai	Euryök
<i>Cepphis advenaria</i>						o				Euroszibériai	Láperdő faj
<i>Plagodis pulveraria</i>		o	o		o			o		Euroszibériai	Silvicol
<i>Plagodis dolabraria</i>		o	o		o	o		o	o	Euroszibériai	Silvicol
<i>Opisthograptis luteolata</i>		o	o				o		o	Euroszibériai	Silvicol
<i>Pseudopanthera macularia</i>			o		o	o		o	o	Euroszibériai	Euryök
<i>Ennomos autumnaria</i>		o	o		o					Holarktikus	Silvicol
<i>Ennomos quercinaria</i>								o		Holomediterrán	Quercetális
<i>Ennomos fuscantaria</i>			o						o	Holomediterrán	Quercetális
<i>Ennomos erosaria</i>			o		o	o			o	Holomediterrán	Quercetális
<i>Selenia dentaria</i>		o								Euroszibériai	Silvicol
<i>Selenia lunularia</i>		o			o					Holomediterrán	Silvicol
<i>Selenia tetralunaria</i>		o	o		o	o		o		Euroszibériai	Nemorális
<i>Artiora evonymaria</i>			o			o			o	Holomediterrán	Silvicol
<i>Crocallis elinguarua</i>			o							Euroszibériai	Silvicol

Faj \ Lelőhely	1 MVB	2 MGT	3 MG	4 AM	5 SD	6 SH	7 KSZ	8 KK	9 TD	Állatföld- rajzi beosztás	Ökológiai beosztás
Colotois pennaria						o				Holomediterrán	Quercetális
Angerona prunaria	o	o	o	o	o	o	o	o	o	Euroszibériai	Silvicol
Lycia hirtaria		o				o				Euroszibériai	Silvicol
Apocheima pilosaria			o			o				Euroszibériai	Silvicol
Apocheima hispidaria			o			o				Euroszibériai	Silvicol
Biston strataria			o			o				Holomediterrán	Silvicol
Biston betularia			o		o				o	Euroszibériai	Euryök
Erannis defoliaria			o						o	Holomediterrán	Quercetális
Agriopis marginaria			o			o				Holomediterrán	Silvicol
Peribatodes rhomboidaria	o	o	o	o	o	o		o	o	Euroszibériai	Euryök
Ascotis selenaria	o		o	o	o	o	o	o	o	Euroszibériai	Euryök
Hypomecis roboraria		o			o	o	o	o	o	Euroszibériai	Quercetális
Hypomecis danieli	o		o						o	Európai	Quercetális
Hypomecis punctinalis		o	o	o	o	o	o	o	o	Euroszibériai	Silvicol
Ectropis crepuscularia	o	o	o	o	o	o		o	o	Euroszibériai	Euryök
Aethealura punctulata	o	o	o							Euroszibériai	Nyír-éger faj
Ematurga atomaria		o	o	o	o		o	o	o	Euroszibériai	Euryök
Lomographa bimaculata		o	o		o	o		o		Euroszibériai	Silvicol
Lomographa temerata			o			o			o	Euroszibériai	Silvicol
Cabera exanthemata				o	o	o	o		o	Euroszibériai	Nyár-fűz faj
Cabera pusaria	o		o	o	o		o			Euroszibériai	Láperdő faj
Campaea margaritaria		o			o				o	Holomediterrán	Silvicol
Chariaspilates formosaria									o	Sybillia	Láperdő faj
Siona lineata							o			Euroszibériai	Mezofil
Noctuidae											
Rivula sericealis	o	o	o	o	o	o	o	o	o	Euroszibériai	Euryök
Parascotia fuliginaria		o				o				Euroszibériai	Gombaevő
Trisateles emortualis		o	o	o	o	o		o		Szibériai	Nemorális
Laspeyria flexula	o	o	o	o	o	o	o		o	Szibériai	Zuzmóevő
Hypenodes humidalis		o				o				Szibériai	Láprét-láperdei faj
Schrankia costaestrigalis		o	o	o	o					Szibériai	Láprét-láperdei faj
Paracolax tristalis	o	o	o		o	o		o	o	Euroszibériai	Euryök

Faj \ Lelőhely	1 MVB	2 MGT	3 MG	4 AM	5 SD	6 SH	7 KSZ	8 KK	9 TD	Állatföld- rajzi beosztás	Ökológiai beosztás
<i>Idia calvaria</i>					○			○		Euroszibériai	Gombaevő
<i>Macrochilo cribrumalis</i>		○			○				○	Szibériai	Arundifil
<i>Herminia tarsicrinalis</i>	○	○	○	○	○	○	○	○	○	Euroszibériai	Avarevő
<i>Herminia tarsipennalis</i>		○	○	○	○		○		○	Euroszibériai	Avarevő
<i>Herminia grisealis</i>	○	○	○	○	○	○			○	Euroszibériai	Euryök
<i>Polypogon tentacularia</i>				○		○	○	○		Euroszibériai	Euryök
<i>Polypogon gryphalis</i>							○			Sybilla	Láperdő faj
<i>Zanchlognatha lunalis</i>	○	○	○		○	○		○	○	Euroszibériai	Avarevő
<i>Pechipogo strigilata</i>		○	○	○		○			○	Euroszibériai	Avarevő
<i>Hypena proboscidalis</i>			○	○	○	○		○	○	Euroszibériai	Euryök
<i>Hypena rostralis</i>		○		○	○				○	Euroszibériai	Euryök
<i>Scoliopteryx libatrix</i>					○					Euroszibériai	Nyár-fűz faj
<i>Catocala nymphagoga</i>			○		○					Holomediterrán-iráni	Quercetális
<i>Catocala hymenaea</i>	○						○		○	Pontomediterrán	Mezofil, galagonya faj
<i>Catocala promissa</i>		○	○							Holomediterrán	Quercetális
<i>Catocala electa</i>				○						Szibériai	Fűz-nyár faj
<i>Catocala nupta</i>						○			○	Euroszibériai	Nyár faj
<i>Catocala elocata</i>									○	Euroszibériai	Nyár faj
<i>Euclidia glyphica</i>			○		○		○		○	Euroszibériai	Sztyepp faj
<i>Minucia lunaris</i>			○		○					Holomediterrán	Quercetális
<i>Dysgonia algira</i>			○				○			Holomediterrán-iráni	Quercetális
<i>Pseudoips prasinana</i>		○	○	○	○	○	○	○	○	Euroszibériai	Silvicol
<i>Eutelia adalatrix</i>									○	Holomediterrán-turkesztáni	Pubescetális
<i>Meganola strigula</i>	○	○	○	○	○	○				Holomediterrán	Quercetális
<i>Meganola albula</i>			○	○	○	○	○	○	○	Szibériai	Láperdő faj
<i>Nola cristatula</i>		○							○	Szibériai	Láperdő faj
<i>Nola confusalis</i>		○		○	○	○				Euroszibériai	Nemorális
<i>Nola aerugula</i>			○	○	○	○	○		○	Euroszibériai	Silvicol
<i>Nola chlamitulalis</i>							○	○	○	Holomediterrán-iráni	Silvicol
<i>Ealias clorana</i>				○		○	○		○	Euroszibériai	Fűz faj
<i>Nycteola asiatica</i>						○	○			Szibériai	Nyár-fűz faj
<i>Abrostola triplasia</i>			○	○	○		○	○	○	Euroszibériai	Altoherbosa faj
<i>Macdunnoughia confusa</i>			○		○				○	Euroszibériai	Euryök

Faj \ Lelőhely	1 MVB	2 MGT	3 MG	4 AM	5 SD	6 SH	7 KSZ	8 KK	9 TD	Állatföld- rajzi beosztás	Ökológiai beosztás
Diachrysia stenochrysis						○	○		○	Euroszibériai	Euryök
Diachrysia chrystis			○						○	Euroszibériai	Euryök
Autographa gamma				○	○	○	○		○	Vándor	Vándor
Deltote bankiana						○	○		○	Szibériai	Lápréti faj
Protodeltote pygarga			○	○	○	○	○	○	○	Euroszibériai	Euryök
Acontia trabealis			○	○			○	○	○	Euroszibériai	Euryök
Aedia funesta					○				○	Holomediterrán	Lejtősztyepp
Aedia leucomelas							○	○		Holomediterrán	Expanzív
Colocasia coryli		○	○		○	○	○	○	○	Euroszibériai	Nemorális
Moma alpinum		○			○	○				Holomediterrán	Quercetális
Craniophora ligustri			○	○	○	○	○	○		Euroszibériai	Silvicol
Acronicta alni									○	Szibériai	Éger faj
Acronicta rumicis			○		○			○		Euroszibériai	Euryök
Acronicta aceris					○	○			○	Holomediterrán	Silvicol
Acronicta leporina									○	Szibériai	Nyír-éger faj
Acronicta megacephala			○						○	Szibériai	Nyár-fűz faj
Panemeria tenebrata		○			○					Ponto-Kaszpi	Mezofil
Tyta luctuosa				○			○	○	○	Euroszibériai	Sztyepp faj
Calophasia lunula								○		Euroszibériai	Lejtősztyepp
Amphipyra tragopogonis	○		○		○	○				Szibériai	Silvicol
Amphipyra pyramidea		○	○	○	○	○		○	○	Szibériai	Silvicol
Amphipyra berbera				○					○	Holomediterrán	Quercetális
Amphipyra livida						○				Holomediterrán	Quercetális
Valeria oleagina			○							Pontomediterrán	Quercetális
Allophyles oxycanthae			○		○	○				Euroszibériai	Lejtősztyepp
Eucarta amethystina							○			Sybilla	Láprét-láperdei faj
Eucarta virgo			○					○	○	Sybilla	Láprét-láperdei faj
Pyrrhia umbra							○			Euroszibériai	Silvicol
Heliotis viriplaca									○	Euroszibériai	Vándor
Heliotis adaucta						○			○	Euroszibériai	Vándor
Helicoverpa armigera			○	○	○	○	○	○	○	Vándor	Vándor
Cryphia algae							○		○	Euroszibériai	Zuzmóevő
Cryphia fraudatricula									○	Holomediterrán	Psammofil

Faj \ Lelőhely	1 MVB	2 MGT	3 MG	4 AM	5 SD	6 SH	7 KSZ	8 KK	9 TD	Állatföld- rajzi beosztás	Ökológiai beosztás
<i>Pseudeustrotia candidula</i>	○					○			○	Szibériai	Euryök
<i>Elaphria venustula</i>		○	○	○	○	○	○	○	○	Euroszibériai	Láprét-láperdei faj
<i>Spodoptera exigua</i>						○	○			Vándor	Vándor
<i>Caradrina morpheus</i>		○	○		○	○	○	○	○	Euroszibériai	Euryök
<i>Caradrina kadenii</i>			○		○					Euroszibériai	Euryök
<i>Hoplodrina blanda</i>		○	○		○	○	○	○		Holomediterrán	Silvicol
<i>Hoplodrina octogenaria</i>					○			○	○	Holomediterrán	Silvicol
<i>Hoplodrina ambigua</i>	○		○		○	○		○	○	Holomediterrán	Euryök
<i>Chilodes maritima</i>									○	Euroszibériai	Arundifil
<i>Charanyca trigrammica</i>		○	○		○	○		○		Holomediterrán	Sztyepp faj
<i>Rusina ferruginea</i>	○	○	○		○	○		○		Euroszibériai	Silvicol
<i>Athetis gluteosa</i>								○		Szibériai	Lápréti faj
<i>Athetis lepigone</i>	○								○	Szibériai	Lápréti faj
<i>Dypterygia scabriuscula</i>			○				○			Euroszibériai	Silvicol
<i>Trachea atriplicis</i>	○	○				○				Euroszibériai	Silvicol
<i>Polyphaenis sericata</i>		○	○		○	○		○		Holomediterrán	Quercetális
<i>Thalpophila matura</i>			○						○	Euroszibériai	Silvicol
<i>Actinotia polyodon</i>			○							Szibériai	Láperdő faj
<i>Euplexia lucipara</i>			○		○	○	○	○	○	Euroszibériai	Láperdő faj
<i>Phlogophora meticulosa</i>			○			○				Euroszibériai	Silvicol
<i>Helotropha leucostigma</i>	○								○	Szibériai	Láprét-láperdei faj
<i>Gortyna flavago</i>	○								○	Szibériai	Arundifil
<i>Hydraecia micaea</i>	○									Szibériai	Láprét-láperdei faj
<i>Rhizedra lutosa</i>									○	Szibériai	Arundifil
<i>Nonagria typhae</i>									○	Szibériai	Arundifil
<i>Lenisa geminipuncta</i>								○		Szibériai	Arundifil
<i>Archanara dissoluta</i>									○	Szibériai	Arundifil
<i>Archanara neurica</i>	○									Szibériai	Arundifil
<i>Globia sparganii</i>									○	Euroszibériai	Arundifil
<i>Apamea monoglypha</i>						○				Szibériai	Altoherbosa faj
<i>Mesapamea secalis/secalella</i>		○	○		○			○	○	Szibériai	Silvicol
<i>Oligia latruncula</i>			○		○					Euroszibériai	Euryök
<i>Oligia strigilis</i>			○							Euroszibériai	Euryök
<i>Oligia versicolor</i>									○	Szibériai	Altoherbosa faj
<i>Ipimorpha retusa</i>	○				○				○	Szibériai	Láperdő faj

Faj \ Lelőhely	1 MVB	2 MGT	3 MG	4 AM	5 SD	6 SH	7 KSZ	8 KK	9 TD	Állatföld- rajzi beosztás	Ökológiai beosztás
<i>Cosmia pyralina</i>					○					Euroszibériai	Láperdő faj
<i>Cosmia trapezina</i>	○	○	○		○	○		○	○	Euroszibériai	Silvicol
<i>Atethmia centrigo</i>		○								Holomediterrán	Quercetális
<i>Tiliacea sulphurago</i>						○				Holomediterrán	Quercetális
<i>Tiliacea citrigo</i>			○							Holomediterrán	Quercetális
<i>Tiliacea aurago</i>					○	○				Holomediterrán	Quercetális
<i>Eupsilia transversa</i>	○		○			○				Euroszibériai	Silvicol
<i>Lithophane ornithopus</i>		○	○		○	○				Euroszibériai	Altoherbosanemorális faj
<i>Aporophyla lutulenta</i>									○	Ponto-Kaszpi	Pusztagyepi faj
<i>Griposia aprilina</i>			○		○	○				Holomediterrán	Quercetális
<i>Conistra erythrocephala</i>			○		○	○		○		Euroszibériai	Silvicol
<i>Conistra vaccinii</i>		○	○		○	○				Euroszibériai	Silvicol
<i>Conistra rubiginosa</i>			○		○	○				Euroszibériai	Silvicol
<i>Conistra rubiginea</i>			○		○					Euroszibériai	Silvicol
<i>Agrochola nitida</i>		○						○		Pontomediterrán	Quercetális
<i>Agrochola humilis</i>					○					Holomediterrán-iráni	Quercetális
<i>Agrochola circellaris</i>		○			○	○		○	○	Euroszibériai	Silvicol
<i>Agrocola litura</i>					○	○				Holomediterrán	Quercetális
<i>Agrochola helvola</i>						○				Euroszibériai	Silvicol
<i>Xanthia ocellaris</i>						○				Szibériai	Nyár-fűz faj
<i>Xanthia icteritia</i>	○									Szibériai	Nyár-fűz faj
<i>Parastichtis suspecta</i>			○						○	Euroszibériai	Nyár-fűz faj
<i>Apterogenum ypsilon</i>	○									Szibériai	Láperdő faj
<i>Blepharita satura</i>			○		○	○		○		Holomediterrán	Quercetális
<i>Mythimna turca</i>			○	○	○		○		○	Szibériai	Mezofil
<i>Mythimna ferrago</i>			○		○	○		○	○	Euroszibériai	Lápréti faj
<i>Mythimna vitellina</i>					○				○	Holomediterrán	Sztyepp faj
<i>Mythimna impura</i>	○									Szibériai	Lápréti faj
<i>Mythimna pudorina</i>							○		○	Szibériai	Lápréti faj
<i>Mythimna pallens</i>	○								○	Euroszibériai	Euryök
<i>Mythimna straminea</i>								○		Szibériai	Lápréti faj
<i>Mythimna l-album</i>		○			○			○	○	Euroszibériai	Euryök
<i>Leucania obsoleta</i>				○						Euroszibériai	Arundifil
<i>Senta flammea</i>	○								○	Szibériai	Arundifil

Faj \ Lelőhely	1 MVB	2 MGT	3 MG	4 AM	5 SD	6 SH	7 KSZ	8 KK	9 TD	Állatföld- rajzi beosztás	Ökológiai beosztás
<i>Hadula trifolii</i>						0			0	Euroszibériai	Euryök
<i>Conisania luteago</i>							0	0	0	Holomediterrán-iráni	Sztyepp faj
<i>Sideridis rivularis</i>			0						0	Euroszibériai	Silvicol
<i>Mamestra brassicae</i>					0	0	0			Euroszibériai	Euryök
<i>Melanchra persicariae</i>							0		0	Szibériai	Mezofil
<i>Lacanobia oleracea</i>			0		0	0	0	0		Euroszibériai	Euryök
<i>Lacanobia w- latinum</i>		0								Holomediterrán	Sztyepp faj
<i>Lacanobia thalassina</i>				0						Szibériai	Silvicol
<i>Hadena capsicola</i>									0	Euroszibériai	Silvicol
<i>Panolis flammea</i>								0		Szibériai	Pinetális
<i>Orthosia cerasi</i>		0	0		0	0		0		Holomediterrán	Quercetális
<i>Orthosia incerta</i>		0	0			0				Euroszibériai	Silvicol
<i>Orthosia miniosa</i>						0				Euroszibériai	Silvicol
<i>Orthosia cruda</i>			0		0	0				Holomediterrán	Quercetális
<i>Dioszeghyana schmidtii</i>		0			0	0				Pontomediterrán	Quercetális
<i>Orthosia gothica</i>		0	0		0	0		0		Euroszibériai	Silvicol
<i>Anorthoa munda</i>			0			0				Euroszibériai	Silvicol
<i>Egira conspicularis</i>						0		0		Holomediterrán	Quercetális
<i>Agrotis segetum</i>		0	0	0	0	0			0	Euroszibériai	Euryök
<i>Agrotis ipsilon</i>			0	0		0				Vándor	Euryök
<i>Agrotis exclamationis</i>	0		0	0	0	0	0	0	0	Euroszibériai	Euryök
<i>Axylia putris</i>	0	0	0	0		0	0	0	0	Holomediterrán	Vándor
<i>Ochropleura plecta</i>			0	0		0	0		0	Euroszibériai	Euryök
<i>Opigena polygona</i>									0	Holomediterrán-turkesztáni	Sztyepp faj
<i>Metagnorisma depuncta</i>			0		0	0			0	Pontomediterrán-kaspi-turkesztáni	Quercetális
<i>Noctua pronuba</i>		0	0		0	0		0	0	Holomediterrán	Sztyepp faj
<i>Noctua fimbriata</i>	0	0			0	0		0	0	Holomediterrán	Sztyepp faj
<i>Noctua comes</i>					0	0		0	0	Holomediterrán	Sztyepp faj
<i>Noctua interposita</i>	0	0							0	Holomediterrán	Sztyepp faj
<i>Noctua janthe</i>			0		0	0			0	Holomediterrán	Silvicol
<i>Noctua janthina</i>					0					Holomediterrán	Silvicol

Faj \ Leleőhely	1 MVB	2 MGT	3 MG	4 AM	5 SD	6 SH	7 KSZ	8 KK	9 TD	Állatföld- rajzi beosztás	Ökológiai beosztás
Noctua interjecta		0								Atlanto-medi- terrán	Quercetális
Xestia c-nigrum	0		0		0	0		0	0	Eurosibériai	Euryök
Xestia xan- thographa		0			0	0			0	Atlanto-medi- terrán	Silvicol
Xestia triangulum	0	0	0		0	0		0		Szibériai	Altoherbosa faj
Xestia stigmatica			0		0					Szibériai	Silvicol
Naenia typica		0								Szibériai	Láperdő faj
Cerastis leucographa			0			0				Szibériai	Nemorális

Irodalom

- ÁBRAHÁM L. 1992a: Boronka-melléki Tájvédelmi Körzet nagylepke faunájának természetvédelmi feltárása I. (Lepidoptera). Dunántúli Dolgozatok Természettudományi Sorozat 7: pp. 241-271.
- ÁBRAHÁM L. 1992b: A Zselici Tájvédelmi Körzet Macrolepidoptera faunájának ismeretéhez (Lepidoptera). Somogyi Múzeumok Közleményei 9: pp. 293-306.
- ÁBRAHÁM L. 2003: A Látrányi Pusztai Természettudományi Terület nagylepke (Lepidoptera) faunájának vizsgálata. Natura Somogyiensis 5: pp. 241-254.
- ÁBRAHÁM L. és UHERKOVICH Á. 2001: Somogy nagylepke faunájának katalógusa (Lepidoptera: Macrolepidoptera). Natura Somogyiensis 1: pp. 329-374.
- DÖVÉNYI Z. 2010: Magyarország kistájainak katasztere. MTA Földrajz-tudományi Kutatóintézet, Budapest.
- KOVÁCS L. 1953: A magyarországi nagylepkék és elterjedésük. Folia Entomologica Hungarica 6 (1): pp. 77-184.
- KOVÁCS L. 1956: A magyarországi nagylepkék és elterjedésük II. Folia Entomologica Hungarica 9 (1): pp. 89-140.
- MAGYAR KÖZLÖNY, 158. szám, 66/2015 (X. 26) FM rendelet
- RÉZBÁNYAI L. 1972: Vizsgálatok a Balaton délkeleti (Balatonszabadi-Zamárdi) partvidékének nagylepke-faunáján (Lepidoptera) – Folia Entomologica 25(2): pp. 229-252.
- SCHMIDT P. 2019: A cserszömörcebagoly (Eutelia adalatrix) újabb Somogy megyei előfordulása (Lepidoptera). Natura Somogyiensis 33: pp. 11-12.
- SZABÓ G. 2007: Adatok a Dunántúli-dombság nagylepke faunájához (Lepidoptera: Macrolepidoptera). Natura Somogyiensis 10: pp. 331-339.
- UHERKOVICH Á. 1975: Adatok Baranya nagylepkefaunájának ismeretéhez IV. A Villányi-hegység nappali lepkéi, A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 17-18. pp. 33-43.
- UHERKOVICH Á. 1978a: Belső-Somogy és a Zselic határvidékének lepidopterológiai viszonyai (Lepidoptera). Somogyi Múzeumok Közleményei 3: pp. 503-518.
- UHERKOVICH Á. 1978b: A Barcsi Ősborókás nagylepkefaunája (Lepidoptera). Dunántúli Dolgozatok Természettudományi Sorozat 1: pp. 93-125.
- UHERKOVICH Á. 1981a: A Zselici Tájvédelmi Körzet nagylepkefaunája. Somogyi Múzeumok Közleményei IV./1. különnyomat. p. 9.
- VARGA Z. 1964: Magyarország állatföldrajzi beosztása a nagylepke-fauna komponensei alapján. Rovartani Közlemények. TOM. XVII.: pp. 119-167.
- VARGA Z. 2003: Magyar tudománytár 3 Növény, állat, élőhely, MTA Társadalomkutató Központ, Kossuth Kiadó, Budapest
- VARGA Z. SZERK. 2010: Magyarország nagylepkéi. Heterocera Press, Budapest.

A Baláta-tó és madárvilága 2001 és 2018 között

KASZA FERENC

E-mail: kaszaf@vipmail.hu

KASZA, F.: *The bird fauna of Lake Baláta between 2001-2018*.

Abstract: This paper describes the state of the native moor and nature conservation area as well as the bird fauna. Also the changes of the population in the characteristic plant and vertebrate species.

Keywords: moor, water level, bird fauna, protected plants, vertebrate animals

Bevezetés

A jelen tanulmány célja, hogy a Baláta-tó és főleg a madárvilágának változását mutassa be a 20. század második feléhez képest. 2001-ben jelentettük meg „A Baláta-láp és gerinces állatvilága, különös tekintettel a madarakra” című könyvet (KASZA & MARIÁN 2001). Ez az 1977 és 2000 közötti megfigyeléseimet tartalmazta, de utaltunk MARIÁN Miklós korábbi megfigyeléseire is (MARIÁN 1957). Most a könyvben nem említett egyes 2000-es adatokat is felhasználom.

A fentiek mellett említést teszek a jelentősebb növény és egyes gerinces állat előfordulásokról. A Baláta-tó Belső-Somogyban, Szentágotfalva határában, Kaszó puszta közelében fekvő lápos tó, egy futóhomok területen kialakult szélbarázdában van (SÜMEGI et al. 2014). 1942-ben nyilvánították védetté 174 hektár területtel (Földművelésügyi Miniszter 505510/1941.I.b.3.). 2008-tól erdőrezervátum 342 hektár területtel (14/2008 (VIII.23.) KvVM rendelet). A Duna-Dráva Nemzeti Park Igazgatóság és a Kaszó Zrt. közösen kezelik. 2014-ben a zrt. a sásréten és a fűzlápnban, valamint a láptóban egy 540 méter hosszú stégrendszerrel, valamint egy madárfigyelő tornyot épített. A tanösvényt Dr. Marián Miklós sétánynak nevezték el.

Kutatástörténet

A terület első kutatója az eddigi vélekedésekkel szemben LÁSZLÓ Gábor geológus volt, aki 1905-1909 között földtani térképezést végzett itt. A kutatások eredményét 1911 és 1915 közötti publikációiban ismertette. A tőzegek kémiai vizsgálatát EMSZT Kálmán végezte (SÜMEGI et al. 2014). Az ornitológusok közül BARTHOS Gyula járt elsőként 1905. július 2-án a Balátán (BARTHOS 1967, 2002). A „szigeten” nőtt rekettye bokrokon fészkelő szürkegém kolóniát, beljebb pedig bakcsó és üstökös gémmel telepet talált. Látott még egy kiskócsagot és két kanalasgémet, tőkés- és cigányrévét, vízityúköt, dankasirályt, erdei cankót, barna rétihéját, nádírigót és nádiposzázat.

2003 júniusában Lubomir ADAMEC cseh botanikus Jan FLISEK-kel és Kamil PASINSZKI-vel végzett aldrovanda megfigyelést. A korábban neki kiküldött aldrovandákat a Cseh Tudományos Akadémia Botanikai Intézetében részben akváriumban, részben egy kis erdei tóban szaporítja. Így a balátai aldrovandának ott van egy génbankja. Elmondása szerint az ausztrál növényeken kívül csak ez pirosodik kifejlett állapotban. A balátai aldrovandáról is említést tesz cikkeiben (ADAMEC 1995, 2005, 2018). Megjegyzem, hogy a piros színű aldrovandáról már MOESZ is írt a brassói Fortyogó mocsárból (MOESZ 1907).

2004 januárjában segítségével SÜMEGI Pál és társai végeztek talajfúrást és mintavételt a csaknem teljesen kiszáradt és fagyott tómederben (SÜMEGI et al. 2014). A láp D-i centrumában méteres tőzeget is találtak. Makrobotanikai, pollenanalitikai, radiokarbonos és üledékföldtani vizsgálatokat végeztek ezt követően. Megállapításuk szerint a jégkor végétől a vaskor kezdetéig itt nem alakult ki vízborítás. Ekkor vegyes lombosított tölgyes volt a terület. Az erdei fenyő is erdőalkotó volt. A tó a vaskor kezdetén alakult ki. A római korban a lápostavi állapot volt a jellemző. A magyar honfoglalás idején záródott a tó, amely az Árpádok kezdetére tavi állapotba lépett, és így maradt e kor közepén is. A 13. századra viszont teljesen elláposodott. A nagy kiszáradás miatt akkor volt a tőzegedés is.

A 14. és 15. században ismét tavi állapot alakult ki. A 16-17. századra maximális kiterjedésű mélytő volt. A 18. századtól a Baláta a mai napig lápostó, ahol a láp és a nyílt víz kiterjedése változik (SÜMEGI et al. 2014). A fentieket támasztja alá az I. katonai felmérés (1782-85) is. Eszerint: „a Baláto-tónál magas tölgy és bükk [...] található”. „A Baláto-tó inkább mocsár, mint víz, sehol sem lehet lovon átkelni rajta.” (DOBAI 1983). Aggodalomra adnak okot az egyre gyakoribb száraz időszakok. A 20. században tudomásunk szerint az 1920-as években és az 1948-1950-es években volt egy majdnem teljes kiszáradás (BORHIDI & JÁRAI-KOMLÓDI 1959). Megfigyeléseim kezdetétől, 1977-től az 1992-93-as években volt egy majdnem teljes kiszáradás. 1999-2000-ben ezt követte egy általam még soha nem látott olyan magas vízállás, amely a medret teljesen kitöltötte. Az aldrovanda ekkor jelent meg tömegesen. 2001 tavaszán a 2000. évinél már 1 m-el, 2002 márciusában már 1,6 m-el alacsonyabb volt a vízállás. 2003 nyár végére teljesen kiszáradt a tómeder, sehol nem volt még tocsogó sem. Ezt követően lassan emelkedett a vízszint, hogy 2008 (1. ábra) és 2009 őszére ismét teljesen ki-

1. ábra. A kiszáradó tó 2008. júliusban

száradjon (2–3. ábra). 2012 őszére ismét volt egy nagy vízszint csökkenés, októberre a nagy tó közepén csak foltokban volt kevés víz. Azóta évenként váltakozva közepes vízszint alakult ki (4. ábra).

MAJER József, M. BORDÁCS Margit, BORHIDI Attila a tó vízminőségének alapállapotát analizálták (MAJER et al. 2002).

TOLDI Miklós a terület botanikai értékeiről és a tó változásairól értekezett (TOLDI 1998). LANSZKI József a Baláta talajszinten élő emlőseit (LANSZKI 2004), ÁBRAHÁM Levente pedig a természetvédelmi terület nagylepkéit mérte föl (ÁBRAHÁM 2016). BÉRCES Sándor a futóbogár faunát tanulmányozta (BÉRCES 2002). BORICS Gábor, GRIGORSZKY István, PÉTERFI Leontin István, OLDAL Imre, PADISÁK Judit, MOMEU Laura az algafldrához közölték adatokat (BORICS et al. 1998). BORICS Gábor, GRIGORSZKY István, PADISÁK Judit, SZABÓ Sándor a dinoflagelláta szervezeteket mutatta be (BORICS et al. 2000). KÖRMENDI Sándor a zooplankton vizsgálatok eredményeiről számolt be (KÖRMENDI 2001, 2002).

Vizsgálati módszerek

2001 és 2018 között 179 alkalommal jártam a területen. A megfigyelések zömét márciustól októberig végeztem. Ettől függetlenül az év minden hónapjában madarásztam. Általában a kora reggeli és a délelőtti órákban voltam a területen, de néhány alkalommal délután és éjszaka is kint voltam.

Általában a lineáris megfigyelés módszerét alkalmazva jártam körül a tavat. Néhány alkalommal csónakkal jutottam be a nyílt vízre. A madármegfigyelő toronyban is jelentős időt töltöttem megfigyeléssel. A helyszínen részletes feljegyzéseket készítettem. Ezek tartalmazták az időpontokat, az időjárási viszonyokat, a vízállásra, a madarakra, a növényzet állapotára, – benne az érdekesebb növényekre – és néhány gerinces állatra vonatkozó adatokat. A madaraknál feltüntettem azok nemét, korát, példányszámát, a megtalálási biotópját, fészkelését és különleges viselkedését. A jegyzetek alapján naplót és fajokra lebontott kartotékot vezettem.

Eredmények

Madarak – Aves

Bütykös hattyú – *Cygnus olor* (GMELIN, 1729)
A száraz éveket – 2003, 2004, 2007, 2009 – kivéve minden évben költött egy pár. 2001-ben 6 fióka is kikelt. A fészkek általában a lárban van és harmatkásából készül. Január és november között láttam.

Nagy lilik – *Anser albifrons* (SCOPOLI, 1769)
2005.03.14-én figyeltem meg Ny-i irányban repülve 64 példányból álló csapatát. Új faj.

Nyári lúd – *Anser anser* (LINNAEUS, 1758)
2001., 2005. és 2006. években repültek át csapatosan. 2005.10.29-én 18 úszott a tavon. Közben jött egy átrepülő 26-os csoport is. Ezek közül 9 leszállt az itt lévők-

höz. 15 perc múlva az összes elrepült. 2001.10.28-án 160 volt a legmagasabb megfigyelt egyedszám.

Fütyülő réce – *Anas penelope* (LINNAEUS, 1758)
2001. és 2016. között 9 évben tartózkodott itt március, április és szeptember hónapokban 1–32 átvonuló fütyülő réce. Kivétel a 2001. február 09-én látott gácsér. Jellemzőbb volt a 10 alatti példányszám.

Kendermagos réce – *Anas strepera* (LINNAEUS, 1758) 2013. és 2015. években fészkelési időben – május-július között – is itt maradt. Gácsér és tojó is látható volt 1–5 példányban. 2013.07.19-én 2 vedlőfélben lévő pihent a tavon. Tehát 1-3 pár fészkel 3 évben. Vonulási időben tízszer láttam.

Csörgő réce – *Anas crecca* (LINNAEUS, 1758)
A korábban csak átvonulóként jelzett faj észlelései megsaporodtak és a vonulási időszakon túlra is kitolódtak. 2002.06.15-én 1 pár, 2005.07.26-án 1 gácsér úszkált a tavon. 2006.04.15-én párzó csörgő récéket láttam (3 pár). Április 28 és június 16 között 1-2 hím volt látható és hallható. 2011.05.13. és 2011.06.24. között 1–4 gácsér és tojó mozgott a területen. 2012.05.02-én 3 hímet, 1 tojót, július 15-én 4 példányt figyeltem meg. 2014.05.03. és 2014.06.28. között előbb 3 gácsér és 2 tojó, később 1 pár volt látható. Így legalábbis az állapítható meg, hogy a csörgő réce átnyáral a Balátán. 2001-től szeptember és november között százaz csapatokban (100-600) táplálkozott itt. A réti sas megjelenésekor villámgyors repüléssel cikáztak ide-oda.

Tőkés réce – *Anas platyrhynchos* (LINNAEUS, 1758)
A láp leggyakoribb, 20–30 párban fészkelő récefaja. A jég beálltaig mindig látható. Az őszi és tavaszi időszakokban a korábbi évekhez képest kevesebb tőkés réce tartózkodott itt. 2012.08.29-én volt itt a legnagyobb 600-as csapat.

Nyílfarkú réce – *Anas acuta* (LINNAEUS, 1758)
Csupán 2005.10.29-én láttam 2 példányt.

Böjti réce – *Anas querquedula* (LINNAEUS, 1758)
Az úszórécek közül e faj fészkel még 1–3 párban. Tavaszi nászrepülésüket áprilisban végzik. Tavasszal 2003.04.04-én 64, nyár végén 2007.08.27-én 47, ősszel 2005.09.23-án 99 volt a legmagasabb megfigyelt egyedszám.

Kanalas réce – *Anas clypeata* (LINNAEUS, 1758)
Vonuló faj a területen. A tárgyalt időszakban összesen 9 alkalommal fordult elő. Március-áprilisra 7, októberre 1 megfigyelés esik. 2011.05.27-én – költési időszakban – egy gácsér pihent a vízen. Én 1-7 kanalas récét láttam általában, amint a zombékok közt szűrcsölték a vizet. 2015.04.23-án Mezei Ervin 15-ös csapatot látott.

Barátréce – *Aythya ferina* (LINNAEUS, 1758)
2002. és 2018. között fészkelési időben – májustól júliusig – 8 alkalommal láttam. 2007.06.09-én 1 pár, a többi esetben gácsér úszott a vízen. 2018.06.02-án 6 gácsér volt a legnagyobb példányszám. Így legalább 1 pár költött, mint új fészkelő faj.

Cigányréce – *Aythya nyroca* (GÜLDENSTADT, 1770)
A tőkés réce után a leggyakoribb költőfaj itt. Természetvédelmi szempontból az egyik legértékesebb költő madarunk. Márciustól októberig láttam. 2010.03.26-án, 2012.06.06-án egyaránt 28 volt a legmagasabb egyedszám. Fiókákat vezető tojókat június elejétől szeptem-

ber közepéig láttam. Ez utóbbi 2015.09.12-én volt, amikor 4 fiatal is úszkált a tojó mellett. A költő állomány 5–15 pár volt.

Kontyos réce – *Aythya fuligula* (LINNAEUS, 1758)
2006.10.28-án 1 pár, 2013.06.19-én pedig 1 gácsér pihent a tavon. Itt nem fészkel.

Fácán – *Phasianus colchicus* (LINNAEUS, 1758)
8 évben észleltem fészkelési időben 1-5 példányt. 2007.06.09-én a sásréten egy tojó 5 fiókát vezetett. Fészkelési időn kívül majdnem minden évben előfordult. 1–2 pár fészkelhetett.

Kis vöcsök – *Tachybaptus ruficollis* (PALLAS, 1764)
Március és szeptember között a leggyakoribb vöcsök faj. Az összes vizes folton táplálkozott. A magas vízállású években a sásréten is megjelent. 2011.06.25-én a Bojsza-tavon vízben álló nyírbokor tövében rakott fészken kotlott. Május közepétől augusztus végéig vezette a vízen a fiókákat. 2006.04.17-én 33 adult volt a legmagasabb példányszám. 2018.07.13-án 21 adult és 25 fiatal vöcsköt számláltam. A vízállástól függően 2–20 pár között ingadozott a költő párok száma.

Búbos vöcsök – *Podiceps cristatus* (LINNAEUS, 1758) 2001-ben költött 2 pár utóljára. 2001.06.09-én 3 adult madár etetett 7 fiatal. 2002. és 2018. között a tavaszi vonuláskor (március, április) 5 évben figyeltem meg 1–3 vöcsköt.

Kárókatona – *Phalacrocorax carbo* (LINNAEUS, 1758) 2001–2002-ben, amíg sok hal volt a tóban (februártól novemberig) táplálkoztak itt a Kis-Balatonról idejárt csapatai. Amíg 2001-ben többtízsz számban jöttek, 2002-ben már csak 23 volt a maximum. A legmagasabb megfigyelt példányszámuk 142 volt (2001.07.26.). 2003-tól 2018-ig már csak 9 évben repültek át. Elvértve szállt le rövid időre 1–2 egyed.

Kis kárókatona – *Phalacrocorax pygmeus* (PALLAS, 1764) A Bojsza-tavon 2011.07.04-én láttam először 4 halászgató példányt az apadó vízben. Másnap már csak 1 volt ugyanott. Azóta csak 2 átrepülőt láttam. Új faj a területen.

Bölbömbika – *Botaurus stellaris* (LINNAEUS, 1758)
2013 tavaszán Ángyán Antal erdészeti dolgozó hallotta a hangját a lápból.

Törpegém – *Ixobrychus minutus* (LINNAEUS, 1766)
2001–2002-ben március 15. és július 30. között 1-2 példány mozgott a gyékényesben. Ekkor 1 pár fészkel. Azóta csak 2015.07.27-én figyeltem meg 1 párat. Valószínűleg ekkor is költött.

Bakcsó – *Nycticorax nycticorax* (LINNAEUS, 1758)
2001 júliusában, valamint 2002. június 15 és július 27 között 2–3 példány járt ide táplálkozni. Nem fészkel.

Kis kócsag – *Egretta garzetta* (LINNAEUS, 1766)
2001.04.29-én és 30-án, valamint 05.19-én táplálkozott 1–1 példány. Április 30-án 2 példány át is repült. Azóta csak 2011.07.14-én fordult elő egy a tó belső szélén.

Nagy kócsag – *Egretta alba* (LINNAEUS, 1758) 2001-ben és 2002-ben februártól novemberig 2-30, 2003-ban ápriltól július végéig 1-13 halászgató nagy kócsag volt rendszeresen a tó szélén, a sásréten és a lápban. 2004 és 2016 között 17 alkalommal figyeltem meg 1–5 példányt, főleg tavasz végén és nyáron jártak ide.

2. ábra. A délnyugati kis tó 2009. szeptember elején

Szürke gém – *Ardea cinerea* (LINNAEUS, 1758)
2001–2002-ben februártól decemberig 1-16 járt ide rendszeresen. 2003 és 2008 között március közepétől augusztus végéig már csak 1-7 jött. Kivétel 2008.07.14. volt, amikor 23 gém vadászott a sekély vízben. 2009-től 25 alkalommal láttam egyet, kettőt.

Vörös gém – *Ardea purpurea* (LINNAEUS, 1766)
2001–2002-ben 1 pár költött. 2001.07.25-én 2 adult hordott táplálékot a fiókáknak. 2003 óta nem fordult elő.

Fekete gólya – *Ciconia nigra* (LINNAEUS, 1758)
2001-ben április végétől június közepéig 1–3 táplálkozott a lápon. 2002. június-júliusban 1–2 példány volt látható. 2006 és 2014 között április és július között 11 alkalommal figyeltem meg 1–5 fekete gólyát.

Kanalgém – *Platalea leucorodia* (LINNAEUS, 1758)
Ezen ritka vendég 2 egyede 2002.07.27-én jelent meg újra. Bodó Jánossal figyeltük meg, ahogy délután az ÉNy-i vízfolytra szálltak le, majd pár perc múlva az ÉK-i vizes területre szálltak át.

Darázsölyv – *Pernis apivorus* (LINNAEUS, 1758)
A 2000.05.24-i nászrepülés után 2006.05.13-án Puskás Józseffel, Puskás Ágnessel és Engi Lászlóval újabb nászrepülő példányt figyeltünk meg, amint a teste fölött összecsapkodta a szárnyait. 2001 és 2014 között májustól júliusig tizenkétszer fordult elő 1–2 darázsölyv. A fentiekre figyelemmel valószínűleg költött.

Barna kánya – *Milvus migrans* (BODDAUERT, 1738)
2000.04.13-án a Tuskósi-rétre szállt le. 2001.07.24-én repült át 1 példány. 2011.05.14-én a toronnyal szemben

termikelt 10 percig.

Rétisas – *Haliaeetus albicilla* (LINNAEUS, 1758)
A védett terület tágabb körzetében fészkelő rétisas pár és szaporulatának állandó vadászterülete a tó és a láp. Legmagasabb megfigyelt egyedszáma 2012.08.03-án 9 volt (1 adult és 8 immatur). Amikor méltóságteljesen végig repült a tó fölött É-D-i irányban, akkor a vízi és parti madarak riadtan repültek ide-oda. Ilyenkor lehetett megbecsülni a csapatok létszámát. A fiatal hattyúk számát alaposan meggyérítette.

Barna rétihéja – *Circus aeruginosus* (LINNAEUS, 1758)
2001–2002-ben 2 pár, azóta néhány év kivételével 1 pár költött. 2001.04.03-án egy száraz égeren láttam a párzását. A kirepült fiókák állandó sírással kéregették a szülőktől az ételket. Legnagyobb megfigyelt egyedszáma 6 volt 2002.07.19-én.

Kékes rétihéja – *Circus cyaneus* (LINNAEUS, 1767)
Ezt a nálunk csak telelő ragadozó madarat 2001 és 2003 között háromszor láttam november és április hónapban. 2003.04.04-én 2 hím és 1 tojó vadászgatott a terület fölött.

Hamvas rétihéja – *Circus pygargus* (LINNAEUS, 1758)
2014.06.04-én K-i irányból jött, átrepülve a tó fölött a Ny-i égerlápba szállt be.

Héja – *Accipiter gentilis* (LINNAEUS, 1758)
Egy pár költött néhány év (2004, 2006, 2009, 2010) kivételével. 2005.03.12-én lucfenyőn találtam a fészket 10 m magasan a Kis-Baláta mellett. 2008.03.16-án kis vöcsökre, 08.19-én pedig cankóra vadászott.

3. ábra. A tó legmélyebb része 2009. szeptemberben

Karvaly – *Accipiter nisus* (LINNAEUS, 1758)
2005–2006-ban hatszor, 2009 és 2018 között 13 alkalommal figyeltem meg 1–1 példányt, több alkalommal költési időben. Ezért valószínű, hogy alkalmilag költött 1–1 pár. 2011.07.14-én sárgafejű királyka tollakat találtam, ez a karvaly tépése volt.

Egerészölyv – *Buteo buteo* (LINNAEUS, 1758)
A leggyakrabban megfigyelt ragadozó madár. Egész évben látható a lápon és az erdőben, 3–4 pár költött. Júniusban és júliusban kirepült fiókái kéregették az eleséget. A fészkeket tölgyfán találtam. 2006.05.01-én törékeny gyíkot zsákmányolt.

Vörös vércse – *Falco tinnunculus* (LINNAEUS, 1758)
2000.04.08-án egy hím repült át Ny-i irányban.

Kék vércse – *Falco vespertinus* (LINNAEUS, 1766)
2015.04.23-án Mezei Ervin látta leszállni 11-es vonuló csapatát a D-i égerlápon.

Kabasólyom – *Falco subbuteo* (LINNAEUS, 1758)
2001 és 2018 között tízszer láttam 1–1 kabát. A megfigyelések április vége és szeptember 12. közé estek. Hat évben költési időben fordult elő, így 1 pár költése valószínű. 2001.04.29-én sárgarigó hím kergette a fűzláp fölött.

Guvat – *Rallus aquaticus* (LINNAEUS, 1758)
1–5 pár rendszeresen fészkel. Általában a fűzlápból lehetett hallani márciustól októberig, malacvisításhoz hasonló hangját. Legnagyobb megfigyelt egyedszáma 2011.07.14-én 7 volt. 2001.07.25-én fiókát etetett. 2002.07.30-án Mezei Ervinnel 1 fiatal láttunk a rekety-

tyésben. 2015.06.10-én 2, 07.27-én 3 immatur példányt figyeltem meg.

Pettyes vízcicsibe – *Porzana porzana* (LINNAEUS, 1766)
2–4 pár rendszeresen fészkel. 2006.05.25-én Puskás Józseffel és Engi Lászlóval éjszakai körbejárás során 4 revírt találtunk. Áprilistól októberig tartózkodnak itt. 2011.07.14-én és 09.24-én 4 példány hangját hallottam. Ezek voltak a legmagasabb egyedszámok. 2001.07.25-én etető adult, 2010.07.22-én 1 immatur példányt láttam.

Kis vízcicsibe – *Porzana parva* (SCOPOLI, 1768)
2007-ben 1 pár fészkel. 2006.04.15-én a láp ÉK-i részén járva hallottam meg jellegzetes „gek-gek” hangját. A láp és az égeres láperdő találkozásánál egy kis gyékényszigeten sikerült megpillantani. 2007.06.09-én fészkelési időben a fűzlápról hallatta hangját. Új faj, és egyben új fészkelő.

Vízityúk – *Gallinula chloropus* (LINNAEUS, 1758)
A vízállástól függően 2–15 pár költött. Márciustól októberig tartózkodott itt. 2011.07.14-én 33-at láttam, ez volt a legmagasabb példányszám. 2010.07.07-én zsombéksás közepébe rakott fészkeben 5 tojás volt. Fialokat június végétől szeptember közepéig lehetett látni.

Szárcsa – *Fulica atra* (LINNAEUS, 1758) 3–15 pár költött évente a vízállástól függően. Márciustól októberig voltak láthatók. Recsegő „kork” vagy „krak” hangjuk egész nap hallható. 2006.07.08-án 5 tojásos fészket találtam a kákák között. Fialok május végétől júliusig voltak. Legnagyobb egyedszámuk 50 volt. (2011.07.21.)

4. ábra. A tó közepes vízállásnál

Daru – *Grus grus* (LINNAEUS, 1758)
Pitonyák József vadász 2001. március elején mintegy 100 átrepülő darvat látott. Én 2005.03.14-én figyeltem meg az É-i irányban vonuló 15-ös csapatát. Új faj a területen.

Gólyatöcs – *Himantopus himantopus* (LINNAEUS, 1758) Ez az új kóborló faj 2003.06.28-án jelent meg először. Toldi Miklós és Hóka Sándor figyelték meg ötös csapatát. A nyílt víz fölött röpködtek ide-oda, majd K felé kihúztak. Mezei Ervinnel 2015.05.20-án láttunk a tó fölött röpködő gólyatöcsöt. Ez is elrepült, mert nem talált a leszállásra alkalmas helyet.

Kis lile – *Charadrius dubius* (SCOPOLI, 1786)
Mint új fajt 2002.07.02-án láttam először. 9 kis lile szedegetett a visszahúzódó víz nyomán maradt iszapban. Másnap már csak a hangját hallottam. 2003.07.07-én 6, 10-én 3, 2008.08.16-án 1 példány tartózkodott a tómederben.

Bíbic – *Vanellus vanellus* (LINNAEUS, 1758)
Új fészkelő faj. 2001 és 2009 között folyamatosan a területen voltak. 2002.06.15-én 2 fiatal láttam a lápban. Február és szeptember között volt látható. Legmagasabb egyedszáma 2002.07.27-én 19 volt. 2–10 pár költött.

Havasipartfutó – *Calidris alpina* (LINNAEUS, 1758)
Ezt az új átvonuló fajt Mezei Ervin és Zöldvári Ákos figyelték meg és fényképezték le 2017.08.11-én. Az iszapon táplálkozott.

Pajzsos cankó – *Philomachus pugnax* (LINNAEUS, 1758)
Ezen átvonuló faj 3 egyedét 2002.04.04-én láttam újra az iszapon szedegetve.

Kissárszalonka – *Lymnocyptes minimus* (BRÜNNICH, 1764) Új átvonuló faj. 2011.11.03-án a zombékok közötti lápban, a híg iszap tetején üldögélt 2 példány. Egy sárszalonka is ott volt mellettük. Körülbelül 2 méterre megközelítettem őket, ekkor repültek föl.

Sárszalonka – *Gallinago gallinago* (LINNAEUS, 1758) Egyes években (2001–2002, 2005–2006, 2010) 1 pár költött. 2006.07.08-án egy eleségért siró fiatal mellől repült föl a lápban az adult. Március és november között tartózkodott itt. Legmagasabb megfigyelt példányszáma 11 (2005.06.29.).

Erdei szalonka – *Scolopax rusticola* (LINNAEUS, 1758) Újabb költését nem sikerült bizonyítani. 2001 és 2011 között 6 alkalommal láttam a március-áprilisi és októberi vonulási időszakban. Varga László vadász áttelelő erdei szalonkát figyelt meg 2000-2001 telén.

Nagy goda – *Limosa limosa* (LINNAEUS, 1758)
Ezt a kóborló példányt 2014.06.28-án figyeltük meg Hóka Szilveszterrel. A DNY-i kistó széléből röpült föl. 1978 után ez volt a második adata.

Füstös cankó – *Tringa erythropus* (PALLAS, 1764)
Ez az átvonuló parti madár 2001 és 2012 között 7 alkalommal jelent meg. A március-áprilisi és a július-augusztus-szeptemberi hónapokban fordult elő 1–11 példányban.

Piros lábú cankó – *Tringa totanus* (LINNAEUS, 1758)
Itt csak kóborlóként jelent meg. 2003.07.09-én ketten táplálkoztak az iszapos tómederben.

Szürke cankó – *Tringa nebularia* (GUNNERUS, 1767)
Ez a parti madár csak átvonul. 2000 és 2012 között júliusban 13, augusztusban 2, június vége felé 1 alkalommal fordult elő. Általában 1–2 példány volt látható. 2012.08.25-én viszont 5 szürke cankó táplálkozott az alacsony vízben.

Erdei cankó – *Tringa ochropus* (LINNAEUS, 1758)
Ez a leggyakrabban előforduló cankó faj. Általában 1–3 példány tartózkodott itt főleg június-július-augusztusban, de egy alkalommal októberben, kétszer pedig novemberben láttam.

Réti cankó – *Tringa glareola* (LINNAEUS, 1758)
2000 és 2015 között 29 alkalommal figyeltem meg átnyaráló vagy átvonuló 1-21 példányt. 2008. július-augusztusban 11-19-es csapatokban mozgott. 2015.04.29-én 21 réti cankó röpködött a terület fölött. A könyvből kimaradt az 1989.07.23-i 5 példányos észlelés.

Dankasirály – *Larus ridibundus* (LINNAEUS, 1766)
Nem fészkel. 2001-2003 között 1-26 példány járt ide táplálkozni 8 alkalommal. Azóta csupán ötször repült át 2–41 sirály.

Küszvágó csér – *Sterna hirundo* (LINNAEUS, 1758)
Táplálkozni volt itt 2002.06.15-én és 07.28-án 1–1 példány. 2001 áprilisában 2, 2003 májusában 1 csér repült át.

Fattyúszerkő – *Chlidonias hybrida* (PALLAS, 1811)
2001 és 2015 között május-június-július hónapokban 1–2 szerkő vadászgatt a nyílt víz fölött rövid ideig.

Kormoszerkő – *Chlidonias niger* (LINNAEUS, 1758)
2002 és 2013 között 10 alkalommal fordult elő általában 1–2 kormoszerkő. 2011.05.14-én 3, 07.14-én 4 egyedből álló kis csapat jött. Áprilistól júliusig a nyílt víz fölött vadászgattak.

Kék galamb – *Columba oenas* (LINNAEUS, 1758)
2001 óta rendszeres új fészkelője a területnek. 3-4 pár költött a tölgyesben a fekete harkály készítette odvakban. 2011.04.01-én 6 m magasan lévő odúba bújott be. Márciustól novemberig lehetett hallani vagy látni általában. 2002. januárban és februárban is előfordult 1–1 kék galamb.

Örvös galamb – *Columba palumbus* (LINNAEUS, 1758) 4–8 pár költött változatlanul. Fészket éger és tölgyfán is találtam. Márciustól novemberig tartózkodott itt. A tavaszi vonulás márciusban, az őszi főleg októberben zajlott. Nagy Endre 2003.03.29-én 400-as, én 2015.03.28-án 74-es, 2015.10.17-én pedig 60-as csapatát látta illetve láttam.

Balkáni gerle – *Streptopelia decaocto* (FRIVALDSZKY, 1832) 2000. április 10-én 1 kóborló példány volt itt.

Vadgerle – *Streptopelia turtur* (LINNAEUS, 1758)
2–4 pár fészkel változatlanul. Májustól augusztusig a nyitottabb erdőrészekben fordult elő.

Kakukk – *Cuculus canorus* (LINNAEUS, 1758)
2–6 pár él itt. Áprilistól szeptemberig tartózkodik a területen. Legmagasabb megfigyelt példányszáma 6 (2013.05.17., 2017.06.05.).

Macskabagoly – *Strix aluco* (LINNAEUS, 1758)
1–2 pár költött. 2002.07.27-én éjszaka 3 különböző helyen szült. 2015.03.12-én tölgyfa ágleropedéséből bújott elő. Másnap este egy pár szült folyamatosan.

Sarlósfecské – *Apus apus* (LINNAEUS, 1758)
2002 és 2013 között ötször vadásztak kis csapatai (1–14) a nyílt víz fölött április és július között. 2002.07.27-én 14-es csapatát láttam.

Jégmadár – *Alcedo atthis* (LINNAEUS, 1758)
2003-ig 1–2 pár fészkel. 2014.06.07-én ismét költési időben volt itt 1 jégmadár. 2000.05.24-én a fiókáknak eleséget hordó példányt figyeltem meg. Márciustól novemberig tartózkodik itt. 2004 és 2005 októberében vonult át 1.

Gyurgyalag – *Merops apiaster* (LINNAEUS, 1758)
2001 és 2013 között költési időben vadászott a sásrét fölött 2–4 gyurgyalag. Ezek a bükkpusztai út oldalában, illetve a kaszói homokbányában fészkelők lehetnek. 2014 és 2015 nyarán állandóan itt volt 2-3 példány. 2015.10.20-án kidőlt tölgy gyökértányérjában fedeztem föl egy fészkekodújukat. 2015 májusában ezt a gyökértányért szétfűrták, és kijutottak a túloldalra. E fa szomszédságában egy nagyobb tölgy gyökértányérjában Hóka Szilveszterrel végül 4 költő pár odúját találtuk meg. Május, augusztus és szeptember hónapokban vonultak át a Baláta fölött. A legnagyobb példányszám 2004.08.07-én 102 volt. Új fészkelő faj.

Bübosbanka – *Upupa epops* (LINNAEUS, 1758)
2001 és 2016 között – 2 év kivételével – a K-i oldal tölgyesében 1–3 pár költött. 2002.06.16-án és 2011.06.24-én eleséget hordott a fiókáknak. 2007.07.02-án egy fiatal példány keresgélt a nyiladékon. Áprilistól júliusig fordul elő.

Nyaktekercs – *Jynx torquilla* (LINNAEUS, 1758)
2–3 pár rendszeresen költött az égerlápon és az erdőben. Áprilistól júliusig fordult elő. 2012.05.01-én 6 m magasan nyírfában találtam az odúját. Másnap itt párosodtak. 2006.06.16-án a fészkekben sziszegő hangot adó fiókákat hallottunk Hóka Sándorral. 2002.07.30-án a zombékok közt vízben fürdött.

Hamvas küllő – *Picus canus* (GMELIN, 1788)
1–2 pár fészkel a területen. Többször láttam eleséget hordó öreg madarakat és kirepült fiatalokat. Az utóbbi években mintha visszaszorítaná a zöld küllőt.

Zöld küllő – *Picus viridis* (LINNAEUS, 1758)
2009 óta fészkelési időben rendszeresen az erdőben tartózkodik egy pár. Egész évben látható volt. Új fészkelő faj.

Fekete harkály – *Dryocopus martius* (LINNAEUS, 1758)
1–2 pár költött folyamatosan. Egész évben megfigyelhető volt. 2000.04.10-én pázrását, 2013.06.22-én 3 kirepült fiókát láttam. Legmagasabb egyedszáma 2002.03.15-én 8 volt.

Nagy fakopáncs – *Dendrocopos maior* (LINNAEUS, 1758) Ez a leggyakoribb harkályfaj. Egész évben előfordul. Fészkekodúját eperfába, szilfába és csertölgybe véste. Táplálékot kéregető fiókáinak hangját májusban és júniusban hallottam. 2018.05.21-én 20 volt a legmagasabb példányszámuk.

Balkáni fakopáncs – *Dendrocopos syriacus* (HEMPRICH and EHRENBERG, 1833) Valószínűleg Kaszóból kóborolt ide 1–1 példány 2004.06.18-án, 2005.03.12-én és 07.11-én.

5. ábra. Aldrovandák 2001-ben

Közép fakopáncs – *Dendrocopos medius* (LINNAEUS, 1758) 1–3 pár költött. Május végén, június elején találtam égerfában és csertölgyben fiókás fészkeiket. Az utóbbi években csökkent a számuk.

Kis fakopáncs – *Dendrocopos minor* (LINNAEUS, 1758) A második leggyakoribb harkályfaj is állandó madár. 3–4 pár költött rendszeresen. 2005.06.03-án és 2016.05.25-én égerfába vájt odúban sírtak a fiókák. 2011.05.27-én 4 kirepült fiatalot etetett a tojó.

Erdei pacsirta – *Lullula arborea* (LINNAEUS, 1758) 2005.06.06-án a Kis-Baláta melletti műút szélén, telefonoszlopon, 2011.04.01-én a K-i oldalon új telepítésű fiatal tölgyesben énekelt 1–1 pacsirta. Új faj és egyben új fészkelő.

Mezei pacsirta – *Alauda arvensis* (LINNAEUS, 1758) Hét évben láttam átvonulókat március-áprilisban és szeptember-október-novemberben. Egy alkalommal nyáron, 2005. július 29-én repült át 2 pacsirta. 2006.10.07-én 80 vonult át.

Partifecske – *Riparia riparia* (LINNAEUS, 1758) Ide csak táplálkozni jártak. 2000 és 2007 között csupán ötször figyeltem meg április és szeptember között. Legmagasabb egyedszámuk 2002.07.28-án és 2007.07.07-én 9 volt. Drasztikusan csökkent a számuk.

Füstifecske – *Hirundo rustica* (LINNAEUS, 1758) A leggyakoribb fecskefaj március és október között járt táplálkozni vagy éjszakázni a lápra. 2001.07.25-én mintegy ezren éjszakáztak a lápon. 2001.09.30-án kb. 1100 vonult át. 2004-től egyetlen kivétellel – 2011.09.24-i 150

példány – a százat sem érte el a számuk.

Molnárfecske – *Delichon urbicum* (LINNAEUS, 1758) 2000 és 2018 között csak 4 évben voltak itt táplálkozó vagy átvonuló molnárfecskék. Az átvonulók maximális száma a korábbi 500-ról 140-re csökkent (2000.09.04.,30.). Az utóbbi években pedig az 50-et sem érte el. Április és szeptember között fordultak elő.

Erdei pityer – *Anthus trivialis* (LINNAEUS, 1758) Az egyetlen itt fészkelő pityer faj, áprilistól-szeptemberig van itt. Általában a tölgyes és a sásrét találkozásánál zengi revírfoglaló énekét. 2–3 pár fészkel. 2009.06.20-án fiókát féltett. 2015.06.10-én 3 kirepült fiókát etettek az öreg madarak. A legmagasabb megfigyelt példányszámuk 2006.05.01-én és 2002.06.15-én 7 volt.

Réti pityer – *Anthus pratensis* (LINNAEUS, 1758) Alkalmi átvonuló március-áprilisban és szeptember-október-novemberben. 2001.02.09-én is volt 4 pityer, lehet, hogy át is telet. Kis csapatokban (2–7) mozog. A legmagasabb megfigyelt egyedszámuk 2005.10.29-én 8 volt, ebből 3 csak átrepült.

Havasi pityer – *Anthus spinoletta* (LINNAEUS, 1758) Ez az őszi és tavaszi vonuló, illetve áttelelő pityer faj csupán 2 alkalommal fordult elő. 2004.01.17-én 1, 2005.03.12-én 2 példány keresgélte a jégen, illetve a befagyott tómederben.

Sárga billegető – *Motacilla flava* (LINNAEUS, 1758) Csak 5 alkalommal fordult elő vonulásban. 2009.04.25-én egy pár hímje zengte revírfoglaló énekét, de később már nem láttam. 2004.04.14-én szintén két billegető

volt itt. Egyszer júliusban, kétszer augusztusban táplálkozott itt 1 illetve 3 billegető.

Hegy billegető – *Motacilla cinerea* (TANSTAL, 1771) 2000.07.25-én 1 példány táplálkozott a víz szélén.

Barázdabillegető – *Motacilla alba* (LINNAEUS, 1758) 1–2 pár költött a megfigyelőtorony sarkaiban, illetve a kisvasút Bojsza megálló épületének teteje alatt. Fészkeiket tojásokkal és fiókákkal májustól júliusig találtam. 2008.07.18-án 8 billegető táplálkozott az apadó tó szélén.

Ökörszem – *Troglodytes troglodytes* (LINNAEUS, 1758)

5–15 pár költött évenként a tölgyesben és az égerlápon. Fészket gyakran rakta a kidőlt fák gyökértányrójába. 2011.07.14-én gyertyán leváló kérge alá rakta a fészket 284 cm magasan. Egész évben itt tartózkodott. Június-júliusban találtam tojásos vagy fiókás fészkeket. 2001.11.03-án 39 volt a legnagyobb megfigyelt egyedszám.

Erdi sűrűkebegy – *Prunella modularis* (LINNAEUS, 1758) 2001 és 2018 között az észlelések száma 21-re emelkedett. A vonulás március-áprilisban és szeptember-októberben zajlik. 2018-ban novemberben, 2013-ban januárban is a területen volt, valószínűleg áttelelt. 2013.06.29-én az égerláp K-i oldalán sűrű bokrosban énekelt. A telefonról lejűtszött nászénekre élénken reagált. Így valószínűleg költött.

Vörösbegy – *Erithacus rubecula* (LINNAEUS, 1758) Az erdőben és az égerlápon 20-40 pár költött, így az egyik leggyakoribb költő madár. 2010.07.07-én 8 fiókás fészket találtam B odúban. 2007.06.09-én C odúban 3 tollasodó fióka volt. Fialokat áprilistól júliusig találtam. Legmagasabb megfigyelt egyedszáma 2011.04.01-én 50 volt.

Fülemüle – *Luscinia megarhynchos* (BREHM, 1831) 2016.04.17-én vonuló fülemüle énekelt a DNY-i kistó mellett, a csalános égerlápon. 2011 és 2013 között, valamint 2015-ben a K-i oldalon égeres sűrű bokrai között őrzött revírt költési időben ugyanazon a helyen. Így alkalmilag 1 pár költött.

Házi rozsdafarkú – *Phoenicurus ochruros* (S.G. GMELIN, 1779.) Csupán háromszor fordult elő. 2006.10.07-én a megfigyelő toronyból repült ki egy hím. 2010.03.26-án a bokrok közt tojó, 2015.07.29-én egy immatur a sásréten mozgott.

Kerti rozsdafarkú – *Phoenicurus phoenicurus* (LINNAEUS, 1758) A 2012-es száraz periódusban 10.04-én a Ny-i oldali vízállás száraz medrében egy átvonuló tojó vadászgatott.

Cigánycsuk – *Saxicola torquata* (LINNAEUS, 1766) Általában 1-3 pár fészkel a sásréten. Kirepült fiókák május 20-tól július végéig voltak, illetve ekkor etettek az adultok.

Hantmadár – *Oenanthe oenanthe* (LINNAEUS, 1758) 2003.04.07-én egy átvonuló táplálkozott az erdő szélén. Új faj a területen.

Feketerigó – *Turdus merula* (LINNAEUS, 1758) 5–20 pár költött. Egész évben látható. Az erdőben és a lápon táplálkozott. Fészkeiket is itt találtam. Legmagasabb megfigyelt példányszáma 2013.06.21-én 41 volt.

Fenyőrigó – *Turdus pilaris* (LINNAEUS, 1758)

Októbertől márciusig mozogtak itt átvonuló illetve áttelelő csapatok 8 évben. Legmagasabb megfigyelt egyedszám 2015.11.20-án 90 volt.

Énekesrigó – *Turdus philomelos* (C. L. BREHM, 1831) Márciustól novemberig tartózkodtak a területen, 10-20 pár költött. Márciustól júliusig zengte flótázó énekét. 2011.02.09-én 9 példány volt az erdőben. Vagy korán érkezők, vagy áttelelők voltak. Márciustól júliusig költött. Az utóbbi két évben több énekesrigó tartózkodott itt, mint feketeterigó. Legmagasabb megfigyelt egyedszámuk 2017.06.05-én 46 volt.

Szőlőrigó – *Turdus iliacus* (LINNAEUS, 1766)

Októbertől áprilisig 8 évben találkoztam átvonuló vagy áttelelő példányokkal. Számuk 1 és 69 között mozgott. 2011.11.03-án láttam a 69-es csapatukat. Pár rigó már a tavaszi énekét dalolta. Az égerfákról a fűzlápra szálltak le inni.

Léprigó – *Turdus viscivorus* (LINNAEUS, 1758)

Általában 1–3 pár költött a tölgyesben. Az őszi és tavaszi vonuláskor emelkedett a számuk az É-ről telelni érkezők miatt. Ilyenkor a fagyöngy termését ették és közben hallatták cserregő hangjukat. A legmagasabb megfigyelt egyedszámuk 2005.03.13-án 15 volt.

Réti tücsökmadár – *Locustella naevia* (BODDAERT, 1783) A terület legkritikábban fészkelő tücsökmadara. 2006.07.08-án a K-i oldal melletti fiatal tölgyesben 2014.06.02-án a tanösvény mellett a sásréten zengte nászénekét 1–1 madár.

Berki tücsökmadár – *Locustella fluviatilis* (WOLF, 1810) 1–11 pár között változott a fészkelők száma. Április végétől július közepéig hallottam jellegzetes pirregő hangját a lápból. Legmagasabb megfigyelt egyedszáma 2009.06.20-án 11 volt.

Nádi tücsökmadár – *Locustella luscinoides* (SAVI, 1824) 1–7 pár költött évente a gyékény- és nádszegélyekben. Április elejétől július végéig lehetett hallani a tücsök hangjához hasonló énekét. A legmagasabb megfigyelt példányszáma 2002.06.15-én 7 volt.

Foltos nádiposzáta – *Acrocephalus schoenobaenus* (LINNAEUS, 1758) Évente 2 és 25 pár költött, az utóbbi időben egyre csökkenő számban. A leggyakoribb nádiposzáta faj. Áprilistól júliusig volt hallható és látható. 2000.07.20-án eleséget hordó, 2002.07.27-én 2 kirepült fiókát etető adult madarat láttam. A legmagasabb megfigyelt egyedszám 2003.05.05-én 33 volt.

Cserregő nádiposzáta – *Acrocephalus scirpaceus* (HERMANN, 1804) 2000 és 2002 között évente, utána 2005-ben és 2015-ben költött 1–4 pár. Június elejétől július végéig voltak itt éneklő példányok. A legmagasabb megfigyelt egyedszám 2001.06.29-én és 07.25-én 4 volt.

Énekes nádiposzáta – *Acrocephalus palustris* (BECHSTEIN, 1798) 2009-ben és 2018-ban fészkel 4–8 pár a sásréten. A legmagasabb megfigyelt egyedszáma 2008.05.21-én 17 volt.

Nádirigó – *Acrocephalus arundinaceus* (LINNAEUS, 1758) A nádasban és a gyékényesben 3–9 pár költött. Április végétől július végéig uralkodik éneke. Legmagasabb megfigyelt példányszáma 2002.05.25-én 10 volt.

Barátposzáta – *Sylvia atricapilla* (LINNAEUS, 1758)
Az erdő és a láp leggyakoribb poszátája. 15-35 pár költött. Fészkeit május-júniusban találtam. Amúgy áprilistól augusztusig fészkel és énekelt. Legmagasabb megfigyelt egyedszáma 2016.05.25-én 39 volt.

Kerti poszáta – *Sylvia borin* (BODDAERT, 1783)
Fészkelési időben 2006.05.13-án 1 hím énekelt az erdő bokros részén. 2012.05.02-án szintén éneklő hímet találtam, így valószínű 1 pár fészkelése.

Karvalyposzáta – *Sylvia nisoria* (BECHSTEIN, 1792)
1 pár költött, 2009.05.23-án és 2014.06.04-én énekelt 1–1 hím a fűzláp bokraiban.

Kis poszáta – *Sylvia curruca* (LINNAEUS, 1758)
Csupán két alkalommal vonult át 1-1. (2000.04.08., 2013.04.07.)

Mezei poszáta – *Sylvia communis* (LATHAM, 1783)
2009 és 2018 között csupán 5 évben tartózkodott a területen 1–2 pár fészkelési időben. Egyébként április vége és augusztus vége között énekelt 1-2 hím.

Sisegő fűzike – *Phylloscopus sibilatrix* (BECHSTEIN, 1793)
Egyedül 2006 nyarán költött 2 pár a tölgyesben. Egyébként csak az április-májusi és az augusztus-szeptemberi vonulási időben lehetett látni 2000 és 2014 között. 2006.04.17-én 10 volt a legtöbb, amit láttam. A korábbi időszakhoz képest csupán 1 évben költött és a vonulók száma is csökkent.

Csilipcsalp fűzike – *Phylloscopus collybita* (VIEILLOT, 1817)
A leggyakoribb fűzike faj, évente 20-55 pár költött. Áprilisban kezdte a fészkekrakást. Júliusban másodszor is költött. Fiókás fészkeket májustól júliusig találtam. A fészkeket alacsonyan, zsombék oldalába vagy szederbokorba rakta. 2010.07.08-án a fészkepítéshez használt műanyag szál fonódott rá az egyik fióka lábára és ejtette foglyul. Szerencsére időben kiszabadítottam. Márciustól október végéig volt látható. 2016.04.16-án 56-ot számoltam meg.

Fitiszfűzike – *Phylloscopus trochilus* (LINNAEUS, 1758)
2002 és 2018 között 8 évben költött 1–4 pár. Egyedül 2018-ban fészkel 4 pár. 2006.05.01-én fészkeanyagot gyűjtött az egyik. 2018.06.02-án a Tuskósi-rét szélén égeresben etetett 1 adult madár repülni is alig tudó fiókát. Április elejétől szeptember közepéig tartózkodik a területen. A legtöbb fitiszfűzike, amit láttam 2009.04.24-én és 2013.04.15-én 5 volt.

Sárgafejű királyka – *Regulus regulus* (LINNAEUS, 1758)
2002., 2003., 2010., 2011. és 2013. években 1-2 pár költött az erdei fenyvesben és a Kis-Baláta melletti lucfenyvesben. 2002.07.27-én 3 frissen kirepült fiókát láttam. 2011.06.24-én és 2013.06.22-én eleségért síró fiatalokat etettek az öreg madarak. Számuk a szeptember-októberi és március-áprilisi vonulási időszakban emelkedett meg. Több évben át is telett. 2012.07.15-én a legmagasabb megfigyelt egyedszáma 10 volt. Új fészkelő faj.

Szürke légykapó – *Muscicapa striata* (PALLAS, 1764)
2000 és 2004 között továbbá 2010-től évente 2–5 pár költött. Június és július hónapokban láttam táplálékot hordó öregeket, illetve kirepült fiatalokat. Májustól szeptemberig fordult elő. A legmagasabb megfigyelt egyedszám 201.07.15-én 10 volt.

Kis légykapó – *Ficedula parva* (BECHSTEIN, 1792)
2013 nyarán 1 pár költött a Bojsza-domb ritkás tölgyesében. Június 22-én egész nap zengte nászéneket. 2012.05.01-én 3 vonuló hím énekelt a Ny-i égerláp fái. Új faj és egyben új fészkelő.

Örvös légykapó – *Ficedula albicollis* (TEMMINCK, 1815)
A leggyakoribb fészkelő légykapó faj, 20-50 pár között költött. Április elején érkezett, július végéig, augusztus elejéig maradt. Tojásos fészkeket – B odúban – már április végén találtam. A fiókák május-júniusban láthatók a fészkekben. Szívesen foglalják el az égerláp-ra kihelyezett eternit és deszka odúkat. Terjeszkedőben lévő faj, már a Kaszói és Nagybaráti erdőben is fészkel. A legmagasabb megfigyelt példányszáma 2009.04.25-én 70 volt.

Kormos légykapó – *Ficedula hypoleuca* (PALLAS, 1764)
Új fészkelő faj. 2005-ben és 2018-ban is költött 1–1 pár az égerlápon. 2005.06.03-án és 06-án, majd 2018.05.21-én és 06.02-án énekelt 1–1 hím. 2013.08.18-án 2, 2015.04.29-én 1 átvonulót láttam.

Barkós cinege – *Panurus biarmicus* (LINNAEUS, 1758)
2001.07.25-én a nádasból hallatszott csilingelő hangja. Nem költött.

Öszapó – *Aegithalos caudatus* (LINNAEUS, 1758)
Ez a hosszú farkú apró testű madár 2-6 párban költött a lápban és az erdőben. A fészket március-áprilisban építette tölgyre, rekettyére és szederbokorra 50 cm-től 5 m-ig. A fiókákat áprilisban és májusban vezetgette. Állandó madár. A legmagasabb megfigyelt egyedszám fiókákkal együtt 36 volt.

Barátcinege – *Parus palustris* (LINNAEUS, 1758)
4–8 pár költött évente. Fészket március-áprilisban építette. Amíg megvoltak, szívesen használta az eternit A odúkat. Tojásos fészkek áprilisban voltak. A fiókák április-májusban voltak láthatók. Napokkal korábban kezdte a költést, mint a széncinege. Állandó madár. A legmagasabb megfigyelt példányszáma 2011.11.03-án 25 volt.

Búbos cinege – *Parus cristatus* (LINNAEUS, 1758)
2001 és 2015 között 10 évben költött 1 pár. 2010.03.26-án fészkeanyagot vitt. Állandó madár, általában az erdei fenyvesben mozgott. A legmagasabb megfigyelt egyedszám 2013.09.13-án 6 volt.

Fenyves cinege – *Parus ater* (LINNAEUS, 1758)
2000 és 2015 között 3 év kivételével minden évben fészkel 1 pár. 2006.05.01-én a K-i égerlápon eternit B odúban találtam 9 fiókás fészket. Május 12-én már csak 4 tollas fióka volt a fészkekben. 2010.06.11-én 3 kirepült fiókát etető cinege volt a fenyvesben. Állandó madár. A legmagasabb megfigyelt egyedszám 2006.05.01-én 10 volt.

Kék cinege – *Parus caeruleus* (LINNAEUS, 1758)
A második leggyakoribb cinegefaj. Évente 4–10 pár költ, a legkésőbb kezd el a cinegék közül a költést. Tojásos fészket áprilisban, fiókákkal májusban találtam. Állandó madár. A legnagyobb megfigyelt példányszáma 33 (2005.03.11.).

Széncinege – *Parus maior* (LINNAEUS, 1758)
A leggyakoribb cinegefaj, az erdőben 15-20 pár költ. A fészkekrakást és a költést később kezdte, mint a barátcinege, de korábban, mint a kékcinege. A fiókák április-

6. ábra. Virágzó aldrovandák 2001-ben

májusban keltek ki. Júniusban egy részük másodszor is költött. A mesterséges odúk többségét e faj foglalta el. Állandó madár. A legmagasabb megfigyelt egyedszáma 54 (2013.06.21.).

Csuszka – *Sitta europaea* (LINNAEUS, 1758)

Mintegy 10–20 pár költött. 2002.03.15-én egy csuszka sarat hordott a fészkekhez. 2005.06.03-án 4 frissen kirepült fiókát láttam. Állandó madár. A legmagasabb megfigyelt példányszám 36 volt.

Hegi fakusz – *Certhia familiaris* (LINNAEUS, 1758)

2018. május-júniusban 1-2 pár fészkel. Új faj és új fészkelő faj.

Rövidkarmú fakusz – *Certhia brachydactyla* (C.L. BREHM, 1820) 7–15 pár fészkel. 2001.03.15-én tölgyfa leváló kérge mögé rakta a fészket 187 cm magasan. 2001.04.24-én a fenyvesben, mesterséges fészkekodóban már tollas fiókák voltak. 2013.04.15-én fészkekanyagot hordott a fakusz. Április-májusban 3 fészket is találtam.

Függőcinege – *Remiz pendulinus* (LINNAEUS, 1758) 2000 és 2016 között 8 évben költött 1-2 pár. 2004.04.03-án fészkekanyagot vitt. 2002.07.03-án 2 adult madarat követett 3 fiatal. Általában március és július között lehetett látni. Egy alkalommal októberben (2016.10.22.) volt a lápon egy cinege. A legmagasabb megfigyelt egyedszáma 2013.07.19-én 9 volt.

Sárgarigó – *Oriolus oriolus* (LINNAEUS, 1758)

3–4 pár rendszeresen költött. Áprilistől júliusig tartózkodtak itt. 2016.07.27-én 4 fiatal sárgarigó volt egy tölgyfán.

A legmagasabb megfigyelt egyedszám 2013.06.21-én 8 (4 pár) volt.

Tövisszűrő gébics – *Lanius collurio* (LINNAEUS, 1758) 1–3 pár fészkel. 2000 és 2018 között csak 2 évben nem láttam. Fészket galagonya bokorra rakta 123, 124, 121 cm magasan. A kirepült fiókák június-júliusban mozogtak a sásrét és a fűzláp találkozásánál. Májustól szeptemberig tartózkodott itt. Legmagasabb megfigyelt egyedszám 2003.07.19-én 9 volt.

Nagy örgébics – *Lanius excubitor* (LINNAEUS, 1758) Szeptember végétől márciusig tartózkodott a lápon. 7 évben 16 alkalommal figyeltük meg, ahogy a bokrok tezejéről vadászott. Mindig egy példány volt itt.

Szajkó – *Garrulus glandarius* (LINNAEUS, 1758) Állandó madár, 4-5 pár fészkel. 2001.04.30.-án gyertyánfán volt a fészke 4 m magasan. 4 tojás volt a fészkekben. A kirepült fiatalokat június-júliusban láttam. 2002.07.27-én a fenyvesben szedret evett egy szajkó. Általában repülve szedte le a termést. Ha a fatörzshöz közel volt a szeder, akkor azon kapaszkodva ette le. Legmagasabb megfigyelt példányszám 2005.04.17-én 31 volt.

Vetési varjú – *Corvus frugilegus* (LINNAEUS, 1758) 2001.03.16-án Hóka Sándor látott 8 átrepülő varjút.

Dolmányos varjú – *Corvus cornix* (LINNAEUS, 1758) 2000 és 2018 között 3 év kivételével fészkel egy pár. 2014.06.30-án egy öreg varjú mozgott az erdőben 3 fiatalal. A márciustól júliusig tartó fészkelési időn kívül csak szeptember-októberben fordult elő 1-3. Legmaga-

sabb megfigyelt egyedszáma 2016.04.16-án 5 volt.

Holló – *Corvus corax* (LINNAEUS, 1758)

2000 és 2018 között minden évben és minden hónapban megjelent. A fészkelési időszakban is itt volt. Állandó madár. Legmagasabb megfigyelt példányszáma 2015.10.17-én 17 volt.

Seregély – *Sturnus vulgaris* (LINNAEUS, 1758)

2001 és 2018 között 13 évben költött 5-30 pár. Áprilistől júniusig tartott a költés és a fiókanevelés. Februártól októberig tartózkodott a területen, de decemberben is előfordult. Legmagasabb egyedszáma 2011.07.14-én 150 volt.

Mezei veréb – *Passer montanus* (LINNAEUS, 1758)

2011-ben és 2016-ban 1-1 pár költött. 2000 és 2018 között 6 évben volt itt, májustól júliusig, valamint októbertől novemberig. Legmagasabb megfigyelt példányszám 2015.10.17-én 9 volt.

Erdei pinty – *Fringilla coelebs* (LINNAEUS, 1758)

15–30 pár rendszeresen költött az erdőben és az égerlápon. Áprilistől júliusig két költése is volt. A nálunk fészkelők egy része csak áprilistől októberig maradt. A telre is maradók kiegészülnek az É-ről érkezőkkel. 2001.09.30-án 289, 2005.10.29-én 390 pinty vonult át a lép fölé. Ez utóbbi volt egyben a legtöbb megfigyelt pinty. Költési időben 46 volt a maximum 2016.04.16-án.

Fenyőpinty – *Fringilla montifringilla* (LINNAEUS, 1758)

2000 és 2016 között októbertől márciusig 9 évben fordultak elő áttelelők. Általában tíznél kisebb csapatokban mozogtak. Kétszer, 2005.03.14-én 80-at, 2008.12.14-én pedig 40-et láttam.

Csicsörke – *Serinus serinus* (LINNAEUS, 1758)

Valószínűleg a Kaszóban költők jelentek meg alkalmilag. 2000 és 2018 között 5 évben láttam 6 alkalommal júniustól októberig 1–1 csicsörkét.

Zöldike – *Carduelis chloris* (LINNAEUS, 1758)

2000 és 2018 között 14 évben költött 1–3 pár. Egész évben látható volt. A megfigyelési maximum 2018.09.18.-án az égerlápon 17 volt.

Tengelic – *Carduelis carduelis* (LINNAEUS, 1758)

Nem költött a területen. 2000 és 2018 között 7 évben 10 alkalommal fordult elő. Január–április között és október–novemberben volt itt 1–24 tengelic. Ez utóbbi példányszám 2006.10.28-án volt.

Csíz – *Carduelis spinus* (LINNAEUS, 1758)

2010 és 2013 között – az egyébként itt csak telelő csíz - 1–2 párban költött. 2010.07.22-én 2 adult és 4 fiatal nyírfán, 2012.07.17-én 4 adult és 7 fiatal égerfán táplálkozott. 2013.04.16-án 21 csíz között több hím nászzeneket zengett. 2012.08.28-án 9 tartózkodott itt. Egyébként a nálunk telelő csapatok szeptember végétől április elejéig ették az éger termését. A megfigyelési maximum 2003.11.15-én 200 példány volt.

Kenderike – *Carduelis cannabina* (LINNAEUS, 1758)

A területen nem fészkel. 2001 és 2009 között 4 évben volt itt 1–4 kenderike júliustól novemberig. A fűzlápon táplálkoztak.

Zezse – *Carduelis flammea* (LINNAEUS, 1758)

Ez a nálunk csak téli vendég a tárgyalt időszakban csupán 2013-ban jelent meg. Április 15-én 15 hím és 3 tojó táplálkozott a tölgyesben és a fenyvesben. A hímek

énekeltek. Másnapra már csak 1 pár maradt.

Keresztcsőrű – *Loxia curvirostra* (LINNAEUS, 1758)

Itt csak alkalmilag jelent meg. 2002.07.24-én 4 repült át, majd le is szálltak a fenyvesben. 2003.04.05-én dr. Kókai Károllyal és Cseh Judittal égerfán üldögélő párt láttunk a lápon. 2009.08.26-án 3 tartózkodott a fenyvesben. 2001-ben és 2012-ben átrepült 2–9 keresztcsőrű. 2005.03.12-én Kaszóban etetett 1 pár 3 kirepült fiatal. Másnap Darvaspuszta közelében fenyvesben láttam a 2 kirepült fiatal tápláló hímet. Tehát Kaszóban költött.

Süvöltő – *Pyrrhula pyrrhula* (LINNAEUS, 1758)

Ez a téli vendég 2000 és 2018 között 6 évben fordult elő. Október és március között 4-30 példányos csapatai tartózkodtak itt.

Meggyvágó – *Coccothraustes coccothraustes*

(LINNAEUS, 1758) A tölgyesben és az égerlápon rendszeresen költött 5–20 pár. 2016.04.16-án fészekanyagot gyűjtöttek. 2011.05.27-én 8 pár etetett a tölgyesben. Egész évben látható. A megfigyelési maximum 34 volt 2002.06.15-én és 2000.07.18-án.

Citromsármány – *Emberiza citrinella* (LINNAEUS, 1758)

2–6 pár rendszeresen fészkel a tölgyes ritkás részein és a fenyvesben. 2006.07.28-án Hóka Sándor a fenyvesben, mohaszőnyegben 8 cm mélyen 4 tojással találta a fészket. 2013.07.20-án egy tojó vitt eleséget a fiókáknak. A legmagasabb megfigyelt egyedszám 12 volt 2005.03.13-án és 2011.05.27-én.

Nádi sármány – *Emberiza schoeniclus* (LINNAEUS, 1758)

A tárgyalt időszakban 1–4 pár fészkel a lép szélén és a fűzlápon, ősszel és télen gyakrabban lehetett látni. A megfigyelési maximum 2005.10.28-án 27 volt.

Adatok a további megfigyelt gerinces állatokról

Halak – *Pisces*

2002.07.03-án Sallai Zoltán halszakértővel csónakon bejártuk a nyílt vizet. Akkumulátoros elektromos halfogóval az alábbi halakat fogtuk.

Kurta baing – *Lencaspis delineatus* 18 egyed

Razbora – *Pseudorasbora parva* 43 egyed

Kárász – *Carassius carassius* 4 egyed

Ezüst kárász – *Carassius gibelio* 252 egyed

Naphal – *Lepomis gibbosus* 100 egyed

Réti csík – *Misgurnus fossilis* 4 egyed

Az ezüst kárászok között volt egy fátyolfarkú is.

2003.06.28-án a száradó mederben a réti csík próbált az iszapon a víztócsa felé átvergődni. Eközben a békák folyamatosan támadtak.

A korábban megfigyelt fajokon felül új faj volt a kurta baing és a razbora. A 2003-as kiszáradással szerintem a halak kipusztultak.

Kételtűek – *Amphibia*

Tarajos göte – *Triturus cristatus*

2018.10.06-án Hóka Szilveszterrel találtunk egy példányt az égerlápon.

Pettyes göte – *Triturus vulgaris*

2006.05.13-án Puskás Józseffel vízben találtunk egy elpusztult példányt.

Hosszúlábú mocsári béka – *Rana arvalis*

2002.03.15-én a láp belsejében mocsári béka petéket találtam. 2008.03.16.-án a Ny-i oldalon a láp belsejében mintegy 8 m²-es területű alacsony vízben kb. 120 béka nászát láttuk –miközben zajlott a peterakás – Puskás Józseffel és Engi Lászlóval.

Hüllők – Reptilia

Sokszor láttam mocsári teknőst – *Emys orbicularis*, fürge gyíkot – *Lacerta agilis*, törékeny gyíkot – *Anguis fragilis fragilis*, vízisiklót – *Natrix natrix*. A keresztos vipera – *Vipera berus berus* – és annak fekete változata – *Vipera berus var. prester* – csak néha fordult elő az erdőben.

Emlősök – Mammalia

2002 augusztusában LANSZKI József vizsgálta a talajszinten élő emlősöket (LANSZKI 2004). Megerősítette a mezei cickány – *Crocidura leucodon* – a csalitjáró pocok – *Microtus agrestis* – a pirók egér – *Apodemus agrarius* – a sárganyakú erdei egér – *Apodemus flavicollis* – az erdei egér – *Apodemus silvaticus* – a mezei pocok – *Microtus arvalis* – és az erdei cickány – *Sorex araneus* – előfordulását. Pirók egeret 2002.03.11-én elpusztulva találtunk. Vakondot 2002.07.08-án szintén elpusztulva láttam. 2001.07.25-én 2 törpe egér fészek volt a harmatkása szárai közt 43 és 73 cm magasan. 2004.11.02-án csalánra 96 cm magasan rakott fészket találtam. 2001.11.01-én a K-i égerlápon güzüegér – *Mus musculus spicilegus* – várat figyeltem meg. A kúp 30 cm magas, az átmérője 82 cm volt alul. Sok farkasfog termés volt az oldalában. Az aranyakált – *Canis aureus* – többször láttam. A borz – *Meles meles* – kotoréka lakott volt. Márton Attila vadász a nyusztot – *Martes martes* – is megfigyelte. Amíg halak voltak a tóban a vidra – *Lutra lutra* – is rendszeresen itt tartózkodott. 2001.12.18-án két vidra verekedett a jégen. Másnap a jégmentesen tartott bejáratát is megleltük. Vörös rókát – *Vulpes vulpes* – néhányszor láttam. Puskás Attiláék 2000 körül nyest kutyát – *Nycteretes procyonoides* – fotóztak. Alkalmanként mókust – *Sciurus vulgaris* – és görényt – *Mustela putorius* – is lehetett látni. 2005.07.29-én a lápréten egy görénytetem volt. A vadmacska – *Felis silvestris* – is többször előfordult. 2002.07.03-án a K-i égerlápon fa odvában nyivakoló kölyköt talált Mezei Ervin. A mogyorós pele – *Muscardinus avellanarius* – a mesterséges fészekodúkban többször fészkel. Vad-disznókat – *Sus scrofa* – gímszarvast – *Cervus elaphus* – dämvdát – *Dama dama* – gyakran, őzet – *Capreolus capreolus* – ritkábban lehet látni. Száraz időszakban a vaddisznók nagy területeket túrtak föl a lápon.

Egyes növényfajok megfigyelési adatai

Aldrovanda – *Aldrovanda vesiculosa*. 2001.02.09-én sok hajtásrügy (turion) úszott a víz felszínén a K-i égerlápon. Ez alátámasztja MOESZ azon megfigyelését, hogy egyes években a téli rügy nem száll le az iszapba, hanem a víz felszínén marad (MOESZ, 1907). Március 15-én még több úszott a víz tetején. Április 29-én már a 2–3 cm-t, némelyiknek az 5 cm-t is elérte a hossza.

A színük ekkor már szép vörösbarna volt (5. ábra). Július 24-én sok virágzó példányt is láttam (6. ábra). November 3-án az apadó vízben rothadva pusztultak. 2003 nyarán csak a K-i oldal semlyékeiben találtunk 100 alatti példányt Toldi Miklóssal, Mezei Ervinnel és Adamecékkel. Az aldrovanda mennyiségének alakulását az elmúlt száz évre BOR Petra dolgozta fel (BOR 2008). Csak megjegyzem, hogy a 2000-es többszázazres becslésemet nem írta le helyesen. 2003 után hol találtuk kis számban, hol nem. Az elmúlt évek magas vízállásának köszönhetően szépen szaporodott. Toldi Miklós becslése szerint 2018-ban újra ezer tenyésztett, 2019 nyarán ugyanennyit találtunk a rucaöröm – *Salvinia natans* – szőnyeg között. Úgy láttam, hogy az utóbbi években nyáron már a víz felszín jelentős részét borítja a rucaöröm. A Balátán kívül 1997-98-ban Böhönye határában talált Lájér Konrád aldrovandát. Itt azóta nem keresték. 2001-ben Molnár Attila Kismarján Kasza pusztja közelében a kiszáradó mocsárban lelt rá. Itt azóta sem találták, bár keresték (Mazsu István közlése).

A szíveslevelű hídör – *Caldesia parnassifolia* – 2000 óta nem jelent meg.

A fehér tündérrózsa – *Nymphaea alba* – állományában jelentős volt a változás. 2002.06.15-én figyeltem meg, ahogy egy gímszarvas gyalogolt a nyakáig érő vízben. A borja mellette úszott. A tündérrózsát elérve jóízűen ette annak virágát és leveleit. A borjú ez idő alatt körbe-körbe úszta. Így aztán nem csoda, hogy a 2003-as és a 2008-as kiszáradáskor már csak a rizómák maradtak a mederben. 2008 után már nem is voltak láthatók a korábbi több tíz négyzetméter kiterjedésű telepek. 2016-tól lehet újra látni növekedő példányait a stég előtt.

2002 júliusában még egy 40x20m-es telepben tenyésztett a sárga tavirózsa – *Nuphar lutea* – a DK-i nyílt vízben. 2008 után már ezt sem láttam.

Tóalma – *Ludwigia palustris*. 2001.09.30-án Toldi Miklós mutatta meg a fűzlápon 3 telepét. Az ingólápon sikerült derékig lesüllyedni. 2002.04.09-én Borhidi Attilával ugyanitt 67 db 2–3 cm-es növényt találtunk. 2003.07.06-án és 07.29-én 3 kifejtett tóalma virágzott.

Tőzegeper – *Comarum palustre*. A 2000-es évek elején az égerszigetek szélén 7 helyen 14 tő virágzott és termést is hozott. 2002.07.30-án egy kis gyékényszigeten is láttam. 2003.07.29-én egy 10 m²-es terjedelmű állomány is volt a lápon. A többit viszont azóta nem találtuk. 2008.05.31-én ez a telep még sok virágot és termést is hozott. 2009.04.24-én már nyoma sem volt. Valószínűleg a szarvas vagy vaddisznó pusztította el. Ezen időpont óta nem találtam.

Tőzegmoha – *Sphagnum*. Megyeri János szegedi kutató 1963-ban vizsgálta a tó vízfajáját. A *Diffugia acuminata*, a *Dissotrocha aculeata* és a *Lecane acus* fajok előfordulása miatt megjósolta a tőzegmoha megtelepedését. Az 1990-es években Borhidi Attila és Toldi Miklós meg is találták. 2001 és 2005 tavasza között sok helyen találtam a lápon. Volt közöttük 80 és 300 m²-es is. Ehhez képest 2007.09.15-én már csak keveset láttam.

Kárpáti sáfrány – *Crocus heuffelianus* – 1990-ben találta Toldi Miklós és Nagy Tibor. Toldi szóbeli közlése szerint genetikai vizsgálat alapján egy kutató megállapította, hogy ez halvány sáfrány – *Crocus vittatus*.

Királyné gyertyája – *Asphodelus albus*. A 90-es évek végén állománya jelentősen visszaesett. Ehhez képest 2010.05.14-én 22, 2011.05.12-én 22, 27-én 24, 2013.05.18-án pedig 47 tő virágzott.

Orchideák – *Orchidaceae*. A korábban találtakon kívül 2010.06.11-én 4, 2011.05.13-án 2 tő madárfészék békakontyot – *Neottia nidus-avis* – találtam az ÉK-i gyertyános-tölgyesben. 2009.04.24-én és 2015.04.29-én 4, 2016.04.16-án 3 tő agár sisakoskosbor – *Anacamptis morio* – virágzott a Tuskósi-rét szélében.

Vidrafű – *Menyanthes trifoliata*. Mezei Ervin 2000-ben mutatta meg az egyik égerszigeten. Azóta egyre inkább nő. 2003 és 2008 májusában is találtam virágozva. A hónap végén pedig termést is hozott. Az ingólápon csak száraz időszakban lehetett megközelíteni.

Lápi vagy kúszócsalán – *Urtica kioviensis*. A magas vízállásnak köszönhetően 2001-re az égerlápon sok helyen és sok díszlett. A száraz évek jelentősen megritkították, elvéve lehet látni mostanában.

Hamvas vagy rekettyefűz – *Salix cinerea*. 2007 nyaratól sok hamvas fűz levele kezdett el száradni. Szerintem az éger levélbogár károsítja a leveleket.

Összegzés

A Baláta-tó a 20. században csupán háromszor száradt ki, a húszas években, 1948-ban, és 1992-1993-ban. Ehhez képest a 21. század első 18 évében 2003-ban, 2008–2009-ben teljesen kiszáradt, míg 2012 nyarán kiszáradás közeli állapotba került. Az éghajlatváltozás miatt a jövőben számolni kell a gyakoribb vízszintingadozással, és annak a növény- és állatvilágra gyakorolt hátrányos következményeivel. A tárgyalt időszakban a vizsgált területre nézve új faj a nagyliliek, a kis kárókatonna, a kék vércse, a kis vízcicsibe, a daru, a gólyatöcs, a kis lilie, a havasi partfutó, a kis sárszalonna, a réti cankó, a hantmadár, a kis légykapó, a hegyi fakusz és a keresztcsőrű. Így a korábbi időszakhoz képest a megfigyelt fajok száma 168-ról 182-re emelkedett. Ebből 2000 és 2018 között 142 fajt észleltünk. Új fészkelők a kendermagos réce, barátréce, karvaly, kabasólyom, bíbic, kis vízcicsibe, kék galamb, gyurgyalag, zöld küllő, erdei pacirta, erdei szürkebegy, sárgafejű királyka, kis légykapó, kormos légykapó, hegyi fakusz, csíz. Összesen 15 faj, így a fészkelő fajok száma 85-ről 100-ra emelkedett. Áttelelt az erdei szalonka, átnyaralt a csörgő réce.

A lúdalakúak közül a bütykös hattyú gyakori fészkelő lett. Új faj az átrepülő nagy liliek. Változatlanul fészkel a tőkés és a bőjtű réce valamint a cigányréce. Új fészkelő a kendermagos és a barátréce. Átnyaralt a csörgő réce. Változatlanul fészkel a fácán. Gyakori fészkelő a kis vöcsök, a búbos vöcsök viszont 2002 óta nem költött. A kárókatonának 2003-tól nem szálltak le, viszont megjelent a kis kárókatonna. Gémtelap nem alakult ki. A vörös és törpe gém is csak 2-3 évben költött. A kócsagok, a szürke gém, a fekete gólya és a kanalas gém is csak

táplálkozni járt ide. A ragadozó madarak közül a barna rétihéja, a héja, a karvaly, az egerészólyv és a kabasólyom fészkelte. A többi csak átvonult, vagy táplálkozni járt ide. A kék vércse új faj lett. A guvatfélék közül a guvat, a pettyes vízcicsibe, a vízityúk és a szárcsa fészkeltek dominánsan. A kis vízcicsibe, mint új faj és új fészkelő egyszer költött. A daru, mint új faj néha átrepült. A lile alakúak közül változatlanul költött a sárszalonna. Új fészkelő volt a bíbic. A többiek csak átvonultak vagy kóboroltak. Köztük új fajként a kislilie, a havasi partfutó, a gólyatöcs és a réti cankó. A dankasirály, a kúszvágó csér, a fattyú és a kormos szerkő csak táplálkoztak itt. A galambfélék közül változatlanul költött az örvös galamb és a vadgerle. Új fészkelő lett a kék galamb. Továbbra is költött a kakukk, a macskabagoly, a jégmadár és a búbos banka, új fészkelő a gyurgyalag. Sarlósfecske csak néha jelent meg. A nyaktekerecs, a hamvas küllő, a fekete harkály, a nagy- a közép- és kis- fakopáncs továbbra is fészkeltek. Új költőfaj a zöld küllő, amelyik visszaszorítja a hamvas küllőt. A pacirtafélék közül a mezei pacirta még mindig csak átvonul, míg az erdei pacirta új faj, és új fészkelő. A füst-, a molnár- és a partifecskek átvonuló, vagy táplálkozó csapatai drasztikusan lecsökkentek. A pityerek és a billegetők közül csak az erdei pityer és a barázdabillegető költött. A többi pityer és billegető csak átvonult. Az ökörszem gyakori fészkelő volt, míg az addig csak átvonuló erdei szürkebegy egyszer költött is. A rigófélék közül változatlanul fészkelte a vörösbegy, a fülemüle, a cigánycsuk, a feketerigó, az énekes rigó és a léprigó. A házi- és a kerti rozsdafarkú, a fenyőrigó és a szőlőrigó csak átvonultak, vagy átteleltek. Új fajként jelent meg vonulásban a hantmadár. Változatlanul fészkelte mindhárom tücsökmadár. Ugyanezt állapítottam meg a foltos, a cserregő és az énekes nádi posztárról, valamint a nádirigóról. A posztárok közül a barát, a mezei, a karvaly és a kerti posztára költött, a kis posztára már csak átvonult. A fűzikék közül a csilpcsalp rendszeresen és nagy számban, a fitisz ritkábban és kis számban, a sisegő pedig csak egy évben költött. A sárgafejű királyka mint új költő faj 5 évben költött. A légykapók közül az örvös légykapó emelkedő számban, a szürke légykapó néhány párban költött. A kormos légykapó új fészkelő, a kis légykapó új faj és új fészkelő is lett. A barkós cinege csak kóborolt, az őszapó továbbra is költött. A cinegék közül a barát-, a búbos-, a fenyves-, a kék-, és a széncinege változatlanul fészkeltek. Ugyanez állapítható meg a csuszskáról, a rövidkarmú fakusztól és a függőcinegéről is. Új faj és új fészkelő lett a hosszúkarmú fakusz. Továbbra is költ a sárgarigó és a tövisszűrő gébics illetve áttelel a nagy őrgébics. A varjúfélék közül a szajkó és a dolmányos varjú fészkelte, a holló egész évben itt volt, a vetési varjú egyszer átrepült. A seregély gyakran, a mezei veréb kétszer költött. A pintyfélék közül az erdei pinta, a zöldike és a meggyvágó továbbra is költ. Új költő a csíz. A csicsörke, a kenderike, a tengelic és a keresztcsőrű csak kóboroltak. Ez utóbbi a környéken fészkelte is. A zeszse csak átvonult, a fenyőpinta és a süvöltő áttelelt. A citromsármány és a nádi sármány továbbra is költött.

A halaknál a 2000-es évek elején új faj lett a kurta baing és a razbora. A kiszáradások leginkább a halakat

sújtják. Ilyenkor szinte az összes kipusztul. A rágcsálók közt új faj a güzüegér. A kétéltűek között a barnavaran-
gyok, a mocsári-, az erdei-, a kecske-, és a tavi békák
nagy számban fordulnak elő és nászidőszakban hang-
juk betölti a lápot.

A ragadozóknál az aranszakál egyre inkább vissza-
szorítja a vörös rókát. Új faj a nyestkutyta.

A növényeknél átmeneti visszaesés után jelenleg jó
az aldrovanda helyzete. Nem láttuk újra a szíveslevelű
hídórt. 2009 óta nem találtuk a tözegepret. Visszaszoru-
lóban vannak a tözegmohák, a kúszó csalán. A kárpáti
sáfrány genetikai vizsgálat alapján halvány sáfránynak
bizonyult. Megerősödött a királyné gyertyájának állomá-
nya. Az orchideák közül a madárfészek békakonty és
az általam itt még nem látott agár sisakoskosbor előfor-
dulását figyeltem meg.

Köszönetnyilvánítás

Köszönetet mondok a megfigyelésekhez nyújtott segít-
ségért Hóka Sándornak, Hóka Szilveszternek, Kasza
Ferenc Tamásnak, dr. Kasza Péternek, Mezei Ervinnek.
Az adataik átengedését köszönöm Ángyán Antalnak,
Hóka Sándornak, Márton Attilának, Mezei Ervinnek,
Nagy Endrének, Pitonyák Józsefnek, Sallai Zoltánnak
és Varga Lászlónak. A szállásomhoz, étkezésemhez és
a közlekedésemhez segítséget nyújtottak Hóka Sándor
és családja valamint Kasza Sándor és családja. Az er-
dei közlekedéshez szükséges engedélyeket köszönöm
Horváth Lászlónak, Sashalmi Miklósnak és Tamás Já-
nosnak. Végül, de nem utolsó sorban köszönöm párom-
nak Maknics Katalinnak a megfigyelésekhez nyújtott
segítségét és a tanulmány legépelését.

Irodalom

- ADAMEC, L. 1995: Ecological requirements and the European distribution of the aquatic carnivorous plant *Aldrovanda vesiculosa* L. – Folia Geobot Phytotax. Prague 30: 53-61.
- ADAMEC, L. 2005: Quoi de nouveau du cote dela recherche sur Aldrovanda? – Dionée 58:22-28.
- ADAMEC, L. 2018: Biological flora of Central Europe: *Aldrovanda vesiculosa* L. – Perspect Plant Ecol. Evol. Syst. 35: 8-21.
- ÁBRAHÁM L. 2016: Nagy lepke felmérés a Baláta-tó Természetvédelmi Területén (Lepidoptera: macrolepidoptera). – A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 04:69-90.
- BARTHOS GY. 1967: Madárkutatás Erdőgazdaság és Faipar 7.pp 4-5.
- BARHTOS GY. 2002: Erdészüdv, vadászüdv! – Erdészettörténeti közlemények LIV. Állami Erdészeti Szolgálat Országos Erdészeti Egyesület Erdészettörténeti Szakosztály Budapest
- BÉRCES S. 2002: Adatok a Baláta-tó, természetvédelmi terület futóbogár faunájához (Coleoptera Carabidae) – Somogyi Múzeumok Közleményei 15: 123-128.
- BOR P. 2008: A Baláta kincse: az aldrovanda – Élet és Tudomány LXIII. 37.pp 1168-1170.
- BORHIDI A. ÉS JÁRAI KOMLÓDI M. 1959: Die Vegetation des Naturschutzgebietes des Baláta-sees – Acta Botanica Hungarica 5:259-320.
- BORICS G., GRIGORSZKY I., PÉTERFI L., OLDAL I., PADISÁK J., MOMEU L. 1998: Adatok a Baláta-tó algaflórájához – Hidrológiai Közöny 78:5-6 pp 276-278.
- BORICS G., GRIGORSZKY I., PADISÁK J., SZABÓ S. 2000: A Baláta-tó dinoflagelláta flórája és annak sajátosságai – Hidrológiai Közöny 5: 282-284.
- DOBAI A. 1983: Somogy megye az első katonai felvétel (1782-1785) idején – Somogy megye múltjából 14. Kaposvár pp. 89-161.
- HADARICS T. ÉS ZALAI T. (szerk.) 2008: Magyarország madarainak névjegyzéke – Magyar Madártani és Természetvédelmi Egyesület, Budapest, 278 p.
- HARASZTHY L. (szerk.) 1998: Magyarország madarai – Mezőgazda Kiadó, Budapest 441 p.
- KASZA F., MARIÁN M. 2001: A Baláta-láp és gerinces állatvilága, különös tekintettel a madarakra – Natura Somogyiensis 2., Kaposvár
- KÖRMENDI S. 2001: Zooplankton vizsgálatok a Baláta-tó különböző élőhelyein – Hidrológiai Közöny 81:5-6
- KÖRMENDI S. 2003: Újabb adatok a Baláta-tó zooplankton faunájának ismeretéhez – A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 46-47. pp. 5-12.
- LANSZKI J. 2004: Somogyi lápok talajszinten élő emlős faunájának vizsgálata – Állattani Közlemények 89(2): 23-30.
- MEGYERI J. 1965: Adatok a Baláta-tó vízfajánájának ismeretéhez – Szegei Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 2: 105-114.
- MAJER J., M. BORDÁCS M., BORHIDI A. 2002: A Baláta-tó vízminőségének állapot felvételezése – Somogyi Múzeumok Közleményei 15: 97-106.
- MARIÁN M. 1957: A Baláta gerinces állatvilága – Somogyi Almanach I. Kaposvár
- MOESZ G. 1907: Adatok az *Aldrovanda vesiculosa* L. ismeretéhez – Annales Musei Nationalis Hungaria V. pp. 324-399.
- MOLNÁR V. A. 2011: Magyarország orchideáinak atlasza – Kossuth Természettár, Kossuth Kiadó
- SÜMEGI P., NÁFRÁDI K., JAKAB G., PERSAITS G., TÖRÖCSIK T. 2014: A Baláta-tó környezettörténete – A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 3: 5-28.
- TOLDI M. 1998: A Baláta-tó botanikai értékei és változások a tavon 1981-1997 között – Kitaibelia III:2. Debrecen pp.10.

Késő rézkori különleges temetkezések Balatonlelléről (Somogy megye)¹

BONDÁR MÁRIA

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet / Research Centre for the Humanities, Institute of Archaeology,
e-mail: bondar.maria@btk.mta.hu

BONDÁR, M.: *Unusual burials of the Late Copper Age at Balatonlelle (County Somogy, Hungary)*.

Abstract: Two Late Copper Age inhumation burials were uncovered by István Molnár in 2005 during the large-scale rescue excavations ahead of road construction in County Somogy. In addition to the burial proper, both graves contained the skulls of additional individuals. In addition to the vessels, the 8–9-year-old child interred in Grave 415 had a bracelet of almost pure copper on his wrist, a black bead fashioned from jet or some similar organic material on his neck and a bead hammered from sheet copper. The burial mode and the jewellery items – currently unparalleled in the archaeological record – that were deposited in the grave clearly indicate that the child buried in the grave enjoyed a special status. The DNA analyses revealed kinship ties between the boy and the other skulls placed in his burial.

Keywords: Late Copper Age, burials, skulls, metallurgy, jet bead(?), archeometry

Balatonlelle-Rádpusztá, 67/5. lelőhely

A lelőhelyről (1. ábra) előzetes jelentésében Molnár István² és Sipos Carmen számolt be röviden.³ A feltárt terület a 67-es út nyomvonalának Balatonlelle és Rádpusztá közötti szakaszán, Rádpusztától és az Árpád-kori romtemplomtól nyugatra, a Tetves-pataktól keletre található. 2005. június 27 – november 16. között 9837 négyzetméteren 650 objektumot tártak fel a régészek. A lelőhelytől nyugatra ma is mocsaras terület van. A feltárás során megállapítható volt, hogy a terület jelentős részén sötétbarna-fekete mocsári talajba ásták az objektumokat a különböző korokban itt megtelepedő közösségek, amely réteg helyenként három méter mély is lehetett, s több esetben fedte is a régészeti jelenségeket. Ebben a mocsári rétegben sokszor nagyobb mennyiségű, objektum nélkül jelentkező leletanyagot is találtak a feltáráskor, különösen a lelőhely déli, délnyugati részén a beásások határozott elkülönítése nehézségekbe ütközött.

A nyomvonalon a feltárássra kijelölt terület északi, középső részén négy zsugorított sírt is kibontott Molnár István, ezekből kettő késő rézkori, a badeni kultúrába keltezhető, a másik két melléklet nélküli sír bizonytalan korú.⁴

A két késő rézkori sír nagyjából párhuzamosan, egymástól körülbelül négy méterre helyezkedett el. Mindkét esetben zsugorítva, jobb oldalukra fektetve, nagyjából É–D-i tájolással temették el az elhunytakat. Mindkét sírban a halotthoz tartozó fejen kívül további emberi koponyarészek voltak.⁵

A késő rézkori sírok⁶

367. sír

A sír a szelvény É-i részén volt, a 346., 362., 338. urnától kb. 8–10 m-re D-re, az 502. urnától 5 m-re ÉK-re. Párhuzamos volt a tőle 3 m-re lévő 415. sírral (2. ábra). A sír kb. É–D-i tájolású, lekerekített téglalap alakú (kb. 2,2 m hosszú), a D-i végén kiszélesedő sírgödörben volt, kb. 20–25 cm-re a mai felszíntől. A váz a gödör közepén volt, lábától és fejétől 50 cm-re volt a sírgödör vége (3. ábra: 1–3).

A csontváz É–D-i tájolású, zsugorított helyzetű temetkezés volt. A testet gondosan elrendezték a sírgödörben. A koponya jobbra fordítva, Ny-ra nézett. A két kéz szorosan egymás mellett, az állhoz közel, felhúzára feküdt, az ásató szerint összekötözhetők. A halott lábait is felhúzták, a gerincoszlop és a felsőlábszár derékszöveget zárt be. Az alsólábszár kb. 45 fokban kapcsolódott a felsőlábszárhoz. A váz erősen sérült volt, a medence, és a bordák hiányoztak. Az egyik felső és az egyik alsó lábszára is töredezett volt. Az alsó lábszártól K-re kb. 6 db átfúrt állatfog feküdt, egyéb melléklet nem volt a sírban. A 367. sírban eltemetett halott koponyája alatt egy betört koponya feküdt (3. ábra: 4).⁷

Az antropológiai meghatározás szerint az eltemetett halott egy adultus-maturus korú (35–45 éves) nő volt. A koponyája alatt fekvő összetört koponyatöredék Infans I. korú (1–7 éves) gyereke volt.⁸

415. sír

A sír a szelvény É-i részében, a 367. sírtól 3,5–4 m-re, K-re feküdt. Metszete a 332. római gödör. A 333. objektumba beásták, betöltése nehezen, de elkülöníthető volt (2. ábra). A sírgödör betöltése barna homokos

1 Jelen tanulmány az NKFI K-128413 kutatási projekt támogatásával készült.

2 Ezúton is köszönöm Molnár Istvánnak, hogy a sír publikálási jogát átadta nekem és a vonatkozó dokumentációt is megküldte. A leletek a kaposvári Rippl Rónai Múzeum gyűjteményében vannak.

3 Molnár–Sipos 2005, 180; Molnár–Sipos 2006, 52, XVIII. tábla 1. sírfotó

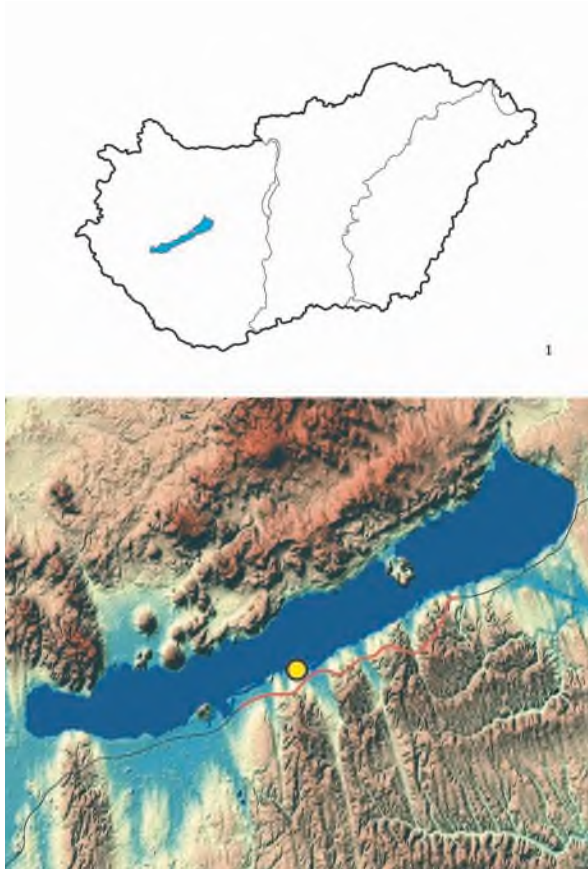
4 Molnár–Sipos 2006, 52.

5 Az antropológiai feldolgozást ld. az appendixben Köhler Kittitől.

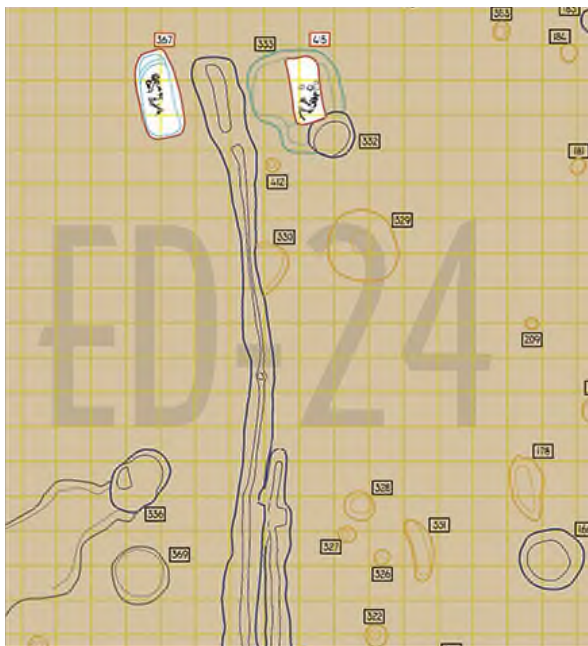
6 A sírokat az apró megfigyeléseket is Molnár István nagyon gondos ásatási dokumentációja alapján mutatom be.

7 A sírfotók között 2005.10.03. dátummal a sírgödörben egy töredékes edény fotója elnevezésű kép is szerepel, erről azonban az ásatási naplóban nincs említés, a fotómeghatározás téves, a képen a betört koponya van.

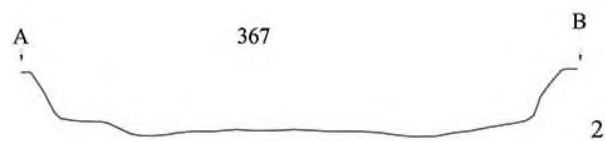
8 A két sír embertani anyagának elemzése az appendixben olvasható Köhler Kittitől.

1. ábra. Balatonlelle-Rádpusztá térképen
(számítógépes grafika: Szinyei Viktor)
Fig. 1. Balatonlelle-Rádpusztá: location of the site
(map: Viktor Szinyei)

2. ábra. Balatonlelle-Rádpusztá: a 367. és a 415. sír
az ásatási összesítőn
Fig. 2. Balatonlelle-Rádpusztá: location of Graves
367 and 415 on the plan of the site

3. ábra: 1–4. Balatonlelle-Rádpusztá :a 367. sír
(fotó: Molnár István)
Fig. 3: 1–4. Balatonlelle-Rádpusztá: Grave 367
(photo: István Molnár)

volt. A téglalap alakú, kb. É–D-i tájolású sírgödörben, a felszíntől 60 cm-re feküdt a zsugorított helyzetű tetem maradványa. Az elhunytat itt is gondosan elrendezték a sírban. Arccal Ny-ra nézett, jobb oldalán feküdt, kissé ferdén ÉK–Dny-i irányú gerincoszloppal. A két karja derékszögben behajlítva egymáson nyugodott, két lábát felhúzták, a gerinc és a felsőlábszár kb. derékszöveget zárt be, az alsólábszár kb. 45 fokban hajlott. A medencéje hiányzott, bolygatva volt (4. ábra: 1–3).

A 415. sírban a vázhoz tartozó koponyától északra még négy koponya feküdt és az alkar alatt is találtak egy koponyatöredéket (5. ábra: 1–1a).⁹ A halott fejétől 5 cm-re Ny–K-i irányban 3 fejet tettek még a sírba (2–4. sz. a sírfotón). A 2. sz. koponyától É-ra 35 cm-re egy újabb koponyamaradvány feküdt (1. sz. a sírfotón).

Az eltemetett halott Infans II korú (8–9 éves) nőies vonású gyerek volt. A sírba tett koponyamaradványok különböző életkorú gyerekeké voltak. A sírfotón 1. számmal jelölt koponya Infans I. korú (1–7 éves), a 2. sz. fej maradványai Infans I. (1–3 éves), a 4. sz. töredékek Infans I–II. korú (5–10 éves) gyerekek maradványai, míg a 3. sz. koponyacsontok egy adultus korú (20–25 éves) egyéné voltak.

Az alkar alatt előkerült töredékes koponyacsontok Infans I korú (3–5 éves) gyerekekhez tartozott.

A 415. sír mellékletei

Az elhunyt koponyája mellett, attól D-re, az állkapocstól 4 cm-re Ny-ra kis fémgöngy maradványa (1. melléklet, 5. ábra: 1b; 6. ábra: 1), az álla alatt, 2 cm hosszú, hengeres, fekete színű, átfúrt gyöngy volt (2. melléklet, 5. ábra: 1b; 6. ábra: 2). A bal alkaron kb. 2 cm széles fémkarperect találtak a feltárás során (3. melléklet, 5. ábra: 1c; 6. ábra: 3).

Az 1. sz. koponya mellett, attól K-re, vele egy sort alkotva három edény feküdt (5. ábra: 1a: jobb felső sarokban: 4–6. melléklet, 6. ábra: 4–6.). A 4. sz. melléklet egy álló helyzetben sírba tett, gömbös testű, füles edény. Az 5. számú ettől Ny-ra volt, szintén álló helyzetben. A 6. számú edény ugyancsak a 4. számútól Ny-ra helyezkedett el, az oldalán feküdt.

Fémgöngy maradványa (1. melléklet, 6. ábra: 1; 7. ábra: 4; 8. ábra: 1):

Törmelékes rézgyöngy. Kalapált pici lemezyöngy, rossz megtartású, három részre törött maradványai (3 db). (A.sz.: 13.10/415.1.1).¹⁰

Fekete gyöngy (2. melléklet, 6. ábra: 2; 8. ábra: 2): Fényes felületű, kemény anyagból készült párhuzamosan vagdalt(?), repedezett(?), ovális alakú, lapos, két oldalán teljesen átfúrt gyöngy. Leginkább feltekert hánocsra vagy falevéltre emlékeztet. Az ásató csigából vagy csontból készült tárgynak gondolta. Hossza: 2,5 cm, szélessége: 2 cm, vastagsága kb. 8 mm. (A.sz.: 13.10/415.1.2).

⁹ A koponyákat a sírfotókon zöld számokkal, a mellékleteket fehér háromszögekbe írt számokkal jelölte az ásató.

¹⁰ A leletek hagyományos leltári szám helyett – a nagyfelületű ásatásoknál megszokott módon – azonosító számot (A.sz.) kaptak.

4. ábra: 1–3. Balatonlelle-Rádpusztá: a 415. sír (fotó: Molnár István)

Fig. 4: 1–3. Balatonlelle-Rádpusztá: Grave 415 (photo: István Molnár)

Rézkarperec (3. melléklet, 6. ábra: 3; 7. ábra: 6–7; 9. ábra):

Kalapált vékony lemezből hajlított, 1,5–2 cm széles pántkarperec. Egy helyen a lemez élesen bevágva. Két vége lekerekített, egy-egy lyuk van a szélekhez közel, az egyiknél a lyuk széle letörött. Átmérő: 3,7 cm, legnagyobb magasság: 2 cm, lyukátmérő: kb. 2 mm. súlya: 14 gramm. (A.sz.: nincs a tárgyon, 13.10/415.1.3. lenne).

Korsó (4. melléklet, 6. ábra: 4; 10. ábra):

Szürke, csillámos soványítású, matt felületű, díszítetlen korsó. Rövid hengeres nyakú, kissé nyomott gömbtestű, lapos aljú edény. Kissé a perem fölé magasodó füle az edény legnagyobb hasi átmérőjénél csatlakozik vissza az edényfalhoz. Füle közepén ujjbehúzással árkolt, ragasztott. Az edény ép, a nyaka helyenként repedezett. Szá.: 5,1 cm, fá.: 4,3 cm, m.: 7,9 cm. (A.sz.: 13.10/415.1.4).

1

1a

1b

1c

5. ábra. Balatonlelle-Rádpusztá: a 415. sír (fotó: Molnár István)
Fig. 5. Balatonlelle-Rádpusztá: Grave 415 (photo: István Molnár)

Füles csésze (5. melléklet, 6. ábra: 5; 11. ábra): Szürke, helyenként barna foltos, rövid, hengeres nyakú, nyomott gömbtestű, lekerekített aljú, széles szájú díszítetlen csésze féltöredéke.

További darabjai is előkerültek a sírból, így a restaurálás során egész edénnyé egészítették ki. A fül peremhez csatlakozó felső része szintén kiegészítés. Eredetileg matt felülete a restaurálás után vált fényesé. Szá.: 7,6 cm, m.: 4,2 cm. (A.sz.: 13.10/415.1.5).

Korsó (6. melléklet, 6. ábra: 6; 12. ábra): Szürke, helyenként barna foltos, rövid, hengeres nyakú, kissé nyomott gömbtestű, lapos aljú korsó. Vállán és hasán sűrű, függőleges kannelúra díszítés van. Az edény alsó harmada díszítetlen. Füle kissé a pe-

rem fölé emelkedik, és a legnagyobb has átmérő fölött csatlakozik vissza az edényfalhoz. A fül közepén ujjbehúzással mélyített. A fül alatt, attól balra ferde, elkent kannelúrázás látható. Az edény hasa egy helyen kiegészített, egyébként ép. Felületén helyenként fényezés nyomai láthatók helyenként. Szá.: 8 cm, fá: 4,2 cm, m.: 9,8 cm. (A.sz.: 13.10/415.1.6).

Cserepek a sír földjéből (A.sz.: 13.10/415.1)¹¹
415.1a: kívül vöröses barna, belül sötétszürke, kavicsos soványítású, több rétegben felvitt agyagból készült nagyobb edény díszítetlen oldaltöredéke. 7,8 × 6,1 cm (13. ábra: 1).

11 A rajzokon további azonosítással láttam el

415.1.b: kívül barnás színű, belül szürke simított aljú edény fenéktöredéke. 3,6 x 1,2 cm (13. ábra: 2).

415.1.c: kívül-belül világosbarna vastagabb falú edény aljtöredéke (13. ábra: 3).

415.1.d: kívül barna, belül szürke vastagabb edény oldaltöredéke, külső oldalán kissé durvított felülettel. 4 x 3,4 cm (13. ábra: 4).

További 5 db kisméretű, jellegtelen oldaltöredék, egy fenéktöredék és 10 db egészen kisméretű oldaltöredék volt még a sír betöltésében.

A leletek értékelése

Edények

A sírba tett két korsó és egy füles csésze közül csak az egyik korsó díszített (12. ábra). Az edényeket nagy valószínűséggel ugyanaz az ember készítette, ez leginkább a fülek megformálásából és a korsó testarányaiból látható. Az edényeken kisebb kopásnyomok is megfigyelhetők (a 4. sz. edény peremén a fülel szemközti részen csorbulások, az 5. edény peremén egy helyen csorbulás, a 6. edény pereme körben enyhén kopott, a fenék éle úgyszintén kopott).¹² A sír földjéből előkerült jellegtelen alj- és oldaltöredékek funkciója, sírhoz kötődése nem meghatározható.

Az edények a badeni kultúra jellegzetes típusait képviselik, a klasszikus badeni időszak elejére keltezhetőek. Gyakori típusok, csaknem minden telepen előfordulnak, ezért valamennyi analógiájának összegyűjtését és felsorolását nem tartom szükségesnek. Az edényekben talált földmaradvány pollenvizsgálata – amelyet Jakab Gusztáv (Gödöllői Egyetem) végzett el – egyetlen magot tudott elkülöníteni a 4. melléklet anyagából. Ez egy pontosabban nem meghatározható libatop (*Chenopodium* sp.) volt, amelyről nem tudható, hogy késő rézkori vagy napjaink környezetéből került a földre.

Ékszerek

A sírban talált ékszerek – a réz pántkarperec, a hengeres rézgyöngy és az ún. fekete gyöngy – figyelemre méltó kollektiót alkotnak, ezért részletesebben foglalkozom e tárgyakkal.

Pántkarperec (6. ábra: 3; 7. ábra: 6–7; 9. ábra)

A 3,7 cm átmérőjű lemezkarpercec szorosan tapadt 8–9 éves gyermek lefelé fordított bal csuklójára. A karperecen lévő két kerek nyíláson átfűzött zsineggel köthették nagyon szorosan az elhunyt kezére úgy, hogy csuklójának belső részén volt a kötés. Feltételezésem szerint halála után szorították a gyermek kezére a pántkarpercec. A rendkívül szorosan rögzített „abroncs” ugyanis erősen gátolta volna a vérkeringést, amely zsiBADást és fájdalmat okozott volna viselőjének. Ezért gondolom úgy, hogy nem életében viselte a gyermek ezt a relikviát.

A sírleleteket az állagmegóvás miatt szinte azonnal restaurátorok veszik kézbe, s munkájuk nyomán az

alig látható, vagy csak részlegesen megfigyelhető apró nyomok, elváltozások, lenyomatok esetleg eltűnhetnek a mechanikus, de leginkább a vegyszeres tisztítás következtében. A balatonlellel sírnál szerencsénkre ez nem így történt, tisztítás előtti, „eredeti” állapotában tanulmányozhattam az egyedülálló ékszert. Ekkor fedeztem fel és fotóztam le a lenyomatot, amely a karperec csaknem teljes belső felületén megmaradt, ferde barázdálásként volt észlelhető (7. ábra: 7; 9. ábra: 1). Restaurálás után – amely felületi tisztítással történt: üvegszálal ecsettel és marokcsiszolóval, víz vagy vegyszer nem érte a tárgyat – már nem látszott ennyire élesen a barázdált rajzolat. Ez a „lenyomat” feltételezésem szerint emberi bőr maradványa is lehetett.¹³

A karperec „eredeti” állapotáról és a restaurálás utáni tisztított tárgyról is tudtam roncsolásmentes vizsgálatokat készíttetni a budapesti Műszaki Egyetemen Gresits Ivánnal (ED-XRF és sztereo-mikroszkópos pásztázás).¹⁴

Rézgyöngy (6. ábra: 1; 7. ábra: 4; 8. ábra: 1)

A 415. sírban eltemetett gyerek nyakán, az álla alatt talált, lemezből kalapált, mállékonnyá vált hengeres rézgyöngy három darabra tört. A gyöngy egésze is igencsak kisméretű volt, így a széttört részekké is pici darabkák. Mindhárom töredéket külön-külön mérte Gresits Iván. A mérés tanulságos lehet, mert az egyes töredékek összetétele kismértékben eltérő, azaz, ha nem mérjük meg a széttört darabok mind-egyikét, nem kapunk megbízható eredményt.¹⁵

Fekete gyöngy (6. ábra: 2; 8. ábra: 2)

A sírban talált fekete gyöngy egyedülálló lelet a késő rézkorban. Hengeres testű, kissé összenyomott, mindkét oldalán nyitott végű gyöngy. Könnyű, fényes fekete felületű, első ránézésre feltekert elszenesedett növénynek tűnik. Anyagát több módszerrel is próbáltuk meghatározni.

2016 májusában Mihácz-Pálfi Anett sztereo-mikroszkópos felvételeket készített a Régészeti Intézetben (8. ábra: 3, 14. ábra). Sejtése szerint a fekete gyöngy gagát, más néven fekete borostyán lehet. Analógiát is talált e különleges tárgyhoz a skóciai bronzkorból, harrangedényes lelőhelyről.¹⁶ Itt egyetlen fekete „jet bead” gyöngy került elő a sírkamrából. A gyöngy anyagát az *araucaria* fenyő megkövesedett maradványaként azonosították a kutatók. Ez a ritka anyag a borostyánhoz hasonló kő, könnyű, éghető matéria. A rómaiak és a vikingek amulettként használták és gyógyító erőt tulajdonítottak a kőnek.¹⁷

2016 decemberében Fintor Krisztián (SZTE, Természettudományi és Informatikai Kar, Ásványtani, Geokémiai és Közöttani Tanszék) Raman és XFR vizsgálat-

¹² A finom megfigyeléseket Gucci László restaurátornak köszönöm.

¹³ Kérésre Felszeghy Endre igazságügyi orvosszakértő is megvizsgálta a mintázat mikroszkópos felvételét. Az eredmény bővebben: Bondár 2019, 75-76. oldalon olvasható

¹⁴ Az eredményeket ld. Gresits 2019, 195, 197. és Mihácz-Pálfi 2019.

¹⁵ Részletesen: Gresits 2019, 198-202.

¹⁶ Downes *et al.* 2012, Fig. 39.

¹⁷ Downes *et al.* 2012, 85, 89.

tal megállapította, hogy a balatonlellel gyöngy szerves anyagból készült, az anyag pontos meghatározására azonban a két vizsgálati módszer nem adott választ.¹⁸ 2019 novemberében Tóth Mária (CSFK Földtani és Geokémiai Intézet) FT-IR (Fourier Transzformációs Infravörös) felvétel alapján bitument azonosított. További vizsgálat szükséges ahhoz, hogy bizonyosságot nyerjen: esetünkben a gagát bitumennel átítatott megkövült fa lenne, ahogyan ezt Tóth Mária sejtí.

Olvasmányaim alapján a szurokfekete színű „jet bead” gagát, vagy más néven fekete borostyán. A fekete borostyán a szén egy változata, fosszilis fa. A borostyánt többféleképpen osztályozzák. A szín szerinti kategorizálás a fekete borostyánt is számon tartja. A közismert néven gagátnak nevezett anyag jól fényezhető, szép fekete felületet ad csiszolás után, ezért gyakori ékszer alapanyag.

A pántkarperec és a rézgyöngy jelentősége, helye a badeni kultúra fémművességében

A balatonlellel pántkarperec a késő rézkori badeni kultúra jelenleg egyedüli ékszere ebből a típusból. Jelentőségét akkor tudjuk igazán értékelni, ha ismerjük a korszak metallurgiájáról kialakult képet és leletanyagát.¹⁹ A badeni komplexum magyarországi meglepedésének közel 2000 lelőhelyéből mindössze 30-ról²⁰ ismerünk a fémművességhez köthető emlékeket.

Három lelőhelyen találtak jelentősebb ékszert: diadémot (7. ábra: 1–2) Vörsről (Somogy m.),²¹ réz nyakperecet Szébényből (Baranya m.),²² és a jelen tanulmányban bemutatott, szintén Somogy megyei rézkarperecet Balatonlelléről (6. ábra: 3; 7. ábra: 7; 9. ábra: 1). A 3,7 cm átmérőjű, 2 cm magas, 14 gramm súlyú lemezkarperechez egyelőre nem találtam analógiát a korszakból. Korek József említi ugyan egy rézkarperecet a vučedoli telepről, a hivatkozott képeken azonban egy vékony huzal²³ és egy bronzkori karperec töredéke²⁴ látható.

Rézgyöngyök már nagyobb számban, több lelőhelyen előfordulnak. A magyarországi leletanyagban összesen 176 rézgyöngyről, vagy annak töredékéről tudunk az ásatási feljegyzésekből, ám egy részük ma már nincs meg a múzeumokban, köszönhetően gyatra minőségüknek, mállékonyságuknak. A gyöngyök – készítési technika alapján – két nagyobb csoportra oszthatók. Az egyik típus hosszú, téglalap alakú lemezből készült oly módon, hogy a lemez két hosszanti oldalát behajlították a lemez tengelyéig, így egy hosszúkás, henger alakú „csőgyöngy” jött létre. Ebbe a csoportba tartozik a balatonlellel törmeléken gyöngy is. A másik típusba a kalapált rézlemezéből előállított, ún. teker-

celt (vagy spirális) gyöngyök tartoznak, ez a típus gyakori volt a budakalászi temetőben,²⁵ megtalálható a balatonboglári tömegsírban,²⁶ és Balatonlelle-Felső Gamászon is.²⁷

A nyakláncokba fűzött vagy önmagukban álló rézgyöngyök elsősorban a jelentősebb temetőekben fordultak elő (Alsónémedi: 5 sírban 17 db; Budakalász: 26 sírban 131 db volt eredetileg; Mezőcsát: 1 sírből 6 db, Balatonlelle-Felső Gamász: 4 sírből 6 db), de magányos temetkezésben (Köveskál 11 db; Balatonlelle-Rádpusztá 1 db) vagy tömegsírban (Balatonboglár 3 db) is megtalálhatók. Telepről egy lelőhelyről említenek 1 db rézgyöngyöt (Szébény). A budakalászi temetőben a gyöngyöt tartalmazó síroknak majdnem a fele, 26 sírből 12, (46 %) gyereksír volt. Hasonló a helyzet az alsónémedi temetőben is, itt 5 sírban volt gyöngy, az öt sírből háromba gyereket temettek. Balatonlelle-Felső Gamászon 4 sírből egy gyereksírban volt rézgyöngy. Ez a tény is azt jelzi, hogy ezek a rézészerek a halálhoz, hitvilághoz kapcsolódtak. Az is figyelemre méltó tény, hogy gyereksírokba tették gyakrabban a rézgyöngyöket jelen ismereteink szerint. A Balatonlelle-rádpusztai 415. sír is erősíti a gyerekekhez kötődő gyöngyök gyakoribb előfordulását.

A rézből készült leletek döntő része, kb. kétharmada csontvázas temetkezésekből származik, azaz erre a rítusra jellemzőbb a fémtárgyak sírba helyezése. A hamvasztásos temetkezéseknél nagyon ritkán fordul elő fémmeléklet, mindössze három sírban találtak réztárgyakat. Telepekről is kevés fémtárgy ismert, néhány esetben bizonytalan az előkerülési hely jellege. Azt a tényt, hogy ennyire kevés réztárgy maradt fenn e korszakból a kutatás azzal magyarázza, hogy kimerültek a könnyen hozzáférhető felszíni nyersanyag lelőhelyek. Más vélekedések szerint a későrézkori paradigmaváltás történt: az arany és a réz már nem játszott olyan fontos szerepet a közösségek életében, mint a megelőző évszázadokban. Véleményem szerint – a paradigmaváltáson túl – nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy az egykori közösségek tudatában voltak annak, hogy a réz újra felhasználható. Ennek ismeretében „végteleníthették” az alapanyag életét, újabb és újabb használati eszközöket és ékszereket formáltak és valójában ezért maradt ránk ilyen kevés korabeli tárgy. Feltevésem az is alátámasztja, hogy több lelőhelyen (elsősorban sírokban) megfigyeltek rézpatina foltokat az ásatók, amely jelenség az időközben szétporladt (azaz rossz minőségű) fémre utal.

A temetkezések értékelése

Somogy megye Balatonhoz közeli területe és a Kis-Balaton térsége meglepően „gazdag” fémtárgyakban: a magyarországi rézleletek lelőhelyeinek csaknem ne-

18 Ezúton is köszönöm Fintor Krisztián segítségét és vizsgálatát.

19 A késő rézkori fémművességről bővebben: Bondár 2019.

20 Bondár M. OTKA T-037503 támogatással készült, folyamatosan bővített, jelenleg 1932 lelőhelyet tartalmazó, A badeni kultúra lelőhely-adatbázisából kigyűjtve (2017. aug. 15)

21 Banner 1956, Taf. LXXXVII; Bondár 2015; Bondár 2015a

22 Szébény-Farkasluk dűlő (Baranya m.) Ligner Jácint ásatása, sajnós a tárgy elveszett (Ligner 2012, 353).

23 Korek 1951, 58; Schmidt 1945, Taf. 28. Abb. 6.

24 Schmidt 1945, Taf. 28. Abb. 7.

25 Bondár 2009, 292–293. A kalapált rézlemezéből készült gyöngyök készítés technikáját a budakalászi temető feldolgozásánál tanulmányozhattam. A 113. sírban a hosszúkás dentalium kagylóra tekercselték fel a rézlemez.

26 Honti 1981, 4. kép 11. e–g Honti Szilvia spirálisövecskének írja le a tárgyakat. Valójában ezek rézlemezéből csavart henger alakú gyöngyök (Virág 1999, 5. jegyzet).

27 Nagy 2010, 412–413.

6. ábra: 1–6. Balatonlelle-Rádpusztá : a mellékletek a 415. sírban
(fotó: Hámori Péter, számítógépes grafika: Éber Magda).

Fig. 6: 1–6. Balatonlelle-Rádpusztá: The grave goods of Grave 415
(photo: Péter Hámori, computer graphics: Magda Éber)

7. ábra: 1–2. A vörsi diadém (fotó: Hátori Péter és Kádas Tibor); 3–7. Balatonlelle-Rádpusztá 415. sír ékszerei (fotó: Molnár István és Hátori Péter).

Fig. 7: 1–2. The Vörs diadem (photo: Péter Hátori and Tibor Kádas); 3–7. Balatonlelle-Rádpusztá: jewellery from Grave 415 (photo: István Molnár and Péter Hátori).

gyede, hét lelőhely ebben a régióban található.²⁸ Sokáig csak a Vörs-Majorsági épületek lelőhelyen 1952-ben csontvázas sírból származó rézdiadém volt ismert a térségből.²⁹ A területen végzett nagyberuházások megelőző feltárásainak köszönhetően Balatonboglár-Zrínyi utcai tömegsír-ból 1980-ban három réz gyöngy töredéke,³⁰ Sármellék-Égenföld települési gödréből 1985-ben réztőr és rézkés pengéje,³¹ Balatonlelle-Felső Gamáson 2002-ben feltárt csontvázas sírokból rézgyöngyök, réztű, rézvéső, réztőr,³² Tikos-Nyárfás dűlő települési gödréből 2003-ban rézkés,³³ Balatonlelle-Rádpusztán 2005-ben feltárt csontvázas sírból rézkarperec és törmeléken rézgyöngy³⁴ került elő. A kalapált, tekerceselt rézgyöngyök kivételével ezek a tárgyak viszonylag jó minőségű, jelentős darabok a késő rézkor egész fémművészeti leltárában.

A badeni kultúra rendkívül sokrétű szakrális életének, halál kultuszának csaknem minden létező formáját megtaláljuk Somogyországban. Az egy halottat tartalmazó önálló sír, a kettős és többes temetkezések, a tömegsírok, a települések használaton kívüli gödreibe, kutakba dobált tetemek vagy emberi testrészek, az áldozati gödrökben rétegzett temetkezések, a koponyatemetkezések különböző variációi, a szórthamvas vagy urnás temetkezések, a szimbolikus sírok és önálló temetők tükrözik a hitvilág bonyolultságát és sokszínűségét.

A Balatonlellén feltárt két badeni sír több szempontból is a korszak különleges sírjai közé tartozik.

A Balatonlelle-rádpusztai két késő rézkori sír újabb megnyilvánulása a Kr. e. 4. évezred második felében is létező koponyakultuszban. E rítus során a szabályosan eltemetett elhunytak mellé további emberi fejeket vagy azok töredékeit helyezték a sírokba.

A sírok helyének kiválasztása tudatos lehetett: távol van a mindennapi élet színtereitől. Az ásatók megjegyzik, hogy a sírok kapcsolatban állhatnak a lelőhelytől északra lévő 67/2-3-4. sz. lelőhelyen feltárt késő rézkori teleppel.³⁵ A kapcsolat valószínűleg csak annyi, hogy ott éltek a késő rézkori közösségek. Azt, hogy a sírokban talált halottak is ott éltek-e, nem tudjuk.

A 367. sírban csak állatfogak voltak. A 35–45 éves nő feje alatt egy betört gyerekkoponyát találtak még a sír bontása során. A csontok helyzetéből egyértelmű, hogy előbb a kisgyermek fejét helyezték a sírba. Azt nem tudjuk, hogy gyermek és a felnőtt nő eltemetése egyidejű volt-e vagy hosszabb idő telt el a két elhantolás között.

A 415. sírba az ékszerekkel és edényekkel eltemetett 8–9 éves gyermek mellett még 5 koponya ma-

radványát találta meg az ásató. A részleges fejek 1–7 éves, 3–4 éves, 5–10 éves kisgyermekké és egy 20–25 éves felnőtté volt. Az alkar alatt előkerült töredékes koponyacsontok 3–5 éves gyerek teteméből kerültek ide. A temetkezés bolygatottsága miatt nem dönthető el, hogy az alkar alatti csontok a temetés előtt kerültek-e oda.

A 367. és 415. sírba tett koponya maradványokon az antropológus nem talált vágásnyomokat, tehát nem véres esemény (kivégzés, lefejezés, skalpolás) eredményeként kerültek a sírba. A fejek sírba helyezésére valószínűbb az a magyarázat, hogy hitviláguk szokásai szerint kihantoltak korábbi sírokat és innen gyűjtötték be a már lágyrészek nélküli csontokat, gondosan szelektálva, állkapocs nélküli fejcsontokat kiválasztva. Nem tudjuk, hogy e kihantolások után egyszerre temették-e be a koponyamaradványokat vagy több egymást követő rituális esemény részeként kerültek a testi változásban eltemetett gyermek mellé a különböző fejrészek. Azt azonban tudjuk, hogy a két sírba temetett halottak és a melléjük tett koponyatöredékek között rokonsági kapcsolat volt.

A nemrég elkészült archaeogenetikai vizsgálatok előzetes eredményeit Szécsényi-Nagy Anna foglalta össze. A többes temetkezés (415. sír) és a lelőhelyen feltárt 367. sír emberi csontmaradványainak NGS (újgenerációs DNS szekvenálás) alapú genetikai vizsgálata a BTK Régészeti Intézetének Archeogenetikai Laboratóriumában zajlik. A 415. sírba temetett 8–9 éves gyermek a shotgun szekvenálás után végzett genetikai nemmeghatározás alapján fiúnak bizonyult. A teljes mitogénom (mitokondriális DNS) szekvenálás anyai ági rokonsági kapcsolatot mutatott a fiú és a sírba helyezett 5 további koponya közül kettővel. A többi három koponya közül egy másik közös közös anyai leszármazási vonalon osztozott. A rokonság fokának megállapításához a DNS megtartása a koponyatehető darabokban nem volt elegendő. A 415. sír egész gyermek csontvázának DNS megtartása elegendőnek bizonyult a teljes genom elemzéshez is, mellyel kiegészülhet a Kárpát-medence badeni korszakából eddig előállított csekély elemszámú DNS adatbázis.

A Balatonlelle-Rádpusztán feltárt 415. sír minden szempontból különleges temetkezés. A 415. sír ékszeremlékletei (az analógia nélküli pántkarperec, a csillogó felületű, egyelőre ismeretlen szerves anyagú fekete gyöngy és a gyereksírokban gyakran előforduló hengeres rézgyöngy) valamint a halott sírjába tett, a rokonságtól származó koponyamaradványok egyedülálló kontextust alkotnak a korszakban. Jelzik az eltemetett fiú különleges státuszát is, bizonyítják a koponyakultusz létezését a 4. évezred második felében és újabb jelét adják annak a bonyolult, sok elemből összekovácsolódott hitvilágnak, amely a Kárpát-medencében lépten-nyomon felsejlik előttünk a korszakban.

28 Bondár 2016, 1. kép

29 Banner 1956, Taf. LXXXVII; Bondár 2015. Fig. 4. 2–3, 5.

30 Honti 1981, 4. kép 11. e–g

31 Virág 1999, 2. kép

32 Gyöngyök töredékei: Nagy 2010, 412–413, Abb. 22. 7, Abb. 24. 19, Abb. 36. 6, Abb. 42. 21–23, réztű: Nagy 2010, Abb. 24. 13, rézvéső: Abb. 24. 15, Abb. 44. 16, réztőr: Nagy 2010, Abb. 11. 8.

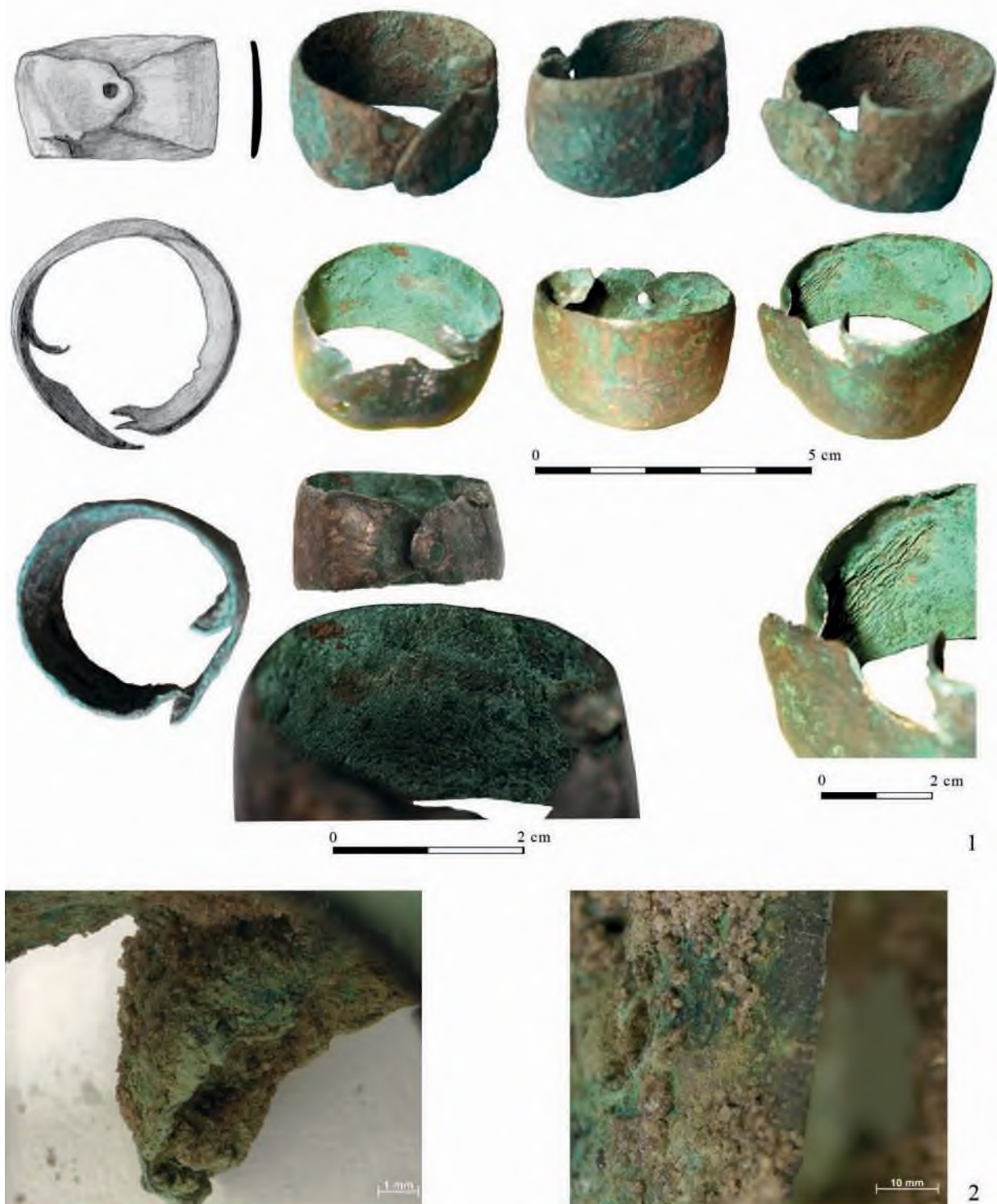
33 Honti *et al.* 2004, 47.

34 Molnár–Sipos 2005, 180; Molnár–Sipos 2006, 52

35 Molnár–Sipos 2006, 52.

8. ábra. Balatonlelle-Rádpusztza 415. sír gyöngyei. 1. töredékes rézgyöngy; 2. fekete gyöngy (fotó: Hátori Péter, rajz: Éber Magda); 3. a fekete gyöngy sztereo-mikroszkópos felvételen (fotó: Mihácz-Pálfi Anett).
 Fig. 8. Balatonlelle-Rádpusztza: the beads from Grave 415. 1. Fragmentary copper bead; 2. black bead (photo: Péter Hátori, drawing: Magda Éber); 3. stereo microscope image of the black bead (photo: Anett Mihácz-Pálfi).

9. ábra. Balatonlelle-Rádpusztza 415. sír: 1: a rézkarperec (rajz: Éber Magda, fotó: Bondár Mária és Hámori Péter; 2: a karperec sztereomikroszkópos fotói (fotó: Mihácsi-Pálfi Anett).
Fig. 9. Balatonlelle-Rádpusztza, Grave 415. 1. The copper bracelet (drawing: Magda Éber, photo: Mária Bondár and Péter Hámori; 2. stereo microscope images of the bracelet (photo: Anett Mihácsi-Pálfi).

10. ábra. Balatonlelle-Rádpusztza 415. sír : a 4. számú melléklet
(fotó: Hámori Péter, rajz: Éber Magda).

Fig. 10. Balatonlelle-Rádpusztza, Grave 415: Grave good no. 4
(photo: Péter Hámori, drawing: Magda Éber).

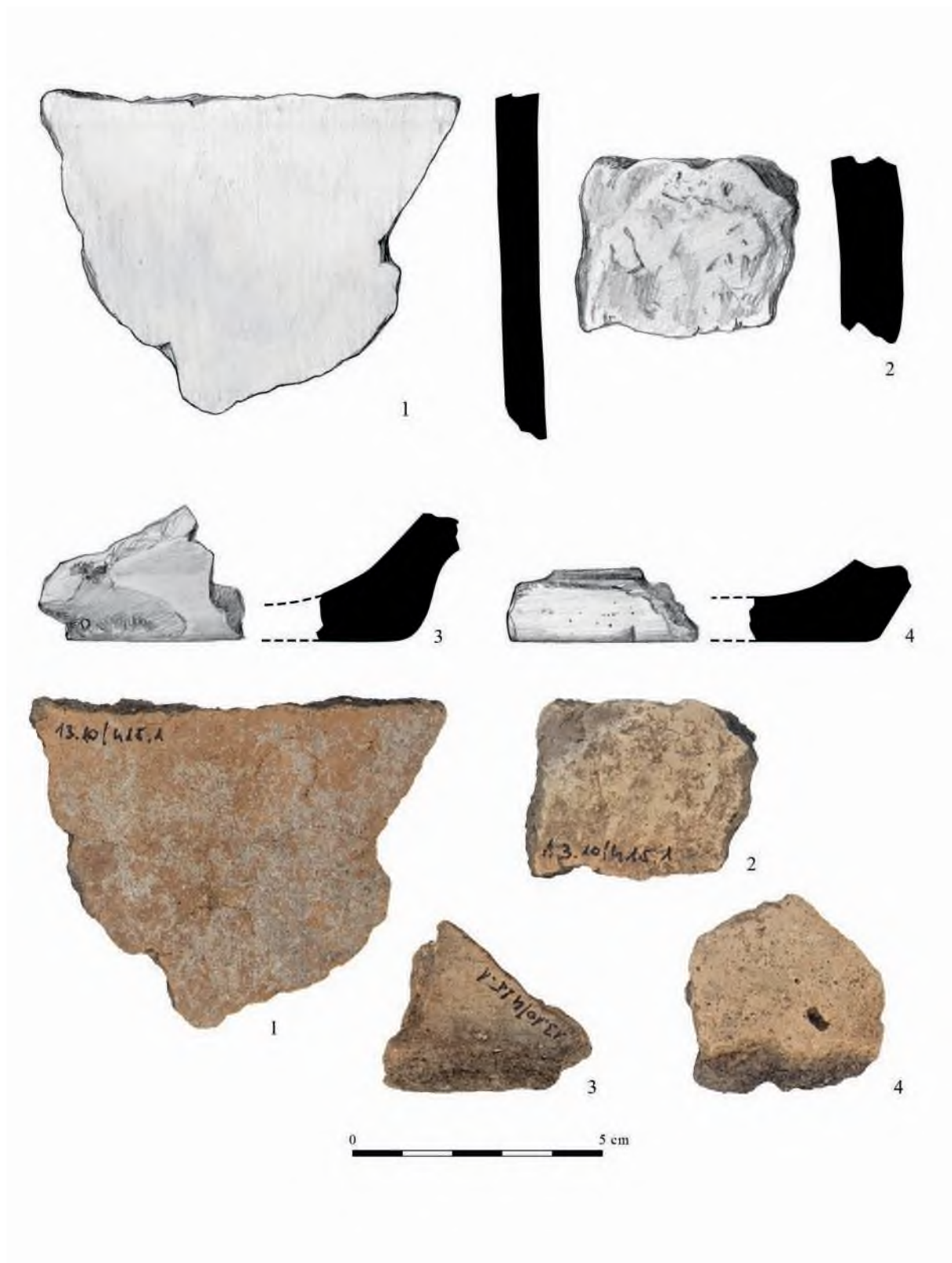
11. ábra. Balatonlelle-Rádpusztá 415. sír: az 5. számú melléklet
(fotó: Hámori Péter, rajz: Éber Magda).

Fig. 11. Balatonlelle-Rádpusztá, Grave 415: Grave good no. 5
(photo: Péter Hámori, drawing: Magda Éber).

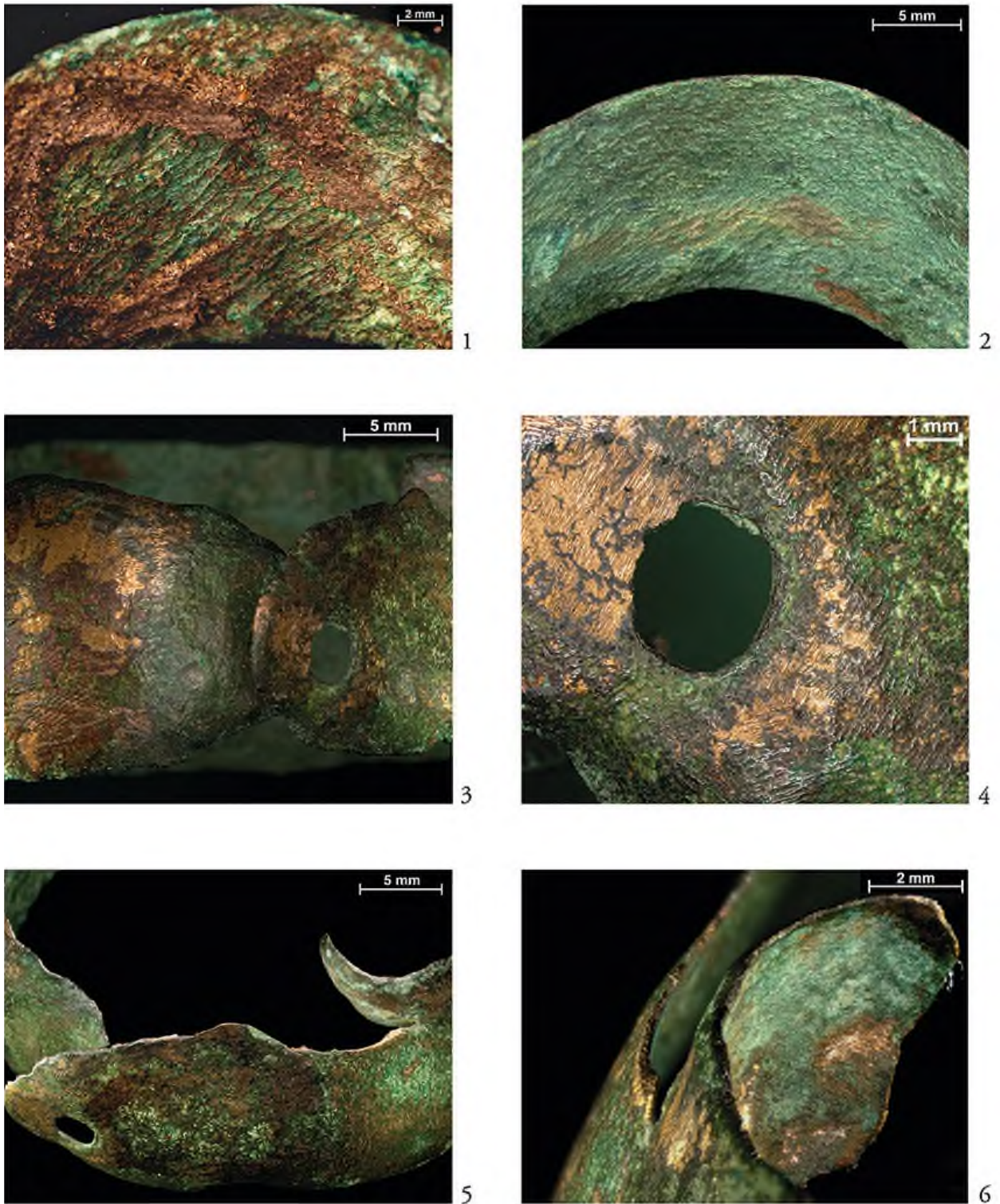

12. ábra. Balatonlelle-Rádpusztza 415. sír : a 6. számú melléklet
(fotó: Hámori Péter, rajz: Éber Magda).

Fig. 12.: Balatonlelle-Rádpusztza, Grave 415: Grave good no. 6
(photo: Péter Hámori, drawing: Magda Éber).

13. ábra. Balatonlelle-Rádpusztza 415. sír : edénytöredékek a sír földjéből
(fotó: Hámori Péter, rajz: Éber Magda)
Fig. 13. Balatonlelle-Rádpusztza, Grave 415: Vessel fragments from the grave fill
(photo: Péter Hámori, drawing: Magda Éber)

14. ábra. Balatonlelle-Rádpusztá 415. sír: a rézkarperec sztereomikroszkópos fotói
 (fotó: Mihácz-Pálfi Anett).
 Fig. 14. Balatonlelle-Rádpusztá, Grave 415: stereo microscope images of the bracelet
 (photo: Anett Mihácz-Pálfi).

Irodalom

- BANNER, J. 1956: Die Pécelser Kultur. Budapest. – *Archaeologica Hungarica* 35.
- BONDÁR, M. 2009: Grave gods. – In: Bondár, M. & Raczky, P. (eds.): *The Copper Age Cemetery of Budakalász*. Budapest 2009. pp. 246–297.
- BONDÁR M. 2015: Újabb adatok a vörsi késő rézkori diadémról. Recent Data on the Late Copper Age Diadem from Vörs. – *Magyar Régészet Online-Nyár*: 1–6.
- BONDÁR, M. 2015a: The Vörs diadem: a unique relic of Late Copper Age metallurgy. Supposition, fact, new results. – *Antaeus* 33: 99–120.
- BONDÁR M. 2016: A késő rézkori fémművesség emlékei a Kis-Balaton területén és tágabb térségében. The Late Copper Age relics of metalwork in the Little Balaton and surrounding. – *A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei* 4: 109–116.
- BONDÁR M. 2019: A késő rézkori fémművesség magyarországi emlékei. – Budapest.
- DOWNES J. (ED.) 2012: Chalcolithic and Bronze Age Scotland. – *Scottish Archaeological Research Framework*. ScARF. Summary Bronze Age Panel Document September
- GRESITS I. 2019: Késő rézkori régészeti tárgyak ED-XRF elemzése. – In: Bondár M.: *A késő rézkori fémművesség magyarországi emlékei*. Budapest. pp. 193–208.
- HONTI SZ. 1981: Rézkori temetkezés Balatonbogláron. Ein Grab aus der Kupferzeit von Balatonboglár. – *Somogy Megyei Múzeumok Közleményei* 4: 25–38.
- HONTI SZ., BELÉNYESY K., FÁBIÁN SZ., GALLINA ZS., HAJDÚ Á. D., HANSEL B., HORVÁTH T., KISS V., KOÓS I., MARTON T., NÉMETH P. G., OROSS K., OSZTÁS A., POLGÁR P., P. SZEŐKE J., SERLEGI G., SIKLÓSI ZS., SÓFALVI A. ÉS VIRÁGOS G. 2004: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (2002–2003) Előzetes jelentés III. – *Preliminary Report III. The preceding archaeological excavations (2002–2003) of the M7 highway in Somogy County*. – *Somogyi Múzeumok Közleményei* 16: 3–70.
- KOREK J. 1951: A badeni kultúra temetője Alsónémedin. – *A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei* 1: 41–63.
- Ligner J. 2012: Szebény határa. – In: Kisfaludi Júlia (szerk.): *Régészeti kutatások Magyarországon 2010*. p. 353.
- MIHÁCSI-PÁLFI A. 2019: A balatonlellei késő rézkori karperec mikroszkópos vizsgálata. – In: Bondár M.: *A késő rézkori fémművesség magyarországi emlékei*. Budapest. pp. 183–188.
- MOLNÁR I. – SIPOS C. 2005: Balatonlelle-Rádpusztza, Romtemplom mellett (Somogy m.) – *Régészeti Kutatások Magyarországon 2005*: 180–181.
- MOLNÁR I. – SIPOS C. 2006: Balatonlelle-Rádpusztza, Romtemplom mellett (67/5 lelőhely). In: Honti Sz.–Fábián Sz.–Gallina Zs.–Hajdú Á. D.–Hornok P.–Koós I.–Mersdorf Zs.–Molnár I.–Németh P. G.–Polgár P.–P. Szeőke J.–Serlegi G.–Siklósi Zs.–Sipos C.–Somogyi K.: *Régészeti kutatások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán és a 67-es úton (2004–2005) Előzetes jelentés IV – Archaeological research on the Somogy county section of the M7 highway and on Route No. 67. Preliminary Report IV*. – *Somogyi Múzeumok Közleményei* 17: 51–52.
- NAGY, B. 2010: Gräberfeld der Badener Kultur in Balatonlelle-Felső Gamász. – *Antaeus* 31–32: 375–498.
- SCHMIDT, R. R. 1945: *Die Burg Vučedol*. – Zagreb.
- M. VIRÁG ZS. 1999: A badeni kultúra rézelelei Sármellék-Égenföldön. Die Kupferfunde der Badener Kultur in Sármellék-Égenföld. – *Zalai Múzeum* 9: 33–54.

**Unusual burials of the Late Copper Age at Balatonlelle
(County Somogy, Hungary)**

MÁRIA BONDÁR

Virtually every variant of the richly diverse ritual life and mortuary cults of the Baden culture are attested in County Somogy, ranging from single to double and multiple burials and from formal cemeteries and mass graves to burials dumped into pits that were no longer used, complete bodies or human bodily parts thrown into wells, stratified burials in sacrificial pits, several varieties of skull burials, scattered or inurned cremation burials, and symbolic graves, reflecting the complexity and diversity of the period's beliefs.

The two Late Copper Age burials found at Balatonlelle-Rádpusztza provide conclusive evidence that a

skull cult was practiced in the later fourth millennium BC. Additional human skulls or their fragments were placed beside regular burials as part of this rite.

Grave 415 uncovered at Balatonlelle-Rádpusztza is an unusual burial in several respects. The jewellery items – the bracelet of sheet copper lacking analogies and the black bead with its glimmering surface – as well as the skull fragments of the boy's relatives deposited in the grave represent a unique assemblage from this period. Taken together, they highlight the interred boy's special status in his community.

Appendix

Balatonlelle-Rádpusztta 67/5. lelőhely embertani leleteinek
vizsgálati eredményei

KÖHLER KITTI

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet, e-mail: köhler.kitti@btk.mta.hu

Bevezetés

A vizsgálat anyagát két késő rézkori (többes) temetés embertani maradványai képezték. A csontok megőrzése meglehetősen rossz. A biológiai életkor becslésére Infans és Juvenis korcsoportúaknál Schour és Massler (1941), Stloukal és Hanáková (1978), Ferembach és munkatársai (1979), valamint Bernert és munkatársai (2007) módszerét használtam fel. Az egyetlen felnőtt egyénnél az elhalálzási kor becslése az agykoponya töredékeinek átlagos, általános vastagsága alapján történt. A morfológiai nem meghatározásánál Éry és munkatársai (1963), valamint Acsádi és Nemeskéri (1970) munkáját használtam fel. Az egyetlen metrikus adatot Martin és Saller (1957) szerint vettem fel, melynek értékét Alekszejev és Debec (1964) kategóriája alapján osztályoztam. Az ún. öröklődő anatómiai variációk/epigenetikai jellegek vizsgálatát Hauser és De Stefano (1989), a patológiai megfigyeléseket Aufderheide és Rodríguez-Martin (1998), valamint Ortner (2003) munkája alapján végeztem el. A leletanyag a kaposvári Rippl-Rónai Múzeumban található.

Eredmények

367. objektum (sír):

1. Adultus-Maturus korú (35–45 éves) nő

A leletanyag közepes megtartású, hiányos koponya és vázcsont maradványaiból áll. Az elhalálzási életkor meghatározása a fogak kopása, valamint a koponyavarratok elcsontosodásának mértéke alapján történt. A nemet 11 nemi dimorfizmust mutató jelleg alapján állapítottam meg. Az agykoponyán csupán a legnagyobb hossz volt mérhető (182 mm), mely abszolút méret alapján a hosszú (*dolichocran*) kategóriába tartozik. Az agykoponya körvonala felülnézetben (*norma verticalisban*) ovális. Más méret, illetve morfológiai jelleg nem volt megállapítható a töredékesség miatt.

Kóros elváltozás: A háti és ágyéki csigolyák peremén enyhe (kezdődő) csipkeképződés *spondylosis deformans*, testükön gyulladással járó folyamat okozta porotikuság, *spondylodiscitis* figyelhető meg.

Fogazat: A megmaradt 22 fog kopásának átlagos mértéke API (jelentős). A fogíny sorvad. minimális peremképződés figyelhető meg rajta. Az állkapcsón (*mandibulán*) a jobb oldali a harmadik (nagyőrlő) molarison felszíni (*occlusalis*) szuvasodás (*caries*) figyelhető meg. Ugyancsak a mandibulán, a jobb oldalon az első és második molaris még az egyén életében kihullott, melyet a gyógyult fogágy (*alveolus*) jelez. A felső állcsonton (*maxillán*) a jobb oldalon a második molaris ugyancsak

kihullott még az egyén életében, viszont ez nem sokkal a halála előtt történhetett, a fogágy gyógyulása alapján. Kismértékű fogkő képződés figyelhető meg a mandibula jobb oldali frontfogain.

Anatómia variáció: A koponyán a lambdavarrat mindkét oldalán, a lambda- és a nyílvarrat találkozásánál egy, továbbá a nyílvarratban további egy önálló csontocska látható (*ossa wormiana*, *os lambdae*, *ossa suturae sagittalis*). A csontos szájpád közepén csontos kiemelkedés fejlődött ki (*torus maxillaris*).

2. „koponya alatti koponya”: Infans I. korú (1–7 éves) gyermek

Rossz megtartású koponyatöredékek (fal-, nyakszirt- és halántékcson). Az elhalálzási életkor fogak híján a csonttöredékek abszolút méretei, valamint a koponyacsontok falvastagsága alapján becsültük meg.

Kóros elváltozás: Nincs.

Fogazat: Nem vizsgálható.

Anatómia variáció: Nem vizsgálható.

415. objektum (sír):

1. Infans II. korú (ca. 8–9) éves gyermek

A lelet rossz megtartású, töredékes koponya és vázcsontok maradványaiból áll. Az egyén elhalálzási életkorát a fogak kibúvási rendje és fejlettsége, valamint a hosszúcsontok hossza alapján becsültük. Bal- és jobb combcsont (*femur*): hossza: ca. 327 mm, jobb karcsont (*humerus*) hossza: ca. 230 mm.

Kóros elváltozás: Nincs.

Fogazat: A megmaradt négy tejfog (molarisok) kopásának mértéke AM fokozatú (közepes). A 7 maradó fog (főként molarisok) kopásának átlagos mértéke SA-ASI fokozatú (alig kopottak).

Anatómia variáció: Nincs.

1. koponya: Infans I. korú (1–7 éves) gyermek

A hiányos, töredékes koponya (homlok- nyakszirt- és halántékcson töredékei) alapján az elhalálzási életkor (fogazat és vázcsontozat híján) a koponyacsont töredékek falvastagsága alapján történt.

Kóros elváltozás: Nem vizsgálható.

Fogazat: Nem vizsgálható.

Anatómia variáció: Nincs.

2. koponya: Infans I. korú (3–4 éves) gyermek

A fal- és halánték töredékeiből álló lelet esetében az elhalálzási életkor becslése fogak és vázcsontok híján ebben az esetben is a koponyacsont töredékek falvastagsága alapján történt.

15. ábra. A 367 (1). és 415 (2). sír embertani maradványai
(fotó: Hámori Péter).

Fig. 15. Balatonlelle-Rádpusztá, Grave 367 (1) and Grave 415 (2): Anthropological remains
(photo: Péter Hámori).

Kóros elváltozás: Nincs.
Fogazat: Nem vizsgálható.
Anatómia variáció: Nincs.

3. koponya: Adultus korú (20–25 éves) egyén
A lelet koponyacsont töredékekből (fal- és nyakszirtcsont) áll. Az elhalálzási életkor becslése a koponyatöredékek falvastagsága alapján történt. A nemet a töredékesség okán nem lehetett meghatározni.

Kóros elváltozás: Mindkét oldali falcsonttöredék külső felszínén a csontlemez enyhe felritkulása, lyukacsos-sága figyelhető meg (*poroticus hyperostosis*, más néven *cribra cranii*). Az elváltozást a vérképző rendszer megbetegedésére, anémiára, a Kárpát-medencei embertani leletek esetében leggyakrabban a vashiányos vérszegénységre vezeti vissza a kutatás.

Fogazat: Nem vizsgálható.

Anatómia variáció: A lambdavarratban önálló csontocskák figyelhetők meg (*ossa wormiana*).

4. koponya: Infans I-II. korú (5–10 éves) gyermek
A fal- és nyakszirtcsont töredékeiből álló lelet esetében az elhalálzási életkor becslése ebben az esetben is azok mérete, falvastagsága alapján történt

Kóros elváltozás: Nincs.

Fogazat: Nem vizsgálható.

Anatómiai variáció: A lambda pontban, illetve a nyakszirti varratban önálló csontocskák figyelhetők meg (*os lambdae*, *ossa wormiana*).

„Kéz alatti koponyatöredékek”: Infans I. korú (3–5 éves) gyermek

A lelet igen kevés és igen töredékes falcsonti maradványból áll. Az életkort ezen töredékek átlagos mérete alapján becsültük meg.

Kóros elváltozás: Nincs

Fogazat: Nem vizsgálható.

Anatómia variáció: Nem vizsgálható.

Összegzés

A Balatonlelle-Rádpusztai lelőhelyen feltárt két késő rézkori (badeni kultúrához sorolható) temetkezés különlegesnek tekinthető, mivel az egyik esetben a szabályosan, zsugorítva eltemetett felnőtt nő mellé egy koponyát, míg a másik esetben egy szintén zsugorítva eltemetett, a mellékletek alapján feltételezhető leánygyermek mellé több koponyát is a sírgödörbe helyeztek.

A korszak temetkezési szokása igen változatos, több lelőhelyről ismerünk többes-, vagy részleges emberi maradványokat tartalmazó temetkezéseket, így koponyatemetkezéseket is, melyet Bondár M. tanulmányában be is mutat. Ezek egy részét kultikus jellegűként írja le a régészeti szakirodalom, míg másik részénél megfigyelhető volt, hogy a csontváz többi része szétmállott az idők során (Bondár-Raczkó 2009, Horváth 2012).

Felmerül a kérdés, hogy a különálló koponyák a temetés/elföldelés idején vajon egész vázak voltak-e. Ezt megállapítani nem tudjuk, tekintettel arra, hogy a sírok betöltése nem ismert. Azt nagy valószínűséggel kizárhatjuk, hogy az idők során az ezekhez az egyénekhez tartozó vázrészek a talaj összetételétől függően (amit nem ismerünk) lebomlottak volna. Nem tudjuk azt sem megállapítani, bár feltételezhetjük, hogy egy időben kerültek a sírgödörbe az emberi maradványok.

Koponyát ért sérülés nyomait nem találtuk. A megmaradt maradványokon ütés, sérülés nyoma nincs. Felmerülhet a fej/koponya szándékos elváltása/levágása még az egyének életében vagy egyfajta halál utáni manipuláció során, azonban mivel az esetek szinte mindegyikében hiányzott, vagy igen töredékes volt a koponya alapi része, erre sem tudunk válaszolni.

A feltételezhető rokoni kapcsolatok kimutatására alkalmas anatómiai variációk vizsgálata alapján a következők állapíthatók meg. A 415. sírban két-, a 367. sírban egy egyénnél fordult elő éppen az az anatómiai variáció, mely minden más szériában igen gyakori, azaz arra se tudunk válaszolni, hogy az egy sírba temetettek között, illetve a két sír esetében volt-e rokoni kapcsolat.

További megválaszolatlan kérdés, hogy egy időben helyezték-e el az egyéneket a sírgödörbe, vagy elhalálzási sorrendben. Erre válaszokat talán a radiokarbon vizsgálatoktól várhatunk.

Irodalom

- ACSÁDI, GY., NEMESKÉRI, J. 1970: History of human life span and mortality. – Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ALEKSZEJEV, V. P., DEBEC, G. F. 1964: Kraniometria. Metodika antropologiceszkijh isszledovanii. – Izd. Nauka, Moszkva.
- BONDÁR, M., RACZKY, P. 2009 (eds.): The Copper Age Cemetery of Budakalász. – Budapest.
- AUFDERHEIDE, A. C., RODRIGUEZ-MARTÍN, C. R. 1998: The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology. – Cambridge University Press, Cambridge.
- BERNERT, ZS., ÉVINGER, S., HAJDU T. 2007: New data on the biological age estimation of children using bone measurements based on historical populations from the Carpathian Basin. – *Annals hist. Nat. Mus. natn. Hung.*, 99: 199–206.
- ÉRY, K., KRÁLOVÁNSZKY, A., NEMESKÉRI, J. 1963: Történeti népszerűségei rekonstrukciójának reprezentációja. – *Anthropologiai Közlemények*, 7: 41–90.
- FEREMBACH, D., SCHWIDETZKY, I., STLOUKAL, M. 1979: Empfehlungen für die Alters- und Geschlechtsdiagnose am Skelett. – *Homo*, 30: 1–32.
- HAUSER, G., DE STEFANO, G.F. 1989: Epigenetic Variants of the Human Skull. – E. Schweizerbartsche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart.
- HORVÁTH, T. 2012 (szerk.): Balatonőszöd-Temetői dűlő őskori településrészei. A középső rézkori, késő rézkori és a kora bronzkori települések. – MTA BTK RI, Budapest [http:// real.mtak.hu/2959/](http://real.mtak.hu/2959/).
- MARTIN, R., SALLER, K. 1957: Lehrbuch der Anthropologie I-II. – Fischer Verlag, Stuttgart.
- ORTNER, D. J. 2003: Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains. – Academic Press, Amsterdam-Tokyo, 2003.
- SCHOUR, J., MASSLER, M. 1941: The Development of the Human Dentition. – *J. Am. Dent. Assoc.*, 28: 1153–1160.
- STLOUKAL, M., HANÁKOVÁ, H. 1978: Die Lange der Langsknochen altslawischer Bevölkerungen unter besonderer Berücksichtigung von Wachstumsfragen. – *Homo*, 29: 53–69.

Késő római telep Ordacsehi határában

NÉMETH PÉTER GERGELY

Rippl-Rónai Megyei Hatóköri Városi Múzeum
H-7400 Kaposvár, Fő u. 10., e-mail: peter@smmi.hu

NÉMETH, P. G.: *Late Roman Settlement near Ordacsehi.*

Abstract: The sand-pit ca. 2.5 kms southeast of the settlement Ordacsehi has occasionally yielded objects referring to a Late Roman site since 1990. Based on the finds, the site was populated from the last third of the 4th century through the first third of the 5th century. The special feature of the centrally located bone manufacture is that it is not situated in a major settlement or even well inside the province. The full process of the Roman age settlement, where further artefacts made of bone and antler can be found, may increase the significance of the workshop.

Keywords: Late Roman Age, settlement, Bone manufacturing workshop

Az Ordacsehi településtől délkeletre, mintegy 2,5 km-re lévő homokbányában, 1990-től, több ízben kerültek elő leletek. 1990-ben Bárdos Edith római kori kemence és ház maradványait mentette meg (1990/1–2. objektum).¹ 1991-ben, kora bronzkori telep, kelta telep és temető mellett, egy római gödör került elő (14. objektum).² 1993-ban, bronzkori gödrök mellett, két római kori gödör látott napvilágot (25–26. objektum).³ 1996-ban, bronzkori gödrök mellett, újabb két római gödört sikerült megmenteni (34. és 38. objektum).⁴ 1997-ben Aradi Csilla a bánya falában újabb római gödört figyelt meg (43. objektum).⁵ 2004-ig összesen 73 objektum került elő, köztük 8 a római kori. 2004-ben, a bánya DNY-i részén újabb római településrészlet került feltárásra. 2006-ban, az ÉK-i részen, újabb objektumokat sikerült megmenteni.⁶ A kécsimezői leletek közül a kelta telep és temető leletei kerültek eddig bemutatásra.⁷ A tanulmány a 2004-ig feltárt római objektumokat mutatja be. A korai leletmentésekről összefüggő helyszínrajz nem készült, a római kori telepobjektumok egy kb. 50×100 méteres területen kerültek elő, nagyjából a bánya közepén. A bányaművelés az objektumokat csaknem teljesen elpusztította. Az objektumok leírásánál a jelenlegi mélységet adjuk meg, az eredeti mélység, a bányaművelés miatt, 50–100 centiméterrel lehetett magasabb.

1990/1. objektum

Kenyérsütő kemence, szabálytalan alakú hamusgödörrel. A tüzelőtér tapasztása mintegy az égőtér felében maradt meg. A nagyjából kelet-nyugati irányú hamusgödör formája nagyjából ovális, alja, a kemence szájánál tapasztott. A kemence átmérője 110 cm. A hamusgödör H: 190 cm. Sz: 120 cm. (V. tábla. 1.)

1. Csontfésű

Háromrészes csontfésű. A középső rész két szélé félkör alakú kivágású, a szorítólemezek vésett díszítések. 4 felerősítő vasszeg maradt meg. H: 9,5 cm. Sz: 4,9 cm. Ltsz: R.2000.3.1. (I. tábla. 1.)

2. Csontfésű töredéke

A szorítólemez töredéke. Koncentrikus körrel, félkör alakú és párhuzamos díszítéssel. Tör. H: 4,7 cm. Tör. Sz: 1 cm. V: 0,9 cm. Ltsz: R.2000.3.2. (I. tábla. 2.)

3. Edény töredékei

Kihajló peremű, bordadíszes edény összeálló töredékei. Erősen kopott besimítással, világosszürke. H: 10,5 cm. Sz: 6 cm. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.2000.3.3. (I. tábla. 6.)

4. Fazék peremtöredékei

Kihajló, profilált peremű, szürke színű, összeálló töredékek. H: 6,5 cm. Sz: 2,5 cm. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.2000.3.4. (I. tábla. 4.)

5. Fazéktöredék

Kihajló, levágott peremű, a vállon fésűsdíszszel, szürke. H: 9,2 cm. Sz: 6 cm. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.2000.3.5. (I. tábla. 13.)

6. Aljtöredék

Jól korongozott, szürke színű, egyenes fenekű aljtöredék. Esetleg az előző edény darabja. H: 4,2 cm. Sz: 3,4 cm. Fv: 0,6 cm. Ltsz: R.2000.3.6. (I. tábla. 8.)

7. Fazéktöredék

Kihajló peremű fazék töredékei. Kavicsal sűrűn soványított, szürke. H: 13 cm. Sz: 5,2 cm. Fv: 0,7 cm. Ltsz: R.2000.3.7. (I. tábla. 11.)

8. Aljtöredék

Egyenes fenekű töredék, esetleg az előző edényhez tartozik. H: 4 cm. Sz: 3,2 cm. Ltsz: R.2000.3.7.

9. Fazék peremtöredéke

Kihajló, profilált, sötétszürke színű töredék. H: 4,1 cm. Sz: 1,9 cm. Fv: 0,6 cm. Ltsz: R.2000.3.8. (I. tábla. 5.)

10. Fazék peremtöredékei

Kihajló, összeálló, sötétszürke színű töredékek. H: 10,5 cm. SZ: 4,2 cm. Fv: 0,7 cm. Ltsz: R.2000.3.9. (I. tábla. 3.)

11. Fazekak oldaltöredékei

Különböző edények szürke és barna színű, díszítetlen töredékei. Részben az előző edényekhez tartozhatnak. Átlagos Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.2000.3.10-11. és 14-15.

1 Bárdos Edithnek a publikációs jog átengedését ezúton is köszönöm. 1991-ben az objektumok számozása újakezdődött, ezért kapta a ház és a kemence az 1990/1-2. számot. A leletek bejelentését Horváth Ivánnak (Balatonboglár, Úttörő u. 5.) ezúton is köszönöm. A leletek leltári száma: R.2000.3.1.-13.1. A rajzokat Ambrus Edit, a fotókat Balla Krisztián készítette, a táblaszerkesztést Nyári Zsolt készítette. Mindnyájuk munkáját ezúton is köszönöm.

2 Németh Péter Gergely leletmentése. Régészeti Füzetek Ser. 1. No. 45. (1993). 20.

3 Honti Szilvia- Költő László-Németh Péter Gergely leletmentése.

4 Honti Szilvia és Németh Péter Gergely leletmentése.

5 Mógáné Aradi Csillának a publikációs jog átengedését ezúton is köszönöm.

6 Régészeti Kutatások Magyarországon 2004, 258-9. és 2006, 251.

7 Németh-K. Zoffmann-Bartosiewicz 2002.

12. Edény töredékei

Bordadíszes oldaltöredékek, az egyik a fül indulása megmaradt. Finoman iszapolt, szürke. H: 3,7 cm. Sz: 3,1 cm. Fv: 0,3 cm, ill. H: 5,5 cm. Sz: 4,5 cm. Ltsz: R.2000.3.13. (I. tábla. 7. és 10.)

13. Edénytöredék

Árkolt, barna színű töredék, esetleg fedő töredéke. H: 4,2 cm. Sz: 2,8 cm. Fv: 0,7 cm. Ltsz: R.2000.3.14.

14. Aljtöredék

Kézi korongon készült, szürke és fekete foltos barna színű, egyenetlenül kiégetett. H: 4,9 cm. Sz: 4,8 cm. Fv: 0,7 cm. Ltsz: R.2000.3.12. (I. tábla. 9.)

15. Fenőkő töredéke

Trapéz keresztmetszetű, szürke színű töredék. H: 6 cm. Sz: 2,5 cm. Ltsz: R.2000.3.16. (I. tábla. 12.). Anyaga kvarc homokkő, melynek legközelebbi előfordulása a Káli-medence.⁸

16. Téglatöredék

Vörös színű töredék. H: 9,9 cm. Sz: 5,5 cm. Ltsz: R.2000.3.17.

1990/2. objektum

Nyugat-kelet tájolású ház, téglalap alakú, lekerekített sarkokkal. Fala meredek, alja egyenes. A délnyugati részén sekély (mélysége kb. 5 cm), ovális része lehetett a ház belépője. Négy sarkán egy-egy, a keleti (rövidebb) oldal közepén egy, míg az északi falnál, egymás mellett, további két cölöplyuk tartozott hozzá. Alján, közepén, egy-egy nagyobb, vörösen átégett rész volt, ezek, esetleg, tüzelőhelyek lehettek. A ház alján, elszórva, több álltacsont feküdt. Az egyik átégett területen számos szövőszéknehezék volt, egy darab hevert másutt, az északi falnál lévő kettős cölöplyuknál. Egy további töredék a ház belépőjénél került elő. A nehezékek feltehetően egyazon szövőszékhez tartoztak. A ház H: 410 cm. Sz: 300 cm. Mé: 50 cm, a K-i falnál 34 cm. A cölöplyukak mélysége: 29, 20, 15, 20, 18, 26 és 44 cm. (V. tábla. 2.)

1. ásónyom:

1. Fazék oldaltöredéke

Erősen átégett, sötétszürke színű töredék. H: 3,4 cm. Sz: 2,6 cm. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.2000.4.1. (II. tábla. 8.)

2. Oldaltöredék

Finoman iszapolt, szürke színű válltöredék. H: 2,5 cm. Sz: 2,9 cm. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.2000.4.2.

3. Kovadarab

Hússzínű töredék. H: 3,9 cm. Sz: 2 cm. Ltsz: R.2000.4.3.

4. Kőtöredék

Megmunkált, szürke színű, meszes homokkő. H: 9,5 cm. Sz: 9,1 cm. Ltsz: R.2000.4.6. (I. tábla. 14.)

5. Kőtöredék

Szürke színű, amorf töredék. H: 7,5 cm. Sz: 6,9 cm. Ltsz: R.2000.4.4. Anyaga bazalttufa, valószínűleg – a leletmentéseken előkerült többi bazalttufával együtt – a fonyódi Várhegyből származik.

6. Paticsdarabok

Salakosra átégett, vörös-szürke színű töredékek. H: 7,4 és 9,5 cm. Sz: 5,8 és 9,9 cm. Ltsz: R.2000.4.6.

2. ásónyom:

7. Táltöredék

Kihajló peremű, finoman iszapolt, barna. H: 4,2 cm. Sz: 4,6 cm. Fv: 0,7 cm. Ltsz: R.2000.4.7. (II. tábla. 2.)

8. Fazéktöredék

Kihajló peremű, keményre kiégetett, sötétszürke. H: 3,9 cm. Sz: 4,6 cm. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.2000.4.8. (II. tábla. 7.)

9. Oldaltöredékek

Esetleg az előző edény oldaltöredékei. H: 3 cm. Sz: 2,8 cm. Fv: 0,7 cm, ill. H: 3,9 cm. Sz: 2,2 cm. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.2000.4.9.

10. Fazéktöredék

Árkolt oldaltöredék, szürke-barna. H: 9,4 cm. Sz: 4,4 cm. Fv: 0,6 cm. Ltsz: R.2000.4.10. (II. tábla. 4.)

11. Töredékes fenőkő

Négyzet keresztmetszetű, erősen használt, félbetörött. Fekete foltos, szürke színű kvarc homokkő. H: 12,4 cm. Sz: 3,4 cm. M: 1,5 cm. Ltsz: R.2000.4.11. (II. tábla. 5.)

Leletek mélységadat nélkül:

12. Fazék aljtöredéke

Összeillő aljtöredékek. Rosszul kiégetett, kavicsos sűrűn soványított, barna. Tör. M: 6 cm. Fv: 0,8 cm. Ltsz: R.2000.4.12. (II. tábla. 10.)

13. Fazék aljtöredéke

Összeillő aljtöredékek. Kavicsos sűrűn soványított, szürke-barna. Tör. M: 6 cm. Fv: 0,6 cm. Ltsz: R.2000.4.13. (II. tábla. 12.)

14. Fazéktöredék

Bordadíszes oldaltöredék, esetleg az előző edény darabja. H: 3 cm. Sz: 1,6 cm. Fv: 0,7 cm. Ltsz: R.2000.4.14.

15. Fazék aljtöredéke

Esetleg az előző két edénytöredékhez tartozó darab. Tör. M: 2,1 cm. Fv: 0,7 cm. Ltsz: R.2000.4.15.

16. Fazék töredékei

Valószínűleg egy edényhez tartozó alj- és oldaltöredék. Barna, belül fekete. H: 6,1 cm. Sz: 4,1 cm. Fv: 0,7 cm, ill. Tör. M: 4,5 cm. Ltsz: R.2000.4.16.

17. Fazék válltöredékei

Keményre kiégetett, szürke színű töredékek. H: 4,2 cm. Sz: 3,5 cm. Fv: 0,8 cm. (II. t. 1). A másik töredék H: 6,2 cm. Sz: 4,9 cm. Ltsz: R.2000.4.17.

18. Fazéktöredék

Kézi korongon készült, Seprűs díszes, kavicsos sűrűn soványított, szürke. H: 6 cm. Sz: 3,9 cm. Fv: 0,6 cm. Ltsz: R.2000.4.18.

19. Edény oldaltöredéke

Másodlagosan megégett, fekete foltos vörös színű töredék. H: 6 cm. Sz: 5,6 cm. Fv: 1 cm. Ltsz: R.2000.4.19.

20. Kőtöredék

Amorf töredék, szürke színű bazalttufa. H: 8,2 cm. Sz: 5,5 cm. Ltsz: R.2000.4.20.

21. Patics

Áglenyomatos töredék, szürke-barna. H: 13,5 cm. Sz: 10,5 cm. M: 6 cm. Ltsz: R.2000.4.21.

22. Tegulatöredék

Vörös színű, kopott töredék. H: 8 cm. Sz: 9,2 cm. M: 5,5 cm. Ltsz: R.2000.4.22.

⁸ A lelőhelyről előkerült kőanyag meghatározását Ábrahám Leventének ezúton is köszönöm.

23. Téglatöredék

Vörös színű, kopott, belső oldalán habarcsnyommal. Az egyik tüzelőhelyből került elő. H: 14 cm Sz: 11,5 cm. Ltsz: R.2000.4.23.

Az objektum alja:

24. Szövőszéknehezékek

Gúla alakúak, rosszul kiégetettek, ezért a barna színű darabokon szürke vagy fekete foltok láthatók. Felső harmadukban átfűrés van, egy részükön a felerősítő zsinór lenyomata is megmaradt. Ltsz: R.2000.4-24.

Gúla alakú, tetején benyomás, oldalán a szövőszék zsinórjának lenyomata megmaradt. M: 12,3 cm. Sz: 7,3 cm. (II. tábla. 3.).

Gúla alakú, tetején benyomás, oldalán a szövőszék zsinórjának lenyomata megmaradt. M: 12,3 cm. Sz: 7,3 cm. (II tábla. 6.).

Gúla alakú, tetején benyomás, oldalán a szövőszék zsinórjának lenyomata megmaradt. M: 9,8 cm. Sz: 6,1-7,8 cm. (II. tábla. 9.).

Gúla alakú, tetején benyomás. M: 12,5 cm. Sz: 6-7,3 cm. (II. tábla. 11.).

Gúla alakú. M: 13,4 cm. Sz: 8 cm. (II. tábla. 13.)

Gúla alakú nehezékek, aljuk hiányos, az egyik darabon a szövőszék zsinórjának benyomódása megmaradt. M: 10 cm. Sz: 7,5-7,8 cm és M: 10,8 cm. Sz: 6,7-7,8 cm.

Gúla alakúak, tetejükön benyomás. M: 11,1 cm. Sz: 5,6-8,7 cm, M: 11,3 cm. Sz: 5,8-6,3 cm és M: 11,8 cm. Sz: 5,8-6,7 cm.

Hiányos szövőszéknehezékek, az átfűrésnél törtek el. M: 8,2 cm. Sz: 7-7,5 cm, M: 8 cm. Sz: 7,5 cm és M: 7,7 cm. Sz: 7,1-8,3 cm.

Kisebb darabok, az átfűrésnél törtek el, esetleg az előző szövőszéknehezékekhez tartoznak. H: 5,8 cm. Sz: 3,4 cm és H: 4,9 cm. Sz: 4,5 cm.

Szövőszéknehezék aljának töredéke. M: 6,6 cm. Sz: 6,9-7,8 cm.

14. objektum

Enyhén szűkülő falú, enyhén ívelt aljú gödör. Á: 120 cm. Mé: 161 cm. (VI. tábla).

14. objektum nyesése:

1. Oldaltöredék

Árkolt, ívelt, töredék. H: 6,9 cm. Sz: 5 cm. Fv: 0,7 cm. Ltsz: R.2000.6.1.

14. objektum, mé: 50 cm:

2. Megmunkált csonttöredék

Téglatest alakúra vágott csontlemezt. H: 5,5 cm. Sz: 2 cm. V: 0,3 cm. Ltsz: R.2000.6.2. (III. tábla. 10.)

14. objektum, mé: 0-100 cm:

3. Táltöredék

Kihajló peremű, a perem alatt belül árkolt. Sárga, vörös festéssel. Drag. 18/31. edény utánzata. H: 3,9 cm. Sz: 3,5 cm. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.2000.6.3. (III. tábla. 6.)⁹

4. Oldaltöredék

Enyhén ívelt, rádlimitás töredék. Porózus, sárga. H: 2,6 cm. Sz: 2,5 cm. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.2000.6.4.

5. Oldaltöredék

Enyhén ívelt, porózus, barna. H: 4,8 cm. Sz: 3,1 cm.

Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.2000.6.5.

6. Edény töredékei

Kihajló peremű, a váll éles töréssel csatlakozik, fekete. H: 6,1 cm. Sz: 5,4 cm. Fv: 0,4 cm. (III. t. 8.). Az edényhez tartozó kisebb töredék: H: 3,2 cm. Sz: 2,7 cm. Ltsz: R.2000.6.6.

7. Fazék töredékei

Kihajló, profilált peremű, Seprűs díszes fazék töredékei. Fekete, belül szürke. H: 8,7 cm. Sz: 6,3 cm. Fv: 0,6 cm. (III. t. 3.). Az edényhez tartozó kisebb töredékek H: 3,4 cm. Sz: 3 cm. Fv: 0,5 cm. ill. H: 2,6 cm. Sz: 2,4 cm. Ltsz: R.2000.6.7.

8. Oldaltöredékek

Seprűs díszes töredékek, esetleg az előző edény darabjai. Átlagos fv: 0,5 cm- Ltsz: R.2000.6.8.

9. Edény töredékei

Kihajló peremű, a vállon árkolások futnak körbe. Simított, szürke. H: 7,3 cm. Sz: 4,9 cm. Fv: 0,3 cm. Ltsz: R.2000.6.9. (III. tábla. 2.)

10. Edény töredékei

Nagyobb edény oldal- és aljtöredékei. Kaviccral súrún soványított, világosszürke. Átlagos Fv: 1 cm. Ltsz: R.2000.6.10. (III. tábla. 4.)

11. Táltöredék

Kihajló peremű, csillámos felszínű, sötétszürke. H: 6,8 cm. Sz: 4,6 cm. Fv: 0,7 cm. Ltsz: R.2000.6.11. (III. tábla. 9.)

12. Peremtöredék

Kihajló, profilált peremű, sötétszürke. H: 4,1 cm. Sz: 2,5 cm. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.2000.6.12. (III. tábla. 1.)

13. Peremtöredékek

Különböző edények kihajló peremű, szürke színű töredékei. H: 3 cm. Sz: 2,5 cm. Fv: 0,6 cm, ill. H: 2,7 cm. Sz: 1,8 cm. Fv: 0,7 cm. Ltsz: R.2000.6.13.

14. Oldaltöredékek

Ívelt, finoman iszapolt, szürke színű töredékek, esetleg egy edény darabjai. Átlagos Fv: 0,6 cm. Ltsz: R.2000.6.14.

15. Fazéktöredék

Bordadíszes, ívelt, szürke színű töredék. H: 4,2 cm. Sz: 4,1 cm. Fv: 0,4 cm. Ltsz: R.2000.6.15.

16. Oldaltöredék

Ívelt válltöredék, kaviccral soványított, szürke. H: 4,2 cm. Sz: 2,7 cm. Fv: 0,4 cm. Ltsz: R.2000.6.16.

17. Oldaltöredék

Ívelt válltöredék, kaviccral soványított, szürke. H: 4,1 cm. Sz: 3,9 cm. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.2000.6.17.

18. Oldaltöredék

Árkolt, szürke színű oldaltöredék. H: 5,8 cm. Sz: 3,1 cm. Fv: 0,6 cm. Ltsz: R.2000.6.19. (III. tábla. 5)

19. Oldaltöredék

Seprűs díszes, árkolt, fekete-barna színű töredék. H: 4 cm. Sz: 2,8 cm. Fv: 0,6 cm. Ltsz: R.2000.6.20.

20. Fazék töredékei

Részben seprűs díszes, fekete-barna színű töredékek, valószínűleg egy edény darabjai (9 db). Átlagos Fv: 0,8 cm. Ltsz: R.2000.6.21.

21. Oldaltöredék

Ívelt, jól korongozott, szürke. H: 6,5 cm. Sz: 4,4 cm. Fv: 1 cm. Ltsz: R.2000.6.22.

⁹ A lelőhelyen előkerült terra sigillata és utánzat meghatározását Horváth Friderikának ezúton is köszönöm.

22. Aljtöredék

Jól korongozott, szürke. H: 5,6 cm. Sz: 4,4 cm. Fv: 0,9 cm. Ltsz: R.2000.6.23. (III. tábla. 7.)

23. Téglatöredék

Újbenyomásos töredék, barna-piros. H: 8,5 cm. Sz: 7,2 cm. M: 0,9 cm. Ltsz: R.2000.6.24.

24. Fenőkő töredéke

Trapéz keresztmetszetű, szürke kvarc homokkő. H: 8,5 cm. Sz: 6,9 cm. M: 3,4 cm. Ltsz: R.2000.6.25.

25. Patics

Áglenyomatós töredék, barna-piros. H: 7,2 cm. Sz: 6,5 cm. Ltsz: R.2000.6.26.

14. *objektum, Mé: 100 cm-től a gödör aljáig:*

26. Patics

Áglenyomatós töredék, barna. H: 5,8 cm. Sz: 4,1 cm. Ltsz: R.2000.6.27.

27. Kőtöredék

Amorf töredék, szürke színű bazalttufa. H: 6,1 cm. Sz: 5,4 cm. Ltsz: R.2000.6.28.

25. objektum

Téglalap alakú, lekerekített sarkú, csaknem négyzetes építmény (H: 300 cm. Sz: 270 cm. VII. t.). A bányakitermelés során csaknem teljesen elpusztult, mélysége csak néhány cm volt. Az építmény alja egyenletlen, délnyugat felé lejt, sározásnak vagy döngölésnek nem volt nyoma. Az objektum négy sarkán és középen, a keleti és nyugati részen, egy-egy, összesen 6 cölöplyuka volt. Az összes cölöplyuk körül kisebb gödör volt, ami arra utal, hogy a cölöpöket kiásták. Ezt megerősíti az is, hogy több cölöplyukból került elő kerámatöredék és megmunkált agancsdarab.

25. objektum, mélység: 120-150 cm:

1. Aljtöredék

Finoman iszapolt, szürke. H: 5,6 cm. Sz: 4,4 cm. Fv: 0,8 cm. Ltsz: R.2000.7.1. (III. tábla. 18)

2. Oldaltöredékek

Finoman iszapolt, simított, szürke színű töredékek (4 db). Átlagos Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.2000.7.2.

3. Oldaltöredék

Enyhén ívelt, szürke. H: 2,2 cm. Sz: 2,2 cm. Fv: 0,6. Ltsz: R.2000.7.2.

4. Kovadarab

Barna színű töredék. H: 1,8 cm. Sz: 1,5 cm. Ltsz: R.2000.7.3.

5. Csiszolókő

Egyik oldalán lesimított, szürke színű bazalttufa. H: 5,4 cm. Sz: 4,5 cm. Ltsz: R.2000.7.4.

6. Megmunkált agancsdarab

Két végén levágott, oldalt megfaragott agancsdarab. H: 3,9 cm. Á: 0,9-1,7 cm. Ltsz: R.2000.7.6. (III. tábla. 11.)

7. Megmunkált agancsdarab

Oldalain megfaragott agancsdarab. H: 3 cm. Á: 1,9 cm. Ltsz: R.2000.7.7.

8. Megmunkált agancsdarab

Két végén levágott agancsdarabok (5 db). Átlagos Á: 3 cm. Ltsz: R.2000.7.8. (III. tábla. 11. és IV. tábla. 4-5.)

9. Megmunkált agancsdarab

Két végén levágott, oldalából egy szelet ki van vágva. Felő részén három koncentrikus kör alakú bevésés látható.

H: 9 cm. Á: 2,5 cm. Ltsz: R.2000.7.9. (III. tábla. 17.).

10. Megmunkált agancsdarab

Egyik végükön lefűrészelt agancsdarabok (3 db). Átlagos Á: 2,5 cm. Ltsz: R.2000.7.10. (IV. tábla. 6.)

1. Megmunkált agancsdarab

Kisebb töredékek, egyik oldaluk lefűrészelt (11 db). H: 3-6,8 cm. Ltsz: R.2000.7.11.

25. *objektum, mélység: 150-160 cm:*

12. Megmunkált agancsdarab

Egyik végén levágott, oldalt bevágott darab. H: 5,4 cm. Á: 2,9-1,7 cm. Ltsz: R.2000.7.12. (III. tábla. 12.)

13. Megmunkált agancsdarab

Három oldalán levágott csontlap. H: 2,9 cm. Sz: 2 cm. V: 0,3 cm. Ltsz: R.2000.7.13. (III. tábla. 16.)

14. Megmunkált agancsdarab

Két végén levágott agancsdarabok (5 db). Átlagos Á: 1,6. Ltsz: R.2000.7.14.

15. Megmunkált agancsdarab

Egyik végükön lefűrészelt agancsdarabok (8 db). Átlagos Á: 1,9 cm. Ltsz: R.2000.7.15.

16. Megmunkált agancsdarab

Lefűrészelt agancstő darabok (4 db). Átlagos Á: 5,7 cm. Ltsz: R.2000.7.16. (III. tábla. 14.)

17. Peremtöredék

Kihajló, barna színű peremtöredék. H: 5 cm. Sz: 2,2 cm. Fv: 0,6 cm. Ltsz: R.2000.7.17. (III. tábla. 13.)

25. *objektum alja:*

18. Fazéktöredék

Seprűs díszes oldaltöredék, kavicsal soványított, sötétszürke. H: 3,4 cm. Sz: 3,2 cm. Fv: 0,4 cm. Ltsz: R.2000.7.18.

19. Oldaltöredékek

Finoman iszapolt, szürke színű, simított töredékek (4 db), valószínűleg egy edény darabjai. Fv: 0,3 cm. Ltsz: R.2000.7.19. (III. tábla. 15.)

20. Oldaltöredékek

Simított, szürke színű töredékek (3 db). Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.2000.7.20.

21. Oldaltöredékek

Különböző edények, szürke színű töredékei. Fv: 0,2 és 0,8 cm. Ltsz: R.2000.7.21-22.

22. Fenőkő töredéke

Félkör keresztmetszetű, szürke kvarc homokkő. H: 3,1 cm. SZ: 3 cm. M: 2,9 cm. Ltsz: R.2000.7.23. (III. tábla. 19.)

1. *(nyugati cölöplyuk):*

23. Patics

Barna színű töredék. H: 3,2 cm. Sz: 2,5 cm. Ltsz: R.2000.7.24.

24. Megmunkált agancsdarabok

Egyik, ill. mindkét végén lefűrészelt agancsdarab. H: 4,6 cm. Á: 1,8 cm, ill. H: 5,8 cm. Á: 2,1 cm. Ltsz: R.2000.7.25. (III. tábla. 20.)

2. *(keleti cölöplyuk):*

25. Megmunkált agancsdarab

Végén levágott, oldalát négyzet keresztmetszetűvé formált agancsdarab. H: 6,1 cm. Á: 1,8 cm. Ltsz: R.2000.7.26. (IV. tábla. 2.)

26. Megmunkált agancsdarab

Két végén lefűrészelt agancsdarab. H: 5,5 cm. Á: 3,1 cm. Ltsz: R.2000.7.27. (IV. tábla. 1.)

27. Oldaltöredék

Szürke színű, ívelt töredék. H: 2,8 cm. Sz: 2 cm. Fv: 0,7 cm. Ltsz: R.2000.7.28.

5. (délkeleti cölöplyuk):

28. Megmunkált agancsdarab

Két végén levágott agancsdarab. H: 6,9 cm. Á: 2,2 cm. Ltsz: R.2000.7.29. (IV. tábla. 3.)

6. (északkeleti cölöplyuk):

29. Téglatöredék

Vörös színű töredék. H: 7,1 cm. Sz: 5,9 cm. M: 2,3 cm. Ltsz: R.2000.7.30.

30. Oldaltöredék

Szürke színű, ívelt töredék. H: 2,4 cm. Sz: 1,7 cm. Fv: 0,8 cm. Ltsz: R.2000.7.31.

31. Megmunkált agancsdarabok

Egyik végükön lefűrészelt agancsdarabok (5 db). Átlagos Á: 0,6 cm. Ltsz: R.2000.7.32.

26. objektum

A bányaművelés során csaknem teljesen elpusztult objektum. Felszínéről, gyöngy mellett, égett tapasztásdarabok kerültek elő. Lehet, hogy egy kemence hamusgödre volt, vagy a gödör felszínén hosszan tartó tüzelés folyt, az erős pusztulás miatt már nem lehetett megállapítani. Az objektum fala meredek, alja teknős. H: 140 cm. Sz: 100 cm. Mé: 33 cm. (VI. tábla.)

1. Gyöngy

Sárga szemes, sötétkék színű üvegyöngy. Á: 0,8 cm. Ltsz: R.2000.8.1. (IV. tábla. 10. és 1. ábra.)

2. Fazék töredékei

Kihajló peremű, kézi korongon készült fazék töredékei. Barna, belül fekete. H: 12,4 cm. Sz: 8,9 cm. Fv: 0,7 cm. Ltsz: R.2000.8.2. (IV. tábla. 9.)

3. Fazék töredékei

Hasonló anyagú, barna színű töredékek (5 db), esetleg az előző edényhez tartoznak. Átlagos Fv: 0,7 cm. Ltsz: R.2000.8.3-4.

4. Fazék töredékei

Bordadíszes, szürke színű oldaltöredékek. H: 4,5 cm. Sz: 4,2 cm. Fv: 0,4 cm. (IV. tábla. 7.). A másik töredék H: 3,6 cm. Sz: 3,1 cm. Ltsz: R.2000.8.5.

5. Fazék töredékei

Különböző edények jól korongozott, szürke és bar-

1. ábra. Gyöngy a 26. objektumból.

na színű töredékei (3 db). Átlagos Fv: 0,7 cm. Ltsz: R.2000.8.6-7. (IV. tábla. 8.)

6. Patics

Barna színű töredék. H: 4,5 cm. Sz: 2,8 cm. Ltsz: R.2000.8.8.

34. objektum

Nagyjából kör alakú, meredek falú, teknős aljú gödör. Betöltése fekete, tetején átégett vörös réteg. Biztosan nem kemence volt, esetleg alkalmi tűzrakó hely lehetett. Á: 80 cm. Mé: 22 cm. (VI. tábla.)

1. Fazéktöredék

Jól korongozott, bordázott, szürke. H: 4,2 cm. Sz: 3,9 cm. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.2000.9.1.

2. Fazék töredékei

Kézi korongon készült, kavicsal soványított fekete és barna színű töredékek, esetleg egy edény darabjai (11 db). Fv: 0,4 cm. Ltsz: R.2000.9.2.

3. Kőtöredék

Barna-szürke színű bazalttufa töredéke. H: 6,1 cm. Sz: 3,8 cm. Ltsz: R.2000.9.3.

38. objektum

Ívelt oldalú tárológödör, betöltése fekete, alja nem került kibontásra. Á: 100 cm. Mé: 100 cm, a teljes mélysége kb. 160 cm lehetett. (VI. tábla.)

1. Edénytöredék

Kihajló peremű, a vállán ferde bevágások sorakoznak, szürke. H: 7,1 cm. Sz: 6,5 cm. Fv: 0,6 cm. Ltsz: R.2000.10.1. (IV. tábla. 12.)

2. Edénytöredékek

Jól korongozott szürke színű alj- és oldaltöredékek, egy edényhez tartoznak. Az oldaltöredék bordázott. H: 4,7 cm. Sz: 3,3 cm. Fv: 0,6 cm, ill. H: 5,9 cm. Sz: 4,4 cm. Fv: 0,8 cm. Ltsz: R.2000.10.2.

3. Oldaltöredék

Jól korongozott, szürke színű töredék. H: 4,2 cm. Sz: 2,2 cm. Fv: 0,4 cm. Ltsz: R.2000.10.3.

4. Fültöredék

Jól korongozott, árktolt, szürke színű töredék. H: 10,9 cm. Sz: 3,7 cm. Fv: 1,3 cm. Ltsz: R.2000.10.4.

5. Aljtöredékek

Nagyobb edények aljtöredékei. Jól korongozott, szürke színű töredékek. Tör M: 4,7 cm. Fv: 1,24 cm, ill. Tör. M: 4,9 cm. Fv: 1,2 cm. Ltsz: R.2000.10.5. (IV. tábla. 11.)

6. Patics

Áglenyomatos, barna színű töredék. H: 7,8 cm. Sz: 4,9 cm. Ltsz: R.2000.10.6.

7. Csiszolókő töredéke

Egyik oldalán lecsiszolt vörös színű töredék. Anyaga kvarc homokkő, színe másodlagos égésre utal. H: 6,5 cm. Sz: 5,5 cm. Ltsz: R.2000.10.7.

43. objektum

Az objektum metszetét lehetett megfigyelni a bányafalában. A kitermelt földből állatcsont és patics mellett néhány római kerámiatöredék is előkerült.

1. Edénytöredék

Nagyobb edény éles töréssel csatlakozó váll- és hastöredéke. A vállon besímtott X alakú minta fut kör-

be. Szürke. H: 4,6 cm. Sz: 4,2 cm. Fv: 0,4 cm. Ltsz: R.2000.11.1. (IV. tábla. 15.)

2. Edénytöredék

Ívelt, összeillő töredékek, bordázott, barna. H: 3,7 cm. Sz: 3,4 cm. Fv: 0,6 cm. Ltsz: R.2000.11.2 (IV. tábla. 14.)

3. Edénytöredékek

Különböző edények vékonyfalú, barna színű töredékei. H: 4,4 cm. Sz: 3,9 cm. Fv: 0,3 cm, ill. H: 4,5 cm. Sz: 2,9 cm. Fv: 0,4 cm. Ltsz: R.2000.11.3 (IV. tábla. 13.)

4. Edénytöredékek

Különböző edények szürke színű, részben sávos simítású töredékei. Átlagos Fv: 0,4 cm. Ltsz: R.2000.11.4

5. Patics

Barna, belül feketére égett töredék. H. 9,2 cm. Sz: 5,2 cm. Ltsz: R.2000.11.5

Szórványleletek

Szórványleletek az 1990. évi leletmentésből:

1. Terra sigillata edény töredéke

Figurális díszítésű edény piros színű töredéke. Drag. 37. edény töredéke, Rheinzaberni műhely. 180-220/230. között készült. H: 2,9 cm. Sz: 2,5 cm. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.2000.5.1. (IV. tábla. 19.)

2. Edénytöredék

Kihajló peremű, a vállon borda fut körbe, szürke. H: 5,7 cm. Sz: 4,1 cm. Fv: 0,4 cm. Ltsz: R.2000.5.2.

3. Fazéktöredék

Kihajló, profilált peremű, szürke színű, összeillő töredékek. H: 4,3 cm. Sz: 3,4 cm. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.2000.5.3. (IV. tábla. 17.)

4. Oldaltöredék

Bordadíszes oldaltöredék, szürke. H: 5 cm. Sz: 4,1 cm. Fv: 0,4 cm. Ltsz: R.2000.5.4. (IV. tábla. 16.)

5. Oldaltöredék

Ívelt, szürke színű töredék. H: 5,8 cm. Sz: 2,4 cm. Fv: 0,4 cm. Ltsz: R.2000.5.5.

6. Oldaltöredék

Kézi korongon készült, kavicsal sűrűn soványított. Kívül barna, belül fekete. H: 4,5 cm. Sz: 4,4 cm. Fv: 0,6 cm. Ltsz: R.2000.5.6.

7. Oldaltöredékek

Különböző edények enyhén ívelt töredékei (4 db). Jól korongolt, szürke, ill. barna. Átlagos Fv: 0,7 cm. Ltsz: R.2000.5.7.

8. Megmunkált agancsdarab

Lefűrészelt agancsdarab égésnyomokkal. H: 5,7 cm. Sz: 3,1 cm. Ltsz: R.2000.5.10. (IV. tábla. 18.)

Szórványlelet az 1994. évi leletmentésből:

9. Csontfésű töredékei.

A két töredékes szorítólemez mellett, a belső rész négy kisebb darabja maradt meg. A szorítólemezek szélei bevagdostak, közepük árkolásokkal tagolt X alakú, és rácsmintás véséssel díszített. A felerősítő vasszegek közül kettő maradt meg. A szorítólemezek H: 6,4 és 5,1 cm, Sz: 1,6 cm. A belső rész Sz: 4,5 cm. Ltsz: R.2000.12.1. (IV. tábla. 21.)¹⁰

10 Tóth József (Ordacsehi, Kossuth u. 41.) ajándékként került be a kaposvári múzeumba. A bánya keleti részén került elő, leletmentés során objektumot nem lehetett megfigyelni. Tóth Józsefnek ezúton is köszönöm a lelet beadását

Szórványlelet az 1995. évi leletmentésből:

10. Bronzcsat.

Ép bronzcsat vaspecekkel, a csattest szélén két árkolással díszített, belül a felerősítő bronzszegecs is megmaradt. H: 1,8 cm. Sz: 1,4 cm. M: 0,5 cm. Ltsz: R.2000.13.1. (IV. tábla. 20. és 2. ábra.)¹¹

2. ábra. Szórvány bronzcsat.

A leletanyag értékelése

Kerámia

Az összesen nyolc objektumból, nagyon kevés leletanyag került elő. Ennek oka az, hogy a bányászás nagyon lepusztította a telepet. A leletanyag döntő része kerámia-töredék. Az előkerülési körülmények miatt ép, vagy kiegészíthető edény nem volt. Előfordult, hogy egy edénynek több darabja is megmaradt, több esetben a hasonló töredékek egy edényhez tartozhattak. A legtöbb kerámialelet apró oldaltöredék, melyet edénytípushoz nem lehet kötni. Az edénytöredékek sérültek, kopottak, a besimított darabokon a díszítés is erősen lekopott. Egy másodlagosan égett töredék került elő (1990/2. objektum 19. lelet), több töredék az egyenetlen kiégetés miatt foltos. A legtöbb darab házikerámia, néhány simított és besimított díszítéssel rendelkező töredék került még elő. Feltűnő, hogy egyetlen egy mázas töredéket sem találtak a leletmentések során. A házikerámián belül túlsúlyban vannak a keményre kiégetett, zömében szürke, sötétszürke színű töredékek. Néhány darab barna színű. Jellemző a kavicsal való soványítás, több esetben erősen, túlzottan is. A legtöbb lelet díszítetlen, kevés darabon seprűzés, fésűdsz, vagy gyengén kiemelkedő bordázás látható. Nagy százalékkal képviseltetik magukat a finoman iszapolt darabok, ezeknél feltűnően nagy számban található olyan edények, melyeken hornyolt bordázás található. Kevés kézi korongon készült edény került elő, ezek mindegyike díszítetlen, de jó kidolgozásúnak mondhatóak. A felismerhető darabok nagy része fazekakhoz tartozó

11 1995-ben, a bánya északkeleti részén került elő, felszíni szórványként.

töredék. A kisebb, nem meghatározható darabok nagy hányada, valószínűleg ehhez az edénytípushoz tartozott. Mind durvább kivitelben, mind finoman iszapolt anyaggal előfordulnak. Jellemző a hornyolt bordázás, ami a leányfalui típus jellemzője.¹² A tovább élő díszítésmód legközelebb egy 5. század 2. felére keltezett Balatonszemes- Szemesi-berekben feltárt sírban fordul elő.¹³ A finoman iszapolt edények közül néhány darab esetleg már a következő típushoz, a kancsókhöz és korsókhöz is tartozhat. Ezek az edények a fazekak leletmennyiségéhez képest jóval kisebb arányban fordulnak elő. Kancsó vagy korsó vastag falú, kavicsal durván soványított töredékei a 14. objektumból kerültek elő (III. tábla. 4.). Háromosztatú fültöredék a 38. gödör lelete, ugyanabban az objektumban talált kihajló, legömbölyített peremű, vállán ferde bevágásokkal díszített edénytöredék korsó vagy nagyméretű fazék töredéke lehetett. Egy kisebb töredéken a fül indulási helye maradt meg (I. tábla. 10.), az edényt hornyolt bordázással díszítették. Néhány töredék tálakhoz tartozott. Egy finoman kidolgozott, besimított díszű darabhoz (I. tábla. 6.) hasonló a leányfalui őrtoronnyból ismert.¹⁴ Egy barna színű, vastag falú, S-profilú töredék párhuzamát ugyanott találjuk meg.¹⁵ Egy keményre kiégett, vállán bordadíszes töredék szórványként került elő. Megfelelőit megtaláljuk a pomázi villa leletei között.¹⁶ Előfordul a Keszthely-fenekpusztai erőd anyagában is.¹⁷ A kézi korongon készült edények közül egy nagyobb töredék az ordacsehi 26. objektumban volt (IV. tábla. 9.). Megfelelője a leányfalui anyagban fordult elő.¹⁸ Az edényforma átmenetet képez a korsó és a fazék között.¹⁹ Több, kisebb töredék, mely az ordacsehi telep területén került elő (1990/1. objektum 14. és a 14. objektum 18. lelete), fazékhoz tartozhatott. Néhány töredéken besimított díszítés található. A 43. objektum edénydarabján besimított X alakú díszítése rácsformát jelez (IV. tábla. 15.). Hasonló díszítése volt egy bikónikus táltöredéknek, mely nagyon kopott volta miatt rosszul kivehető, ezért rajzon nem is jeleztük (I. tábla. 6.). Több, szintén lekopott simítású darab a csontfaragó műhely aljáról került elő. A vékony- és vastag falú töredékek egy vagy két edényhez tartozhattak. Simított felületű edény több töredéke a 14. gödör leletei között volt (III. tábla. 2.). A feltűnően kevés számú, simított felületű és besimított darab a leányfalui őrtoronny 370–420/430 közé keltezhető anyagával mutat hasonlóságot.²⁰ Ordacsehiben két terra sigillata töredék került elő. Az egyik Drag 37. táltöredék, szórványlelet (IV. tábla. 19.). Rheinzaberni műhely terméke, 180-220/230 között készült. A másik darab (III. tábla. 6.) Drag. 18/31 edény utánzata, a 14. gödör anyagához tartozhatott. Ugyanebben az objektumban egy kisebb, rádlimintás, porózus, sárga

színű töredék is volt. A felsorolt edények nem tartoztak a késő római telep anyagához, a középső császárkor termékei.

Az ordacsehi kerámialeletek legjobban a limesmenti, késő római erődítmények anyagával rokoníthatók, Pilismarót-Malompaták,²¹ Pilisszántó-Kálvária,²² Leányfalu,²³ Dunabogdány,²⁴ és Visegrád-Gizellamajor²⁵ anyaga mellett a tokodi²⁶ és fenépusztai²⁷ erődök leleteit érdemes kiemelni. Távolabbi területek anyaga is nagy hasonlóságot mutat, pl. a Limberg-hedenstatti leletek.²⁸ Az értelemszerűen jóval szerényebb ordacsehi kerámialeletekből, mint már utaltunk rá, teljesen hiányoznak a mázas edények, a simított felületű és besimított díszítésű anyag is minimális. A mindennapi élethez szükséges fazekak és korsók, kancsók jelzik az ordacsehi műhely egykori tulajdonosának igényét. A kerámialeleteket néhány téglatöredék egészíti ki.

Eszközök, viseleti tárgyak

Az ordacsehi objektumokból fémeszközök nem kerültek elő. Áttételesen mégis, a leletmentéseken megtalált fenőkövek, ezek meglétére utalnak. A három fenőkö (II. tábla. 5. és III. tábla. 19.) a lakógödörből és a műhelyben volt. Mindegyik sérült, erős kopottságuk hosszú használatra utal. Két kovakő is előkerült, ezek az őskori telepről is származhatnak, de a római kori használata is lehetséges. Az 1990/2. számú gödörhához tartozó megmunkált kődarab rendeltetése ismeretlen. Ugyanannak az objektumnak az alján heverő nehezekek feltehetően egyazon szövöszék részei lehettek. A nehezekek, méretük alapján, durvább szövet készítéséhez szolgáltak.²⁹

A kécsimezői leletek egyetlen fémtárgya egy szórványként előkerült bronzcsat (IV. tábla. 20. és 2. ábra.). A kisméretű, díszített csattestű, de vaspeckes csat a római viseleti tárgyak közé tartozik.³⁰ Gyakori melléklete a késő római temetőknél, pl. Somogyzil, 72. sír,³¹ és 144. sír.³² A ságvári temetőben, az egyes előfordulások mellett, két sírból, párban is előkerült.³³ Objektumból származik egy sárgaszemes, sötétkék színű üvegyöngy (IV. tábla. 10., 1. ábra.).³⁴

Az objektumokból és szórványként előkerült csontfésűk (I. tábla. 1–2. és IV. tábla. 21.) a kétoldalas típusba tartoznak és a 4–5. századra egyaránt keltezhetők.³⁵ Nem tudjuk, hogy a fésűk a helyi műhelyben készültek-e, ahol eleve több az agancstárgy, de a feltevés kézzelfoghatóan tűnik. Az agancsok több ál-

12 Ottományi 1991, 12-13.

13 Bondár- Honti-Kiss 2000, 97. 1, kép.

14 Ottományi 1991, 4. t. 17b.

15 Ottományi 1991, 8. t. 35.

16 B. Thomas 1964, Taf. CLIII.

17 Müller 1979, VII. t. 11.

18 Ottományi 1991, 19. t. 26.

19 Ottományi 1991, 39.

20 Ottományi 1991, 36.

21 Soproni 1978, 36-46. és Ottományi 1996.

22 Maróti 1985.

23 Soproni 1978, 63-66. és Ottományi 1991.

24 Soproni 1978, 62. és Ottományi 1999.

25 Gróf 1987-1989.

26 Lányi 1981.

27 Müller 1979.

28 Trnka-Tuzar 1984.

29 Polka-Hrivnák 2000, 239.

30 Lányi 1972, Abb. 52/18. típus.

31 Sz. Burger 1979, 40. és Taf. 14. 1.

32 Sz. Burger 1979, 590. és Taf. 24. 4.

33 Sz. Burger 1966, 56. sír: 105. és Fig. 98. 4-5. 326. sír: 134. és Fig. 122. 2. és 5.

34 Lányi 1972, Abb. 63/37. típus.

35 T. Bíró 1994, 36-37.

latfaját is képviselhetek.³⁶ Az agancsokon több fázis megmunkálását lehet megfigyelni.³⁷ Érdekes darab a 25/9. tárgy (III. tábla. 17.), melyen három koncentrikus kör alakú bevésés figyelhető meg. Hasonló tárgy, Bartus Dávid véleménye szerint, próbadarab lehetett.³⁸ Csontműhely Intercisából ismert,³⁹ a publikáló Salamon Ágnes szerint Pannoniában több előfordulásával is számolnunk kell.⁴⁰ Ottományi Katalin, ezt elfogadva, több helyet is megjelöl a lehetséges műhelyek közül.⁴¹ Az előkerült leletek alapján, Brigetióban sikerült csontfaragó műhelyt lokalizálni.⁴²

A leletek alapján a telep a 4. század 3. harmada és az 5. század első harmada közötti időszakban volt lakott. A település központi részén lévő csontfaragó műhely különlegessége az, hogy nem nagyobb településen, hanem a tartomány belsejében található. A római kori telep teljes feldolgozása, melyben további csont- és agancstárgyak is találhatóak, a műhely jelentőségét tovább fokozhatja.

Irodalom

- BARTUS D. 2003: Adatok a brigetiói csontfaragó műhely lokalizálásához. – Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Közleményei 10: 55-75.
- T. BÍRÓ M. 1994: The Bone Objects of the Roman Collection. – *Catalogo Museio Nationalis Hungarici. Series Archaeologia II.*
- T. BÍRÓ M. 2009: Historischer Überblick der Beinschnitzerwerkstätten in Intercisa. – *Archaeologiai Értesítő* 134: 63-79.
- T. BÍRÓ M., CHOYKE A. M., VASS L. ÉS VECSEY Á. 2012: Aquincumi csonttárgyak. – *Az Aquincumi Múzeum gyűjteménye 2.*
- BONDÁR M., HONTI SZ. ÉS KISS V. 2000: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (1992-1999). Előzetes jelentés I. – *Somogyi Múzeumok Közleményei* 14: 93-114.
- SZ. BURGER A. 1966: The Late Roman Cemetery at Ságvár. – *Acta Archeologica XVIII*: 99-234.
- SZ. BURGER A. 1979: Der Spätromische Gräberfeld von Somogyiszil. – *Fontes Archaeologici Hungariae.*
- GRÓF P. 1992: Népvándorlás kori vonatkozások egy késő római erőd és temető feltárásának kapcsán. – *Józsa András Múzeum Évkönyve XXX-XXXII*: 129-144.
- LÁNYI V. 1972: Die spätantiken Gräberfelder in Pannonien. – *Acta Archeologica XXIV*: 53-213.
- LÁNYI V. 1981: Die grue Spätromische Keramik von Tokod. In: *Die Spätromische Festung und Das Gräberfeld von Tokod.* – Budapest 1981, 73-120.
- MARÓTI É. 1985: Római őrtorony a pilsszántói Kálvárián. – *Studia Comitatensia* 17: 159-184.
- MÜLLER R. 1979: A Keszthely-fenekpusztai erőd északi kapujának feltárása 1971-ben. – *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 14: 123-156.
- NÉMETH P. G., K. ZOFFMANN ZS. ÉS BARTOSIEWICZ L. 2002: Kelta temető és telep Ordacsehi határában. – *Somogyi Múzeumok Közleményei* 15: 57-74.
- OTTOMÁNYI K. 1991: Késő római kerámia a leányfalui őrtoronyból. – *Studia Comitatensia* 22: 5-144.
- OTTOMÁNYI K. 1996: Eine Töpferwerkstatt der spätromische Keramik mit Glättverzierung in Pilismarót-Malompatak. – *Acta Archeologica XLIII*: 71-133.
- OTTOMÁNYI K. 1999: Late Roman Pottery in the Dunabogdány Camp. – *Antaeus* 24/1997-1998: 333-373.
- OTTOMÁNYI K. 2001: „Hunkori” sírok a pátyi temetőben. – *Archaeologiai Értesítő* 126: 35-74.
- POLKA M. ÉS HRIVNÁK P. P. 2000: A veleimi Szent Vid szövöszéknehezék és orsógomb típusai. – *Panniculus Ser. B. 5*: 237-283.
- SALAMON Á. 1976: Csontműhely Intercisában. – *Archaeologiai Értesítő* 103: 207-15.
- SOPRONI S. 1978: Der Spätromische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. – Budapest 1978.
- B. THOMAS, E. 1964: Römische Villen in Pannonien. – Budapest 1964.
- TRINKA G. UND TUZAR J. 1984: Spätromische/völkerwanderungszeitliche Siedlungsfunde von der Heidenstatt bei Limberg, Maissau, Niederösterreich. – *Archaeologica Austriaca* 68: 111-125.
- VASS L. 2009: Beinschnitzerei in Intercisa. – *Archaeologiai Értesítő* 134: 81-90.

36 T. Bíró 1994, 36-37. T. Bíró M.-Choyke A. M.-Vass L.-Vecsey Á. 2012: Aquincumi csonttárgyak. *Az Aquincumi Múzeum gyűjteménye 2.*, 44-46.

37 Uo.29-31.

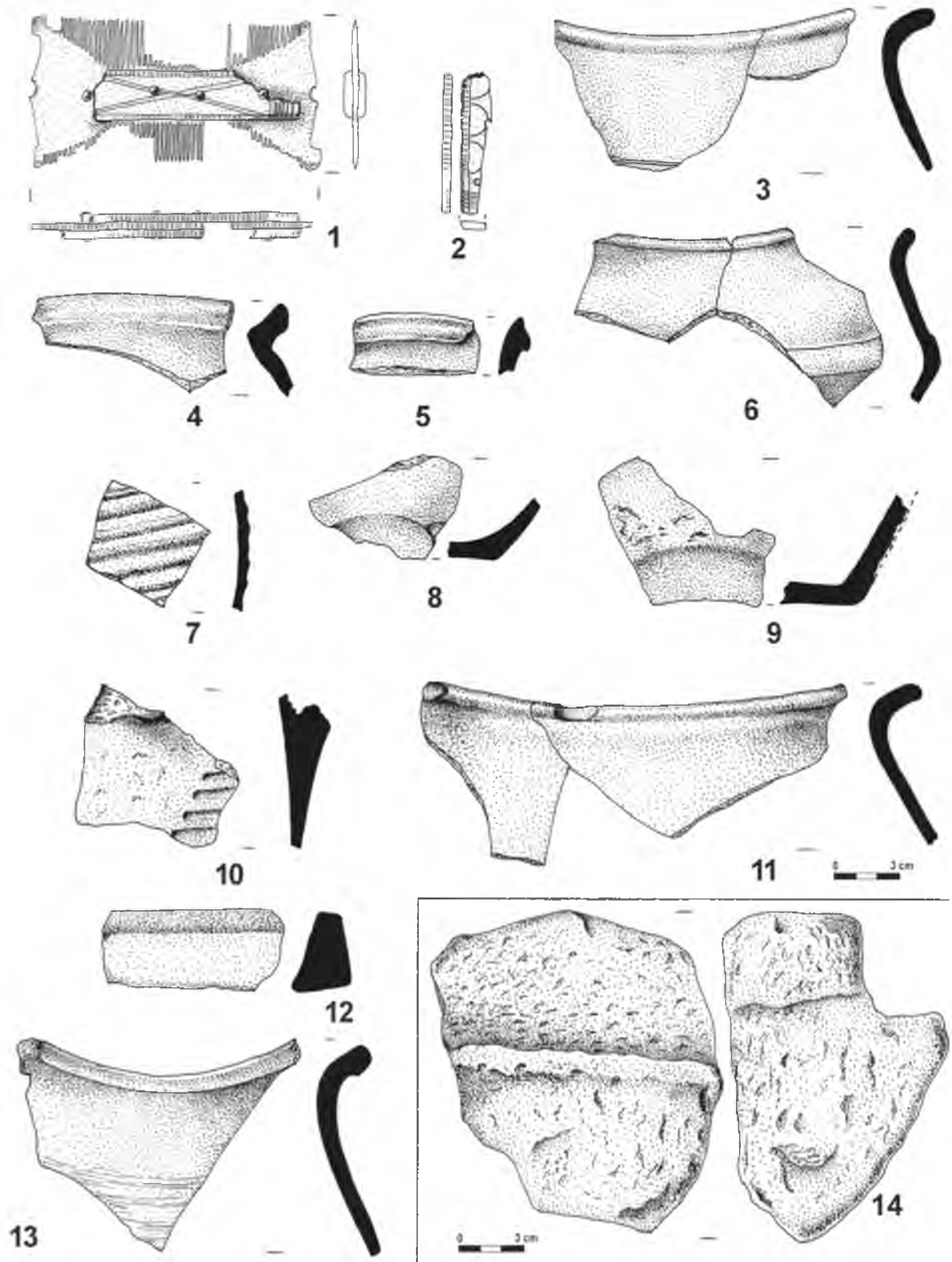
38 Bartus 2003, 63. Kat. 11. II. t. 5.

39 Salamon 1976., T. Bíró 2009. és Vass 2009.

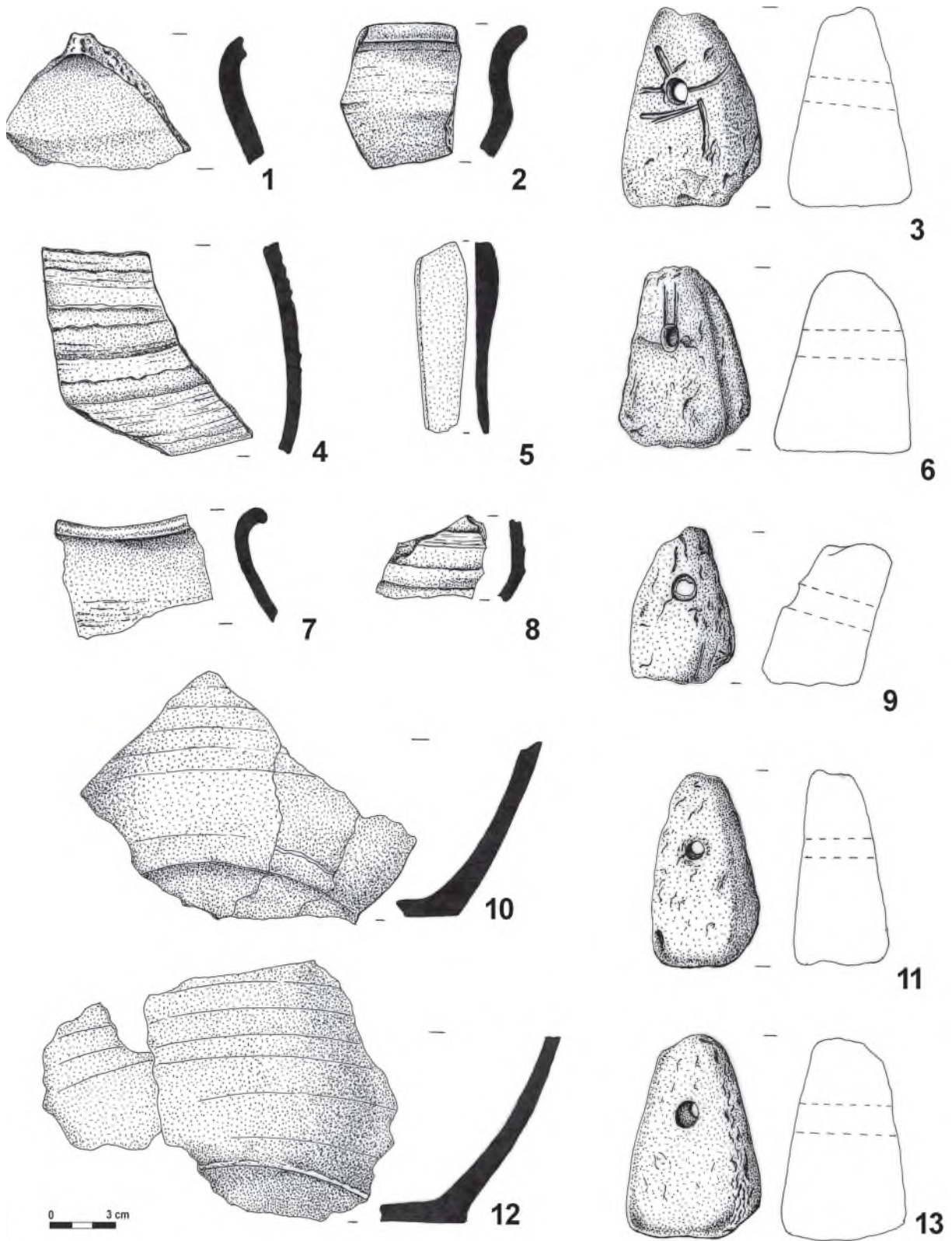
40 Salamon 1976, 208.

41 Ottományi 2001, 54.

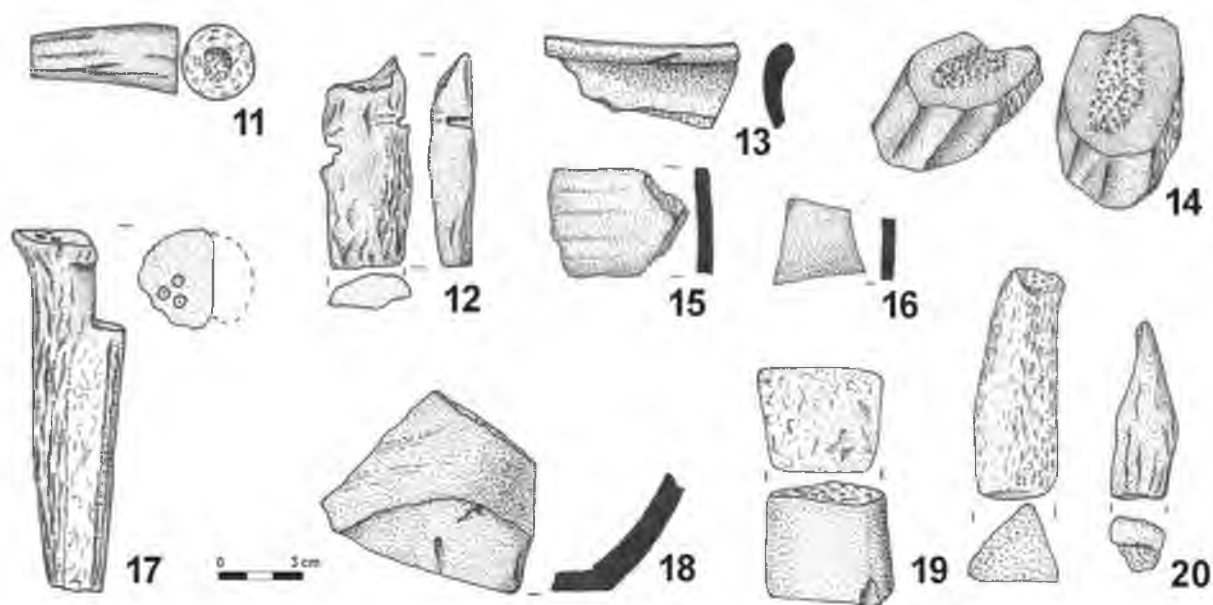
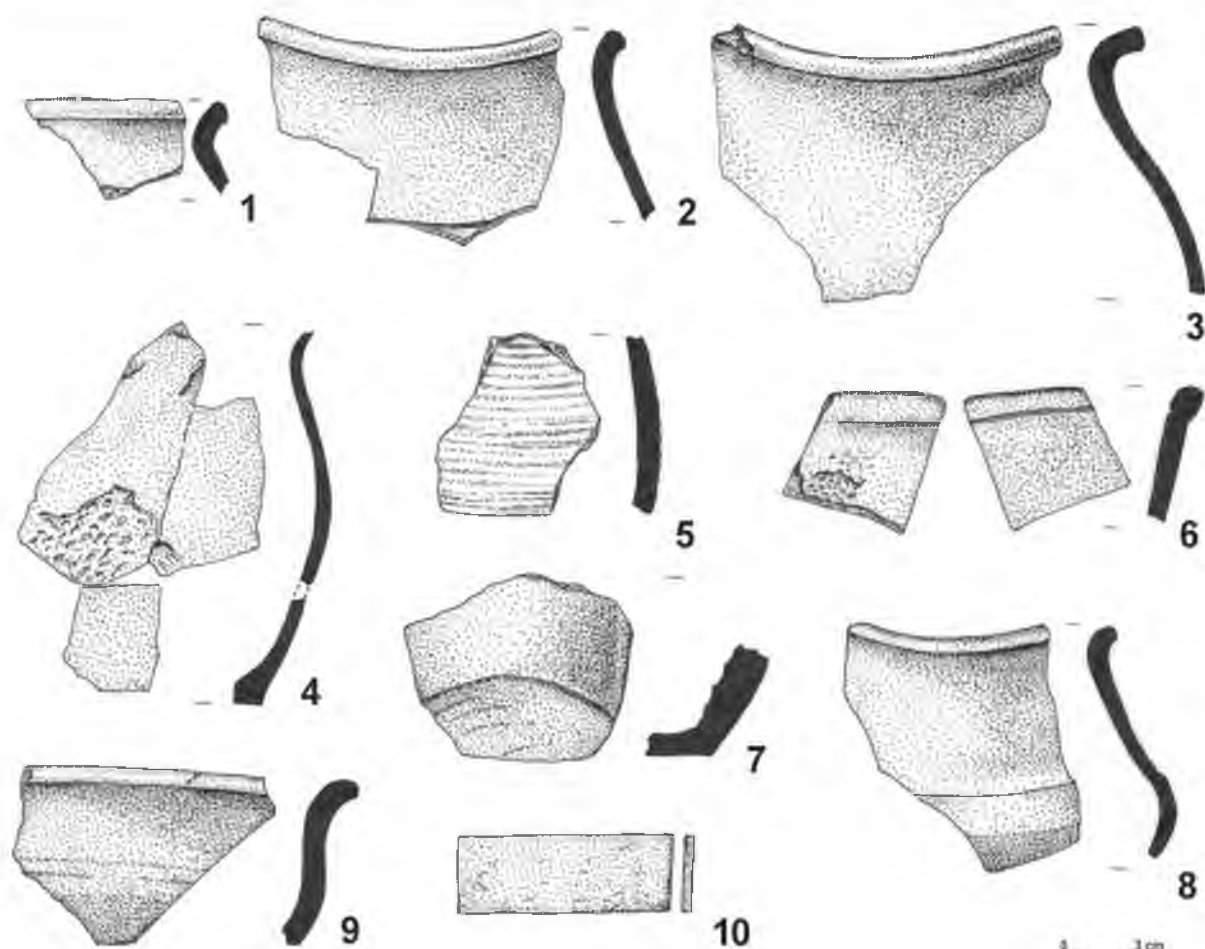
42 Bartus 2003.

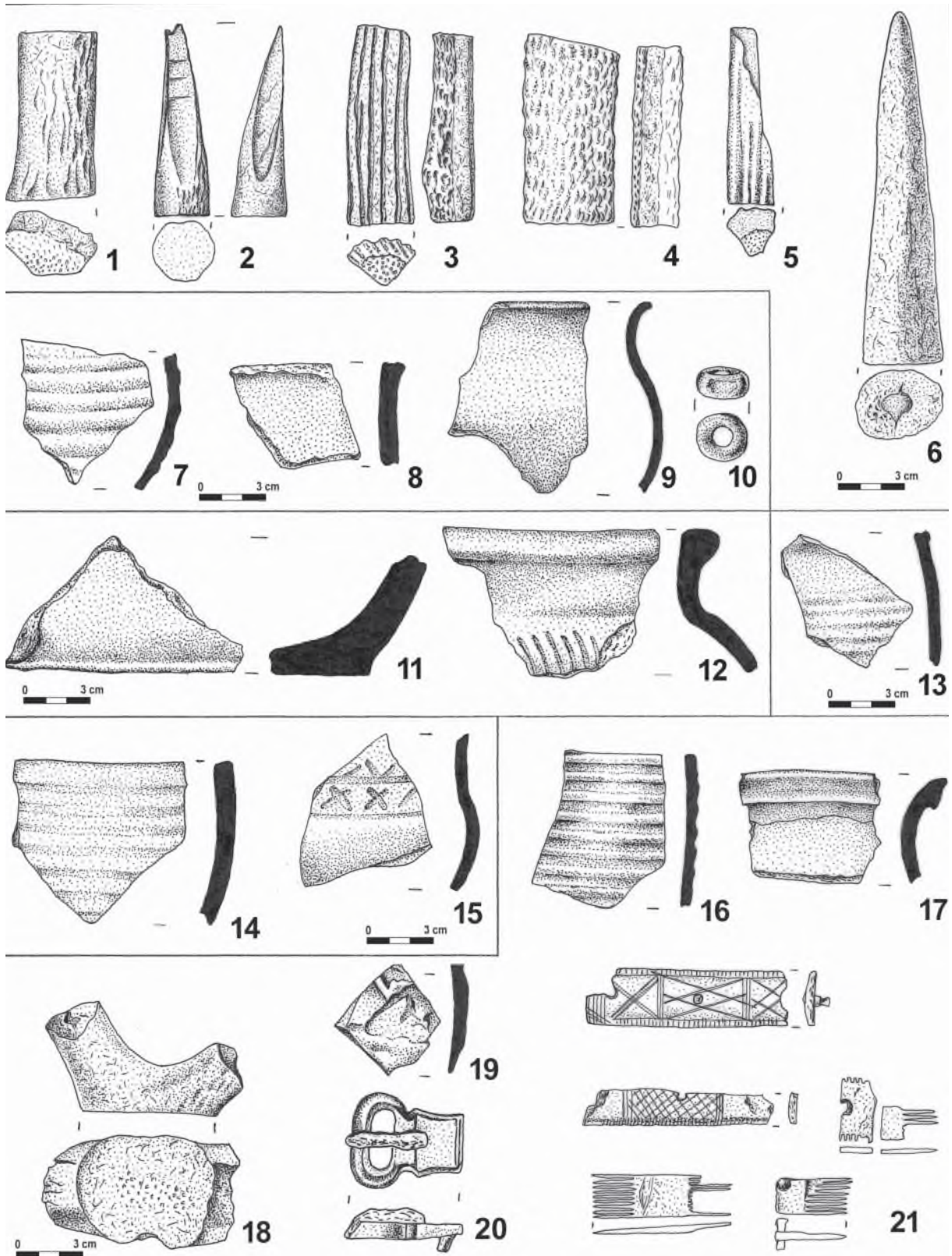
I. tábla: 1-13. 1990/1. objektum. 14. 1990/2. objektum. M: 1:2

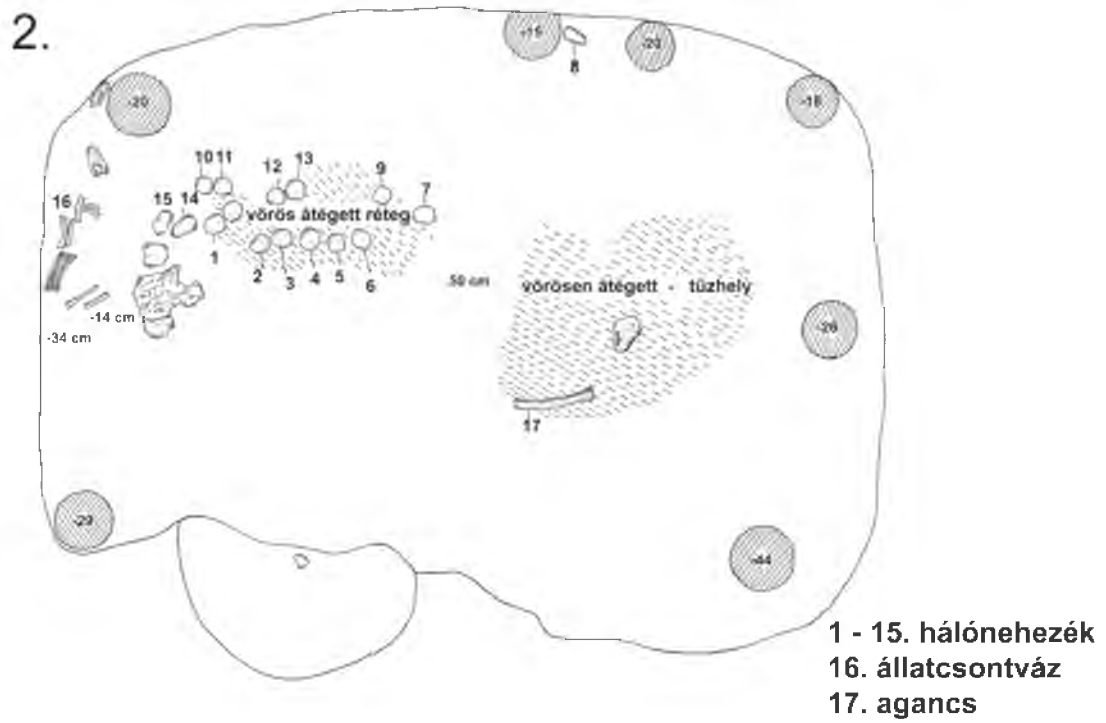
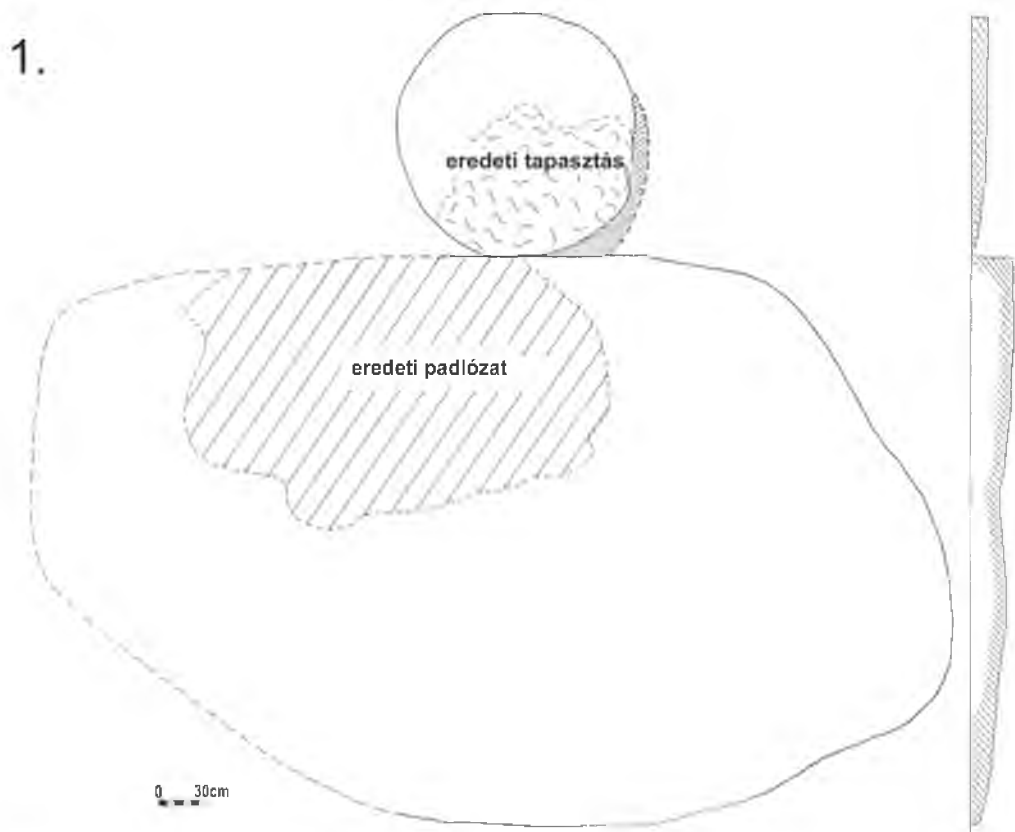
II. tábla: 1-13. 1990/2. objektum. 1-2., 4-5., 7-8., 10. és 12. M: 1:2. 3., 6., 9., 11. és 13. M:1:4

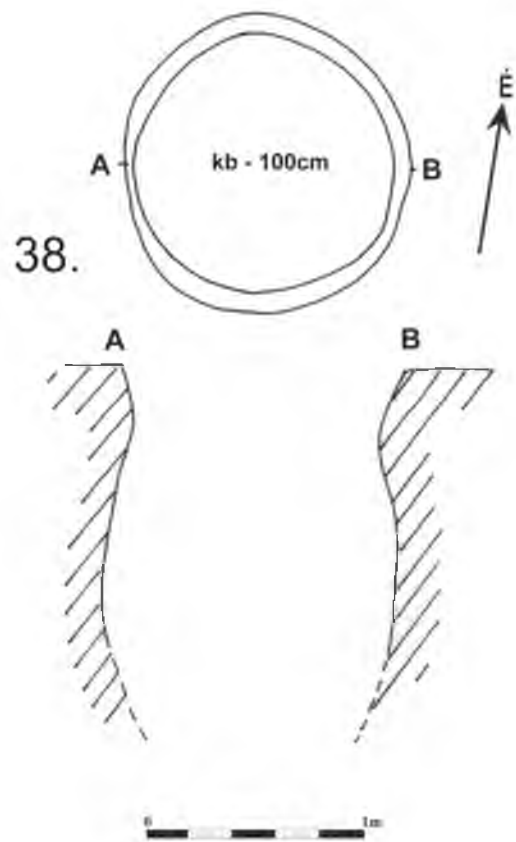
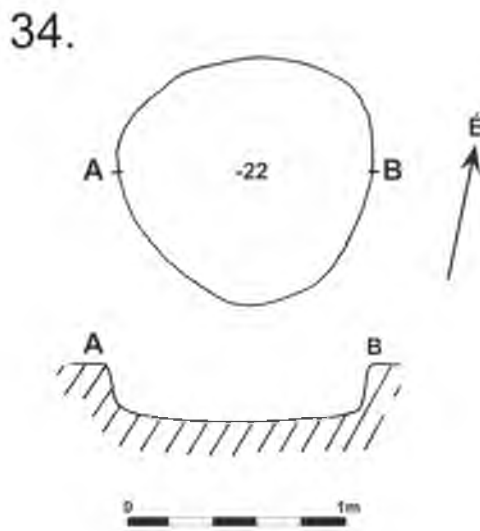
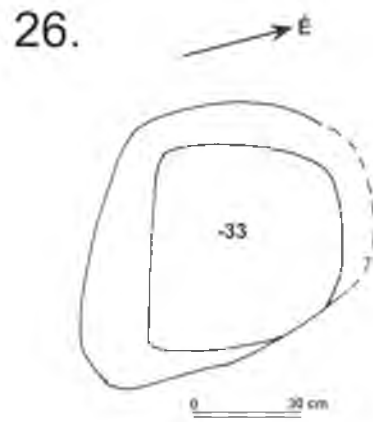
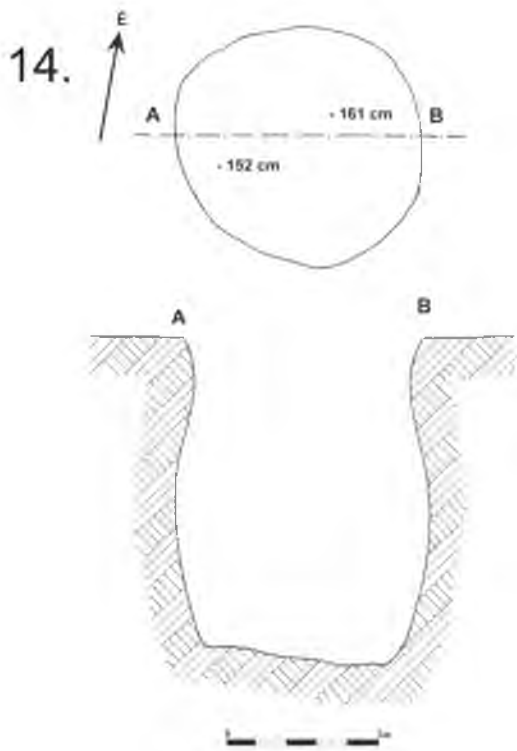
III. tábla: 1-10. 14. objektum. 11-20. 25. objektum. M:1:2

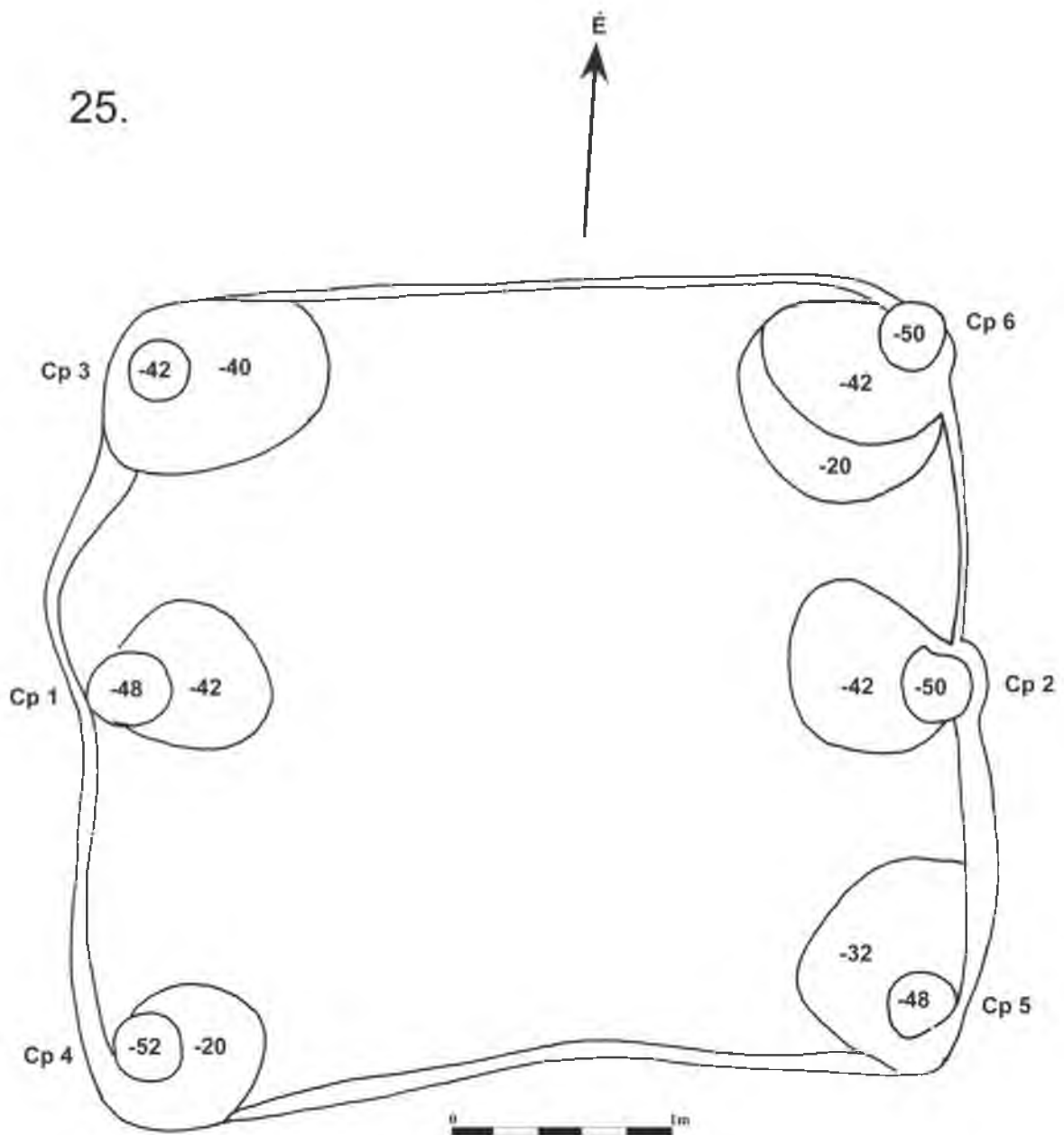
IV. tábla: 1-6. 25. objektum. 7-10. 26. objektum. 11-12. 38. objektum. 13-15. 43. objektum. 1-8.,
11-19. és 21. M: 1:2. 9. M: 1:4. 10. és 20. M:1:1.

V. tábla: 1. 1990/1. objektum. 2. 1990/2. objektum

VI. tábla: 14., 26., 34. és 38. objektum

VII. tábla: 25. objektum

Avar kori ásólapátok és ásóvasalások az avar kori szállásterületről¹

HARAG MÁTYÁS

Somogy Megyei Kormányhivatal Építésügyi és Örökségvédelmi Főosztály Építésügyi és Örökségvédelmi Osztály,
H-7400 Kaposvár, Nagy Imre tér 1.; e-mail: haragmatyas93@gmail.com

HARAG, M.: *Shovels and spades with iron edges from the territory ruled by the Avars.*

Abstract: More than three hundred agricultural tools (mostly sickles) dated to the Avar period (567-822) were found during the excavations of the last 120 years, but only a few spades discovered in the territory were ruled by the Avars. The spades were not just agricultural tools, they were also used to built different kinds of earthworks, such as graves, or construction of dwelling houses and fortifications. The new finds point out that, in the latter times (for example in the Arpadian Age) popular wooden spades with iron edges were used besides the unique designed spades made fully from iron. These well-dated „spade irons” are the newer evidences of the tool-continuity between the Avar and Arpadian Period farming implements.

Keywords: spades, spades with iron edge, tool-continuity, agriculture, Avar Age

Bevezetés

Az ásónak az ekés földművelés elterjedésével mezőgazdasági termelésben főleg a szőlőkben és a kertekben vették hasznát, ugyanakkor 19. században is előfordult még, hogy felszánthatatlan (pl. hegyvidéki, nagyon meredek) szántóföldrészeket ástak fel vele, valamint az igaerővel nem rendelkező szegény emberek dolgoztak vele szántóföldjeiken, esetleg az eke fordulásának helyét ásózták fel.² Az ásó viszont sokoldalúan használható és egyszerű eszköz, ebből kifolyólag a mezőgazdaságon kívül számos területen alkalmazták és alkalmazzák mind a mai napig.

Az avar kori mezőgazdasági vaseszközökről írott szakdolgozatom (HARAG 2018) katalógusába mintegy 319 db növénytermesztésben használatos vaseszközt vettem fel, amelyek 138 lelőhelyről származnak vagy pedig szórványok. Az összegyűjtött anyag több mint kétharmada (226 db) sarló volt, a többi kapa (24 db), ekevas (23 db), csoroszllya (15 db), kasza (14 db), szőlőmetszőkés és ágvágó (9 db) továbbá ásólapát vagy ásóvasalás (8 db). A vaseszközök legutóbbi, Müller Róbert-féle összegyűjtése (MÜLLER 1982) óta eltelt közel 40 évben csak 4 újabb ásólapát vagy ásóvasalás került elő, mégis az új leletek mindegyike régészeti feltárásról származik. A leletek földrajzi el-

helyezkedéséből (1. ábra)³ egyelőre semmilyen többletinformáció levonása nem lehetséges. A szántóföldi növénytermesztésben használt eszközök (ekevasak, csoroszllyák, sarlók) publikációját követően (HARAG 2020)⁴ jelen cikkben csak az ásólapátok és ásóvasalások kerülnek közlésre.

A vizsgált területről származó avar kori ásóvasalások listája

1. Andocs – Temető utca, Orvos-ház 45. sír (I. tábla 2.; Rippl-Rónai Múzeum – Kaposvár, ltsz.: 64.308.2.). Nő. T.⁵: n. a.; sm.: 176 cm; sh.: 206 cm; ssz.: 68 cm. Bolygatott.

Mellékletek: A sír földjéből került elő egy kerek átmetszetű bronzdrótból készült, kerek nyitott karikájú, csüngős *fülbevaló*. 2. Ugyancsak a sírföldben találtak egy négyszögletes *vascsatot*. 3. A sírből származik, ismeretlen helyről egy *vaskarika*. 4. A sír löszös oldalfalában *vasásó* viszonylag jó megtartású töredéke volt. A négyszögletes, töredékes nyéltúske lekerekített vállú és hegye, felül szélesebb, keresztben enyhén ívelt pengében folytatódik, aminek belső oldalán, a nyéltúske vonalában, négyszög keresztmetszetű ormó fut végig, majdnem a lekerekített hegyig. Méretek: h.: 28,2 cm; sz.: 16 cm; nyh.: 11,4 cm; nyá.: 1,1 x 1,1 cm; t.: 402 g.^{6, 7}

2. Hajós – Cifrahegy, 35. sír (I. tábla 3.; Tragor Ignác Múzeum – Baja, ltsz.: 2009.1.161.). Kettőssír, nő és csecsemő. T.: ÉNy–DK (326-146°; sm.: 171 cm; sh.: 190 cm; ssz.: 53 cm. Bolygatatlan. A keskeny, lekerekített sarkú sírgödörben, hanyatt, nyújtott testhelyzetben feküdt a jó megtartású női csontváz. A koponya balra billent, a vállak erőteljesen felhúzott állapotban voltak, a bal bordák szétcúsztak. A halottat szerves anyagba szorosan becsavarva temették el. A szeméremcsontnál csecsemő csontjai kerültek elő.

3 A vaktérképek forrása: http://terkep.network.hu/kepek/vakterkepek_tori_orara/karpat_medence_vakterkep_terkep_2 (2018.11.30.)

4 A publikációhoz szükséges kutatás a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával történt (NKFIH K 116396 nyilvántartási számú támogatási szerződés, illetve kutatási program)

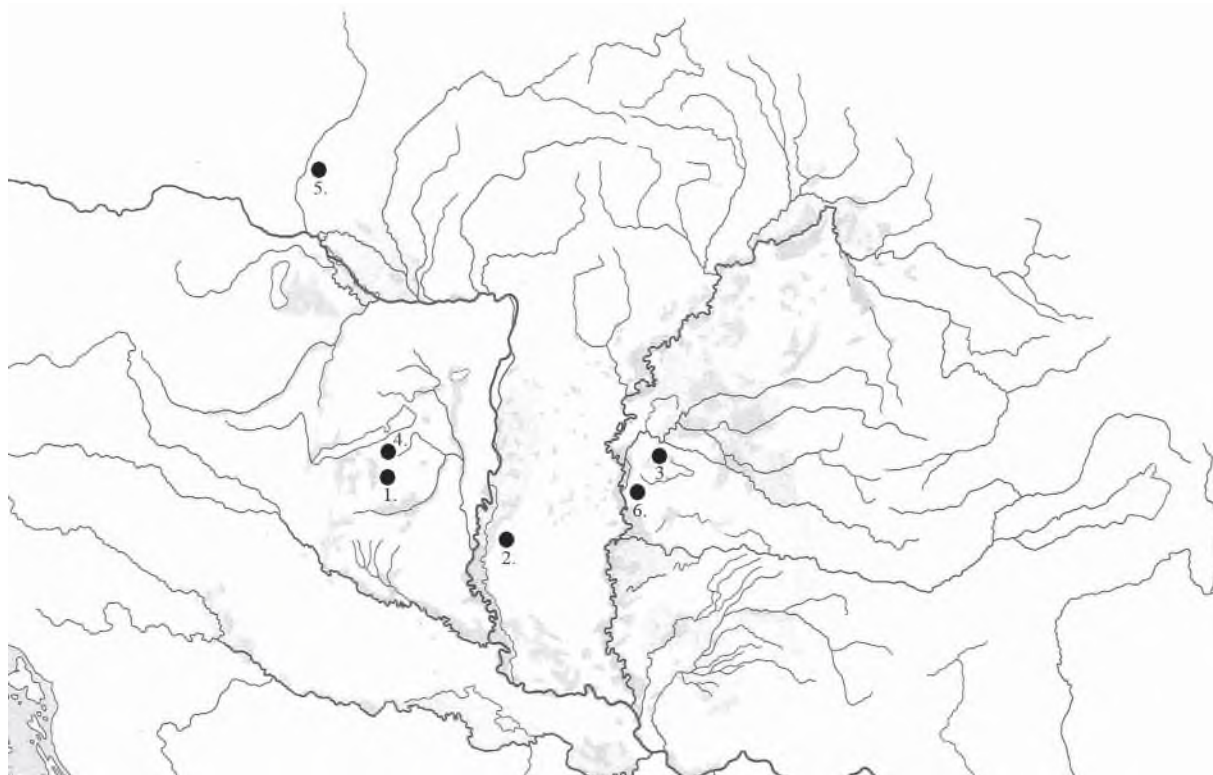
5 T.: tájolás; n. a.: nincs adat; sm.: sírmélység; sh.: sírhosszúság; ssz.: sírszélesség.

6 h.: hosszúság; nyh.: nyélhosszúság; kh.: köpühosszúság; sz.: szélesség; élsz.: élszélesség; szsz.: szárszélesség; psz.: pengeszélesség; nyá. nyélátmérő; k.á.: köpüátmérő; kfv.: köpüfalvastagság; pv.: pengevastagság; m.: magasság; ftv.: fesztáv; vm.: vájat magassága; vsz.: vájat szélessége; t.: tömeg.

7 GARAM 1972, 140; BAKAY 1973, 82; MÜLLER 1982, 30-31, kat. 18.

1 Az általam vizsgált terület lehatárolásakor az ADAM tanulmányában közölt 1. térképmellékletet vettem alapul, amely a késő avar kori szállásterület legnagyobb vélt kiterjedését mutatja a régészeti lelőhelyek (elsősorban a temetők) alapján (SZENTPÉTERI 2002, 1. melléklet.).

2 BALASSA 1994, 445.

1. ábra. 1. Andocs-Temető utca, Orvos-ház; 2. Hajós – Cifrahegy; 3. Hunya; 4. Kereki – Homokbánya; 5. Morvaszentjános; 6. Szegvár-Szőlőkalja

Mellékletek: 1–2. A halánték két oldalán rombusz átmetszetű, nyitott, kerek karikájú, fekete gyöngycsüngős *fülbevalópár*. 3. A nyakcsigolyák bal oldalán, elszórtan *gyöngysorhoz* tartozó gyöngyök: fekete színű, fényes, rusztikus felületű, elcseppentett szélű, gyűrű alakú opak üveggyöngy, hengeres furattal; sötét okkersárga színű, forgatott felületű, deformált, rövid henger alakú opak üveggyöngy, hengeres furattal; világoszöld színű, fényes, irizáló, forgatott, törött felületű, közel téglalap átmetszetű nyújtott dinnyemag alakú áttetsző üveggyöngy, hengeres furatában bronz csövecske; 23 db opak kölesgyöngy: 6 db sötét okkersárga, barnás okkersárga színű, foltos felületű, gyűrű alakú opakgyöngy, behúzódo bázisú furatokkal; 15 db sötét okkersárga és barnás sötét okkersárga színű, foltos felületű, lapított gömb alakú opak üveggyöngy, néha négyzetes átmetszetű, többségében behúzódo bázisú furatban fekete elszíneződés; 2 db barnás okkersárga színű, foltos felületű, rövid, henger alakú opak üveggyöngy, kónuszos furatában fekete elszíneződés. 4. A keresztcsont végénél négyzetes átmetszetű, téglalap alakú *vascsatot* találtak. 5. A jobb kézfej mellett szürkés színű, homokkal soványított agyagból formált, bikónikus *orsógomb* került elő. 6. Mellette *vaskés* hegyének a töredéke feküdt. 7. A bal combtő külső oldala mellett világosbarna színű, koromfoltos, kerámiaüzalékkal soványított, kézzel formált, aszimmetrikus testű, függőleges falú, egyenesen levágott aljú kis *agyagpohár* került elő, szájával a combcsont felé dőlve. Pereme lekerekített volt. 8. A jobb lábszárcsonton keresztbe fektetve *ásólap* töredéke

volt. Restaurálatlan, rossz állapotú, töredékes vasasó, a köpü hiányzik. A penge közel téglalap alakú, ferdén csapott vállú, közepén a vállak előli oldalról indulva a penge közepéig észlelhető bemélyedés van, ami a másik oldalon ormószerűen kidomborodik. A pengéből kisebb-nagyobb darabok hiányoznak. Méretek: h.: 18,2 cm; sz.: 12,2 cm; élsz.: 10,5 cm; pv.: 0,3 cm; t.: 249 g.⁸

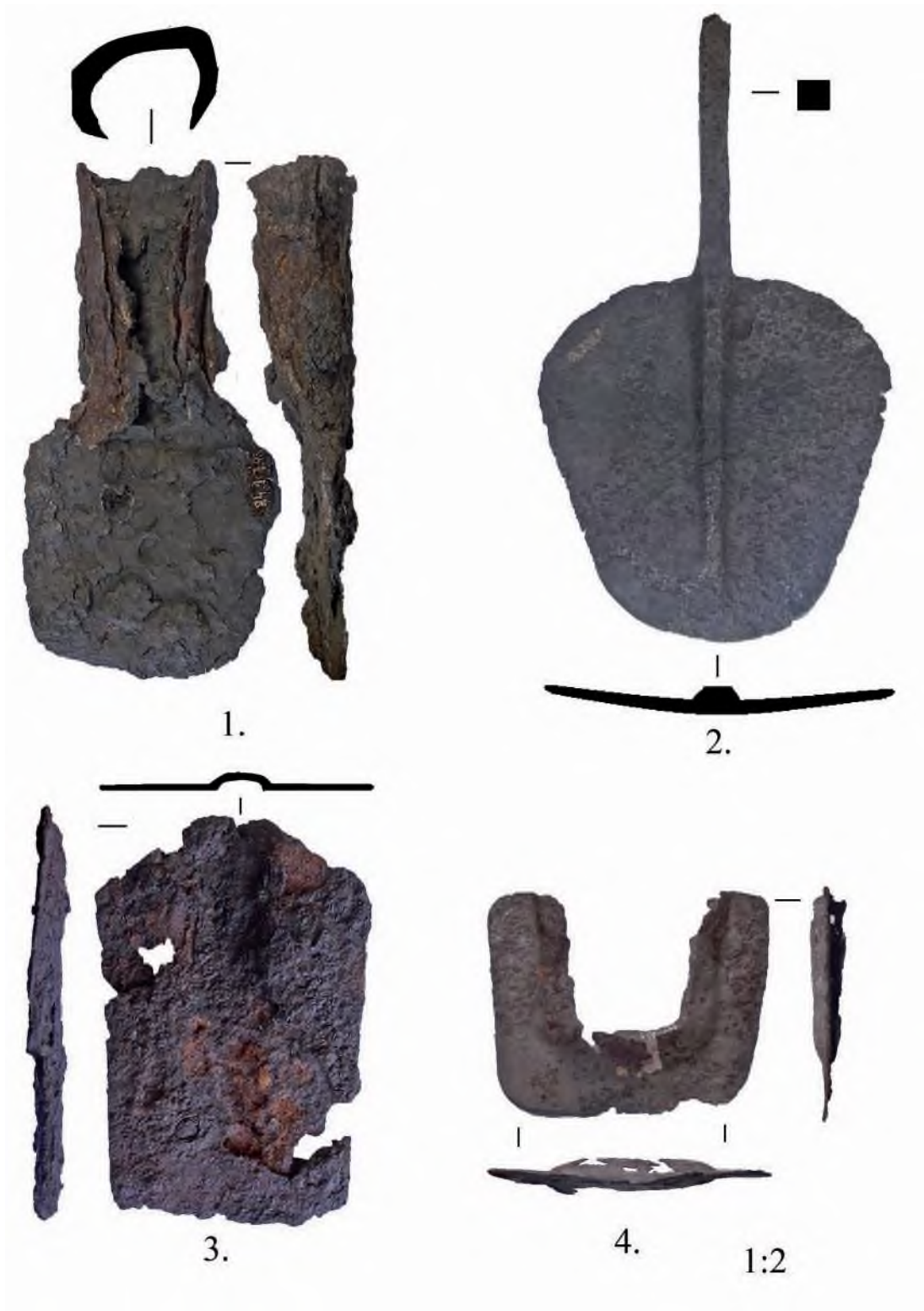
3. Hunya (II. tábla 1.; Tessedik Sámuel Múzeum – Szarvas, ltsz.: ismeretlen). Ny–K-i tájolású, késő avar kori, téglalap alakú földbemélyített lakóház, oldalai mentén egy-egy oszlophellyel. **Leletek:** 1. Az objektumból kerámatöredékek kerültek elő. 2. A ház közepe táján, a betöltésben, 40 cm mélyen egy *vasasó* volt. Viszonylag ép állapotú, de sérült pengéjű *vasasó*. Köpüje nyitott, csaknem a pengével egyenlő hosszúságú. A köpü szárnyaihoz csatlakozó pengére a köpü lemezes végeit ráhajlították. A megközelítőleg négyzetes penge belső (nyitott köpü felőli) oldalán, a köpü folytatásában horonyt képeztek ki, amely nem ér végig a pengén. Méretek: n. a.^{9, 10}

4. Kereki – Homokbánya 63. sír (I. tábla 4.; RRM – Kaposvár, ltsz.: 107.1.63.1.). Nő (*maturus*). T.: NyDNy–KÉK (254°); sm.: 19 cm (a legyalult felszíntől); sh.: 200 cm; ssz.: 67 cm. Bolygatatlan. A lekerekített sarkú, mindkét végén lemélyített téglalap alakú sírban nyugvó,

⁸ Balogh 2009, 61, 2. ábra 8.

⁹ A kérdéses tárgyat a Múzeum raktárának átrendezése miatt egyelőre nem sikerült megtalálni.

¹⁰ Közöletlen. Köszönöm dr. Szőke Béla Miklósnak az információkat és a lelet képének a közléséhez való hozzájárulást!

I. tábla. 1. Szegvár – Szőlőkalja, 81. sír; 2. Andocs – Temető utca, Orvos-ház 45. sír; 3. Hajós – Cifrahegy, 35. sír; 4. Kereki – Homokbánya 63. sír.

hanyatt fekvő halott váza rossz megtartású volt. A koponya összetörve és az oldalára fordulva a lemélyítésből került elő. A jobb kar könyékben behajlítva a medencére volt téve, a bal kar pontos helyzetét nem lehetett pontosan megállapítani.

Mellékletek: 1–2. A koponya alól bronz *fülbevalópár* került elő. Mindkét fülbevaló vékony, kerek átmetszetű bronzhuzalból készült, karikájuk nyitott. Csüngőjük bikónikus, amforára emlékeztető, felső részükön felerősítésre szolgáló fülecske van. 3. *Gyöngysor* került elő a nyakon, 64 gyöngyszemmel: 1 db sötétszürke opak, gömbölyű üvegyöngy, mindkét végén egy-egy körbefutó, ráfolyatott fehér vonallal és 3 db dudoros szemmel. Egy vasdarabba rozsdásodott bele. További gyöngyök: 6 db fekete opak, 1 db áttetsző, 1 db türkiz zöld opak és 3 db világoszöld dinnyemag gyöngy. Hosszuk 1,5 és 0,5 cm közti. 15 db fekete opak, 9 db sárga opak, 13 db barna opak és 5 db sötétzöld opak köles gyöngy. 1 db atipikus, fekete üvegyöngy ráfolyatott sárga festéssel és 3 db dudoros sárga szemmel. 3 db fekete opak, henger alakú üvegyöngy ráfolyatott sárga festéssel. 1 db szintelen áttetsző, henger alakú üvegyöngy sárga ráfolyatott festéssel és 3 db dudoros sárga szemmel. 3 db világoszöld opak üvegyöngy sárga pettyel. 1 db világoszöld áttetsző, amphora alakú üvegyöngy. 1 db téglalap alakú, sötétkékek opak üvegyöngy közepén fehér betéttel. A gyöngyök mellett összerozsdásodott vasláncszemek és 4 db vékony bronzhuzalból készült, deformált *karika* is tartozik a nyakláncához. 4. A gyöngyök között egy összerozsdásodott *vas-töredék* volt. 5. A mellkas környékén egy szintelen *üveg* került elő bronzfoglatban, ami valószínűleg gyűrűfej lehetett. 6. Valószínűleg a nyakláncához tartozhatott egy *bronz bújtató*. 7. A bal alkar belső oldaláról kis *vaskarika* került elő. 8. Ugyanitt *láncpáncél* összerozsdásodott töredékét találták. 9. A medence baloldalán kis *vascsörgő* töredéke volt, amibe egy kis kavics rozsdásodott. 10. A jobb kézfejnél bronz *pántgyűrű* került elő. Nagyon rossz állapotú, felületét kerek poncok díszítik. 11. A bal kézfejnél bronz *pántgyűrűt* találtak. Végei nyitottak, egymásra hajlítottak, felületét farkasfogminta díszíti. 12. A medencén líra alakú, csatpecék nélküli *vascsat* volt. 13. A bal combcsont külső részén kézzel készített, vörösesbarnára égetett, bikónikus *orsógomb* került elő, felületét körbefutó vájatokkal díszítették. 14. A bal combcsont külső részén kisméretű, felső nyélállású *vaskés* volt. 15. A bal combcsont külső részén nagyméretű, egymásba kovácsolt *vaskarikák* kerültek elő. 16. A bal combcsont külső oldalán *vasár* darabjait találták. 17. Ugyanitt kisméretű, erősen korrodálódott, tojásdad alakú fejjel ellátott *vaskanál* volt. 18. Szintén a bal combcsont külső oldalán *vaskésnyelet* találtak. 19. Ugyanitt összerozsdásodott *vas-törmelékek*. 20. *Vascsat*, mely a felszedéskor szétmállott. 21. *Vaskarika töredékei*. 22. Faragatlan csontdarab. 23. A sír jobb szélénél, a halott combjának közepével egy magasságban oldalt fekvő helyzetben sérült *vas ásópapucs* került elő, a vájatot szegélyező lemez egy részét és a penge szélét a rozsdá felemésztette. Emiatt nem dönthető el bizonyosan, hogyan az egyik száron valóban van-e szeglyuk vagy nincs. Szögletes U-alakú formát mutat. Méretek: m.: 10,1

cm; ftv.: 12,7 cm; szsz.: 3,4 cm; vm.: 1,8 cm; vsz.: 1,7 cm; psz.: 1,8 cm; t.: 106 g.¹¹

5-6. Moravský Svätý Ján (II. tábla 2-3.; Morvaszentjános, Slovenské Národné Múzeum – Pozsony-Bratislava, ltsz.: 6909-6910). 1933-ban a Morva folyó bal partján, folyamszabályozási munkák során került elő egy depóelet egy vasbográcsban, amelyet egy másik vas bográccsal borítottak le. A depóelet több vastárgyat, köztük mezőgazdasági vaseszközöket és bronz övvereteket, valamint szíjvégeket is tartalmazott, amelyeknek párhuzamait az avar kori temetők anyagából ismerjük. A leletegyüttes első feldolgozója Jan Eisner volt.¹² Müller Róbert hívta fel a kutatás figyelmét a depóeletre, ugyanis nemcsak jellegzetes avar kori tárgyakat, hanem ritka, mezőgazdasági vaseszközöket is tartalmazott.

A depóelet tartalma: 1. Kisméretű, sérült hegyű és élű kisméretű *ekevas*; 2. Viszonylag jó állapotú, nyújtott fokú és köpüfalú, trapéz alakú pengével rendelkező (*irtó*) *kapa*; 3-5. Három darab, eltérő állapotú, ívelt pengéjű, nyéltüskés, baltás *szőlőmetszőkés*. 6-7. Két darab stilizált állatfejes füllel ellátott, előlapján laposindával díszített *nagyszíjvég*. 8-9. Két darab eltérő kialakítású, indadíszes *kisszíjvég*: egyik U-alakú, a másik a vége felé kiszélesedik és kissé hegyes végben végződik. 10-11. Két darab csüngős pajzs alakú, *övveret*. 12-13. Nagyméretű, téglalap alakú, közepén rácsszerű mintával díszített *lószerszámveret*. 14. Címer alakú *veret* töredéke. 15. *Verettöredék*. 16-18. Három darab *vaszabla*, kettő igen töredékes. Kettőről biztosan megállapítható, a harmadikról feltételezhető, hogy oldalpálcás volt. 19. *Kanalas fűrő*. 20–22. Kettő nagyméretű és egy kicsi *vaskarika*. 23–24. Két darab *kalapács*. Az egyik téglalap alakú, kerek lyukkal ellátott, a másik közepén kissé kiszélesedő, négyzet alakú lyukkal ellátott. 25–26. Két darab kissé L alakú, aszimmetrikus pengével rendelkező, megnyújtott köpüfalú *vasszeke*. 27–28. Két darab nyitott köpüjű *vasszalu*, egyiknél a penge trapéz alakú, a másiknál kissé kiszélesedő. 29. Nagyméretű *vasüst*, amiben a tárgyakat eredetileg földbe helyezték. 30–31. Két darab *kengyel*: egy homorú, bordázott talpalójú, töredékes fülű, a másik ép, egyenes talpalójú. 32. Bronz *tükör*. 33. Köpüs, hosszú, háromszög alakú pengével rendelkező *vaslánczahegy*. 34. Karikás *vaskulcs*. 35. Íves *bronz-töredék*. 36. Kerek átfűrt *bronzveret*. 37. S-alakú *vashorog*. 38. *Vödörfül*. 39-40. *Két darab ásóvasalás*. Az egyik Viszonylag jó állapotú, U-alakú ásóvasalás, éle lekerekített. Méretek: m.: 16,4 cm; ftv.: 15 cm; szsz.: 3,4 cm; psz.: 5,3 cm; t.: n. a. A másik kissé sérült, az egyik szára töredékes. A leletben előkerült másik ásóvasaláshoz képest szögletesebb, szélesebb formát mutat, pengéje ennek ellenére ívelt. A szár és közepén a penge azonos szélességű. Tudomásom szerint, az egyik száron egy kisméretű szeglyuk is található. Méretek: m.: 11,1 cm; ftv.: 15 cm; szsz.: 4 cm; psz.: 3,8 cm; t.: n. a.¹³

¹¹ László 2012, 50-52, LXXVI. tábla 2. 13.

¹² Jan Eisner eredeti publikációját nem sikerült megszereznem.

¹³ Müller 1982, 275, kat. 1126-1127; Bartošková 1986, 34, Obr. 12, 36-37. A képek forrása: Müller 1996, 371, 5.321a; Bialeková 1981, 42, 31. p.

7. Szegvár – Szőlőkalja, 81. sír (I. tábla 1.; Koszta József Múzeum – Szentes, ltsz.: 84.1.70.2.). Férfi. T.: ÉÉNY–DDK (332-152°); sm.: 160 cm; sh.: n. a.; szs.: n. a. Bolygatatlan. A sírról nem maradt fenn sírrajz. A hosszúság téglalap alakú, mindkét végén kb. 10-15 cm-rel lemélyített sírgödörben hanyatt, nyújtott testhelyzetben fekvő rossz megtartású csontváz koponyája kissé jobbra billent, karjai a törzs mellett nyújtva feküdtek, a lábak pedig egyenesen.

Mellékletek: 1. Feltehetően a deréktájon egy *kovakövet* találtak 2. Két egymásba kapcsolódott *láncszem* volt. 3. A jobb medencelapáton kisméretű, négyszögletes *vascsatot* találtak, egyik sarkán kerek vastárgyült. 4. A bal oldali szeméremcsont és a combcsont feje között egy nagyobb, téglalap alakú *vascsat* került elő. 5. A jobb combcsonton egyenes, egyélű *vaskés* feküdt. 6. A bal térd külső oldalán *edényt* találtak. Szürkésbarnaszürkésfekete foltos, kézzel formált, cseréptörmelékkal soványított és rosszul kiégetett. Pereme enyhén kihajló, vállában szélesedő. 7. *Marhacsigolyák* feküdtek a bal lábszáron keresztben és mellette. 8. A koponya bal oldalán, a lemélyítésből, lapjával a sírfal felé, álló helyzetben a földbe szúrva, nagyméretű, restaurálatlan és igen rossz állapotban lévő *vasásó* került elő. A kiszélesedő, ovális alakú átmetszettel rendelkező, nyitott köpű majdnem olyan hosszú, mint a közel négyzet alakú, lekerekített sarkú penge. Méretek: h.: 23,2 cm; psz.: 11,2 cm; kh.: 12 cm; k.á.: 5x 4,1 cm; kfv.: 0,4 cm; t.: 895 g.¹⁴

8. Szórványlelet Magyarország területéről (II. tábla 4.; Magyar Nemzeti Múzeum – Budapest, ltsz. nélkül). Kisméretű, viszonylag jó állapotúnak tűnő, U-alakú ásópapucs. A szár és a penge közepén közel azonos szélességűnek tűnik. Méretek: m.: 9,9 cm; ftv.: n. a.; szsz.: n. a.; psz.: n. a.; t.: n. a.¹⁵

A leletek földbe kerülésének módja

A felsorolt leletek közül négy tárgy került elő korabeli sírból. Bár későnépvándorlás kori temetkezésekből számos mezőgazdasági eszközt – főleg sarlót, de kaszát, ekevasat sőt szőlőmetsző késeket is – ismerünk, a kapák és az ásók (és olykor a szalukapák) esetében nem dönthető el egyértelműen, hogy sírmellékletek voltak-e avagy a sír kiásásával, kirablásával-bolygatásával állhatnak kapcsolatban. A szándékos sírablás és a véletlen bolygatás közötti különbségekre mások is felhívták már a figyelmet (ld. SAMU és SZALONTAI 2014). Az avar kori temetőkből a sírablás nyomaival (rablóakkákkal, összekevert és feldúlt csontvázakkal, több koponyával egy sírban stb.) igen gyakran találkozunk, a kutatás a legtöbb esetben azt feltételezi, hogy e műveletekre még az avar kor során került sor, amikor a sírok felszíni nyomai látszódtak, valamint a temetkezési szokásokkal is tisztában lehettek az elkövetők. A felsorolt sírok közül egyedül a – sajnos kevésbé alaposan leírt – andocsi temetkezés volt feldúlt, míg a többi három sír esetében nem utalt semmilyen körülmény sírablásra vagy bolygatásra.

Ezen tárgyakat talán a sír kiásása során felejtették ott vagy veszthették el.

A hunyai telepről előkerült eszközt talán az épület gödrének betemetése során veszthették el. A kontextus rávilágít arra a nyilvánvaló tényre, hogy az ásóknak az avar korban is nemcsak a mezőgazdaságban, hanem a földmunkát igénylő tevékenységeknél vehették hasznukat, úgy mint veremházak, gabonásvermek, sírok és sekélyebb árkok kiásásánál, illetve akár erődítési munkák során is. Ez utóbbi kapcsán érdemes megjegyezni, hogy bár az írott források említenek avar kori erődítményeket, közöttük magát a legendás – kilenc sánccal övezett – „hringet” is, de az avar kori Kárpát-medencéből földvárakat nem ismerünk. Tényleges erődítési munkának számíthat, a császárkorinak tartott¹⁶ Csörsz-árok egy szakaszának avar kori „megújítása”, pontosabban árkanak kiásása.¹⁷ A korszak legnagyobb földmunkával járó, közép-európai (és célját tekintve meghiúsult) vállalkozása a Majna-Rajna-Duna összekötésének kísérlete volt, amire az írott források szerint¹⁸ az avarok elleni hadjárat miatt lett volna szükség. A Nagy Károly elrendelte munkálatok során kiásott csatorna („*Karlsgraben*”, „*Fossa Carolina*”) a napjainkig látható (ld. ETEL, DAIM, STEFANIE BERGHOBOM 2014).

A morvaszentjánosi depóból kettő darab ásóvasalás került elő. A Közép-Európában a 8. század végén – 9. század elején kezdődő és a 9. század végéig – 10. századig tartó deponálási hullámban¹⁹ szinte kizárólag csak vaseszközökből vagy vas öntvényrudakból álló – olykor nagy elemszámú – depóleleteket helyeztek a földbe. E leletegyüttesek főleg a mai Csehország és Észak-Nyugat Szlovákia területéről kerültek elő, de a mai Magyarországról is ismerünk ilyen depókat.²⁰ Földbe kerülésükre valamilyen vélt vagy valós fenyegetettség miatt kerülhetett sor, földben maradásukra pedig az elrejtőket ért tragédia (halál, elhurcolás, végleges elmenekülés) miatt, vagy egyéb indokokból (például a környezet megváltozása, biztos pontok eltűnése stb.).

A katalógusban feltüntetett, szórvány, talán depóból származó tárgyról, méretei alapján csak az jelenthető ki, hogy valószínűleg a 8–11. századra keltezhető. Mivel a bemutatott ásók többsége egyedi típust képvisel, s pontos párhuzamaik nincsenek, addig az ásóvasalások esetében lehetőség van arra, hogy – az ekevasakhoz és a csoroslyákhoz hasonlóan (ld. HARAG 2020) – méreteik alapján keltezzük őket, mint azt alább részletezem. A kérdéses tárgyat is csak annak kikötésével sorolom fel az avar kori tárgyak között, hogy akár egy Karoling-kori vagy kora Árpád-kori ásókról, mezőgazdasági eszközökről szóló cikkben is meg kellene emlékezni róla.

¹⁶ Garam–Patay–Soproni 2003, 49–55.

¹⁷ Fischl 1995, 34–36.

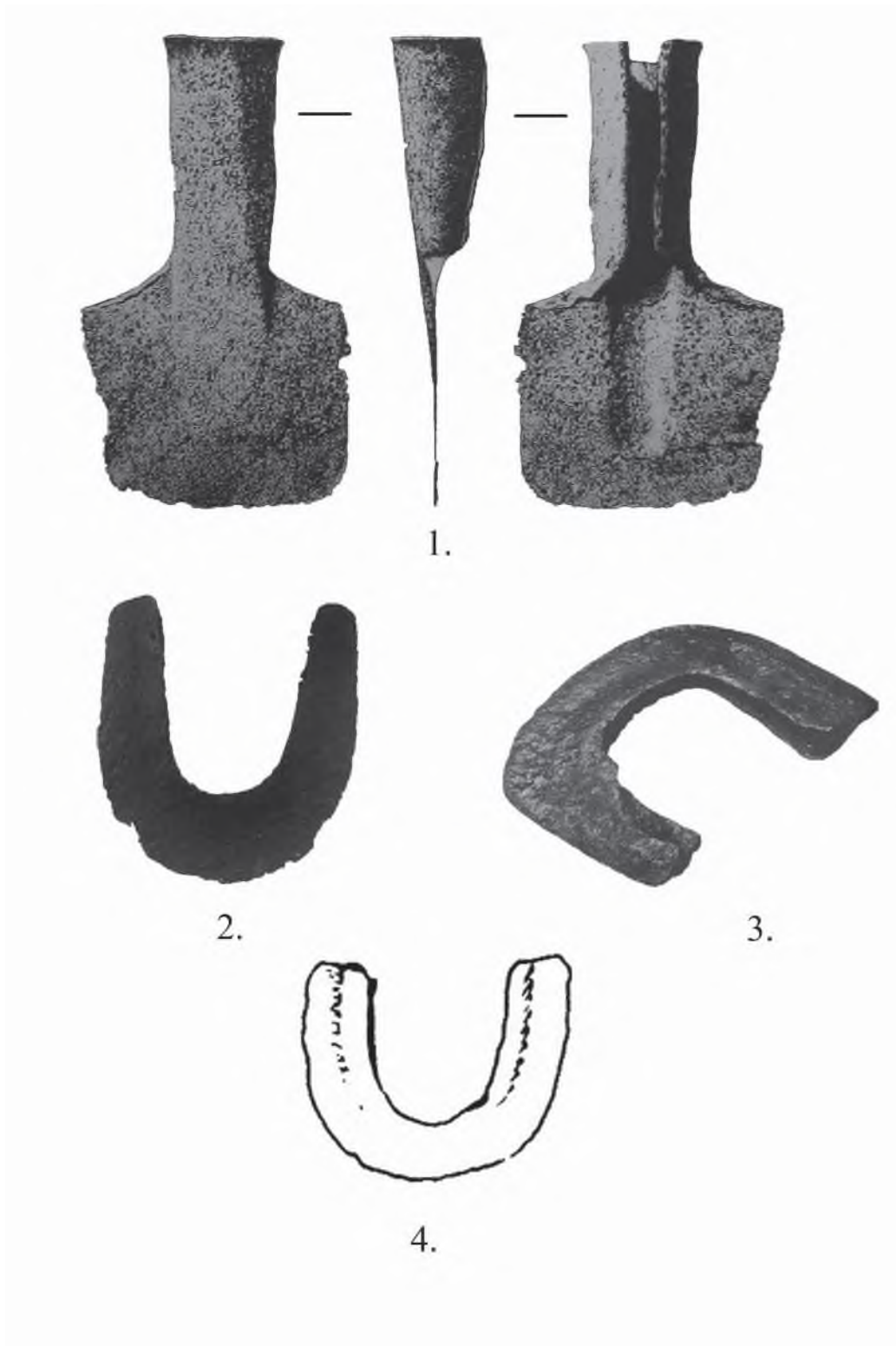
¹⁸ Szádeczky-Kardoss 1998, 283–284.

¹⁹ Curta 1997, 222–223.

²⁰ Például Debrecen–Szepespuszta (Müller 1982, 245–246, kat. 1118–1125.), Mohács–Sárkics tanya (U.o. 272–274, kat. 1220–1225.), Pölöske (U.o. 297–298, kat. 1311–1314.). Az újabban Vác határában előkerült depót e sorok szerzője fogja közölni.

¹⁴ Bende 2005, 161–162; 125–126. kép; 164. kép 8-9.

¹⁵ Müller 1982, 396, kat. 1802. A kép forrása: U.o.

II. tábla. 1. Hunya; 2-3. Morvaszentjános; 4. Ismeretlen lelőhely
(az arányok bizonytalanok).

Ásóvasalások / ásópapucsok

A bemutatni kívánt leleteket két nagy csoportra oszthatjuk: ásóvasalásokra vagy más néven ásópapucsokra és ásólapátokra. Az ásópapucs/ásóvasalás kifejezést több kutató is helytelenül használja a köpüvel rendelkező tárgyak leírásakor is. E meghatározás egyedül csak az ásóvasalásokra vonatkoztatható, amelyeket valóban „fel kell húzni” az ásóra. Müller Róbert is csak az ásóvasalásokat érti az ásópapucsok alatt.²¹ A vasalt faásók használata a császárkorban sem Pannoniára, sem a Balkánra nem volt – a Birodalom egyes provinciáival szemben – jellemző csak bizonytalan keltezésű szórványleleteket ismerünk ebből az időszakból,²² elterjedésükkel a kutatás csak a késő-népvándorlás korától kezdve számolt.²³ A legkorábbi, népvándorlás korára keltezhető darabnak a szabadszállási sírból előkerült példányt tartották, bár a datálási problémákra már Müller Róbert felhívta a figyelmet.²⁴ Szintén Müller Róbert érdeme, hogy bevonta vizsgálatába a morvaszentjánosi depóleletből származó két ásóvasalást is, amely leletegyüttest a benne lévő övveretek alapján *terminus post quem* az avar kor végére és a Karoling-kor elejére (8. század vége – 9. sz. eleje, első harmada) keltezhetünk, tehát ha bizonytalan is a szabadszállási ásóvasalás helyzete,²⁵ a kérdéses eszköztípus a magyar honfoglalás előtt is kimutatható a Kárpát-medencében. Ennek kihangsúlyozására azért is szükség van, mert viszonylag több példányt ismernek 10–11. századi temetkezésekből.²⁶ A többé-kevésbé keltezhető, korai (9–11. századi) ásóvasalások között kimutatott egy nagyobb (16 cm-nél magasabb) és egy kisebb (10–13 cm) magasságú változatot is (MÜLLER 1982), melyek közül utóbbiak az Árpád-kori, késő középkor és újkori anyagban már nem gyakran fordulnak elő. Ezért is keltezte a már említett, MNM gyűjteményében lévő tárgyat a késő népvándorlás korára.

A kereki avar temető 63. sírjából került elő az eddigi egyetlen, biztosan az avar korra keltezhető ásóvasalásunk. A sírből származó amphora-alakú üvegyöngyök alapján a halott az avar kor végén, a 9. század első harmadában kerülhetett sírba,²⁷ tehát körülbelül abban az időben, amikor a morvaszentjánosi eszközöket is eláshatták. Hasonló magasságú, kissé szögletes alakú és többé-kevésbé egyenletes szélességű lemezből készült párhuzama is az említett depóleletből származik, illetve Mikulčiceből.²⁸ Mind a három kérdéses tárgyat Joachim Henning a F2-es típusba sorolta, az ásóvasalások

közé, míg az általunk ásóvasalásnak nevezett tárgyak többségét pedig a D1-es típusba. Felosztásának nem annyira formai okai voltak, hanem azt vizsgálta, hogy van-e a kérdéses tárgyakon szeglyuk, vagy nincs. Azokat az ásópapucsokat, amelyekben nincs szeglyuk, nem is tartotta igazi ásópapucsoknak, hanem a földfelszínen vízszintesen haladó ekék vasalásainak gondolta, mivel szegek nélkül, csak így nem eshettek le onnan, ahová felerősítették őket.²⁹ A kereki ásóvasalás egyik oldalán is felismerni, egy kerek lyukat, amely esetleg szeglyuk lehet, ugyanakkor arról sem feledkezhetünk meg, hogy a felerősítésnek más módjai (pl. ragasztás) is lehetnek.³⁰ Az sem dönthető el csak a megmaradt vasalások kapcsán, hogy szimmetrikus- vagy aszimmetrikus faásóra szerelhetők-e fel őket, azaz a nyél az eszköz közepén vagy az egyik oldalán helyezkedett-e el.³¹ Mindkét nyélhelyzetnek vannak képi ábrázolásai a 12–13. századból³² és a néprajzi anyagban lévő ásóknál is megfigyelhető e kettőség.³³ A 11. századra keltezett zalavári faásó nyele pedig középen helyezkedett el.³⁴ Az aszimmetrikus eszközzel fáradtságosabb a munka, mert a kiemelt föld súlya mindig az egyik vagy a másik oldalra húzza az ásót.³⁵

Az újonnan előkerült kereki lelet méretadatait összevetve a 8–11. századi ásóvasalásokéval (1. táblázat), megállapítható, hogy tárgyunk méreteit tekintve a Müller Róbert által elkülönített kisméretű ásóvasalások közé tartozik, a hasonló kialakítású egyik morvaszentjánosi (II. tábla 3.) az ismeretlen lelőhelyű és a 11. század első felére keltezhető szakonyi ásóvasalással egyetemben. Elmondható továbbá, hogy a többi lelethez viszonyítva kis fesztávú, átlagos szárszélességű és keskeny pengéjű, továbbá az ismert eszközökhöz képest jóval könnyebb. Éle kerek, nem hegyes, mint az a magyarországi anyagra jellemző.³⁶ Átlagos szélességű vájata azonban jóval mélyebb, 1,8 cm. A tárgyat egy körülbelül 9 cm széles faásóra húzhatták fel.

Az ásóvasalások eredetét illetően, a rendelkezésünkre álló anyag ahhoz kevés, hogy állást tudjunk foglalni. Nem értek egyet Joachim Henninggel, aki felvetette annak lehetőségét is, hogy az általa ásó alakú vasalásoknak nevezett eszközök az avarok és a bolgárok révén terjedtek el Dél-Kelet Európában.³⁷ A vitatott korú szabadszállási ásóvasalás utalhat rá, hogy ezek a tárgyak – ha szórványosan is – de az avar honfoglalás előtt is ismertek voltak a Kárpát-medencében, s talán a későbbi ásatások leletei igazolni is fogják ezt.

21 Müller 1982, 442.

22 Rupnik 2014, 180-181.

23 Müller 1982, 444-445.

24 U.o., 445.

25 U.o., 180-181, kat. 775.

26 Kecskemét-Cédulaházi-domb IV. sor 2. sír (U.o., 104, kat. 362); Soltszentimre (U.o. 176, kat. 757); Szakony 51. sír (U.o. 1982, 182, kat. 780.); Ibrány-Esbó-halom 152. sír (Istvánovits 2003, 90-91, 583, 81. tábla). Itt említhetnénk még a feltételezhetően a 8-11. századi bolygatott temetkezésből származó, az avar kori szállásterületen kívül előkerült érkeserői ásóvasalást (Cosma 2002, 185; 559, Pl. 2.)

27 László 2012, 134.

28 Henning 1987, Taf. 29, 28-29.

29 U.o., 73.

30 Egy 2007 januárjában írt német cikkben arról számolnak be, hogy az elkészített ásóvasalásba (amelyen nem látszott szintén felerősítésre szolgáló szeglyuk) nyírfakátránnyal ragasztották bele az ásó fa részét (<http://www.brandenburg1260.de/spaten.html>). Jánossy György hívta fel a figyelmemet arra a lehetőségre, hogy ha a vasalt faásót használat előtt az ember vízben áztatja, a fa megszívhatja annyira magát, hogy beleszorul a vájatba és így alkalmassá válhat függőleges irányban történő ásásra is.

31 Müller 1982, 442-445.

32 Id. Kralovszky 1962, 124.

33 Balassa 1994, 14. kép

34 Cs. Sós-Bökönyi 1963, 138, Taf. LXXX.

35 Müller 1982, 442-445.

36 U.o., 330.

37 Henning 1987, 74.

1. táblázat. A 8-11. századi ásóvasalások méretadatai (szakirodalmi gyűjtés és saját mérések alapján).

Lelőhely	M.	Ft. (Sz.)	Szsz.	Vm.	Vsz.	Psz.	t.	Keltezés
	(cm)	(cm)	(cm)	(cm)	(cm)	(cm)	(g)	
Ibrány-Esbó –halom 152. sír	12,6	11,8	3,1	0,9	1,4	1,9	146	10. század vége
Szabadszállás	14,5	13,5	4,5	1	1,4	2	165	5. (10-11.?) század
Kereki - Homokbánya 63. sír	10,1	12,7	3,4	1,8	1,7	1,8	106	8-9. század fordulója
Morvaszent-jános 1.	16,4	15	3,4	n.a.	n.a.	5,3	n.a.	8-9. század fordulója
Morvaszent-jános 2.	11,1	15	4	n.a.	n.a.	3,8	n.a.	8-9. század fordulója
Soltszentimre	19,8	15,6	4,2	n.a.	n.a.	7,2	n.a.	10. század
Cheşereu - Érkeserű	17	13,5	kb. 3,7	n.a.	n.a.	3,4	n.a.	8-10. század
Szakony 51. sír	11,4	13,4	3,8	1,3	n.a.	n.a.	na.	11. század első fele
Kecskemét - Cédulaház	21	20,7	4,6	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	10. század
Ism. MNM	9,9	n. a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	8-11. század

Annyi azonban bizonyosnak tűnik, hogy nem egy korábban általánosan használt római eszköz öröklődött át a népvándorlásokkorra. A vasalt faásók elterjedésének hátterében ugyanazt a nyersanyag-takarékosságra való törekvést feltételezhetjük, amely más területen is megnyilvánult (pl. ekehúzó láncok eltűnése, ekevasak és csoroszlyák méretcsökkenése stb.). A zalavári ásatásokon előkerült, 11. századra keltezett faásó ugyanakkor azt is jelzi, hogy léteztek egyszerű, vasalás nélküli faásók is, amelyek azonban a hazai talajviszonyok mellett nem vagy csak ritkán maradhattak meg.³⁸

Ásólapátok

A vasalt és vasalatlan faásók mellett a korszakban használtak vas ásólapátokat is, legalábbis négy ilyen, avar korra keltezhető leletet soroltam fel a katalógusban. Az andocsi eszközzől Müller Róbert elképzelhetőnek tartotta, hogy csak másodlagosan használhatták ásónak ezt a lekerekített vállú és hegyű eszközt, eredetileg nyeles ekevas lehetett. Ásóként azonosítható pontos párhuzamát ugyanis ő sem ismerte a korszak leletanyagából,³⁹ csak a hasonlóan ormós fészleraki eszközt, amelyet én az ekevasak között tárgyaltam (HARAG 2020). Akár egy egyedi kialakítású, akár egy másodlagosan, a nyél eltérése után újrahasznosított tárgyról is legyen szó, az andocsi eszköz a sírba már mint ásó került. Kerek hegyű és enyhén öblös kialakítása alapján célja elsősorban a manapság használatos lapátokhoz hasonlóan a föld kiemelése és kidobása lehetett.

A szintén sírból előkerült szegvár-szőlőkaljai ásólapát funkciója felől nem lehet kétségünk. Kialakítását

tekintve (keskeny, vállas penge, végén kiszélesedő, nyitott, ovális keresztmetszetű köpü, „befelé” hajló köpüszárnyak) azonban a korabeli szalukra, főleg a Kovács László által meghatározott I. típusra emlékeztet,⁴⁰ bár pengéje nem lefelé szélesedik, és nem törik meg a köpühöz képest. Az eszköznek párhuzamát nem ismerem, elképzelhető, hogy helyi forma, de az is lehet, hogy egyedi megoldásról van szó.

Hosszú, nyitott köpüvel, íves, csapott vállal és trapéz alakú pengével rendelkezik a telepfeltárásról származó, számomra csak képről ismert hunyai ásólapát, amely azonban valóban emlékeztet néhány korábbi, császárkori eszközre.⁴¹ Az egyik jellegzetes eltérés azonban, hogy az ásón nincs ormó, hanem inkább egy horony látható a nyitott köpü felőli oldalon. Ez a horony már csak igen gyengén, de megfigyelhető a hajós-cifrahegyi temető 35. sírjából származó nagyobb vaslapon, amit ásó részeként azonosítottak. A magam részéről megalapozottnak látom ezt a véleményt. A kérdéses eszköznek hiányzik a köpüje, de minden bizonnyal a ferdén csapott vállak felőli oldalon lehetett, mert a horony, amely a hunyai példánynál is a köpü felőli oldalon indul, itt figyelhető meg, míg a ferdén csapott váll néhány római ásónál is feltűnik. Rupnik László ezekben az esetekben feltételezi, hogy a nyélre egy keresztirányú tiprórészt erősítettek fel, vagy – a nagyobb darabok esetében – a nagyobb súlyból fakadó mozgási energiát használhatták fel.⁴² E hasonlóságok ellenére úgy vélem, itt sem folyamatos, a római kor óta tartó eszközfejlődéssel van dolgunk, hanem helyi megoldásokkal.

40 Kovács 1983, 46.

41 vö. Rupnik 2014, kat. AS 9 (Nagyvenyim-Baromfitelep), AS 10 (Keszthely-Fenekpuszta)

42 Rupnik 2014, 181.

38 Cs. Sós – Bökönyi 1963, 138, Taf. LXXX.

39 Müller 1982, 30, kat. 18.

Összefoglalás

Az elmúlt évtizedek ásatásai újabb leletekkel gyarapították az avar korra keltezhető mezőgazdasági vaseszközök számát. Gyarapodott az ásóvasalások és ásólapátok száma is, bár ezeket az eszközöket nemcsak a mezőgazdaságban használták, hanem amint a leletek kontextusa is mutatja, sírásáshoz, sírrabláshoz, sőt építkezésekhez (házalap ásása, erődítési munkálatokhoz stb.). A leletek alapján elmondható, hogy az avar korban egyaránt használtak fanyélre felerősített, köpüs ásókat, továbbá rövidebb-hosszabb vasnyéllal ellátott ásókat, valamint teljesen fából készült ásókat, amelyeknek élét megvasalták, sőt nem zárható ki teljesen vasalattal faásók használata sem. Az előkerült leletek zöme ásólapát, kialakításukat tekintve egyedülálló darabok, nem lehet típusokat elkülöníteni, illetve levezetni őket a római korban használt eszköztípusokból, valamint hasonló tárgyakat az avar kort követően sem ismerünk a

késő középkorig. A vasalt faásók használata azonban éppen a népvándorlás korában terjed el a Kárpát-medencében, a (biztosan a) legkorábbra keltezhető ásóvasalások az avar kor végéről származnak, Kerekiből illetve a morvaszentjánosi depóból, az eszköztípus használata a későbbi évszázadokban is kimutatható.

Köszönetnyilvánítás

Ezúton szeretném megköszönni Dr. Költő Lászlónak, Dr. Szőke Béla Miklósnak és Lőrinczy Gábornak, hogy közöletlen leleteiket e cikkben bemutathattam, Rupnik Lászlónak, hogy a közöletlen doktori disszertációjára és László Anettnek, hogy közöletlen szakdolgozatára hivatkozhattam, Varga Máténak a lektorálásért, Rácz Barbarának és Dr. Mógáné Aradi Csillának a fordításokért. Köszönettel tartozom továbbá Szarka Józsefnek és munkatársainak, Sipos Carmennek, és Baksics Gábornak a publikáció elkészülésében nyújtott segítségükért.

Irodalom

- BAKAY K. 1973: Az avarkor időrendjéről – újabb avar temetők a Balaton környékéről (Zur Chronologie der Awarenzeit – neue awarenzeitliche Gräberfelder in der Umgegend des Plattensees). – Somogyi Múzeumok Közleményei 1: 5-86.
- BALASSAI. 1994: Az ásó és a vele végzett munka Magyarországon (Der Spaten und die Arbeit mit dem Spaten). – Studia Comitatus 23: 423-457.
- BALOGH Cs. 2009: Avar kori kettős- és többes temetkezések a Duna-Tisza közén (Dual and multiple burials in the region between the Danube and the Tisza river from the Avar Age). – Arrabona 44/1: 41-86.
- BARTOŠKOVÁ 1986: Slovanské depoty železných predmetu v Česko-Slovensku. Praha.
- BENDE L. 2005: Temetkezési szokások a Körös-Tisza-Maros közén az avar korban. Közöletlen doktori disszertáció. Budapest.
- BIALEKOVÁ 1981: Dávne slovanské kováčstvo (Das frühe slawische Schmiedehandwerk). Bratislava.
- COSMA C. 2002: Vestul și nord-vestul României în secolele VIII-X. d. H. (The west and north-west territories of Romania in the 8th-10th centuries A. D.). Cluj-Napoca.
- Curta F. 1997: Blacksmiths, warriors, and tournaments of value: dating and interpreting early medieval hoards of iron implements in eastern Europe. *Ephemeris Napocensis* VII: 211-268.
- Cs. Sós Á. – Bökönyi S. 1963: Die Ausgrabungen von Géza Fehérs in Zalavár. Budapest.
- ETTEL P. – DAIM F. – BERG-HOBOHM S. 2014: Großbaustelle 793. das Kanalprojekt Karls des Großen zwischen Rhein und Donau. – Mosaiksteine Forschungen am Römisch-Germanischen Zentralmuseum 11. Mainz.
- FISCHL K. 1995: Előzetes jelentés a Csörsz-árok kutatásáról Csincsen (Vorbericht über die Forschung des Csörsz Grabens bei Csincse). – In.: Költő L. (szerk.): A népvándorláskor fiatal kutatói 5. találkozájának előadásai (1994 szeptember 27-29, Szenna). Somogyi Múzeumok Közleményei 11: 33-38.
- GARAM É. 1972: Avar temetők Andocson (Avar Cemeteries at Andocs). *Folia Archaeologica* 23: 129-182.
- GARAM É. – PATAY P. – SOPRONI S. 2003: Sarmatisches Wallsystem im Karpatenbecken. Zweite, erweiterte Ausgabe. *RégFüz* Ser. II. no. 23. Budapest.
- HARAG M. 2018: Növénytermesztés az avar korban: vaseszközök és növényi maradványok. Kézirat. Budapest.
- HARAG M. 2020: A szántóföldi növénytermesztésben használatos eszközök az avar korban. Kézirat. Megjelenés alatt. Miskolc.
- HENNING J. 1987: Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. *Archaeologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z.* Berlin.
- ISTVÁNOVITS E. 2003: A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékényaga (Das landnahme- und Arpadenzeitliche Nachlassmaterial des Rétköz). Nyíregyháza.
- KOVÁCS L. 1983: A Hajdúböszörmény-Erdős tanyai honfoglaló sírlelet (Adatok az avar és honfoglalás kori szaluk elterjedéséhez) (Der Landnahmezeitliche Ungarische Grabfund von Hajdúböszörmény-Erdős tanya. Angaben zur Verbreitung der Hohlbeile in der Awaren- und Landnahmezeit.). – A Hajdúsági Múzeum Évkönyve V: 19-54.
- KRALOVÁNSZKY 1962: Kora Árpád-kori mezőgazdasági eszközök a Középső-Dunamedencéből (9th to 12th century agricultural implements from the Middle Danube-Basin). – A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 14: 116-127.
- LÁSZLÓ A. 2012: A kerek késő avar temető a temetkezési rítus és a leletanyag tükrében. Közöletlen MA szakdolgozat. Szeged.
- MÜLLER R. 1982: A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késővasortól a törökkor végéig. – Zalai Múzeum 19.
- MÜLLER R. 1996: Die Awaren und die Landwirtschaft. - In: Daim F. (Hrsg.): *Reitervölker aus dem Osten. Hunnen und Awaren.* Eisenstadt, pp. 365-371.
- Rupnik L. 2014: Római kori vasszerszámok Pannoniából. Közöletlen doktori disszertáció. Kézirat. Budapest.
- SAMU A. ÉS SZALONTAI Cs. 2015: Az avar kori sírrablásokról három kiskundorozsmai avar temető kapcsán (About Avar-period grave robbings in relation to three cemeteries at Kiskundorozsma). - In: Türk A., Balogh Cs. & Major B. (szerk.): *Hadak útján XXIV. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája (Conference of Young Scholars on the Migration Period November 4-6, 2014, Esztergom).* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 3.1. Budapest-Esztergom, pp. 763-811.
- SZÁDECZKY-KARDOSS S. 1998: Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig (Die Quellen der Awarengeschichte von 557 bis 806). *Magyar őstörténeti könyvtár* 12. Budapest.
- SZENTPÉTERI J. 2002: J. SZENTPÉTERI (Hrsg.): *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa.* Varia Archeologica Hungarica 13/1. Budapest.

Spaten und Spatenbeschläge im Siedlungsgebiet aus Awarenzeit

MÁTYÁS HARAG

Bei den Ausgrabungen des letzten Jahrzehntes hat man neuere Funde erkannt, mit denen die Zahl der landwirtschaftlichen Eisenmittel in der Awarenzeit gewachsen ist. Die Zahl der Spatenbeschläge und Spaten mit massiven Eisenblatt ist auch gewachsen, aber man hat diese Mittel nicht nur in der Landwirtschaft verwendet, sondern auch bei dem Gräberraub und der Totengruben graben, sogar bei dem Bau (zB.: graben die Grundlage des Hauses). Anhand den Ausgrabungen kann man sagen, dass man mehrere Typen der Spaten gleichermaßen in der Awarenzeit verwendet hat, also zum Beispiel gab es Spaten nur aus Holz oder auch mit massiven Eisenblatt. Die Funde sind am größten

Teil Spaten mit massiven Eisenblatt, die einzigartig sind. Man kann sie in die Typen nicht sortieren und aus den Mitteln in der Römerzeit zurückführen, beziehungsweise kennt man solche Dinge nach der Awarenzeit bis dem spätesten Mittelalter auch nicht. Aber die Verwendung der Spaten aus Holz mit dem Eisen hat sich in dem Zeitalter der Völkerwanderung im Karpatenbecken verbreitet, die frühestmögliche Spatenbeschläge stammen aus der Ende der Awarenzeit, aus Kereki und aus dem Depotfund in Morvaszentjános (Moravský Svätý Ján) und die Verwendung dieses Typs ist erweislich auch in den späteren Jahrhunderten.

A nemzetségi szállásoktól a vármegyékig. Adalékok és párhuzamok Somogy megye 10–11. századi településtörténetéhez¹

SZATLÓCZKI GÁBOR

e-mail: gabor.szatloczki@gmail.com

SZATLÓCZKI, G.: *From clan seats to counties. Addition and parallels to the 10-11 C settlement history of Somogy county.*

Abstract: The former area and extension of 10 C. Hungarian clans was conserved most accurately in the settlement area of medieval lesser nobles and in the boundaries of episcopal districts. The early Christian civitas emerged within the settlement area of former clans and the intermediate territories dividing them (so-called: megye) from which the medieval nobiliary counties emerged during the 13. C.

Keywords: Middle ages, county, civitas, clans, gens

A topográfiai vizsgálat módszerei

Az egyházhelyes nemesek nyugat-dunántúli településterületéről írt előző tanulmányomban Somogy megye topográfiáját a fennmaradt középkori források hiányos volta miatt csak vázlatosan mutattam be.² Az azóta eltelt időben elvégzett kutatások során sokat finomodott az a szempontrendszer, ami alapján a településsávokat rekonstruálni lehet, illetve ennek tükrében szükségesé vált az értelmezési keret fogalmának pontosítása és meghatározása is. Elsőben Zala, Veszprém és Vas megyék településsávjainak értékelése során, abból az alapfelvetésből indultam ki, hogy az egyházhelyes nemesek alapvetően a gypűörök leszármazottainak tekinthetők, és ily módon a településsávjuk az ország külső és belső határait jelölik ki. Ez az elképzelés, bár a nyugati határszálon és a belső területek esetében is részben helytálló, de a településrendszer egész országot behálózó struktúrája okán összességében tévesnek bizonyult. Emiatt nem tartható az a meghatározás sem, hogy az egyházhelyes nemesek településsávjai „gypűsávok” lennének. A nagyobb térséget érintő településtopográfiai vizsgálatok ugyanis azt mutatják, hogy az egyházhelyes nemesek falvai valójában mintegy gerincként olyan településsávok nyomvonalát jelölik ki, ahol annak már korábban is feltételezett módon a kis és köznemesek, illetve a nemzetségi eredetű törzsbirtokok is részei voltak. Mindazonáltal ettől élesen elkülönül a telepü-

léssávok által határolt belső területek birtoklástörténeti eredete, miszerint ott egyházhelyes nemesek még szóróvanszigetként sem nagyon találhatóak, valamint a birtokok túlnyomó többsége király által nemeseknek vagy egyházaknak eladományozott birtok, jellemzően nagyobb egybefüggő tartományok összessége, kevés egyéb, vélhetően adományos nemesi birtokkal. A két struktúra elkülönülése még az időközben eltelt fél évezred okozta változások ellenére is, helyenként olyannyira látványosan megmutatkozik a 15–16. századokban, hogy sok esetben komolyabb birtoktörténeti vizsgálatok nélkül is ugyanazt az eredményt kapjuk, mint a régészeti és történeti településtopográfiai vizsgálatokat követően. A jelenség magyarázata viszonylag egyszerű, mivel egyházhelyes nemesi birtokból sosem lett jobbágyok lakta tartomány és csak az egészen kisméretűek esetében fordult elő, hogy azok egy szomszédos faluba olvadtak be. Hasonlóképpen az adományos birtokokból is ritkán lett később egyházhelyes nemesi birtok, ha mégis, akkor jellemzően csak 1–2 birtokos család eredetileg is törpebirtoka vált azzá. Mindezek okán az alábbiakban az írott források alapján rekonstruált birtokszerkezetet településsávokként, míg az azt megelőző 10–11. századi állapotot a korabeli szóhasználat alapján szállássávokként (mansio) értelmezem. Az egyazon jelenségre vonatkozó kétféle elnevezés között véleményem szerint nincs ellentmondás, mivel azok a birtokszerkezet kialakulásának és későbbi használati módjának eltérő korszakait jelentik. Hasonlóképpen megtartottam a gyűrűk fogalmát, mivel a belső területek gyanítható korabeli elnevezésének használata egyelőre komoly értelmezési nehézségekhez vezetne a történettudomány által jelenleg használatos fogalmak jelentése ellenében. Végezetül meg kell jegyezni, hogy az egyházhelyes nemesek birtokai alapján felvázolt település/szállássávok pontos szélességét és kiterjedését a térképeken nem tüntettem fel, mivel ahhoz minden egyes birtokra kiterjedő birtoklástörténeti vizsgálat szükséges. A tapasztalatok okán egy 10-15 km széles sávot feltételezhetünk, melyben a 10. századi szállások létrejöttek. Ennek megfelelően hangsúlyoznom kell, hogy a térképeken jelölt határvonalak a középkorvégi állapotot tükrözik, abból a 10. századi szállássávok nemzetségeinek és kíséreteiknek pontos szállása nem következik, mindössze arányaiban mutatják a megtelepülés vélhető földrajzi helyzetét. Továbbá külön hangsúlyoznom kell, hogy a középkori településtopográfiából következő struktúra kialakulása, avagy hozzávetőleges megszi-

¹ Jelen tanulmányomban számtalan olyan társadalomtörténeti kérdést érintek, amelyek kutatási eredményei még publikálatlanok és egy hamarosan elkészülő nagymonográfiában dolgoztam fel. Mivel azonban a tanulmányban tárgyalt jelenségek értelmezéséhez elengedhetetlen azok vázlatos ismertetése, igyekeztem a lehető legegyszerűbb módon bemutatni és indokolni a nézeteimet. A témából következő számtalan részletkérdésre a könyvben fogok kitérni. A tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítségükért, illetve észrevételeikért Molnár Istvánnak és Varga Máténak tartozom köszönettel.

² Szatloczki 2019b. 68-93.

lárduháa, a felmerülő 9–10 századi előzmények széleskörű vizsgálata nélkül, jelenleg csak a 10. század közepére és utolsó harmadára keltezhető. Ennek oka, hogy nyilvánvalóan akkor is számolni kell a megtelepülésnek és az azt követő változásoknak egy hosszabb-rövidebb periódusával, ha a foglalás teljesen újonnan, vagy részben megelőző szállássávok birtokbavételével történt. Ezen felül a 11–13. századok közt is számtalan változás ment végbe, melyekről írott forrás nem maradt. Az egyes nemzetségek törzsbirtokai által kijelölt, nem egyszer több 10 kilométeres szállássávi szakaszokon belül – a középkori birtokok használatának módjához hasonlóan – a nemzetségek és közvetlen kíséretük időszakos tartózkodási helye egyelőre sem a korai helynevek, sem a régészeti források alapján nem határozható meg, legfeljebb az általuk használt temetőké. A tanulmány elkészítése során – külön hivatkozás nélkül – ezúttal is Engel Pál települési adatbázisát használtam az egyházhelyes nemesek birtokainak feldolgozásához, de ahol szükségesnek tartottam, a rovásadójegyzék alapján külön is ellenőriztem, illetve kiegészítettem az adatokat.³ A térképeket úgyszintén Engel munkája nyomán magam készítettem.

A somogyi egyházhelyes nemesek településtopográfiája

Somogy megye 10–11. századi településterületének rekonstrukciójához két nagyobb forráscsoport áll rendelkezésre. Elsőben az írott források, különös tekintettel, a leginkább archaikus birtokviszonyokkal és településterülettel rendelkező egyházhelyes nemesek összeírásaira, másodsorban pedig az eddig ismerté vált régészeti lelőhelyek. Somogy megye területéről a török hódítás következtében mindössze egy olyan dikális összeírás maradt fenn 1542-ből, amely értékelhető mennyiségű adatot tartalmaz az egyházhelyes nemesekre.⁴ Az ez évi lajstrom ugyan a későbbiekkel ellentétben még az egész megye területére kiterjedt, de már így is csak egy töredékes lenyomatát adja a középkori oklevelekből sejthető egyházhelyes települések valós számának. A 14–15. századi okleveles anyagban, különösen a határjárások és tanúkihallgatások alkalmával számos olyan egyházhelyes, vagy néhány jobbágyos nemes is feljegyeztek, akiknek utódai, illetve birtokuk az 1542-es összeírásban már nem szerepel. Mindazonáltal a töredékes adóösszeírások hiánya valamilyen mértékben a középkori oklevelekből pótolható. Szerencsés módon több olyan irat is fennmaradt, amelyben a nagyobb hatalmaskodások vizsgálata, vagy a birtokbaiktatások alkalmával a szomszédos és megyebeli nemesek sokaságát jegyezték fel. A két féle írott forrásanyag együttes használatával pedig lehetőség nyílik az egyházhelyes nemesek somogyi településsávjainak meghatározására.

Az 1542-es összeírásban 29 településen, 347 főnyi egyházhelyes nemeset írtak össze, valamint további 25 birtokon mintegy 40 nemeset, akinek mindössze 1 adóköteles jobbágyportája volt és vélhetően hasonlóképpen a nemesi udvarhelyen gazdálkodott.⁵ Mindez a középkori oklevelekben egy-egy birtokon említett, vélhetően ugyancsak egyházhelyes, vagy időlegesen 1-2 jobbágyos nemesek által lakott mintegy 78 egész vagy részbirtokkal egészíthető ki.⁶ A középkori Somogy megyében így hozzávetőlegesen 132 településen élt egyházhelyes kismenesség, amivel közel akkora számú közösséget alkottak, mint a 141 településen élő zalai egyházhelyesek⁷ (1. ábra).

A Somogy megyei egyházhelyes nemesek településeit térképre vetítve, azok a már megismert módon, mintegy 10 km széles, szabályos sávokat képeznek, melyek a megyén belül egymásból kiindulva több szakaszra ágaznak, és minden esetben a megye határát átlépve, a szomszédos megyékben folytatódnak. Az első belépő szakasz a Zala megyei Fenék birtok felől, Besenyőszentgyörgynél lép be Somogy megyébe, majd rögtön kétfelé válva, egyrészt a belépő fő szakasz délnek tart Terebezd-Csömpördig, majd Segesd felett éles szögben keletnek fordulva és kisebb ívet bejárva, a Kapos folyó északi oldalán az Orci patakot átlépve, Büssü után kelet felé ér Tolna megyébe. Másrészt a Besenyőszentgyörgynél elváló szakasz a Balaton korabeli déli partjával párhuzamosan egészen a Sió völgye előtt fordul ismét Tolna megyébe. A fő sávból Nemesdéd és Nemesvid körül egy kilépő másik sáv dél-nyugat felé haladva Órtilosnál éri el a Drávát. Ebbe a sávba lép be Pogányszentpéter körül egy zalai sáv, melyről a korábbi Zala megyét feldolgozó tanulmányban magam is azt feltételeztem, hogy a Győrtől a Rába-Marcál-Zala folyók vonalában a Dunántúlt kettészelő fősáv déli szakasza. A somogyi sávok részletes feltérképezése után azonban ez csak részben igaz, mivel a fősáv valójában a Zala folyót keletről kerüli meg, majd a fentebbi módon

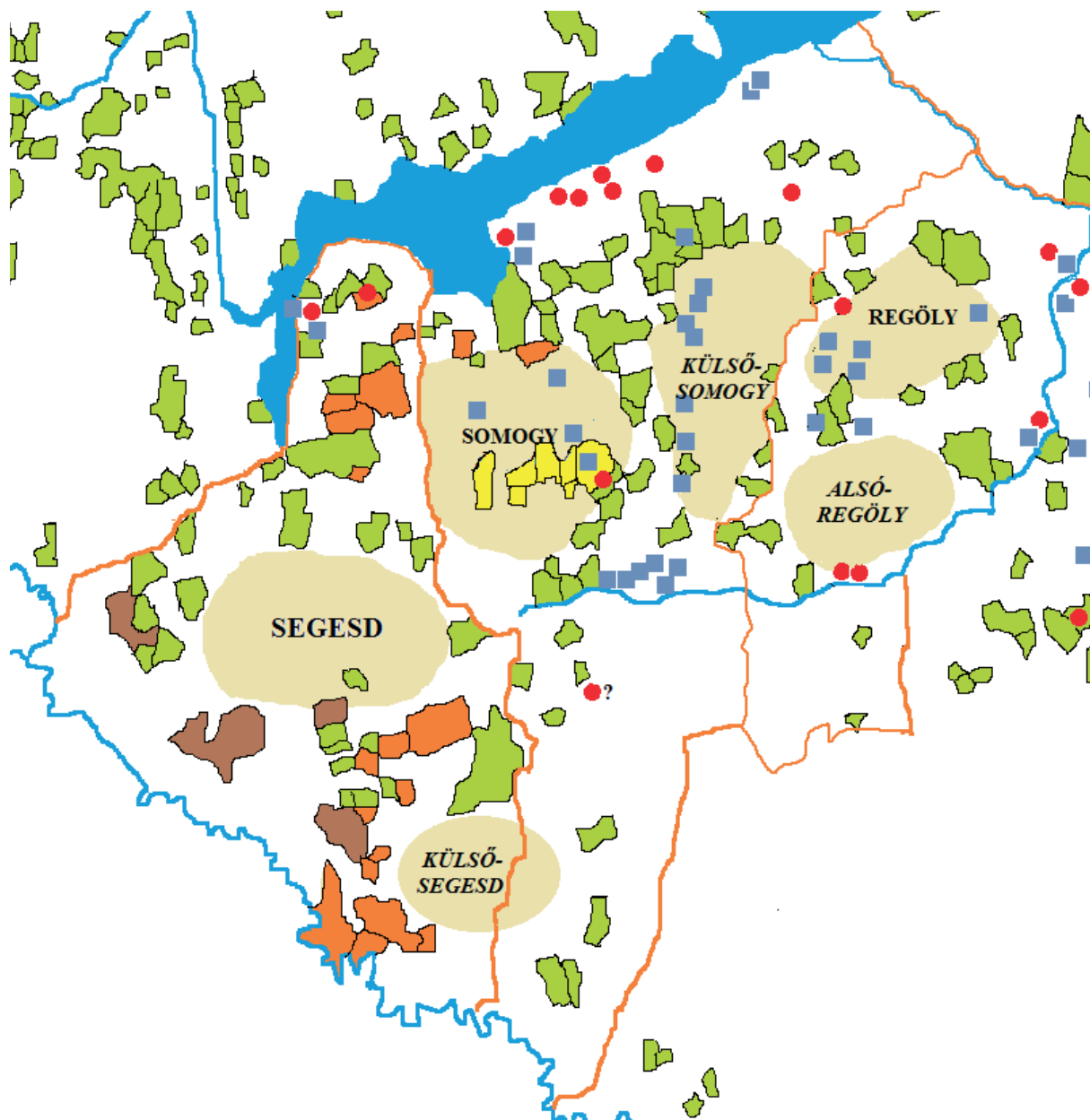
3 Engel adatbázisára tételesen nem lehet hivatkozni, de annak keresőfelületén, minden forrás könnyen visszakereshető a birtok vagy családnevek szerint. Engel 2001.

4 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MNL OL) E 158 39. kötet 11-64. folio.

5 Egyházhelyes nemesi birtokok 1542-ben: Artészháza, Babóháza, Csemperd, Déd, Eszpete, Fok, Füles, Gyolcs, Kálmán, Keresztúr, Kisfalud, Kissávolgy, Kisszentgyörgy, Kisszentpál, Nemeske, Sokoród, Szakácsi Szentjakab, Tamási, Zelefalva. Szakácsi és Déd esetében vélhetően a többség nem nemesi, hanem szolgálonépi eredetű. Kismemesek (1-5 jobbágy): Arad, Balásokháza, Bodon, Csehi, Cserallya, Dombó, Felrét, Felsőlak, Felsőpácód, Gorány, Gyöngyösmelléke, Herántfalva, Nagyszög, Ótélek, Pátró, Porog, Kohány, Sávoly, Simonfalva, Szenterszébet, Tóti, Várad, Zolat.

6 A középkori oklevelekben szereplő kismemesek, egy részük adománybirtokos eredetű lehet. Engel Pál adatbázisában az egy birtokon említett kismemeseket nem név szerint, hanem a „nob.” jelzővel vette fel. Somogy megyei birtokai: Acs, Bélc, Bodgámás, Elye, Endréd, Endus, Gyojta, Hatvan, Henyz, Hetés, Illyed, Inakod, Istvánföldre, Kaposfő, Kecsefalva, Keserd, Kohány, Korpád, Kovácsi, Kovásznya, Kynkus, Lod, Mére, Rinyamellék, Sehter, Szentgyörgy, Szentmárton, Tapasz, Tarány, Tardas, Viskó, Vyznye, Zenche. MNL OL DL 5296. Babod, Berkes, Kekse, Kiskarád DL 17101., Fejéregyház, Horvátkút DL 17688., Álc, Gamás, Gárdony, Kék, Kisvityya, Mács, Nagyberény, Petend, Szentmihálykék, Töl DL 19840., Csepel, Csicsal, Fehéregyház, Kapoly, Lulya, Megyeri, Nezeb, Öszöd, Varang, Víz DL 50576., Csolta, Kiskomár, Kismarót DL 101234., Acsa, Baba, Csiget, Egres, Horpács, Kölked, Magyarosd, Mátésföld, Ősz, Sárpolján, Szentkirály, Szörény, Tüttös, Zádor, Zimány DL 102538. Lásd Borsá 1998. 295., Bándi 1986. 55. Komjáthy 1973. 7.

7 Szatlóczki 2019b. 70.

1. ábra. Somogy megye szállássávjai és belső területük a 10-11. században. (Nemzetségi birtokok (sötét); régészeti lelőhelyek, kör: szállási temető, négyzet: köznépi temető.)

Terebezdnél elfordul keletnek, illetve abból egy újabb dél-nyugati leágazás, a Zalától nyugatra, dél felé haladó sávval egyesülve éri el a Drávát. Ennek értelmezése, bár elsősre bonyolultnak hangzik, de a régészeti és történeti adatok tükrében az alábbiakban könnyen érthető lesz. További két belső sávszakasz található még Somogy megyében, elsősben a Balaton déli partja mentén és a Kapos északi oldalán futó sávokat az Orci patak nyugati oldalán, egy észak-déli tengelyű sáv köti össze. A második sáv a Kapos folyó tengelyének támaszkodva a Zselicben Ropolynál egy pontból kétfelé kiindulva, elsősben az Rinyabesenyő-Bakháza vonalon, a Rinyát átlépve Bélavár felé a Drávaig tart, másodszor pedig a Vásárosbéc, Somogyhatvan vonalon Drávatamásiig.

A térképre tekintve jól látható, hogy a településsávok lényegében négy nagyobb területre, és egy kisebb, Tolnával és Baranyával határos részre osztják Somogy megyét.

Jól megfigyelhető az is, hogy a térképen vázolt zalai és tolnai sávok összefüggésében, a Nemesvid-Kapos folyó tengely egy északi és egy déli félre választja ketté a megyét. Ennek okát azonban szükségtelen sokáig keresgélni, mivel a megye középkori egyházi és világi közigazgatásának területi beosztása gyakorlatilag egy az egyben megfeleltethető a sávok által határolt területek rendszerének. Somogy megye nagy része a középkorban a veszprémi püspökség alá tartozott, és a területén két főesperesség létrejöttéről maradt fenn

forrásunk. A megye két északi, településsávok által határolt belső területe egészében a somogyi, míg a két déli a segesdi főesperességhez tartozott.⁸ Hasonlóképpen a 16. század eleji négy szolgabírói járásnak az 1542-es rovásadójegyzékek alapján megállapítható területe, megfeleltethető a négy, településsávok által kijelölt régióknak.⁹

A mai Somogy megye két felének különállása jól körvonalazható a történeti forrásokból is, annak eredete írásos emlékeinkben egészen a 11. századig nyúlik vissza. Somogy megye első említését hagyományosan az 1001-ben kelt pannonhalmi alapítólevélhez köti a történetírás, amelynek feltehetően két oklevélből interpolált szövegében, az egyes szám első személyben megfogalmazott, és István királynak tulajdonított oklevélrészében szerepel. Ennek hitelét azonban némileg gyengíti, hogy Somogy megye – a korban sem ismeretlen fogalommal – csak comitatusként, azaz a 13. századtól elterjedt szóhasználatnál vármegyeként, avagy ispánságként szerepel.¹⁰ Mivel az oklevél ezen része elsősorban éppen a tizedek birtoklását hivatott alátámasztani, abban a veszprémi püspökség adományleveléhez hasonlóan épphogy az oklevél kiadása idején már nyilvánvalóan létező somogyi civitas(ok) kéide, hogy szerepeljen, nem pedig a 13. századra kialakult egységes vármegye. Tizedfizetési kötelezettsége ugyanis nem az ispánságnak, hanem a birodalma alatt élő közösségnek volt. Ennek ellenére aligha van okunk Szent István adományában kételkedni, de az alapítólevél többszörösen átszerkesztett oklevélszövegei miatt, annak 11. század elejére vonatkozatható forrásértéke óvatosan kezelendő. Somogy megye legelső egykorú említése így jelen tudásunk szerint a zselicszentjakabi apátság 1061-ben kiállított alapítólevelében maradt fenn. Ebben az apátságot gazdag adományokkal megalapító Győr nembeli Ottó, mint „Symigiensis civitatis comes” szerepel, másként a somogyi civitas ispánja.¹¹

Amilyen korán előfordul a somogyi civitas, olyan késői a segesdi első említése, ami 1245-ből maradt fenn, már mint comitatus. Kétségtől valószínű civitas volt, akárcsak Somogy, lévén a berényi (ma Lharosberény) hospesek 1264. évi szabadságleveléből egyértelművé válik, hogy mint „polgárok”, nem a somogyi, hanem a segesdi ispán alatt voltak kötelesek a királyi hadba vonulni, illetve annak ispáni, azaz bírói közhatalma alá tartoztak.¹² Többet azonban ez alapján sem tudunk meg, mert a 13. század második felének közállapota közvetlenül nem vonatkozatható a 10-11. századra. Emellett Segesd a 13. században kialakuló nemesi vármegyék sorába már nem lépett be, így önálló nemesi törvényszéke sem létesült, és a 15. század eleji felszámolásáig és eladományozásáig, megmaradt a királynék jószágaként, mint ispánság. Ennek oka vélhetően az a körülmény lehetett, hogy más ispánságok

civitásaival ellentétben, Segesd területének eladományozható része, túlnyomórészt a 13. század folyamán is megmaradt a királynék tulajdonában, így az annak településsávjaiban élő nemesek Somogy vármegye nemesi közösségébe integrálódtak.

A somogyi és segesdi civitasok ispánságának területét a már említett két főesperesség pápai tizedjegyzékekben összeírt egyházi alapján lehet rekonstruálni.¹³ Eszerint a somogyi főesperesség magába foglalta a Balaton déli partján lévő mindkét sávok által körülhatárolt területet, illetve meglepő módon kimaradt belőle a fő településsáv Besenyőszentgyörgy-Terebezd közötti szakasza, ami pedig a segesdi főesperességhez tartozott. Hasonlóképpen a somogyi főesperesség területe is lenyúlt délre, éppen a segesdi területeket keletről határoló Ropoly-Drávatamási településsávot foglalva magába. Somogy és Segesd megye területe, tehát egy-egy településsávi szakasz erejéig, mintegy átkarolta egymást. Ez a jelenség azonban úgy tűnik nem a gyűrűs belsőterületekkel, hanem a településsávok létrejöttével és annak egymáshoz való viszonyával lehet összefüggésben, mivel az egyes területek közös településsávjai esetében hasonló jelenség szerte az országban minden szállássáv és gyűrűs belső területe, valamint korai esperessége esetében kimutatható. Így a külső-somogyi terület északi határoló sávja a Balaton déli oldalán északról átkarolja a középkori regölyi főesperességet, míg annak a Külső-Somoggal közös településsávja pedig dél felé benyúlik a kelet-segesdi és tolnai gyűrűk közé. Mindezen felül akad még két olyan területe Somogy megyének, ahol mind a településtopográfia, mind a régészeti lelőhelyek üres területet jeleznek. Az egyik ilyen a Sió csatorna menti részek, a másik pedig lényegében a Zselic keleti oldala. Ugyanakkor mindkét területről tudjuk, hogy a 11. század közepén már lakott volt, és ott a tihanyi, illetve a szentjakabi apátságoknak birtokot adományoznak. A két terület topográfiájának meghatározásához további kutatások szükségesek.

Régészeti topográfia

A mai Somogy megye területén előkerült honfoglalás kori leletanyag ugyan korántsem nevezhető nagyinak, de ahhoz éppen elegendő, hogy a településsávok térképére vetítve értelmezhető legyen. Az ún. szállási temetőkből napjainkig 6 került napvilágra, amelyekből a Vörs-Papkert B, a Balatonújlak-Erdő-dűlő, a belső-somogyi terület, míg Tengőd-Hétkútpuszta, Balatonboglár-Bereke-dűlő, Balatonboglár-kilátó u. a külső-somogyi terület szállássávjára esik. Egyetlen kivétel Somogyjád-Alkotmány Tsz. lelőhely, ami az Orci patak nyugati oldalán, a két említett területet elválasztó szállássávban került elő. Akad még további két temető, így a balatonlelle-irmapusztai, és a törökkoppány temető u.-i amelyeket a bizonytalan leletkörülményei okán nem vettem figyelembe, mivel további adatok hiányában egyelőre a pontos besorolásuk sem lehetséges.¹⁴

⁸ ETE V. 454-462.

⁹ MNL OL E 158 39. kötet 11-64. folio.

¹⁰ Thoroczkay 2002. 257-259.

¹¹ Kumorovitz 1964. 53.

¹² Pesty 1880. 214.

¹³ Engel 2001. A somogyi és segesdi főesperességek.

¹⁴ Hegyi-Varga 2015. 1-8.

Az un. 10–11. századi nagy sírszámú szolgálói temetőkből 4 ismert a megyéből, így Fiad-Képuszta (388 sír), Kaposvár-Kertészet, Kaposvár 61-es elkerülő, és a Vörs-Majori-dűlő. Mindezen felül ismert még 17 temető, melyek egyértelmű besorolását egyelőre nem teszi lehetővé az a körülmény, hogy ezek egyike sem lett teljesen feltárva.¹⁵ A fentebbi temetők településsávokhoz való viszonyában első ránézésre is több szembeötlő jelenség is látszik. Túl azon, hogy a mai megyét a Kapos vonalában kettéosztó fősávától délre lévő területen, – nem számítva a délről szorosan hozzákapcsolódóan a Kapos északi oldalán előkerült köznépi temetőket – másként Segesd megye belső részein 10–11. századi régészeti lelet alig néhány került elő. Az egyetlen, de bizonytalan leletkörülményű zselickislaki lovassíron, kívül szállási temetőre utaló lelőhely nem ismert.¹⁶ Ellenben a Kapostól északra a 10. századi szállási temetők mindegyike a sávok feltételezhető területén helyezkedik el, míg a négyből három nagy 11. századi temető a körülhatárolt területek belsejében. Mivel a belső-somogyi gyűrű területéről ismert a legteljesebb 10. századi lelőhelycsoport, valamint a vélelmezhetően ősfoglaló Bő nemzetség törzsbirtokai alapján óvatosan a szállássáv társadalomszerkezetére is következtethetünk, érdemes röviden áttekinteni a gyűrű régészeti és társadalomtörténeti összefüggéseit.

A belső-somogyi szállássáv területéről 3 szállási temető ismert. Elsőben a Balatonújlak-Erdő-dűlői temető mindközül kiemelkedik a gazdagságában, ahol a női sírokat nemesfém ékszerek és hajfonatkorongok jellemzik, míg a férfi sírokban mindössze lószerszámok és íjászfelszerelés került elő, illetve csak egyetlen bolygatott sírban feltételezhető(!) mellékletként talán veretes öv.¹⁷ A 10. század közepső harmadára keltezett 17 síros szállási temető ugyan a mai Balatonújlak közigazgatási területén került elő, ám az attól nyugatra fekvő Erdő-dűlő területén húzódó magaslat alatt délről, a középkorban a Bő nemzetség Kulya nevű birtoka feküdt.¹⁸ Ettől dél-nyugatra a Vörs-Papkert B elnevezésű lelőhelyen az ásató régészek 35 sírt kelteztek a 10. századra.¹⁹ A férfi sírok közül négyben került elő íjászfelszerelés, amiből kettőt jelképes lovastemetkezés kísért. Az egyik lovastemetkezés nélküli sírban ónozott bronzból készült tegezt és tegezövet díszítő veretek voltak.²⁰ A női sírokban a balatonújlakiakhoz hasonlóan nemesfémékszerek (öntött csüngőjű ezüst és bronz fülbevaló, aranyozott ezüst pitykék, préselt rozetta és ezüst lemezkarpercec) kerültek elő, igaz attól jóval szerényebb összetételben és kivitelben. A harmadik szállási temető Somogyjádön ismeretes, ahol Bárdos Edit 12 sírt tárt fel, melyek szegényes mellékletekkel bírtak.²¹ Az egyik férfisír íjmerevítő csontot és két nyilcsúcsot, míg egy női sír állatfejes ezüst karperecet és ezüst gyűrűt tartalmazott.²² A középkori Jád ugyancsak

a Bő nemzetség birtokaként ismert, ugyanakkor a jádi lelőhely mégsem kapcsolható a nemzetséghez, mivel az valójában a falu déli részére esik, ahol Alsójád birtoka feküdt.²³

Annak ellenére, hogy a három szállási temetőből már csak a számuk alapján sem lehet messzemenő következtetéseket levonni, mégis felfedezhető bennük két azonos motívum, ami alapján megengedhető néhány óvatos megállapítás. Elsőben mindhárom temetőben a mellékleteket tartalmazó férfisírokat egyszerű fegyverzet (íj) és lószerszámok, részleges lovas temetkezés, valamint a női sírokat a temetőket létrehozó csoport feltételezhető társadalmi helyzetével arányosan gazdag nemesfém ékszerek mellékletek jellemzik. Ennek megfelelően hiányoznak a férfi sírokból az ékszerek, illetve a veretes övek, ellentétben a külső-somogyi gyűrűn előkerült gazdag mellékletű magányos (Fonyód, Balatonszemes) temetkezésekkel.²⁴ Vörsön és talán Balatonújlakon is egy-egy férfi sír, veretes mellékletet tartalmazott, amely az előbbi esetében a női sírokhoz hasonlóképpen, jellegében arányosnak tűnik a vörsi csoport temetkezésének gazdagságával.

Másodsorban a lelőhelyek szállás/településsávbéli helyzete alapján elmondható, hogy a szállásokból kialakuló középkori birtok, illetve az abból általánosságban eredő társadalmi helyzet, egyezést mutat a három szállási temető leletgazdagságából hangsúlyosan csak vélelmezhető állapottal. A legszegényebb és egyben legegyszerűbb mellékletekkel bíró somogyjádi temető, a későbbi alsójádi kisenemesi birtokon került elő. A vörsi temető népe esetében viszont már joggal feltételezhető, hogy a szállássávot uraló nemzetség fegyveres kíséretének rangosabb rétegéből származókat képviseli, így a női sírokban megjelenő szerényebb kivitelű nemesfém ékszerek és a veretes íjászfelszerelés alapján alighanem a somogyjádi lovasíjászokhoz hasonló csoportok alacsonyabb rangú vezetőjének, családtagjainak, fegyvereseinek és szolgálóinak temetőjét rejti. A vörsi szállás, sávbéli mérete és helyzete alapján az ősfoglalóktól leszármazó, vagy azt felváltó középkori birtokosa ugyancsak a tisztségviselő köznemesség legalsó, de már saját szolgáló familiát tartani tudó csoportjába tartozhatott. A kulyai (Balatonújlak-Erdő-dűlő) szállási temető esetében azonban már korántsem ilyen egyszerű helyhez kötött földrajzi összefüggést felvázolni. Kulya ugyan a Bő nemzetség eredetű birtokai közé tartozott, de a nemzetség többi hasonló, vélhetően szállás eredetű birtokai, az egész belső-somogyi szállássáv gyűrűjén megtalálhatóak voltak. Mindazonáltal a gyűrű határoló szállássávjának körhossza a nyúlvány nélkül, mintegy 60–70 kilométert jelentett, amelyen összesen 17 olyan birtok feküdt, amely már a 13. század elején nemzetségi közös birtok lehetett, majd azokon a 14. század elején tettek osztályt.²⁵ Vélhetően mind a 17 birtok nem létezett önálló szállásként a 10. században,

15 Hegyi-Varga 2015. 3.

16 Hegyi-Varga 2015. 2.

17 Langó-Siklósi 2013. 143-160.

18 Engel 2001. Térkép.

19 Költő-Szentpéteri 1996. 115-121.

20 Költő 1993. 433-443.

21 Bárdos 1991. 41.

22 Költő-Varga 2019. 193.

23 Engel 2001. Alsójád.

24 Hegyi-Varga 2015. 4-5.

25 Az I. Trepk idejében vásárolt vagy adományos birtokokat nem számolva: Lak, Kürtös, Jád, Bő, Bodrog, Hidas, Sörnye, Szentmárton, Szóvécs, Kak, Lók, Léta, Szócsény, Zsitva, Monyorókerék, Nyír, Terpec. Karácsonyi 1900. 280-283.

lévén több esetben is feltételezhető, hogy azok egy nagyobb egységből önállósodtak a szolgáltók letelepítésekor, valamint korábbi királyi adományok, vásárlások és eladások is módosíthatták a nemzetségi birtokok legkorábbi, avagy 10. századi kiterjedését. Érdekes módon különösen igaz ez Bő, Kürtös és Bodrog birtokokra, amelyek történetesen ugyan a szállássáv szélén, de már egyértelműen a belső területen feküdtek.

Miként értékelhető mindezek alapján a kulyai temető és a feltehetően ősfoglaló vagy annak birtokát megszerző Bő nemzetség kapcsolata? Gyanítható, hogy a temető a nemzetség egyes tagjainak, valamint azok fegyvereseinek és szolgálóinak nyughelyeül szolgált, ugyanakkor joggal vélelmezhető, hogy abban nem csak a nemzetség tagjai, hanem a szolgálatukban álló, a nemzetség uralásán belül – a temetkezésekben is megjelenő módon – különböző társadalmi rangot képviselő közelebbi atyafiságuk és távolabbi rokonságuk, szegődött fegyveres kíséretük némely tagja és családjuk is helyet kaphatott. Továbbá nem valószínű, hogy a szálláshelyeik között mozgó nemzetség minden tagja, akár egyszerre és egy időben a teljes családi és szolgálói körével egy helyen élt volna, főként nem huzamosabb ideig. Ebből fakadóan pedig a kulyai temető aligha képviseli a Bő nemzetség összes tagjának temetkezési helyét, sem időben, sem földrajzilag. Valószínűbb tehát, hogy a nemzetség a szállássávon belüli szállásai közül egyszerre többet is használt lakóhelyként, akár az aktuálisan népesebb váló család egyes tagjai között valamilyen formában megosztva. Ennek megfelelően egy nemzetség és kísérete egyszerre több, földrajzilag a gyűrű sávjában eltérő helyen is létesíthetett temetőt, illetve időben a szálláshasználati szokások függvényében egyes temetőiket felhagyhatták, helyette pedig másikat kezdhettek. Mégis egyes jobban kutatók, főként tiszántúli és felső-tisza-vidéki szállássávok esetében jól látszik, hogy az előkelő temetkezések a szállássávok egy rövidebb szakaszára koncentrálnak (Rétköz, Szabolcs környéke, Bodrogvécs körül stb.).²⁶ Ellenben nem valószínű ugyanez a nemzetségi uralás területén szálláshelyet foglaló közönséges fegyveresek, jellemzően lovasíjászok és tágabb rokonságuk, illetve a középréteg rangosabb, vagy kevésbé jelentős családjai és rokonságuk esetében. Mint az a jádi és vörsi temetők népe és leszármazottaik esetében is látszik, nekik a rangjuknak és szolgálatuknak megfelelő méretű és számú szállás jutott, ami jellemzően aligha lehetett nagyobb, mint a területen jelentkező középkori birtoktest. Valószínű, hogy a sok esetben csoportosan, egy-egy kisebb-nagyobb területen szállást foglaló közönséges lovasíjászok többségét az adott területen nem a családi és rokonsági kötelék, hanem a szolgálati formájuk közönsége tartotta össze.

A belső-somogyi gyűrű szállássávjának régészeti leletei, illetőleg a későbbi településsáv és birtokrendszer közötti kapcsolat azonban a már említett kis számú lelőhely okán, akár a véletlen műve is lehet.

Éppen ezért szükséges eltérő földrajzi környezetben, más települési és birtokszerkezetben is megvizsgálni ugyanezen összefüggés esetleges meglétét. Kiváló példának ígérkezik az ország másik feléből a Körösök vidéke, ahol a szeghalmi főesperesség körül létező gyűrűs szállássáv mérete hasonló nagyságrendet képvisel, mint a belső-somogyi gyűrű²⁷ (2. ábra).

A 13-14. században Körösköz ispánság néven szereplő terület nyugati határoló szállássávjá Mezőtúrnál kezdődik és a Berettyó folyó nyomvonalát Bucsáig követi, onnan pedig a Fűzesgyarmat-Újiráz vonalon éri el a Sebes-Körös folyót. Innen ismét nyugat felé a folyó vonalát követve, a folyómeder változásai nyomán részben annak déli oldalára is átlépve, végül Vésztő-Gyomaendrőd vonalában, a Berettyó és Körös folyók torkolatában záródik.²⁸ Egyes szakaszain közös szállássávot képez a szolnoki, kemeji, szoboszlói, biharkeresztesi²⁹ és békési gyűrűk hosszabb-rövidebb szakaszain. A Duna-Tisza közére és a Tiszántúlra jellemző módon a körösközi gyűrű településsávján a dunántúlihoz képest jóval kisebb számban fordulnak elő egyházhelyes nemesi birtokok, még a kismemesi birtokokkal együtt is, csak vázlatosan, igaz egyértelműen jelölik a szállássáv nyomvonalát. A szállássáv ősfoglaló nemzetségének a Borsa (Barsa) nem tekinthető, akiknek nemzetségi törzsbirtokai a középkori Póhalom, Varsány, Nadány, Méhes, Sűvöltő, Barsa, Kovács, Gyarmat, Pázmán, Kisharang, Bucsa sávban, délről és keletről, a szállássáv részeként, gyakorlatilag körülölelik a körösközi gyűrű belső területét.³⁰ A belső terület nagy részét a középkorban a Kompolti család Ványa (ma Dévaványa) városa, illetve a Simai és a Hencidai Bacsó család adományos birtokai alkották.³¹ A szállássávon belül egyházhelyes nemesek éltek a Körös folyó déli oldalán a békési gyűrűvel közös sávban Halászteleken, Endrődön, Nemeskereken, Bélmegyeren továbbá a dél-keleti és észak-keleti – a biharkeresztesi és nádudvari gyűrűkkel közös – szállássávban Kisteleken, Csifen, Nagyharangon, Dancsházán. Előfordultak még kismemesek többek közt Ecsegen, Kérszigeten, Himesden, Tarcsán, Kernyén és Kolton.³² A békési gyűrűvel közös sávszakasz Vésztő környéki részén a Csolt nemzetség, míg a nádudvari gyűrűvel közös sávban pedig a Zovárd nemzetség tekinthető az ősfoglalók birtokszerző utódának.³³ Megemlítendő továbbá, hogy a szolnoki gyűrű szállássávi nyúlványa azonban volt a körösközi gyűrű Himesd-Ecseg szakaszával, ami ennél

27 A szeghalmi főesperesség területére a pápai tizedjegyzékek alapján Engel 2001. Főesperesség, szeghalmi. Továbbá az 1552-es összeírás alapján: Ványa, Balkány, Gyarmat, Harang, Bucsa, Károly, Nadány, Darvas, Ösvény, Mágor, Csekmő, Vésztő, Póhalom, Simasziget, Csépan, Orrod, Sima, Torda, Csudabala, Ecseg, Szeghalom, Pázmán. Schematismus 1896. 18.

28 1398-ban Szeghalom, Íráz, Csekmő, Bökény birtokok Körösköz comitatusban feküdtek. Nyilvánvalóan ez esetben egy tartományi ispánság nevére van szó, amely a térség tájnévét tartotta fenn. Pesty 1880. 13.

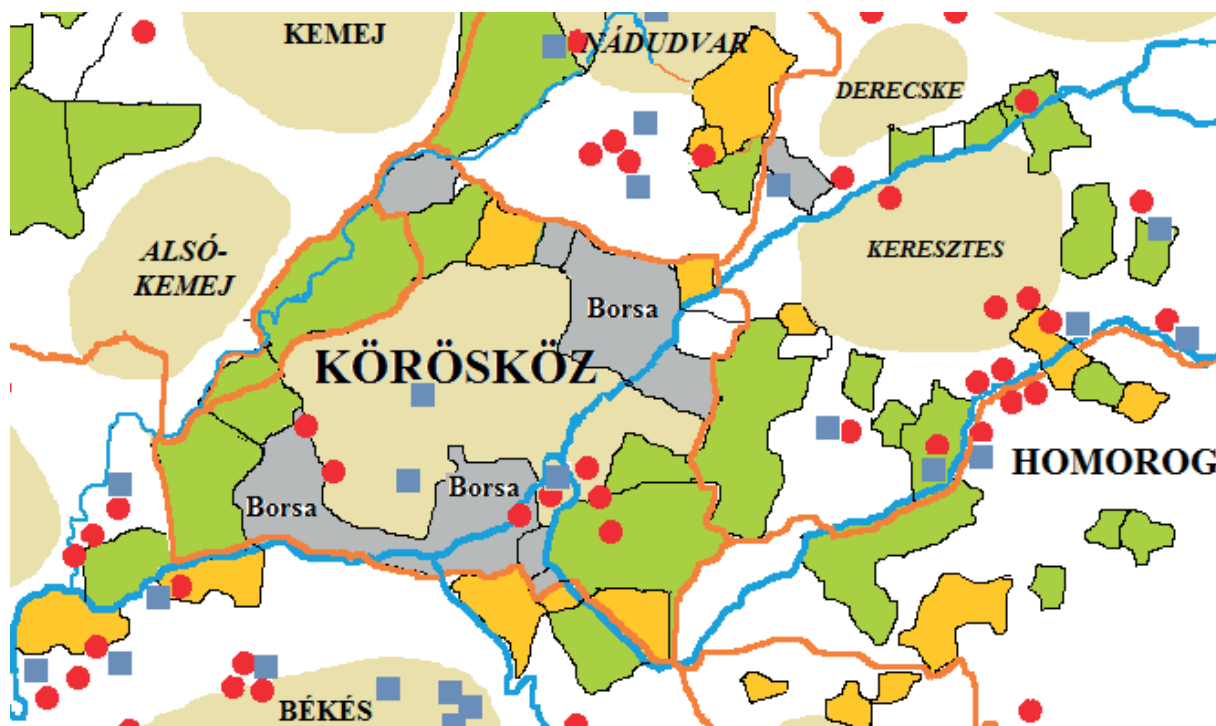
29 A terület elnevezése írott forrásokban nem maradt fenn, ezért a szállássávjai által határolt belső területtel megegyező esperesi kerület központja után nevezem meg.

30 Karácsonyi 1900. 202-213.

31 Engel 2001. Települések.

32 Engel 2001. Települések.

33 Karácsonyi 1900. 379-383. Karácsonyi 1901. 149-157.

2. ábra. A körösközi szállássáv és belső területe a Borsza nemzetség birtokaival (sötét), valamint az egyházhelyes nemesek területei (világos). (Régészeti lelőhelyek, kör: szállási temető, négyzet: köznépi temető.)

fogva a későbbiekben is annak területéhez számított.³⁴ A régészeti lelőhelyek ugyan nem egyenletes eloszlásban követik a szállássáv egyes szakaszait, mégis a belső-somogyi lelőhelyeknél jobban megjelenítik annak belső viszonyait. Elsőben fontos megemlíteni, hogy Révész László ugyanezen területen, főként a többségében a Körös mentén előkerült lelőhelyeknek a tágabb térségen belüli egyedi jellemzői okán, maga is egy területileg jól körülhatárolt lelőhelycsoportot nevezett meg.³⁵ Az általa Mezőtúr-Ecsegfalva-Szeghalom-Vésztő környékén felvázolt csoport egyedi hagyatékát, a csüngős kaftánveretes gazdag nők, a tarsolylemez lelete és a kis temetők jellemzői alapján különítette el. Bár felvetette a nemzetségi szállásterülettel való azonosítás lehetőségét, de „elégletes adatok” hiányában arra nem vállalkozott. A térség legkiemelkedőbb régészeti lelete, a mai Ecsegfalva-Bokrosalmon előkerült aranyozott ezüstlemezből készült palmetta mintás tarsolylemez, vélhetően a gyűrű nemzetségfőjének hagyatéka. Erre utal, hogy a tarsolylemezes sír valójában nem a középkori Ecsegen, hanem attól jócskán távolabb, a Borsza nemzetség póhalomi birtokának határában került a földbe.³⁶ A szállássáv nemzetségéhez és kíséretük rangos vezetőihez kapcsolódó temetőkön felül, szerencsés módon a körösközi gyűrűn is előkerült több olyan szállási temető, amely későbbi egyházhelyes nemesi birtokon létesült. A

bihardancsházi temető ugyan a körösközi és nádudvari gyűrűk közös sávszakaszának nádudvari felén létesült, de jól jellemzi a térségből ismert szegényes szállási temetőket. A lelőhelyen Patay Pál 10 sírt tárt föl, melyből az előzetes jelentés szerint egy sírból íjászfelszerelés került elő. Mivel a temető anyaga azóta is közöletlen, mindössze csak feltételesen követhetünk arra, hogy a szegényes temetőt a somogyjádihoz hasonlóan egy kisebb lovasíjász csoport használta.³⁷ A Borsza nemzetség sávbeli birtokával szemközt, a Körös folyó déli oldalán, a középkori Endrődön két hasonló temető ismert. Endrőd-Öregszőlők lelőhelyen 8 sír került elő, de mindössze egyben volt részleges lovastemetkezés és lószerszámzat. Endrőd-Szújókereszten egy 149 síros 12. század elejéig használt temető vált ismerté, amit vélhetően egy kisebb 10. századi szállási temetőre nyitottak rá. Ez utóbbiból 5 részleges lovastemetkezés került elő. A Szarvas-Rózsás-Molnár földek néven ismert lelőhely a középkori Halásztelek egyházhelyes birtokára esett. A temetőből megmentett szerény minőségű ékszerek (sodrott karperecek, préselt ezüst ruhadísz, kauricsiga, szemesgyöngy) jól ismeretek a részleges lovastemetkezéssel és íjászfelszereléssel jellemzett szegényes szállási temetőkből is.³⁸

A térségből egy másik szórványként előkerült tarsolylemez is ismert Báránról, melynek eredetét a szakirodalom részben a megtalálók bizonytalan hitelű családi legendáriumra alapozva a Tisza mellől származónak tartja. Megfontolandó azonban, hogy a tarsolylemez

34 Szolnok megye kiterjedésére lásd Engel 2001. Térkép.

35 Révész 2018. 270-271.

36 Révész 2018. 663. Az általa közölt lelőhely térképek 57. kép (761.) szerint a mai Ecsegfalva dél-nyugati határában előkerült tarsolylemezes sír, a fekvése alapján a Borsza nemzetség Póhalom birtokára esik. Engel 2001. Póhalom.

37 Patay 1963. 56.

38 Révész 2018. 179-182.

mégis a környékről származik, mivel Báránd a nádudvari gyűrű déli szállássávjának azon szakaszán fekszik, amelyet a településtopográfiai és régészeti adatok alapján is a térségben jövevénynek számító Zovárd és Sártivánvecse nemzetségek, avagy ösfoglaló elődjük uralt.³⁹ A 10. század legkiemelkedőbb régészeti leletanyagának tartott díszes tarsolylemezek azonban nem csak a körösközi és a bihari szállássávok esetében mutatnak azzal egyértelmű összefüggést, hanem a Felső-Tisza vidék bodrogi és rétközi térségében is. Régóta közsímet a korszak kutatástörténetében, hogy a Felső-Tisza-vidéken különösen sok előkelő, a „nemzetségi arisztokráciától” származtatott temetkezés került napvilágra. Az ország más régióitól nagymértékben eltérő leletkoncentráció éppen ezért számos elméletet szült, miszerint a 10. század elején ebben a térségben lehetett a fejedelemség központja. A tarsolylemezes és veretes leletek előkerülésének csoportosulására már korábban felfigyelt a régészeti kutatás, míg azok földrajzi eloszlásának okára a szállássávok rendszere világít rá.⁴⁰ Eszerint a tarcali tarsolylemezes lelőhely a szerencsi gyűrű déli szállássávján, a karosi a pataki és zempléni határoló, feltehetően az előbbi szállássávján, a bodrogi a zempléni, a kenézli, eszlári és rakamazi, tiszavasvári a szabolcsi (Nyír?), míg a bezdédi, eperjeskei és tuzséri a külső-sárvári (külső-tasi) gyűrű⁴¹ szállássávján került elő. Mindezek alapján a tarsolylemezes temetkezések földrajzi csoportjai egy-egy gyűrűs terület szállássávjához kapcsolódnak, a gyakori előfordulás oka pedig a Felső-Tisza vidékére jellemző kisméretű gyűrűk nagy száma. Ugyanakkor a feltételezhetően nemzetségi vezetőkhez kapcsolódó szállási temetők nem csak ebben a térségben, hanem az ismert lelőhelyek tekintetében az egész Kárpát-medencében a gyűrűs szállássávok egy-egy szakaszához köthetők. Hasonlóképpen csoportosulnak a rangos, méltóságjelvényekkel gazdagon ellátott temetkezések, mint a rétközberencsi, ami a sárvári (tasi) szállássávon került elő, de ugyanez elmondható a tarpai (borsovai), beregszászi (bereg), csengeri (szatmári) stb. temetkezésekről is.⁴²

A jelenség értelmezése

A Felső-Tisza vidékén is megfigyelhető az a sajátosság, hogy az archaikus területi vonásokat követő főesperességek határai nem a későbbi vármegyékhez igazodnak, hanem a szállássávok területeivel alkotnak közös rendszert. Különösen érdekes Szabolcs vármegye topográfiai kiterjedése, ahol Zalához, Somogyhoz és Segesdhez hasonlóan éppen úgy megtalálhatóak a megyei, illetőleg a főesperességi szigetek és nyúlványok, másként Szatmár, Bihar, Bereg, és Ugocsa megyékbe

ékelődve is találunk egy-egy kisebb szabolcsi megye, vagy főesperességi részt.⁴³ Mindez fordítva is igaz, így Szabolcsban is akad egy kevés rész majd mindegyik elsorolt megyéből. Az elsőre látszólag kaotikus állapotokra azonban a településsávok, a régészeti lelőhelyek, és a (fő)esperességek együttes topográfiája kézenfekvő választ ad. A középkori Szabolcs megye területén két főesperességet ismerünk, elsőben a szabolcsit, másodsorban pedig a borsovait, későbbi nevén a beregit. A szabolcsi megyenyúlványok és szigetek rendszere ugyanis elsődlegesen a két főesperesség határához igazodik, igaz még ez esetben is egymást keresztezve mindkét főesperességre több nyúlvány jut (3. ábra).

Mindazonáltal az egyházhelyes nemesek településsávjai alapján rekonstruált szállássávok felrajzolásával Szabolcs megye területén nem egy, hanem összesen 8 gyűrűs belső területet jelentkezik, melyből hat, a szoboszlói, nádudvari, szabolcsi, nyíri, belső-szabolcsi és adonyi a szabolcsi főesperesség, míg a sárvári (Tassárvár) és külső-sárvári a borsovai főesperesség területére esett.⁴⁴ A gyűrűk azonosítása után már az egyes szabolcsi megyenyúlványok is rendszerbe sorakoznak, így jól látható, hogy a Szatmár megyébe ékelődő szakasz feltehetően a nyíri gyűrűhöz, míg a beltelki gyűrű felé tartó a sárvári gyűrűhöz kapcsolódott. Ugyanezt mutatja a főesperességi terület is, lévén a déli kiugrás a sárvári gyűrűhöz hasonlóan a borsovai főesperességhez számított, míg a szatmári beékelődés Nyírral azonos módon vélhetően a szabolcsihoz.⁴⁵ Eszerint a középkori Szabolcs megye területén a 10. században 8 gyűrű létezhetett, amelyekből feltételezhetően a 11. század folyamán 4 (a legkisebbeket nem számolva esetleg 6) esperesség jött létre. Mindebből a 13. század végére 3 a szabolcsi, 1 viszont a borsovai főesperesség területébe integrálódott.⁴⁶ Az írott forrásokban mindezek közül a leggyakrabban Szabolcs és Nyír szerepel, míg Sárvárt Anonymus, a szoboszlóit pedig a Várad Regestrum említi.⁴⁷ Nyír a 14. századra Szabolcs vármegyébe olvadt a későbbi dadai járás formájában, Szoboszló és Nádudvar pedig a nádudvari járásként.

A parányi területű külső-sárvári és adonyi gyűrűk mindegyike rendelkezett saját nyúlványterülettel, előbbinek a Tiszán túl Bereg megyébe, utóbbinak Bihar megyébe ékelődve. A nádudvari gyűrű nyúlványára nem maradt adat, rekonstruálásához további birtoktörténeti vizsgálatokra van szükség. Ugyanakkor mindháromban közös, hogy az írott forrásokból sem a nevüket, sem különálló egyházigazgatásukat nem

39 Révész 2018. 246., 338.

40 Révész 2018. 313-319.

41 A terület önálló elnevezésére írott forrás nem maradt fenn. Korán egybeolvadhatott a sárvári gyűrűvel, bár a Tiszán átlépő szállássávi nyúlványa elkülöníthető, miként a sárvári gyűrűtől is szállássáv választja el, továbbá a zempléni szállássáv átkaroló nyúlványa is elhatárolja a borsovai gyűrűtől. A 10. században tehát egyértelműen önálló szállássávi gyűrű volt.

42 Révész 2018. 673-674.

43 Engel 2001. Szabolcs megye. Az Engel Pál által közölt térképen szembetűnő, hogy számtalan nyúlvány és sziget ékelődik bele a tiszántúli megyék legtöbbszörébe. Így előfordulnak még megyeszigetek Bihar, Szatmár, Békés, Szolnok, Közép-Szolnok, Kraszna és Bereg megyék esetében is.

44 Engel 2001. Szabolcsi és borsovai főesperesség. A térképes adatok a pápai tizedjegyzékek alapján készültek.

45 A nyíri szállássávi nyúlványt egyedül annak Szabolcs megyéhez tartozása mutatja, mivel a 15. századra már a szatmári főesperességhez tartozott. A vajai plébános 1390-ben, mint a szatmári főesperesség száldobágyi esperese szerepelt. Gulyás 2016. 164.

46 A sárvári gyűrű, mint a kisvárdai esperesség a borsovai főesperességhez tartozott. Németh 1990. 133.

47 Botka 1872. 37.

3. ábra. Felső-Tiszavidék szállássávjai és azok területe az esperességek körzethatáiraival. (Régészeti lelőhelyek, kör: szállási temető, négyzet: köznépi temető.)

ismerjük. A külső-sárvári gyűrű meglétét egyedien kis mérete ellenére három dolog is bizonyítja, elsősorban egy a sárváritól elhatároló egyházhelyes településsáv (Lővőpetri, Lővő, Jéke) másodsorban Borsovától a zempléni szállássáv nyúlványa és főesperessége választja el, végül pedig a Beregbe átnyúló szállássáv. Mégis vélhetően mindkét kicsi gyűrű még az egyházszervezés előtt, a 10. század végén, vagy legkésőbb a főesperességek kialakításakor a 11. század végén egyesült a szomszédos gyűrűkkel. Mindebből persze csak a topográfiai azonosságok okán következne önálló civitas és korai esperesség, mégis több példára van adat a térségből, ahol az összeolvadás csak a 13. század közepén történt meg, így már az írott források

is tudósítanak róluk. Ilyen volt a szomszédos Szatmár vármegye későbbi területén Erdőd, melynek gyűrűje jól azonosítható a településsávok alapján, ispánságként is említik, és civitas is szerveződhetett benne, mert 1216-ban egyszerre szerepel az ispánja, a (fő) esperese és a poroszlója.⁴⁸ Ugyancsak két homályos említése maradt fenn Szoboszlónak, ahonnan esperesről és jobbágyokról értesülünk.⁴⁹ Egy másik példa

48 Erdőd megyére Pesty 1880. 137-138.

49 Megjegyzendő, hogy a szakirodalom Botka Tivadar kivételével a szoboszlói főesperesség említését a Várad Regestrum másolati hibájának tartja. Karácsonyi János meggyőzően érvelt a tévedés mellett. Németh 1990. 137. A kérdés alighanem eldönthetetlen, de ettől függetlenül a szállássávot és területét, mind a topográfia, mind a régészeti lelőhelyek kirajzolják.

Zemplén esete, ahol a településsávok 4 kicsi gyűrűt mutatnak, melyekből három szerepel megyeként a forrásokban, illetve kettő esetében önálló esperességről is tudunk. A három gyűrű, Szerencs, Patak és Zemplén néven fordul elő egészen a 14. századig, hasonlóképpen a Szerencs megyére és nyúlványára kiterjedően említett alsó-zempléni, illetve a Zemplén megyéhez tartozó zempléni (fő)esperesség.⁵⁰ Pataki esperességről nem maradt említés, de éppen Erdőd és Szerencs esete mutatja, hogy mivel megyeként is előfordul és gyűrűt képez, vélhetően a 13. század előtt, még ha rövid ideig is, de elképzelhető, hogy saját esperességgel rendelkezett. Ezt látszik alátámasztani, hogy a 16. századi tizedkerületi beosztás szerint a szerencsi kerület pontosan lefedte az azonos nevű gyűrűt, a helmei kerület a zempléni és külső-zempléni gyűrűket, továbbá a Zemplén nevű kerület a pataki gyűrű területét és északi szállássávi nyúlványát.⁵¹

A legkönnyebben a szállássávok nyúlványai értelmezhetőek, lévén azok egy-egy szállássáv szakaszának részei, avagy folytatásai voltak. Mindebből az is feltételezhető, hogy azon oldali szállássáv nemzetsége uralta a közrefogott belső gyűrűt, amelynek nyúlványára a területen létrehozott esperesség is kiterjedt. Másként a nyíri belső terület a déli szállássáv nemzetségének uralma alá tartozott, mivel az a sáv folytatódott keletnek, míg a sárvárral közös szállássáv már a sárvári területet uralta, lévén dél-keleti irányban a nyúlvány annak esperességéhez tartozott. Előfordult, hogy a szállássávi nyúlvány a vármegye része maradt, mint például Zalában, Somogyban, Szatmárban és Szabolcsban, de korai hovatartozását jobbra csak a szomszédos vármegyéhez csatolt (fő)esperességek megyehatáron átlépő területe tartotta fenn. Megesett az is, hogy éppenséggel pusztán a vármegye nyúlványaként maradt fenn, és eredeti főesperességétől egy másikhoz csatolták, mint a nyíri nyúlványt. Akadtak olyan gyűrűk és szállássávok, melyek már a 11. század elejére összeolvadhattak valamely szomszédjukkal, és lehettek olyanok is, ahol a szállássáv ugyan létrejött, de belső területén nem alakult esperesség és civitas sem, hanem az megmaradt királyi magán jószágként a 12. század végéig. Ilyen lehetett a térségben például a pataki, a beregi, vagy az ugocsai gyűrű. Megemlítendő még, hogy a Felső-Tisza vidékén is található olyan szállássávi gyűrűs terület, melyből külön várispánság alakult, mégis a példáink tükrében további vizsgálatok szükségesek a sásvári/ugocsai, és a borsovai/beregi főesperességek azonosságának, avagy korai összeolvadásának egyértelmű meghatározásához. Erre utal a máramarosi esperességnek a későbbi Ugocsa és Bereg közé ékelődő nyúlványa, illetve az önálló gyűrűk, amelyek mind a négy esetben korai, és különálló területi szervezetet feltételeznek.

E sajátos esperességi területi nyúlványok az egyházhelyes nemesek településterülete mellett, minden másnál archaikusabb formában, valószínűsíthetően a 10. századi szállássávok kiterjedését őrizték meg és

eredetileg majd mindegyik belső terület rendelkezhetett önálló keresztelőegyházzal és egyházközösséggel, illetőleg ebből fakadóan saját korai civitasszal is. Önálló egyházközösség ugyanis aligha alakulhatott az azt eltartó, tehát tizedfizetésre kötelezett hívek közössége, más szóval a civitas nélkül. A 11. század első felének egyházszervezése eredményeként az esperességekre épülő egyházszervezet idővel természetes úton jutott el az igazgatási rendszer első átalakításához. A növekvő számú egyházközösségek okán a 11. század utolsó harmadában egy-egy archidiaconus már egyszerre több esperesség élén is állhatott, és esperességei igazgatására maga helyett vicéket, avagy vicearchidiaconusokat nevezett ki.⁵² Vélhetően az esperességek összevonásával egy időben, a 11. század közepére kialakult civitasrendszer igazgatásának átalakulása, avagy azok összeolvadása is megkezdődött, ezzel hozható összefüggésbe, hogy a 12. század végétől több forrásban is következetesen már csak 72 megye szerepelt.⁵³ Mindezen azonban nem egyetlen döntést követő rövid idejű változással történhetett, hanem a megyék évszázados léptékű folyamatos, de lassú összeolvadásával. Az egyházszervezet fejlődése egészen a 13. század közepéig eltartott, lévén még akkor is előfordult, hogy az egyik gyűrű egyházai felett már csak vice, a másik felett pedig még önmagában archidiaconus állt.⁵⁴ Az ún. főesperességek – valójában archidiaconatusok és vicariaik – területi igazgatási struktúrája végül a 14. század elejére szilárdult meg.

A szállássávok rendszere tehát úgy tűnik nem csak, hogy mintaul szolgált István király és utódai számára a keresztény egyház és állam létrehozásakor, hanem egyenesen a 10. századi szállássávokon és belső területükön szervezték meg az egyes civitasokat és korai esperességeket (archidiaconatus), illetőleg nagyobb igazgatási egységként idővel a püspökségeket is ahhoz igazította.⁵⁵ A tiszántúli és dunántúli példák alapján az látszik, hogy a 11–13. századi írott forrásokban megyeként, hol konkrét értelemben comitatusként, azaz ispánságként, vagy közösségként, azaz civitasként, hol pedig általános értelemben provinciaként, azaz tar-

52 A keresztelő egyházak fejlődésére és a főesperességek kialakulására lásd Kristó 1988. 347-348.

53 Pesty Frigyes aprólékosan összeszedte mindazon forráshelyeket, ahol vármegyéket, különösen 72-öt soroltak fel. Pesty 1880. 3-58.

54 Például Szoboszló és Erdőd élén még archidiaconust említenek, ami csak úgy lehetséges, hogy a főesperes vagy az eredeti esperességéből igazgatta a többi vicariát, és arról is neveztek, tehát még nem feltétlenül költözött be a káptalanba kanonokként, vagy még nem szilárdultak meg a főesperességi területi igazgatási egységek és neveik.

55 A nemzetségi szállásterületből kialakuló vármegyék elméletét először Györffy György dolgozta ki, azonban a megyék esetében azok 13. századi területéből indult ki, míg a szállássávok esetében csak a bizonytalanul rekonstruálható nemzetségi birtokokat vette alapul. Felvetése ugyan helytálló, de az általa leírt módon a 10. századi szállásterület csak nyomokban és számtalan hibával rekonstruálható. A szállássávok pontos meghatározása nélkül pedig a régészeti lelőhelyekkel alig összeegyeztethető. Györffy ugyanis nem foglalkozott részletesen az egyházi és világi igazgatás területi rendszerével, továbbá nem vizsgálta az egyházhelyes nemesek településtopográfiáját sem. Elmélete a későbbi számos felvetés hatására sokat módosult, így leginkább annak első közlése tekinthető mérvadónak. Györffy 1959. 16-36.

50 Pesty 1880. 139-147. Pesty 1882. 574-577. Szűcs 1993 1-57.

51 Liber Sancti Iohannis 2005. 29-32.

tományként szerepelő árpád-kori megyék területe nem a 14. századra kialakuló nemesi vármegyékre aprózódott fel, hanem éppen fordítva történhetett.⁵⁶ Vélelmezhetően a nemesi vármegyék jöttek létre a 10. századi szállássávok uraságainak, és az azok által határolt belső területeken alapított korai civitasok rendszerének összeolvadásából, mégpedig korántsem szabályszerű módon és mintegy három évszázados folyamatos fejlődéssel. Mindazonáltal amíg a 11. században létrejött ispánságok (comitatusok) a szállássávok és a régészeti lelőhelyek topográfiája alapján a 10. századból folytonosan eredeztethetők, addig a ráépülő esperességek igazgatási egysége, illetve a civitasok intézménye a kereszténység felvételével jól keltezhetően már egyértelműen István király és utódai alkotása volt. Az ellentmondás éppen ebben rejlik, lévén történetírásunk a korszak civitas fogalmát, mintegy történettudományi műszóként vármegye és város értelemben használja, másként különösképpen a veszprémi püspökség adományleveléből kiindulva, egyszerre vármegye és vár(!) jelentéssel is.⁵⁷ A civitas szónak és mögöttes fogalmának azonban sohasem volt se „vármegye”, se vár jelentése, míg helyrajzi értelemben vett városként is csak egyszerű képzetársításként használták a forrásainkban, méghozzá a kor jellemző gondolkodásmódja szerint, akkor is a város közössége fogalmából levezetve. Legjobb példa erre Verböci, aki a Hármaskönyvében maga is két külön fogalomként határozta meg a civitas jelentését. Elsődlegesen közösség értelemben helyesen, úgymint: „... Azért értvén, hogy a civitast mondják, úgymint polgároknak egységét, minthogy ott népeknek sokasága [vagyon] egy helybe gyűlve.” Másodsorban pedig a magyar „váras” szó korai alapjelentéséből (körülkerített hely) elmagyarázva egyszerű helyrajzi képzetársításként: „Vagyon pedig a város, házának és utcáknak sokasága, a szükséges falakkal és oltalmakkal körülkerített, jó és tisztességes életre [való] szabadságokkal.”⁵⁸ Hogy tulajdonképpen mit is jelentett a civitas valójában, azt még 1603-ban Kolozsváron is jól tudták, és le is jegyezték a város magyar nyelvű rendtartásában: „... mely városi rendet⁵⁹ az benne valóknak egységéről neveztenek civitasnak, azért hogy egy arányú törvénnyel élhének és egy arányú méltósággal bírják egymást”.⁶⁰ Egyszerűbben összefoglalva, a magyarul körülkerített helyet jelentő várost, a benne élő polgárok egységéről, a közösségről neveztek latinul civitasnak!

Megfejtésünk azonban itt egy újabb történettudományi műszóba ütközik, mégpedig a polgár fogalmába. A polgár, latinul a civis alatt a történetírásunk ugyanis

a szabad királyi városok polgárjoggal rendelkező lakóit, és sokszor teljesen anakronisztikus módon, tágabb értelemben az azzal nem rendelkező, de ott élők csoportját is érti.⁶¹ A polgár kifejezése a középkori és különösen a 16. század eleji magyar nyelvű forrásainkban azonban oly gyakran és széles körben előfordul, mind a falvak (villa), mind a városok (oppidum) lakosságára érve, illetve a közösségek tagjaira önmaguk meghatározásaként, hogy a történetírás leginkább a paraszthoz hasonló általános meghatározásként használja és érti. Valójában azonban a polgár fogalma nagyon is konkrét tartalommal és jogvisztonnyal bírt, hovatovább az egyik legfontosabb társadalmi jogállást jelentette, amellyel a magán és egyházi uraságok, ispánságok és vártartományok népének csak egy szűk rétege rendelkezett. Mielőtt azonban erről szó esne, érdemes visszakanyarodnunk Szent István korához, mégpedig ezúttal a 16. század elején alkotó Karthauzi Névtelen magyar nyelvű tolmácsolásában.⁶² István király hadjáratai kapcsán ugyanis arról írt, hogy: „az nagy nyereségből, nagy sok szentegyházat és kalastromokat rakatatta ez országban ... kiket kilemb kilemb városokkal, valálokkal és kiülbelől való szépségökkel megerőssöjtven ...”. E sorokat olvasva immáron hadd szorakodjunk el, most éppenséggel nem egy újabb félreértelmezett történettudományi műszóban, hanem egy méltatlanul elfeledett jogintézményben, mégpedig a magyarul valálnak mondott birtokközösség ősi fogalmában. Ennek megértéséhez elsőben röviden meg kell határoznunk a valál fogalmát. A valál szó etimológiai értelme szerint, azon emberek közössége volt, akik egy possessio területén a földet magukénak vallották, másként annak nemcsak az ingó (használati), hanem az ingatlan igazságát is bírták.⁶³ Bár a 16. század előtről is sok példa maradt fenn ennek megfejtésére, azonban a források egyoldalúsága miatt a legegyszerűbb a 16. századi magyar nyelvű forrásbőséget felhasználva meghatározni a valál, továbbá azon keresztül egyúttal a polgár fogalmát is. A valál intézménye ugyanis szerte az országban előfordult és egészen a 19. század közepéig változatlan formában fennmaradt, igaz a 16. századtól leggyakrabban már csak, mint község, város, vagy falu szavakkal írva, de mindig egy jól körülírt szűkebb csoport közössége értelmében használták.⁶⁴ A valált latinul villanak írták, ami szó szerint a gazdálkodás egységeként majorságot jelentett, más szóval olyan helyet, ahol a falubeli letelepült ülések/szállások majorsága állt.⁶⁵ A valál, másként a villabeli polgárok birtoklásának esetleges megszűnése után a megmaradó lakott vagy lakatlan településmaradványt a 13–14. századhoz hasonlóan

56 Az árpád kori nagy területű ősmegyék elméletére lásd többek közt: Kristó 1988. 199., újabb összefoglalásként Zsoldos 2010. 5-14.

57 Visegrád példáján várként értelmezve: „Azt illetően, hogy az oklevél, amikor a felsorolt várak „összes határait és területét” emlegeti, voltaképpen a vármegyének nevezett intézményt írja körül, teljes az egyetértés a magyar történetírásban.” Zsoldos 1998. 1., Úrhida, mint várispánság és vár, a civitas szó jelentéséből levezetve. Zsoldos 2010. 7.

58 TRIPARTITUM 1611. 463-464.

59 Polgárság.

60 Corpus Statutorum I. 262.

61 Legújabban Győr városának polgárságáról készített adattárba a szerzők szinte minden győri említésű személyt felvettek, így az adattárban megtevesztő módon rengeteg olyan személy szerepel, aki nem győri, vagy lakosként nem polgár. Az adattár előtanulmányában a polgár szó több helyütt is bizonytalanul idézőjelben szerepel. Horváth-Nemes-Vajk 2019. 153-196.

62 Karthauzi 1859. 15.

63 TEsz III. 1077.

64 Budenz 1874. 291-292., Takáts 1906. 76.

65 Pápai 1708. 608.

egyszerűen latinul *praedium*nak, a használat módjától függően pedig magyarul teleknek, majorságnak vagy pusztafalunak nevezték. A korabeli zavaró általánosítás ellenére, világosan kitűnik, hogy a valál azon személyek közössége volt, akik az adott településen üléssel, latinul *sessio*val bírtak, függetlenül attól, hogy ahhoz tartottak-e jobbágyhelyet (*sessio iobagionalis*), vagy átmenetileg, esetleg tartósan az ülésüket jobbágyi hely hiányában *zsellér* módra éltek. A közös nevező minden esetben a *sessio* birtoklásának ténye volt, melyből a szolgálat módjától függetlenül a közösségen belüli jogok eredtek. Olyannyira, hogy szép számmal akadtak városok és falvak, mint a Sopron megyei Kapu oppiduma, ahol a 16. században egyetlen jobbágy sem élt, mivel művelhető föld híján az összes *sessio*birtokos – akiket egyébiránt *polgárnak* neveztek és 30-an (!) voltak – *zsellér* módra szolgált.⁶⁶ A forrásokból az is egyértelműen kitűnik, hogy a valál közösségében például bíróválasztó és választható joggal, illetve egyéb szerződés szerinti jogokkal, mint a borkimérés, csak a *sessio*birtokos polgárok rendelkeztek.⁶⁷ A jogok mellett a kötelezettségek jogalapja úgyszintén a *sessio*birtoklás volt, így a Kézai által is említett helyadó mellett, a vármegye ispánsági hadában való szolgálat, illetve az azt megváltó hadiadó teljesítése a 11–12. századdal egyezően, még a 16. század közepén is a polgárok valálbeli közösségi jogviszonyán alapult, függetlenül a jobbágyi vagy *zselléri* szolgálatuk jellegétől, illetve a településük villa, oppidum vagy *civitas* jogállásától.⁶⁸ Annak ellenére, hogy a valál jogintézményét gyakran, például a kötelezettségek megfizetése tárgyában egyszerű képzettársításként közönségesen csak falunak, vagy városnak írták, a valál mégsem jelentette kizárólagosan egyetlen település, egyetlen polgári közösséget. Gyakorta előfordult ugyanis, hogy két falu, más esetben egy város egy faluval, de akár 8 falurész együttesen alkotott egyetlen valált,

amit leggyakrabban a közös bíróválasztás ténye után *iudicatus*nak, vagy *villicatus*nak írtak.⁶⁹

Ezen a ponton érdemes ismét visszakanyarodnunk István király korához és a *civitas* alkotó polgárság árpád kori fogalmát ezúttal Kézai Simont segítségül hívva értelmezni. A források tekintetében meglehetősen jól értesült, de mégis gyakran félremagyarázott Kézai ugyanis a műve végén a szolgarendű köznépi csoportok rövid leírása során, lényegében a *civitas*ok létrejöttét és egyben a saját koráig tartó fejlődését is, az általa ismert hagyomány szerint meglepően pontosan írta le. Kézai a szolgák eredetéről szólva előadta, hogy Pannónia elfoglalásakor a magyarok az alávett népek közül némelyeket magukkal vittek a hadba, míg másokat a sátraik körüli szolgálatra fogtak. Később Géza és István idejében a pápa megparancsolta, hogy a keresztény foglyokat régi szabadságukban tartsák, más szóval szabadítsák fel, de ez alól olyképpen adott felmentést, hogy a foglyok földet műveljenek, és abból éljenek, mint más keresztények. Ezért végül kiknek földjük nem volt, saját szándékukból béradásra vállalkoztak, amelyet uraiknak fizettek. A *castrensese*kről szólva pedig megjegyezte, hogy a pápa végül megengedte István királynak, hogy az általa megváltott foglyokat maga bírja, mi okból a király megváltotta a magyaroktól a foglyait, kik közül némelyeket a váraihoz rendelt szolgálatra.⁷⁰ Mindebből világosan kitűnik, hogy István király a szolgarendű foglyok vélhetően jelentős részének megváltotta a szabadságát, és közülük is némelyeknek bér fizetése ellenében földet adott a várak (szállásavók) belső területén, akik ahogy azt a Karthauzi Névtelen is írta, valókat, azaz villakat alkotva polgárként letelepedtek és polgári közösségeket, másként *civitas*okat hoztak létre. Az újonnan létrejött közösségnek, pedig István, majd László és Kálmán királyok adtak törvényeket, hogy „... egy arányú törvénnyel élneek és egy arányú méltósággal bírják egymást.” A keresztény polgárok egyetemét, úgymint a királyság egyik legfontosabb fundamentumát latinul *Regia Civitas*nak nevezték, mint ahogy az Szent István egyik dénárjának hátlapján is szerepelt.⁷¹ A magyar polgár szó, melynek köznyelvi átvétele a korai időkben egyaránt elképzelhető, és amelyek időbeli határa éppen István király idejére esett, ugyanis a német *burgare* szóból ered.⁷² Jelentése eredetileg, a latin *castrensese* szóval egyezően, olyan várhoz tartozó személy, aki annak földjét bírta.

66 Kapuvári urbáriumokban részletesen leírták a valál adózását, különösképpen az 1584. és 1592. éviben, amelyekben a szolgálati mód mellett egyedülálló módon azt is beírták a *sessio*birtokosoknál, hogy milyen jogviszony szerint birtokoltak. 1584-es MNL OL E 156 Fasc. 56. nr. 33., 1592-es MNL OL E 185 9. tétel nr. 212., 1597-es MNL OL E 156 Fasc. 12. nr. 42.

67 A Trencsén megyei Beszterce oppidum 1506-ban kelt rendtartása a legszemléletesebb. Eszerint kizárólag a város 52 házát és a hozzátartozó helyföldeket birtokló polgárok bírtak választójoggal, közülük került ki a bíró, illetve az esküdtek: „In quolibet anno iudex et iurati solummodo de illis quinquaginta duobus eligantur et non aliis.” A kertbeliek (*ortulanus*), avagy a *zsellérek* és az egyéb lakosok nem választhattak, sőt külön megiltották nekik a városi gyűlésen vagy a tanácsuléseken való részvételt. Podmaniczky I. 246. A Zala megyei gelseiek 1565-ös panasza, miszerint a „falu velálul” fizette az ispán járandóságát, másként a két fogalmat szembeállítva, a település veláljának közössége és nem a falu egésze. MNL OL P 507 4. 4. 10. Újudvar és Zsigárd panasza: „az bírót kit tettek volt harmadéven velalul, le vonta róla és az velal ellen másra vetette és arrúlis el vonván harmadikra és ellenek tarcsja kit nagy kissebségnek tarcsja az velal és bírót tét emberek.” Következésképp Újudvaron és Zsigárdon a besztercei polgárok közösségéhez hasonlóan a bírót a velál választotta, mégpedig külön „bírót tét” emberek. Választójoggal ez esetben is csak egy meghatározott csoport rendelkezett, akik a velálnak is tagjai voltak. MNL OL P 507 4. 4. 10.

68 A valál polgárai (*zsellérek*, jobbágyok) mind a hadbavonulást, mind a hadiadó megfizetését közösen teljesítették, az adóköteles jobbágyi helyek száma után. Szatlóczki 2019a. 24-36.; Kézai II. 1.

69 Sopron megyei babótiak „velálul, Ordóval egyetemben” fizették az adót, másként két falu közösen alkotott egy valált. Az Ordóiak esetében külön kiemeli az irat, hogy nem jobbágyok, az összeírás szerint *zsellér* módra szolgáló polgárok. MNL OL E 185 9. tétel nr. 212. 22. folio. „Bechehel Zegedew sum sunt sub uno iudice” A kanizsai tartomány 1567-es urbárium, melyben mindegyikre akad példa. A nyolc falurész *iudicatus* Hegyföld valálja volt. MNL OL E 156 fasc. 29. nr. 9. 16. folio.

70 Kézai II. 1. 3.

71 Zsoldos Attila a *Regia Civitas* fogalmát Esztergom váraként értelmezte, miszerint a felirat a „királyi vár” jelentéssel fordítható. Zsoldos 1998. 10.

72 A polgár szó jelentéséről és nyelvi átvételéről a 19-20. század fordulóján hosszas vita folyt, melynek kiváló összefoglalására lásd Mollay 1951. 21-35.

A magyar vár/váras és a latin civitas kifejezése bár nem ugyanazt jelentette, mégis a polgárok közössége nem létezhetett vár és annak földje nélkül. Hasonlóképpen egy esperesség aligha jöhetett volna létre egy szállássáv belső területén, ha ott civitas és benne tizedfizető szabad polgárok lakta valók nem alakultak volna meg. Az ellentmondás éppen ebben rejlik, mivel számos olyan kisebb szállássávok határolta megye létezett, amelyekben önálló esperesség, és így vélhetően korai civitas alakult, viszont azokban várnak sem az írott, sem a régészeti forrásokban nyoma sincs. Ilyen (fő)esperesség volt például a már említett szeghalomi, Körösköz megye gyűrűs szállássávok határolta területével megegyezően. Éppen ezért felmerül annak a lehetősége, hogy az iráni eredetű vár szavunk elsődleges jelentése nem egy konkrét épület volt, hanem maga a gyeppel védett szállássáv egésze, míg körül való határa, azaz a két szállássávot elválasztó megyéje (lat. közepe), a tulajdonképpeni belső terület. A vár szó középkori és mai jelentéséből azonban mindez csak nehezen magyarázható, mivel mindeddig fel sem merült annak lehetősége, hogy a magyarok az államalapítás előtt a nomadizáló életformájuk okán valaha is várakat, vagy városokat építettek volna.⁷³ Mindazonáltal etimológiai szótáraink bár minden esetben közlik a szó iráni eredetét és általános eredetmagyarázatát, de legkorábbi formájában a középkori magyar történelemből kiindulva, általában csak a földsánc, megerősített hely, erődítmény, vagy kastély jelentéssel ismertetik.⁷⁴ Ezzel szemben a vár szavunk a honfoglalók nyelvbe vélhetően egy közép-északiráni nyelvből, jóval a 10. század előtt került át, és a *uer* igeig valamely származékából főnevesült. Ennek jelentése pedig valamit körbe, körül fordul, fon, forog, tekeredik, avagy körbe, körül lezár, betakar, véd.⁷⁵ A vár és az abból származó város fogalma tehát vélhetően a 12–13. század előtt, elsődlegesen valamely védett hely vagy település körbe/gyűrűbe foglalását/lezárását jelentette, ami akár maga a szállássáv védelmi szerepe is lehetett, mégpedig annak építési módjától függetlenül, míg a nyugati hatásra leszűkült „modern” vár és kastély értelme, későbbi fejlemény.

Szent István uralkodásának idejéből mindössze egyetlen interpolált formában fennmaradt oklevél szól civitasokról, mégpedig a veszprémi püspökség 1009-re keltezett adománylevele. Ebben István király négy civitast, név szerint Veszprémet, Fehérvárt, Kolont és Visegrádot, azok minden egyházával, illetve határaikkal a veszprémi püspökség egyháza alá rendelte. Más szóval a megváltott és földhöz jutatott keresztény foglyok, illetőleg leszármazottaik által létrehozott keresztény polgárok közösségeinek egyházait, avagy egyházközösségeit, illetve azok területét és határait, avagy a hozzájuk tartozó filiákat, kápolnákat.⁷⁶ A civitas ez esetben egyértelműen a közösséget jelenti, és bár annak lakhelyét területileg megyének mondták, az oklevélben

nem Veszprém, Fehérvár, Kolon, vagy éppen Visegrád vára, vármegyéje szerepel, hanem azon polgárok közössége, akiknek István király minden egyházát, avagy egyházközösségeit a veszprémi püspökségnek alá rendelte.⁷⁷ István király, mint ahogy azt Kézai is sejteti bár jó példával járt elől a civitasok létrehozásában és a várhoz szolgáló polgárok (magyarul várnépek) telepítésében, de a folyamat maga mégis lassan haladt. Jól jelzi ezt az a szembetűnő állapot, hogy mikor I. András 1055-ben a tihanyi apátságnak számos helyet adományozott, azok közül mindössze kettő, Gamás és Fadd volt villa, azaz valál.⁷⁸ Úgyszintén csak két villa szerepel a zselicszentjakabi apátság 1061-ben kelt alapítólevelében, miközben abban mintegy 15 lakott helyet jegyeztek fel.⁷⁹ A 11. század közepén tehát még nagyon kevés villa, avagy letelepült polgári majorságokból álló település létezett, bár elvileg több falu polgárai is alkothattak egyetlen valált/villat, de így is a falvak többségében egyszerű, és nem helyhez kötött szállásokon (mansio) élő szolgálok lakhattak. Ennek tükrében kell értelmeznünk Szent István törvényeinek azon passzusát is, miszerint minden 10 valál építsen egy templomot. Mindezeket pedig lényegében a 11. századi temetők lelőhelyei is megerősítik. A templom körüli temetők ugyanis akkor jöttek létre, mikor a birtokaik révén már helyhez kötött polgárok a törvények szerint templomot építettek. Nem csoda tehát, hogy a 11. századi soros temetők többségének általában a század közepéig, végéig keltezhető a használata, mivel a 11. század első felében a megtelepült valálok, és az abban létesült egyházak száma civitasonként bizonyosan elenyésző lehetett. Ugyanakkor a civitasok,

73 Ennek ellenére a középkortól napjainkig fennmaradt az eredeti általános értelem is, például a szekérvár kifejezésében, ami lényegében gyűrűként körbefonódó védművet takar.

74 TEsz III. 1090.

75 Pokorny I. 1951. 1160.

76 Érszegi 2010. 23–26.

77 Zsoldos Attila széles körben elfogadott elmélete szerint Kolon civitas ekkor még Somogy és Zala megyét jelentette együttesen. Továbbá véleménye szerint Visegrád megye magába foglalta Pest megye Dunától keletre fekvő részét is. Zsoldos 2010. 8. A szállássávok és belső területeik rendszere, illetve a civitasok fentebbiek szerinti értelmezése azonban határozottan ellentmond mindkét elméletnek. Kolon jól azonosítható a Zala megyében, a szántói székkel megegyező szállássávi gyűrű területével. Visegrád területe pedig egyértelműen nem lépte át a Dunát, valamint Pest gyűrűjétől nagyrészt a nógrádi szállássáv és esperesség nyúlványa is elválasztotta a Duna túloldalán. A hivatkozott veszprémi adománylevelben éppen Úrhida civitas világít rá az ellentmondásokra, amely önálló szállássávi gyűrűvel bírt, valamint a birtokadományok olyan formában szerepelnek az oklevélben, hogy abból azt sem lehet eldönteni, hogy eredetileg is benne lettek volna. A 11. század első felében ugyanis egyetlen hiteles oklevélben sem nevezték meg a birtokok esetében, hogy melyik civitasban feküdtek, annál is inkább mivel az elsődlegesen nem vármegyét jelentett. Ha Úrhida már 1009-ben a veszprémi civitas része lett volna, akkor önálló területű civitasként, avagy közösségként sem értelmezhető az említése. Feltehetően az oklevél 13. századi szerkesztése során, a hitelesség látszata miatt feleltették meg a birtokok az ismert civitasoknak, esetleg akkor kerültek bele kiegészítésként egy, vagy kettő másik korai oklevélből. Úrhida nyilvánvalóan nem volt sem vár, sem „várispánság”, sokkal inkább egy gyűrűs belső terület saját polgári közösséggel és abból fakadóan esperességgel is. Az sem valószínű, hogy a civitasok már ekkor egyáltalán kiterjedtek volna a szállássávok területére. Véleményem szerint az oklevél egyedül hitelesnek elfogadható része a civitasok püspöki joghatóság alá rendelése. A civitasok István uralkodásának idején vélhetően nem egyszerre és nem egy időben jöttek létre, továbbá mivel az alapító oklevél kelte is bizonytalan, számos magyarázat lehetséges arra, hogy mért csak 4 civitas szerepel benne.

78 Hoffmann 2010. 23–32.

79 Kumorovitz 1964. 43–83.

másként a szállássávok határolta gyűrűk belső területén nyitott 11. századi nagy sírszámú soros temetők esetében valószínűnek tűnik, hogy a letelepített népesség már felszabadított és polgári jogállású volt, de valamely közelebbi valál részeként, még nem rendelkezett saját templommal. Ilyen lehetett a külső-somogyi civitas területén a kéri (Fiad-Kér puszta) temető népe, akik Szent László király uralkodásának idején, vagy nem sokkal azután hagytak fel a soros temetőjük használatával.⁸⁰ Az egykori foglyokból, letelepített polgárokka válás folyamata a nemesek uraságaiban még a királyi és egyházi kézben lévő területekhez képest is meglehetősen lassan történhetett, ugyanis a szállássávok közvetlen közelében, vagy annak területén lévő soros köznépi temetőket használták a legtovább, sok esetben a 12. század közepéig.⁸¹ Éppen ezzel hozható összefüggésbe Kézainak az udvarnokok eredetéről szóló említése, miszerint még Kálmán király idejében is a nemesek egy számottevő része sok keresztény foglyot, lényegében rabszolgát tartott, amit azonban a király megtiltott, és azoktól, akik ennek nem engedelmeskedtek, elkobozták a foglyokat, majd a nádor bitorodalmá alá rendelve – immár vélhetően polgárokhoz hasonlóan – szolgálták tovább az ország és nemesei hasznára.⁸² A 12. század elejére a szállássávok által határolt területek belsejében a királyok telepítő politikája révén, szinte minden falu valál lehetett, így a pannonhalmi apátság birtokainak Szent László király idejében készült összeírásában már villak szerepelnek, míg a regölyi területen birtokadományt kapó dömösi prépostág 1138-ban kelt adománylevelében úgyszintén.⁸³ Ugyanakkor a szállássávok nemzetségi eredetű birtokain még Kálmán törvényei dacára is a szolgáltók többsége nemesi jószágokon (praedium) élt földtulajdon és polgárjog nélkül. Az almádi apátság 1121. évi alapítólevelében az Atyusz nemzetség által adományozott, és a két Páka kivételével a zalai, veszprémi és somogyi szállássávokba eső 20 birtokból még egy sem volt valál, ellenben 18-at nemesi jószágként, 2-öt pedig egyszerű helyként írtak össze. Mindazonáltal határos szomszédként kizárólag valálokat említettek, amiből a többség már a belső területek szélén feküdt, mint a zalai Zsid vagy Tomaj. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy 6 jószágon már akadtak szabadosok, 2 helyen templom, illetve Kispákon két censust fizető hospes is. A szolgáltók letelepítése tehát már megindult az Atyusz nemzetség birtokain, épültek templomok és akadtak felszabadított szabados és hospes polgárok is, de valált még egyet sem alapítottak.⁸⁴

De hogy ez a társadalmi folyamat még a 14. század derekáig is eltartott, azt jól mutatják az oklevelekben később is sűrűn, főként a szállássávokon előforduló valál nélküli szolgáltató praediumok és Kézai azon megjegyzése, hogy Istvántól fogva egészen az ő koráig, mindez csak a keresztény eredetű foglyok-

ra és leszármazottaikra volt érvényes, mert a pogány népekből származók esetében a pápa megengedte, hogy azok a keresztény uraiknak alávetve maradjanak. Kézai szerint – még a saját korában is – őket neveztek magyarul Uhugnak.⁸⁵

Végezetül tisztázni kell azt a kérdést, hogy a 10–12. századi társadalom mely elemekből állt össze és abban hol foglaltak helyett a szolgák és a belőlük kialakuló szabad polgárság. A válasz egyszerű, bár első ránézésre a források tükrében meglehetősen bonyolultnak tűnik. Ennek oka elsősorban a polgárságra/várnépekre és a zsellérségre fennmaradt iratanyag egyoldalúsága, miszerint végig a középkoron át az ignobilis jogállású embereket, szinte minden esetben az uraságaik számára fontos szolgálati rendtartásuk megnevezésével jegyezték fel. Így a 11–13. századi törvényekben és oklevelekben is jobbágyokról, vitézekről, szolgákról, szabadosokról, udvarnokokról, kondicionáriusokról és a szolgáltató népek megannyi szolgálati formájáról/módjáról olvashatunk, de csak ritkán került feljegyzésre az egyes szolgáltói csoportok valós társadalmi jogállása. A szolgálati állapot (status) – ahogy egyébként végig a középkoron át – ugyanis nem azonos a szabadok és nem szabadok, illetve a „birtokosok” és birtoktalanok jogi állapotával. A szolgálatot vállaló szabad ember, polgár, vagy nemes jobbágy, ugyanis csak a szolgálatában és az azt eltartó ingó jószágai tekintetében tartozott az ura, avagy az ispán bírói hatalma alá. Ebbéli önként vállalt, vagy öröklött szolgálatában tehát nem volt szabad, ha ugyanis azt nem teljesítette, vagy megszökött, akár a személyi szabadságában is korlátozható volt. Ettől persze önmagában nem vált „félszabaddá”, hiszen ezen ismérvek szerint a középkori nemesi familiárisok tömege sem lett volna szabad ember. Ellenben a szabad jogállású, de szolgálatában akár örökletesen kötött személy a szolgálatá ideje alatt mindvégig, a szerzett, vagy öröklött ingó és ingatlan jószágairól szabadon rendelkezhetett, tehát a köteles szolgálatától függetlenül magánjogi értelemben szabadnak számított.⁸⁶

A korabeli magyar társadalomnak ugyanakkor sem a polgárság, sem az abból kirekesztődött földnélküli szabadok – a későbbi zsellérség ősei – nem voltak a részei.⁸⁷ Különösképpen nem volt az a 13–14. század fordulójára eltűnő, személyében nem szabad, szolgáltói réteg. Egyrészt az eredetükre nézve nem rendelkeztek szabadsággal, másrészt annak elnyerése után sem váltak a nemesi ország részévé, hanem külön közösségekbe szerveződtek, amelyek továbbra is a nemesség vezető rétegének bírói közhatalma alatt álltak. Másodsorban ebből fakadóan külön törvényeket kaptak, illetve a szabadsággal elnyert birtokigazságukból fakadó hadviselési kötelezettségüket is a nemesekétől eltérő szervezetben teljesítették. Az ország fogalmába ugyanis a szó alapjelentésének megfelelően, vélhető-

80 Hegyi-Varga 2015. 2.

81 A soros temetőkből ismert legfiatalabb pénzérmék II. Béla idejéből (1131-1141) származnak. Révész 2018. 24.

82 Kézai II. 2.

83 Wenzel VI. 220.; Mon. Eccl. Strig. I. 88-97. (65.)

84 Szentpétery 1927. 360-370.

85 TEsz III. 1028. Kézai II. 7.

86 Holub 1929. 49.

87 A zsellér a szó jelentése szerint házal rendelkező szabad ember, a polgártól eltérően azonban nem rendelkezett ingatlan igazságuval, így a háza is másnak a földjén épült.

en már a 10. századtól csak az uruszágok/uraságok összessége tartozott bele, így az országlakosok kifejezés tartalma alatt is pusztán a későbbi nemességet értették. A mai fogalmaink szerinti „társadalom” tehát két, élesen elkülönülő csoportból állt, amelyek külön közösséget alkottak és köztük csak különös királyi kegy – nemesség és birodalom adományozása – révén nyílt alkalmi átjárás.⁸⁸ A 10. századi ország közösségét e képen a honfoglaló szabad népesség egésze, míg a 11. századtól az ő leszármazottjaik és a királyi kegy révén a nemesek közé, avagy az országba, mint közösségbe befogadott közönséges származásúak és idegen jövevények alkották. A régészettudomány által mesterségesen meghatározott ún. „köznép” ily módon az ország 10–11. századi társadalmának, mint közönségnek, sem része, sem bármilyen jogvisztonnal rendelkező köznépe nem volt! Látszólag az egyetlen kivételt csupán azok a hagyomány szerint már a 11. századtól megjelenő és egy-egy településre szorítkozó szabad királyi civitasok (pl. Fehérvár) jelentették, amelyek többnyire hospes eredetű polgárai a szabad bíróválasztás és ítélkezés kiváltságával, a 14–15. századtól kezdve a törvények és a rendek által is elismert módon (lényegében az ország közösségébe befogadva) ispáni közhatalmat nyertek, azonban azt nem egyénenként, hanem mint közönség bírták.⁸⁹

Ellenben a honfoglalók társadalmában is két részből állt, lévén megvolt a maga közönséges, saját urasággal nem bíró, csak a szolgálai személyét és talpalatnyi szállását (sessio/curia nobilitaris) magáénak tudó, többnyire az uraiknak szolgáló, de szabad jogállású köznépe, másként a későbbi királyi szerviensek, a kis- és egyházhelyes nemesség ősei. Az egyházhelyes nemesek ugyanis az ország közösségén belül alapvetően elkülönültek, mind a civitasok szabad jogállású csoportjától, mind az uraságot/ispánságot tartó (veláltartó, homo possessionatus) nemesektől, aszerint, hogy urasággal, másként ispáni/bírói közhatalommal és az azt eltartó birodalommal (possessio) nem bírtak, udvarhelyeiken csak zsellérek éltek, így szolgáló jobbágyokkal sem rendelkeztek. Megkülönböztette őket maga a nemes szó is, amely eleinte csak az urakra vonatkozott, lévén eredetileg azon nemmel/

nemzetséggel rendelkező embert jelentette, aki úrsága jogalapját, az azt szerző őse nemzetéből vezette le.⁹⁰ Bár hagyományaik szerint Szent István is meghagyta a szabadságukat, és nem kényszerítette őket az ispánok és a civitasok kötelékébe, de a nemzeti eredetű uraságot bíró nemesekkel és a királyi adományokkal, végül csak 1267-ben lettek a törvények szerint is teljesen egyenjogúak.⁹¹ A hétköznapokban azonban a nemesség két rétege sosem vált egyenrangúvá, hiszen az uraságok túlnyomó többségét továbbra is a nemzetségekből származó, vagy velük rokonságba került családok bírták. Számarányuk az uraságot tartó réteghez képest vélhetően viszonylagosan állandó maradt a 10. századtól végig a középkoron át, bár jóval nagyobb arányban kerültek közéjük beházasodás útján ignobilis polgári származásúak. A legnépesebb egyházhelyes nemesi közösségekkel bíró 16. századi Vas és Zala megyékben, a 300–400 uraságot tartó nemesi családfőre, mintegy 1000–1300 közönséges nemes jutott.⁹² Az „ország” két nemességének egymáshoz való arányát a 10–11. században csak becsülni lehet, bár éppen a szállási temetők sírszámai alapján, hasonló, 3–5-szörös arányok mutatkoznak, mint a középkorban.

Végezetül megjegyezendő, hogy a régészeti terminológia által meghatározott tárgyi hagyatékból jól elkülöníthetően, és közvetlenül eredeztethető az államalkotó ország, másként a szabadok (nemesek) közössége, illetve attól külön a rabszolga jogviszonyú alávetett népekből a hosszas folyamat végeredményeként a 14. századra egységesülő közönséges szabad polgárság és zsellérség. Ennél fogva pedig a 10. századi honfoglalók szabad társadalmának az ún. „köznépi” temetők népe nem tekinthető egyenjogú tagjának, másként jogviszony szerint a magyar „törzsszövetség” „államalkotó” részének sem! Ebből pedig egyenesen következik, hogy a 10–11. századi társadalmi folyamatok eredményeként egy „etnikailag” és nyelvileg egységes honfoglaló csoportból, nem jöhetett volna létre egy egymástól elkülönülő, hármastagolódású társadalmi szerkezet, márpedig a honfoglalók régészeti hagyatéka és az írott források ez utóbbit mutatják.

Irodalom

- BÁNDI Zs. 1986: A szakácsi pálos kolostor középkori oklevelei. – Somogy megye múltjából 17. Kaposvár 1986. 27–65.
- BÁRDOS E. 1991: Somogyjád-Géppállomás, honfoglaláskori temető. – In: Régészeti Füzetek I/43. Budapest 1991. 41.
- BORSA I. 1998: A somogyi konvent oklevelei az Országos Levéltárban. – Somogy megye múltjából 29. Kaposvár 1998. 3–40.
- БОТКА Т. 1872: A vármegyék első alakulásáról és őskori szervezéséről. Negyedik közlemény. – Századok 6. Pest 1872. 23–38.
- BUDENZ J. 1874: Valal (Valál). – Magyar Nyelvőr 3. Budapest 1874. 291–292.
- CORPUS STATUTORUM I.: Corpus Statutorum Hungariae Municipalium I. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye I. Az erdélyi törvényhatóságok jogszabályai. Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen. Budapest 1885.
- ENGEL P. 2001: Magyarország a középkor végén: digitális térkép és adatbázis. Szerk.: Engel Pál. Budapest 2001.

⁸⁸ Tripartitum 1611. 16.

⁸⁹ A 14. századra számos civitas elnyerte az ispáni közhatalmat, azonban többségük esetében az megmaradt a királyi birtokigazgatás tartományi ispánsági kereti között, így eladományozásukkal végképp megrekedtek a jogi fejlődés útján. Tripartitum 1611. 463–465.

⁹⁰ Györffy 1959. 15.

⁹¹ A királyi szerviensekre lásd Szűcs 1984. 341–394.

⁹² 1549-ben a Vas megyei rovásadó szerint 266 veláltartó és mintegy 1000 fő egyházhelyes családfő élt, míg Zalában 380 veláltartóra, kb. 1300 egyházhelyes jutott. Szatlóczki 2019a. 18.

- ÉRSZEGI G. 2010: I. (Szent) István veszprémi adománylevele. – In: Tanulmányok a veszprémi egyházmegye történetéről. – A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 22. Veszprém 2010. 9-32.
- ETE V.: Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából V. 1548-1551. Szerk. Karácsonyi János, Kollányi Ferenc, Lukcsics József. Budapest 1912.
- GULYÁS L. Sz. 2016: A középkori Szatmár megye egyházi intézményei. – In: A történeti Szatmár vármegye I. Nyíregyháza 2016. 155-180.
- GYÖRFFY Gy. 1959: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára. Budapest 1959.
- HEGYI B. és VARGA M. 2015: Somogy megye 10-11. századi temetőinek és sírleleteinek kutatása. – In: Magyar Régészet Online 2015. Tél. 1-8.
- HOFFMANN I. 2010: A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A Magyar Névtudományi Kiadványai 16. Debrecen 2010.
- HOLUB J. 1929: Zala megye története a középkorban I. A megyei és egyházi közigazgatás története. Pécs 1929.
- HORVÁTH R., NEMES G. és VAJK Á. 2019: Győr város polgárai a középkorban 13. sz. – 1526. – Győri Tanulmányok 40. 2019. 153-196.
- KARÁCSONYI J. 1900: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I. Budapest 1900.
- KARÁCSONYI J. 1901: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig III. Budapest 1901.
- KARTHAUZI 1859: Magyar Szentek legendái a Carthausi Névtelentől. Szerk. Toldy Ferenc. Pest 1859.
- KÉZAI: Kézai Simon mester krónikája. Ford. Szabó Károly. Pest 1862.
- Komjáthy M. 1973: A somogyi konvent II. Ulászló-kori oklevelei az Országos Levéltárban. – Somogy megye múltjából 4. Kaposvár 1973. 45-54.
- KÖLTŐ L. 1993: Honfoglalás kori tegezés sír Vörsön. – A Herman Ottó Múzeum Évkönyvei 30-31/2. Miskolc 1993. 433-443.
- Költő László és Szentpéteri József 1996: A Vörs-Papkert „B” lelőhely VIII-XI. századi temetője. – In: Évezredek üzenete a láp világából. Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979-1992. Kaposvár-Zalaegerszeg 1996. 115-122.
- KÖLTŐ L. és VARGA M. 2019: Kaposvár és környéke az avar korban és a kora Árpád-korban. – Hadtudományi Szemle XII. Budapest 2019. 177-200.
- KRISTÓ Gy. 1988: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest 1988.
- KUMOROVITZ L. B. 1964: A Zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. („Pest” legkorábbi említése). – Tanulmányok Budapest Múltjából XVI. Budapest 1964. 43-83.
- LANGÓ P. és SIKLÓSI Zs. 2013: 10. századi temető Balatonújlak-Erdődülön. – In: A Honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem régészeti tanszékéről 3. Szerk. Révész László, Wolf Mária. Szeged 2013. 143-160.
- LIBER SANCTI, J. 2005: Liber Sancti Johannis Capituli Agriensis. Az egri káptalan Szent János könyve. – In: Az Egri Egyházmegye történetének forrásai 9. Eger 2005.
- Mollay K. 1951: Szójegyzékeink polgár szava. – Magyar Nyelv 47. Budapest 1951. 21-35.
- MON. ECCL. STRIG. I.: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. Tomus primus. Ferdinandus Knauz. Esztergom 1874.
- NÉMETH P. 1990: A szabolcsi főesperesség a középkorban. – Szabolcs-Szatmári Szemle XXV. 2. Nyíregyháza 1990. 133-149.
- PÁPAI 1708: Dictionarium latino-hungaricum. Francisco Pariz Pápai. Leutschovieae [Lőcse] 1708.
- PATAY P. 1963: Bihardancsháza. – Régészeti Füzetek 15. Budapest 1963. 56.
- PESTY F. 1880: Az eltűnt régi vármegyék I. Budapest 1880.
- PESTY F. 1882: A magyarországi várispánságok története különösen a XIII. században. Budapest 1882.
- PODMANICZKY I.: A pormanini Podmaniczky-család oklevéltára I. 1351-1510. Közli: Lukinich Imre. Budapest 1937.
- POKORNY, J. 1951: Indogermanisches etymologisches Wörterbuch I. Bern, München 1951. Online: <https://indogermanische.org/> (letöltve: 2020. május 20.)
- RÉVÉSZ L. 2018: A 10-11. századi temetők regionális jellemzői a Kelti-Kárpátoktól a Dunáig. Szeged 2018. [Akadémiai doktori értekezés]
- SCHEMATISMUS 1896: Schematismus Historicus Venerabilis Ceri Diocesis Magno-Varadiensis Latinorum. Nagyvárad 1896. [Hasonmás kiadás. Nagyvárad 2010.]
- SZATLÓCZKI G. 2019a: A magyar vármegyei és vártartományi hadserevezet a 16. század közepén. Az 1550. évi dunántúli őszi hadfelkelés. – Győri Tanulmányok 40. Győr, 2019. 7-38.
- SZATLÓCZKI G. 2019b: A honfoglalás kori gyepű. (Az egyházhelyes nemek és nyugat-dunántúli településterületük). – „ugy irhassok mint volt”. Ünnepi tanulmányok a 65 esztendő Tóth Sándor László tiszteletére. Fontes et Libri 2. Szeged 2019. 68-93.
- SZENTPÉTERY I. 1927: Az almádi monostor alapító oklevele II. István korából. – Magyar Nyelv XXIII. 3-6. Budapest 1927. 360-370.
- Szűcs Jenő 1984: Az 1267. évi dekrétum és társadalmi háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához. – In: Mályusz Elemér Emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Budapest 1984. 341-394.
- Szűcs J. 1993: Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuralom. – Történelmi Szemle XXXV. 1-2. Budapest 1993. 1-57.
- TAKÁTS S. 1906: Valál. – Magyar Nyelv 2. Budapest 1906. 76.
- TESZ III.: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára III. Ö-Zs. Szerk.: Benkő Lóránd. Budapest 1970.
- THOROCZKAY G. 2002: Szent István pannonhalmi oklevelének kutatástörténete. – In: Szent István és az államalapítás. Szerk. Veszprémy László. Budapest 2002. 237-263.
- TRIPARTITUM 1611. – Decretum iuris consuetudinarii inlyti Regni Hungariae et Transylvaniae. Az az Magyar és Erdély Országának Törvény könyve. Verbőci István által iratot 1514. esztendőben. Debrecen 1611.
- WENZEL VI.: Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus VI. Köz.: Wenzel Gusztáv. Budapest 1867.
- ZSOLDOS A. 1998: Visegrád vármegye és utódai. – Történelmi Szemle XL. Budapest 1998. 1-32.
- ZSOLDOS A. 2010: Korai vármegyék az újabb történeti kutatások fényében. – Castrum 11. Budapest 2010. 5-14.

A kaposvári vár

MOLNÁR ISTVÁN

Rippl-Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeum, H-7400 Kaposvár, Fő út 10.,
e-mail: molnaristvan74@yahoo.com

MOLNÁR, I.: *The Castle of Kaposvár*.

Abstract: Within the scope of this study I give a short account of the major sources and of the excavation led in 2019 at the Kaposvár Castle. I try to determine the building periods of the castle and its dimensions.

Keywords: mediaval castle, post mediaval castle, palisade wall

Kaposvár egykori vára sajnos nem tartozik a sokat kutatott erősségek közé. A jórészt megsemmisült vár helyén gyárak épültek, így régészeti feltárássra kevés lehetőség volt, a történetírás is viszonylag keveset foglalkozott a várral. Az elmúlt években ugyanakkor nem csak a vár történetének kutatásában történt előrelépés, de 2019 tavaszán régészeti feltárást végezhetünk a romoknál. Mivel az ásatásról már jelentek meg beszámolók,¹ most csak röviden foglalom össze a munka eredményeit. Ugyanakkor úgy vélem – egy reménybeli hosszabb, a leletanyagot is ismertető tanulmány előtt is – célszerű áttekinteni a várral kapcsolatos fontosabb forrásokat, a rendelkezésünkre álló információkat és a felmerülő kérdéseket². A kézirat leadási határideje után, 2020 júliusában újabb feltárássra nyílt lehetőség, amely eredményeit csak néhány szóban ismertetem.

A történeti adatok

A vár középkori történetéről az elmúlt évtizedekben megjelent hosszabb-rövidebb összefoglalások után³ Tímár Péter 2016-os könyvében olvashatunk terjedelmes áttekintést.⁴ Magam csak néhány, a vár építéstörténete szempontjából is fontos eseményre szeretnék kitérni.

A kaposvári várra vonatkozó első adatként három évszám is szóba került az elmúlt évtizedekben. A kérdés tisztázása azért is fontos, mert jelentősen befolyásolja a vár és a legkorábbi részének számító lakótorony keltezését is. A vár első említéseként sokáig egy 1359-es adat szerepelt, amely valójában Kapuvárra vonatkozik.⁵ Többször egy 1348-as oklevelet is a későbbi Kaposújvárhoz kapcsolnak,⁶ de ez talán a mai Zselickisfaludnál egykor álló Rupolyvárról szólhat. A vár első biztos említése így egy 1387-

es irat, amelyben hatalmaskodások kapcsán említik Újvár (Wywar) castellanusat,⁷ Bako fia Jánost.

A várat birtokló családot ekkoriban Rupolyinak nevezeték.⁸ A birtokos családnak is nevet adó település a mai Zselickisfaludnál lévő Ropoly-pusztánál feküdt. Ropoly egy jelentős méretű, a Kapostól északra is átnyúló, de nagyobb részt a folyótól délre, a Zselic erdőségeibe eső birtok központja volt. Az itt azonosított nagyméretű várnál feltárás nem folyt, így pontos korát és eredeti funkcióját nem lehet biztosan megállapítani. A területen még megfigyelhető föld-fa szerkezetű sáncok miatt felmerül államalapítás kori eredete is. 1230-ban már biztosan állt, hiszen a mellette lévő patak a „vár vizeként” szerepel. Mivel a patak korábban kaphatta nevét, adat magában még nem bizonyítja a vár folyamatos működését. 1313-ban Monoszlói Gergely fia Egyed a több településből álló nagybirtokot Rupolyról nevezte meg, feltehetően Rupolynál lehetett a birtok központja, a birtokos lakhelye és valószínűleg vára is.

A Monoszlói Egyedtől a birtokot megosztva Nyéki Lőrinc és Gutkeled nembeli Amadé fia Miklós kapta meg. A Kapos melletti Újvár (a későbbi Kaposújvár) megépítésének okaként felmerült, hogy Miklós a birtok vár nélküli részét szerezte volna meg, így kénytelen volt új várat építeni magának.⁹ Ennek ellentmond, hogy a későbbiekben Rupolynál csak Amadé fia Miklós és leszármazottai szerepelnek, a Nyékieket többé nem említik, talán elcserélhették birtokaikat.¹⁰ Magát a Rupolyi várat, pontosabban annak castellanusát 1348-ban említik.¹¹

Amadé fia Miklóst és családját a kutatás Felsőlendvaiként említi, a Rupolyi birtokkal kapcsolatos korabeli oklevelekben – ha kapnak is jelzőt – Lendvaiként szerepelnek (pl 1348-ban Lendvai bán fia Miklós). 1359-ben, a család kihalása után folyó örökösödési per kapcsán említik az akkor már régen halott Rupolyi Omadé fia Miklóst. Magam korábbi adatot nem ismerlek a család Rupolyiként való megnevezésre.

1 A feltárásról: Molnár 2019., Molnár 2020.

2 Ezúttal is köszönöm Aradi Csilla segítségét.

3 Zádor 1964. 42-44., Komjáthy 1975., Szakály 1975., Fügedi 1977. 183-184, Engel 1996. I. 336., Magyar 2004. 68-71.,

4 Tímár 2016. 107-125.

5 Komjáthy 1975. 77. A forrás helyes értelmezéséről Tímár 174-175. 95. lábjegyzet

6 Fügedi 1977. 183.,

7 A várnagy szó modern kifejezés, az újabb kutatások szerint a latin castellanus magyar megfelelője a porkoláb volt, (Szatlócki 2016a. 139-149.) az egyszerűség kedvéért a latin kifejezést használom.

8 A vár és a család írása az oklevelekben sem teljesen következetes, Rupul, Rapol, Rapolch, Rwpol alakok is előfordulnak. Helynévként Ropolyként, Ropoként őrződött meg, a történeti irodalomban Ropoly, Rupoly, Rapol, Rupul alakban is hivatkoznak rá. Magam korábban az oklevelekben leginkább szereplő Rupoli alakot használtam, most – a káoszt fokozandó - a kiejtéshez talán közelebb álló Rupolyi alak mellett döntöttem.

9 Fügedi 1977. 183.,

10 Tímár 2016. 91.

11 A Rupolyi várról: Györffy 1975 68. Komjáthy 1975 76., Magyar 1988. 11-13. Magyar- Nováki 2005. 152-153., 252. Tímár 2016. 84-92., 160-162.,)

A Monoszlóiak kihalása után birtokaik jó része a Vásári Tamáshoz, Miklós esztergomi érsek testvéréhez került. Az oklevelekben Vásári Tamást legtöbbször csak, mint Miklós érsek fivérét említik, a fiai említések kerül elő az oklevelekben a Rupolyi előnév, apjukra vonatkoztatva is. 1387-ben az elkövetett hatalmaskodások kapcsán a fiúk mint „Miklós néhai esztergomi érsek fivérének Rupolyi Tamás mesternek fiai, István és János” szerepelnek, ekkor Bako fia Jánost mint Újvár (Wywar) castellánusát említik. Az ekkor említett hatalmaskodás résztvevői, mivel háromszori felszólításra sem jelentek meg a bíróság előtt, következő évben egy fej és jószágvesztési ítéletet is kiharcoltak maguknak. Az egyik idézésben Bakau fia János újra, mint Újvár (Wyuar) castellánusa szerepel. 1394-ben, mivel az elkövetők a károsultaknak elégtételt adnak, felmentették őket, ekkor Bakow fia János Rupoly castellánusa, István és János továbbra is, mint Rupolyi Tamás mester fiai szerepelnek.¹²

A Rupolynál fekvő államalapítás korinak tartott föld-fa szerkezetű vár, a Rupolyinak nevezett legkésőbb a 14. század első felében, de valószínűleg már a 13. században működő, földesúri tulajdonban lévő „magánvár” illetve a forrásokban 1387-ben megjelenő Újvár kapcsolata számos kérdést vet fel. Véleményem szerint az a legvalószínűbb, hogy volt egy időszak a 14. század végén, amikor a két erősség, a Zselicben lévő régi Rupolyi vár és a Kapos melletti Újvár egyszerre létezett. Ebben az esetben – a még működő vagy már korábban felhagyott – régi, nagyméretű Rupolyi várat valamikor átalakíthatták a kor igényeinek megfelelően.¹³ Esetleg gondolhatunk a közelben kialakított másik várra is. Mindenesetre, ha az 1348-as és az 1394-es Rupolyi várat említő oklevelek a Zselicben lévő várról tudósítanak, akkor a Kapos menti Újvárnak az 1387-es oklevélben találjuk az első említését.

Az a lehetőség is felvetődött, hogy a Rupoly nevet már a Kapos melletti várra használták volna a 14. század közepén. A Rupoly név eredetileg biztosan a Zselic melletti várra vonatkozott, hiszen helynévként is ott őrződött meg, a hasonló nevű település is ott feküdt a középkorban. Nehezen magyarázható, hogy az elnevezés miért került volna át a közel 10 kilométerre északabbra lévő várra. Ha mégis ezt a lehetőséget fogadjánk el, úgy 1348-es említést kellene a későbbi Kaposújvári vár első említésének tartani, míg az 1387-es adat a közben megújult várról szólhatna.

Az Újvár, Rupojújvár név eredete is magyarázatra szorul, nem egyértelmű mihez képest lenne „új” a vár. Általában úgy magyarázták, hogy ez család „újabb” vára, ami a korábbi, Rupolynál lévő régi várhoz képest számított újnak. Gondolhatunk arra is, hogy a várnak volt valamilyen közvetlen előde, akár egy forrásokban nem említett, egyszerű, fából készült toronyvár. Mindenesetre nyoma ennek nem maradt meg.

A család mindenesetre nem sokáig örülhetett várának. 1403-ban a Zsigmond elleni lázadásban való részvételük miatt az akkor Rupolyújvárként említett várat a család egyéb birtokaival együtt elkobozták. A család tagjait a sorozatban készülő birtokaikat elkobzó és eladományozó oklevelekben még főleg Rupolyiként, néhol (Szlavoniai birtokaik kapcsán) Alsólendvaiként említik, de a Rupolyújvári vár és a hozzá tartozó birtokok kapcsán Rupolyújváriként szerepelnek.¹⁴ Ez jó példája annak, hogy a nemesi famíliák megnevezése egy adott időszakban is oklevélről-oklevélre változhatott, sokszor az adott jogügylet kapcsolódó helyszín alapján.¹⁵ Ez esetünkben azért is érdekes mert a Rupolyi, Rupolyújvári elnevezésekből történeti következtetéseket igyekeztek levonni.¹⁶ A Rupulwywar elnevezés csak ekkor és 1304-ben, az új tulajdonosok birtokon belülré kerülésekor fordul elő, a vár megnevezése ezután is Újvár. A „rég” Rupolyvárról sem hallunk többet.

Az uradalom fele-fele arányban a Tamási és a Szerdahelyi családhoz került. Nem tudjuk ki költözött a várba, annyi biztos, hogy 1442-ben Tamási Henrik a várban tartózkodott. A várat 1426-ban, majd az 1440-es években többször is következetesen Újvárként (Wywar) említették.

Tamási Henrik halála után, 1445-re a várat Újlaki Miklós szerezte meg. Először egyszerűen rátette a kezét, majd később hivatalosan, királyi adományként is birtokába került az egykor Tamásiak kezén lévő birtokrész. A Szerdahelyiek elvileg tovább birtokolták az uradalom másik felét, de Újlakiék nem engedték őket a várhoz. Újlaki legjelentősebb birtokai a Balatontól északra, Fejér megyében, valamint Szlavóniában feküdtek, és a Macsó bírásnak is ura volt. Északi és déli területeit Somogy megyei birtokai kötötték össze, a kaposvári vár ezért kulcsfontosságú lett számára.¹⁷ Újlaki fontos központját alakította itt ki, a várat is nyilván fejlesztette, építette. Egy 1459-ben a Szerdahelyiek közeli báti kastélya ellen elkövetett támadás során az elkövetők között Újlaki castellánusait, azok familiárisait, számos fegyverest és cseh zsoldost említenek. Ekkorra a kaposújvári vár már nyilván jelentősen kiépített, viszonylag sok ember befogadására alkalmas erősség volt.

A várat először Újvárnak, de 1465-ben és 1470-ben már Kaposújvárnak (Kaposwywar) nevezték, feltehetően Újlaki másik Újvár nevű várától akarták megkülönböztetni. 1495-ben került sor a vár első ostromára, ekkor a II. Ulászlóval dacoló Újlaki Lőrinc elleni hadjárat során a királyi csapatok elfoglalták a várat. Bonfini leírása szolgáltatja az első adatokat a vár szerkezetéről, figyelemre méltó, hogy hármas árokrendszert és sáncokat említett.

Az 1504-ben az Újlakival megkötött egyezmény után a Szerdahelyiek költöztek be a várba. Az Újlaki család 1524-ben kihalt, birtokrészükért ezután a Szerdahelyiek

14 Az iratok kivonatát hivatkozásokkal közli Tímár 2016. 457-460.

15 Feld 2014. 363

16 Engel Pál Felsőlendvai Miklós utódaihoz a Rupolyi elnevezést és Rupolyi várat, a Vásáriakhoz a Rupolyújvári nevet és Rupolyújvári várat kötötte. (Engel 1996. 326.)

17 Kubinyi 1973. 9.

12 Az iratok kivonatát hivatkozásokkal közli Tímár 2016. 445-448.

13 Gondolhatunk arra, hogy pl. a nagyméretű vár sarkát árokkal levágták és oda lakótornyot építettek. A felmérés során nem találtak erre utaló jelet, a területen régészeti feltárás még nem folyt.

a Tóti Lengyel családdal pereskedtek. Az 1543-as török hadjárat után a kaposújvári vár a határra került, és a határvédelem egyik fontos pontja lett. Az 1540-es évekből már vannak adatok itt állomásozó nagyobb létszámú mezei katonaságról,¹⁸részükre egy nagyobb területet bizonyára palánkfalal kellett övezni.

A vár 1555 szeptemberében került török kézre, az újabb kutatásokból alapján nem a korábban gondolt gyors kapituláció, hanem véres és viszonylag hosszú ostrom, a védők egy részének igen hősie, halálukig tartó védekezése rajzolódott ki.¹⁹Az ostromkor települést nem említettek, két árokról és két palánkról írnak. 1556-ban egy keresztény ellentámadás miatt a várat a török kiürítette, de 1557-ben újra megszerezte és tartósan berendezkedett. Komoly visszafoglalási kísérlet 1599-ben, a tizenöt éves háború során történt, a vár 1686 novemberében szabadult föl.

A vár pusztulása több szakaszban történt. Az 1702-es várrombolási rendelet után legfeljebb a palánkokat rombolhatták.²⁰A 18. század elején az Eszterházy család majorsága épült ki az egykori vár területén. A vár külső falainak jó része hamar elbontásra kerülhetett, de az 2019-ben végzett régészeti feltárások is igazolták, hogy a középkori vár nyugati palotaszárnyát használatba vették ekkor. A vár természeti környezete a folyó szabályozásával teljesen átalakult, az egykori vizesárokknak sem maradt semmi látható nyoma. Az újabb súlyos pusztítás az 1930-as években történt, amikor a Nostra nevű gyárépület a vár közepébe építették. Az 1930-as évektől így már csak a várudvaron álló öregtorony és az északeleti saroktorony 1-1,5 m magas maradványai, valamint a belső várfalak csekély magasságú részletei voltak láthatóak, amelyekre műemlék téglákkal rá is falaztak. Sajnálatos módon a gyárépülethez vezető ipari vágányt a torony maradványain vezették át. A 20 században újabb üzemek, épületek rombolták a területet.

Újkori térképek

A vár egykori földrajzi környezetének és elhelyezkedésének rekonstruálásához a 18-19. századi térképek is segítséget nyújtanak. Az ezeken ábrázolt természeti viszonyok természetesen nem feleltethetők meg teljesen e termében a középkoriaknak vagy a kora újkorinak, de a mai állapotnál mindenképpen jóval közelebb állnak hozzá.

Nagyon hasznos ebből a szempontból egy 1778-as vízrajzi térkép,²¹amelyen egy ívelt vizesárokka kétvégig szigetet láthatunk, az egyik darabja nagyjából lekerekített négyzet, a másik kifli alakú (1. ábra). A nyugati szigetsdarabon épületek látszanak, amelyek közül a legnyugatabbi a vár palotaszárnyának bizonyult a feltárások során. A Kapos a vártól északra ágazik két-

té, az egyik ág a szigetet vágja át, ez lehet az egykori vizesárok maradványa, amely fölött híd köti össze a sziget két részét. A Kapos másik ága a szigetet keletről kerüli és választja el a szárazföldtől. Itt egy hosszabb töltés látható, amelynél két hidat alakítottak ki, a nyugatabbi alatt folyik a Kapos főága. Még keletebbre, a keletebbi híd alatt folyik át egy északról érkező vízfolyás, a mai Malomárok előde. A vizek körül kiterjedt mocsárvilág van ábrázolva.

A vártól nagyjából 1,7 km-re északnyugatra, a folyó felsőbb folyásánál a Keceli malom van jelölve, ahol egy gát és egy átjáró is van a folyón. 1 km-re délkeletre, lentebb a Kaposon a Gilitzei malom felirat látható, szintén egy gáttal és átjáróval. Feltehetően az itteni gátakkal is szabályozhatták a török időkben és talán már a középkorban is a mocsár szintjét. Ezen a két helyen már a középkorban is átkelési lehetőség volt a folyón, itt lehetett a Keceli és az Omaki vám, amelyek a vár tornyából jól megfigyelhetőek voltak.

A folyó szabályozása előtt (1782–85 között) készült első katonai felmérés térképen hasonló képet láthatunk²² (2. ábra). Itt is ketté van osztva a sziget, körülötte mocsaras, zombékos terület van ábrázolva. A vár palotaszárnya itt is látszik, a hidak is ott állnak, ahol az előző térképen. A Kapos folyó ábrázolása is hasonló, a vártól északra ágazik ketté. Az előző térképhez képest annyi a különbség, hogy itt a Kapos keletebbi ágába folyik be az északról jövő vízfolyás és egyesülve érik el a sziget keleti részét a szárazfölddel összekötő hidat. Az északról érkező víz a térképen a semmiből ered, ugyanakkor északabbra Füredtől is indul egy vízfolyás, ami elvész a mocsárban, feltehetően a két víz ugyanaz.

A város ábrázolása mindkét térképen hasonló. A mai Fő utca, az Ady endre utca és a Vár utca adja a város kelet-nyugati tengelyét. Ehhez két északi irányú út csatlakozik a mai Berzsenyi utca és a mai Zárda utca helyén. Így két fő kereszteződés, két fontos tér látszik a mai Plázánál és a mai Kossuth térnél. Mindkét térképen két út, a Teleki és Irányi utca elődei vezetnek a Giliczenél lévő átjáróhoz, ami a mai gyalogos felüljáró környékén volt. A településről kelet felé kimenő út, a Kiszgáti vízfolyás déli részén lévő hídon megy át, majd délkeletre fordulva egy újabb hídon kel át a Kaposon és ment Szentjakab felé. Az utóbbi lehet a Keszi híd utóda. Az úthálózat a középkori viszonyokra is fényt vet, bár a környező falvak jó része eddigre elpusztult. Mindenképpen figyelemre méltó Kaposvár kétközpontú, két főteres szerkezete.

A 2. katonai felmérés térképén a már szabályozott Kapos a vártól délre folyik²³ (3. ábra). A berek még nagyon kiterjedt, de már csökkent a vizes terület nagysága. A Kaposon a vártól délre van egy híd, a mai vasúti és közúti átjáró előde, ahová a Vár utca vezet. A palotaszárny ezen a térképen valamiért nincs ábrázolva. Az egykori sziget körvonala még látszik, hiszen

18 Szatlócki Gábor közlése, segítségét és tanácsait ezúttal is köszönöm.

19 A vár ostromáról Szatlócki 2016.

20 Oross 2005. 98.

21 <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/4678/view/?pg=2&fbclid=IwAR0e6MvucqHjL6p3pCSyDBAmyJxu017Bq3zTOWBZv5BMxr03XRgpXu841vU&bbox=-741%2C-6603%2C10210%2C-143>

22 <https://mapire.eu/hu/map/firstsurvey-hungary/?layers=147&bbox=1976720.3031202226%2C5837108.072498875%2C1983164.9000675164%2C5839018.9982060045>

23 <https://mapire.eu/hu/map/secondsurvey-hungary/?layers=5&bbox=1977781.5780182313%2C5836817.697715106%2C1981003.8764918782%2C5837773.16056867>

1. ábra. 1778-as vízrajzi térkép (forrás: Hungaricana.hu).

2. ábra. Az 1. katonai felmérés térképe (forrás: Hungaricana.hu).

az egykori víz alatti területek alacsonyabbak. A domb északnyugati részén egy beugrás van. Az úthálózat hasonló az előzőhöz.

Hasonló, de jóval részletesebb képet mutat egy 1865-ös kataszteri térkép²⁴ (4. ábra). A helyrajzi határok igazodnak a korábbi földrajzi helyzethez. Míg az egykori vár területe és az egykori sziget az Eszterházy család birtokává vált, ide kapcsolható a 1082. (és pl. 1080, 1081, 1078, 1077, 1084.) helyrajzi-számú terület. Az egykor víz alatt lévő terület a folyószabályozás után külön helyrajzi szám alá kerülhetett, ilyen az 1083. számmal jelzett teltek. Az 1082 és 1083. közötti határ

jól kijelöli az egykori sziget és a víz határát. A 2. katonai felmérésen látható északnyugati beugrás itt is megfigyelhető, az egykori vizesárok nyomát őrizheti. Ezen a térképen ábrázolták az egykori nyugati palotaszárnyat valamint több más épület is.

Egy másik, adóhivatali kataszteri térképet is ismerünk a korból.²⁵ Ez valamivel részletesebb, hiszen több akkor már megszűnt, más területekkel összevont telket és helyrajzi számot is ábrázol (5. ábra). Az 1082. helyrajzi-számú terület keleti részén egy 846 számú, míg az 1115 terület nyugati részén egy 843. számú megszűnt telket jelölnek, amelyek az egykori vizes-

²⁴ <https://mapire.eu/hu/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=1973729.402631258%2C5835534.51347368%2C1986618.5965258458%2C5839356.36488794>

²⁵ <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/17039/?list=eyJxdWVyeSI6ICJrYXBvc3ZcdTAWZTFyIG1leix1MDE1MXZcdTAWZTFyb3MgbWFneWFyb3Jzelix1MDBIMWdiYW4ifQ>

3. ábra. A 2. katonai felmérés térképe (forrás: Hungaricana.hu).

4. ábra. 1865-ös kataszteri térkép (forrás: Hungaricana.hu).

árok észak-déli irányú, keleti szakaszát rajzolhatják ki. A 846 számú terület északnyugati részén lehet a vizesárok kanyarodása, amely a tőle nyugatra lévő, számnélküli területen folytatódik és az 1082. terület beugrásáig tart.

A kataszteri térképen talán a külvárost körbevevő palánkról is információkat szerezhetünk. A külvárost kerítő palánk déli oldalának nyomát őrizheti a telkek déli

határát jelentő kb. egyenes vonal. A Vár utcától északra a függőlegesen, észak-déli irányban sorakozó telkek és a tőlük északra lévő, vízszintes kiosztott (1122, 1123, 1124 helyrajzi-számú) telkek közötti határ lehet a város egykori északi falának és az itt lévő ároknak a helye. A város keleti határát általában mai Berzsényi úthoz, néha a mai Kossuth térhez szokták valószínűsíteni, az említett vonalak az előzőig biztosan elérnek.

5. ábra. 1865-ös adóhivatali térkép (forrás: Hungaricana.hu).

Közép- és török kori leírások

Sajnos csak kevés olyan korabeli leírás maradt meg, amelyből a vár formájára is információt szerezhethünk. Az első ilyen Bonfininél találjuk Kaposújvár 1495. ostroma kapcsán: „Amikor a katonák átkeltek a hármass vízesárkon, nyomban elkeseredett tusába bocsátkoztak, majd az utolsó sáncot is elérve véres közelharcot kezdtek”²⁶

Leírása alapján három árkot kell keresnünk, valamint többsoros középkori palánkfalat. Utóbbi nyomait egyelőre nem találtuk meg. A három árok említése látszólag összecsengene az 1687-es kamarai leírás három árkával, ugyanakkor utóbbinál a külváros árkát is említik. A feltáráson, a téglafalakhoz közel egy árok nyomát találtuk meg, amit a török korban már betöltöttek. Bonfini idején még ez lehetett a szigetet a szárazföldtől elválasztó és a szigetet kettévágó árok utáni harmadik, legbelső árok.

Dzeláledze Musztafa 1555-ben két árkot, valamint két palánkfalat említett: „A nevezett vár a Kapos nevé víz közepén fekszik, mely egészen körülveszi s minden oldalról nehezen járható hegyek kerítik. Széles árkan belül van a nagy palánk, azon belül az erős párkány és harmincörfnyi széles árok, tele vízzel. A párkánynak minden oldala hantból, deszkából és gerendákból van építve és bástyákkal ellátva.”²⁷

Evlia Cselebi 1664-es leírása szerint: „Ez a vár olyan, mintha Kanizsa várának a fia volna. Kanizsa gyanánt egy nádas, mocsaras, mély völgyben áll, mint négy lábán a béka. A mocsár vize a Kapos folyón az árkon átfolyik s igen nagy víz. Vára nincs oly nagy, mint Kanizsa, hosszúkas, négyszög alakban fekszik. Egész építkezésének az alapján fagerendák vannak, körös-körül tömésfalakkal övezett palánkjá. Belső vára azonban nagyon erős és háromszáz deszkaszin-

delyes tetejű, kert nélküli, szűk háza van. Szulejmán khán dzsámija, hadiszertára, élelmiszer raktára, keletre nyíló vaskapuja, előtte felvonó hídja és tornya van. Egy tágas síkon a Kapos folyó mocsarai közé épült hosszúkas négyszögű külváros. Palánkfalának szélességét teljes ötven lépésnek találtam. ... minden oldalán nagy bástyák és minden szöglet könyökénél lőrések vannak. Kapui előtt, az árok fölött levő hídjai csigákon járnak. E városban van a Khunkjár dzsámi és más egy-két dzsámi. Van két medreszéje, hat elemi iskolája, két helyen kolostora s mintegy ötven boltja. Három iszlám városrésze van, a többi keresztény. Utcai deszkaburkolatúak, ép úgy, mint Kanizsán, mert süppedékes hely. Vize és levegője nagyon kellemes. Szép arcú és egészséges népe van.”²⁸

A leírás szerint a külváros tágas síkon volt, ugyanakkor a Kapos mocsarai között. Tehát egyértelműen nem az egykori szigeten kell keresnünk, hanem keletre a szárazföldön, a mocsaras terület mellett. A 18. századi térképek alapján nemcsak nyugatról határolta víz, de déli oldalán is a Kapos széles ártere húzódott, sőt az észak oldal nyugati sávjában is zombékos, mocsaras terület volt. A városfalról azt is megtudjuk, hogy erős falakkal, bástyákkal, árokkal és felvonóhidassal bírta. A vár (azaz a neki helyet adó sziget) mocsaras völgyben állt. Cselebi megkülönbözteti az erős belső várat, amelynek vaskapuja felvonó hídja, tornya van.

Az 1687-es kamarai összeírás szerint a várat hármass árokrendszer fogta körül. Az első árkon belül 50 db. az ostromban lerombolt, egykor részben katolikus, részben „rác” vallásúak által lakott ház volt. A másik árkon belül, egy hídon és két kapun túl, egy hosszú utcában 56 lakott és 8 elpusztult „török” ház, a harmadik árkon belül, a belső várban 48 lakott és 15 lakatlan török ház volt.²⁹ A sokat idézett leírásban tehát hármass árokrendszert említettek. Az első a szárazföldön lévő külvároshoz tartozott,

26 Bonfini 1995. 998-999. V. könyv 10

27 Thury - Kiss 1984. 152

28 Evlia 1908. 33-34.

29 Először közli Hoss 1948. 213. 16. jegyzet

amelynek lakossága részben ortodox részben katolikus volt, valószínűleg az utóbbiak is a Balkánról érkeztek. A középső árok a szigetet választotta el a szárazföldtől. Ezen belül volt a muszlim városnegyed. Majd a harmadik árok a belső palánk előtti, a szigetet kettéosztó, a belső várat kerítő középkori eredetű árok volt.

Török kori ábrázolások

A török kori vár több ábrázolását ismerjük, de sajnos ezek egymásnak is jelentősen ellentmondanak. A várakat ábrázoló metszetek legtöbbször a háború iránt érdeklődő nyugati közönségnek készültek, sokszor nem a hitelességre, hanem az eladhatóságra törekedtek, forrásértékük különböző, többnyire nem tekinthetők az egykori várak pontos ábrázolásának.³⁰

A legismertebb, legtöbb helyen szereplő Giovanni Giacomo de Rossi által készített, a városházán is látható ábrázolásnak valószínűleg nem sok köze van a valósághoz³¹ (6. ábra). Hoss József is mint legismertebb ábrázolást, de nem ezt említette leírásoknak legmegfelelőbbnek.³² Zádor Mihály, majd Deák Varga Dénes nagyjából hitelesként fogadta el, Szakály Ferenc „legalább is egyes részleteiben fiktívnek” említette, Tímár Péter alapvetően hiteltelennek tartotta a metszetet.³³ Magam az utóbbival értek egyet, mivel a rajzon semmit sem látunk a téglavárból, a korabeli leírásokkal sem egyeztethető össze. Ismerünk egy Kalocsa várát ábrázoló szinte ugyanilyen metszetet. Sajnos a metszet sokáig megzavarta a kutatást, a vár rekonstrukciójánál is felhasználták, vagy a téglavárral próbálták megfeleltetni vagy a köré rajzolták be, középső vagy külső várfalként.

Hitelesebb lehet az úgynevezett Manone-féle metszet³⁴ (7. ábra). Először Hoss József közölte és a „leírásoknak legmegfelelőbbnek” tartotta.³⁵ Szakály Ferenc „némi ideálizáltnak” jellemezte, ezzel az általa közölt három ábrázolás közül ez kapta a legkevésbé negatív minősítést.³⁶ Deák Varga Dénes alapvetően hitelesnek tartotta, bár megemlítette tájolási problémáit is.³⁷ Tímár Péter is ezt az ábrázolást tartotta a leghitelesebbnek, ez alapján próbálta a vár és a város képét rekonstruálni.³⁸ Magam is ezt az ábrázolást tartom a leghasználhatóbbnak, hiszen ezen felismerhetőek azok a részletek, amelyek a vár meglévő maradványaiból kikövetkeztethetők. Jól azonosítható a belsővár, azaz a középkori eredetű téglavár trapéz alakú tömbje, a falakon belül álló nagy, négyzet alaprajzú torony és a sarkon álló kerek torony, a téglafalak köré épített palánk. Ugyanakkor teljesen

hitelesnek ezt az ábrázolást sem tekinthetjük, a vár és a természeti környezet ábrázolásában, elrendezésében több nyilvánvaló hibát felfedezhetünk. Mivel nem tűnik stilizálnak, talán valamennyire valósághűnek tarthatjuk a fallal körülvett település ábrázolását is, dzsámijaival, minaretjeivel, szorosan egymáshoz épített házaival. Magam arra tippelnék, hogy valaki tényleg járhatott a Kaposvári várnál és az ő eredetileg pontos rajzát, vázlatát rajzolhatták át később.

A Johannes Waldmann és Ulrich Kraus által készített metszet ismét erősen különbözik az eddigiektől³⁹ (8. ábra). Hoss József közölte, Zádor Mihály alapvetően hitelesként fogadta el, kiemelte, hogy hasonlít a Rossi féle metszetre, viszont a belsővár túlzott magasságát torzításnak tartotta.⁴⁰ Szakály Ferenc nem tartotta hitelesnek az ábrázolást, Deák Varga Dénes viszont nagyjából valósághűként kezelte.⁴¹ Tímár Péter a város képét nagy vonalakban helyesnek, a várat illendően eltorzítottnak és kevésbé értékelhetőnek tartotta.⁴² Véleményem szerint a metszet kevésbé használható, a belső vár az eltúlzott magasságán kívül más problémákkal is küzd. Ugyanakkor a négyzetes alakú vár és az azt kifli alakban körbevevő városka képe jól megfeleltethető a 18. századi térképeken látható vízésárokkal kettévágott szigetnek. Talán valamilyen információi lehettek a rajzolóknak, de az ábrázolás összességében nem hiteles.

A legkevésbé ismert az úgynevezett Panceri-féle metszet⁴³ (9. ábra). Tímár Péter rámutatott a Manone metszettel való hasonlóságára, attól kevésbé hitelesnek tartotta.⁴⁴ Ezzel is egyet tudok érteni, talán a két metszet közös előképre megy vissza.

Kaposvár vára szerepel a térség várait ábrázoló, a Kiskomáromi várát középpontba helyező térképen is (10. ábra). A rajz sematikus, ugyanakkor az ábrázolt várak különböznek egymástól, talán annyit érdemes megjegyezni, hogy nem kerek, hanem szögletes olaszbástyákat ábrázol.⁴⁵

Dénes József egy Stockholmban őrzött alaprajzot/tervrajzot, azonosított Kaposvárt ábrázolásaként⁴⁶ (11. ábra). Az alaprajz felső részén lévő kis Magazin feliratú négyzetet a középkori téglavárnak gondolta, ami bizonyára nincs így, hiszen a vár méretéhez képest a négyzet nagyon kicsi. Figyelemre méltó, hogy a Magazeno felirat előfordul a Manone féle metszet belső vár ábrázolásánál is, a metszetről ugyanakkor teljesen hiányoznak a belső vár ismert elemei. Ha csak a palánkoknak helyt adó sziget ábrázolására koncentrálnánk, nagyjából hitelesnek fogadhatjuk el.

30 A kérdéssel pl. Basics 2002., Szalai 2001.12-14. Szalai Béla a vár 7 különböző ábrázolását és ezek 4 további változatát említi (Szalai 2001. 34.)

31 Eredeti helye: Rossi 1687. 33. Részletes ismertetése: Szalai 2001. 88. A tanulmányban közölt kép közvetlen forrása Tímár 2016. 113.

32 Hoss 1948. I. tábla 3. kép

33 Zádor 1964. 63., Deák Varga 1993. 36-37, Szakály 1975. 130., Tímár 2016. 114-115.

34 Eredeti helye: Manone 1686. 432-433. Részletes ismertetése: Szalai 2001. 88. A tanulmányban közölt kép közvetlen forrása Tímár 2016. 114.

35 Hoss 1948. I. tábla 1. kép

36 Szakály 1975. 129.

37 Deák Varga 1993. 35-36

38 Tímár 2016.112-114.

39 Eredeti helye Waldtmann-Kraus 1696. III. 356-357. Részletes ismertetése: Szalai 2001. 88. A tanulmányban közölt kép közvetlen forrása Tímár 2016. 115.

40 Hoss 1948. I. tábla 2. kép, Zádor 1964. 66.

41 Szakály 1975. 131., Deák Varga 1993 37-38.

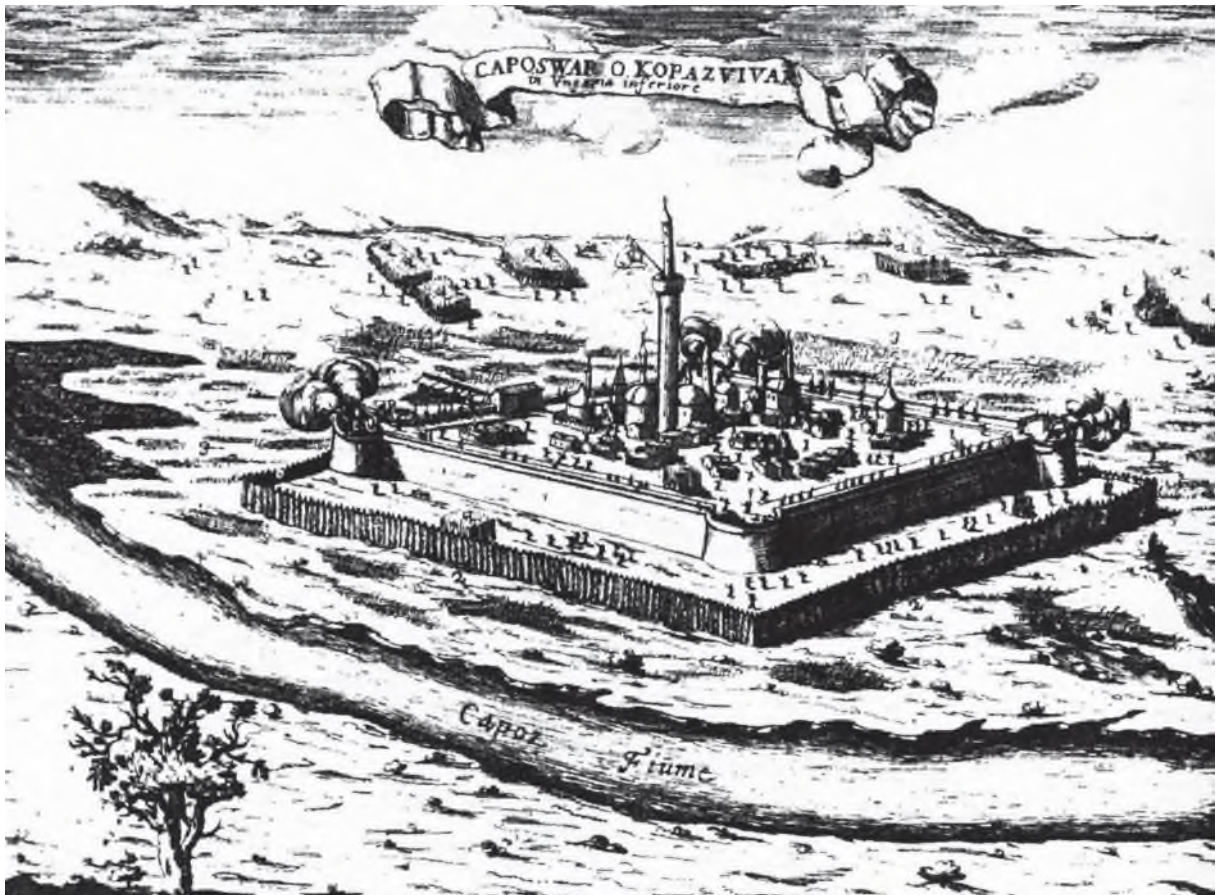
42 Tímár 2016. 115.

43 Eredeti helye Panceri 1687. 416-417. Részletes ismertetése: Szalai 2001. 88. A tanulmányban közölt kép közvetlen forrása Tímár 2016. 116.

44 Tímár 2016. 115-116.

45 <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/8422/view/?bbox=1337%2C-719%2C2702%2C-149>

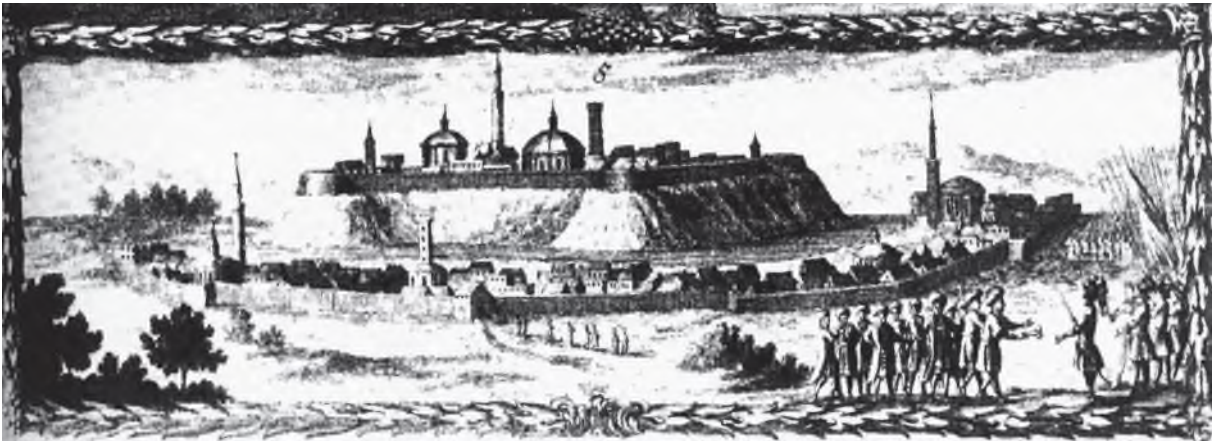
46 Dénes 2015. A rajzot eredetileg Kisari Balla György közölte (Kisari Balla 1996. 161., 105. tábla)

6. ábra. Giovanni Giacomo de Rossi metszete.

7. ábra. Carlo Manone metszete

8. ábra. Johannes Joseph Waldtmann és Ulrich Kraus metszete.

9. ábra. Giovanni Antonio Panceri metszete.

Az egymástól vizesárok­kal elválasztott négy­szögletes és ívelt, kifli alakú erő­dített terület elég jól illeszkedik 18. századi térképeken látható ívelt vizesárok­kal átvágott szigethez. Az alaprajz és a 18. századi kataszteri térképek ábrázolásai között is jól látható egyezések fedezhetőek fel. Az alaprajz többé-kevésbé ráillesz­thető a kataszteri határok által kijelölt területre, sőt a

nyugaton lévő beugrás és az adóhivatali térképen je­lölt belső határok alapján kirajzolódó vizesárok helye is meg­feleltethető neki. A vizesárkot a feltáráson is nagyjából megfelelő helyen találtuk meg. Ugyanakkor a rajzon a palánkfalak közvetlenül a vizesárok szélére vannak rajzolva, míg a feltáráson attól távolabb, a tég­lafalakhoz közelebb tártuk fel a palánk maradványait.

10. ábra. Kaposvár a Dél-dunántúli várakat ábrázoló térképen.

A külváros helyén egy szemantikus négyzet van ábrázolva. A rajz a Stockholmi levéltárban őrzött magyar vonatkozású gyűjteményben maradt meg, a rajzokról úgy tartják a 16. században készültek, más térképekről lettek másolva és számos esetben meg nem valósult erősítési terveket is tartalmaznak.⁴⁷ Mivel a sziget körvonala és a vízesárok ábrázolása helyes, míg a palánkoké nem vagy nem teljesen, a rajz eredeti forrása egy 1555 előtti erősítési terv lehetett.

Korábbi régészeti kutatások

Az 1930-as évektől már csak a várudvaron álló nagy torony és az északkeleti saroktorony 1–1,5 m magas maradványai, valamint a belső várfalak csekély magasságú részletei (a teljes déli szakasz és egy-egy hozzá csatlakozó kisebb szakasz nyugaton és keleten) látszóttak.

A várnál az 1930-as években Lux Kálmán és Szőnyi Ottó kutatott, 1931-ben felmérték a még meglévő falszakaszokat, így a Nostra gyárépülete által megsemmisített északnyugati sarkot is. A felmérési rajzon

a később is látható falakon kívül a nyugati palotaszárnyat is ábrázolták egy osztófallal, valamint a nyugati és déli oldalon a külső fal egy-egy kis szakaszát is berajzolták. 1957-ben Pusztai Rezső végzett feltárást a Nostrától nyugatra készülő épület helyén, ekkor cölöpsor részletét dokumentálta.⁴⁸ Amennyire megállapítható a cölöpök a külső várfaltól 15–18 méterre, azzal párhuzamosan sorakoztak. 1958-ban egy újabb épület megépítésekor Parádi Nándor végzett kisebb feltárást, ekkor a vár északkeleti tornyától 10 méterre találta meg a palánk maradványait.⁴⁹

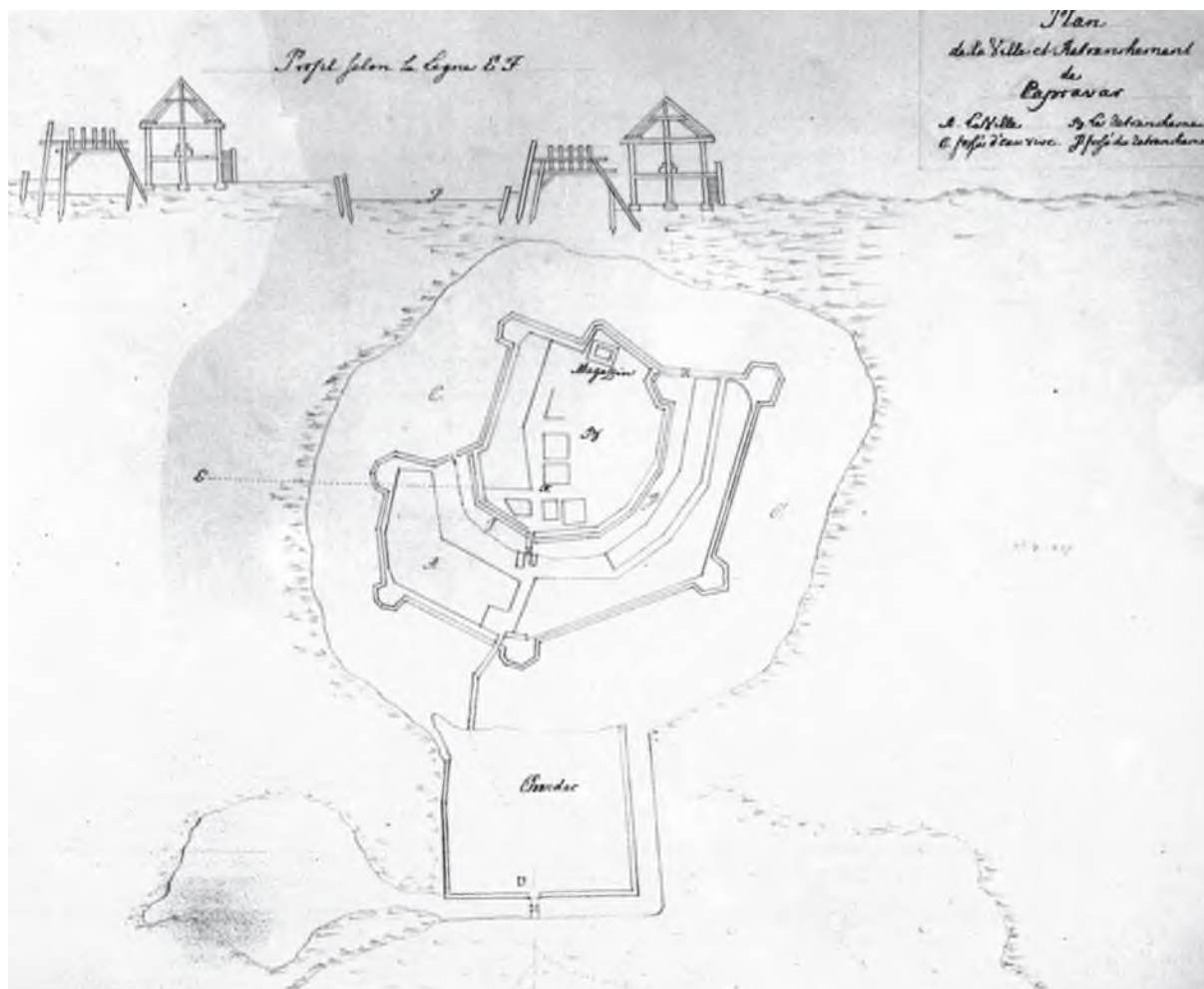
A következő évtizedekben végzett építkezéseken több alkalommal kerültek elő a palánkok maradványai. 1969-ben a mai vasúti átjárótól 10–15 méterre északkeletre és a téglavár délnyugati sarka mellett találtak cölöpöket. Az 1970-es évek elején és 1985-ben a Vár utcában kerültek elő cölöpök. Magyar Kálmán 1985-ben a Vár utcában végzett kisebb feltárást, amely során faszervezet maradványát találta meg, amit palánk, híd, dongaut részéként határozott meg.⁵⁰ 1999-ben

48 Közölte Zádor 1964. 55.

49 Magyar 2004. 189.

50 Magyar 1988. 32-33.

47 Domokos 1999

11. ábra. A Stockholmi levéltárban őrzött rajz.

Költő László az Ady Endre út 15. szám alatt, 200–275 cm közötti mélységben vízszintes gerendákat és rőzsekötegeket, a várhoz vezető dorongút maradványait figyelte meg.⁵¹

2000-ben Magyar Kálmán vezetésével nagyobb felületre kiterjedő ásást végeztek a belsővár területén. Több kutatószelvényt nyitottak, vizsgálták és dokumentálták a falak alapozását. Újabb falszakaszok is felszínre kerültek, nyugati oldalon feltárták a palotaszárny belső, keleti falának részletét is. A vár délkeleti részén a külső falgyűrű egy részletét is megtalálták.⁵²

2006-ban Magyar Kálmán vezetésével a vár utcában, a Plaza közelében folyt feltárást. A talált maradványokat – mocsárra épült cölöp- és deszkavázás építmények, cölöpsorok, fekvő gerendák, kút, gödrök, út részlete – a 17. századi, a kaposvári várhoz tartozó városrész nyomaiként azonosította.⁵³ 2007-ben, a mai Corso bevásárlóközpont területén szintén Magyar Kálmán vezette az ásást, amely során, 1,5–2,5

m mélységben településmaradványokat találtak. A gerenda-, deszka-, sövénymaradványok egy részét a várból keleti irányba kivezető híd maradványaként határozta meg.⁵⁴

A vár formájával, kiterjedésével kapcsolatos elképzelések

1948-ban a kaposvári plébánia történetét megíró Hoss József csak viszonylag röviden tért ki a vár formájára, de közölte és röviden minősítette a Manone, Rossi és Waldmann-Kraus metszetet, az elsőt gondolta leghitelesebbnek.⁵⁵

A vár épületeire vonatkozó első bővebb publikációt Zádor Mihály írta.⁵⁶ Közölte az 1931-ben készült felmérést, amelyet sajnos kiigazított, a kissé ívelt déli falat egyenesre, a várat szabályos négyzetre alakította. Erre már azért is szükség lehetett, mert a várat a „szabályos, négyzet alaprajzú síkalföldi típushoz” so-

51 Költő 1999. 215

52 Magyar 2004.

53 Magyar 2007. 213-215,

54 Magyar 2008. 233

55 Hoss 1948. I. tábla

56 Zádor 1964. 42-45., 52-55.

rolta. Közölte Pusztai Rezső ásatási rajzát is. Az első épületének a várudvaron álló lakótornyot gondolta, mellé a 14. századtól palánkfalat, azon belül települést feltételezett. A 15. század közepétől valószínűsítette a várudvart körbevevő téglafal megépítését és a török kor előttre a vár „négyrondellás” átépítését. Utóbbit elsősorban a Rossi féle metszet alapján feltételezte.

1975-ben jelent meg a Kaposvár című tanulmánykötet, a kapcsolódó fejezeteket író Komjáthy Miklós és Szakály Ferenc elsősorban a vár történetével foglalkozott, a vár építéstörténetéről kevesebbet írtak. Egyikük sem feltételezett települést a vár mellett a török előtt. Komjáthy Miklós leírása szerint a várat kezdetben még „jelentéktelen mocsárváracská” volt, de az 1440-es évek második felére jelentősége megnőtt, feudális tartományúri központ és török elleni harci álláspont szerepét is betöltötte. A téglafalak körül már a 15. században palánkfalakat is feltételezett.⁵⁷

Magyar Kálmán 1988-ban összefoglalta az eddigi régészeti adatokat. Ismertette a vár lerombolása idején született újságcikkeket és beszámol a különböző építkezések során előkerült palánkfal maradványokról, cölöpökről is. A 14. század közepén toronnyal megerősített, árokkal körbevett, fából épült udvarházszerű épületet tartott valószínűnek, a tornyos kastélyszerű téglavár felépítését a 15. század végére tette. Azt írta a 15. század második felében belső kastély illetőleg külső téglafal és árok készült. A török kori vár kapcsán az 1687-es kamarai leírásra is támaszkodva hármastagolást (külváros, középső vár, belső vár) feltételezett. A belső téglavárat 30×50 méter távolságról körbevevő 70×70 méteres területet bezáró palánksorról írt. Úgy vélte a második árok és palánkfal a Malomárokznál, Vár utca nyugati részén volt, a középső várszakasz hosszúsága 180–200 méter lehetett. A külváros kapuját, palánkját, árkat a Szechenyi térre, (azaz a mai Plázához) valószínűsítette.⁵⁸

1993-ban jelent meg Deák Varga Dénes tanulmánya, amelyben főleg a török kori ábrázolásokat és a régi térképeket felhasználva próbálta a vár formáját és kiterjedését meghatározni. Felhasználta az 1778-as vízrajzi és az 1865-ös kataszteri térképet, előbbin a várnak helyet adó szigetet, utóbbin a palotaszárnyat és a vár határait jelző kúntúrokat azonosította. Rámutatott, hogy a török kori ábrázolások közül a Manone metszet a leghitelesebb, de a Rossi és Waldtmann-Kraus féle metszetet is használta a vár formájának, kiterjedésének rekonstruálása során. A maradványok és a Manone metszet alapján megrajzolta a középkori vár képet. A várat ő is három részre osztotta (belső és külső várra, valamint erődített városra). A Rossi metszet alapján rekonstruálta a külső várat, 150×150 méter hosszú falakat és kerek tornyokat feltételezett, határát a Malom árok környékére tette.

2004-ben Magyar Kálmán beszámolót írt az általa vezetett 2000. évi feltárás eredményeiről és a vár építéstörténetét is felvázolta. A 12-13. században majorságot feltételezett a területen. Azt gondolta a 13. században felépült a torony, majd a 14. század közepére egy

belső tornyos kastély, amit a 15. században kívül sokszögű tornyokkal bővítettek, majd a 15-16. században megépítették a félköríves rondellát. A török korra tette a keleti és déli szárny külső falait és a vár bővítését keleti irányban egy 4 m széles szárnnyal. Úgy gondolta ehhez a szárnyhoz csatlakozott az eredetileg 11,5–15 m széles várárok, a török korban itt volt a palánk, illetőleg a gerendára fektetett deszkaátjáró, azaz híd, amely keleti végénél egy újabb fal vezetett a középső vár irányába. A közölt térképen a téglavár köré, attól 25–50 méterre egy kissé trapezoid palánk van berajzolva sarkain kerek tornyokkal. Az elképzelés talán a Rossi féle metszeten alapulhat. A külső vár nem látszódik a rajzon, Magyar Kálmán szerint területe egészen a régi Széchenyi térig, valamint ellenkező irányban egészen a Kaponon túli területre is kiterjedhetett.⁵⁹

2005-ben jelent meg Magyar Kálmán és Nováki Gyula könyve Somogy megye várainról, amiben Kaposvár leírása Magyar Kálmán ásatására támaszkodik. Nagyjából a 2004-es cikk megállapításait ismétlik meg, de a torony építési idejét a 14. század első felére valószínűsítették.

Tímár Péter 2016-ban jelentette meg a Szerdahelyi Dersfi családról szóló könyvét, a mű terjedelmes része a Kaposvári várral foglalkozik. A könyv sok szempontból mérföldkőnek számít Kaposvár középkori történetének kutatásában. Szerzője terjedelmes leírást adott a vár és a környező települések történetéről és a vár formáját, kiterjedését is próbálta rekonstruálni. A vár építési periódusainak meghatározásában főleg a régészeti irodalomra tudott támaszkodni, ez alapján a torony építését a 14. század első felére, a kerítőfalát a 14. század második felére keltezte. Hangsúlyozta, hogy az északkeleti torony nem teljesen kerek és kétszögbe vonta a korábbi szögletes tornyok létét is. Rámutatott a Zádor Mihály által közölt alaprajz pontatlanságára is. Felhívta a figyelmet Bonfini leírására, ahol már három árkot és sáncot említettek, ez alapján a palánk elkészültét a 15. századra tette. Az előkerült cölöpmaradványok alapján igyekezett rekonstruálni a belső palánkfalat. Felvetette, hogy a szigetet átvágó vizesárok a vár legkorábbi időszakában elkészülhetett. Tímár Péter egyértelműen állást foglalt a Rossi metszett hiteltelensége mellett, a közölt négy ábrázolás közül a Manone metszetet tartotta hitelesebbnek a várat jelentős részben ez alapján rekonstruálta. A téglavárat viszonylag közelről kerítő palánkot és árkot feltételezett, míg a második árkot és palánkot a mai Malomárokhoz tette. A harmadik árkot a külvárost kerítő árokkal azonosította, keleti végét a Kossuth térhez, a mai székesegyházon túlra tette, a nagy szintkülönbség miatt szárazároknak tartotta. Véleménye szerint a vár semelyik része nem nyúlt át délre a Kaponon.⁶⁰ Tímár Péter Omak települést a mai Kaposvár központjába, egykori főterét a Kossuth térre, míg templomát a mai székesegyház helyére valószínűsítette, úgy gondolta a külső városfal a templomot és a teret is kerítette. A Manone féle metszeten a város keleti részén dzsáminként jelölt templomszerű épületet Omak egykori temp-

57 Komjáthy 1975. 77., 81.

58 Magyar 1988. 15-16., 33-34

59 Magyar 2004. 191-193.

60 Tímár 2016. 117-126.

lomának gondolta.⁶¹

Röviden a 2019. évi feltárásról

2019 tavaszán, a már hosszú ideje üresen álló gyárépületek maradványinak eltüntetésére és a terület rehabilitációjára, parkosítására benyújtott pályázathoz kapcsolódva nyílt módunk újabb ásatásra.⁶² A Rippl-Rónai Múzeum munkatársai által vezetett régészeti feltárás költségét Kaposvár Megyei Jogú Város önkormányzata bocsátotta rendelkezésünkre.

A munka célja elsősorban az volt, hogy a még rejtőző falszakaszokat megtaláljuk. Fontos volt, hogy a későbbi tereprendezési munkákkal ne sértsék ezeket és hogy esetleg később bemutatathatók legyenek. A munkát márciusban és áprilisban végeztük.⁶³ Az első héten a meglévő falszakaszokat szabadítottuk ki a rajtuk lévő földtől és törmeléktől, amelyek nagyobb része a bontáskor került rájuk. Egy néhány évvel ezelőtti rombolás után, még a gyárépületek bontása előtt a déli falszakaszokat leföldlítették és földdel betertették. Ezt a gépek által néhol keményre járt földréteget is eltávolítottuk. A meglévő falakat követve próbáltunk újabb falszakaszokat találni. A feltárás végére az ismert falszakaszok nagyjából megduplázódtak, még fontosabb, hogy már a vár építésének periódusait is pontosabban el tudjuk különíteni.

A várudvart körülvevő falak eddigi maradványai a nyugati és keleti oldalakon jelentősen meghosszabbodtak, északkeleten is feltárássra került egy pár méteres szakasz. A külső falgyűrűnek csak kisebb szakaszai voltak ismertek, de a feltárással ezek sem nem látszóttak ki a földből. Most a keleti oldalon szinte teljesen feltártuk a fal maradványait, a déli oldalon is csak a betonozott parkoló alatt lévő szakasz nem került kibontásra. Nyugaton már a 18. században kiszedték az alapozásból a téglákat, így itt csak az alapozási árok volt követhető. A palotaszárny keleti fala is meghosszabbodott észak felé. Sajnos a megtalált falszakaszokból csak az alapozás és a felette lévő néhány téglaszor maradt meg. A falak közé ástott szelvényeinkkel a járósínteket, padlókat kerestük, kibontottuk a szelvénybe eső gödröket, kemencéket, egyéb objektumokat. A falak mellett leásva dokumentáltuk azok alapozását. Feltártuk a téglavárat körbevevő palánk és a középkori vizesárok egy szakaszát is (12. és 13. ábra).

Megállapítottuk, hogy a vár északnyugati része, a Nostra gyárépület alapincézése miatt teljesen megsemmisült. A várat máshol is nagy pusztítás érte, nagy területeken a talajvízig eltüntették az újkori építkezések a korábbi rétegeket és szinte mindenhol újkori közművek, vezetékek, betonaknák, modern épületalapok nehezítették a feltárást. Bár a várudvart lebetonozott részét feltörték, általában ez alatt is kézzel áshatatlan rétegeket,

betonkeményre járt kavicsréteget, újabb betonsávokat találtunk, így a felső részeket géppel kellett eltávolítanunk.

2020-ban újra lehetőségünk nyílt egy rövidebb kutatásra. A feltárás költségét ismét Kaposvár Megyei Jogú Város önkormányzata bocsátotta rendelkezésünkre. Első lépésben feltártuk a betonozott parkoló alatt lévő várfalakat, de elsősorban a belső palánk elhelyezkedését kutattuk. Kutatószelvények nyitásával kerestünk olyan területeket, ahol az újkori építkezések kevesebb rombolást végeztek és így még feltárhatóak voltak a palánk maradványai.

A lelőhelyen nagy mennyiségű középkori és török kori lelet került felszínre. A háborús eseményekre kő és fém ágyúgolyók, gránátok, puszkagolyók, számszerű nyílhegy, fokos, karpáncél darabja, sarkantyúk, lószerszámdíszek, patkók emlékeztetnek. Gyertyatartót, kőves gyűrűt, üvegkarpereceket, üveggombot, plombákat, érmeket, rézedények darabjait, vereteket is találtunk. A kerámia anyagban a kályhaszemek, korsók, fazekak, kancsók, fedők, tálak mellett kínai porcelán is előfordul.

A vár földrajzi környezete

A vár középkori és török kori földrajzi környezete jelentősen különbözött a maitól. A korabeli leírások egyhangúan vízzel körbevett, a mocsárból kiemelkedő szigeten álló várról tudósítanak, arra is van adatunk, hogy a külváros a berekkel szomszédos síkságon volt.

Kaposvár nevű település a középkorban még nem létezett. A várhoz közeli falvak közül az északkeletre, a mai Kaposvár belterületén fekvő Omak és a nyugatra fekvő Kecel érdemel elsősorban említést.⁶⁴ Mindkét helyen átjáró és vámhely volt a folyón. A terület a Rupoly központú nagybirtok északnyugati részén helyezkedett el. Fontos utak találkozásánál feküdt, amelyek itt lépték át a Kapos folyót. Omak pontos helyét, kiterjedését nem ismerjük. Tímár Péter templomát és főterét a mai székesegyházhoz valószínűsítette⁶⁵, amit régészeti feltárás hiányában egyelőre sem megerősíteni sem megcáfolni nem lehet. A 18. századi térképeken látszó úthálózat igazolni látszik ezt, hiszen a főter ekkor egy fontos útkereszteződésben volt, kérdéses mennyire feleltethető ez meg a középkori viszonyoknak. A belvárosban többfelé talált középkori kerámia-töredékek mindenesetre Omak nyomai lehetnek.

A széles árterű, kanyarodó Kapos folyó és belé futó patakok találkozásánál mocsaras, zsombékos terület alakult ki. Ebből szigetszerűen emelkedett ki egy eredetileg szabálytalan ovális alakú domb. A 2019-ben végzett feltáráson a sziget eredeti dombos felszínét a mai felszíntől 40–80 centiméterrel mélyebben találtuk meg. A nagy torony az északkeleti-délnyugati irányú dombháton volt. A vízszintet a török korban gáttakkal szabályozták, a kibontott objektumok alapján a talajvíz szintje a mainál valamivel alacsonyabban lehetett. A 18. században a mocsár vízszintje a korábbinál fenntebb kerülhetett, a 18. század végi térképeken ezért látszik szélesnek a vizesárok, és kisebbnek a sziget.

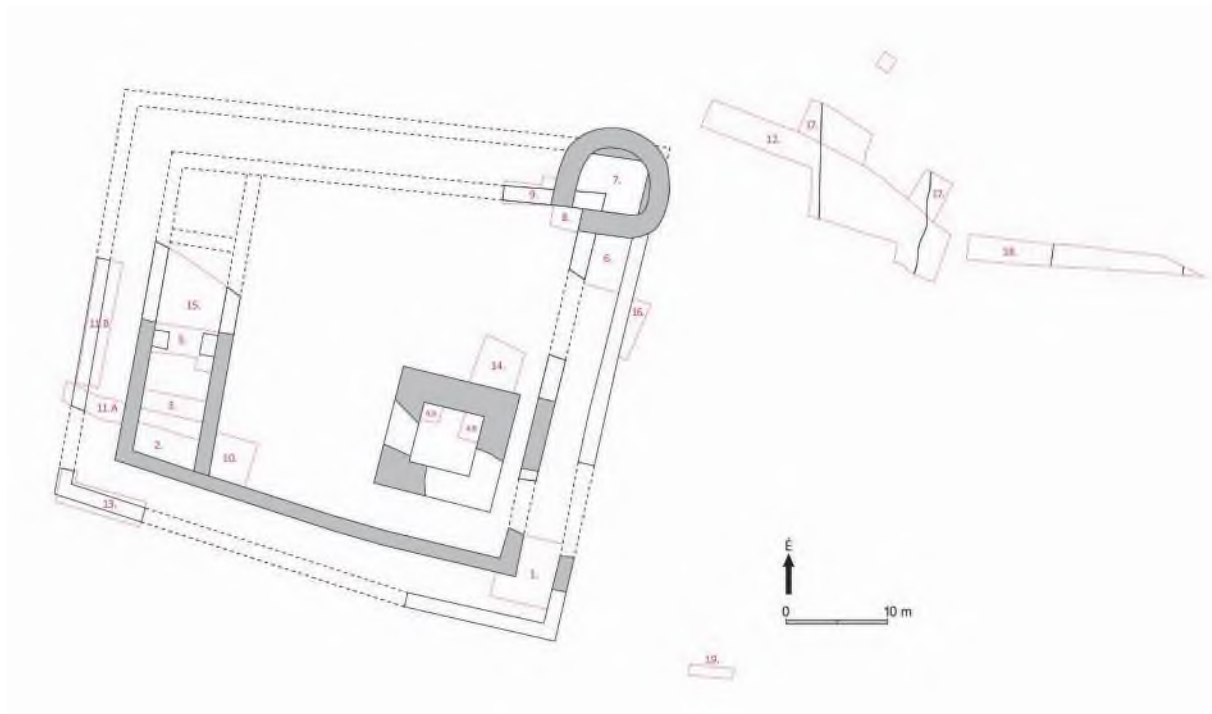
61 Tímár 2016. 141-158.

62 Molnár 2019., Molnár 2020.

63 A vár feltárássán a Rippl-Rónai Múzeum dolgozói közül, Molnár István és Harag Mátyás régészek, Stunya Péter, Nyári Zsolt, Balla Krisztián, Cserép Tamás, Papp Zoltán technikusok, rajzolók vettek részt. Ezúttal is köszönjük Szabados Ákos, Új Kíra régész-hallgatók valamint Kovács Gábor, Séta Attila, Szép László önkéntes munkáját és a Pazirik Kft segítségét.

64 A Kaposvár környéki falvakról Tímár 2016.

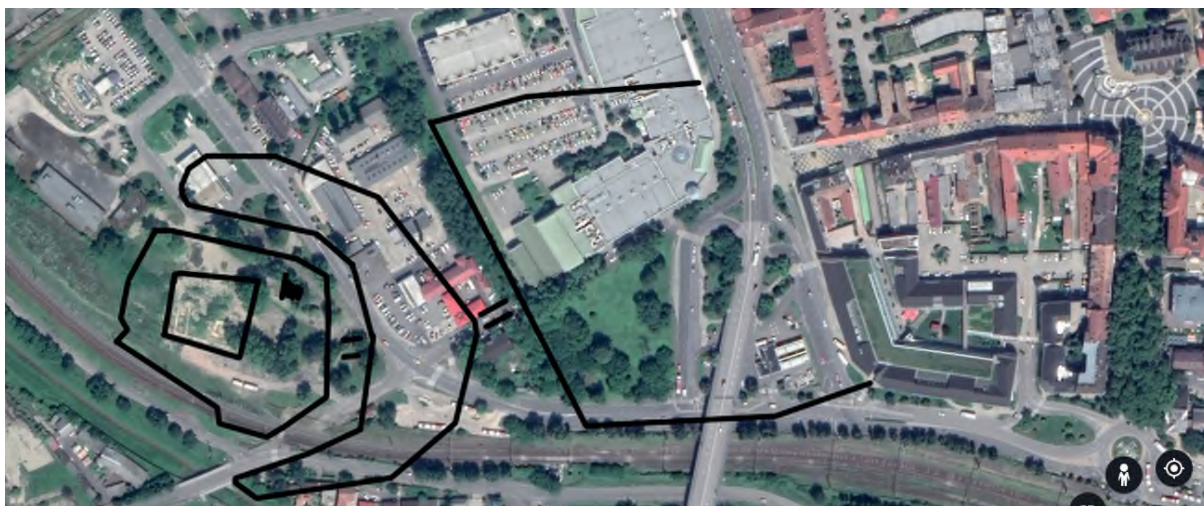
65 Tímár 2016. 141-158.

12. ábra. A 2019-ben végzett feltárás szelvényeinek helye. Sötéttel a korábban is ismert, világossal a 2019-ben megtalált falszakaszok

13. ábra. Drónfelvétel a feltárási területről (készítette: Borzavári Balázs)

14. ábra. A várnak helyet adó sziget és az azt kettéosztó vizesárok, valamint a török kori külváros újkori térképek alapján feltételezhető határai a google műholdképére rajzolva. A nyugatabbi szigetdarabon ábrázolva van a középkori vár körvonala, a besatírozott terület a palánkfal megtalált szakaszát jelzi.

A Kapos szabályozása csökkentette le a vízszintet a maira és alakította ki a mai környezetet.

A terület kiválóan alkalmas volt várépítésre. A környező mocsaras terület miatt jól védhető volt, ugyanakkor fontos utakhoz közel feküdt, ellenőrizhetőek, szemmel tarthatóak voltak a közeli átjárók Omaknál, Kecelnél. Omakon a birtokos család egyik udvarháza is állhatott.

A sziget eredeti kiterjedése a régi térképek alapján valamennyire még rekonstruálható. Keleten a mai Vásártéri út keleti oldalára is áthúzódott, de a mai Malomárok vonaláig nem ért el, a folyó szabályozásáig ott még szélesebb víz volt. Északon nagyjából a Nostra egykori telkénél volt a határa, a mostani benzinkút területének a nagyobb részét is magában foglalta. Délnyugaton a mai vasútig érhetett, délkeleten kissé túlloghatott azon (14. ábra).

A vár korai épületei

A későbbi vár területén már az őskorban megtelepültek, a mészbetétes kultúra egykori telepére kerámiatöredékek és a toronynál megtalált nagyobb objektum utalnak. A 2000-ben végzett feltáráson Magyar Kálmán megállapította, hogy a 12–13. században is lakták a dombot.⁶⁶ Ha a várnak esetleg volt is valamilyen előzménye, pl. egy fából épült toronyvár, ennek nyomát nem találtuk meg.

A vár legkorábbi épülete valószínűleg a várudvar délkeleti részén álló, nagyméretű, 11,8×11,8 m-es, négyzet alaprajzú torony⁶⁷ (15., 16. és 17. ábra). A torony téglából épült, falaiból 15 sor maradt meg, alatta 2,85

cm széles kőalapozás volt. A téglafal kívül-belül 20–20 cm-rel keskenyebb a kőnél. (A 20. században sajnos műemléktéglákkal szüntették meg ezt a különbséget.) A kb. 22×11×6 cm-es téglák alatt 60–70 cm szélességben nagyobb, kb. 20–30×15 cm-es kváderkövekből álló sorok voltak, a legfelső kősor (a torony belső oldalán biztosan) kilátszott a földből. Alatta kisebb 10–20×10–15 cm-es kövek voltak, felül szabályosabban rakva, alatta már csak rendezetlenül, 1–2 tégladarabbal keverve. Ez a réteg a téglától 170–180 cm-ig tart. Legalul az alapozási árok több mint két méter mélyen lévő aljára a külső oldalon cölöpöket vertek le, belül téglá és kődarabos réteg volt. A cölöpök a talajvízben megőrződtek, a belőlük vett mintákat Grynaeus András vizsgálta meg, sajnos nyárfának és fűzfának bizonyultak, dendrokronológiai vizsgálatra nem voltak alkalmasak.

A torony belsejében előkerült a torony földszintjének kövekből kirakott padlójának kevés maradványa.⁶⁸ Szárazon lerakott többféle kőből, közte kemény fehér mészkőből és homokkőből készült. A nagyméretű, kb. 43–44 m²-es belterű torony alkalmas volt lakóterek kialakítására is, a kezdeti időkben lakótoronyként szolgálhatott.

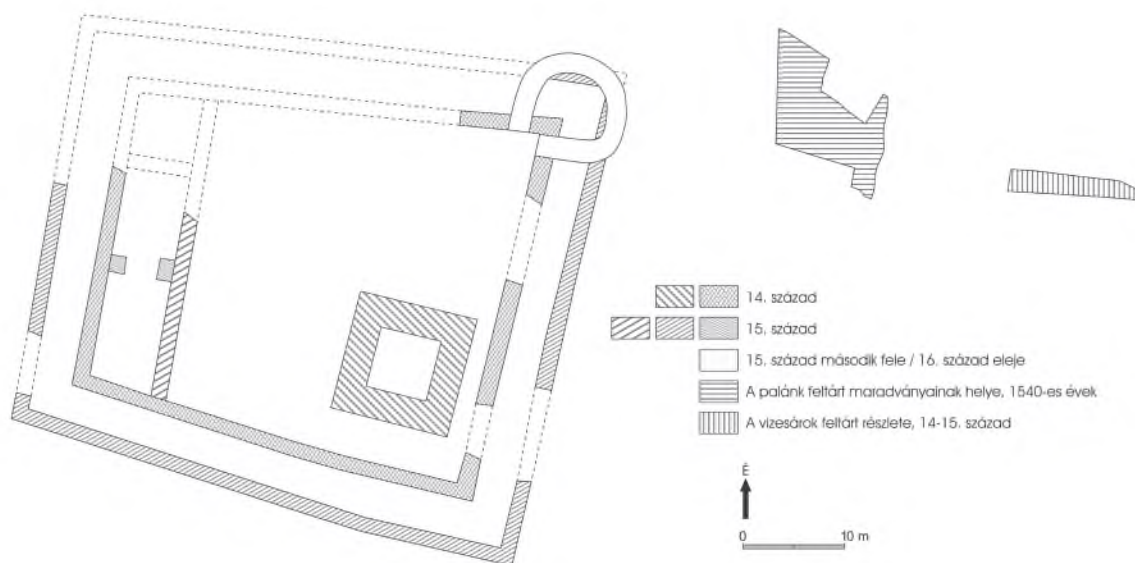
A várudvaron egy vörös színű, letaposott téglaporos réteg kapcsolható a korai időszakhoz, amely a várudvar északkeleti és délnyugati részén valamint a későbbi palotaszárnyánál is megfigyelhető volt. A réteg a legkorábbi építkezésekhez is kapcsolódhat. Nem egyenes, hanem lejtős, még őrzi a domb eredeti alakját. Alatta nem találtunk leleteket, felette kevés 13–14. századi kerámia volt.

A torony keltezése és a vár születésének ideje továbbra sem adható meg biztosan. Általában a 14. század első felére szokták keltezni, de ebben az okleveles adatok téves értelmezése is szerepet játszhatott. Egyelőre biztosan csak annyit tudunk mondani, hogy

66 2019-ben a torony belső oldalán egy kisméretű, 15 cm-es cölöphelyekből álló sort találtunk. A torony alapfala metszette az egyiket, így attól mindenképpen korábbiak. Leletanyag híján akár őskori akár középkori sövényfalú épület cölöpsora lehet.

67 Hasonlóan a korábban a várral foglalkozó tanulmányok szerzőihez, magam is a tornyot gondolom a vár legkorábbi részének. Ugyanakkor azt is hangsúlyozni kell, hogy erre semmilyen konkrét régészeti bizonyítékunk nincs. A torony falaival más falak nem érintkeznek, és nem metszenek más jól datálható középkori objektumot sem.

68 A padló egy másik részletét a Magyar Kálmán által vezetett feltáráson is kibontották, felette késő középkori feltöltést találtak. (Magyar 2004. 190)

15. ábra. A vár építésének korszakai.

16. ábra. A vár tornyainak maradványai (készítette Borzavári Balázs).

17. ábra. A főtorony alapozása.

a vár és a torony 1387-ben már létezett. Véleményem szerint, építése nem is sokkal előzhetette meg első említését, de egy korábbi keletkezést sem zárhatunk ki teljes biztonsággal.

Még a korai időszakban a várudvart egy 1,5 méter széles fallal vették körül, amely 15–20 cm-es faragott kövekkel volt alapozva. A felmenő falakat 24–25×12×6–7 cm-es téglákból rakták. A déli oldalon a fal vonala kissé ívelt. 35×37,5 méteres, szabálytalan trapéz alakú várudvart alakítottak ki. A torony a bezárt terület délkeleti sarkához közel állt.

Két halvány jele van annak, hogy a fal a torony-nál valamivel – bár feltehetően nem sokkal - később épült. Erre utal egyrészt tégláinak nagyobb mérete, valamint, hogy az említett korai járószintet egy kis szakaszon a fal északi oldalán kívül is megfigyeltük, ami arra utalhat, hogy volt egy időszak, amikor a várudvar már létezett, de a téglafal még nem. (Utóbbira az is magyarázat lehet, ha a réteget a fal építéséhez kötjük.) Természetesen ebben az esetben a tornyot és az udvart valamilyen könnyebb szerkezetű, fából készült fallal kellett körbevenni, de ennek eddig semmilyen nyomát nem találtuk meg.

1387-ben a torony körül már a várudvart körbevevő téglafal, de még egy egyszerűbb fából készült kerítőfal is állhatott. Akár már a vár életének legkorábbi szakaszában áshatták a vár keleti falától kb. 40-re lévő, legalább 12–13 méter széles vizesárkot. Alját a talajvíz miatt nem találtuk meg, de több mint 2 m mélységig volt követhető. Az árokkal a várnak helyet adó

18. ábra. A várudvart körbevevő fal és a palotaszárny kialakításakor hozzáépített fal találkozására.

szigetet vágták át, így a várat mindenhol víz övezte.

A várudvar DNy-i oldalán, (a későbbi palotaszárnyon belüli és kívüli területen is), a korai járószint feletti sárgás feltöltésen, egy szárazon lerakott tégladarabokról kialakított vízszintes járószint hiányos, szétrombolódott maradványait találtuk meg. A téglaréteg a téglafallal körbevett zárt várudvar kiépülése után, de a palotaszárny kialakítása előtt készülhetett. A várudvar más területein nem találtuk nyomát, ott sem, ahol a bolygatások mélysége alapján meg kellett volna maradnia. A tégladarabokkal kirakott felület északi vége az újkori rombolások miatt pontosan nem megadható, nagyjából 4–5 méter széles lehetett, a hossza legalább 12 méter volt. Esetleg csak a várudvar délkeleti sarkát rakták ki valamiért tégladarabokkal, de valószínűbb, hogy valamilyen könnyebb szerkezetű (pl. fából épült) épület később jórészt megsemmisült padlószintje volt, ugyanakkor ilyen épület egyértelmű nyomát nem figyeltük meg.

Feltehetően valamikor ebben az időszakban nagyjából vízszintesre alakították a várudvar többi részét is. A toronytól északra sárgás ledöngölt téglás rétegen alakítottak ki egy habarcsos szintet. Mind a délnyugati téglarétegen, mind a torony belsejében, mind a toronytól északra leégés nyoma látszott. A toronyból, a trapéz alakú várudvart körbevevő falakból és a várudvaron álló könnyebb szerkezetű épületekből álló várban tűzvész pusztíthatott. Ha az égett rétegek egykorúak, ez már inkább a 15. században történhetett. A tűz után a torony földszintje új padlót kapott.

A vár a középkor végén

A vár legvédettebb nyugati részén egy palotaszárnyat alakítottak ki. A palota padlójánál korábbi feltöltés leletei és egy kemencemaradvány alapján, ez már a 15. században történt. Egyelőre nem tudjuk megmondani, hogy a század első felére (a Tamási-Szerdahelyi közös birtoklás időszakára) vagy a század közepére, második felére (az Újlaki időszakra) tehetjük az építkezést. A vár nyugati falától 6–6,5 méterre keletre egy párhuzamos, 150–160 cm széles falat építettek a vár déli és északi fala közé (18. ábra). A fal alsó része kőből, a felmenő falai téglából épültek. Téglái 23–24×12×5–6 cm-esek.

A palotaszárny szerkezetéről nagyon keveset tudunk. Egy 1931-ban, a még úgy-ahogy látható maradványokról készült – sajnos számos pontatlanságot tartalmazó – felmérés a nyugati szárnynál egy osztófalat jelölt. (Sajnos a területet a Nostra gyárépület teljesen megsemmisítette, így mi már nem találtuk nyomát.) A 1,5 méteresnek rajzolt fal a palotaszárny északi végét, egy nagyjából 6×6 méteres négyzet alaprajzú területet választott le. Ekkor itt volt a vár északnyugati sarka, egy helyiség mellett, akár egy kisebb tornyot is kialakíthattak.

Az északon leválasztott résztől délre megmaradt terület nagyjából megfelel a déli faltól 10,4 méterre épült pillérek. Ezek később épültek a falak belső oldalához, boltívet és emeletet tarthattak. A külső oldalán szabályosan rakott, belül habarcsba dobált téglából készült alapozásuk 1,7×1,4 méteres. A palotaszárny alsó szintjéhez tartozó padló a mai felszínhez közel volt, az újkori földmunkák jórészt megsemmisítették, csak két kis szakaszt találtak meg. Szorosan egymásmellé tett, szárazon rakott téglából készült. A délnyugati részen talált korábbi járósíntnél kb. 40 cm-rel magasabban, a palotaszárny téglából épült felmenő falának indulásával egy szintben volt.

Következő lépésben a várudvart körbevevő falaktól 3,6–3,8 méterre 150 cm széles falat építettek. Ennek az alapozása és felmenő fala is 25×12×13 cm-es téglából épült.

A fal párhuzamos a korábbival, de a déli oldalon erősebben törik meg vonala. A falszorost alkotó két falgyűrű között mindenhol magasan megtaláltuk a bolygatatlan rétegeket ugyanakkor a külső falon kívül már mindenhol a talajvíz mai szintje alatt is bolygatva volt a talaj, ami arra utal, hogy a külső falon kívül árkot áshattak. A keleti oldalon a fal mellett olyan feltöltési rétegeket találtunk, amelyeket vágott egy a faltól 3–4 méterre kiásott árok. Feltehetően a fal tövében ásott árok elkezdhetett feltöltődni, majd megújításra került. Az árok 10–12 méter széles „száraz” árok lehetett, amelybe nem vezettek be a mocsár vizét, de a magas talajvíz miatt, víz álhatott az alján.

Később a vár északkeleti sarkán torony épült. A vár sarkán lévő falszakaszokat visszabontották és nagyrészt ezekre alapozták a torony 2–2,3 méter széles falait⁶⁹ (19. ábra). A kb. 6,5 méteres belterű torony nem

volt szabályos kerek, a belső oldalain (nyugaton és délen) falai nagyjából egyenesek, míg kívülré eső részén (északon és keleten) íveltek voltak, csak kisebb mértékben, kb. 1,5 méterre lógott ki a falak síkjából. A téglái 30 cm-esek, nagyobbak a korábbiaknál. Az alapozási árkába talált leletanyag alapján is a 15. századtól keltezhető a torony. Inkább már a század második fele, a 16. század eleje a valószínű építési ideje.⁷⁰

A torony megépítését a vár kapujának védelméhez lehetne kötni, de a kapunak egyértelmű nyomát nem találtuk meg. Evlia Cselebi leírása szerint keletre nézett a belső vár nagykapuja. A 18–19 században is keletről volt megközelíthető a terület, itt volt az Eszterházy majsorság majd a Nostra gyárudvarának bejárata is.

2020-ban a vár déli oldalának közepén a két falgyűrű között két merőleges alapfalat találtunk. A sárga habarcsba tett téglából készülő alapozások egy a falszorosba beépített kb. 5 m belterű építményhez tartoznak.

A sziget keleti részéről keveset tudunk, biztosan vízcsatornák és legalább a 15. század végén palánkfal védte. Alkalmas volt arra, hogy itt gazdasági épületek, műhelyek esetleg a vár személyzetének egy részének lakóhelye alakuljon ki, ideiglenesen nagyobb létszámú katonaságot is elszállásolhattak itt. A szárazfölddel a szigetet hosszú hid vagy híddal kombinált töltsút köthette össze.

Az 1495-ös ostrom kapcsán Bonfini három vizesárokra valamint utolsó sánccra, és kerítésről írt. A három árok a szigetet a szárazföldről elválasztó víz, a szigetet kettévágó vizesárok és a várfalakat kerítő árok volt. Az árkoknál fából készült palánkfalak is álltak, az „utolsó” jelző arra utal, hogy ebből is három lehetett. A 15. századi palánkfal nyomát az ásatáson nem találtuk meg, lehet máshol állt, részleteit esetleg még felhasználhatták a későbbi palánkhhoz, de el is pusztulhatott addigra. Pontos szerkezetét sem ismerjük, egysoros cölöpkerítés, de szélesebb többsoros palánk is lehetett.

Kaposújvár vagy Kaposvár nevű település nem létezett, a környező falvak, Omak, Kecel népe, mesteremberei szolgálhatták ki a várat. Néhányan a várhoz közelebb is letelepedhettek, Omak központja eleve nem is lehetett messze a vártól. Mivel a falvak már a vár megépítése előtt évszázadokkal léteztek természetesen a nevüket sem a várról kapták, de funkcionálisan betölthették azt a szerepet, amit egy vár mellett kialakuló település.

A vár a török korban

A török veszély miatt a várat tovább erősítették, az 1540-es években építhették a téglavár köré húzott belső palánkfalat. Ekkor már nagyobb létszámú katonaság állomásozott itt, nekik is egy nagyobb területet kellett keríteni, amelyre a sziget vizesárokkel leválasztott keleti, északkeleti fele volt alkalmas.

A vár köré épített palánkfal egy nagyobb szakaszát is megtaláltuk a téglavár északkeleti tornyától kb. 15 méterre. Szerencsére a talajvíz a faszerkezet alsó részét is konzerválta. A földben kb. 10 méter szélességben követték egymást a cölöpsorok, amelyeket

69 A torony belsejében megtalált visszabontott falmaradványok miatt, feltételeztük egy korábbi „sokszögű” tornyot is. A falmaradványok valójában a külső falakhoz tartoznak, korábban nem állt itt torony. (Magyar 2004. 190-192.)

70 Sajnos a torony belsejét már a 30-as években teljesen átforgatták, régészeti korú réteget gyakorlatilag nem találtunk benne.

19. ábra. A vár északkeleti falai és az északkeleti sarokra később épített torony maradványai.

megfontak és néhol meg is csapoltak (20., 21. és 22. ábra). Néhol csak az egymástól 60–100 centiméterre lévő cölöpök látszottak ki a magas talajvízből, de több helyen megtaláltuk a nekik ásott 60–80 centiméter átmérőjű ovális gödröket is. A cölöpök mérete változatos, általában 25–40 centiméter átmérőjűek, az első sorban 50 cm-es, míg főleg a hátsó részeken vékonyabb, 10–20 centiméteres darabok is voltak. Több helyen 3–5 centiméteres karókat találtunk a nagyobb cölöpök között, amelyek a fonatot támaszthatták. A külső cölöpsornál farkasfog-szerűen elhelyezett gerendákkal csapolták meg a cölöpöket, hasonlókat figyelünk meg kb. 6 méterre nyugatra a 6–7. soroknál is. A 9. sor cölöpeit egy nagy széles gerendával csapolták meg. Ez és a tőle kb. 9,5 méterre lévő első sor között, a közbülső cölöpsorokba is bekötve, hosszú gerendák feküdtek, amelyek a szerkezetet stabilizálták. A felettük lévő döngölt, kemény, agyagos réteget 60–80 cm vastagságban találtuk meg. Több helyen megfigyelhető volt, hogy a mocsaras talaj miatt vesszőfonatot, vékony deszkasort tettek le, majd erre döngölték a palánk földjét, néhol tégladarabokat is tettek a gerendák alá.

A faszervezet tölgyfáiból dendrokronológiai vizsgálatra mintákat vettünk, amelyeket Grynaeus András vizsgált meg. A vizsgálat eredménye alapján az egyik gerendát 1546-ban vagy valamivel később vágták ki. Ez alátámasztja sejtésünket, hogy a palánk a török hódítás előtt, feltehetően az 1540-es években készült.

A palánk külső cölöpsora előtt egy szűkülő falú, felül 3 m széles árok volt. Ebben ferde helyzetű, kifelé néző karók voltak, amelyek ki lehettek hegyezve és az

ostromlók távoltartását szolgálták. A palánkfal hatékonyan állította meg az ágyugolyókat, a külső cölöpsornál és az előterében, az árokban tucatnyit találtunk.

Keleten, északkeleten a palánk nagyjából 15 méter távolságból keríthette a téglafalakat. Sajnos a korábbi építkezések, feltárások során előkerült cölöpök pontos helye már nehezen rekonstruálható a korábbi beszámolókból, de úgy tűnik a többi oldalon is a falaktól nagyjából hasonló távolságra találtak cölöpöket. A 2020-ban viszont azt tapasztaltuk, hogy a déli oldalnál a palánk a téglafalához közel futott, aminek a Kapos közelsége lehet az oka.

A téglavár északkeleti sarkától keletre feltárt palánkfal iránya dél felé haladva kissé eltart a téglafalaktól. A két évben összesen nagyjából 30 méter hosszban tudtuk megfigyelni a 10 méter széles palánkfal talajvíz által konzervált alsó részét. Ettől délebbre erősen rombolva van a terület, így a vonala nem teljesen rekonstruálható, de úgy tűnik egy szakaszon már téglafalhoz valamivel közelebb futhatott a palánk külső oldala. Északkeleten így a fal vonalának megtörésére, fűlszerű kiugráásra, esetleg valamilyen egyszerűbb korai bástyaformára gyanakodhatunk. A téglafal és a belső palánk között a kezdeti időszakban itt még meg lehetett a középkori árok. A vár délkeleti sarka felé nyitott szelvényünkben majdnem a téglavár délkeleti sarkáig, 25–27 m hosszan sorakoznak a cölöpök, aminek az lehet az oka, hogy a délnek kanyarodó palánkfalat fogtuk meg. Itt a középkori árkot, már hamar be kellett tölteni. A déli oldalon a téglafalhoz közel, azzal párhuzamosan futott a palánkfal.

20. ábra. A palánk maradványairól készült felmérés részlete.
(A felmérést a Pazirik Kft készítette, önzetlen segítségüket ezúttal is köszönöm!)

21. ábra. Megcsapolt faszerkezet maradványa a palánk külső cölöpsoránál.

22. ábra. A palánk újkori vezetékének által rombolt maradványai a belső oldal felől fényképezve.

A sziget nyugati felén lévő külső palánkról kevesebbet tudunk, a palánkfal húzódnak a víz szélén vagy valamivel bentebb is. A Vár utca nyugati részén és a benzinkútnál talált cölöpök⁷¹ ide tartozhattak. A külső palánk tehát nem vette körül mindenhol a belső várat, csak attól keletre, északkeletre húzódnak.

A belső palánkot a török foglalás után folyamatosan újítták, erre utal a talált leletanyag, de a betöltésben és a faszervezet maradványain is látható ennek számos jele, így pl. a külső oldal megújított részén már nem csapolták meg a cölöpöket. A Grynaeus András által végzett dendrokronológiai vizsgálat eredménye alapján a külső cölöpsor megújított, már nem csapolt cölöpsorából származó cölöp kivágásának legkorábbi lehetséges időpontjaként az 1616. évet adta, ami már a török uralom alatti javítgatás nyoma. A belső oldalon meg is szélesítették a palánkot. A téglavár körüli, palánkon belülre került árkot már a törökök betölthették, a rajta tégladarabokból járószintet alakítottak ki.

A belső várban biztosan török épület nyomát nem ismerjük. A délkeleti sarokban a középkori falak közé két lépcsőben egy újkori épület épült. Ennek északabbi helyisége mindenképpen a 18–19. században épült, esetleg a déli részénél gondolhatunk török kori eredetre a Magyar Kálmán vezetett feltárás során itt talált leletanyag alapján.⁷²

71 A benzinkútnál előkerült cölöpökről: Magyar 2004. 192.

72 Magyar 2004. 190. A délkeleti sarokban kialakított korábbi helyiség esetleg a megmagyarozná a Manone féle rajzon látható délkeleti négyzetes tornyot, de a középkori falak közé beépített fal elég gyenge minőségű és ferde helyzetű.

A sziget keleti részén, a korábban a magyar katonaság által belakott külső palánkon belül alakulhatott ki a muszlim városrész. A kamarai összeírásban leírt hosszú utca feltehetően a kifli alakú terület hosszten-gelyében, ívelten húzódnak.

A külváros

Erődített városra csak a török kortól van biztos adatunk, ekkor palánkfalal körbevett, rácok és katolikusok lakta városrészt említettek. Ez már nem fért el a szigeten, attól keletre, északkeletre, a mai belváros felé lehetett. A török kori városnak nem sok közvetlen kapcsolata lehetett a korábban valahol a közelben lévő Omakkal. Utóbbi a forrásokból az 1540-es években eltűnt, a vár ostromakor sem említettek települést a vár mellett, a falu ekkorra elpusztulhatott. A török korban főleg a Balkánról érkezett lakosokkal alakult ki az új település, amelyet a források városkának említenek,⁷³ tehát elég kicsi lehetett. A városka biztos nem ért át a Kaposon, ahogy utaltam rá a kataszteri térképek alapján nagyjából sejtethető a nyugati északi és déli határa.

A várost délről a Kapos és széles ártere, nyugatról a Kapos és a bele futó vízfolyás (a mai Malomárok előde) és a berek határolta. A berek északon túlnyúlt a vízfolyáson, a mai Városliget és a Malomároktól keletre lévő áruházak által elfoglalt terület is víz alatt volt. A várost így északi oldalán is részben a berek határolta.

A török kori városka keleti határát legtöbbször a Berzsényi utcáig, a Plázáig valószínűsítették, míg Timár Péter a mai Kossuth térre tette. A régészeti adatok egyelőre nem segítenek megválaszolni a kérdést.⁷⁴ A város néhány objektumát Magyar Kálmán tárta fel a Plázától délre lévő telken. A városban itt-ott előkerült famaradványok is nehezen értelmezhetőek, mert nem csak a palánkfalak épültek faszervezettel, de a házak, hidak és utak is. Az Ady utca nyugati végénél talált útként azonosított famaradványok⁷⁵ lehetnek akár a városfalon belüli akár azon kívüli út maradványai.

Az egykori felszín a jelentős, több méteres feltöltődés miatt pontosan nem rekonstruálható, de az Ady Endre utca ma is erősen nyugatra lejt, a múltban ez még inkább így lehetett. Ha a város határa a Berzsényi útnál volt, az árokban víz folyhatott, míg a mai Kossuth térenél inkább már csak száraz árok lehetett. A földrajzi helyzet alapján leginkább a Berzsényi és Ady Endre utca találkozásához valószínűsítésem a város keleti végét, de biztosan csak további kutatások után lehetne mondani.

A hányatott sorsú, majdnem teljesen megsemmisült várral kapcsolatban a legkedvezőbb változás a beleépült gyárépületek 2018-ban történt elbontása volt. A tervek szerint a területen egy parkot fognak kialakítani, ahol a vár téglafalak maradványai is megtekinthetők lesznek.

73 Hoss 1949. 9.

74 A múlt század elején a Berzsényi útnál állítólag megtalált kapumaradványokról szóló beszámolókat nem ellenőrizhetőek.

75 Költő 1999., Magyar 2008.

Irodalom

- BASICS B. 2002: A török kori várbrázolások hitelességének kérdése. – In: A Hódoltság régészeti kutatása. Budapest, pp: 43-50.
- BONFINI, A. 2005: A magyar történelem tizedei. (ford. Kulcsár Péter) – Budapest 1995.
- DEÁK VARGA D. 1993: Hol rejtőzik Kaposvár vára. Somogy Megye Múltjából – Levéltári Évkönyv 24: 31-46.
- DÉNES J. 2015: Kaposvár török kori felmérése. – Dnnaplója blog 2015. <https://dnnaploja.wordpress.com/2015/03/08/kaposvar-torok-kori-felmerese/>
- DOMOKOS GY. 1999: Törökkori várrajzok Stockholmban. Beszámoló a stockholmi Királyi Hadilevéltárban végzett kutatásról. – Hadtörténeli Közlemények 112. (1999 1. sz.): 112-116.
- ENGL P. 1996: Magyarország világi archontológiája 1301-1457 I-II. – Budapest.
- CSELEBI, E. 1908: Evlia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai. II. 1664–1666. Fordította, jegyzetekkel ellátta Dr. Karácson Imre. (Török–magyar kori történelmi emlékek. II. Írók.) – Budapest, 1908.
- FIELD I. 2014: A magánvárok építésének kezdetei a középkori Magyarországon a régészeti források tükrében. – Századok 148. évf. 2. sz.
- FÜGEDI E. 1977: Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon. – Budapest.
- GYÖRFFY GY. 1975: Kaposvár az Árpád-korban. – In: Kanyar József (szerk.): Kaposvár. Várostörténelmi tanulmányok. Kaposvár, pp: 63-73.
- HOSS J. 1948: A kaposvári plébánia története. – Veszprém.
- KISS G. 1984: Török hadak Magyarországon 1526-1566. Kortárs török történetírók naplórészletei. Fordította Thury József, fordítását válogatta, jegyzeteit bővítette Kiss Gábor. Budapest.
- KISARI BALLA GY. 1996: Török kori várrajzok Stockholmban. Budapest 1996.
- KOMJÁTHY M. 1975: A középkorvégi Kaposvár. – In: Kanyar József (szerk.): Kaposvár. Várostörténelmi tanulmányok. Kaposvár, pp: 75-92.
- KÖLTŐ L. 1999: Kaposvár, Ady Endre 15. – In: Marton Erzsébet és Kisfaludi Júlia (szerk.): Régészeti kutatások Magyarországon 1999. Budapest 2000. p. 215.
- KUBINYI A. 1973: A kaposújvári uradalom és a familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában. (Adatok a XV. századi feudális nagybirtok hatalmi politikájához) – Somogy Megye Múltjából, Levéltári Évkönyv 4: 3-44.
- MAGYAR K. 1988: A középkori kaposvári vár és város története. – In: Laczko András (szerk.): Tanulmányok Kaposvárról. Kaposvári kiskönyvtár 5. Kaposvár, pp: 3-36.
- MAGYAR K. 2004: A kaposvári vár területén végzett régészeti kutatások eredményei. – Somogyi Múzeumok Közleményei 16: 187-222.
- MAGYAR K. 2007: Kaposvár, Vár utca. – In: Kisfaludi Júlia (szerk.): Régészeti kutatások Magyarországon 2006. Budapest 2007. pp: 13-215.
- MAGYAR K. 2008: Kaposvár, Ady Endre utca. – In: Kisfaludi Júlia (szerk.): Régészeti kutatások Magyarországon 2007. Budapest 2008. p. 233.
- MAGYAR K. ÉS NOVÁKI GY. 2005: Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig. Kaposvár.
- MANONE, C. 1686: L'Ungheria Vendicata. Milano.
- MOLNÁR I. 2019: Rövid beszámoló a kaposvári vármál 2018-ban végzett régészeti feltárásról. Archeologia – Altum Castrum Online 2019. <https://archeologia.hu/content/archeologia/641/molnar-kaposvar.pdf>
- MOLNÁR I. 2020: A kaposvári vár régészeti kutatása 2019-ben. – Castrum 2020. Megjelenés alatt
- OROSS A. 2005: Az 1702. évi Magyarországi várrombolások (tervezet és valóság). Vázlatos áttekintés. – Castrum 2: 89-100.
- PANCERI, G. A. 1687: Continuazione de successi nell'Ungheria. – Milano.
- ROSSI, G. G. DE 1687: Teatro della Guerra contro il Turco. – Rome.
- SZALAI B. 2001: Magyar várak, városok, falvak metszeteken 1515-1800. I. kötet A mai Magyarország. Budapest 2001.
- SZAKÁLY F. 1975: Kaposvár a török időkben. – In: Kanyar József (szerk.): Kaposvár. Várostörténelmi tanulmányok. Kaposvár, pp: 93-138.
- SZATLÓCZKI G. 2016: Elfelejtett végvári hősök, Zrínyi Miklós és Szondi György kortársai. – In: Misseles, a 16-17. század hétköznapi történelme. Várháborúk kora blog 2016. https://missiles.blog.hu/2016/03/26/az_elfeledett_vegvari_hosok_zrinyi_miklos_es_szondi_gyorgy_kortarsai
- SZATLÓCZKI G. 2016a: Vár a várban. A várak népe és a mezei hadak a 16. század közepén I. A várak népe. – Missiles, Szeged.
- TÍMÁR P. 2016: A Győr nembeli szerdahelyi család története, birtokai és okmánytára. – Szeged.
- THURY J. ÉS KISS G. 1984: Török hadak Magyarországon 1526-1566. Kortárs török történetírók naplórészletei. Thury József fordítását válogatta jegyzetekkel bővítette Kiss Gábor.
- ZÁDOR M. 1964: Kaposvár. – Budapest.
- WALDTMANN, J. J. & KRAUS, U. 1696: Admirables efectos de la provincia sucesidos en la vida de Leopoldo primero ... Milano.

The Castle of Kaposvár

ISTVÁN MOLNÁR

Kaposvár Castle was built on an island-like protrusion emerging from the flood basin of the Kapos. The environment due to the water regulations of the 19. C. changed to a large extent, but on older maps the boundaries of the island are predictable. The castle was already standing by 1387, and was in the possession of various noble families until 1555, while between 1555-1686 fell under Turkish rule. Today the castle entirely perished, on its remains a factory was established and only minor walls survived.

During our excavation conducted in 2019 we tried to locate the still existing remains and to determine the the building periods of the castle. The earliest phase was a 11,8x11,8 m tower built from bricks with stone base. Later, with the establishment of further brick walls a 35x37,5 m wide courtyard was formed. The island was divided by ditches. In the earlier phase wooden buildings of lighter structure stood in the courtyard. In the 15. C. a palace wing was formed on the Western

part. Outside the walls encircling the court, around 3,6-3,8 m further new brickwalls were built, and surrounding a wide ditch was constructed. On the NE-ern corner a tower was installed around the turn of the 15-16. C.

Due to the danger of Turkish attacks in the 1540-s, 15 m far from the brickwalls palisade walls were formed. Part of this palisade – most probably a bastion was un-earthed during the excavation. The lower part of the wooden structure was preserved due to high groundwater. In the ground, lines built up of poles of 20-50 cm in diameter followed each other around 10 m wide, and were connected by weaving and tapping. The structure was stabilized by transverse beams, and we could detect that wickers and boards were placed between the lines of poles and the clay was tamped on it. A shrinking, on the top 3 m wide ditch with outer slanting poles was deepened on the outer side of the palisade. The palisade was constantly renewed during the Turkish rule.

Kályhacsempék és kályhaszemek a kereki várból

KOCSIS EDIT¹ és VARGA MÁTÉ²

¹Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeuma, H-2025 Visegrád, Fő u. 23., e-mail: kocsisedit@visegradmuzeum.hu

²Szegedi Tudományegyetem; Rippl-Rónai Múzeum, H-7400 Kaposvár, Fő u. 10., e-mail: vargamate12@gmail.com

KOCSIS, E. & VARGA, M.: *Different types of stove tiles from the Kereki castle.*

Abstract: Up to these days, there has only been minor investigation on the grounds of the late castle next to Kereki. During the excavations, a small amount of stove tile fragments was found, but the pieces are, however, rather significant. Most of the stove tiles can be traced back to the time of Sigismund of Luxembourg, but stoves were built here in the second half of the 15th century, and even in the 16th century. Based on the findings, a theoretical reconstruction of the tiled stove from the time of Sigismund is also possible.

Keywords: medieval, stove, Fehérkő castle, Sigismund of Luxembourg, baronial residence

Bevezetés

Kereki vára emblemikus a Somogy megyei várak között, hiszen ez a legépebben megmaradt középkori vár a megyében. A várnak – egyedülálló módon – ma is több méter magasan álló kőből, és többnyire téglából épült falai láthatóak. Ugyan már sok Somogy megyei várban folytattak régészeti kutatásokat, a kereki vár területén mindezidáig komolyabb feltárás nem történt. Csak két kisebb kutatást lehet megemlíteni a 20. század derekáról. A vár jelentőségét jelzi az is, hogy a kutatások alkalmával kis mennyiségű, de annál jelentősebb régészeti leletanyag került elő. Ez a tárgyi anyag csak részleteiben került közlésre, ezért jelen tanulmányban először a vár területén előkerült jelentős kályhacsempé és kályhaszem anyagot szeretnénk közölni, remélve, hogy a vár régészeti és műemlékvédelmi kutatása folytatódni fog a közeljövőben, továbbá hozzájárulunk a régió középkori kályhakultúrájának kutatásához is.

Földrajzi környezet és a vár rövid története

Kereki Somogy megyében, a Balatontól 7 kilométerre fekszik, az egyik legfontosabb balatoni átkelő (Tihany–Szántód) közelében. A vár a mai településtől nyugatra, közvetlenül annak nyugati szélén található.² A középkorban erre haladt a Veszprém-szlavóniai út.

A település első említése 1193-ból való, amikor III. Béla megerősítette a johannita lovagokat birtokaikban, az ő tulajdonuk volt Kereki (Querequi) is. 1229-ben mindez már a székesfehérvári káptalan tulajdo-

na. Az 1333–35. közötti években említették a pápai tizedjegyzékekben kereki plébánosát. A vár ekkoriban, 1336-ban tűnt fel először az oklevelekben, ekkor még királyi várként. A vár – amelyet Fehérkő váraként is említene a források – 1396-ban került Marczali Miklós tulajdonába, aki ekkor temesi ispán is volt egészen 1402-ig.³ 1402–03 között az erdélyi vajda címet is birtokolta, 1409-től somogyi ispán lett, 1408-tól 1413-ban bekövetkezett haláláig pedig a báró és királyi tanácsos cím is megillette.⁴ 1451-ben Kis-, és Nagykerekit is említették. 1467-ben Enyingi Török Péter, majd 1495-től a Báthoriak birtoka lett a település, majd 1530-ban Perneszi Ferenchez került. A várat a Marczali család utolsó férfitagjának, Lászlónak a halála után 1474-ben a Báthoriak örökölték meg. Magát a várat egy 1494-es oklevél már romosnak írta le.⁵ A török hódítást követően 1551-ben Kereki már biztosan oszmán fennhatóság alatt állt, hiszen a fehérvári szandzsák, köröshegyi náhiejehez tartozott. A török kori adóösszeírások alapján ekkor még nem néptelenedett el a falu, de 1563-tól már a törökkoppányi szandzsákhoz tartozott. 1564-ben Perneszi Farkas birtokolta névlegesen Kerekit, aki Babócsa várkapitánya volt. 1573–74-ben és 1580-ban még összeírták a település házait és családfőit. 1598-ban és 1599-ben szintén említették a települést, azonban a tihanyi vár 1609-es összeírásában már nem, így a település pusztulása/elnéptelenedése e két időpont közé tehető. A törökkoppányi szandzsák 1631. évi összeírásában sem szerepelt már a település. 1665-ben Perneszi János eladta kereki birtokrészeit Salomváry Jánosnak. 1695-ben pedig Perneszi Zsigmond adta el itteni birtokait Babócsay Ferencnek.⁶

Kutatástörténet

A második világháború után, 1959-ben a vár romterületének kitisztítását Dornay Darnay Béla vezetésével végezték el. Ezt követően a műemlékvédelmi helyreállítások miatt Sági Károly végzett ásatásokat 1961–62-ben. 1962–63-ban Koppány Tibor irányításával elkészültek a vár állagmegóvási és helyreállítási munkálatai.⁷

1 A feldolgozás során nyújtott segítségért köszönet Kiss Viktornak, Heczter Brigittának, Csajági Nikolettának, Horváth Péternek és Ujhelyi Nórának. A leletanyag a keszthelyi Balatoni Múzeumban található meg 2015.1.1–29. leltári szám alatt.

2 Leőhely azonosító: 19569, névváltozatok: Fehérkő (Feyerkew), Kupavár, Katonavár.

3 Marczali Miklós testvére Dénes mester, aki ekkoriban visegrádi várnagy.

4 Engel 1996, I. 204, II. 154.

5 Koppány 1993, 215.

6 Koppány–Sági 1967, 5–11, 15–17, 22.

7 Koppány–Sági 1967, 3.

A vár

A Koppány Tibor által közölt helyszínrajzon⁸ egy délről és nyugatról kettős sánccal övezett, szabálytalan sokszög alaprajzú, támpilléres külső fallal körülkerített vár bontakozik ki. A vár bejárata – egy két támpillére támaszkodó kaputorony – a déli oldalon nyílt. A trapéz alakú várudvart nyugatról, északról és keletről palotaszárnyak vették körül, de a két utóbbi épületszárnyból alig maradt valami. A nyugati oldalon emelkedett a belső torony, a tőle délre futó palotaszárny külső fala még az első emelet magasságáig áll, kívül két támpillér támasztja. Megmaradt az árnyékszék kettős aknája is, amely az első és a második emeletről vezetett az árokba – az első emeleti fülkének a boltzata is megvan. Látható még a nyugati és északi szárnyak alatt húzódó pincébe vezető kőlépcső is félköríves kapukeretével együtt.⁹

A vár a kevés régészeti leletanyag alapján a 14. században épülhetett, ugyanis ennél korábbi anyag nem került elő.¹⁰ Sági úgy véli, hogy a várat 1491-es ostroma után már nem használták, a 16. század közepe táján, talán a török hadak közeledtének hírére pedig felrobbantották.¹¹

Korábbi közlések a vár kályhacsempéiről

Sági Károly és Koppány Tibor csak érintőlegesen említette a kályhacsempéket. Egyetlen példány (Kat.1.) rajzát közölték, amiről megállapították, hogy hasonló – csak zöld mázzal bevont – mesejelenetes darab ismert a budai várból, és a Kerekiben előkerült példányt is ugyanazzal a préselőmintával gyártották. A kutatás akkori állása szerint ezek a kályhacsempék 1387–1396 között készültek.¹²

További kályhacsempék és kályhaszemek kerültek elő a várfal külső tövében, azonban ezek mind utólagos kincskeresés által bolygatott rétegből származnak. A közlemény szerint előkerült két grafitos anyagú, ausztriai csempe töredéke, amit a 14. századra kelteztek, illetve szintén innen néhány mázas és mázatlan kályhaszem, amiket feltételelesen szintén a 14. századra datáltak.¹³

Több kályhacsempe a pince feltöltéséből került elő. Az egyik ilyen a mesejelenetes kályhacsempe, melynek tölgyfalevelei maradtak meg. Ezt akkor a Zsigmond-kori II. csoport 2. típusának tartották. Itt is feltételezték a budai példányokkal közös préselőmintát. Szintén innen került elő egy áttört, mérműves kályhacsempe töredék, amit akkor Holl Imre a Zsigmond-kori II. csoport 14. típusának tartott. Ezek a kályhacsempék már 1408 után készülhetnek a nyéki műhelyben, és ezután szállíthatták a fehérvői várba.¹⁴

8 Koppány 1993, 214.

9 Koppány 1993, 213–215.

10 Koppány–Sági 1967, 14.

11 Koppány–Sági 1967, 26.

12 Koppány–Sági 1967, 19–20.

13 Koppány–Sági 1967, 20. Véleményünk szerint a kályhacsempék és kályhaszemek nem származhatnak a 14. századból, valószínűleg 16. századot akartak írni.

14 Koppány–Sági 1967, 21. 1403-ban a várnak volt egy kisebb ostroma, ami után szükségessé válhatott a felújítás, és új kályhák építése.

Szintén a pincéből kerültek elő barnássárga színű mázzal fedett töredékek. Az egyik sárkány farka látható, míg a másikon – Sági véleménye szerint – egy rosszul rajzolt ló hátsó lábai. Ezen kívül sárga mázas, rozettával díszített saroktöredék is került elő.¹⁵

Sági véleménye szerint az újjáépítés után egy díszes kályha állhatott a várban (kora Zsigmond-kori kályha, talán az I. típus, amit a 14. század végére–15. század elejére lehet keltezni), továbbá másik két helyiségben is lehetett díszes kályha. Továbbá még két egyszerűbb szemes kályha darabjai is előkerültek.¹⁶

A kályhacsempék

Az eddig összegyűjtött kályhacsempe anyag igen töredékes és csekély mennyiségű, azonban a töredékek túlnyomó többsége mégis egy adott korszaknak és egy kályhás műhelynek a terméke. Mivel Holl Imre megnevezése szerint a Zsigmond-kori I. műhely számos más helyen is készített kályhát ebben a korban, ezekből a kis töredékekből több csempetípust is lehet azonosítani, és az egykori kályha felépítését is nagyjából rekonstruálni lehet. Ez azért is fontos, mert egyre tisztább képet kezdünk alkotni a középkori kályhás műhelyeink tevékenységi köréről, s arról is, mekkora területen és milyen társadalmi körben használták ezeket a reprezentatív fűtőberendezéseket.

A vár területéről eddig előkerült, beazonosítható csempetípusok

I. Egy Zsigmond-kori I. műhely kályhájának darabjai

1. Mesejelenetes négyzetes csempe nyuszival és sünnel egy nagy tölgyfa alatt, a Zsigmond-kori I. csoport 2. típusa.¹⁷ 1 db drapp színű mázatlan kerámia, éles rajzolatú lenyomattal, valamint 3 db csempe töredéke sárgásbarna mázzal. Feltételezett mérete kb. 26×26 cm (1–3. ábra).

2. Heraldikailag balra ágaskodó, kettős farkú cseh oroszlánt ábrázoló négyzetes csempe, Zsigmond-kori I. csoport 11. típus.¹⁸ 1 db töredék barnássárga mázzal. Feltételezett mérete kb. 26×26 cm (4. ábra 1–2.).

3. Négyzetes csempe valamilyen sárkánylábbal, illetve háti tüskékkel, egy heraldikailag balra néző sárkányrendes ábrázolás részlete lehet. 2 db töredék barnászöld mázzal, valószínűleg egy csempe darabjai (5. ábra).

4. Dongás hátú félcsempe, előlapján közepén szőlőfürttel és indákkal, a sarkokban 5–6 gömböcskéből álló halmazból redukálódott levélkével, Zsigmond-kori I. csoport 26. típus.¹⁹ 1 db töredék barnászöld mázzal (6. ábra).

5. Összeépített sarokcsempe négyzetes csempéből és félcsempéből összeillesztve, közös hátrész kialakítással, az előlapok letörtek. 1 db töredék, zöld mázzal.

15 Koppány–Sági 1967, 21.

16 Koppány–Sági 1967, 21.

17 Holl 1958, 228, 30. kép.

18 Holl 1971, 163, 114. kép.

19 Holl 2002, 357–358.

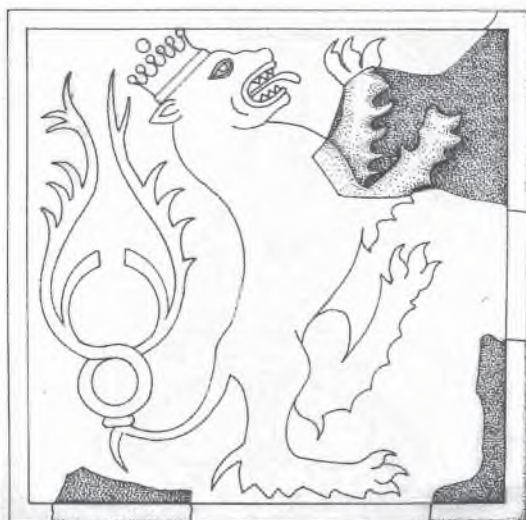
1. ábra. Zsigmond-kori mesejelenetes kályhacsempe töredéke.

2. ábra. Zsigmond-kori mesejelenetes kályhacsempe töredéke.

3. ábra. Zsigmond-kori mesejelenetes kályhacsempe töredéke.

4.2. ábra. A kályhacsempe analógiájának rajza az esztergomi érseki palotából (Boldizsár Péter nyomán).

4.1. ábra. Zsigmond-kori kettős farkú cseh oroszlánt ábrázoló kályhacsempe töredéke.

5. ábra. Zsigmond-kori sárkányrendes ábrázolású kályhacsempe töredéke.

7. ábra. Zsigmond-kori áttört előlapú, négykaréjos, élbefutó profilú mérműves kályhacsempe töredéke.

6. ábra. Zsigmond-kori szőlőfürtös és indás kályhacsempe töredéke.

8. ábra. Zsigmond-kori áttört előlapú, aszimmetrikus mérműdíszítésű, élbefutó mérmű profilú kályhacsempe töredéke.

6. Négyzetes alakú, áttört előlapú csempe töredékei négykaréjos, élbefutó profilú mérmű díszítéssel. 3 db töredék maradt meg, amely két csempéhez tartozhat. Feltételezett élhossz: 22–22,5 cm, a tál alakú hátrész mélysége 9 cm (7. ábra).

7. Négyzetes alakú, áttört előlapú csempe aszimmetrikus mérmű díszítéssel, élbefutó mérműprofilal. 1 db töredék sárga mázzal, benne barna vasoxid cirmokkal (8. ábra).

8. Téglalap alakú, nagyméretű csempe töredéke dongás hátkialakítással, előlapján talán egy címerábrázolás csöbörsisakjának töredéke látható, illetve valamilyen sisaktakaró részlete. 1 db töredék barnássárga mázzal (9. ábra).

9. Téglalap alakú zárt előlapú csempe, vakmérműves mintával, pálcás mérműprofilal. A csempe felső részén körbe írt forgó halhólyagos díszítés, a csempe felső sarkaiban háromkaréjos térkitöltés. 1 db töredék barnássárga mázzal (10. ábra).

10. Téglalap alakú zárt előlapú csempe vakmérműves mintával, hármastagolású mérműprofilal, a Zsigmond-kori I. csoport 6/b típus²⁰ át nem tört változata. A körbe írt vakmérmű közepén ötkaréjos rozetta látható. 1 db töredék barnássárga mázzal (11. ábra).

11. Téglalap alakú, zárt vagy félig áttört előlapú csempe. 1 db töredék sötétzöld mázzal.

12. Hagyma alakú kályhaszemek a kályha kupolájából. 4 db hagyma alakú kályhaszem darabjai, felül sötétzöld mázzal. Magasságuk 14,7–15 cm, legnagyobb átmérőjük 14 cm, száj átmérőjük kb. 10 cm (12. ábra).

II. Szürke, redukált égetésű szemeskályha a 15. század második feléből

1. Sarok kályhaszem négyszögletes tál alakú szemből és korongolt félhengeres kályhaszemből összeépítve. A sarokéle illesztve agyagcsík fut végig, amelyen egyenetlen bevagdallással kötélfonatot imitáltak. A kötélfonat két oldala mentén kétfelé osztott halszállkamintás díszítés fut végig, amelyet pecsétlöhengerrel nyomtak bele a még puha agyagba. A pecsétlöhenger minta ismétlődési hossza 4,7 cm, szélessége 0,6 cm. A sarokelem magassága 22 cm, a szélesebb oldal 22+2 cm, a keskenyebb oldal kb. 11 cm széles. A kályha négyszögletes tál alakú csempéinek oldalhossza kb. 22 cm lehetett. A kályhaszemek a felületükön fakó, sötétszürke színűek, a törésfelületük kissé világosabb szürke színű (13–14. ábra).

III. Egyéb kályhaszemek (16. század)

1. Hagyma alakú kályhaszemek csúcsos tetővel, a csúcs alatt egy-egy körbefutó horonnyal díszítve. Homokos soványítású, barnára égetett kerámia, mázatlan, 2 db töredék, legnagyobb átmérőjük 11–11,5 cm.

2. Hagyma alakú kályhaszem. Homokos soványítású, vörösre égetett kerámia, 1 db töredék.

3. Négyszögletes tál alakú kályhaszem csücskösre alakított sarkokkal. 1 db töredék élénkörösre égetett kerámiából, belseje egykor grafitozva lehetett.

A Zsigmond-kori csempék anyaga

A Zsigmond-kori I. csoporthoz tartozó kályhacsempék anyaga kissé porózus felületű, általában drapp színűre, egyes részeken rózsaszínre/vörösre égetett kerámia. A kerámia néhol rétegesen égett át, törésfelületében belül néha egy szürkére vagy rózsaszínre égett csík figyelhető meg. A hátrészekhez felhasznált agyag kevésbé volt finomra iszapolva, benne gyakran beleégett zárványok láthatóak. A kályhászmester készített mázatlan csempét is, de a legtöbb darabon barnássárga, sárgásbarna, zöldesbarna vagy sötétzöld ólomház található. Némelyik sárgás mázú csempén barna vasoxid pettyek és cirmok is láthatók, mivel a vasoxid szemcséket nem keverték el egyenletesen a mázban. A különböző sárgás-barnás, illetve zöldes árnyalatú csempék keverten fordulhattak elő a kályhán, de a kupola hagyma alakú kályhaszemeiből eddig csak sötétzöld árnyalatú darabok kerültek elő.

A Zsigmond-kori kályha felépítése

A zárt előlapú négyzetes csempék egyszerű léckerettel és simán lemetszett végű, fiókos hátrésszel készültek. A körülből 22 csempe töredékéből 12 csempe típust lehetett elkülöníteni. A négyzetes, zárt előlapú, 26×26 centiméteres csempék, a sarokcsempék és a falhoz illeszkedő félcsempé elemek a kályha alsó, tűzteret körbevevő, nagyjából kocka alakú részét építhették fel. A négyzetes csempék ábrázolásai között volt tölgyfa alatt nyulat és sünt ábrázoló mesejelenet, cseh oroszlános ábrázolás és sárkányrenddel körülölelt címeres csempe is. A félcsempék egyik mintája szőlőfürtös díszítésű volt. A valamivel kisebb, 22–22,5 centiméteres oldalhosszú négyzetes, áttört mérműves előlapú csempék a kályha vállrészénél talán egy átvezető sort alkothattak a felső rész felé. A kályha felső részéből eddig csak téglalap alakú, zárt előlapú, címerdíszes vagy vakmérműves csempék töredékei maradtak ránk. Az oromcsempék milyenségéről sajnos még ennyit sem tudunk. A kályha kupoláját viszont a kor divatjának megfelelően hagyma alakú kályhaszemek díszítették.

Párhuzamok, következtetések

Az eddig napvilágra került csekély anyagban a jól elkülöníthető csempetípusok közül négyet lehetett azonosítani a Zsigmond-kori I. csoport műhelyének termékeivel. Ez a hosszú ideig tevékenykedő kályhászműhely nemcsak a királyi udvar számára készített fűtőberendezéseket. Holl Imre több művében²¹ is foglalkozott ennek a műhelynek a termékeivel, újabb és újabb típusokat sorolva ide, végül egy külön cikkben foglalta össze a műhely tevékenységi körét és idejét.²²

A kályhászműhely még a Zsigmond-kor elején, az 1390-es években kezdhetette meg működését, de kályhákat gyártott még az 1410-es években is. Időközben egyes préselemintái egészen elkoptak – ez látszik né-

21 Holl 1958, 228–231; Holl 1971, 161–166; Holl 1985, 211–215; Holl 1990, 76–77; Holl 2002, 357–380; Holl 2010, 726–740.

22 Holl 2002, 357–380.

20 Holl 1958, 228, 33. kép b.

9. ábra. Zsigmond-kori címerábrázolásos kályhacsempe töredéke.

10. ábra. Zsigmond-kori zárt előlapú vakmértűves kályhacsempe töredéke.

11. ábra. Zsigmond-kori zárt előlapú vakmértűves kályhacsempe töredéke.

12. ábra. Zsigmond-kori mázas, hagyma alakú kályhaszem töredéke.

13. ábra. Szürke, redukált égetésű kályhaszem töredéke.

14. ábra. Szürke, redukált égetésű kályhaszem töredéke.

mely elmosódott lenyomatú csempéjükön is –, sőt egyes negatívokat időközben újrafaragott darabokkal pótolhattak. A műhely negatívkészlete folyamatosan gyarapodott is: az idők folyamán az uralkodó újabb címer változatai tűntek fel, egyes darabokon a Sárkány Lovagrend jelvényét is ábrázolták, sőt már a királyhoz közelálló főurak (pl. Eberhard zágrábi püspök,²³ Cillei család) címerábrázolásai is felbukkantak a csempék előlapján. Az elterjedési kör a királyi központok mellett (azokat is beleértve), nagyjából a Dunántúl északi felére terjedt ki. Az eddig ismert csempék lelőhelyei a következők:

- Buda, királyi palota
- Nyék, királyi vadászkastély
- Visegrád, királyi palota
- Buda, város
- Pest, város
- Esztergom, érseki palota
- Vértesszentkereszt, bencés apátság
- Pilisszentkereszt, ciszterci apátság
- Székesfehérvár
- Várgesztes, vár
- Várpalota, vár
- Kőszeg, vár
- Solymár, vár
- Kereki, vár
- Nándorfehérvár, vár

Amint láthatjuk, már Holl Imre is számításba vette a Kereki várából előkerült leleteket, bár csak az addig egyedül publikált mesejelenetes csempetípussal számolt.²⁴ A helyszínek, ahol a Zsigmond-kori I. műhely kályhái álltak részben királyi paloták és vadászkastélyok (Buda, Visegrád, Nyék, Solymár), valamint olyan kolostorok, ahol az uralkodó vadászatai során gyakran megszállhatott (Vértesszentkereszt, a pillisi ciszterci kolostor). Ugyanakkor a kályhák megjelentek egyes udvari bárók városi házaiban (pl. Budán a Lackfiak háza), vagy vidéki rezidenciáiban is: így a Garaiaknak Kőszegen, az Újlakiaknak Várpalotán, a Marczaliaknak Kereki várában volt a műhelytől származó fűtőberendezésük. Ez utóbbi rezidencia esetében a várat 1396-tól megszerző és 1413-ban bekövetkezett haláláig birtokló Marczali Henrik lehetett a kályha vagy kályhák megrendelője. Az ő élete és itteni birtoklása szinte egybeesik a kályhásműhely tevékenységi idejével. A kályhán megjelenő sárkányrendes címeres csempét is figyelembe véve, a kályha felállítására 1408 után kerülhetett már sor.

Későbbi szemeskályhák

A vár anyagából ismertté vált egy igen szépen kidolgozott sarok kályhaszem típus is, négyzetes tál alakú és félhengeres szemből összeépítve, sarokélén kötélfonat mintával, amelyet kétoldalt pecsétlőhengerrel benyomott

23 Budán, Esztergomban, Várgesztesen is. Holl 1971, 165. 119. kép; Boldizsár 2003, 108. III. tábla 5.; Kovács 2014, 236., Abb. 13.6.

24 Holl 2002, 363–364.

mintasor kísér. Az ilyen finoman kidolgozott sarokelemek olyan szépen rakott szürke, mázatlan szemeskályhákhoz szoktak tartozni, amelyek elsősorban négyszögletes tál alakú elemekből épültek fel a díszesebb gótikus kályhák mintájára és a kevésbé reprezentatív helyiségeket fűtötték. A szemeskályha még a 15. század második felében, a vár romossá válása előtt készülhetett.

Néhány sárgás anyagú, mázatlan, négyszögletes tál alakú, illetve hagyma alakú kályhaszem is előkerült a vár területéről. Ezek már a 16. század folyamán, a zavaros időkben állított szemeskályhákhoz tartozhattak, s nem nagyon különböztek a korabeli falusi szemeskályháktól. Talán a 16. század első felében a már elhagyott vár egy még lakható részét használta valaki, s készíthetete ide ezt az egyszerű szemeskályhát.

Katalógus

Kályhacsempék

1. Zsigmond-kori I. csoport, mesejelenetes kályhacsempe saroktöredéke. Drapp színű, porózus anyagú, jól iszapolt, jól égetett, mázatlan, éles lenyomatú, belső oldalán használatra utaló koromnyomok. Eredeti mérete 26×26 cm lehetett. A mesejelenet bal alsó – szikla és nyusz – része van meg. H: 11,5 cm, sz: 13,8 cm, v: 0,8–1,2 cm, ltsz: 79.400.1. – két udvari járószint közötti töltésből

2. Zsigmond-kori I. csoport, mesejelenetes kályhacsempe peremtöredéke. Drapp színű, jól iszapolt, jól égetett, éles lenyomatú, barnássárga színű mázzal. Eredeti mérete 26×26 cm lehetett. A mesejelenet tölgylevelei vannak meg. H: 10,3 cm, sz: 8,2 cm, v: 0,8–1,1 cm, ltsz: 2015.1.1. – Dornyay Béla gyűjtése, 1959.

3. Zsigmond-kori I. csoport, mesejelenetes kályhacsempe előlapjának töredéke. Drapp színű, jól iszapolt, jól égetett, éles lenyomatú, barnássárga színű mázzal. Eredeti mérete 26×26 cm lehetett. A mesejelenet tölgylevelei vannak meg. H: 9,7 cm, sz: 8,5 cm, v: 0,6–1,1 cm, ltsz: 2015.1.2. – Dornyay Béla gyűjtése, 1959.

4. Zsigmond-kori I. csoport, mesejelenetes kályhacsempe peremtöredéke. Drapp színű, belül rózsaszín, jól iszapolt, rosszul égetett, barnássárga, kicsit zöldes színű mázzal, plasztikus kialakítású, belül használatra utaló koromnyomok. Eredeti mérete 26×26 cm lehetett. A mesejelenet alsó-középső sziklái vannak meg. H: 9,4 cm, sz: 3 cm, mé: 5,2 cm, v: 0,8–1,2 cm, ltsz: 2015.1.6. – ásatásból, 7. zacskó

5. Zsigmond-kori I. csoport, sárkányrendes vagy címeres kályhacsempe saroktöredéke. Drapp színű, jól iszapolt, jól égetett, belül használatra utaló koromnyomok, sárgásbarna színű mázzal. Négyzetes alakú csempe lehetett, a csempén néhány karom/tüske látszik. H: 11,3 cm, sz: 5,8 cm, mé: 4,7 cm, v: 0,6–1 cm, ltsz: 2015.1.7. – ásatásból, 7. zacskó

6. Zsigmond-kori kályhacsempe peremtöredéke. Vörös színű, belül szürkére égett, keményebb kerámia, jól iszapolt, rosszul égetett, a hátrészébe zárványok égtek, barnászöld színű mázzal, belül használatra utaló koromnyomok. Téglalap (?) alakú, sárkányos csempe töredéke lehetett. H: 8,6 cm, sz: 5,5 cm, v: 0,8–1,1 cm, ltsz: 2015.1.8. – ásatásból, 7. zacskó

7. Zsigmond-kori I. csoport, sárkányrendes kályhacsempe peremtöredéke. Vörös színű, belül szürkére égett, keményebb kerámia, jól iszapolt, rosszul égetett, aminek a hátrészébe zárványok égtek, barnászöld színű mázzal, belül használatra utaló koromnyomok. Téglalap alakú lehetett, jobbra néző sárkányos csempe, a sárkány tüskéi vannak meg a bal keret mentén, talán összetartozhat az 5. számú csempével. H: 9,3 cm, sz: 3,1 cm, mé: 9 cm, v: 1,1–1,2 cm, ltsz: 2015.1.9. – ásatásból, 7. zacskó

8. Zsigmond-kori kályhacsempe saroktöredéke. Vörös színű, belül szürke, jól iszapolt, rosszul égetett, kemény csengésű, hátrészében zárványok, zöld színű mázzal, használatra utaló koromnyomok. Négyzetes alakú volt, lelógó címertakaró cafrangjai vagy sárkány farkának töredéke látszik. H: 12,9 cm, sz: 7 cm, mé: 8,9 cm, v: 0,8–1 cm, ltsz: 2015.1.3. – ásatásból, 7. zacskó

9. Zsigmond-kori I. csoport, cseh oroszlános kályhacsempe saroktöredéke. Drapp/vörös színű, porózus anyagú, jól iszapolt, jól égetett, barnászöld színű mázzal, Téglalap alakú lehetett, jobbra néző cseh oroszlánnak a kettős farkának egy részlete látható. H: 12,8 cm, sz: 6,5 cm, v: 0,7–0,9 cm, ltsz: 2015.1.10. – ásatásból, 7. zacskó

10. Zsigmond-kori I. csoport kályhacsempe előlapjának töredéke. Drapp színű, jól iszapolt, jól égetett, barnássárga színű mázzal. Téglalap alakú volt, zárt előlapú, dongás hátú. Csöbörhisak és sisaktakaró ábrázolása látható talán rajta. H: 11,3 cm, sz: 8,2 cm, v: 1,1–1,2 cm, ltsz: 2015.1.11. – ásatásból, 7. zacskó

11. Négyzetes alakú kályhacsempe fiókos hátrésze, a vége simán lemetszett. Drapp színű, belül rózsaszín csík, jól iszapolt, rosszul égetett, kívül lefolyt barnássárga színű mázzal, belül használatra utaló koromnyomok, 2 db töredék. H: 8,7; 6,8 cm, sz: 7,1; 8,1 cm, v: 0,7–1,2 cm, ltsz: 2015.1.15. – ásatásból, 6. zacskó

12. Négyzetes alakú kályhacsempe fiókos hátrésze, talán áttört. Drapp színű, jól iszapolt, jól égetett, sárga, barna cirmos színű mázzal, kívül használatra utaló koromnyomok. H: 3,7 cm, sz: 7,1 cm, v: 0,8–0,9 cm, ltsz: 2015.1.16.

13. Négyzetes alakú kályhacsempe fiókos hátrésze. Drapp színű, jól iszapolt, jól égetett, sárga, barna cirmos színű mázzal, a máz a külső oldalára is ráfolyt. H: 13 cm, sz: 9,6 cm, v: 0,8–1,1 cm, ltsz: 2015.1.27.

14. Félcsempe saroktöredéke, dongás háttal. Drapp színű, belül rózsaszín csíkkal, jól iszapolt, rosszul égetett, barnászöld mázzal, belül használatra utaló koromnyomok. Az előlapon középen szőlőfürt és inda volt, a levelek már 5-6 gömböcskévé vannak torzulva. Négy levél van meg a jobb alsó vagy bal felső sarokból. H: 7 cm, sz: 6,9 cm, mé: 7,5 cm, v: 0,6–0,9 cm, ltsz: 2015.1.5. – Dornyay Béla gyűjtése, 1959.

15. Összeépített sarokcsempe peremtöredéke. Hátrész és a keret (?) félcsempe oldaláról. Fiók közös, a vége visszahajtott, lekerekített, visszanyomott (?). A félcsempe előlapja letört. Drapp színű, rózsaszín csíkkal, jól iszapolt, rosszul égetett, sötétzöld mázzal, belül használatra utaló koromnyomok. H: 14,2 cm, sz: 2,1 cm, mé: 5,2 cm, ltsz: 2015.1.17. – ásatásból, 6. zacskó

16. Négyzetes alakú, 4 karéjos, áttört előlapú kályhacsempe saroktöredéke. Drapp színű, rózsaszín csíkkal, jól iszapolt, rosszul égetett, barnássárga színű mázzal. Az eredeti mérete 22–22,5×22–22,5 cm lehetett, mélysége 9 cm. Léckeretes, belül pálca keret, ez alatt mérmű, késsel metszett. H: 7,7 cm, sz: 2,7 cm, mé: 8,1 cm, v: 0,7–0,9 cm, ltsz: 2015.1.4. – ásatásból, 6. és 1. zacskó

17. Négyzetes alakú, áttört előlapú, mérműves kályhacsempe oldaltöredéke, és tál alakú hátrésze. Nem szimmetrikus mérmű, élbefutó profil. Drapp színű, jól iszapolt, jól égetett, sárga, barna cirnos színű mázzal, külső felületén használatra utaló koromnyomok. H: 21,4 cm, sz: 5,2 cm, mé: 10,5 cm, v: 0,6–0,8 cm, ltsz: 2015.1.18. – ásatásból, 6. és 2. zacskó

18. Négyzetes alakú, áttört előlapú, mérműves kályhacsempe oldaltöredéke, és tál alakú hátrésze. Nem szimmetrikus mérmű, élbefutó profil, és egy darab orrtag töredéke, élbefutó profillal. Drapp színű, jól iszapolt, jól égetett, sárga-barna cirnos színű mázzal, külső felületén használatra utaló koromnyomok. H: 14,7; 4,5 cm, mé: 9,9; 2,5 cm, v: 0,8–1,1; 1,6 cm, ltsz: 2015.1.28. – ásatásból, 2. zacskó

19. Zsigmond-kori I. csoport, vakmérműves kályhacsempe előlapjának töredéke. Drapp színű, belül rózsaszín csíkkal, jól iszapolt, rosszul égetett, vékony falú, barnássárga színű mázzal. Téglalap alakú volt, 5 karéjos rozetta közepén, hármás mérműprofillal. 6/b. típus vakmérműves változata. H: 8 cm, sz: 5,8 cm, v: 0,5–0,6 cm, ltsz: 2015.1.12. – ásatásból, 7. zacskó

20. Zsigmond-kori I. csoport, vakmérműves kályhacsempe saroktöredéke. Drapp színű, rózsaszín csíkkal, jól iszapolt, rosszul égetett, sárgásbarna színű mázzal, belül használatra utaló koromnyomok. Téglalap alakú volt, körben forgó halhólyagos minta, felső sarkokban térkitöltő 3 karéj. 1 pálca mérműprofil, nem ismert típus. H: 12,3 cm, sz: 5,4 cm, mé: 4,8 cm, v: 0,7–1,1 cm, ltsz: 2015.1.13. – ásatásból, 7. zacskó

21. Zsigmond-kori I. csoport, kályhacsempe saroktöredéke. Drapp színű, részben rózsaszínre égett, jól iszapolt, rosszul égetett, sötétzöld színű, vastag mázzal, de a csempe belsejébe csak kissé folyt be. Csempe szélessége kb. 22 cm lehetett. Téglalap alakú csempe, dongás hátrésze, csak a sarok van meg, talán zárt előlap, de lehet félig áttört is. H: 14,2 cm, sz: 4,5 cm, mé: 9,9 cm, v: 9–1,2 cm, ltsz: 2015.1.19. – ásatásból, 6. zacskó

Kályhaszemek

22. Zsigmond-kori, hagyma alakú kályhaszem. Sötét rózsaszínű, jól iszapolt, jól égetett, felül sötétzöld máz, belül használatra utaló koromnyomok. Korongolási vonalakkal, csúcsos tetővel, a csúcsa alatt és a legszélesebb részénél 2-2 horony. M: 15 cm, szá: 10,2 cm, v: 0,7–1 cm, ltsz: 2015.1.24. – ásatásból, 3. zacskó

23. Hagyma alakú kályhaszem töredéke. Világosbarna színű, homokkal soványított, jól iszapolt, jól égetett, belül használatra utaló koromnyomok. Csúcsos tetejű, a csúcs alatt egy horony. Á: 11,3 cm, m: 10,5 cm, v: 0,5–0,6 cm, ltsz: 2015.1.14. – ásatásból, 7. zacskó

24. Hagyma alakú kályhaszem töredéke. Világosbarna színű, homokkal soványított, jól iszapolt, jól égetett, belül használatra utaló koromnyomok. Csúcsos tetejű, a csúcs alatt egy mély horony. H: 9,5 cm, sz: 7 cm, v: 0,4–0,6 cm, ltsz: 2015.1.25. – ásatásból, 7. zacskó

25. Hagyma alakú kályhaszem töredéke. Világosbarna színű, homokkal soványított, jól iszapolt, jól égetett, belül használatra utaló koromnyomok. Csúcsos tetejű, belül talán grafitozva lehetett. H: 5,6 cm, sz: 6,4 cm, v: 0,5–0,6 cm, ltsz: 2015.1.20. – ásatásból, 3. zacskó

26. Szürke, redukált égetésű kályhaszem töredéke. Négyzetes alakú és félhengeres összeépített sarokcsempe. Sarok és beillesztett agyagcsík, egyetlen kőtélfonat bevagdallással. A kőtélfonat imitáció két oldalán pecsétlöhengeres minta. Minta ismétlődési hossza 4,7 cm, szélessége 0,6 cm. Felülete sötét-szürke, fakó, törésfelületén kicsit világosabb szürke, jól iszapolt, jól égetett. Méret: 22 cm, négyzetes oldal 22+2 cm lehet, téglalap alakú oldal kb. 11 cm. H: 22 cm, mé: 8,8 cm, v: 0,6–0,7 cm, ltsz: 2015.1.22.

27. Szürke, redukált égetésű kályhaszem töredéke. Négyzetes alakú és félhengeres összeépített sarokcsempe. Sarok és beillesztett agyagcsík, egyetlen kőtélfonat bevagdallással. Felülete sötét-szürke, fakó, törésfelületén kicsit világosabb szürke, jól iszapolt, jól égetett. H: 14,6 cm, mé: 6,7 cm, v: 0,8 cm, ltsz: 2015.1.29.

28. Kisméretű tál alakú kályhaszem peremtöredékei, eredeti mérete 13×13 cm lehetett. Sárga színű, homokkal soványított, jól iszapolt, jól égetett. H: 7,1 cm, sz: 7,3 cm, v: 0,5–0,6 cm, ltsz: 2015.1.26.

29. Tál alakú kályhaszem saroktöredéke. Vörös színű, homokkal soványított, jól iszapolt, jól égetett, belső oldalán használatra utaló koromnyomok. H: 9,3 cm, mé: 11,6 cm, v: 0,9–1,1 cm, ltsz: 2015.1.23.

30. Fél kályhaszem aljtöredéke. Sárgásfehér színű, homokkal soványított, jól iszapolt, jól égetett. H: 7,6 cm, sz: 9,4 cm, v: 0,8–0,9 cm, ltsz: 2015.1.21.

Összefoglalás

A Balatontól délre található Kereki várát (Fehérkö vára) 1336-ban említik először az írott források, de ennél korábbi régészeti lelet nem is került elő eddig. 1396-ban Marczali Miklós tulajdonába került, aki többek között erdélyi vajda és somogyi ispán is volt. Később birtokolta az Enyingi Török, a Báthori és a Perneszi család is. A várat feltehetően a 16. század első feléig használták. A vár területén nem folyt sok régészeti kutatás, mindössze Sági Károly végzett kisebb ásatást 1961–1962-ben. Sági Károly véleménye szerint akár három darab díszes kályha is állhatott a várban, valamint kettő egyszerűbb szemes kályha.

Összesen 32 darab kályhacsempe és kályhaszem töredék került elő. A kályhacsempéket 12 különböző típusba tudtuk besorolni, bár a töredékek alapján nem mindig egyértelmű az azonosításuk. A csempék között találunk mesejelenetes, növényi ornamentikás, cseh oroszlánt és Sárkány Rendet ábrázoló típust is, de

mérműves és vakmérműves darabok is vannak. A négyzetes alakú csempék és sarokcsempék a kályha kocka alakú alapját építhették fel. Efelett lehettek a mérműves, majd a vakmérműves, téglap alakú csempék. A kályha kupoláját viszont a kor divatjának megfelelően hagyma alakú kályhaszemek díszítették. A kályhacsempék egy része a Zsigmond-kori I. csoporthoz sorolható. Ez a műhely 1390–1410 között működhetett. A műhelyből kikerülő kályhacsempék nem csak a királyi palotában és vadászkastélyokban találhatók meg, hanem kolostorokban,

bárók városi házaiban és vidéki rezidenciáin is. Kereki is utóbbiba sorolható, hiszen Marczali Miklós lehetett a kályha megrendelője. A kályhaszemeknek 4 különböző fajtáját tudtuk elkülöníteni, köztük szürke, tál alakú és világosbarna színű, hagyma alakú példányokat. A szürke színű kályhaszemekből a gótikus kályhák mintájára épültek fel kályhák a kevésbé reprezentatív helyiségekben feltehetően a 15. század második felében, míg a világosbarna-sárgás színű kályhaszemekből egy egyszerűbb kályhát építhettek a 16. század elején.

Irodalom

- BOLDIZSÁR P. 2003: Az esztergomi vár kora Zsigmond-kori kályhacsempé leletei. – Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 10: 107–125.
- ENGEL P. 1996: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I-II. Budapest, 1996.
- HOLL I. 1958: Középkori kályhacsempék Magyarországon I. Az udvari központok műhelyei és hatásuk a vidéki fazekasságra (XIV. század – XV. század közepe). – Budapest Régiségei XVIII: 211–300.
- HOLL I. 1971: Középkori kályhacsempék Magyarországon II. – Budapest Régiségei XXII: 161–207.
- HOLL I. 1985: Dunántúli kályhacsempék (Udvari műhelyek szállításai a 15. században). – Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 17: 209–220.
- HOLL I. 1990: Középkori kályhacsempék Magyarországon IV. – Archaeologiai Értesítő 117: 52–76.
- HOLL I. 2002: Középkori kályhacsempék Magyarországon VIII. A Zsigmond-kori I. csoport mintakincsének és kronológiájának kérdéséhez. – Budapest Régiségei XXXV: 357–380.
- HOLL I. 2010: Középkori kályhacsempék Magyarországon XI. Címeres reprezentáció. – In: Benkő Elek és Kovács Gyöngyi (szerk.): A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon I-II. Budapest, 2010. 709–757
- KOPPÁNY T. ÉS SÁGI K. 1967: A kereki Fehérkő vár története. Somogyi Múzeum 9. Kaposvár, 1967.
- Koppány T. 1993: A Balaton környékének műemlékei. Művészettörténet – Műemlékvédelem III. Budapest, 1993.
- KOVÁCS, B. 2014: Von der ungarischen Königsburg zur osmanischen Grenzbefestigung – die Burg Gesztes. – Burgen und Schlössen. Zeitschrift für Burgenforschung und Denkmalpflege 55/4: 233–241.

Different types of stove tiles from the Kereki castle

EDIT KOCSIS and MÁTÉ VARGA

The castle of Kereki (Fehérkő Castle), located south of Lake Balaton, was first mentioned in known written sources in 1336, and also no archaeological finds dating back earlier have been unearthed so far. In 1396 it became the property of Miklós Marczali, who, among others, held the title of the Transylvanian voivode and the comes of Somogy. It was later owned by the Enyingi Török, the Báthori and the Perneszi families. The castle was probably used until the first half of the 16th century. There was not much archaeological excavation in the area of the castle, only Károly Sági carried out a small excavation in 1961–1962. According to Károly Sági, up to three ornate stoves could have stood in the castle, as well as two simpler stoves.

A total of 32 stove tiles fragments were found, including types that the Hungarian terminology calls “eyes”. The tiles could be classified into 12 different types, although their identification is not always clear based on the fragments. Among the tiles we can find pieces depicting scenes from fairytales, types with plant ornaments, there are pieces depicting the Czech lion and the

Order of the Dragon, but there are also some decorated with open and blind traceries. Square tiles and corner tiles could have built the cube-shaped base of the stove. Above them were the rectangular tiles adorned with open and blind traceries. The dome of the stove, on the other hand, was decorated with onion-shaped stove tiles (the “eyes”), adapted to the fashion of the era. Some of the stove tiles belong to Group I of the Sigismund era. This workshop may have operated from 1390 to 1410. The stove tiles coming out of the workshop can be found not only in royal residences, but also in monasteries, town houses or rural residences of barons. Kereki is one of the latter, as Miklós Marczali may have been the purchaser of the stove. We were able to distinguish 4 different varieties of the so-called “stove eyes”, including gray, bowl-shaped, and light brown, onion-shaped examples. Of the gray tiles, stoves in the less representative rooms were built after the outline of Gothic stoves, presumably in the second half of the 15th century; while a simpler stove of light brown-yellow tiles could be built in the early 16th century.

Régészeti kutatások Somogy megyében 2018–2019-ben

¹HONTI SZILVIA, ²BALOGH CSILLA, ³BELÉNYESY KÁROLY, ⁴GALLINA ZSOLT,
⁵GULYÁS GYÖNGYI, ⁶MOLNÁR ISTVÁN, ⁷NÉMETH PÉTER GERGELY,
⁸SOMOGYI KRISZTINA ÉS ⁹VÉGH ANDRÁS

¹ e-mail: hontiszilvia55@gmail.com

² Istanbul Medeniyet University, Department of Art History, 34700 Üsküdar/ İstanbul, Ünalın Mah. E-5 Karayolu, Kuzey Kampüsü; e-mail: csillabal@gmail.com

³ Historiarch Ltd., senior archeologist, H-6453 Bácsbokod, Vasút sor 1397 hrsz; email: belenyesy@gmail.com

⁴⁻⁵ Ásatárs Kft, H-6000, Kecskemét, Külterület 0161/3. hrsz., ⁴e-mail: gallinazsolt@gmail.com ⁵e-mail: ggyongyi77@gmail.com

⁶⁻⁸ Somogy County Museum, Archaeological Department; H-7400 Kaposvár, P.O. Box 70;

⁶e-mail: molnaristvan74@yahoo.com; ⁷e-mail: peter@smmi.hu; ⁸e-mail: lasinja.somogyi@gmail.com

⁹ Pázmány Péter Catholic University, Institut of Archaeology, 2081 Piliscsaba, Anselmianum; e-mail: vegha@mail.btm.hu

HONTI, SZ., BALOGH, CS., BELÉNYESY, K., GALLINA, ZS., GULYÁS, GY., MOLNÁR, I., NÉMETH, P. G., SOMOGYI, K. & VÉGH, A.: *Archaeological Researches in County Somogy in 2018-2019 years.*

Abstract: This study presents the archaeological fieldwork carried out by the Rippl-Rónai Museum between 2018-2019. They included plan excavations, prevention excavations and ones performed during observation. Our biggest excavations were related to the expansion of road 67 into a 2x2 lane. During the archaeological works we discovered phenomena, cemeteries and settlements from the Neolithic to the Early Modern Age. Prehistoric Age: Late Neolithic quadruple rondel was discovered in Gamás-Vadépusztai mező site No. 2. Roman Age: Sites mainly from the Late Imperial Period (3-4. centuries) are to be mentioned: Gamás-Belső tanya, Mernye-Lótilos 1 és Balatonszentgyörgy-Kenderfölk. Migration Period: Two intact male graves with weaponry were found in a Lombard cemetery fraction outside Kaposfüred. The excavations of the Zamárdi Avar Age cemetery continued, and a new 8-9. c. Avar cemetery was discovered at Gamás. Middle Ages-Early Modern Age: Plan excavations took place in the Mediaeval Mindszent Pauline Monastery in Balatonszemes and the Premonstratensian Provostship in Bárdudvarnok. Excavations of churches from the Árpád Age and the Middle Ages in Iharosberény and Karád. Mementos of the fight against the Ottomans: ramparts and ditches built around the Mediaeval church in Marótpuszt. At long last, we had an opportunity for a partial exploration of the Turkish bath in central Törökkoppány. The most significant of all excavations along Route 67, among a number of Árpád Age and Mediaeval rural settlements was of a Mediaeval estate centre near Vadépuszt.

Keywords: *Prehistoric Age, Roman Age, Migration Period, Árpád- and Middle Ages; Late Neolithic rondel structure, Late Bronze Age bronze awl with a bone handle, Lombard graves with weaponry, new Avar grave constructions, Avar Mascot plates, Mediaeval Pauline and Premonstratensian monasteries, church foundation stone, mediaeval manor with houses and cellars, 14-16. century fortification and settlement, Turkish bath*

Bevezetés

A tanulmány célja a mára már sorozattá vált „Régészeti kutatások Somogy megyében” legújabb eredményeinek bemutatása, melyet szintén Honti Szilvia szerkesztett. Ebben az évben néhány, a korábbi közleményből kimaradt régészeti munka is szerepel a beszámolók között. A sorrend a már megszokott. Először

a tervásatások, azaz a pályázati és önkormányzati támogatással folytatott feltárásokat mutatják be a szerzők (Balatonszemes és Bárdudvarnok középkori kolostorok, Iharosberény templom, Zamárdi avar temető). Ezt követik a 2018–2019-ben végzett megelőző feltárások és kiemelkedő eredménnyel zárult, megfigyelés közben végzett munkák (Karád templom, Törökkoppány török fürdő, Marótpuszt. késő középkori-török kori végvár). A záró szakaszban a nagyberuházásokhoz kapcsolódó feltárások, régészeti eredmények sorakoznak: a kétszer kétpályássá bővített 67-es úti munkák a Kaposfüred-Somogytúr közötti szakaszon és a 76-os út Balatonszentgyörgyöt elkerülő új szakaszának munkálatai¹.

Tervásatások: pályázati és önkormányzati támogatásból végzett feltárások

Balatonszemes-Barát-dűlő (19784)

Végh András: A középkori Mindszent pálos kolostor régészeti kutatása Balatonszemes határában, 2014–2019.

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészeti Intézete tervásatást végez 2014 óta az egykori Mindszent pálos kolostor területén (Balatonszemes – Barát-dűlő, hrsz. 020/1), tanszéki ásatás keretében, Balatonszemes Önkormányzata megbízásából, a Civil Régészeti Alap Egyesülettel együttműködve. A feltárások minden évben kéthetes időtartamban folytak, 20 hallgató bevonásával. Kezdetben az őszi szünethez igazítva, október végén – november elején, majd 2017-től a nyári szünetben, június végén – július elején. 2014-ben Türk Attila, a továbbiakban Végh András vezette az ásatásokat.

Az ásatás előzménye helyi kezdeményezés volt. 2012-ben az egykori kolostor helyszínén keresztet, információs táblát és padokat állítottak fel, a kaposvári Örökségvédelmi Hivatal (M. Aradi Csilla) és a Rippl-

¹ A tárgyfotókat Balla Krisztián (I. t. 1-14., V. t. 4., XIV. t. 1-15.) és Csernák Bálint (II. t. 2-3, 5, VII. t. 3, VIII. t. 1, IX. t. 2., XV. t. 7.) készítette, mindketten a Rippl-Rónai Múzeum munkatársai.

Rónai Múzeum (Varga Máté) felügyelete mellett.² Az általuk megfigyelt törmelék- illetve omlásrétegek jeleztek, hogy a ma már a földfelszínig elhordott kolostor lelőhelyén jelentős maradványok feltárására lehet még számítani.

A kutatás első lépcsőjeként 2014-ben, az erdős területen, egy megközelítőleg északkelet-délnyugati irányú, 2 méter széles és 16 méter hosszú kutatóárok került kijelölésre, a felállított kereszt északnyugati oldalán. A kutatóárokból mindenütt nagy kiterjedésű omladékreteget tártak fel. Az épülettörmelék különösen az árok északkeleti végében sűrűsödött, ahol az egykori támpilléres falszakasz délkeleti irányba dőlt omladéka került napvilágra. A leomlott fal homokkőből készült, faragott köelemeket (a támpillér vízvető párkányának töredékét, ablak, illetve falpillér töredékeket) is tartalmazott. A kutatóároktól északnyugatra, mintegy 6 méterre, egy 2×4 méteres szondában téglapadló részben eredeti helyzetben fekvő, részben bolygatott részlete tártuk fel a törmelék alól.

2015-ben az 1. árkot a lelőhely északi részén lévő északkelet-délnyugati irányú mélyedésen keresztül, tehát északnyugat-délkeleti irányban, 2 méter szélességben jelöltük ki 20 méter hosszúságban. A kutatóárokból egy földbemélyített épület egymással párhuzamos, északkelet-délnyugati irányú falai kerültek elő. A két fal azonos építési jellegűnek (tört homokkőből és kevés téglatöredékből rakott) bizonyult, és azonos volt a szélességük is (120 cm). A falak között lejárt habarcsos járósíntet tártuk fel a lösz altalaj felszínén. A járósíntet erősen téglás, épülettörmelékes omladék fedte be egészen a mai felszínig, amelyből mázatlan kerámia töredékek (14–15. század), állatcsont, réz gyertyatartó töredéke és egy velencei üvegpalack nyaka kerültek elő. A falakat erősen visszabontották, jelenleg az északi oldalon kb. 120 cm, a déli oldalon kb. 80 cm magasan állnak. A faltetőkre mindkét oldalon rámosódott a fal mögötti löszös altalaj, ami a bontás utáni lassú erózióra utal.

A feltárt épületet pincének határozhatjuk meg, amely a kolostor északi szárnya alatt helyezkedett el. A falvasztagságból ítélve a kolostornak ez a szárnya akár emeletes is lehetett. Az épülettől délkeletre, tehát az udvar felé húzott árokból, további falmaradványt nem találtunk, eszerint kerengőfolyosóval nem számolhatunk. A 6×8 méteres 2. szelvényt a lelőhely keleti részén jelöltük ki, újból a kereszt mögött (annak északnyugati oldalán), az előző évben megnyitott két kutatóárok között. A szelvényben vastag téglás épületomladékot bontottunk ki, amelyben néhol egyben maradt, ledőlalt faltömbök is megfigyelhetők voltak. A téglák között erősen málló homokkő is előfordult, illetve faragott köelemek (boltváll, ablakmércművek, szobortöredék), amelyek szintén homokkőből és durva mészkőből készültek. Az omladék alján, téglából épült, északkelet-délnyugati irányú falat találtunk. A fal az árok közepe táján lépcsősen megtörik, külső (délkeleti) oldalán két

támpillér erősíti. A fal belső (északnyugati) oldalán téglapadló kicsiny részletét tártuk fel. A feltárt falrészletet a kolostortemplom hajójának és szentélyének csatlakozásaként határoztuk meg. A feltárt falak iránya egyben lehetőséget adott arra is, hogy a kolostor tájolását megismerhessük, és a további feltárások szelvényeit ehhez a tájoláshoz igazítsuk. Eszerint a templom szentélyét szinte pontosan északkeletnek tájolták, és ehhez a tájoláshoz igazodnak a kolostor falai is. A feltárások további leírásában, az egyszerűség kedvéért, a szentély tájolását keletinek nevezzük, és ehhez igazítjuk az égtájakat.

2016-ban két szelvényt tűztünk ki a 2015-ös 2. szelvény keleti oldalán. A 3. szelvény egy álló fa miatt L alakú lett. Nyugati és északi oldala 5 méter volt, keleten északról 2 méter után megtört nyugat felé 3 métert, majd újra dél felé futott 3 métert, végül a déli oldalon 2 méterrel zárult. A 4. szelvényt a 3. szelvény északi oldalán 5×5 méter kiterjedéssel jelöltük ki.

A feltárás eredményeként megtaláltuk a templom sokszögzáródású szentélyének északi és északkeleti falát, valamint a hozzá északról csatlakozó sekrestye helyiségét (kivéve annak nyugati falát). Előkerült a főoltár alapozásának részlete is. Ez a falrendszer ráépült egy korábbi falrendszer visszabontott alapfalaira, amely szintén egy templom szentélyének északi és északkeleti falából, valamint a hozzá északról csatlakozó sekrestye keleti falából áll. A két falrendszer tájolása csak enyhén tér el egymástól, tehát a szentély iránya mindkét építési fázisban északkeleti tájolású, kis eltéréssel.

A feltárási terület erőteljesen bolygatott volt modern beásásokkal (kincskereső gödrökkel, illetve építőanyagot kitermelő gödrökkel). A bolygatatlan területen, az erdei talaj eltávolítása után, nagyobb felületeken tűnt elő a kolostor falainak téglás omladéka. Az épületomladékot elbontva kerültek napvilágra a szentély és a sekrestye falrészletei. Járósínt azonban csak nagyon csekély foltban került elő a szentélyben (téglapadló), mivel a többi helyen épülettörmelékes betöltésű beásások tették tönkre az épület járósíntjeit. Ezt a réteget is mindenütt eltávolítottuk, amely alatt agyagos, kevésbé törmelékes, szórványosan embercsontokat tartalmazó réteg található. Ebbe a rétegbe kevésbé tudtunk belebontani, a réteg bontása kezdetén egy csonka gyermeksírral került elő. A gyermeksírral arra utal, hogy ebben a rétegben további bolygatatlan temetkezések lehetnek. Értelmezésünk szerint az agyagos réteg a templomon belüli temetkezések kevert földje, míg a felette levő épülettörmelékes réteg a templom pusztulásának rétege, valamint a későbbi bolygatások, rablógödrök betöltése.

A 2016-os ásatás ritka lelettel is szolgált. Az egykori sekrestye lebontott falai közt az épülettörmelékéből egy szerzetes fejét ábrázoló életnagyságú faragvány került elő. Arca kissé pufók, feje búbja, a kor pari viselete szerint, kopaszra borotvált. A fej felett keresztet faragtak ki. A különleges faragvány egykor egy tompaszögű falsarokban, feltehetően a templomszentélyben elhelyezett konzol volt. A konzolon kívül a szentély festett hálóboltozatának számos bordatöredéke és néhány bordacsomópontja is napvilágra került.

² Varga Máté: Balatonszemes, Barát-dűlő, Pálos kolostor (KÖH 19784). In: Régészeti Kutatások Magyarországon 2012. Szerk. Kvassay Judit, Kreiter Attila. Budapest 2019. 9.

I. tábla.

1-10. Bárdudvarnok–Barát-domb: 1-8. Fátyoltűk a 291. sírból. 9-10. A feltáráson talált könyvveret és csat. 11-14. Iharosberény–Régi temetői-dűlő: 11. Középkori szíjvég. 12, 14. Középkori könyvcsatok. 13. Újkori kegyérem.

II. tábla.

1. Balatonszentgyörgy–Faluvégi-dűlő: Római kori csontfésű. 2-3. Kaposfüred–Hetes tábla: Langobard lószerszámveret és pajzsdudor. 4. Mernye–Lótilos 1 lelőhely: 2. századi, átfűrt bronzérme a humuszból. 5. Bronzkori csontnyelű ár Magyaregres–Korpadombról. 6. Felsőmocsolád–Kis-babai-mező: A római kori gödörkomplexumból előkerült érmék.

2017-ben az előző évi kutatás eredményeire támaszkodva feltárássra került a kolostor templomának csaknem teljes szentélye. Első munkafázisként eltávolítottuk a 2015–2016-ban feltárt épületrészek fölül a visszatemetett földet. Ezután 2,5 méterrel kibővítettük a kutatási területet keleti irányba (5. szelvény), nyugati irányba pedig 4 méterrel (6. szelvény). Újabb szelvényt nyitottunk az 5. szelvény déli oldalán, 2,5x5 méter alapterülettel (7. szelvény). Fakivágás elhúzóda miatt a 2. 3. és 7. szelvény közötti részen nem tudtuk kiásni a szentély déli falának egy szakaszát.

A kutatás során napvilágra kerültek a kívülről támpillérekkel támasztott, sokszögzáródású szentély alapfalai. A falakat általában kevésbé a járószintek alá bontották le. Több kidőlt faltömb is a falak között, illetve a falak felett hevert. Előkerültek a templom padlójának erősen hiányos részletei. Úgy tűnik, hogy a padló jelentős részét a teljes pusztulás idejére már eltávolították. A nagyméretű, kidőlt faltömbök gátolták meg, hogy az előző évben észlelt korábbi templomszentély falait tovább kutathassuk. Ennek csupán nyugati vége tűnt elő az északi oldalon.

A feltárás különlegessége volt a templom alapkövének megtalálása a szentély keleti falának alapozásában. A templom tengelyében, az alapozás legalsó kősorának szintjén, a külső oldalon kváderkövet helyeztek el. Ennek a kifelé néző oldalán, egy téglalap alakú hasáb formájú, kiemelkedő felületen négy betűt és köztük szóelválasztó jeleket faragtak ki gótikus minuszkulákkal: „o · s · o · p”. A kő alá közvetlenül ezüst dénárokat (34 darab, Redwitz Miklós szőrényi bán veretei, 1429–1432) és egy velencei arany dukátot (Andrea Dandolo dózse, 1343–1354) szórtak a Zsigmond-korban.³ Az európai összehasonlításban is ritka emléket a 15. század elején megnagyobbított és újjáépített szentély építésének kezdetekor helyezték el.

A kolostor ásatását 2018-ban a templom hajójának kutatásával folytattuk. A 2015-ben, az északi kolostorszárny pincéjében kijelölt, 2 méter széles kutatóárkot (1. árok) meghosszabbítottuk dél felé, keresztülvezetve azt a kolostornégszög udvarán és a templom hajóján, mintegy 20 méter hosszúságban, három szakaszra tagolva (8–10. árok). Egy további 2 méter széles kutatóárkot nyitottunk erre merőleges irányban, nyugat felé, a templom tengelyében, hogy a hajó nyugati záródását is megtalálhassuk (11. árok).

Feltártuk a templomhajó északi és déli alapfalait, illetve a déli fal mellett egy mellékoltár erősen rongált alapozását. Megállapíthattuk, hogy a templomhajó belső szélessége mintegy 10,6 méter. A hajó nyugati lezárására, a 11. árok nyugati végében, egymáson fekvő, két nagyméretű, bélétes ívkő utalt, amely minden bizonnyal a templom nyugati bejáratához tartozhatott.

A két kő kiemelése, nagy méretük miatt, egyelőre nem volt módunk, és ezért a további bontást, így a hajó nyugati falának feltárását fel kellett függesztenünk. A hajóban és a kolostorudvaron, közvetlenül a templomhajó falának külső oldalán melléklet nélküli, a templom

tájolásával egyező irányítású temetkezések is előkerültek. A kolostorudvarban kerengőfolyosónak nem találtuk nyomát. A templomtól délre a kolostort megelőző késő Árpád-kori településrészlet látott napvilágot, néhány gödörészlet és talán egy kemence hamuzó gödre. Az itt talált kerámiák a 13. század vége és a 14. század első felére, tehát a kolostor alapítására és az azt követő néhány évtizedre keltezhetők. Az ezévi leletek közül különös figyelmet érdemel egy 14. századi bronz feszület, amelyet fémkeresővel az északi szárny pincéjének déli fala mentén találtunk.

2019-ben befejeztük a szentély feltárását a déli oldal 2017-ben elmaradt részletének pótlásával (13. szelvény). A templomhajó nyugati végénél először a 11. árok déli oldalán nyitottunk egy 4x4 méteres szelvényt (12. szelvény), hogy a hajó nyugati falát megtaláljuk, majd ugyanebből a célból a 11. árkot szélesítettük ki 2 méterrel északi irányba (15. árok). A 2016-ban feltárt sekrestye északi oldalán is dolgoztunk, ahol a fák között 2 méter széles, kelet–nyugati irányú kutatóárkot nyitottunk a feltételezett káptalanterem területén.

A szentély eddig hiányzó falrészletét kiástuk és dokumentáltuk, illetve feltártuk az előtte, a déli oldalon fekvő falomlást. Ez fekvését és irányát tekintve összefügghetett a 2014-es első kutatóárkokban feltárt, kidőlt falszakasszal. Egy támpillér kváderkövei és faragott vízvetője kerültek napvilágra az omladék itt feltárt részletében. A szentély belsejében egy, a templomot megelőző, kör alakú beásást bontottunk ki részlegesen, amelynek a függőleges oldalfalai esetleg kútra utalnak.

Megtaláltuk a hajó nyugati falának alapozását a 15. árok középtáján. Ezáltal mérhetővé vált a templom teljes hossza, amely így mintegy 26 méter. A káptalanterem megismerését célzó árokokban eredeti helyzetben fekvő, erősen szétfagyott állapotú téglapadló került napvilágra. A padló keleti irányban anélkül ért véget, hogy lezárását megismerhettük volna, ezért egyelőre kérdéses, hogy hol húzódnak a helyiség keleti fala.

A tanszéki ásatások hat éve alatt elvégzett munkák során megismerhettük a Mindszent pálos kolostor pontos fekvését, szinte teljesen feltártuk a templom szentélyét, és kutatóárkokkal tisztáztuk a hajó méreteit, valamint a kolostor észak–déli kiterjedését. A kutatások nagy vonalakban igazolták Guzsik Tamás alaprajzi rekonstrukcióját, amelyet a kolostor felszíni nyomai alapján az 1970-es években szerkesztett. A további tanszéki ásatások remény szerint segítenek még jobban megismerni az elpusztult kolostor emlékeit. Az elért eredményeket a balatonszemesi Magtárban látható „Pálosok Balatonszemesen” kiállításon tekinthették meg minden évben az érdeklődők. A közeljövőben szakdolgozat foglalja össze az eddigi ásatási eredményeket (Balatincz Anna hallgató munkája), az éremanyagot Varga Máté dolgozza fel.

Közreműködő munkatársak: Lóki Róbert és Lókiné Kis Szabó Eszter, valamint a PPKE Régészeti Tanszék hallgatói.

3 Az érme meghatározását Varga Máté végezte el.

Bárdudvarnok – Barát-domb (19591)*Molnár István és Aradi Csilla*

Somogy megye egyetlen premontrei prépostsága a mai Bárdudvarnok határában állt egykor. A középkorban kaposfőiként vagy szentbenedekiként említett monostort 1252-ben alapították, a török korban pusztult el, maradványait a 18–19. században hordták el. 2014-ben, 2015-ben és 2016-ban a monostor templomát és a benne lévő sírokat, 2017-ben a templomhoz csatlakozó sekrestyét és a templom melletti temető egy részletét tártuk fel. Ahogy az előző években, 2019-ben is a Nemzeti Kulturális Alap pályázatán nyert összeg és Bárdudvarnok Önkormányzata által biztosított önrész fedezte az ásatás költségét.

Az eddigi feltárások alapján 1252-től egy nagyméretű, a támpillérekkel együtt 24×14,5 méter nagyságú, három hajós, nyugati toronypáros, egyenes záródású, boltozott szentélyű templom épült meg. Egy kisméretű oltáralapot és egy ledöngölt padlót is ehhez a korai időszakhoz kapcsolhatunk. Az építkezés előtt a domb nyugati felét levágták és egy nagyobb felületet egyenesre alakítottak. A legkorábbi időszakban még egy könnyű szerkezetű építmény állhatott a templom mellett, de viszonylag hamar megépülhetett a templom szentélyéhez délről csatlakozó sekrestyéje. Leghamarabb a 14. század közepén-végén a templomot átépítették. A templomhajó nyugati részét egy alapfalal leválasztották, és a nyugati homlokzatát masszív támpillérekkel támasztották meg. Karzatot és feltehetően nagyobb nyugati tornyot alakítottak ki. A templomot három hajóra osztó pillérek tartó belső sávvalapokat szélesítették, a templomhajót is beboltozhatták. A korai templom padlóját valószínűleg a nyugati rész átépítésével egy időben megemelték, egy nagy, U alakú oltár és egy belső szószék is készült. A legkésőbbi időszakban a templom padlóját újra megemelték, ekkor a sekrestye is újabb padlót kapott, ráadásul belül megvastagították falait is, talán emeletet építettek rá. (A feltárások összesített alaprajzát ld. 1. ábra.) A templom plébániaként is működhetett, mellé temetkeztek is. Lehet, hogy a kezdetektől, de legkésőbb a 14. század második felében már biztosan templom körüli temető működött mellette. A dombtól nyugatra futó patakon halastavat alakítottak ki, ennek nyoma még megtalálható a területen.

2019-ben elsősorban a prépostsági épületek megtalálása volt a célunk. A szelvényeinket így a korábbi feltárások területétől délre és keletre nyitottuk. Egy 1,5 méteres védősávot el kellett hagynunk, mert a korábbi, 3 méter mély szelvényekbe visszatemetett laza föld mellett nem volt biztonságos dolgozni. A szelvényekben a templom melletti temető sírjain kívül több falmaradványt és kemencéket is találtunk.

A 277. számú alapfal-szakasz 100 cm széles volt, habarcsba falazott téglákból készült (III. t. 6.). A sekrestye déli végétől 10 méterre találtuk meg, 5 méter hosszan volt követhető, északra és délre is kifutott a szelvényből. Egy épület keleti falát bontottuk ki, mely feltehetően a sekrestyével (és a templom szentélyé-

vel) egy vonalban lehetett, de nem csatlakozott ahhoz. Sajnos északi végét, a fal befordulását, nem találtuk meg, ez a két szelvény közötti feltáratlan területen is lehet, de sírok is eltüntethették.

A fal a prépostság korai épületének része lehet. Nagyon korán, feltehetően a 14. században, esetleg a 15. század elején, elpusztulhatott, talán a templom első átépítéskor hagyták fel, az átépítést megelőző részleges pusztulás áldozatául eshetett. Az épületet nem újítták meg, a felmenő falait elhordhatták, és ezen a területen is temetkezni kezdtek. A fal maradványainál magasabban talált, és egy, a falat romboló sírt is felülrétegző két kemence (278, 287. strat) arra utal, hogy a terület később egy időre a kolostori udvar részévé vált, mielőtt újra a temető része lett.

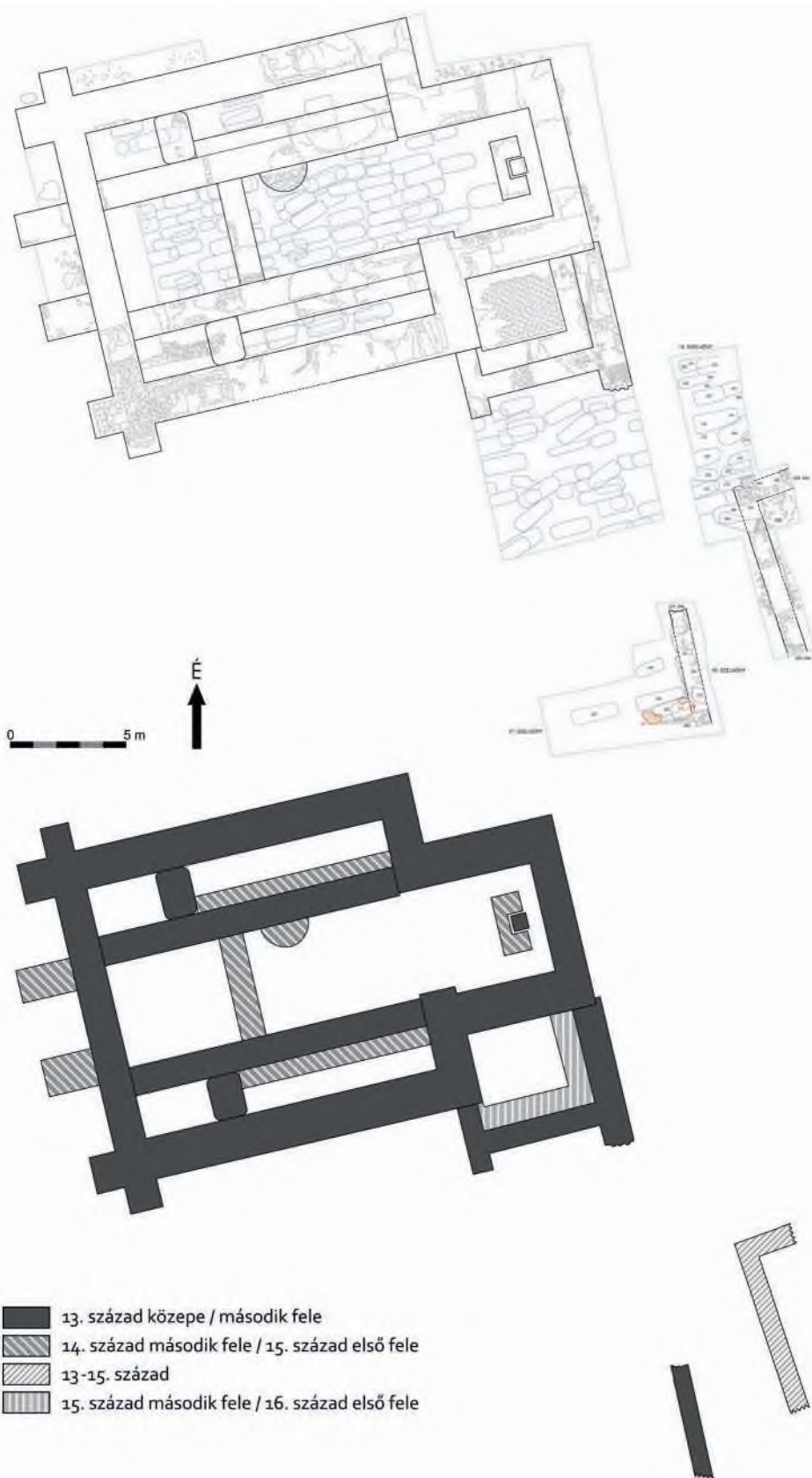
Egy másik alapfal (255. strat.) az előzőtől (valamint a templom és a sekrestye keleti falának vonalától) 3,5–4 méterre, keletre volt. Agyagba tett téglasorokkal alapozták. Elképzelhető, hogy valamilyen támfal vagy kerítőfal alapozása lehetett, de a legvalószínűbb, hogy a prépostsági épületekhez tartozott. Az északnyugati sarkát és nyugati falának egy szakaszát bontottuk ki. A sekrestye délkeleti sarkától 6,5 méterre indult. A fal mellett az alapárkot tégladarabokkal töltötték fel és úgy látszik a helyiség belsejét is megalapozták. Az épület nem párhuzamos a többi fallal, az alapozás szerkezete sem hasonlít azokra. Nem egyszerre készült a 277. falhoz tartozó épülettel, lehet, hogy részben egy időben álltak, de időben követhette is azt. Az épületet még a monostor működése közben felhagyták. A temető késői sírjai metszik, az északi (a temető sűrűjébe eső) részét több rétegben, máshol csak ritkán.

A sekrestye déli falától 15,5 méterre délre egy magasan induló, habarcs nélkül földre tett tégladarabokból készült alapozást találtunk. Ráépült a 277. falra, a 278. és 287. kemencékre. Biztosan a késői időszakban készült, amikor a járószint már jóval magasabban volt. Lehet valamilyen kerítőfal vagy egy (elég gyengén megépített) épület része, de ezt is beásások, sírok rombolták.

Mivel egyik általunk talált épület sem használták már a késői időszakban, továbbra sem tudjuk, hogy ebben az időben hol laktak a szerzetesek. Ekkor a sekrestyére egy emeletet építettek, talán itt alakították ki új lakóhelyüket.

A feltárás során a templom melletti temető újabb 36 sírját, illetve sírrészletét tártuk fel. Ezek egy tipikus templom körüli temető képét mutatják számos gyereksírral. Ebben az évben is szép leleteket, egyebek mellett pénzeket, könyvveretet (I. t. 9.), öv- és ruhacsatokat (I. t. 10.), pártamaradványokat találtunk. A leletanyagból kiemelkednek a 291. sír szép fátyoltűi (I. tábla 1–8.).

A feltáráson a Rippl-Rónai Múzeum munkatársai közül Molnár István régész, Balla Krisztián, Cserép Tamás, Nyári Zsolt, Papp Zoltán, Stunya Péter vett részt, köszönjük Kovács Gábor önkéntes munkáját.

1. ábra. Bárduvvarnok, a feltárások összesített alaprajza (2014-2017, 2019) és a monostori templom építési fázisai.

Iharosberény – Régi Temetői-dűlő (89313)*Molnár István*

A mai Iharosberény (a középkorban Berény) régi templomát 2015-ben, a helyiek kérésére és segítségével végzett terepbejárás során azonosítottuk a mai településtől keletre, a Régi temetői-dűlőben. A település önkormányzata 2016-ban georadaros felmérést készíttetett a területen, majd ennek eredményei nyomán 2018 nyarán és 2019 novemberében régészeti feltárást végeztünk (III. t. 4.). A feltárási költséget a Nemzeti Kulturális Alap pályázatán nyert összeg fedezte, amelyhez a szükséges önrészt Iharosberény önkormányzata bocsátotta rendelkezésünkre, emellett mindkét évben egyéb támogatást is nyújtottak.

2018-ban a templom északnyugati részét, a tornyot, a hajó északi kétharmadát (1–2. szelvény) valamint a szentély északkeleti részét (3. szelvény) és a szelvényekbe eső sírokat tártuk fel. 2019-ben a 4. szelvényünkben kibontottuk a torony és a templomhajó déli falait. A hajó harmadában nem volt időnk a sírokat kiásni, de a templomhajó alapárka alattiakat kibontottuk. Az 5. szelvényünkben a szentély déli alapfalait, valamint a szentély déli, délkeleti részén lévő sírokat tártuk fel. A 6. szelvényen a szentély északi falának hiányzó részét kutattuk.

A templom romos falait az újkorban kitermelték, jórészt az alapárkából is kivésték a habarcsba tett téglákat. Sajnos a szántás teljesen átforgatta a területet, ráadásul a domb lepusztulása is megsemmisítette a korabeli talajszintet. Egykori járósíntnek, padlónak így nem maradt nyoma.

A feltárások során két templom maradványát találtuk meg. A korábbihoz 1,7–2 m széles, sorokba rendezett téglákból, tégladarabokból és ledöngölt agyagból készülő alapozásokat kapcsolhatunk. A téglák 5,5–6×15×23,5 cm nagyságúak. 2018-ban a későbbi épület hajójának északkeleti részén került elő ilyen alapfalszakasz, itt a ledöngölt agyagrétegben egy helyén maradó téglák és egymástól 15–20 cm-es fehér csíkok (a ledöngöltéskor keletkező réteg) is megfigyelhetők voltak. A későbbi épület szentélyén belül is találtunk egy hasonló alapozást, a ledöngölt rétegen itt 2–3 agyagba tett téglasor is megmaradt. A két alapfalmaradvány alapján egy kb. 15 m hosszú, egyenes szentélyzáródású templomot valószínűsíthetünk, amely a georadaros felmérésen is kirajzolódni látszik. A későbbi, gótikus szentély 2019-ben feltárt déli és középső részét teljesen szétásták a sírokkal. Itt nem volt egyértelmű nyoma a korábbi épületnek, mindössze a sírok között néhol megmaradt keményebb, ledöngöltnek tűnő rétegek utalhatnak rá.

2019-ben a 6. szelvény északi részén, a gótikus templom szentélyének indulásánál álló támpillértől északra, északnyugatra találtuk meg a korábbi épület egy újabb részletét. A támpillér kiszedett alapfalainak oldalában látszott a támpillér ásásakor rombolódott alapfal, amelyből 6–7 téglasor és a közéjük döngölt agyagos sávok maradtak meg. A korai templomhoz tartozó három falszakasz csak úgy illeszthető össze, ha északra három torony esetleg sekrestye csatlakozott az épülethez.

Az épület kora az Árpád-koron belül nem meghatározható. Megmaradt alapfalai az általunk feltárt részen nem metszenek semmit, ugyanakkor nagyszámú későbbi sír és a gótikus templom szentélye is rombolta ezeket. Több olyan sírt is találtunk, amelyeket már a gótikus templom falai sértettek, ezek bizonyosan a korai templom mellé lettek ásva. Mivel a későbbi templom északi fala a korábbi épülethez igazodik, valószínű, annak maradványai még valamennyire álltak utóda építéskor.

A későbbi templom (2. ábra) alapozásában alul 20–30 cm vastag keményre döngölt réteg, ezen pedig habarcsba rakott téglák voltak. A téglák mérete: 6–6,5×14,5×24 cm. A falak alapárkai 1,1–1,3 m szélesek, 40–100 cm mélyen maradtak meg, különösen a szentélynél maradt kevés belőlük. Az épület alaprajza csekély maradványából is jól kiserkeszthető. A hossza a támpillérekkel együtt 29,5–30 méter. Négyzet alapú nyugati tornya volt, amelynek a beltere 2,2×2,2 m-es. Sarkainál, a falak meghosszabbításában, két-két kb. 1 m hosszú támpillér épült. Az épület nyugati falát a sarkain erősítették egy-egy ferde helyzetű, 1,5×1,2 m-es támpillérral. A templomhajó beltere 12,6 méter hosszú. Támpillérei a sarkokon lévőknél kívül nem voltak, feltehetően nem volt boltozva.

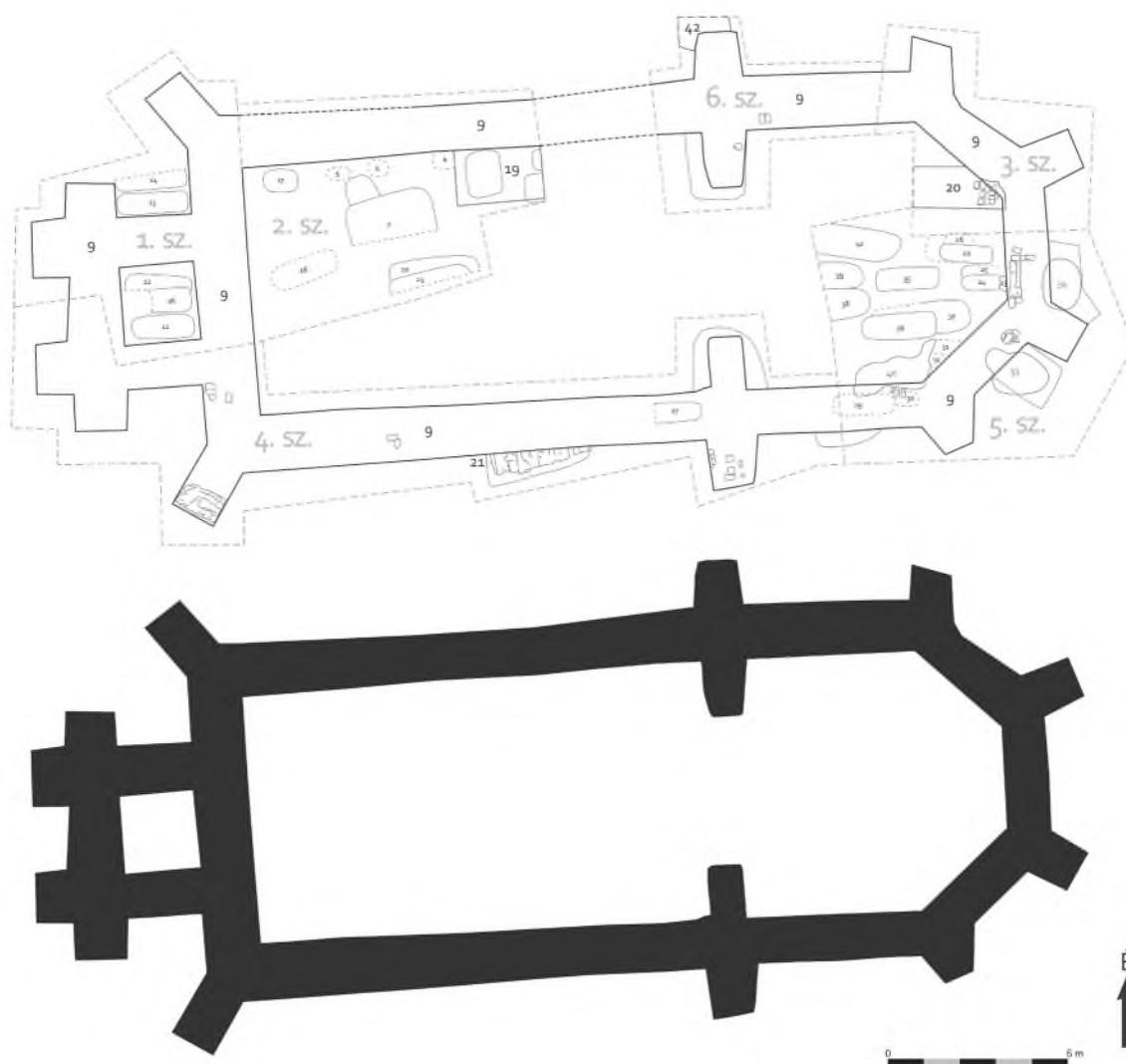
A boltozott szentély a hajóval megegyező szélességű, a nyolcszög három oldalával záródott. Kezdetét északi és déli oldalon egy-egy 1,5–1,6×1,6 m-es támpillér jelzi. Ezekkel szemben a belső oldalon 1,6 méter hosszú, 1–1,2 m széles diadalív alapozások voltak. Megfigyelhető, hogy főleg a hajó felőli oldalon szélesebben volt a talaj mozgatva és törmelékeny réteggel feltöltve. Lehetséges, hogy csak a falak kiszédését végezték pontatlanul, de a hajó keleti sarkainál álló mellékoltárok alapozására is gondolhatunk.

A szentély beltere a diadalív belső oldalától számítva 7,2 méter. A szentély végénél már erősen lepusztult a felszín, ráadásul későbbi beásások is rombolják a területet. Az megállapítható, hogy a szentély sarkainál állt 1–1, összesen 4 db egy méternél hosszabb támpillér.

Az épület téglából épült, de néhány faragott kőtöredék arra utal, hogy feltehetően a nyílászáróknál, belső berendezéséhez köveket is használtak. Több idomtéglat is találtunk, amelyek a pillérek közül vagy a boltívekből származhatnak.

Az új templom már gótikus stílusú volt, de támpilléreit csak a torony és a nyugati homlokzat illetve a boltozott szentély megerősítésére használták. Ezek alapján a 13. század utolsó harmadára, a 14. századra, a hospesek berendezkedése utáni időszakra is keltezhetnénk. Talán szokatlanul nagy mérete mond ennek ellent. A templom mérete, arányai és alaprajza nagyon hasonlít a közeli Csurgó középkori eredetű templomára, attól csak a szentély támpillérei különböztetik meg.

A feltáráskor számos helyen találtuk meg későbbi megerősítés nyomát. Az északi hajófal közepén a megerősítés habarcsos téglasorokból áll, sekélyebb a templom alapozásánál. A szentély végénél a támpillérek között is beásások árulkodnak kései megerősítésről. Egy újkori jezsuita keggyérem bizonyítja, hogy a temetőt az újkorban is használták.

2. ábra. Iharosberény, a templom alaprajza.

A plébániatemplomot 1334-ben a pápai tizedjegyzékben említik. Kérdéses, hogy ekkor melyik épület állt. A település neve „Beryn”, azaz Berény, ami korai falura utal. A forrásokban azonban csak az 1260-as években tűnik fel, amikor az érkező hospesek kiváltságait ismertetik, majd erősítik meg. Gondolhatunk a település (tatárjárás kori?) részleges vagy teljes pusztulása utáni újratelepülésére, ami jól megmagyarázná az új templom építését is.

A templomban összesen 31 sírt bontottunk ki. A leletanyagból a kerámiatöredékek mellett több érmét, könyvcsatot, könyvvereteket, öv- és ruhacsatot, övvereteket, pártamaradványokat, harangdarabokat, újkori kegyérmet említhetünk meg (l. t. 11-14.)

A feltáráson a Rippl-Rónai Múzeum munkatársai közül Molnár István, Nyári Zsolt, Stunya Péter, Papp Zoltán, Balla Krisztián, Cserép Tamás vett részt. Köszönjük Józsa Tibor, Varga Sarolt, Eröss Borbála értékes segítségét.

Zamárdi-Rétiföldek (20408)

Balogh Csilla

2015-óta végezzük a Zamárdi-Rétiföldek lelőhely nagy kiterjedésű avar kori temetője északnyugati, beépítetlen részének kutatását, a 2015-ben megnyitott szelvényünk folyamatos, kelet felé bővítésével. 2018–2019-ben, 1558 m² területen, 144 új régészeti objektumot tártunk fel, és a temető északi szélénél húzóódó, többszörösen megújított, 2380. sz. árok újabb szakaszát is megtaláltuk. A feltárt 129 avar kori temetkezés mellett 4 La Tène-korú sír és 10 középkori településobjektum (gödrök és árkok) is előkerült. Ez utóbbiak az avar kori temető közvetlen északi szomszédságában elterülő, nagy kiterjedésű, középkori Zamárdi falu objektumai.

A 2017-ben előkerült, a 7. század 2–3. negyedében létesült, 60–70 sírból álló, Meroving jellegű leleteket tartalmazó sírcsoport újabb temetkezései váltak ismerté.

Ez a sírcsoport a temető északnyugati, a 7. század legvégétől a 8. század végéig használt részébe ékelődött be. 4 újabb ló-ovos sírpár került feltárrásra. A lovak és a lovasok sírjai is mind rablottak voltak, ennek ellenére a sírokból a lószerszámzat fémveretei, a veretek, a szíjvégek és a szíjak találkozásait fedő nagyobb rozeták, valamint a férfiak övét díszítő veretek — ha nem is bolygatatlan helyzetben, — szinte mind előkerültek. Különösen a lovak mellett volt feltűnő a vastárgyak hiánya, noha a lovak pofájánál és a bordákon látható elszíneződések egyértelműen utaltak arra, hogy eredetileg a zablá és a kengyelek is a sírba kerültek. Ebből a megfigyelésből talán nem elhamarkodott levonni azt a következtetést, hogy e sírok feldúlásának elsődleges célja a használható vastárgyak megszerzése volt. A ló-ovos sírpárok körül elhelyezkedő női és a gyermek sírok között több bolygatatlan is akadt. E sírokból felhúzott lemezgömbös fülbevalók, torquesek, az övet és az övről lelógó szíjakat díszítő veretek, öntött bronz korongok és mindennapi használati eszközök kerültek elő.

A 2672. női sírban, a koponya mellett, bronzcsat, vaskarika és vaskés feküdt egy kupacban (III. t. 3.). A szokatlanul nagyméretű, 240 cm hosszú és 140 cm széles gödör közepén 210×100 cm-es, fával bélelt sírkamrát alakítottak ki. Ebbe helyezték el a deszkából összeállított 180×55 cm-es koporsóládát, melyet vasalásokkal szereltek össze. A koporsóban nyugvó fiatal nő fülében filigrándíszes, felhúzott lemezgömbös fülbevalók voltak, nyakát okkersárga és barna színű, apró köles méretű gyöngyökből álló rövid nyaklánc díszítette, melyek monotonitását néhány darab apró gömb alakú, matt fekete színű, fehér pöttyrátétes gyöngy törte meg. Jobb csuklóján öntött, tokosvégű bronzkarpereret viselt. Ruházatát a derekán bronzcsattal záródó öv fogta körbe, melyről bal oldalon, rövid, két téglalap alakú verettel díszített, vaskarikában végződő rövid szíj lógott le. A karikáról lógott egy fatokban lévő apró vaskés, egy vaskulcs és egy öntött, áttört bronzkorong. A bronzcsattal záródó övet, a ráfüggesztett fatokba elhelyezett késsel együtt emlékként vagy „ajándékként” helyezhette el a koporsóba a fiatal nő egy közelebbi férfi hozzátartozója.

Hasonló jelenségről lehet szó a temető két másik sírja (447. és 2144. férfisírok) esetében is. A 447. sírban⁴ ugyancsak vasalásokkal összeállított koporsóba temetve férfi maradványait találták, erre utal ezüst lemezből préselt, Fönlak-típusú veretekkel díszített öve. A jobb térde mellett egy vastag ezüst huzalból készített, hurkos-kampós záródású nyakperec feküdt. Ez az ékszer-típus a korszakban női és gyermeksírokból ismert, férfiak nem viselték, ráadásul a sírban nem viseleti helyzetben került elő. Elképzelhető, hogy ebben az esetben az elhunyt férfi mellé női hozzátartozója helyezte el ékszerét, összetartozásuk, kötődésük jeleként. A 2144. teljesen feldúlt és kirabolott férfisír északi hosszoldalának közepe táján, a sírfalban, egy 50 cm széles és kb. 15 cm mély gödörben női viseleti tárgyak, gyöngyök, nagyobb csontgyöngy(?), 2 db stylus, fogazott szalagfonatos

szíjvég, bronzlánc, valamint kisebb vaskés, vaskarika és két, egymásba fűzött bronzkarika volt. Feltevésünk szerint e sír esetében is „ajándékcsoomagról” lehet szó.

A 2018–2019. évi ásatásunk talán legszebb lelete a 2676. sírban nyugvó fiatal nő derékóvéről lecsüngő ezüst lemezből készített, egyedi díszítésű tűtartó (3. ábra). Ezen kívül a sírból négy, egészen nagyméretű öntött bronzkorong, csecsebecseként felfüggesztett csörgő és egy letört tűszerkezetű, ló alakú római fibula került elő. A lemez-tűtartó kevésbé elterjedt az avar korban, korábban csak a Várpalota-Gimnázium 208. sírjának lemez tűtartója volt ismert,⁵ a legtöbb darab eddig zamárdi sírjaiból került elő.⁶ Döntően kora avar kori, részben germán jellegű leletkörnyezetben voltak használatban, germán típusú bronz- és vascsatok, csontfésűk, lábbeli garnitúrák, len- vagy kendertörők mellett antik eredetű fülbevalók, római kori edény, haj- vagy fátyoltűk, bizánci bronzláncok, rátétdíszes színes gyöngyök és egybeöntött kis bronzcsatok társaságában kerültek elő. A 2676. sírből előkerült tűtartó anyaga jó minőségű ezüst, préselt díszítése sodrást utánozó szálakból álló hálómustra (3. ábra a.). A tűtartónak csak az előlapja került elő, a hátlap valószínűleg a sír bolygatása során pusztult el. Különlegessé teszi ezt a tűtartót, hogy közvetlenül mellette előkerült egy rövid, tömzsi, kétlapú ezüst kisszíjvég is, melynek mintázata és szélessége a tűtartóéval megegyező, ami összetartozásukra utal. A szíjvég fel volt szegecseelve két, elkapált fejű bronzszegeccsel, elképzelésünk szerint egy szélesebb textil- vagy bőrszalagra, amibe egykor a tű vagy tűk bele voltak szúrva. Ezen a szalagon – a csont és vaslemez tűtartókhöz hasonlóan – a lemez tűtartó lefelé mozgatásával férték a tűhöz (3. ábra b.). Végül az is megjegyzendő, hogy ez a különleges tűtartó az ismert példányok közül a legfiatalabb lehet, négy nagyméretű, áttört bronzkorong, egy arcos bronzcsörgő, egy lovacska formájú római fibula társaságában került elő. Díszítése hasonló a 751. és 1209. sír nagyszíjvégén és ívelt oldalú négyszögletes veretén láthatóhoz, melyek öntött indás bronzcsat és indás tokos kisszíjvég társaságában kerültek elő, s a 8. század elejére keltezhetők.

A 2019. évi feltárrás során a temetkezési szokásokkal kapcsolatosan a temetőben eddig nem dokumentált, új sírkonstrukciókat figyeltünk meg. Egymás közelében 8 füles sírt tártunk fel. Ezek olyan aknasírok, melyek hosszoldalaiban, a sírok aljától 60–90 cm magasságban egy vízszintesen futó vájatot alakítottak ki, melyek a koporsó vagy a halott fölé fedékként elhelyezett deszkák megtartását szolgálták (III. t. 1.). Egyes síroknál ezeken túl cölöplyukak is előkerültek a sírok sarkaiban és a hosszoldalak mellett; az egykor ezekben álló cölöpek feltehetően a koporsófedél stabilitását növelték.

A 2703. aknasírban az egész avar kor viszonylatában különleges és egyedi sírkonstrukciót dokumentáltunk. A nagyméretű, mély aknasírban, a sír aljától 70–80 cm magasságban, a hosszoldalak falában, egymással szemben, 2–2 nagyméretű lyuk fúródott a falba. Feltételezésünk szerint ezekbe egykor igen nagymé-

4 Bárdos–Garam 2009, 66, Taf. 50; Bárdos–Garam 2014, 105, Taf. 224.

5 Erdélyi–Németh 1969, XVIII. T. 10.

6 Röviden a temető lemez-tűtartóiról lásd Garam 2018, 237.

3. ábra. A 2676. sír lemez-tűtartója és rekonstrukciója Zamárdiból.

retű fahasábokat rögzítettek (III. t. 2.). A lyukak formája alapján a gerendák hasábosra voltak megmunkálva, erre utalt a sír északi falában lévő lyukak szabályos formája. Másik végük talán tompára faragott volt, mert a déli fal lyukai szabálytalan, ovális nyílásúak voltak, s befelé erőteljesen szűkültek. Ezek a gerendák is vélhetően fából készített fedél rögzítésére szolgáltak.

Ehhez valamelyest hasonló sírkonstrukciót a Csákberény-orondpusztai temető 2019. évi ásátásán figyeltek meg, a 475. sírban,⁷ ott azonban további, a sír sarkaiban megfigyelt cölöplyukak is voltak, melyek alapján a sírgödörbe megépített gerendavázis „halotti házat” rekonstruáltak. Zamárdiban talán valami egyszerűbb konstrukcióról lehet szó.

A továbbra is tanácsadás keretében folyó kutatási program a Zamárdi Önkormányzat támogatásával, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézetének és az Isztambul Medeniyet Egyetem Művészettörténeti Tanszékének közös kutatási projektje, amely a Kaposvári Múzeummal együttműködve valósul meg. A feltáráson az intézetünk hallgatói mellett a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszéke és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Intézete valamint több törökországi egyetem régészet szakos hallgatói is közreműködtek. A feltárt sírok embertani anyagát T. Rendes Katalin antropológus, az állatcsontokat Nyerges Éva Ágnes archeozoológus határozta meg.

Megelőző feltárások, leletmentések, megfigyelések

Kaposmérő – Kossuth utca keleti vége (85819)

Németh Péter Gergely: Építés közbeni megfigyelés

A 2019. november 6-7-én elvégzett régészeti megfigyelés során, két objektumból származó leletanyagot lehetett gyűjteni. Az egyikből római kori és középkori, a másiktól római kori kerámiatöredékek kerültek elő. A dombtetőn vastag paticsos-faszenes réteg figyelhető meg, de csak jelenkori leletek kerültek elő, egy újkori épület lehetett itt. Munkatárs: Nyári Zsolt.

Kaposvár – Bánkútai lakótelep (35635)

Németh Péter Gergely: Építés közbeni megfigyelés

Kaposváron, a Bánkútai lakótelepen, az Árvácska u. 47. ingatlanon, mélygarázs építése közben, a 2018. július 12-én elvégzett régészeti megfigyelés során, 3 régészeti objektum került elő. Egy sekély gödöralj tartalmazott kevés számú, középkori oldaltöredéket és állatcsontot. A gödöralj mellett egy lelet nélküli, hasonlóan sekély gödöralj volt, míg a harmadik objektumot csak metszetben tudtuk megfigyelni, az objektum további része a szomszédos telek alá esik.

Két évvel korábban, a Repkény utcában, ugyancsak régészeti megfigyelés során, házalapban, objektum feltárás látszott, a közelében előkerült kerámiatöredék alapján szintén a középkorba keltezhető. A Bánkútai lakótelepen elvégzett régészeti megfigyelések tapasztalati alapján, a középkori telep a lelőhely ÉNY-i részére, a magasabb domboldalra koncentrálódik. Munkatárs: Cserép Tamás.

Kaposvár – Kisgát (43488)

Németh Péter Gergely: Építés közbeni megfigyelés

Az Apáczai Csere János u. 27. számú ingatlanon, lakóház építése közben, régészeti megfigyelés során, 10 régészeti objektumot sikerült dokumentálni. 2 objektumban a bronzkori, mészbetétes kultúra emlékménye került elő. Az egyik objektumból kevés kerámiatöredék és állatcsont, a másiktól mészbetétes díszítésű, nagyobb edények darabjai kerültek elő. 3 objektumban római kori (2–3. század) kerámiatöredékek voltak, több díszített darab is előkerült. 5 objektum nem tartalmazott leletanya-

⁷ Szűcsi 2019, 112.

III. tábla.

1-3 Zamárdi–Rétiföldek: 1-2. Sírkonstruciók nyoma a 2703. és a 2705. sírban. 3. A 2672. sír részlete: az „ajándéksomag”. 4. Iharosberény–Régi temetői-dűlő: A feltárásról két év során készült drónfelvételek összeillesztve, a templom körvonalának rajzával. 5. Karád középkori templomának maradványai a mai templom belsejében. 6. Bárdudvarnok–Barát-domb: A korai prépostsági épület alapfalának maradványai.

got, vélhetően az őskori vagy a római kori telephez tartoztak. Munkatárs: Papp Zoltán és Szabó Domán.

Karád – Katolikus templom

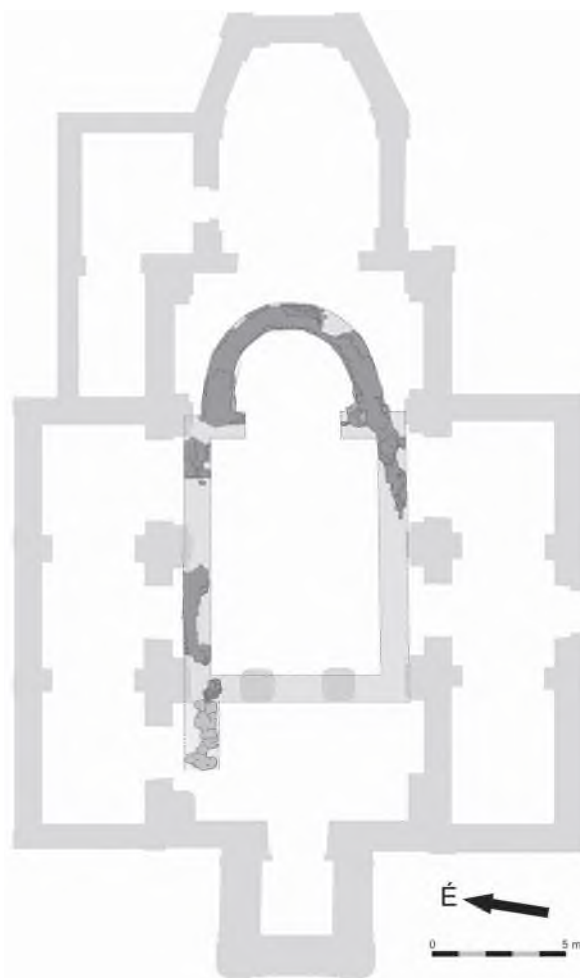
Molnár István: Építés közbeni megfigyelés

2018. elején régészeti megfigyelést végeztünk a karádi katolikus templom felújítási munkálatainál. Január 17-én a felszedett padló alatt egy rövid, kb. 40 cm-es falszakaszt észleltünk, amely a középkorban itt álló templom maradványának bizonyult. Másnap folytatták a templom padlójának leszedését, ekkor a félköríves apszis alapfalának nagyobb szakasza vált láthatóvá. A meglévő falszakaszok megtisztítása után, 1–2 ásónyom mélyen leásva kerestük a falak folytatását. Bár rendszer feltárásra nem volt módunk, legalább a korábbi épület hozzávetőleges alaprajzát szeretnénk volna megismerni. Két helyen leástunk a falak mellett, hogy az alapozást is dokumentáljuk. Abban a mélységben, ahol kutathattunk, a szentély fala viszonylag jól megmaradt, és a hajó északi fala is többé-kevésbé követhető volt, de a déli falnak csak a keleti szakaszát találtuk meg. A templom nyugati falából is csak egy induló falcsonk maradt, mivel a mai karzat pilléreinek vonalába esett, és legkésőbb a 18. században megsemmisült.

Valamikor az Árpád-korban egy félköríves szentélyzáródású, egyhajós templom épült. Az épület 14,5 méter hosszú és 8,3 m széles volt, a szentélyének hossza 4–4,2 méter. A szentély falai körülbelül 1-1 méterrel (falnyi távolsággal) bentebb indulnak a hajónál. A szentélynél és a templomhajó északi falának keleti szakaszainál a 90–100 cm széles felmenő falból is megmaradt 1–3 téglasor, amin a belső meszelés nyomai is látszanak. A valamivel szélesebb alapozás is habarcsba rakott téglasorokból áll, 85 cm, 9 téglasor mély. A szentélyben az egykori szárazon rakott téglapadló maradványait is megtaláltuk (III. tábla 5.).

A templomot még a középkorban nyugat felé bővítették. Az északi téglafallal egy vonalban habarcsba tett kövekből készült, 80–90 cm széles, 90 cm mély alapozást találtunk. A felhasznált kövek 20–50 cm nagyságúak, nem faragták meg őket. Mivel a felmenő falnak itt semmi nyoma nem maradt, nem tudjuk, hogy kőből vagy téglából készült-e? A hajót meghosszabbítva karzatot alakíthattak ki, de akár egy széles, nyugati homlokzatot elfoglaló torony is épülhetett. A nyugati bővítéshez tartozó fal 2,75 méter hosszan követhető, innen rombolja egy keresztirányú (valószínűleg 18. századi) alapfal, így eredeti hossza nem megállapítható. A templom délnyugati részén vékony, egyelőre nehezen értelmezhető, feltehetően barokk kori, falazott sírokhoz tartozó falszakaszok vannak, jórészt ezek ásásakor semmisítették meg a középkori templom délnyugati részét.

A 18. században még legalább részben állhattak a középkori épület falai, akár még többé-kevésbé használható állapotban is lehetett. Az új templom a régi köré épült (4. ábra). A mai padló kb. 30 cm-rel van magasabban a középkorinál, a falakat eddig a mélységig bontották vissza. A munkában részt vett: Molnár István, Cserép Tamás, Balla Krisztián, Papp Zoltán

4. ábra. Karád, a középkori templom kiserkesztett alaprajza, a mai környezetbe vetítve.

Somogyásmon – Marótpusztá (27037)

Gallina Zsolt és Gulyás Gyöngyi: Megelőző feltárás

A lelőhely Marótpusztá mellett, a Vári-dűlőben, egy észak-déli irányú magaslaton és annak keleti lejtőjén fekszik, a hagyomány szerint itt állt „Marót vára”. Marótpusztá helyén, a források szerint két falu, Kismarót és Nagymarót feküdt, a 15. században a szakácsi pálos kolostor birtokában voltak. „Kis-Maróth”-nak 1433-ban Szent Adorján tiszteletére szentelt egyházát, 1436-ban plébániáját említik a források.⁸

A lelőhelyen 2000–2002 között és 2006-ban folyt megelőző feltárás, hogy területeket szabadítsanak fel agyagbányászat céljára, az ásatásokat finanszírozó Wienerberger Téglaiipari Zrt. számára. A feltárások vezetője Dr. Költő László volt. A korábbi feltárások során összesen 1008 objektum került kibontásra, dokumentálásra. Előkerült a kb. 30×30 m belső alapterületű, négy sarokbástyás földvár, ill. a földvár belső részén kialakított, 14–15. századi, téglából épített, nyugaton négyzet alaprajzú, 5×5 méteres, toronnyal ellátott, sekrestyés

⁸ Békefi 1907, 101.; Költő – Dobó 2004, 237.

IV. tábla.

1-4. Somogysámsón–Marótpuszta 1. Légifelvétel a feltárt területről. 2. Az egyik feltárt kút, közepén ácsolt faszerkezettel. 3. A temető részlete a palánk, és a délkeleti bástya megmaradt alapozó árkaival. 4. Az osszárium egyik bontási fázisa.

templom. A templom belső részéből és annak környékén feltárással került a temető is, melynek leletanyaga a 16. századra keltezhető. A megfigyelések alkalmával már akkor is jól látszódott, hogy a temetőt a későbbi sánc cölöprendszerre bolygatta meg. Az egykori Marót várának települése a vártól keletre helyezkedett el, az erődítményt a 16. században elpusztították, de a település lakott maradt. A már feltárt területek elhordásra kerültek, így a földvár nyugati része és az egykori templom is mára megsemmisült.⁹ A 2000-es években feltárt településobjektumok között kutak, nagyméretű gödrök, cölöphelyek/cölöpsorok, két árok, néhány kemence és két épület említhető meg.¹⁰

A 2017. évi kutatás az ismert lelőhely középső-keleti részét érintette. A szelvény igazodott a 2000-2002-ben feltárt templom, templomkörüli temető és földvár keleti széléhez. Északi irányból pedig a 2006. évi szelvény északkeleti szélét követte némi átfedéssel.

A megkutatott 5237 m² területen (IV. t. 1.) összesen 496 jelenséget tártunk fel, melyek közül 231 cölöphely és/vagy többtagú cölöpsor, 153 gödör, 73, a középkori temetőhöz tartozó váz vagy vázrészlet, 23 árok, 8 kút, 3 anyagnyerő gödör, két ún. gödörhulla, egy kemence, egy osszarium és egy épület(?) volt. A jelenségek késő középkoriak és török koriak (14–15. század és 16. század).

A 2017. évi feltárás során megtaláltuk a Költő László által húzott 2 m széles, észak-déli irányú kutatóárkot, mely a földvár keleti oldalának sáncárkát (1151. objektum) vágta ketté.

A földvartól keletre feltárt településobjektumok nagyon sűrűn, olykor egymást vágva kerültek elő. Ezek közül cölöpszerkezetes építmények, kutak, kisebb-nagyobb méretű gödrök, anyagnyerő gödrök, néhány keskeny árok, egy kemence és egy félig földbemélyített épület említhető meg. Több, 2,5–3 m átmérőjű, közel 2 m mély gödröt is feltártunk, a vízgyűjtő gödrök kisebb csoportokban helyezkedtek el, általában a kutak mellett. Négy kútnál találtunk faszerkezetet. Az egyikben (1165. objektum), kb. 1,5 m-re a nyelési szinttől, négy-szögletes alakban, élükön álló, egymásba csapolt deszkából készített keretet, kútbélést figyeltünk meg (IV. t. 2.). A többi kút esetében a fabélés deszkái másodlagos helyzetben kerültek elő. A nagy mennyiségű cölöplyukak között, esetenként, rendszert is meg lehetett figyelni. Jól látszódott, hogy a települést sokáig használták, a már felhagyott gödrök és cölöphelyek szélébe vagy azokra újabb objektumokat alakítottak ki.

A település objektumaiból nagy mennyiségű 16. századi kerámia került elő. A cserepek profilált peremű fazekakhoz, bögrékhez, pohár- és hagyma alakú kályhaszemekhez, fedőkhöz, tálakhoz és korsókhoz tartoztak, az egyik kútban egy ép korsót, egy másikban egész bögrét is leltünk. Néhány gödörből kerámia kehely talprésze is felszínre került. Főként a földvár sáncárkában (1503. objektum) zöldmázás, török kori

korsó- és fültöredékek is voltak. Az itt élők életmódjára, táplálkozási szokásaira következtethetünk az állatcsontokból, melyek között szarvasmarha, sertés, szárnyas, juh/kecske és kutya fordult elő. A lelőhely igen gazdag volt fémeletekben is. A legáltalánosabb vastárgy az egyélű, rövidebb vagy hosszabb pengével rendelkező kés, de találtunk vaspántokat, ajtópántokat és szegeket is. Jó néhány gödörből bronzpénzek, deformálódott bronzlemezek, ólomtárgyak darabjai, továbbá övcsatok is napvilágra kerültek.

A településobjektumok egyik vermében két, 185-190 cm magas felnőtt férfi bedobott vázát bontottuk ki, akik közel egy időben kerülhettek a gödörbe.

A település nyugati szélén megtaláltuk a földvár keleti oldalának széles kettős árokrendszerét (1129., 1151., 1196., 1503. objektum), a palánk (1270., 1449. objektum), a délkeleti és az északkeleti bástya még megmaradt alapozó árkanak (1262–1263. objektum) nyomait (IV. t. 3.).

Az egykori – mára elbányászott – templom keleti oldalán 2–3 rétegben egymásra temetett vázakat tártunk fel. Az elhunytak nyugat-keleti tájolásban, hátton, nyújtott helyzetben helyezkedtek el. A kartartásban több variációt is megfigyeltünk: mindkét kar az áll alá hajlítva; mindkét kar a hasra fektetve; a bal kézfej a szív fölé, a jobb kar a hason, ill. mindkét kar a combok mellé vagy a kézfejek medencére történő fektetése. Koporsóra az a néhány vasszeg utalt, melyet egy-két váz mellett leltünk. A több mint hetven temetkezés mellől alig került elő leletanyag. Két, 8–10 éves kislány koponyáját egykor bronzveretekkel ékített párta díszítette, továbbá két sírban bronz ruhakapocs, két másik sírban egy-egy vas övcsat, egy erősen bolygatott váz mellkasán pedig egy bronz ruhaveret volt. Az egyik pártás gyermek (1359. objektum) viszonylag gazdagabb mellékletekkel bírt, nyakába kásagyöngyökből fűzött láncot raktak, egyik ujját ezüst pántgyűrű díszítette, bal medencéjén pedig egy bronz övcsatot leltünk.

A 2017. évi feltárás alkalmával több építési/települési periódust tudtunk megállapítani, illetve tisztázni a feltárt árokrendszerek, a cölöpszerkezetes erődítés és a sírok időrendje alapján.

1. A legkorábbi lelethorizonthoz a 14–15. századi templom és a temető tartozott.¹¹ Ennek egy sajátos nyomát, egy ún. osszariumot is leltünk (IV. t. 4.). A korábbi sírok csontanyagát egy mély, kútszerű gödörbe helyezték, majd betemették. Az osszariumból (1447. objektum) közel 30 egyén maradványa került elő.

2. A következő periódusban, a török kor elején vagy azt közvetlenül megelőzően megépülhetett a földvár. Ehhez tartozott egy igen széles, még lepusztult állapotban is 5–6 m széles és 150–170 cm mély külső árok (1129., 1196. objektum).¹²

9 Reiszig Ede megemlíti, hogy „a hajdani falu helyéről több székért téglát hordtak el a különféle fegyvereket és egy keresztet” (Reiszig 94.)

10 Költő 2003a; Költő 2003b; Költő – Dobó 2004, 237.; Magyar –Nováki 2005, 127.)

11 Valószínűleg erre utal 1433-as és 1436-os említése „Kis-Maróth” Szent Adorján tiszteletére szentelt templomának (Békefi 1907, 101., Költő – Dobó 2004, 237.).

12 1548-ból Marót várát említik, abban az összefüggésben, hogy Nádasy Tamás főkapitánynak meg kell szemlélnie, és ha szükséges le kell rombolatnia (Pálffy 1999, 104, 359. j.; Költő – Dobó 2004, 237.).

3. Az írott források alapján is tudjuk, hogy a várat a *török korban*, a 16. század közepén megerősítik.¹³ A korábbi és be nem temetett, lassan feltöltődő ároktól beljebb, illetve kissé keletre eltolva, egy még szélesebb árkot ástak ki a palánk tövében (1151. objektum). Az összetett árokrendszer szélessége a 10 m-t is meghaladta. A két bástya között előkerült alapozóárok vonala a későbbi árokhoz igazodott. A földvár sánca és a széles árok biztos, hogy egykorú.

4. A földvár korai időszaka után még mindig használták a temetőt, egyes, az árkokra ástott sírgödrök ezt egyértelműen bizonyították. Talán ebben az időszakban ástak sírokat a korábbi, betemetett osszárúakra is.¹⁴

5. Ezt követően, valamikor a 16. század második felében vagy azután, a széles várak és a temető sírjai közé egy kettős cölöprendszert (1325–1326. objektum) építettek, melyek felülrétegezték a korábbi és a későbbi temető sírjait is. Funkciója kérdéses. Valószínűleg egy későbbi erődítés nyoma lehetett.¹⁵

A lelőhely egy részét, mint fentebb említettük, mára már elbányászták, azonban az egyértelműen kijelenthető, hogy a lelőhely keleti irányba, a bánya jelenlegi rézsúje felé tovább folytatódik. A feltárás munkatársai: Móricz Róbert és Békési Ádám technikusok.

Törökkoppány – Központ (49664)

Molnár István: Megelőző feltárás

2019 őszén Törökkoppány központjában, a templomtól délkeletre lévő 376-os hrsz-ú telken végeztünk régészeti kutatást az önkormányzat kérésére. Korábban is ismert volt, hogy valahol a környéken egy török fürdő állt, hiszen annak maradványait Rómer Flóris a 19. században még látta és lerajzolta.¹⁶ 1983–84-ben Kovács Gyöngyi vezetésével folyt feltárás¹⁷ az általunk kutatott területtől nyugatra lévő telken és délkeletre, az utca túloldalán, ahol egy falazott csatorna maradványait is megtalálták.

A közelmúltig a telek északi sávjában és a délkeleti részén egy-egy épület állt, amelyeket most elbontottak. A telek közepén egy pince, ettől keletre egy betonakna található. Kiderült, hogy az északi épületet részben a török fürdő falmaradványaira alapozták. A felszabadult területen, a telek északi és keleti sávjában nyitottunk egy-egy kutatóárkot. A pincétől délre is húztunk egy árkot, ebben a csatorna hosszabb szakaszát találtuk meg, amit ezután dél felé követtünk. A telek északi sávjában lévő árunk nyugati végében volt a fürdő fala, ezt követve új szelvényeket nyitottunk délre és északra, majd nyugatra is.

A török gőzfürdő nagyjából ÉÉNy–DDK-i tengelyű épület volt, aminek északkeleti részét tártuk fel (5. ábra és V. t. 1.). Keleti falai jól megmaradtak, a többi részét az újkorban jórészt elbontották. Az épület általunk kiasott falai két szakaszban épültek. Először egy, legalább két helyiséges épület készült el. Mélyen alapozott téglafalai 77–80 cm, az alapozásuknál 90–100 cm vastagok. A felhasznált téglák általában 27–29×14–16×6 cm nagyságúak. A falak pontos korát nem ismerjük, lehet egy török kori építési fázis, de egy korábban itt álló, a török korban felhasznált épület is. Az alapfalak által metszett rétegek alapján 14. századnál korábban biztos nem épülhetett. Ezeket a falakat használták fel a fürdő langyos és forró helyiségének kialakításakor. Északról és keletről kváderkövekből és téglából épült falakkal bővítették, így alakították ki az előcsarnokot és az illemhelyet. A keleti fal (a korábbiak folytatásában) 80 cm vastag, a többi 55–60 cm-es, (alapozásuk itt is szélesebb, 75–80 cm-es). A különböző fajtájú kövek (fehér és vörös homokkő, mészkő) egy részén látszik, hogy korábbi épülethez származik, másodlagos helyzetű. A kváderek mellett téglákat is felhasználtak, ezek általában kisebbek a korábbi falak tégláinál (24–25×14–15×6–7 cm-esek).

Északon a 6,5 m belterű előcsarnok helyezkedett el (V. t. 3.). Keleti fala 0,5-1 méter magasan megmaradt. A bejáratát keleten találtuk meg, itt a küszöb is megmaradt, a benne lévő két kerek mélyedés alapján két-szárnyú ajtaja volt. Az épület északi falát jórészt az alapozás aljáig kitermelték. Az előcsarnok berendezéséből nem sok maradt, csupán az északi fal középső szakasza mellett volt egy kis tégladarabokból rakott padka. A padka szintjénél 10 cm-rel alacsonyabban nagyobb felületen fehér meszes réteget találtunk, ez a korai padlószint maradványa. Ha egykor kőpadló borította is, ennek nem maradt nyoma. A fehér réteg alatt egy sárgás feltöltés, ez alatt égésnyomos vöröses-faszenes réteg, majd egy késő középkori kerámiát tartalmazó réteg volt. Ennek alapján a 16. században építhették fel a fürdőt. A bejárat előtti külső térséget is gondosan burkolták. Az előcsarnok korai padlójával egy szinten, 1,2 méter szélességben, sárgás habarcsos padló volt, amin egy nagy, fellépőként szolgáló kő is feküdt. Az ettől keletre lévő felületet szárazon rakott téglákkal fedték.

Az előcsarnok padlóját később megújították. A fehér szint felett néhol egy vörös habarcsos réteget is találtunk, még magasabban, a helyiség közepén egy sárgás rétegbe tett kövekből és téglákból kialakított padló volt. Az alatta talált kevés kerámia alapján már a török kor későbbi szakaszában (esetleg a török kor után) készülhetett. Ezeket a rétegeket a bejárat előtt, nagyjából 1 méter széles területen is megtaláltuk. Sajnos a rombolások miatt nem ismerjük kiterjedését.

Az előcsarnok délkeleti sarkában, a fal mellett, egy kb. 130 cm hosszú, kb. 25 cm széles és kb. 30 cm magas, öt sor téglából épült padka volt. Alsó téglasorával egy szinten habarcsba rakott téglapadló maradványát találtuk meg. Az előcsarnok korai padlójánál a padka teteje néhány centivel magasabban, a téglapadló 20–25 cm-rel lentebb volt. A falat a padka fölött vörös,

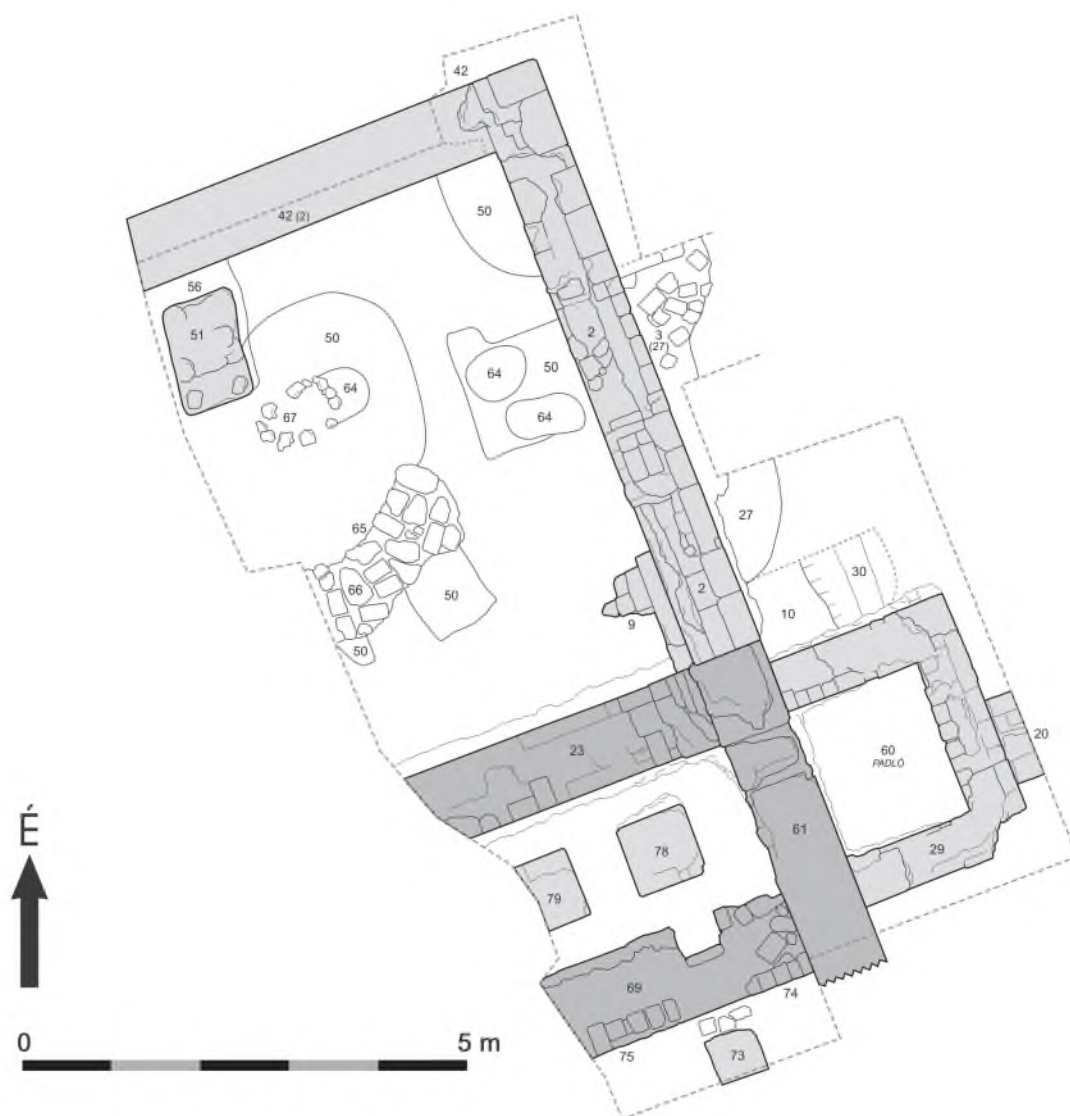
13 A vár megerősítéséről egy 1559-ben kelt levélből van tudomásunk (Öze 1996, 309, 194. sz. levél; Költő – Dobó 2004, 237.).

14 Egyes adatok szerint 1566-ban, más somogyi várakkal együtt, török kézre került, vagy a magyar őrség felgyújtotta a várat, és elhagyta azt. Ezt követően a források nem említik a várat (Magyar – Nováki 2005, 127.; Költő – Dobó 2004, 237.).

15 A vár utóéletére adat, hogy az I. katonai felmérés térképe még egy tornyot jelez Marót neve mellett (Költő – Dobó 2004, 237.).

16 A rajzot közli: Sipos 2013, 256-257.

17 Kovács 1991, 169-180, 351-361.

5. ábra. Törökkoppány, a török fürdő feltárt részlete (2019).

vízzáró vakolattal látták el. Rendes, mélyen alapozott fallal nem volt elválasztva a terület, de a habarcs kiugrása alapján térelválasztóként valamilyen könnyűszerkezetű falnak lennie kellett. Feltehetően valamilyen fali kút, kisebb helyiség lehetett itt.

Az előcsarnoktól délre volt a 1,8–2 m széles belterű langyos helyiség (V. t. 2.). A helyiséget hypocaustum fűtötte, a kis helyiség közepén 70x80 cm-es pillérek alját találtuk, amelyeket beásott kis gödrökbe alapoztak. A szelvényünkbe kettő esett, összesen 4 db lehetett. A pillérek által tartott padló – a fal vörös vakolása alapján – 110–115 cm-re volt az alsó, padló alatti fűtőhelyiség szintjétől. A helyiség északi, (az előcsarnoktól elválasztó) falában 20–25 cm széles függőleges csatornákat alakítottak ki, amelyek a hőt vezették.

A langyos helyiségtől délre volt a forró helyiség, aminek csak az északi, északkeleti sávját bontottuk ki. A padlófűtésről egy 50x50 cm-es pillérláb tanúskodik. A

hypocaustum oszlopait és a falakat is jórészt kitermeltek az újkorban. Amennyire a rombolás után megállapítható, úgy tűnik a két helyiség közötti fal nem lyukakkal épült, hanem később vették szét a fűtés kiépítésekor. A visszabontott falra épített, agyagba tett téglás pillérek alját – talán átépítés nyomait – is megtaláltuk.

A langyos helyiségtől keletre egy kisméretű, 1,8 m széles belterű, közel négyzet alakú helyiség, az illemhely volt (V. t. 5.). Keskeny ajtaja a langyos helyiségből nyílt. 15 cm vastag terrazzo padlója az ajtó szintjétől és a langyos helyiség padlójától mélyebben volt. A víz ide folyt be a langyos helyiségből, ezzel öblítették a helyiséget, majd a használt víz a keleti fal alján lévő kissé lejtős padlójú lyukon folyt ki, amely egy nyitott vízvezető csatornában folytatódott.

A csatorna kezdetét az illemhelynél találtuk meg, egy hosszabb, kb. 20 méternyi szakaszát a területen lévő újkori pincétől délre, a telek délkeleti részén bon-

2

3

4

5

6

V. tábla.

1-6. Törökkoppány–Központ: 1. Drónfelvétel a feltárás területéről. 2. A fürdő langyos helyisége a hypocaustum oszlopainak maradványával. 3. A fürdő előcsarnokának maradványai. 4. Török kori gyűrű, gyertyatartó, mérleg-súly. 5. A fürdő mellék helyisége. 6. Vízvezető csatorna maradványai.

tottuk ki (V. t. 6.). A földbe mélyedő, de nyitott csatornát, téglával és különböző méretű, laposabb kövekkel rakták ki. Belseje 38–40 cm széles és 35–40 cm mély. Az általunk feltárt szakasz ÉNy-DK-i irányú, a déli részén íveltlen el- majd visszahajlik, S alakot ad ki. A csatorna másik részét Kovács Gyöngyi vezetésével tárták fel az út túoldalán lévő telken, területünkől délkeletre. A csatorna a fürdő használt vizét a patakig vezette le.

Az épület nyugati harmada, 2/5-e és a déli része (a forró helyiség nagyobb része, a kemence és a fűtőkamra) még feltárássra vár.¹⁸

A fürdőtől keletre megnyitott szelvényünkben egy késő középkori árkot, valamint több középkori, kora újkori és későbbi objektumot, gödröt, cölöplyukat találtunk. Egy deszkaborítást is dokumentáltunk, amely egy épület padlója, esetleg út lehetett.

A feltáráson értékes leletanyagot találtunk: a nagy mennyiségű kerámia mellett 16–17. századi pénzeket, gyűrűket, plombákat, török mérlegsúlyt, szablya keresztvasát, gyertyatartó darabját, egyéb fém tárgyakat, üvegkarperceket darabjait és számos kályhaszemet (V. t. 4.). A feltáráson a Rippl-Rónai Múzeum munkatársai közül Molnár István, Cserép Tamás, Nyári Zsolt, Stunya Péter, Papp Zoltán, Balla Krisztián vettek részt.

Az új 67-es út nyomvonalán végzett megelőző és építés közben végzett feltárások

A „67-es számú út 2×2 sávossá fejlesztése projekt” Kaposvár-Kaposfüred közötti szakaszán, 2015–2018. között, a régészeti munkálatok a településeket elkerülő szakaszokon a nyomsáv teljes szélességében, a többi részen az útszélesítés területén dolgoztunk, miközben a forgalom változatlanul zajlott a főúton. A Rippl-Rónai Múzeum mellett a próbafeltárásokat a Forster Központ, az Ásatárs Kft és a Heritage Kft munkatársai folytatták, a megelőző feltárásokba bekapcsolódott a Lekri Group, a Salisbury Kft és a Móra Ferenc Múzeum is, a szakmai koordinációt a Forster központ, majd a Budavári Kft végezte.¹⁹

Az út szinte teljes hosszában egymást érik a régészeti lelőhelyek. A déli, Somogyaszalót elkerülő szakaszon a Deseda patakot és mellékágait keresztezve, az északi két harmadon az Orci és a Tetves-patak mentén a 33 kilométer hosszú 41 lelőhelyen 52 alkalommal folyt megelőző és építés közbeni feltárás. Kisebb hiátus, leletmentes sáv csak a déli és az északi rész között volt, ahol az út eltávolodik a vízfolyásoktól.

Ebben a kötetben a 2018. évi feltárásokat ismertetjük, kiegészítve néhány 2016–2017-es, korábban még meg nem jelent beszámolóval. Az utóbbi évek ásatásainak egyik legjelentősebb hozadéka egy nagy késő neolitikus körárok rendszer felbukkanása. Egy langobard temetőben két rabolatlan fegyveres férfi gazdag temetkezésére bukkantunk. Egy új avar temetőben, melyet a 7–8. század fordulóján körül nyitottak meg, és még a

9. században is használtak, az egyik sírban, az övön, maszkos vereteket leltünk. A számos kisebb falusi település mellett egy középkori birtokközpont részlete ad majd komoly munkát a mediavisztika kutatóinak.

A feltárások, lelőhelyek sorrendje délről észak felé halad, az út kilométer szelvényezésével megegyezően (67-es út 46,0–78,8 kilométer-szelvény között).

Kaposvár – Kaposfüred-Hetes-tábla (77303)

Molnár István: Megelőző- és építés közbeni feltárás, 2018

A lelőhely a Kaposvárt Magyarregressel összekötő út (mellyel párhuzamos az új 67-es nyomvonala) két oldalán található, nyugatra egy, a Varga-bonyi-árokba futó kis vízfolyás határolja. Tőle délre a 77305. számú lelőhely található, amellyel összeér. 2016-ban próbafeltárást végeztünk a lelőhelyen, amely a keleti oldalon lévő erdő miatt csak az út nyugati oldalára terjedhetett ki. A próbafeltárás eredményei alapján is tudtuk, hogy az erdő alatt lelőhely van, de ezt 2018 tavaszáig, a fák kivágásáig nem tudtuk kiásni.

A feltárást április 9-én kezdtük meg. Mivel bebizonyosodott, hogy a lelőhely északra folytatódik az eredetileg kijelölt területet jelentősen bővítettük. A munkát így június elsejére fejeztük be, a szűk 2 hónap alatt összesen 20052 m²-t tártunk fel. Később, régészeti megfigyelés során is találtunk objektumokat, amelyeket júliusban kibontottunk. Összesen a lelőhelyen 453 (a 2016-os próbafeltárással együtt 495) bontási egységet különítettünk el.

A legkorábbi objektumok (több gödör és egy nagy kerítőárok) a dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrájához tartoznak. A rézkori *Balaton-Lasinja kultúra* időszakából a kisebb gödrök mellett két óriási méretű anyaggyerőt is kibontottunk. A késő rézkori *Baden kultúra* és a kora bronzkori Somogyvár-Vinkovci kultúra számos gazdag leletanyagot tartalmazó gödrét találtunk meg. A lelőhely északi részén a római objektumok is megjelentek, gödreik mellett egy félig földbemélyített épületet és egy nagy ívelt vonalú árok kb. 100 m hosszú, szelvénybe eső részletét tártuk fel.

Különleges, és ritkasága folytán nagyon fontos a lelőhelyen feltárt *langobard temetőrészlet*. A feltárt 8 sírból 6 rabolt volt, kettőt viszont szerencsére bolygatlanul találtunk. A két mély sírban (az egyik a mai felszíntől majdnem 4 méterre mélyült: VI. t. 1.) nagytermetű férfiak feküdtek, teljes harci felszereléssel együtt (VI. t. 2.), karddal, késsel, lándzsával, pajzsral (utóbbiakból persze csak a vas részek maradtak meg, a lándzsacsúcs és a pajzsdudor II. t. 3.). Mindkét férfi övén tarsoly, benne szőröcsipesz, tűzkésztség volt, mindkét sírba szép csontfésűket valamint tojást is tettek. Állatcsontok utalnak a túlvilági útravalóra, az egyik sír keleti végében kerámia- a másikban bronzedény volt. A legmélyebb sírtól 1 méterre, egy külön gödörben, oldalára fektetve temették az elhunyt lovát (VI. t. 3.). A zabláját és a lószerszám egy részét, aranyozott, berakásos lószerszámdíszekkel (II. t. 2.), a gazda sírjába tették.

18 2020 június-júliusban folytattuk a feltárást. A fürdő 23,7 méter hosszú, 8 m széles épületnek bizonyult. Kibontottuk a négyzetes alakú forró helyiség nagyobb részét, az ettől délre lévő helyiségben találtunk meg a tüzelőberendezés maradványait, amelyet a déli falon át, a legdélebbi helyiségből tápláltak.

19 Honti et al. 2018, 209-214; Honti et al. 2016, 257-266.

1

2

3

4

5

6

7

VI. tábla.

1-6. Kaposvár–Kaposfüred-Hetes-tábla: 1. A legmélyebb langobard sír bontása. 2. Karddal, lándzsával pajzsral eltemetett langobard férfi sírja. 3. Az 1. sírhoz tartozó lótemetkezés. 4. Meneteles lejáratos Árpád-kori épület. 5-6. Árpád-kori kemence előtérődrében kialakított kisméretű kemencék. 7. Árpád-kori épület.

A lelőhelyen feltárt objektumok jelentős része egy *kora Árpád-kori faluhoz* tartozik. A délről szomszédos 77305. lelőhelyre is áthúzódó település objektumai (épületek, gödrök, kemencék, kohók) kisebb-nagyobb szünetekkel, kisebb csoportokat alkotva 1,5 km hosszan sorakoztak.

A 12 épület változatos formájú volt, cölöplyuk nélküli vagy 2–4–6 cölöplyukas is volt köztük. (Az épületek felhagyása után gyakran kemencéket vájtak oldalukba, ezért formájuk nem mindig volt pontosan meghatározható.) Két esetben alapárok - talán bélelés nyoma - volt a falak mellett, két házban figyeltünk meg üllögödörnek hívott objektumot. Három épületnek rövid oldali meneteles lejárata volt (VI. t. 4.). A házak kemencéjét általában a sarokban meghagyott agyagtömbben alakították ki, de volt, amelyiket a házgödör sarkába vájták. Az egyik alapárkos, 4 cölöplyukas, rövid oldali meneteles lejáratos épület kemencéjét agyagba tett római téglából építették meg (VI. t. 7.). Az épületek inkább kisebb vagy közepes méretűek, négyzet vagy téglalap alakúak voltak, de volt egy jelentősebb méretű is közöttük, amelyben összesen 9 cölöphelyet találtunk. A ház 6 oszlopos szerkezetű volt, a 7. oszlop a bejáratnál állt, míg a két utolsó a nyugat-keleti tengelyű épület nyugati oldalán kialakított hosszú, meneteles lejárát feletti tetőt tartotta. A ház kemencéjét az északnyugati sarokban meghagyott agyagtömbben alakították ki.

A kemencebokrok közül több 10–12 kemencét is tartalmazott. Érdekes objektum az a kemence, amelyik előterének oldalában két kisméretű kemencét alakítottak ki. A gyengén átégett miniatűr tüzelőberendezések talán gyermekjátékkul szolgálhattak (VI. t. 5-6.). A lelőhely északi részén, 4, kissé földbe mélyített, avar típusú kohót is kibontottunk. A belőlük származó salakot a közeli kemencékben hőtartó réteggé alakították, így nagy valószínűséggel közel egyidősek a teleppel.

Az Árpád-kori objektumok nagyobb része 10–11. századi, de későbbiek is előfordulnak, a területen a 12-13. századig laktak. Későbbi objektum viszont nincs a területen, középkori települést sem ismerünk itt. Két, ma is létező, középkori eredetű falu (Magyar) Egres és (Kapos)Füred között helyezkedik el.

A feltáráson a Rippl-Rónai múzeum munkatársai közül Molnár István, Somogyi Krisztina régész, Nyári Zsolt, Stunya Péter, Balla Krisztián, Cserép Tamás, Papp Zoltán, Szabó Domán technikusok, rajzolókat vettek részt.

Somogyaszaló–Malom-sűrű (91191)

Gallina Zsolt és Gulyás Gyöngyi: Megelőző feltárás 2016. Somogyi Krisztina: Építés közbeni feltárás 2018

A lelőhely Somogyaszalótól nyugatra, a Deseda keleti magaspártján található, a Vádonc nevű határ-rész akácosától északra.

Összesen 118 objektum (217 stratigráfiai egység) került elő a 9538 m² területen, melyek közül 84 gödör, 76 cölöphely, 19 árok, 15 geológiai jelenség, 6 kemence, 5 anyagnyerő gödör, 4 épület, 3 előtérgödör, 3 paticsos omladék, egy kút és egy kultúrreteg volt (VII.

t. 1.). Korukat tekintve 44 bronzkori, 66 kelta, 18 őskori, 2 újkori és 89 korhatározó leletanyag hiányában ismeretlen korú (de valószínűleg bronzkori vagy kelta). A feltárási terület északi-középső részén, a mélyebben fekvő területen egy bronzkori, szürke, kerámiatörmelék, paticsszemcsés kultúrreteg húzódtott, melyben a kelta beásások foltjai jól kirajzolódtak.

A feltárt területre a kisebb-nagyobb csoportokban elhelyezkedő késő bronzkori és ugyancsak csoportokban fekvő késő kelta települési objektumok jellemzőek. A jelenségek egyenletes sűrűségben helyezkedtek el az egész felületen.

A *késő bronzkori* jelenségek a feltárási terület középső részétől egy kissé délre helyezkedtek el. Az *Urnamezős- és/vagy Halomsíros kultúra* objektumainak esetében a leletanyag nagy része három nagyobb méretű anyagnyerő gödörből és két széles árokból került felszínre. A közel 20 m hosszú és 7–15 m széles anyagnyerő gödrök mélysége a 150–170 cm-t is elérte, aljuk és oldalfaluk kisebb-nagyobb beásásokkal tagolt. Az anyagnyerő gödrök közül a lelőhely déli részén fekvőek betöltése nagyon kötött, kevert löszös volt, felettük – a szelvényfalban – jól látható volt egy eltemetett kultúrreteg. A 14/20 árok alján két kerek, átégett, tüzelőhelyre utaló jelenséget figyeltünk meg, melyek közül az egyik keményre átégett alján két bronztű került elő. A szélesebb árok (8/9) esetében, mind betöltésében, mind leletanyagában jól megfigyelhető volt, hogy azt a kelta korban újra kitakarították és használták, keleti végébe pedig egy majd 13 m hosszú és 7 m széles anyagnyerő gödört (8/145) ástak. A kis-közepes méretű gödrök mellett felszín feletti építmények cölöphelyei is feltárássra kerültek. A több, egymással párhuzamosan haladó sorokban fekvő cölöplyukakból általában alig került elő leletanyag. A bronzkori objektumokból az állatcsontokon (főként kiskérődző), a megmunkált kőeszközökön (őrlőkövek, pattintott kőeszközök, kőbalta töredék) és az edénytöredékeken kívül számos bronztű (6. ábra), továbbá néhány agyaghehékek is felszínre jött. Az edénytöredékek között tárolóedények, füles bögrék, urna- és fazék alakú formák figyelhetőek meg. A díszítések között rátett, ujjbenyomkodással tagolt bordák, ferde irányú árkolások, seprűdíszítések említhetők meg. Az előkerült leletanyag a *késő Halomsíros és a kora Urnamezős kultúra* hagyatékának tekinthető.

A *kelta korszak kései időszakából* származó számos kerek gödört (köztük a fentebb említett anyagnyerőt), egy kutat, 4 félig földbemélyített épületet, 3 szabadtéri kemencét (ezek közül egy két-, egy másik háromkemencés) és árkokat tártunk fel. Az árok, árokrendszerek a feltárási terület déli, lankás részén kerültek elő. A kelta objektumok az egész feltárási területen megtalálhatóak voltak. Az épületek, melyekben sem padlót, sem tűzhelyre utaló nyomot nem találtunk, egymástól távolabb voltak, köréjük kisebb-nagyobb gödröket ástak, néha a ház mélyedésébe is. Az épületek a megszokott házformát követték: Rövidebb oldalfalainak közepén, illetve néha középen is, bontottuk ki a tetőt tartó oszlopok helyét. A gödrök között kerek és lekerekített sarkú téglalap alapúak is előfordultak, illetve

6. ábra. Késő bronzkori bronztűk a Somogyaszaló–Malom-sűrűi ásatásról.

nem egy esetben megfigyeltük, hogy a gödröket egymásba ásták (bronzkorira a keltát, illetve keltát a keltára). A külső kemencéknél két esetben is a korábban használt előtérgödröket később újabb beásásokkal bolygatták. A kemencék felmenő fala egyetlen esetben részlegesen megmaradt. Az említett kemencét egy nagyobb méretű gödör alján (közel 1 m mélységben) építették fel. Két kemence sütőfelülete alatt találtunk edénytöredékeket. A kelta jelenségek bontásából viszonylag nagyobb mennyiségű leletanyag került felszínre. Az állatcsontok, kőeszközök mellett korongon készített edénytöredékek említhetők meg (behúzott peremű tálak, tárolóedények, széles szalagfüles korsók, grafitos anyagú fazekak). Az egyik épületben 11 db orsógomb töredéket leltünk, melyek mind külön darabhoz tartoztak és jól jelzik az itt is jelenlévő háziipari tevékenységet. Ritkaságnak számított a fémelet: az egyik téglalap alapú gödörben egy miniatűr vaskést vagy piperetárgyat, egy másik épület bontásakor egy deformálódott bronzfibulát, a 8/145 nagyméretű anyagnyerőben pedig egy vaskést leltünk. A feltárás munkatársai: Keresztes Noémi Ninetta régész, Litauszki Zoltán, Móricz Róbert, Kurucz Máté, Kolonits László, Bottyán Katinka és György Ferenc technikusok.

A 2016-ban a feltárás déli részén gázvezeték, északi részén erdő miatt nem lehetett a teljes feltárást elvégezni, ezért 2018-ban két ízben kellett építés közbeni bontómunkát végeznünk, összesen 1516 m² felületen. A májusi földmunkák során a 2016-os felülethez dél felől csatlakozó munkaterület északi szélén egy nagyméretű objektumot vágtak át, amely egy széles, egyenes vonalú, valószínűleg *kelta kori* árok részlete volt (egyetlen seprűzött és grafitos oldaltöredéket tartalmazott). Ez a 220. str. számú árok mérete és íve alapján az egyik, 2016. évben feltárt árok (74–75. str.) további szakasza lehet, amely a domb szélén keríthette a kelta kori telepet.

Júliusban a domboldal felső részén, a fák kiirtása és a felső humusz eltávolítása után került elő néhány *őskori* objektum maradványa. A dombtetőtől egészen a Deseda-patak öntésterületéig húzódó lelőhelynek így az ÉK-i kiterjedése módosult. A feltárás munkatársai: Somogyi Krisztina, Molnár István régészek, Stunya Péter, Nyári Zsolt technikusok.

Somogyaszaló – Szanai-útra-dűlő 2 (72181)

Gallina Zsolt és Gulyás Gyöngyi: Megelőző feltárás 2016.

A lelőhely a 67-es út új, Somogyaszalót elkerülő szakaszán található, a falutól északnyugatra, a régi nyomvonalától 250 m-re nyugatra. A feltárandó terület nagysága 5852 m² volt, az ismert lelőhely északi és északnyugati részét érintette.

A megelőző feltáráskor 59 stratigráfiai egység került elő. A jelenségek közül egy árok és két cölöphely kivételével mind gödör volt. Korhatározó, a *Lengyel kultúra*ba tartozó lelettel csupán 23 objektum rendelkezett, a többi, lelet nélküli, nagy valószínűség szerint ugyancsak az újkőkori település részét képezhette.

A gödrök között, a kerekded alakú, befelé rézsús falú háztartási gödrök mellett nagyobb méretű, agyagnyeresre használt, kisebb-nagyobb beásásokkal tagolt aljú, méretesebb objektumok is előfordultak. A terület jellegzetes jelenségei a megközelítőleg nyugat-keleti irányú, ovális alakú, 3–5 m hosszú, sekélyebb gödrök, melyek alján esetenként egy-egy cölöphely is volt.

Változó mennyiségű leletanyag (kerámia, állatcsont, pattintott kőeszközök, csontárok) került felszínre. A nagyobb méretű gödrökből magas számú, erősen elmeszesedett felületű állatcsontokat (szarvasmarha, sertés, juh/kecske) csomagoltunk el. A kerámiatöredékek tároló edényekhez, tálakhoz, bögrékhez, fazék alakú edényekhez tartozó darabok, melyek külső oldalán több esetben is vörös sávós festés volt megfigyelhető. Az egyik gödörből, a többi között, egy kiegészíthető, külső oldalán festett, összeroppant edény darabjai kerültek elő egy majdnem ép bögre társaságában. A feltárás munkatársai: Honti Szilvia régész, Móricz Róbert technikus.

Magyaregres – Korpadomb (94313)

Somogyi Krisztina: Mentő feltárás bányaművelés közben, 2018

A 67-es főút 2×2 sávossá fejlesztését célzó útépítés számára jelölték ki azt a bányaterületet, amely Magyaregres határában, a Somogyaszalót elkerülő szakasz nyomvonalától délre 250–500 m-re helyezkedett el. A bányaterület az É–D-i irányú dombvonulat

tetején több mint 300 m hosszán húzódott, de a keleti és a déli meredek lejtőre nem terjedt ki, csak a DNY-i és a nyugati lejtő felső részét foglalta magába (04/6 hrsz, alapterülete 6 ha). Elhelyezkedése alapján várható volt a helyszín régészeti érintettsége, hiszen a Desedapatak és a Vargabonyi-árok összefolyásánál lévő domb nyugati, vízre hajló lejtőjén nyitották a bányát. A lelőhely meglétét igazoló terepbejárást azonban az akkor már sűrű gabonavetés miatt nem lehetett elvégezni.

A bányanyitást megelőző humuszoláskor észleltük, hogy a lelőhely a délnyugati lejtőn van, kb. 10–12.000 m² fedett, a bánya legmagasabb részét már nem éri el. Bár a régészeti korszakok részben egyeznek a 77319 lelőhelyével (Magyaregres-Vargabonyi-ároktól keletre), a két lelőhely nem ér össze. Így önálló lelőhelyként Magyaregres-Korpadomb néven, 94313 számon vették nyilvántartásba.

Egyszerre több irányból nyitották meg a bányát, így gyakorlatilag körbeszedtek bennünket a munkagépek. A délnyugati felületen úgy bontottunk egy sűrű őskori lelőhelyet, hogy naponta kellett a feltárt objektumokat beméretni a geodétákkal (Meridián Kft.) és naponta, néha kétnaponta kellett az ásátás szélén földszelleteket átadni (VII. tábla 5.). Akkor lett nyugodtabb a helyzet, amikor összenyitották a bánya két felületét, és egy széles belső sávban mélyítették. Az ún. délnyugati feltárási terület átadása után átvonultunk a dombtetőn meghagyott részre, ahol először az északi, majd a déli szélső sávot szabadítottuk fel. Végül a bánya keleti végét adtuk át feltárva.

Összességében 2018. augusztus 28. és szeptember 25. között 14399 m² területet tártunk fel a lelőhely bányaművelés alá vont részén. A későbbiek folyamán (október-november) a bánya északi szélén lévő humuszdepót is átrakták. Ez a munka régészeti megfigyelés mellett folyt, de további objektum nem került elő.

A lelőhely legsűrűbb részén összesen 190 régészeti jelenséget dokumentáltunk. A legkorábbi objektumok a késő neolitikus *Lengyel kultúra* időszakából származnak. A DNY-on lévő késő bronzkori telep egy-két gödrében talált, másodlagos helyzetű, vörös festett cserép utalt először a lengyeli telepre. A lelőhely északi részén, a dombtetőn elszórva jelentkező gödrökben és nagyméretű agyaggyerőkből kerámiaanyagot, pl. kevés vörös festett kerámiát találtunk. Az egyik gödrőben őrlőkö hevert. A Lengyel kultúra települését keríthette az a nagy árok, amelynek egy hosszabb szakaszát és néhány rövid szakaszát tártuk fel. Teljes vonalát felfotóval, rajzzal és beméréssel dokumentáltuk. Több, fiatalabb objektumban is megfigyeltük az árok részét. Metszete jellegzetes tölcseres vagy ék alakú, betöltésében rétegződés nem volt megfigyelhető, kevert szürkésbarna löszös volt, jellegzetes leletanyagot nem tartalmazott (VII. t. 6.). A bányaterületből feltehetően ÉK felé, illetve DDK felé futhatott ki, de ezt megfigyelni nem tudtuk a területek elbányászása miatt.

A késő rézkori *Baden kultúra* objektumai (gödrök, gödör csoportok) a bánya egész területén jelentkeztek. Nagy mennyiségű leletanyagot, számos kiegészíthető edényt, mericét tartalmaztak. A feldolgozás döntheti el,

lehetnek-e ezek a kis edénykéek egy-egy edénykészlet darabjai, amelyek együttesen kerültek bele egy-egy gödörbe. Ezzel összefüggésben kell majd vizsgálni azokat a gödröket, ahol mericék mellett átégett omladékréteget is megfigyeltünk. Lehetnek esetleg lakoma maradványai vagy szándékos deponálás nyomai. Fontos leletek, a szakrális cselekményekhez köthető tárgyak töredékei együttesen kerültek elő a 9. számú gödörből (kebles edény, kétéosztatú tál, kis talpas kehely töredéke).

Több ún. piskóta alakú gödröt, azaz hosszúkás, rövid, de mély árokszerű objektumot is feltártunk. Ezek ÉK–DNY-i irányúak, de voltak É–D-i tájolásúak is. A DNY-i ásátási felületen, úgy tűnt, mintha egy sávban helyezkednének el (95., 98., 117., 121., 177. str.). Archeozoológiai vizsgálat döntheti el az egyik ilyen jellegű objektumban talált állatcsontvárról, hogy az egyetlen szarvasmarha hiánytalan maradványa volt-e vagy sem. A telep északabbi részén szórt, rendszer nélküli volt az ilyen piskóta alakú gödrök elhelyezkedése (45., 42., 19. str.), amelyek funkciója kérdéses, talán a cserézzel, bőrfeldolgozással kapcsolatos (VII. t. 4.).

A dombtetőn lévő teleprészen két ún. munkagödört tártunk fel, amelyekhez kemence kapcsolódott (199–200–90. str. és 65–66–20. str.). A 200. számú egyrétegű kemence alját nagyon sok cseréppel rakták ki. A badeni telephez is tartozhattak árkok, amelyeket sajnos nem tudtunk teljes egészében feltárni. Azonban az újranyitott felületen megállapítható volt, hogy a 171. számú, sötétbarna betöltésű árok egyértelműen vágta a 3. számú lengyeli árkot.

A lelőhely középső és délnyugati részén, a Desedapatakhoz közelebb, helyezkedett el egy késő bronzkori telep a domb DNY-i lejtőjén. A telep a *Halomsíros kultúra* és az *Urnamezős kultúra* időszakára datálható. A korszak nagyon fontos és gazdag lelőhelyét tártuk fel. A teleprészletek alapvetően eltérő nagyságú méhkas alakú vermekből, különböző gödrökből álltak. Az objektumok több esetben alkottak gödör csoportot. Jellegzetesek voltak az olyan gödör együttesek, amelyeket úgy hoztak létre, hogy egy veremnek több oldalát szélesítették tovább és vájták ki.

A nagy mennyiségű kerámiaanyagban számos egész vagy kiegészíthető edény, pl. tálak, csészék vannak. In situ találtunk két földbe ázott hombárt/tárolóedényt: a 105. számúnak csak az alja maradt meg. A 182. számú, a Halomsíros kultúrába tartozó hombár kis hiányosságait a restaurátorok teljesen kiegészítették (VII. t. 2-3.). A 70. gödörben egy ép fazekat találtunk (VIII. t. 1.). A leletanyagban több bronztárgy szerepel, számos tű, továbbá hajlított lemeztöredékek, tekerceslél végű huzal. Vezérleletnek számít egy ép, csontmarkolatot bronzár a 166. számú veremből, amelynek a nyelét juh lábközépcsontról alakították ki (II. t. 5.). Tugya Beáta meghatározása szerint a lábközépcsontról felső, proximális része és a diaphysis kb. háromnegyed része alkotja a nyelet.²⁰ A szomszédos veremben (165. str.) pedig egy kartekercs töredékét és egy tűt találtunk, ezek a korabeli sírok jellegzetes

20 Ezúton köszönjük Tugya Beáta, archeozoológus (Thúry György Múzeum, Nagykanizsa) meghatározását.

VII. tábla.

1. Somogyaszaló–Malom-sűrű: Légifelvétel a feltárt területről. 2-6. Magyaregres–Korpadomb: 2-3. Késő bronzkori hombár bontása és a restaurált edény. 4. Késő rézkori objektum, feltehetően cserzőgödör. 5. A DNY-i felület feltárás közben. 6. A késő újkőkori árok részlete.

VIII. tábla.

1. Magyaregres–Korpadomb: Késő bronzkori fazék a 70. gödörből. 2-3. Balatonszentgyörgy–Faluvégi-dűlő: Bronzkori mészbetűtett díszítésű kerámiatöredékek és bögre. 4. Felsőmocsolád–Kis-babai-mező: Római agyagmadár töredéke. 5. Felsőmocsolád–Kisbabapuszta–Malomi-dűlő 2 lelőhely: Edény az egyik bronzkori gödörből. 6-8. Mernye–Lótilos 1 lelőhely: 6-7. Árpád-kori fazekak. 8. Fúvócső a műhely betöltéséből.

tárgytípusai. A késő bronzkori leletanyagból jelentősek még a növénylenyomatos paticsörödékek, a faragott, megmunkált kötörödékek.

Nagy valószínűséggel lehetnek még objektumok dél, délnyugat és nyugat felé is a bányaterületen kívül, ameddig a domborzati feltételek a meredek lejtőn lehetővé tették. A feltárás munkatársai: Molnár István ásatásvezető régész, Somogyi Krisztina régész, Balla Krisztián, Cserép Tamás, Nyári Zsolt, Stunya Péter technikusok. A geodéziai felmérést a Meridián Kft végezte el.

Mernye – Nagy-erdei-dűlő (91197)

Somogyi Krisztina: Építés közbeni feltárás 2018

A lelőhely Mernyétől délre a 67-es főút két oldalán, két magaslat közötti területen helyezkedik el. A Rippl-Rónai Múzeum 2016-ban próbafeltárást, 2017 őszén Paluch Tibor vezetésével a Heritage Kft végzett megelőző feltárást. Viszonylag nagy kiterjedésű, helyenként sűrűsödő neolitikus és rézkori településmaradványok kerültek felszínre (*Dunántúli Vonaldíszes Kerámia, Lengyel- és Balaton-Lasinja kultúra*).

A lelőhely egy részén, a keleti oldalon, a feltárást csak az erdő kivágása után, 2018 májusában lehetett elvégezni. A négy feltárt jelenség két objektumhoz tartozott: A DNY–ÉK-i irányú, a szelvényben keresztben áthaladó hosszú árok keleten (304. str.) az erdő alatt, nyugaton (306. str.) a főút alatt folytatódott tovább. A két árokszakas közötti hiátus egy átjáróra utal. Itt egy mély, rövid, egyenes vonalú és függőleges falú leásást figyeltünk meg (305. str.), amelyet talán egy tartó-terhelhető szerkezeti elem számára áshattak ki (IX. t. 4.).

Az árok metszete a *Lengyel kultúrára* jellemző, de csak egyetlen lengyeli kerámiatöredéket találtunk benne. A hosszú árok folytatása lehet több mint 200–250 m-re É-ra, a megelőző feltárás keleti felületén lévő DK-ÉNy-i irányú, szintén „V” átmetszetű árok. Elképzelhető, hogy a lelőhelyen lévő lengyeli telep kerítőárkának több szakaszát dokumentáltuk.

A fenti ároktól közvetlenül délre egy kisebb méretű kör alakú árkot is feltártunk (281. obj./307. str.), amelynek keleti íve szintén ék alakú profillal rendelkezett, és átjárója is volt. A kevés leletanyag a lengyeli kultúrára utal, de hasonló jelenségek alapján a középső rézkorra (Balaton-Lasinja kultúra) való keltezése sem zárható ki, karám vagy ideiglenes szálláshely körbeárolásának nyoma lehetett (IX. t. 3.).

Mernye–Nagyerdei-dűlőben 2018-ban egyértelműen lehatároltuk a lelőhelyet déli és DK-i irányban. Keleti határa a jelenlegi erdő alatt lehet. A régészeti bontómunkával egy időben végezték egy csatornaárok mélyítését a területen. Meglepő módon a korábbi erdő alatt egyetlen régészeti korú jelenséget sem vágtak át, a fent bemutatott hosszúárkon kívül, a megelőző feltárás déli széle és a mi 2018-as objektumaink közötti közel 200 m-es távon.

A feltárás munkatársai: Somogyi Krisztina régész, Nyári Zsolt technikus, a geodéziai felmérést a Meridián Kft végezte el.

Mernye – Lótilos 1 (72187)

Gulyás Gyöngyi és Gallina Zsolt: Megelőző feltárás 2017
Somogyi Krisztina: Megelőző feltárás 2018

A lelőhely a Merneszentmiklóstól délre elterülő Lótilos-dűlő déli végében található. A lelőhely elsősorban a 67. sz. főút nyugati oldalán helyezkedik el, azonban attól keletre, az Orci-patak partjára is átnyúlik. A megelőző feltárás a lelőhely középső részét érintette, melynek során a megkutatott terület 11.126 m² volt. 2017-ben 374 stratigráfiai egységet (277 objektum) bontottunk ki, továbbá a korábbi próbafeltárás (2015. László György, Forster Központ) során előkerült, 12/12. számú jelenséget tudtuk beazonosítani, melyet teljes egészében ledokumentáltunk. A 374 jelenség közül 21 őskori, 37 újkőkori, 132 rézkori, 4 bronzkori, 14 római kori, 73 Árpád-kori és 94 korhatározó leletanyag hiányában ismeretlen, de biztosan régészeti korú. A jelenségek típusát tekintve 1 műhelygödör, 1 füstölő gödör, 1 kürtő, 2 tűzhely, 2 paticsos omladék, 3 urna/edény a szubhumuszban, 5 épület, 5 emberi váz vagy temetkezés, 22 kemence, 39 árok, 84 cölöphely, a többi pedig különböző méretű gödör volt.

A területen a legkorábbi településnyomok az újkőkorból nyúltak vissza. A *Dunántúli Vonaldíszes Kerámia kultúrája* (DVK) a feltárási terület északi és középső részén hozta létre telepét. E korszakba számos árok/árokrendszer és különféle alakú gödör és anyagnyerő gödör sorolható. A legjelentősebb a terület északi részén fekvő, északnyugat-délkeleti irányba haladó, 1,8-5 m szélességű, valószínűleg védelmi funkcióval bíró árok (17/22) lehetett. Ebből ágazott le vagy futott bele további három hasonló korú, keskenyebb árok. A DVK árok és gödrök leletanyaga nagyon szegényesnek mondható, nagyobb mennyiségű került azonban felszínre az anyagnyerőkből vagy tároló vermekből. A durva, pelyvás anyagú, vastag falú házi kerámia mellett alacsonyabb számban fordultak elő a karcolt díszítésű, vékonyabb falú, sokszor polírozott felületű díszkerámiák. Több darabon széles eszközzel készült, ívesen bekarcolt vonalakat is megfigyeltünk. A házi kerámiák java része nagyobb tárolóedényekhez tartoztak. Néhány esetben külső oldalukon vízszintes fogóületek (felületük sima, vagy ujjbenyomással tagolt) vagy körömbecsapkedés nyomait is láthattuk. Az egyik gödörből egy ép, de a bontáskor több darabra tört, téglaszínű, félgömbös testű tál került elő.

A neolitikum után rézkori népesség telepedett le ezen a területen. A feltárt objektumok nagy része a *Pécel-Baden kultúrához* tartozott. A településobjektumok a feltárási terület középső részétől egészen a déli széléig egyaránt előfordultak. A DVK és a rézkori település között némi átfedés volt megfigyelhető, viszont, ahogy az északi részen nem volt rézkori, úgy a déli részen nem volt újkőkori objektum. A rézkori objektumok között meghatározó szereppel bírtak az árok, melyek közül a 79/89 számú legalább 30 m hosszan követhető volt a feltárási területen. A 150–300 cm széles, északnyugat-délkeleti irányú árok délkeleti vége a 67. sz. út alatt folytatódott, az északnyugati vége lekerekített

IX. tábla.

1-2, 5-8. Mernye–Lótilos 1 lelőhely: 1-2. A késő rézkori 423. verem kis fazékkal és az edény restaurálva. 5. Árpád-kori aknakemence. 6. Római kori épület. 7. Római vagy Árpád-kori műhely. 8. Rézkori urnás temetés. 3-4. Mernye–Nagy-erdei-dűlő: 3. Óskori körárok 4. A lengyeli kultúra árokszerkezetének részlete.

formában végződött. Az árokba egy hasonló méretű, másik árok futott bele, mellyel együtt valószínűleg területhatároló vagy védelmi funkciót láthatott el.

Az egyik széles árok (83/95) alja felett 20–30 cm-re, mintegy 3 m hosszú felületen legalább 6 egyénhez tartozó vázrészeket bontottunk ki. Ezek közül két esetben beszélhetünk temetkezésről (s134, s135), a többinél csak összefüggő vázrészek voltak megfigyelhetők. A temetkezések jobb és bal oldalon fekvő, zsugorított, melléklet nélküli sírok voltak.

Három, a szubhumuszba ázott urnát is feltártunk, melyek közül kettő egymás mellett, a harmadik azoktól délre, kb. 150 m-re helyezkedett el. A cilindrikus nyakú, vállrészében erősen kiöblösödő testű urnák közül az egyikben egy gyermek koponyája feküdt, állkapocs nélkül (IX. t. 8.). Néhány rézkori gödörben emberi vázmaradványokat – koponyatöredék, kar-, lábszárcsont töredék – is leltünk.

Két gödörben találtunk szarvasmarha vázat, melyek közül az egyik az emberi maradványokat rejtő árok végén, azoktól 6–7 m-re feküdt. Az egyik gödörben teljes, a másikban fél marhavázat bontottunk ki. Mindkét esetben behajtogatták a sekély, kisméretű gödörbe az állatokat. Az emberi és állat-temetkezések, áldozatok megszokottak a badeni telepeken, helyenként nagy számban fordulnak elő. Hasonlók ismertek a többek között Gyöngyösről, Balatonöszdőről és Kaposújlakról is.²¹ Az egyik széles árokban emberi lábat utánzó, bekarcolt vonallal díszített agyagtárgy is volt. E tárgy lehetséges rituális szerepében, szimbolikusan, talán összefüggésben lehet a településen található számos emberi vázrésszel.

A jelentősebb objektumok között egy nagyméretű anyagnyerő gödört és számos kemencét említhetünk meg. A terület déli részén feltárt, 13,5 m hosszú és 7-8 m széles nagyméretű gödör (108/130) keleti és északi oldalát cölöpsorok kísérték. A gödör alján két tűzhely nyomát és egy boltozatos kemencét találtunk, továbbá a kemence előtt állatcsontokból és edénytöredékekből álló réteget figyeltünk meg. Ugyancsak a gödör nyugati részében leltünk egy emberi koponyát. Elképzelhető, hogy a nagyméretű gödör kultikus szereppel (is) bírt.

A rézkori kemencék nem sokban tértek el az Árpád-kori kemencéktől. Két típusukat lehetett megkülönböztetni: felmenő fallal rendelkező, szabadon álló, előtérgödörrel rendelkező kemence és az ún. aknavagy füstölökemence. Ez utóbbi esetben egy ovális, hosszúkás alakú gödört ástak ki, melynek egyik végébe vájta a kemencét. Az előtérgödör alja fokozatosan lejtett a kemence felé.

A településobjektumok zöme különféle méretű gödör volt. Ezekből változó mennyiségű leletanyag került felszínre. Jellemző, hogy a rézkori gödörökben főként szarvasmarhához és kiskérődzőhöz tartozó vázrészek fordultak elő. A kerámia anyag 70 %-át vastagabb falú házi kerámia alkotta, melyek külső oldalán bekarcolt háló-, ferde vonalminta vagy plasztikus díszítés volt megfigyelhető. A vékonyabb falú töredékek többször

felfényezett felületűek, külső oldalukon jellegzetes badeni beszürkált díszítéssel. Az edénytípusok között fazekak, tárolóedények, csöbrök, kissé ívelt aljú, tömzsi testű mericék, nyomott gömbös testű bögrék, kiskorsók, kétosztatú tálak, díszfazekak és (gyakran) behúzott peremű tálak szerepeltek. Az egyik gödörben egy majdnem ép talpas kelyhet leltünk. A használati eszközök közül őrlő-, és csiszolókövek, nyélylukas és nyélyluk nélküli kőbaltatöredékek, továbbá állatcsontokból készített árák, lyukasztók említhetők meg. Érdekes, hogy orsókarika vagy orsógomb nem került elő.

A következő megtelepedési időszak a *kora bronzkorban* volt. Három, egymás közelében fekvő gödörből – a feltárási terület középső részének északi peremén – került napvilágra a *Somogyvár–Vinkovci kultúrára* jellemző leletanyag. A főként kerámiából álló leletek között az ívelten kihajló, lekerekített peremű, vállrészüknél kiöblösödő, seprűdízses tárolóedény darabok gyakoriak. Feltártunk egy negyedik bronzkori gödört (25/32) is, azonban az onnan előkerült leletanyag a késő bronzkorra, az *Urnamezős kultúra* idejére datálható. A rendkívül gazdag leletanyaggal rendelkező gödörben megmunkált agancsdarabok és számos kerámiatöredék mellett egy szögletes alakú agyagnehezék darabjai feküdtek. A kerámiák között egy hegyes fülelkel rendelkező, stílizált állatfej is előkerült, mely talán edénydísz lehetett.

A bronzkor után a *római korban* is lakottá vált a terület, melyet a feltárási terület déli részén elhelyezkedő jelenségek képviseltek. Szórványként egy Kr. u. 2. századi Faustina bronzérme is előkerült az egyik rézkori urna feletti humuszból (II. t. 4.), ill. az egyik cölöplyukban egy teljesen ép bronzfibulát találtunk. A római kori objektumok közül egy több cölöpös építmény (262. objektum) és egy félig földbemélyített épület említhető meg. Az épület (163/201) több mint 15 m² alapterületű volt, alján padlóval és cölöphelyekkel (IX. t. 6.). Az északi sarkában bontottuk ki a hosszúkás, téglalap alakú, hosszszanti szélén nagyméretű kövekkel övezett kemencét, mely egy kerek, égett aljú gödörbe nyúlt. Az épületben tegulatöredékeket és kevés edénydarabot találtunk.

A lelőhely az *Árpád-korban* ismét lakottá vált. Az erre az időszakra keltezhető objektumok az egész nyomvonal-szakaszon megtalálhatóak voltak. A középkort 4 épület és számos külső kemence mellett 5 árok, 6 cölöphely és 46 gödör képviselte. A dombtetőn elhelyezkedő épületek félig földbemélyítettek, aljuk alig mélyedt az altalajba. Padlót nem találtunk, viszont a tetőt tartó oszlopok – középen vagy a két szemközti oldal középtengelyében – és az épület egyik sarkából kiugró, kisméretű kemence vagy maradványa rendszerint megfigyelhető volt. Az Árpád-kori, általában nyugat-keleti hosszszintű külső kemencék a rézkoriakhoz hasonlóan, két típust képviseltek: az önálló előtérgödörös- és az ovális alakú gödör végébe vajt aknavagy kemencék. Ez utóbbiak közül a legérdekesebb a 275. objektum volt, melynek nyugati végéhez lépcsőszerűen két kemencét is vajt az altalajba (IX. t. 5.). A számos kemence közül csupán egyben lehetett megfigyelni a sütőfelület megújítását és azt, hogy a felső tapasztás alá hőmegtartó réteget (főként állatcsontokat,

21 Gallina – Gulyás 2019, 13-14.; Horváth 2006, 107-152.; Somogyi 2004, 165-166.

kerámiát és vassalakat) helyeztek. A középkori, hulladékgyűjtő gödrökké váló élemtárolók mellett egy nagyobb méretű anyagnyerőt is feltártunk. A középkori gödrökből általában kevés leletanyag került elő. Jellemzőek voltak a profilált peremkialakítású fazék és/vagy bögrétöredékek. Több alkalommal is megfigyelhető volt, hogy az edények váll- és oldalrészét bekarcolt vízszintes vagy hullámvonalköteggel díszítették (VIII. t. 6-7.). Egy-két fazék alján mesterjegy is látható.

A feltárási terület középső részén egyféle ipari létesítmény működhetett, hisz egymás közelében kiégett aljú gödröket, két hosszúkás, nyitott gödröt és egy füstölőt tártunk fel két kemence társaságában. (IX. t. 7.). Az egyik gödör mellett, az épület alján nagyobb mennyiségű fém-salakat és az egyik végén salakosra átégett fűvócsövet találtunk (VIII. t. 8.). Ez alapján elképzelhető, hogy egy római vagy Árpád-kori vasműves-műhely maradványára bukkantunk. A feltárási munkatársai: Kolonits László, Barta Gábor, Móricz Róbert, György Ferenc, Kurucz Máté, Békési Ádám, Gyergyádes Tibor technikusok.

2018-ban egy kisebb, korábban erdővel borított, 783 m² nagyságú területen folytattuk a megelőző feltárást a főút nyugati szélé mentén. A régészeti objektumok szóródása és datálása a 2017. évi ásatáséhoz hasonló képet mutatott.

A völgyre hajló lejtőn sűrűn helyezkedtek el a régészeti jelenségek, a terület déli végében lévő a humusz alatti barna talajrétegben jelentkeztek. A középső részen igen szórta néhány ismeretlen korú cölöplyuk és gödöralj volt a sárga homokos altalajban, a feltárási északi végében ismét sűrűbb objektumfedettséget tapasztaltunk. A 41. str. egység 35 objektumhoz tartozott. A *Baden kultúra* két további gödrét és egy gödör csoportját bontottuk ki. A 423. str. számú, kisméretű veremben egy egész fazekat és egy kisebb csuprot, valamint számos edénytöredéket találtunk eredeti helyzetben.²² (IX. t. 1-2.). A kora bronzkorba (*Somogyvár-Vinkovci kultúra*) egy vermet soroltunk. A *római kori* településrészlethez hat objektum tartozott. Érdekes módon az egyetlen érme nem római, hanem egy középkori verem betöltéséből került elő. A helyszíni datálás a *népvándorlás korra (avar)* vagy az *Árpád-korra* utal a 169. számú széles árok, valamint két gödör és egy kemencebokr esetében. Az említett árokban 7 db fűvócsötöredék és salakot is gyűjtöttünk. A feltárási munkatársai: Somogyi Krisztina régész, Nyári Zsolt, Papp Zoltán, Stunya Péter, Cserép Tamás technikusok, a geodéziai felmérést az Archeoline Kft. végezte el.

Felsőmocsolád – Kisbabapuszta–Malomi-dűlő 2
(72165)
Gulyás Gyöngyi és Gallina Zsolt: Megelőző feltárási munkák 2017

A lelőhely Felsőmocsolád nyugati határában, a 67. sz. út nyugati oldalán, az Orci-patak jobb oldali teraszán, egy széles domb délkeleti előterében jelentkezett.

A 2289 m² nagyságú feltárt területen összesen 49 objektum (79 stratigráfiai egység) került elő, melyek közül 39 gödör, 32 cölöphely, 3 árok, 3 geológiai jelenség, és 2 kultúrréteg volt. Korukat tekintve 18 őskori, egy rézkori (?), 33 középső bronzkori, egy római kori, 9 középkori és 17 korhatározó leletanyag hiányában ismeretlen korú. A feltárt területen a jelenségek egyenletes sűrűségben helyezkedtek el.

A lelőhely gerincét a kora bronzkor végére – középső bronzkor elejére keltezhető *Kisapostag kultúra* település-objektumai adták. Az említett objektumok között felszín feletti építmény(ek) cölöphelyei, továbbá kisebb-nagyobb méretű kerek vagy ovális alakú gödrök említhetők meg. Betöltésükből jellegzetes, nyak- és vállrészükön mézsbetéttel díszített edénytöredékek kerültek felszínre számos egyéb edénytöredék mellett. Feltártunk egy olyan kerek, kb. 40 cm mély gödröt, melyben közel 30 kg tapasztást és nagy mennyiségű edénytöredéket leltünk. A legérdekesebb az a kerek gödör (15/26), melyben állatvázakat figyeltünk meg (XI. t. 8.). A gödörben egy teljes kutya, egy teljes birka és további birka vázrészlete feküdt. A vázakat úgy helyezték el, hogy egy kört alkossanak. A vázak belső oldalánál számos csontot, illetve további kutya és kiskérődző vázrészlet találtunk. Az állati tetemek nagy száma és elrendezése alapján ez egy kultikus célú, áldozati gödör lehetett. Egy hasonló korú, felszín feletti építmény kisebb-nagyobb elemekből álló cölöpsorait is kibontottuk (33. objektum). Az északnyugat-délkeleti irányú sorokban fekvő cölöplyukak egy kb. 20 m hosszú felszín feletti építmény létét engedik feltételezni. Az egyik oszlophely a restaurálásakor összeilleszthető edény darabjait rejtette (VIII. t. 5.).

A bronzkori jelenségek mellett egy gödörben talán *rézkori*, egy sekély, kerekded alakú gödörben, a feltárási terület északnyugati részén pedig *római kori* leletek voltak.

A lelőhely legkésőbbi objektumai *középkoriak* (13–14. század). Ezek a feltárási terület déli-középső részétől egészen az északi szelvényfalig megtalálhatóak voltak, északi irányba haladva mutattak némi sűrűsödést. A gödrökben korongolt fazéktöredékek, állatcsontok és egy árokszerű gödörben egy ép vaskést találtunk. A középkori jelenségekre a leletszegénység jellemző. A leletek kora megegyezik a Felsőmocsolád – Kisbabapuszta lelőhelyen feltárt középkori jelenségek leleteivel.

A mélyebben fekvő részekben geológiai jelenségeket és kultúrrétegeket is dokumentáltunk, a betöltésükből őskori leletek kerültek felszínre. A feltárási munkatársai: Keresztes Noémi Ninetta régész, Litauszki Zoltán, Móricz Róbert, Kurucz Máté technikusok.

Felsőmocsolád – Kisbabai-puszta (20545)
Gulyás Gyöngyi és Gallina Zsolt: Megelőző feltárási munkák 2017

A lelőhely Felsőmocsolád nyugati határában, Kisbabapuszta mellett, a 67. sz. út mindkét oldalán, egy széles dombon és annak keleti előterében helyezkedik el, az Orci-patak nyugati partján. 2017-ben a lelőhely építkezéssel érintett részét kutattuk meg 5175 m² nagyságú területen, mely hosszú sávban húzódott az út mentén.

²² A restaurálást Nagy Ágnes, Foucault Katalin és Pékné Novák Edina (RRM) végezték.

Összesen 150 objektum (174 stratigráfiai egység) került elő, melyek közül 122 gödör, 29 cölöphely, 13 árok, 3 geológiai jelenség, két kút, két kemence, egy épület, egy kultúrréteg és egy előtérgödör volt. Korukat tekintve 5 őskori, 6 kora bronzkori, 76 középkori, 15 újkori és 72 korhatározó leletanyag hiányában ismeretlen korú. Az ismeretlen korú jelenségek betöltésük alapján a középkori település részei lehettek. A 2016. évi próbafeltárással együtt a lelőhelyen kibontott jelenségek száma 217.

A feltárás során előkerült legkorábbi leletek, mintegy 10 objektumból, a kora bronzkorból – *Somogyvár-Vinkovci kultúra* – származtak. Az őskori településobjektumok a fő nyomásban, kb. 60 m hosszú szakaszon, egymástól kisebb-nagyobb távolságra, illetve a dombtetőn (itt egy gödör volt) helyezkedtek el. A kisebb gödrök és egy széles árok mellett két, nagyobb méretű anyagnyerő is kibontásra került, melyek egymástól 12–13 m-re feküdtek. A főként kerámiából álló leletek között ívelten kihajló, lekerekített peremű, vállrészüknél kiöblösödő, seprűdiszes tárolóedény darabok említhetők meg. A legmarkánsabb bronzkori objektum egy közel 2,5 m széles, nyugat-északnyugat – kelet-délkeleti irányú árok.

A lelőhely gerincét a középkori település adta, a feltárt jelenségek többsége ide tartozott. A 13–14. századi településobjektumoktól kb. 100 m-re, nyugatra, egy újabb megnyitott szakaszon már késő középkori jelenségek kerültek elő. Megfigyeléseink alapján a késő Árpád-kori és a késő középkori település elválasztható egymástól.

A késő Árpád-kori objektumok java részét változó méretű, kerekded alakú gödrök alkották. Ezek mellett egy nyugat-keleti irányú külső kemencét, egy bolygatott, cserépréteggel kirakott kemenceplatnit és azt az árokrendszert érdemes megemlíteni, mely a fő nyom-sáv déli részén került elő. Az árokrendszer nyugat-keleti és észak-déli irányú tagjai egymást keresztezték. A késő Árpád-kori jelenségekben az állatcsontok (kiskérődző, marha, sertés) mellől edénytöredékek kerültek felszínre. A kerámiák java része fazék vagy fazék alakú bögre, felületükön általában megfigyelhető az egyenlő közönléként bekarcolt csigavonal díszítés.

A késő középkori településobjektumok között első-sorban ovális vagy kerekded alakú gödröket, cölöphelyeket, egy kút, egy gödörkomplexumot és egy alapárkos jelenséget említhetünk meg. Ez utóbbi a lelőhely déli részét átvágó földúttól délre, a lelőhely nyugati részén került elő. A lekerekített végű árkok szabályos négyszögletes alakban helyezkedtek el. A jelenségek-ből nagy mennyiségű leletanyag, főként kerámia került felszínre. A fazékok mellett bögre, fedő és néhány kályhaszem töredék is előfordult.

A lelőhely nyugati részén, a földúttól északra egy kisebb mélyedés tagolja a lelőhelyet. Ennek a mélyedésnek az északi szélén egy, a középkor folyamán képződött, szürkésbarna, paticsos kultúrréteget figyeltünk meg. A feltárás munkatársai: Móricz Róbert, Kolonits László, Bottyán Katinka, Polónyi Emese, Budai Dániel technikusok.

Felsőmocsolád – Kis-babai-mező (91207)

Gulyás Gyöngyi és Gallina Zsolt: Megelőző feltárás 2017

Molnár István: Építés közbeni feltárás 2018

A lelőhely Felsőmocsoládtól nyugatra, a Kis-babai-mező keleti részén található. Nagyrészt a 67-es út nyugati oldalán lévő magasabban fekvő területre terjedt ki, de egy keskeny sávban az úttól nyugatra lévő mélyebb területre is kiterjedt. Tőle délre a Felsőmocsolád – Kis-babai-pusztá, északra pedig a Gamás – Vadépusztai-mező lelőhely helyezkedik el. Gulyás Gyöngyi vezetésével 2016-ban a próbafeltárást, majd 2017-ben a lelőhely területének nagyobb részre kiterjedő megelőző feltárást végeztek.

A megelőző feltáráson 2017-ben, Gulyás Gyöngyi vezetésével, az útépítéssel érintett, nyugati, útmenti sávot, 7259 m² felületet kutattuk meg. Ennek során 227 objektum (299 stratigráfiai egység) került elő, melyek közül 159 gödör, 44 kemence, 33 cölöphely, 19 előtérgödör, 18 árok, 12 épület, 8 geológiai jelenség, 2 gödörkomplexum, 2 sütőfelület, egy kutyaváz és egy részleges emberi váz volt. Korukat tekintve 3 középső neolitik, 5 késő neolitik, 21 rézkori, 19 bronzkori, 14 őskori, 5 római kori, 14 népvándorlás kori, 153 középkori, egy újkori és 64, korhatározó leletanyag hiányában ismeretlen korú. Az ismeretlen korú jelenségek betöltésük alapján az őskori és a középkori település részei lehettek.

A legkorábbi településnyomok a középső újkőkorhoz köthetők, a *Dunántúli Vonaldiszes Kerámia* népeiségéhez, a Kr.e. 6. évezred közepe és az 5. évezred vége közötti időből. A néhány gödörből álló lelethorizont a feltárási terület középső-északi részén került elő, a késő neolitik kerítőárok belső oldalán. A leletanyagot főként vastag falú tárolóedények, kisebb részét vékony falú, feketére felfényezett felületű, esetenként karcolt díszítésű darabok alkották. A vastag falú töredékeken előforduló díszítések – tagolt, vízszintes fogófüll; becsipkedett felület; rátett, benyomkodott bordadisz – több esetben is megfigyelhetők voltak.

A középső újkőkori objektumok közelében a késő neolitik *Lengyel kultúra* (Kr.e. 5. évezred közepe és vége) néhány jelensége is feltárással került elő. A legmarkánsabb objektum egy enyhe ívből kialakuló, a jelentkezési szintjén 150–190 cm széles kerítőárok (38/42), melynek a nyugat-keleti irányú szakasza esett a feltárási területre (X. t. 6.). Az árok lekerekített nyugati vége pont a szelvénybe esett, az északkeleti folytatása a 67. sz. út alá nyúlt. Az árok fala befelé erősen rézsús, az alja hegyes szögben záródik, a mélysége 150–210 cm között változott. Az árok déli szélébe egy 7 m széles kiugró fül csatlakozott, melynek a külső hossza 2,5 m. A fület alkotó árkok 50–70 cm szélesek, mélységük 30–70 cm között változott. A kerítőárok keleti szelvényfal előtti részén egy újabb fülindítás figyelhető meg, mely az előzőtől 450 cm-re, keletre helyezkedett el az árok déli ívéhez csatlakozva. Az említett árok valószínűleg kör alaprajzú lehetett, és helyzete alapján védelmi funkcióval is bírhatott. Nagy területet keríthetett körbe, bejárata délen volt. E korszak objektumai a pleisztocén végi csupasz, sárga löszfelszíneken látszódnak.

1

2

3

4

5

6

X. tábla.

1-8. Felsőmocsolád–Kisbabai-mező: 1. Az egymás mellett sorakozó mészégető kemencék. 2. Mészégető kemen-
ce erősen átégett tűztere 3. Az egyik kemenca bontása. 4-5. Árpád-kori szabadtéri kemenca és félig földbemélyí-
tett épület. 6. A lengyeli árok részlete.

tak csak meg, a felette levő 20-40 cm vastag világosbarna erdei talajrétegben nem. Ez arra utal, hogy a késő neolitikum után nagy erdősődés következett be, a terület jelentős részben lakatlan is lehetett. A világosbarna erdei altalajban a középső-késő rézkori objektumok azonban már megfoghatóak. Hasonló jelenséget a múltban már számos helyen megfigyeltünk Somogyban, a többi között Kaposújlak–Várdomb-dűlő lelőhelyen is.²³ Ugyancsak az erdei talaj alatt jelentkezett egy észak-déli irányú, közel 3 m hosszú árokszerű gödör, melynek betöltése és befelé erősen rézsús fala is hasonlított a kerítő árokéra. A neolitikus jelenségek betöltésére jellemző a szürkésbarna, tömörödött, kevert löszös talaj. Betöltésükből sajnos csak kis mennyiségű leletanyag (kerámia, állatcsont) került elő.

A következő népesség a lelőhelyen a *rézkorban* telepedett le. Biztosan 21 jelenségből – főként kerék gödrökből – került felszínre rézkori leletanyag. Bontásuk során nagyobb mennyiségű, főként vastag falú tárolóedény töredékek kerültek elő. Ezek felülete sokszor felfényezett. A legjellegzetesebb darabokon nagyméretű madárcsőr alakú fülek, illetve beszürkált díszítések figyelhetők meg. A leletanyag valószínűleg a *Balaton–Lasinja kultúrához* vagy a *Túzdelt barázdás kerámiához* (Furchenstich) köthető. A rézkori objektumok a feltárási terület középső részén, a neolitikus jelenségek között, illetve azok felett jelentkeztek.

A következő népesség a kora bronzkorban – *Somogyvár–Vinkovci kultúra* - hozta létre e helyütt a települését. 14 jelenségben találtunk erre a korszakra keltezhető kerámiát. A jelenségek közül 10 gödör, két észak-déli irányú, északi végén lekerekített árokreszlet és egy nagyobb méretű, lekerekített sarkú négyszögletes gödör volt, melynek az északi oldalfalába ásva egy égetett aljú, kifelé erősen bővülő falú gödröt vagy kemencemaradványt bontottunk ki. Ez utóbbi említett jelenségből (52/59.) nagy mennyiségű leletanyag került felszínre. A kizárólag kerámiából álló leletek között ívelten kihajló, lekerekített peremű, vállrészüknél kiöblösödő, seprűdiszes tárolóedény darabok említhetők meg. A bronzkori objektumok a feltárási terület déli részén, illetve a tervezett lehajtósáv területén feküdtek.

A következő letelepedési fázis a *római korban* volt. Két, Kr. u. 4. századra keltezhető jelenség került elő, egy gödör és egy gödörkomplexum (166/200). A gödörkomplexum a feltárási terület középső-keleti szélén került elő. A bontása során 25 db ép és egy hiányos bronzérme (legkorábbi a Kr. u. 2. századi Traianus érme, legkésőbbiek Kr. u. 4. századiak, I. Constantinus koriak, (II. t. 6.), két bronzlemez, 7-9 vastárgy (ár, ácskapocs), rengeteg kerámia (korsó-, tál-, dörzstál-, ónmázás töredékek), vassalak és egy madár alakú, mázas agyagtárgy töredék került elő (VIII. t. 4.). A jelenség valószínűleg egy, a római kor végén vagy az azt követő időszakban végbement, tereprendezés nyomait őrizte meg. A gödörben talált leletek – az érmek egy része kivételével – mind hiányosak, sérültek voltak, mely alapján az objektum hulladék-gödörként határozható meg.

A feltárási terület középső és déli részén, mintegy 80 m hosszúságban olyan külső kemencék és lekerekített sarkú négyszögletes alapú épületek kerültek elő, melyek betöltésében *népvándorlás kori*, kézzel formált fazéktöredékek voltak. A leletanyag alapján vagy római kori bennszülött vagy esetleg avar népességgel számolhatunk a területen. A nyugat-keleti hossztengelelyű épületek alapterülete 9–10 m² körüli volt, bennük azonban tűzhelyet, padlót és cölöphelyet sem találtunk. A külső kemencék nyugat-keleti vagy északnyugat-délkeleti irányúak, az előtérgödörök kisméretűek, lekerekített sarkú négyszögletes alakúak. A kemencék közül kettőnél a sütőfelület megújítását is meg lehetett figyelni. Az egyik kemencében négy sütőfelületet dokumentáltunk le, de érdekes módon csak a 2–3. platni közé helyeztek edénytöredékeket. Az egyik épületben egy nagyméretű, de nagyon gyenge megtartású, hosszszanti irányba átfúrt agyagnehezéket leltünk.

A lelőhely gerincét a *középkori* település adta. A feltárt jelenségek fele tartozott ide. A *késő Árpád-kori* telepjelenségek az egész nyomvonal-szakaszon megtalálhatóak voltak, az északi és a középső részen inkább szórványosan, a déli részen és a lehajtósáv területén viszont igen sűrűn jelentkeztek. A feltárt 112 középkori jelenség közül 5 épület és 12 külső kemence volt. A szabadtéri kemencék a feltárási terület déli részén helyezkedtek el, egymás közelében. Egy esetben az előtérgödörhöz két kemencét is építettek, majd a későbbiekben, amikor e két kemence már használaton kívül került, akkor azok mögé újabb 3 kemencét építettek, így a korábbi kemencék sütőfelülete kihúzó vagy előkészítő részként funkcionálhatott (X. t. 4.). Hasonló praktikus megoldás volt megfigyelhető egy épületben, ahol a sarokba vajt kemence beomlása után nem a régi kemencét újították meg, hanem annak a sütőfelületére egy jóval kisebb boltozott kemencét építettek. A külső kemencék előtérgödörre épített vagy vajt kemencék mérete változó, általában 100–120 (egy esetben 180) cm átmérőjűek. A külső kemencék esetében többször megfigyeltük, hogy azok tapasztása alá edénytöredékeket, illetve cserepeket és állatcsontokat, vagy – egy esetben – csak állatcsontokat helyeztek a jobb hőmegtartás érdekében. A szabadtéri kemencék elhelyezkedése alapján biztos, hogy azokat nem egy időben használták, melyre változatos tájolásuk és egymáshoz való közelségük is utal. Az épületek lekerekített sarkú, négyszögletes alaprajzú, félig földbemélyített házak, melyek egyik sarkában alakították ki a kemencét úgy, hogy az vagy csak alig ugrott ki a ház síkjából vagy az épület belső sarkában volt (X. t. 5). Mind az épületekben, mind a külső kemencék esetében megfigyeltük, hogy a sütőfelületet egyszer, de volt, ahol háromszor is megújították. Emellett több alkalommal is jól látszódtott, hogy a kemence tapasztásának elegyengetése hosszanti irányú ujjsimításokkal történt, melyek a szájnylás felé haladtak. Két épületben inkább csak tűzhely nyomát lehetett rögzíteni, egyikben kisebb méretű terméskövekkel körberakott tűzelőhelyet bontottunk ki.

A középkori objektumok betöltésében változó mennyiségű leletanyag volt. Az állatcsontok (kiskérődző, marha, sertés) mellett használati tárgyak (őrlekvők,

23 Somogyi 2004, 165.

XI. tábla.

1-4. Gamás–Vadépusztai-mező 1 lelőhely: 1-2. Árpád-kori ház megújított kemencével. 3-4. Árpád-kori házban tapasztott aljú és kiégett gödrök foltja és az objektumok kibontva. 5-7. Somogybabod-Tetvesi-mező: 5. Késő középkori oszlopszerkezetes építmény maradványa. 6. Árpád-kori ház kerámiaréteges kemencével. 7. Gödörre ásott kemencék a késő középkorból. 8. Felsőmocsolád–Kisbabapuszta–Malomi-dűlő 2 lelőhely: Bronzkori gödör állatvázakkal.

vaskések, sarkantyú) és edénytöredékek kerültek felszínre. Az egyik gödörben, melynek fala 50-60 cm mélységben vastagon, vörösen átégett, egy kistestű kutya vázát bontottuk ki. A kerámiák java része fazék vagy fazék alakú bögre, de előfordult korsó- és bogrács-töredék is (ez utóbbiak csak egy-két jelenségben). Néhány fazéktöredék alján mesterjegy látható. A leletanyag és a szuperpozíciók alapján hosszabb ideig fennálló település működött itt, valószínűleg a 13-14. században.

Az egyik késő Árpád-kori külső kemence felső platinja felett egy felnőtt egyén hiányos vázmaradványait bontottuk ki. A nyugat-keleti tájolású vázból csak az alsó lábszárak voltak eredeti helyükön, többi része hiányzott. A felsőtest helyén feküdtek szétszóródva a kézujjcsontok. A feltárás munkatársai: Keresztes Noémi Ninetta régész, Litauszki Zoltán, Móricz Róbert, Kurucz Máté, Kolonits László, Bottyán Katinka, Polónyi Emese, Budai Dániel technikusok.

2018-ban az úttól nyugatra lévő területen egy faszor helyén, a keleti oldalon egy új vízelvezető árokban találtunk objektumokat. A lelőhely ekkor feltárt részén 28 bontási egységet különítettünk el. Egy középső rézkori (*Balaton Lasinja kultúra*) árok és néhány, őskoron belül pontosan nem keltezhető gödör, egy *népvándorlás kori* félig földbe mélyített, kemencés épület mellett, 10 *középkori* mészégetőt tártunk fel (X. t. 1-3.).

A mészégető kemencék tűzterei nagyjából 2 m széles és legalább 2 m mély, kihasasodó oldalú gödrök voltak. Faluk és aljuk nagyon erősen átégett. A gödrök alján általában faszenes sáv, ezen meszes réteg, majd ezen égett kövek voltak. A kiégett kövek maradványai többször is kb. 10–30 cm magas összeégett padkaszőrét alkottak a gödör fala mellett.

A gödör aljától 50–80 centiméterrel magasabban volt ívelt aljú, nagyjából 70–80 cm átmérőjű szájnnyílásuk. Az úttól keletre lévő mészégetőknél megtaláltuk a szájnnyílásuk előtti, afelé enyhén lejtő, 2–2,5 méter hosszú tüzelőcsatornákat is. Ezek ívelt alja és oldala átégett (a tüztérnél erősebben, attól távolabb gyengébben), a túlsó végükön egy sekély, ívelt aljú, ovális munkagödör volt. A munkagödörben vagy a kemencék szája előtt több esetben találtunk kiégetésre váró meszkőtömböket, köztük faragott, elbontott épületből származó darabokat is.

Az általunk kutatót terület erősen lejt keletre a vízfolyás felé. A mészégetők az úttól nyugatra lévő magasabb, és a keleti, alacsonyabban fekvő területen is sorokat alkottak a partoldalban, a patakka párhuzamosan. A mostani út helyén is lehetett egy sor. A lelőhely nyugati részén 2017-ben feltárt középkori települést a 13–14. századra keltezték. A kemencék a falu szélén álltak. Néhány állatcsont és egy téglá mellett csak egy jellegtelenszerű cserép volt a betöltésükben, így pontos koruk nem meghatározható. Azt sem tudjuk milyen építkezéshez kapcsolódtak, de nagy számuk alapján jelentősebb méretű, viszonylag sok meszet igénylő épületről lehet szó. A feltáráson a Rippl-Rónai Múzeum munkatársai közül Molnár István, Somogyi Krisztina régészek, Balla Krisztián, Cserép Tamás, Nyári Zsolt, Stunya Péter technikusok vettek részt.

Gamás – Vadépusztai-mező 1 (72167)

Somogyi Krisztina: Megelőző- és építés közbeni feltárás 2018.

A lelőhely Vadépusztától délre, Kisbabapusztától közvetlenül északra helyezkedik el az Orci-patak völgye mentén nyugatra hosszán elterülő vonulat szélén, amit a patakba torkolló, Ny–K-i irányú, kis időszakos vízfolyás tagol (ez a lelőhely legmélyebb pontja), valamint egy ugyanilyen árok zár le délen.

A lelőhelyet 2009-ben Molnár István terepbejáráson azonosította, 2014-ben Tokai Zita terepbejárását, 2015-ben Molnár István próbafeltárását, 2017-ben megelőző feltárást végzett a területen. Ekkor meghatároztuk a lelőhely északi szélét (határos a Vadépusztai mező 2. lelőhellyel, de attól határozottan elválik). 2017-ben az erdő miatt dél felé nem haladhattunk tovább.

A 2018. évben a lelőhely déli, erdő alatti részét tártuk fel. A nyilvántartásban szereplő és feltárássra kijelölt területtől (2184 m²) délre további 150–200 m hosszán, gyakorlatilag a dombvonulat déli lejtőjének aljáig mutatkoztak elszórt objektumok (kemencék) foltjai a tuskózás és tereprendezés után. Szerencsére lehetőségünk volt a lelőhely tényleges déli széléig feltárni a területet. Közel 8050 m² lehumusztolt területen 123 jelenséget (=stratigráfiai egységet, rövidítve str.) különítettünk el. Így 2015–2018 között a lelőhelyen összesen 476 jelenséget tártunk fel.

2018-ban, a korábbi megfigyelésektől eltérően, sem a középső neolitikus Vonaldíszes Kerámia Kultúrájának, sem a késő bronzkori Urnamezős kultúrának a telepe nem terjedt ki a lelőhely déli részére. A többi őskori telep, eltérő fedettséggel a lelőhely déli végéig megfigyelhető volt. Így a *Balaton-Lasinja kultúra* két önálló gödrét és egy ún. Spitzgraben-t találtunk. A *Pécel-Baden kultúra* egykori jelenlétére egy-két önálló gödör és bolygató miatt másodlagos helyzetű leletanyag utalt. A kora bronzkori időszakból a *Somogyvár-Vinkovci kultúra* kevés gödrét és feltehetően anyaggyűjtőként értelmezhető, É–D-i irányú gödör csoportjait tártuk fel. Újdonság, hogy elkülöníthető volt a *Kisapostag kultúra*, amelyhez biztosan egy méhkas alakú verem és néhány gödör tartozott. A leletanyagból datálható értékű bögrék és mészbetétes töredékek emelhetők ki. A kora bronzkoron belül a kopott, elsősorban seprűzött felületkezelésű kerámiát tartalmazó objektumok nehezen sorolhatók be kulturálisan.

Az őskori agyag kisleletek között orsógomb, agyagkanál töredék, „spulni”, egyéb apróleletek, így kova pattintékok, csiszolt kőbalta töredék, vadkan agyar, csonteszköz volt.

A lelőhely déli végében a feltárás egyik szélső objektumának (két kemencés előtérgödör) leletanyaga meg egyezik a dél felől szomszédos Felsőmocsolád-Kisbabai-mező lelőhelyen előkerült *népvándorlás kori* telep kerámiájával. Vagyis a népvándorlás kori meglepedés erre a dombra is áthúzódott. A két vonulatot az Orci-patak felé tartó kis vízfolyás elválasztotta a völgyben.

A 2018-as év legfontosabb eredménye az *Árpád-kori* telep központi részének folytatása volt, amely szórta vagy csoportokban földbemélyített kemencés

épületekből (legalább 10), néhány gödörből, külső kemencékből (9–12) és egy árokszakaszból állt. Több esetben megfigyeltük a kemencék megújítását, a szokásos több rétegű sütőfelülettel. Találtunk olyan építményt is, ahol utólag, magasabb szinten, az építmény falában újabb kemencét alakítottak ki. Igen érdekes, talán párhuzam nélküli, hogy az egyik kemence (387. str.) száját egy malomkövel fedték be, leszűkítették a belső terét egy fallal, és másik irányba nyitották ki újra a száját, és ekkor már egy téglalap alaprajzú házhoz (388. str.) tartozott (XI. t. 1–2.).

Másik érdekes jelenség a 379. számú épület alján megfigyelt kettős (egy közös fallal rendelkező) külön-külön „U” alakú, kemenceszerűen átégett falú jelenség (XI. t. 3–4.), funkcióját egyelőre nem ismerjük. A szelvényen Ny–K-i irányban keresztülfutó három árok közül csak az egyik keltezhető a középkorra, a többiben nem volt leletanyag.

A lelőhely keleti, a patak felé tartó kiterjedése az erdő miatt továbbra is ismeretlen. Délen egyértelműen a dombvonulat végéig tartott. A feltárás munkatársai: Somogyi Krisztina, Molnár István régészek, Balla Krisztián, Cserép Tamás, Nyári Zsolt, Stunya Péter technikusok. A geodéziai felmérést a Meridián Kft végezte el.

Gamás – Vadépusztai-mező 2 (72169)

Belényesy Károly: Ismeretlen középkori birtokközpont maradványai Vadépuszta határában
Megalőző feltárás 2017–2018

Visszagondolva a Gamáshoz tartozó Vadépuszta határában végzett régészeti feltárára, nehéz nem elfogultan nyilatkozni az ott eltöltött csaknem két teljes ásatási szezonról 2017–2018-ban. Bár nyilván mindenkinek megvan a szívéhez közel álló régészeti kutatás, egy-egy helyszín néha, bizony magával ragadja a régész képzeletét. Vadépuszta pedig kétségkívül kívül ilyen...

A végleges elemzés nyilván hosszabb időt és a számos újabb szempont figyelembe vételét igényli, de talán épp a lelőhely különlegessége az, amiért a feltárást követő friss gondolatok most ide kíváncskoznak.²⁴

Stabilitas loci...

A régészeti lelőhely a Gamáshoz tartozó Vadépusztától kissé délre, a Tettes- és Orci-patak vízválasztójának közvetlen közelében helyezkedik el, a régi és az új 67-es út keleti és nyugati oldalán, hosszan elnyúlva az Orci-patak völgyével párhuzamos, kelet nyugati vízmosásokkal tagolt észak-déli irányú dombháton. Az már a feltárást megelőző kutatások során bebizonyosodott, hogy gazdag, tulajdonképpen a középső neolitikumtól a késő középkorig lakott dombhat több meglepetést tartogathat a számunkra. A felszíni leletek

mellett ugyanis, a terület régészeti fedettségét firtató geofizikai kutatás egyértelmű bizonyítékokat talált egy, négy részből álló, a Lengyel kultúrához kapcsolódó koncentrikus körárok rendszer létezésére, amely nemcsak a terület korai történetéről, de a mai Vadépuszta közelében fekvő vízválasztó és források kitüntetett jelentőségéről árulkodott.²⁵

Ilyen előzmények után 2017 őszén kezdtük meg a terület feltárását. Lehetőségeinket nagyban befolyásolta, hogy a régi 67-es út nyomvonala észak-déli irányban, tulajdonképpen hosszában, keresztülvágta lelőhelyet, így a jelenségek közötti összefüggések egy része örökre elveszett. Ugyanakkor a feltárt majd 2500 objektum messze túlmutatott egy átlagos lelőhelyen és valóban izgalmas jelenségcsoportokkal illusztrálta a terület majd 7500 éves történetét....

Ebben a történetben feltehetően kitüntetett szerepe van magának a vízválasztónak. Az Orci-patak forrásának közelében fekvő terület kedvező topográfiai adottságai a mai térképre nézve is megkérdőjelezhetetlenek, hiszen a Kapos-völgyét a Balatonnal összekötő, észak-déli út mellett itt lehet átjárót találni, keletre: a Koppány-völgye, illetve nyugatra: a Nagyberék irányába. De az átjárók és a forrás mellett a környék által nyújtott természeti erőforrások: az erdőkkel, vízzel és termékeny, legeltetésre is alkalmas völgyekkel tagolt vidék az, amely az első őskori telepéseket valójában a területre vonzotta, minden szempontból kitűnő lehetőséget kínálva a tartós megtelepedésre.

A körárok a forrás mellett

A feltárára kijelölt terület, régészeti korszakok szempontjából – nem élesen ugyan, de – több részre osztható. Az északi harmadot egyértelműen az őskor, azon belül is a *Lengyel kultúra* körárok-rendszere uralja (XII. t. kép 1.). A teljességhez hozzátartozik, hogy ennek környezetében néhány *középső újkőkori (DVK)* és *kora/középső bronzkori (Kisapostagi kultúra)* objektum is előkerült, de a nagyobb figyelem kétségkívül a késő neolitikumhoz, kora rézkorhoz köthető létesítmény feltárását kísérte.

Az összesen négy gyűrű nagyobb szakaszai, a körárkokat nagyjából középen el metsző, és a feltárás ideje alatt is folyamatosan működő 67-es út két oldalán kerültek azonosításra és részben feltárára. Az út nyugati oldalán a két külső árok, mintegy 40–40 méteres szakaszon volt kutatható, míg a két belső gyűrűt, egy, 2–2,5 méter vastag, eróziós, feltöltési réteg fedte. De az út keleti oldalára eső árokszakaszkok megfigyelése és feltárása is több nehézségbe ütközött. Az enyhén lejtő domboldal kitettsége miatt az eredeti árokszakaszkokat a területet szabdaló vízfolyások roncolták. Mindezen túl pedig a nyugatról érkező eróziós hatás következtében az árkokat lényegében elfedte

²⁴ A feltárás szakmai irányítását 2017-ben Paluch Tibor és Kujani Yvett végezték, 2018-ban jómagam láttam el hasonló feladatokat, a Szegedi Móra Ferenc Múzeum megbízott ásatásvezetőjeként. A teljes közreműködő stáb hosszas felsorolása helyett itt most kifejezetten Beck Attila, Rózsa Péter, Takács Richárd és Wolf Ernő odaadó munkáját szeretném megköszönni. Külön kiemelve a középkori jelenségek kapcsán Wolf Ernővel folytatott baráti vitáinkat, amelyek termékenyítőleg hatottak jelen tanulmányra is.

²⁵ A geofizikai kutatást és a próbafeltárást a Forster központ végezte, Stibrányi Máté illetve Tokai Zita vezetésével, 2015-ben. A rövid jelentést ld.: Honti et al 2016, 264–266, VIII. t.

1

2

3

4

5

6

0 1 cm

XII. tábla.

- 1-6. Gamás–Vadépusztai-mező 2 lelőhely: 1. A késő-újkőkori körárok-rendszer feltárása 2018 tavaszán.
2. Középkor ólak, külső kemencék, kerítések a terület északi oldalán. 3. Középkori alapárkos épület feltárása.
4. III. Béla (1172-1196) réz tákapénze. 5. I. Rudolf (ezen a néven magyar király: 1576-1608) ezüst dénárja.
6. Nagy Lajos (1342-1382) ún. szerecsenfejes dénárja.

az út túloldalán is megfigyelt feltöltési réteg.²⁶ További nehézséget jelentett, hogy a 67-es út közelében fekvő szakaszok kivételével, az árkok betöltésének alsó negyede (átlagosan 1,7-1,5 méter mélységtől) talajvízzel volt telítve, ezért ezeket a szakaszokat nem tudtuk feltárni. A kutatással kapcsolatban feltétlenül ki kell emelni, hogy a geofizikai mérés során azonosított két bejáratú szakasz visszamérése és szondázása során ezeket sikerült egyértelműen azonosítani és kibontani. Az árokrendszerrel kapcsolatos fontos megfigyelés továbbá a betöltés felső harmadában azonosítható pusztulási réteg dokumentálása, amelyből nagyobb mennyiségben kerültek elő a *Lengyel kultúrához* köthető leletek, illetve az egykori antropogén környezet pusztulására utaló paticsos, faszenes törmelék.

A lelőhely déli szakasza teljesen eltért a fenti, jellemzően őskori jelenségekkel leírható északi harmadtól. A területet topográfiailag is kettéosztó kisebb vízmosás irányából dél felé emelkedő területet ugyanis egyértelműen az *Árpád- és középkori jelenségek* uralták. Az objektumok egyértelműen egy, a települést határoló – a régészeti lelőhely déli határával szinte megegyező – kelet-nyugati árokhoz igazodnak (XII. t. 2.). Ettől az ároktól északra Árpád- és középkori objektumok: nagyméretű pincék, oszlopszerkezetes felszíni házak, kemencék, kutak kerültek elő (XII. t. 3.). Az Árpád-kori telepjelenségek mellett, a terület centrumában rendkívül intenzíven jelennek meg a késő középkori, kora újkori település maradványai. A többszörösen tagolt felszínen, több Árpád- és középkori horizontot hagyott egyértelmű nyomot. A néha rendkívül mély jelenségek: kutak, pincék bontása során egyúttal sikerült azonosítanunk az Árpád- és középkori jelenségek alatt fekvő kora bronzkori (Kisapostag kultúra) telep egyes jelenségeit illetve – a középkori jelenségek közül másodlagosan előkerült – leletanyagát is.

Egy gombolyag középkor

Arendhagyó településtörténeti áttekintésnek is beillő tanulmány nem véletlenül szentel nagyobb terjedelmet a terület Árpád-, és középkori történetének. A feltárás alaprajzát, illetve a bontás közben készült felvételeket elnézve a középkori jelenségek tömege, értelmezhetetlen masszának tűnik, ami amellett, hogy elfoglalja a terület déli harmadát, látszólag nem sok esélyt ad az értelmezésre. Persze az egyes jelenségek tudatos elválasztása és a hasonló mintázatok azonosítása, no meg egy jó adag bátorság, ebben a látszólagos összevisszaságban is képes rendszert teremteni, csak meg kell találnunk a gombolyagból kilógó madzag végét.

A jelenségek tulajdonképpen az egykori, bronzkori telep által is elfoglalt kisebb magaslaton sűrűsödtek. A feltárás során előkerült leletanyag és a területen

felbukkanó érmek alapján a 12. század végén már bizonyosan település állt az Orci- és Tetves-patakok vízválasztója felett. Ennek 14–15. és 16. századi kiteljesedése és folyamatos változásai azonban valódi megpróbáltatások elé állítják a jelenségek értelmezésére és a középkori fázisok elkülönítésre vállalkozó kutatókat (XII. t. 4, 6.). A közel 2500 feltárt objektum 80 %-a ugyanis egyértelműen a délre nyúló magaslaton összpontosul. A kesze-kusza sokaságnak tűnő objektumözből pedig csupán a telep intenzitására, semmint konkrétumokra tudunk következtetni.

Az azonban már a feltárás során egyértelművé vált, hogy a terület rendkívüli tagoltságát a felmenő falú épületek többször megújított, – az Árpád-kortól a 16. század második feléig több horizontba rendezhető – alapárkai, oszlophelyei, a település vermei és kútjai mellett, a rendkívül sűrű „centrum” pincerendszerei okozzák. Az egymást többszörösen metsző és romboló horizontokhoz tartozó telepjelenségek száma észak felé látszólag csökken, de kisebb-nagyobb intenzitással egészen az őskori árokrendszerig kitart. Itt elsősorban az Árpád-kori telepjelenségek: kemencék, gödrök, kutak, nagyméretű, földbe mélyített ólak, kemencék, kemencebokrok domináltak. Az intenzív települési övezet utolsó fázisát, egyértelműen a területen feltárt nagyméretű mészbetöltő kemencék maradványai – köztük, egy közel épülettel fennmaradt példány – határozzák meg. Ezeket a már használaton kívüli, feltöltött pincék és épületek közé építették (XIII. t. 1.).

A telep felhagyásával kapcsolatban nehéz egyértelműen nyilatkozni. A kora újkori periódust lezáró érmék, és az objektumok égett törmelékes betöltései, illetve a helyszínen talált muskétagyolyók olyan hadi eseményekről tanúskodnak, amelyek alapján Vadépuszta elődjének a 15 éves háború idejére feltételezhető, erőszakos pusztulása talán több is mint pusztá hipotézis (XII. t. 5, XIII. t. 3.).

Birtokközpont a vízválasztón

Bár az egyes jelenségek, illetve az elkülöníthető történeti horizontok vizsgálata még hátra van, néhány előzetes megfigyelés közlése remélhetőleg felkelti egyes kutatók figyelmét. Így érdemes néhány bekezdést szentelni a területen feltárt épületeknek, pincéknek, illetve a település funkciójának. Ez utóbbi talán további magyarázatra szorul, de lássuk először a jelenségeket.

A középkori objektumok többszörös periódusváltásai már a régészeti kutatás során szembeötlőek voltak. Ebből a rendszerből egyértelműen kitűntek a terület arculatát egykor meghatározó, felmenő falú, legtöbbször alapárokkaival ellátott, oszlopszerkezetes épületek, illetve a különböző méretű, meneteles lejáratú, erősített oldalfalú, löszbe mélyített pincék, maradványai.

A jelenségek egymástól való elválasztása és az épületek lehatárolása azonban a számos szuperpozíció, a felszín eróziós kitétsége és a jelenségeken „áthaladó” 67-es út miatt nem volt egyszerű. A nyomok összeolvasásában és megfejtésében az egyes átokszakaszok, oszlopszerkezetek orientációja segít, melyek alapján, ma legalább 4, észak-déli irányultságú,

26 Bár nem jelen tanulmánynak nem része az őskori jelenségek kifejlesztése, annyi mégis ide kívánczik, hogy ha az árokrendszer megépítéséhez, a feltételezhető paliszádokhoz, illetve a közeli telepekhez felhasznált faanyagot a körárok feletti domboldal erdőinek letermelésével állították elő, és közvetlen közelből szállították a völgybe, az könnyen lehetett magának a későbbi pusztulásnak a kiváltó oka. Azaz nem lehetetlen, hogy a földcsuszamlásnyi mennyiségű földtakarás, magának a körárok kialakításának a következménye lehetett és a terület felhagyására készíthette az itt lakókat.

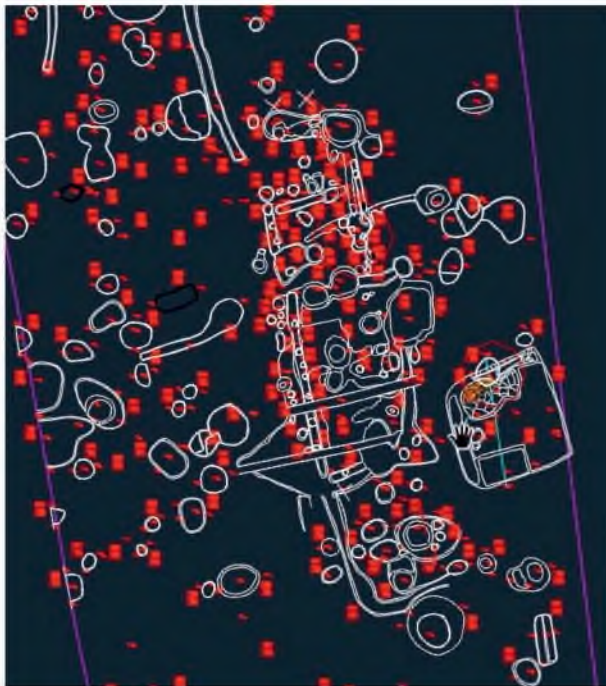
1

2

3

4

5

XIII. tábla.

1-5. Gamás–Vadépusztai mező 2 lelőhely: 1. Nagyméretű mészégető kemence feltárása. 2. Több osztatú alapincézett épület (présház?) és kelet felé nyúló löszbe vájt pince maradványai. 3. Muskétagyólok a feltárt területről.

4. Többhelyiséges oszlopszerkezetes ház az összesítő alaprajzon, előterében a sütőház maradványai.

5. Veremólak a feltárt terület északkeleti oldalán. (A légifelvételeket a szerző készítette).

több helyiséges, oszlopszerkezetű épület különíthető el az ásatási felszínen. Ezek az épületek jellemzően 3-5 helyiségre tagolhatóak, 5 méter szélesek és 15–20 méter hosszúságúak.

Az épületek különlegessége azonban nem az azonosítás nehézségeiből adódik. A késő középkori többszattatú lakóépületeknek ugyanis számos párhuzama ismert.²⁷ A valódi újdonság inkább ezek együttes, a környezetükben azonosított objektumokkal együtt történő elemzése lehet, amely a telep funkciójával kapcsolatban kínál újabb értelmezési lehetőségeket.

Bár a terület teljes átláthatóságának objektív akadályai vannak, az talán mégis kijelenthető, hogy ezek a jelenségek nem a középkori településekre jellemző, telekrendszeren belüli elkülönülés jellegzetes mintáit követik. Szerkezeti szempontból kifejezetten különlegesnek számít az a ház, amelynek oszlopszerkezete olyan összefüggést mutat a hasonló orientációjú két pincével és azok belső, szintén oszlopszerkezetes béléseivel, amely nem hagy kétséget afelől, hogy ezek csak együtt, egy többszörösen alapincézett épületként értelmezhetőek. Ennek további különlegessége, hogy a középső traktus homlokzata előtt egy hosszú, meneteles lejárát nyílik. Ez a lejárát tulajdonképpen egy pincegádor, amely, a föld alatt, az épület keleti vonalán messze túlterjeszkedő, oldaljárátokkal is rendelkező, löszbe vágott nagyobb pincéhez tartozik. Egy előzetes közlés részeként talán megbocsájtható az az inspiratív megközelítés, amely a fenti, pincékkel egységes szerkezetbe foglalható épületbe egy középkori prészház maradványait látja bele (XIII. t. 2). Hasonlóan különlegesnek mondható egy másik többszattatú épület mellett megfigyelt több periódusú, épített előtérrel rendelkező, szokatlanul nagyméretű sütőkemence, amit méreteiből és kiépítettségéből adódóan sütőházának, vagy még inkább „pékségnek” kellene nevezni (XIII. t. 4.). Talán nem véletlen, hogy ettől az egyedi jellegzetességekkel bíró épületekkel jellemezhető „központtól” jellemzően elkülönülnek az északi szakaszon feltárt, állattartással kapcsolatba hozható, erősített oldalfalú, meneteles lejárátú veremólak, illetve kisebb nagyobb kerítés-, vagy karám maradványok.²⁸ Bár ez utóbbiak, jellegzetes formai jegyeik alapján, sokkal inkább nevezhetőek késő Árpád-koriaknak, míg a földfelszíni többszattatú épületek inkább a késő középkori kiépítettséget sugallanak, nem lenne meglepő, ha a leletanyag és a periódusok elemző vizsgálata alátámasztaná a déli építmények és az északi ólak, illetve karámok Árpád-koron messze túlmutatató elkülönülését (XIII. t. 5).

Annak tudatában, hogy egy-egy ilyen intenzív lelőhelyrészlet feltárása mindig a nagyobb összefüggések megértésével kecsegtet, nem szabad elfelejtenünk, hogy hipotéziseink valójában csak egy-egy részletből táplálkoznak. A régészeti kutatás során általában nincs lehetőség egy lelőhely teljes területének kutatására. Az izgalmas megfigyelések legtöbbször inkább köszönhetőek a szerencsés véletlennek, mintsem a tervezett tudományos projektnek. Az eredmények így sajátosan ki vannak ragadva az eredeti, teljes képből. A feltárt középkori jelenségek tágabb értelmezése is valójában csak játék a kínálókozó lehetőségekkel. A Vadépuszta határában folyt feltárás kirakós játéka azonban mégis felvet néhány megfontolásra alkalmas megoldást.

A fejtegetést megelőzendő, érdemes néhány szó erejéig kitérni a potenciális, középkori telepjelenségekkel érintett terület kiterjedésére. Ennek északi határa, valahol az őskori körárkok és a déli magaslat között van. Itt a korszakváltás, azaz a középkori objektumok hiánya egyértelműen köthető ahhoz a vízmosáshoz, mely feltehetően a körárok felhagyása után, annak külső gyűrűjének déli oldalából alakult ki, és ma is tagolja az általunk feltárt területet.

A déli határ is jól azonosítható. A centrum felől ritkuló Árpád-, és középkori jelenségeket ugyanis egy, a lefolyó vizeknek kitett, de egyértelműen mesterséges árok zárja le a déli oldalon. Nyugaton a domborzati adottságokból adódóan nem valószínű a telep jóval nagyobb kiterjedése, így csupán a keleti, északkeleti oldal lehet kérdéses. Ez azonban valójában az egyik legérdekesebb terület. A középkori jelenségeknek helyet adó plató itt kissé kiszélesedik és kiemelkedik, de az intenzív mezőgazdasági művelés ellenére is jól érzékelhető meredekséggel lejt a forrás, illetve az Orci-patak irányába. Azon túl azonban, hogy feltárára a beruházás keretében nem kerülhetett sor, a kisebb dombtetőt különösen hangsúlyossá teszik az egykori település templomára utaló, felszínen található habarcsos téglamaradványok, és a lejtők irányába leszántott embercsont töredékek.

Visszatérve az eredeti gondolathoz, a feltárt terület, becsléseink szerint, a teljes szóba jöhető középkori lelőhely mintegy 40–50%-a lehet, ami régészeti léptékkel jelentősnek mondható, másként fogalmazva: erősebb következtetések levonására is alkalmasnak mutatkozik. Egyértelmű és látszólag ide kívánczó feltételezés, hogy ezeket a feltárt objektumokat egy Árpád-kori előzményekkel rendelkező középkori település maradványaiként írjuk le, néhány részlet ismeretében azonban érdemes ebben a több ismeretlenes egyenletben egy másik megoldás mellett érvelni.

A szétszabdalt és sérült jelenségek ellenére az nagyjából elfogadható, hogy itt nem egy hagyományos, szabályos telekrendszerű településsel állunk szemben. Ez még nem is lenne probléma, de az épületek sokkal inkább gazdasági és gazdálkodási jelleggel bírnak. A hagyományos lakó funkciót tulajdonképpen nem tudjuk igazolni. Az épületek egyikében sem sikerült saját fűtőberendezést feltárni, sem azokhoz közvetlenül kapcsolódó kemence, sem kályha maradványok nem kerültek elő.

27 A többszattatú késő középkori lakóházak típusainak, fejlődésének, jellegzetes regionális formáinak több kötetnyi szakirodalmának ide citálása nem jelen tanulmány feladata, de a teljesség igénye nélkül természetesen ide kívánkozik a háztípus kutatásának néhány alapműve, amelyből itt Pálóczi Horváth András ezredfordulón született tanulmányát emelem ki, amely az eredményeket és a gazdag bibliográfiai adatokat tekintve is átfogó keresztmetszetet adja ennek a kutatásnak: Pálóczi-Horváth 2001. Ugyanakkor közeli párhuzamként, hadd ajánljam az olvasók figyelmébe a balatonszárszói erődített középkori templom feltárása során megfigyelt oszlopszerkezetes épületekkel kapcsolatos tanulmányomat, Belényesy 2001.

28 Nagy-Gallina-Molnár-Skriba 2001.

Persze lehet, hogy mindez az erős erózióknak köszönhető, hiszen padlószinteket sem tudtunk megfigyelni. De a kályhaszemek jellegzetes töredékeinek hiánya is inkább a gazdasági épületek felé tereli az elképzeléseinket.

A feltárt terület közvetlen közelében fekvő falusi templom teóriája sem igazán meggyőző. A felszínen ugyan vannak humán csontmaradványok, de tömegesen sem ezek, sem pedig a jellegzetes kísértő kislelet-anyag: pl. francia kapcsok, pártarugók, övcsatok, ruhadíszek, nem jelennek meg a feltárt területen, vagy a terepbejárások gyűjtéseiben. Ha a téglatörmelések felszín mégis egyházi intézményt jelez, a köré temetkező populáció bizonyosan nem vetekedhet egy átlagos település templom körüli temetőjével. Pedig az előkerült érmék és kisleletek a telep 12-16. századig tartó folyamatos használatáról vallanak.

De ha nem egy ismeretlen középkori faluról beszélünk, akkor még mi lehet mindez? Ha hihetünk a feltételezéseinknek, és itt kifejezetten gazdasági épületekkel jellemezhető, komplex épület-csoportokról van szó, akkor valószínűleg nem kell homályos fejtegetésekbe bonyolódunk a megoldást illetően.

M. Aradi Csilla a Somogy megye egyházszervezetét bemutató hiánypótló munkájában külön fejezetet szentel az egyházbirtokosságokhoz kapcsolódó jószágigazgatóságoknak.²⁹ Ez egy, az általában erősen tagolt egyházi birtokállomány gazdasági irányítására, felügyeletére szolgáló intézmény, ahol gyakran kisebb kápolnát, szerzetesházat (cenobium) is alapítanak, és a gazdag forrásanyag ellenére tulajdonképpen ismeretlen számunkra. De a feltárt jelenségeket szemlélve könnyen lehet, hogy a források visszhangja éppen Vadépuszta középkori telepe lehet. Úgy tűnik a régészeti kutatás eredményei éppen ennek a jószágigazgatósági, illetve a középkori birtokközpont hálózat megértéséhez segítenek hozzá azzal, hogy a feltárt maradványokon keresztül bepillantást engednek az egyikük történetébe.

A hipotéziseken túl természetesen ismernünk és látnunk kell a kutatás további kihívásait, amelyek elsősorban a belső periódusok világosabb elkülönítését, a pincék feltöltésének okait és a birtokközpont életét, illetve annak esetleges Kárpát-medencei párhuzamait vizsgálja,³⁰ de az elsődleges közlés kifejezetten tudatosan használni merészebbnek tűnő, de logikus feltételezéseket. Bízva abban, hogy a későbbi forrás-, illetve régészeti kutatás és a leletanyag feldolgozás igazolja a fenti elképzeléseket, mindazonáltal a fentiek közlésével hasznos adatokat szolgáltat a hazai medievisztika számára.

Gamás – Jazvina (26638)

Molnár István: Építés közbeni feltárás 2018

A lelőhely a Gamás községhez tartozó Jazvinapuszta házainál található. A 67-es úthoz tervezett szervízút által érintett lelőhelyet a 2015-ben végzett próbafeltárások a

területet fedő épületmaradványok miatt nem deríthették fel. 2018. májusában, régészeti megfigyelés közben, egy villanyoszlop állításához ásott gödörben került elő egy avar sír, ekkor vált ismertté a népvándorlás kori temető. A temető útépitéssel érintett részének, (egy kb. észak-déli és egy nyugat-keleti irányú útszakasz) feltárása októberben indult. Ekkor 101 sírt és egy őskori objektumot bontottunk ki. A temető egy része közvetlenül az út mellé esett, ezt a sávot veszélyeztetettnek éreztük, ezért itt „műsoron kívül” újabb 24 sírt tártunk fel.

Az eredetileg legalább 24 sírsoros és legalább 500-600 síros temető egy domb keleti oldalán fekszik (7. ábra a.). A temető déli, nyugati és keleti szélé is nagyjából meghatározható, egyedül az északi vége nem ismert. Jelenlegi ismereteink alapján úgy tűnik, legkésőbb a 7-8. század fordulója körüli évtizedekben nyitották meg, és még a 9. században is használták. A temető keleti részén lévő korábbi sírok gyakran raboltak, a nyugatabbra lévő, fiatalabb temetkezéseket már nem bolygatták. A férfi sírok legszebb leletei veretes övekhez tartoztak (7. ábra b.). Több mellékszijas, akár negyven veretet is tartalmazó övet találtunk, ugyanakkor néhány jóval kevesebb és nem összeálló darabokból álló, kissé szedett-vetett övgarnitúra is előfordult. Külön említést érdemel két arcábrázolásos veret (XIV. t. 8-9.), valamint pikkelymintás (XIV. t. 1-4, 14.) és indás övgarnitúrák. A férfi sírokban főleg vaskések, övcsatok, vaskarikák voltak. A nő sírokban a koponyánál sima és kettős S végű hajkarikákat, szőlőfürt díszű és gyöngycsüngős fülbevalókat találtunk (XIV.t. 5.). A korábbi időszakra egy rabolt sírból származó felhúzott lemezgömbös fülbevaló utal (XIV. t. 6.). A nyakon gyöngysorok voltak, amelyek dinnyemag alakú és színes pasztagyöngyökből álltak, de a nyakláncokra bronzkapszulákat (14. t. 7.) és más bronztárgyakat is függesztettek. A kézen gyűrűket, a csuklón karpereceket, a medence mellett orsógombokat, csont- és vas tűtartókat találtunk. Egyetlen sírban, egy gyermekében, volt edénymelléklet, amelybe egy vaskanalat tettek. Az elhunytak lábánál gyakran állatcsontokat, az egykori ételmelléklet maradványát, ritkán tojást találtunk. A sírgödörök általában fejnél-lábnál mélyítették. A feltáráson a Rippl-Rónai Múzeum munkatársai közül Molnár István és Somogyi Krisztina régészek, Nyári Zsolt, Stunya Péter, Balla Krisztián, Cserép Tamás, Szabó Domán, Papp Zoltán technikusok valamint Ricza Réka régészhallgató vett részt

Gamás – Jazvinától északkeletre (91215)

Gulyás Gyöngyi és Gallina Zsolt: Megelőző feltárás 2017

A lelőhely Jazvinapusztától északkeletre, közvetlenül a 67. sz. út keleti oldalán, a Tetves-patak nyugati partján helyezkedik el. A 2.624 m² nagyságú feltárt területen összesen 54 objektum (64 stratigráfiai egység) került elő, melyek közül 27 gödör, 26 árok, 9 cölöphely és 2 épület volt. Korukat tekintve 7 kelta, 6 római kori, 9 kelta vagy római kori, egy középkori és 41 korhatározó leletanyag hiányában ismeretlen korú, de valószínűleg kelta vagy római kori.

²⁹ M. Aradi 2017. pp. 13-15.

³⁰ Pl. Tóth A. 2016. Az igazán izgalmas lelőhely esetében különösen érdekes lehet a birtokközpont korai és az alapincézett, 15. századi fázisának összehasonlítása a Vadépusztán feltárt épületekkel.

7. ábra. Gamás–Jazvina: Részletfelvétel a temetőről és az 52 sír övéről.

XIV. tábla

1-15. Gamás–Jazvina: 1-4. A 30. sír övdíszzei, válogatás. 5-6. Fülbevaló a 10. és a 72. sírből. 7. Bronzkapszulák a 14. női sír nyakláncáról. 8-15. Leletek az 52. sírből.

Az egész feltárási területet behálózták az árokrendszerek, melynek két fő tagja volt. Az egyik árok a keleti, a másik pont a nyugati szelvényfal mentén haladt. Mindkét árok változó szélességű és megközelítőleg észak-déli irányú. A két árok egymással párhuzamosan, egymástól kb. 20 m-re futott. Közös jellemzőjük továbbá, hogy azokból keskenyebb árkok ágaztak le vagy torkolltak beléjük. Az árkok fala általában ívelten szűkülő, aljuk ívelt-teknős. A legmélyebb árok közel 80 cm mély volt, ilyen mélységben már feljött a talajvíz benne. A jelenségek betöltése kétféle (világosabb és sötétebb kevert szürke homokos) volt, mely kronológiai különbséget is jelentett közöttük. Az árokrendszerek között, főként a feltárási terület déli részén gödör csoportokat is megfigyeltünk. A gödrök kerék vagy ovális alakúak, faluk befelé rézsús. Két épületet is feltártunk. Az egész lelőhelyre elmondható, hogy a feltárt jelenségek közül nagyon minimális leletanyag került elő, melyek között szabad kézzel formált és korongolt edénytöredékek, állatcsontok, egy hengeres alakú orsógomb és egy-két megmunkált kőtöredék szerepelt. Az egyik gödörben egy római terra sigillata tál oldaltöredékét leltük. A leletek alapján *kelta és római kori bennszülött település*maradvány került elő.

A korhatározó lelet nélküli objektumok (8 cölöphely, 18 gödör, 14 árok és egy épület) minden valószínűség szerint a kelta vagy a római kori településhez tartoztak. A feltárási munkatársai: Keresztes Noémi Ninetta régész, Litauszki Zoltán és Móricz Róbert technikusok.

Gamás – Belső-Tanya (93205)

Somogyi Krisztina: Építés közbeni feltárási 2017–2018.

A lelőhely a Gamási bekötőút mentén, attól északra, a mai 67-es úttól 100 méterre nyugatra található. Földrajzilag a Tetves-patak ártere mentén Ny-ra hosszasan elnyúló és a felett magasodó, É-D-i irányú dombvonulat déli részén fekszik.

A lelőhely korábban nem volt ismert, a terepbejárások során nem volt észlelhető. Az első objektumok egy újraásott vízvezető árokban kerültek elő 2017-ben. Ezután fokozottan figyeltük az árok melletti terület későbbi humuszolását. Ennek eredményeként 2017. november-decemberében 5471 m² felületen végeztünk megfigyelés közbeni bontómunkát a gamási bekötőút mentén. Az akkor nem lehumuszolható részek kimaradtak a feltárásból (pl. a munkagépek számára fenntartott közlekedési út a feltárási déli szélén). A lelőhely keleti végét az egyetlen kutatóárok negatív eredménye alapján határoztuk meg akkor, a szonda az érintett terület északi szélén húzódott. Mivel a kivitelező tájékoztatása szerint további földmunka, felszín-mélyítés nem volt várható, a feltárást akkor nem bővítettük.

2018-ban a korábban feltárt területtől délre és keletre, a töltésepítés előkészítése során, a kivitelező a tervezettnél mélyebb réteget, 40–50 cm-t lehumuszolt. Ezzel elérte a humusz-szubhumusz határát, és ekkor, a régészeti megfigyelés során a felület nagy részén objektumokat figyeltünk meg. A keleti és nyugati rész között, ahol a vastagabb humuszréteg miatt már nem

nyeshettük újra a felületet, egy nagyobb rész kutatatlan maradt, itt bizonyára maradtak feltáratlan jelenségek. A régészeti munka elvégzésére ugyanis csak néhány napot kaptunk, mert a gamási felüljáró alapozását időben el kellett kezdenie a kivitelezőnek. A RRM éppen zajló nagy felületű ásatásáról ide csoportosítottuk a munkaerőt és egyesített erővel április 17–20. között elvégeztük a megfigyelés közbeni bontómunkát.

Kiderült, hogy a lelőhely keleti része ugyanúgy sűrű, mint a korábban feltárt részek. E mélyebben fekvő térszínen koncentrálódott a római kori telep, de elszórtan középkori gödrök, egy bolygatott nyújtott vázas, ismeretlen korú emberi maradvány és egy őskori (Lengyel kultúra) gödör is előkerült. 2017-ben összesen 244 régészeti jelenséget különítettünk el (238 objektum), 2018-ban 53 str-tal növekedett ez a szám. A két évben lehumuszolt terület együttesen 10654 m² nagyságú volt.

A lelőhelyen talált legkorábbi objektumok (24 gödör és 1 kemence) a *Lengyel kultúra* időszakába tartoznak. A lelőhely jelentősége abban áll, hogy a Lengyel kultúra sárga-vörös festett I. fázisának telepobjektumait figyeltük meg. A 240. str. számú gödörből egy figurális emberábrázolás festett töredéke került elő. Az objektum faszenes rétegéből földmintát gyűjtöttünk a későbbi feldolgozás céljából. Feltételezhető, hogy ez a késő neolitikus szórt telep kiterjed minden irányban a feltárási határon kívül. Ugyanis a feltárt területtől keletre, a 67-es főút mentén kialakított új csatornaárókban is volt egy lengyeli gödör.

A *római korra* 32 jelenség, gödrök, cölöplyukak mellett egy félig földbe mélyedő épület keltezhető 2017-ből. 2018-ban 17 további jelenséggel bővült ez a szám. Tanúfalra bontottunk két nagy méretű és mély anyagnyerőgödört. (A harmadik ilyen jellegű gödör északi szélé mellett haladt el – „pechünkre” – a tavalyi egyetlen kutatóárok). A legérdekesebb jelenség a római kori telepen belül a 271. verem volt, amelyben bedobott paticsomladék alatt/között 4 edény nagy darabjait találtuk in situ (XV. t. 6-7.). A római kori fémanyagban bronzveretek, egy stylustű vége, 2 db érme és vastárgyak, a szórványleletek között két térdfibula, 4 db kisérme (egyik hátlapján a Romulust és Remust szoptató farkassal) említhető meg. A fém leletanyag alapján a telep a 3-4. századra keltezhető.

2018-ban is kerültek elő *avar kori szórvány* fémleletek, objektum nélkül. Avar temető délre egy km-en belül található (Gamás-Jazvina, 26638 lelőhely).

A területet a *kora Árpád-kortól a késő középkorig* lakták. Összesen 44 objektum; gödrök mellett egy kút, egy épület és egy több kemencés műhelygödör is ebbe az időszakba tartozik. Néhány objektum esetében a késő avar kori datálás lehetősége is felmerült 2017-ben. 2018-ban a déli szelvényezésen újabb nyolc Árpád-kori gödört találtunk, az egyik felszínén egy őrlőkö hevert (XV. t. 5.), a középkori telep kelet felé is folytatódott.

A 2018. évi eredmények alapján a lelőhely DK-en nagyobb lett. Dél felé valószínűleg a Tetves-patakba torkolló vízfolyás partjáig tart, de ezt a részét a gamási bekötőúttal nagyrészt elpusztíthatták. A feltáráson kívül észak felé jelentősen kiterjed a lelőhely, pontos meghatározásához újabb terepbejárásokra-ásatásokra van

szükség. A feltárás munkatársai: Somogyi Krisztina, Molnár István, Németh Péter Gergely, Honti Szilvia régészek, Balla Krisztián, Cserép Tamás, Nyári Zsolt, Pap Zoltán, Stunya Péter, Szabó Domán technikusok. A geodéziai felmérést a Meridián Kft végezte el.

Gamás – Országúti-Studenca (72173)

Somogyi Krisztina: Építés közbeni feltárás 2018

A lelőhely a Tetves-pataktól nyugatra lévő és a vízfolyástól távolodva egyre meredekebbé váló domboldalon található, a gamási bekötőúttól északra. A főút menti 100 m-es sávban 2015-ben és 2016-ban volt terepbejárás (Molnár István, Tokai Zita), 2015-ben szondázás a főút keleti oldalán (Németh Péter Gergely). A 2017. évi megelőző feltárás (Honti Szilvia) során a domboldalról erodálódott, gyengén humuszos kevert talajréteget figyeltek meg a homokos-löszös altalaj felett. Az akkor lehumuszolható 60–80 cm mélységű szinten, 50–100 méteres sugarú körben találták meg a régészeti objektumokat (nagyjából a 2015-ben feltárt gödrökkel szemben).

A megelőző feltárástól É-ra 100–120 m-re, 2018. június végén újabb objektumfoltok kerültek elő a rézsű és az építési szint kialakításakor, és a rákövetkező napokban elvégeztük a megfigyelés közbeni bontómunkát mintegy 2300 m² felületen.

Újabb 14 objektumot (16 str-ot) tártunk fel, köztük voltak egy *Árpád-kori telep* elszórt gödrei, valamint egy szuperpozíciós jelenségcsoport két kemencével. Az *Árpád-korra* nem jellemző kettő, hosszan elnyúló, de sekély, egyenetlen aljú gödör csoport anyagkitermelőnek tűnt. De lehettek az erodálódás során feltöltődött talajegyenlenségek is, amelyeket aztán újabb lemosódott talajréteg fedett el. Már a 2017. évi feltáráson megfigyelték, hogy az objektumok a foltjuknál nagyobb kiterjedésűek lettek a bontás során a talajeróziós fedőrétegek miatt.

2015–2018. között egy *Árpád-kori telep* összesen 28 objektuma (30 str.) került napvilágra Gamás–Országúti-Studenca lelőhelyen, amelynek É-i végét a 2018. évi megfigyelések alapján határoltuk le. Valószínűleg nem azonos azzal a középkori faluval, amely a dombvonulat magasabb részén, az adótorony környékén helyezkedik el (Gamás–Studenca). A feltárás munkatársai: Somogyi Krisztina, Molnár István régészek, Nyári Zsolt, Stunya Péter, Balla Krisztián technikusok. A geodéziai felmérést Meridián Kft. végezte el.

Somogybabod – Tetvesi mező (72033)

Somogyi Krisztina: Építés közbeni feltárás 2018

A lelőhely Somogybabodtól délre, a Tetves-pataktól Ny-ra, az ártérből magasan kiemelkedő É-D-i irányú dombvonulat lábánál helyezkedik el. Tetvesi-mezőnek a patak menti határrészt nevezik. A lelőhelyet 2009-ben Molnár István terepbejáráson azonosította, 2014-ben Tokai Zita terepbejárást, 2015-ben Németh Péter Gergely próbafeltárást végzett a területen. A terepbejárások során őskori, kelta, avar és középkori telepet azonosítottak. 2017 őszén végezte a lelőhelyen a

megelőző feltárást Molnár István. Az ásatásokon egy hosszú életű középkori (11–16. századi) település objektumait és egy kelta gödröt tártak fel.

A fenti régészeti tevékenységek a Tetves-patakba torkolló vízfolyástól – a Gamás-Somogybabod közötti határároktól – északra folytak. A határárok menti és a keleti, Tetves-patak-parti részt az erdő miatt nem lehetett feltárni. Honti Szilvia és Szabó Domán a régészeti megfigyelés során a határárok új keresztződésének kiépítése közben öt *középkori* objektumot (2 kemencét és 3 gödröt) figyelt meg és dokumentált a korábbi erdő területén.

A Tetves-patakba torkolló vízfolyás másik, déli oldalán egy hosszú, É-D-i irányú, erdő borította vonulat emelkedik. Ennek ÉK-i lábánál a kivitelezési humuszosítás során újabb objektumok kerültek elő 2018. áprilisában (összesen 9 str, azaz hét objektum), amelyek részben egy szórt *Árpád-kori* telephez tartoztak (2-2 külső kemence előtérgödörrel). A késő *középkori* telepből egy gödörre ráépített kemencéből álló, több fázisú objektumcsoportot tártunk fel (XI. t. 7.). Egy valószínűleg 20. századi, Gamáshoz tartozó temető néhány sírját is megtaláltuk, amelynek megléte felhívtuk a kivitelező figyelmét.

2018. júniusában kezdték meg a meredek domboldalon a bevágás és a rézsű kialakítását. A 67-es úttal azonos építési szinten, a főút menti kb. 5-6 m-es sávban újabb objektumfoltok kerültek elő az áprilisi feltárási területhez délről csatlakozva. Ezen az általunk déli felületnek nevezett részen két korszakra datálhatóan, összesen 21 jelenséget (18 objektumot) dokumentáltunk. Egyrészt az *Árpád-kori telep* folytatódott külső kemencével, kemencékkel rendelkező házzal (XI. t. 6.), és aknakemencékkel. A késő *középkori* telepnek néhány gödrön kívül újabb, egymással szuperpozícióban lévő gödrei és kemencéje kerültek elő. A régészeti jelenségeket egy mesterséges árok vagy vízmosás zárta le délen. Ezáltal a lelőhely déli határát rögzíthetjük a főúttól Ny-ra lévő sávban. A nyugati kiterjedése az erdő miatt továbbra sem határozható meg.

2018. augusztusában a Tetves-patakba torkolló Gamás-Somogybabod közötti határároktól közvetlenül északra, a 67. sz. főút túlsó, keleti oldalán kezdték meg az építési szint kialakítását a fakivágás, gyökérmentesítés után, a 2017. őszi megelőző feltárással szemben. Az objektumok szóródása, sűrűsége közel azonos mértékű volt mindkét feltárási felületen. Összesen 50 jelenséget (18 objektumot) tártunk fel augusztusban. Ezek alapján a lelőhely kelet felé az erdőben valószínűleg tovább folytatódik. Az északi kiterjedése a korábbiakhoz képest (2017. évi megelőző feltárás) nem változott.

Az *Árpád-kori telep* folytatódott a főút keleti oldalán is, egy házzal és négy, egymáshoz közel elhelyezkedő előtérgödörös kemencével. Két kemence és egy gödör magasan, még a humuszban feküdt.

A késő *középkori* telep is folytatódott tovább a patak felé. Néhány elszórt gödrön kívül ide tartozhatott egy cölöp- és oszlopszerkezetes épület is (106. obj.), ami vágott egy *Árpád-kori* földbemélyített házat (112. obj.). Az építménynek Ny-K-i hosszirányban három sor oszlopát találtuk meg, osztofalak oszlop-, ill. cölöp-

helyei is megmaradtak. A szerkezet az erdő alatt folytatódik kelet felé (XI. t. 5.). Egyik cölöplyukban vaskést találtunk.

Újdonságnak számít a 67-es főúttól nyugatra lévő felületekhez képest, hogy itt voltak őskori jelenségek is. Egy őskori, feltehetően *bronzkori urnasírból* az urna alsó harmadát találtuk meg. Három, egymással összeérő jelenség lehettek gödöralkak vagy lemosódott, szórvány, *kora bronzkori* leletanyag is, mivel éppen a barna homok és a 2017-ben is megfigyelt sűrű 'iszapos' talaj váltásában jelentkeztek sárga homokkal fedve. Efelett a 40 cm vastag sárga réteg felett már csak a humuszréteg húzódtott.

A Tetves-árokba torkolló Határárok régi, feltehetően középkor előtti medrét (138. str.) is megtaláltuk a jelenlegitől északra. A régebbi meder É-i széléig a humusz alatt egy sárga, megmozgatott vastag homokréteg (1,4 m vastag a nyelési szint felett) látszott, ami természetes eredetű lehet, ebbe mélyedtek kisebb-nagyobb gödrök a régi medertől délre.

A Somogybabod–Tetvesi mező lelőhelyen 2018-ban összesen 85 stratigráfiai egységet, azaz régészeti jelenséget (48 objektum) tártunk fel régészeti megfigyelés közbeni bontómunka keretében 6757 m² nagyságú lehumuszolt (mintegy kétharmad pozitív) felületen. A feltárás munkatársai: Molnár István, Somogyi Krisztina, Honti Szilvia régész, Nyári Zsolt, Stunya Péter, Cserép Tamás, Pap Zoltán, Szabó Domán, Balla Krisztián technikus. A geodéziai felmérést a Meridián Kft. végezte el.

Somogybabod – Tetves-árok völgye 3. (93939)

Somogyi Krisztina: Építés közbeni feltárás 2018

A lelőhely Somogybabod keleti határában, a 67-es főúttól keletre, a korábbi vízfolyás (Tetves-árok) kiváltására szolgáló új árok mellett található. Korábban nem volt ismert. A területen a Rippl-Rónai Múzeum munkatársai objektumok feltárását észlelték a kivitelezés során. A kivitelezőtől kapott iszapkanalas kotróval megfelelő tükörfelületet alakítottunk ki, majd 2018. június 21–28. között elvégeztük a régészeti megfigyelés közbeni bontómunkát 1323 m² területen.

A lelőhely déli része volt sűrű, északon egyértelműen megállapítottuk a határát. Összesen 37 régészeti jelenséget különítettünk el, amelyek 24 *kelta kori* objektumhoz tartoztak. Ezek egymás közelében, a vízből alig kiemelkedő dombocskán helyezkedtek el. Egy nagyobb, valószínűleg műhelygödörként azonosítható objektum mellett gödröket, árkokat, cölöplyukakat találtunk, utóbbiak egy szerkezethez tartozhattak, rövid szakaszokban egymás közelében/mellett voltak. Lehetséges, hogy az említett 'műhelygödör' déli felében valójában egy különálló, két ágasfás szerkezetű építmény rekonstruálható.

A lelőhely a nyomvonalon kívül is folytatódhat. A feltárt résztól délre a kivitelezési mélységben nem látszott további objektum. Mivel a kelta kori telepek az akkori szárazabb időszak miatt egészen közel húzódtak az élővizek partjához, maradhatott néhány feltáratlan objektum a Tetves-árok-völgyében is.

A kerámia egy része jellegtelen, illetve az agyagos altalaj miatt erősen lekopott felületű volt. Csak a 2. számú 'műhelygödör' tartalmazott jelentősebb számú kerámia-leletanyagot, innen egy rovátkolt végű bronztű is előkerült. A feltárás munkatársai: Molnár István, Somogyi Krisztina régészek, Balla Krisztián, Cserép Tamás, Nyári Zsolt, Stunya Péter technikusok. A geodéziai felmérést a Meridián Kft végezte el.

Somogybabod – Nyárfás-út (91217)

Gallina Zsolt és Gulyás Gyöngyi; Próbafeltárás 2016.

A lelőhely Somogybabod területén, a településről Kisbabod felé vezető műúttól északra, a 67. sz. úttól keletre fekvő házak és a Tetves-patak között, a patak nyugati magaspártján helyezkedik el. A 2016. évi próbafeltárás során két szelvényt nyitottunk ki, melyek összterülete 1948 m² volt. 33 objektum (33 stratigráfiai egység) került elő, melyek közül 22-t tudtunk valamelyest feltárni, a többi foltként dokumentáltuk le. Ennek oka a rendkívül magas talajvíz, amit jól jelzett a terület dréncsövezése is. Az előkerült jelenségek közül 19 gödör, 6 épület, 2 temetkezés, 2 pedig feltételezhetően sír, 2 anyagnyerő gödör, egy árok és egy cölöphely volt. Korukat tekintve 3 bronzkori, 16 kelta, 6 bronzkori vagy kelta, egy középkori és 7 ismeretlen korú.

A legkorábbi települési objektumok a *késő bronzkori* Halomsíros vagy Urnamezős kultúrához köthetők. Egy bronzkori gödör került elő a feltárási terület északkeleti szélén. A kerek, befelé rézsús falú gödörben a többi között feketére felfényezett felületű edénytöredékeket leltünk. A kisebb szelvényben két urnatemetkezést is kibontottunk, melyek egymástól kb. 30 m-re kerültek elő. Mindkét edény folt nélkül jelentkezett a szubhumuszba ásva. Az urnáknak csak az alsó része maradt meg. Az egyikben gyermek csontmaradványai voltak. Ez a temetkezési forma Somogy megyében a *bronzkorra* jellemző.

A következő megtelepedési fázis a *keltákhoz* köthető. A kisebb szelvény déli szélén, illetve a nagyobbik szelvény déli részén lekerekített sarkú, téglalap alaprajzú épületek kerültek elő, melyek közül a legdélebbiek egy nyugat-keleti irányú sorban, egymástól 3–4 méterre voltak. Az épületekben cölöphely, padló és tűzhely nyoma nem volt rögzíthető. A kelta kori objektumokból – melyek közül a Petőfi utcától délre levőket teljesen ki tudtuk bontani a feltörő talajvíz ellenére – nagy mennyiségű leletanyag, főként kerámia került felszínre. A grafitos anyagú és vállrészükön seprűdiszes, megvastagodó peremű szitulák mellett behúzott peremű tálak és korsók töredékei fordultak elő. Az egyik épületben egy szokatlan alakú, két egyenlőtlen félből álló, csengőre emlékeztető formájú orsógombot találtunk. A Petőfi utcától északra nyitott szelvényben levő kelta kori objektumokat (gödrök, anyagnyerő gödör) fél ásónyom mélységig tudtuk csak kibontani, mert azonnal ellepte őket a víz. Ennek ellenére korhatározó leletanyagot több objektumból is sikerült kimentenünk. Két lekerekített sarkú, téglalap alakú folt is előkerült, melyek egymás mellett feküdtek, megközelítőleg észak-déli tájolásban.

XV. tábla.

1. Balatonszentgyörgy–Faluvégi-dűlő: 1. Zsugorított váz egy bronzkori gödörben. 2-4. Balatonszentgyörgy–Kenderföldek: Római kori edényégető kemence feltárásának fázisai. 5-7. Gamás–Belső-tanya: 5. Örlők az Árpád-kori telepről. 6-7. A 271. római verem bontás közben és 3 edénye restaurálva.

A feltételezhető sírokból csupán egy-két cserépdarab volt, az aljuk a nyelési szinttől 12-15 cm-re már elő is került. Elképzelhető, hogy teljesen kifosztott sírgödörök vagy csak azok legalsó része maradt meg. A feltárás munkatársai: Keresztes Noémi Ninetta régész, Litauszki Zoltán, Móricz Róbert, Kurucz Máté technikusok

Somogybabod – Tetves-árok völgye 2. (93437) *Molnár István; Építés közbeni feltárás 2018*

A lelőhely Somogybabod keleti határában, a 67-es főút és a Tetves-árok között, egy viszonylag lapos, erdős területen található. Északra a Tetves-árok völgye 1. (48062), délre Somogybabod – Nyárfás út (91217) különálló lelőhelyek helyezkednek el.

A lelőhely korábban nem volt ismert, mert erdő borította. A kivitelezés megkezdésekor, a növényzet eltávolítása során azonosítottuk 2017. november végén. Ekkor középkori kerámiatöredékek mellett csak két objektum (kemence és egy gödör) betöltése látszott. A földmunka folytatásakor 2018. március végén, a felszín ismételt humuszosítása során tisztáztuk a lelőhely kiterjedését, majd április 3–6. között kibontottuk a régészeti objektumokat.

Összesen 10 régészeti jelenséget különítettünk el, amelyek egymás közelében a vízből alig kiemelkedő dombocsán helyezkedtek el. A két kemence (egyik cserépréteggel) és 8 gödör egy kisebb *középkori* (13-14. századi) településrészlet maradványai. A feltárás munkatársai: Molnár István régész, Balla Krisztián, Cserép Tamás, Nyári Zsolt, Stunya Péter technikusok. A geodéziai felmérést a Meridián Kft végezte el.

A 76-os út Balatonszentgyörgyöt elkerülő szakaszának régészeti feltárásai

Az R76-os út Somogy megyét érintő nyomvonal az M7 autópálya holládi lehajtójától indul, majd Balatonszentgyörgy–Battyánpusztát keletről kerüli el. A nyomvonalszakaszon a próbafeltárásokat 2016 őszén végeztük el, melyet 2017-ben teljes felületű feltárások követtek.³¹ Az alábbiakban a 2016. évben végzett, próbafeltárásokkal érintett lelőhelyeket mutatjuk be.

Balatonszentgyörgy – Faluvégi-dűlő (54716) *Gallina Zsolt és Gulyás Gyöngyi; Próbafeltárás 2016.*

A lelőhely a Kígyós-árok keleti partján hosszan húzódik, enyhén tagolt terepen, a battyánpusztai bekötőúttól a téglagyárhoz vezető 75101. sz. aszfaltút mindkét oldalán; a tervezett új út hosszában metszi a lelőhelyet. A próbafeltárás során 23 kutató árkot nyitottunk ki. 2.347 m²-en összesen 90 objektum (101 stratigráfiai egység) került elő, melyek közül 74 gödör, 9 cölöphely, 8 árok, 5 anyaggyerő gödör, 4 kemence és egy emberi váz volt. Korukat tekintve 12 őskori, 21 bronzkori, 2 római kori, 8 Árpád-kori, 3 középkori (késő Árpád-kori), 4 újkori és 51 korhatározó leletanyag hiányában ismeretlen korú.

A legkorábbi településmaradványok a középső bronzkor elejéhez tartoztak (*Kisapostag kultúra késői szakasza*), melyek kisebb-nagyobb csoportokban, az egész kutatott területen előkerültek. Az e korszakba sorolható jelenségek nagyobb része kerekded alakú, változó mélységű gödör. Ezek mellett megtalálhatóak voltak ovális vagy amorf alakú, sekélyebb gödörök is. A leletanyag egy részét vastagabb falú, durva kerámia-ak, másik részét vékonyabb falú, feketére felfényezett felületű edénytöredékek alkották (VIII. t. 2.). Ez utóbbiak között a nyomott gömbös testű, tölcséres nyakú, kihajló peremű, omfaloszos aljú bögrék darabjai voltak a legjellegzetesebbek (VIII. t. 3.). Az egyik gödörben (55. strat.) egy nagyméretű, összeroppant tárolóedény darabjai feküdtek. Két gödörben leltünk emberi maradványokat. Az egyik sekély gödörben (11. strat.) koponya, csigolya és bordacsontokat bontottunk ki, a koponya mellett pedig egy, a gépi humuszoslaskor sérült bögre feküdt. A váz hiányos volt. Egy teljes vázat (26. strat.) egy méhkasos falú gödör betöltésében leltünk (XV. t. 1.). A jobb oldalán fekvő, zsugorított helyzetű felnőtten egyén mellett leletek nem voltak. Az elhunytat, testhelyzete alapján, eltemették és nem csak beledobták a gödörbe.

Római kori leletek csupán két gödörből kerültek felszínre (34, 44. strat.). A 34. számú gödörből, melyet újkori beásással bolygattak, korongolt szürke edény- és korszótöredékek mellől egy kétoldalas csontfésű is előkerült. A tárgy gerincén poncolt díszítések figyelhetőek meg (II. t. 1.).

A *késő Árpád-kori* objektumok között két anyaggyerő gödör, néhány kerek gödör, egy kétkemencés külső kemence és további egy kemence szerepelt. A külső kemence (17. objektum) észak-déli hossz tengelyű volt. Az előtér-gödör északi és déli széléhez egy-egy kemencét vájtak az altalajba. A kemence sütőfelülete alatt lassúkorongon formált fazéktöredékek feküdtek, kettő alján mesterjeggel. A középkori gödörökből az edénytöredékek mellől vastárgyak (szög, kés), illetve az egyikben egy ép kutyakoponyát is leltünk. A feltárás munkatársai: Keresztes Noémi Ninetta régész, Litauszki Zoltán és Móricz Róbert technikusok.

Balatonszentgyörgy – Kenderföldek (19749) *Gallina Zsolt és Gulyás Gyöngyi; Próbafeltárás 2016.*

A lelőhely a Kisbalatoni- és az Egry József utcától nyugatra fekszik, ahol a berekből egy kettős sziget emelkedik ki. A lelőhelyet északi irányba fás-lápos terület határolja. A keleti domb északi szélén (a tervezett út mellett, attól keletre) egy jól körvonalazható római villa található. A próbafeltárás során 16 szondát nyitottunk ki. 1415 m²-en összesen 84 objektum (93 stratigráfiai egység) került elő, melyek közül 61 gödör, 12 árok, 9 cölöphely, 5 anyaggyerő gödör, 3 kemence, 2 épület és egy kultúrreteg. Korukat tekintve 39 őskori, 10 rézkori, 32 bronzkori, 10 római. A megelőző feltárást 2017-ben a Magyar Nemzeti Múzeum végezte.

A legkorábbi településobjektumok a rézkori *Balaton-Lasinja kultúrához* sorolhatóak. A rézkori jelenségek főként a lelőhely középső és déli részén feküdtek. A ki-

31 Honti et al., 2018, 214-222.

sebb-nagyobb méretű gödrök mellett két nagyobb méretű, beásásokkal tagolt aljú anyagnyerő gödör is előkerült, melyekben nagyobb mennyiségű kerámiát leltünk. A leletek között állatcsontok (főként kiskérődzök), kagylóhéjak, megmunkált kőeszközök és kerámiák említhetők meg. Egyes gödrökben (réz- és bronzkori) talált tucatnyi kagylóhéj e kagylók összegyűjtését feltételezi, talán táplálék céljára, bár természetes úton, a gödrök iszapos feltöltődése során is odakerülhettek. A rézkori cserepek között vastag falú, nagyméretű tárolóedények, sötét színű, felfényezett felületű finom kerámiák, behúzott peremű táltörödékek (oldalukon kerek átmetszetű hurkafüllel) és perem fölé csücskösen kiugró fülű edénytörödékek is előfordultak.

A középső bronzkori objektumok száma a rézkoriakat jóval meghaladta. Ezek főként a lelőhely középső és északi részén helyezkedtek el, 27 gödör mellett, két árok, egy anyagnyerő, egy cölöphely és egy kultúrreteg került elő. A bronzkori edénytörödékek között jellegzetes mészbetétes darabok is voltak, melyek alapján azok a *Mészbetétes edények népe* hagyatékának tekinthetők. Az edények többsége tölcésesen kiszélesedő nyakú, széles szalagfüles-, nyomott, körte testű, feketére felfényezett felületű bögre valamint perem fölé magasodó szalagfüles, ujjbenyomkodással tagolt törödékek voltak. Számos finomabb kidolgozású, feketére felfényezett felületű edénytörödékek külső oldalán megfigyelhető volt a mélyen bekarcolt vonalakat kitöltő mészbetétes díszítés.

A római kori objektumok száma alacsony volt az őskorhoz képest. Ezek a lelőhely középső és északi részén feküdtek. Két lekerekített sarkú, négyzetes alaprajzú épület, 3 gödör, egy cölöphely, egy anyagnyerő gödör és 3 kemence sorolható ebbe a korszakba. A kemencék közül kettőt egy korábban felhagyott, bronzkori anyagnyerő gödörre építettek. A harmadik kemence egy edényégető (13. strat), melynek előtérgödre a szelvényfal alá nyúlt. A 90 cm átmérőjű kemence 5–7 cm-es lyukakkal tagolt rostélyja felett két edényhez tartozó törödékeket (az egyik egy behúzott peremű tál, a másik egy nagyméretű hombár) bontottunk ki (XV. t. 2.). A 7,5–9 cm vastag rostély alatt 15–20 cm-re jelentkezett a keményre átégett égető tér (XV. t. 3.). A kisméretű edényégető kemence rostélyát nem támasztották alá, és megfigyelhető, hogy a rostély erősen megsüllyedt (XV. t. 4.). A feltárás munkatársai: Keresztes Noémi Ninetta régész, Litauszki Zoltán és Móricz Róbert technikusok.

Összegzés

A tanulmány elsődleges célja a Rippl-Rónai Múzeum 2018-ban és 2019-ben végzett régészeti feltárásainak bemutatása volt, de igyekeztünk összegyűjteni a mások által Somogy megyében folytatott régészeti tevékenység beszámolóit is.

A négy tervásatás pályázati (NKA) és önkormányzati támogatásból valósult meg. A balatonszemesi pálos kolostor 6 éve folyó feltárásainak összefoglalását itt olvashatjuk először, kiemelkedő lelete többek között egy konzolt díszítő gótikus barátféj törödéke és a templom alapí-

tó köve (Végh András). Bárdudvarnokon Somogy megye egyetlen premontrai monostorának feltárása is folytatódott, a templom feltárását követően a kolostori épületek kiásásával. A templom körüli temetőt sokáig használták: a 291. sírba különféle díszítéssel gazdagon díszített fátolban temettek el egy nőt, egy kegyérem arról tanúskodik, hogy a templom pusztulása után, az újkorban is temetkeztek ide. Az elpusztult Árpád-kori falusi egyházak egy újabb példáját ismerhettük meg az iharosberényi templom feltárásából. Talán a tatárjárás után, hospesek építhetették, és ezzel magyarázható szokatlanul nagy mérete (Molnár István). Balogh Csilla folytatta Zamárdi nagy avar temetőjének feltárását, egy különleges ezüst tűtartót és két, eddig még nem ismert sirkonstrukciót emelhetünk ki az utóbbi két év eredményeiből.

Építést megelőző feltárásokat a nagy útépitésekhez kapcsolódó programokon kívül két helyszínen végeztünk. Somogysámszon-Marótpusztán a középkori templomhoz tartozó temető, török kori erődítmény és település került elő, a kutatás tisztázta a lelőhely időrendjét a 14–16. században. A feltárást a bányatulajdonos finanszírozta. Törökkoppány központjában végre sikerült a török fürdő helyszínét és szerkezetét azonosítani, két lebontott épület alatt. Az ásatás 2020-ban is folytatódott, önkormányzati és helyi civil szervezetek támogatásával.

A régészeti lelőhelyeken folyó építkezéseken régészeti megfigyelést az elmúlt két évben 58 helyszínen végeztünk a megyében. Ezek közül legjelentősebb a karádi barokk templom felújítása közben előkerült középkori templom maradványainak felfedezése.

A 67-es út 2×2 sávossá bővítéséhez kapcsolódtak a kaposvári Múzeum legnagyobb régészeti munkái 2018-ban is. Két helyszínen folytattuk építés közben is a megelőző régészeti feltárásokat, összesen 21480 m² felületen, a korábban erdővel fedett lelőhelyeken, így pl. Kaposvár-Kaposfüred-Hetes táblán. Az itt előkerült kora Árpád-kori és római kori település mellett jelentős felfedezés egy népvándorlás kori – langobard – temetőrészlet, melynek két gazdag fegyveres férfisírja rablatlanul került elő. Építés közbeni feltárást 11 lelőhelyen folytattunk, 16 alkalommal. Kiemelkedő eredménnyel zárult a három, újonnan előkerült lelőhely útépitéssel érintett részének feltárása. Gamás-Belső-tanya lelőhelyen egy középső császárkori, gazdag római telep részletét ismertük meg, az újabb Árpád-kori telep mellett. Gamás-Jazvinán, a ma már szinte elhagyott településen, késő-avar temető néhány különleges lelete hozta lázba a kutatókat: egy férfi sírjában, az övé, maszkos vereteket és állatfejes csüngős vereteket viselt. Az útépitéshez nyitott töltés-anyag bányában Magyaregres-Korpadombon leletanyagban különlegesen gazdag, a késő bronzkori Halomsíros és Urnamezős kultúrába tartozó település fontos részletét sikerült megmenteni.

A feltárásokat a Múzeum régészei, Molnár István, Somogyi Krisztina és Németh Péter Gergely vezették. A technikusok, Balla Krisztián, Cserép Tamás, Nyári Zsolt, Stunya Péter és Papp Zoltán rajzolással, méréssel, fotózással, a leletek lekönnyelésével és nemegyszer földmunkával is segítettek, hogy a két év eredményeit itt bemutatásra kerülhessenek.

Míg 2018-ban a kaposvári Múzeum közel 50000 m² felületen végzett ásásokat, velünk párhuzamosan több csapat is dolgozott a nyomvonalon, a szegedi Móra Ferenc Múzeum megbízásából. Egyik legjelentősebb munkájukról érdekes beszámolót olvashatunk Belényesy Károly tollából: a Gamás-Vadépusztai-mező 2 lelőhely számos korszakot felölelő, többretegű település a Kapos folyó és a Balaton közötti vízvázalstón. A korai időszakból kiemelkedik a késő-újkőkori Lengyel kultúra óriási, négyes körárka. Az Árpád-kortól az újkorig

lakott településrészen egy késő-középkori birtokközpont azonosítható, nagy, többosztatú, alapincézett, gerendavázis épületekkel (présházakkal?), sütőházzal (pékséggel?), és ezektől északra verem-ólakkal és karámokkal.

A beszámolókat néhány, a korábbi közleményből kimaradt, 2017–2018-as feltárás ismertetése egészíti ki a 67-es út Kaposfüred és Somogytúr közötti szakaszáról, és a 76-os út Balatonszentgyörgyöt elkerülő új szakaszáról, ahol az ásátásvezetők Gallina Zsolt és Gulyás Gyöngyi voltak.

Irodalom

- ARADI Cs., M. 2017: Somogy megye Árpád-kori és középkori egyház-szervezetének rekonstrukciója. – Rippl-Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeum, Kaposvár.
- BÁRDOS E. és GARAM, É. 2009: Das awarenzeitlichen Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek I. – Monumenta Avarorum Archaeologica 9.
- BÁRDOS, E. & GARAM, É. 2014: Das awarenzeitlichen Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek II. – Monumenta Avarorum Archaeologica 10.
- BELÉNYESY K. 2001: Templom körüli erődítés Balatonszárszó határában. – In: Cseri Miklós-Tárnoki Judit szerk.: Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. Szentendre-Szolnok, 421-436.
- BÉKEFI R. 1907: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. – Budapest.
- ERDÉLYI I. és NÉMETH P. 1969: A Várpalota-gimnáziumi avar kori temető. A Bakonyi Múzeum avarkori leletanyagának ismertetése, 1. (Awarer-Friedhof Várpalota-Gymnasium. Besprechung der im Besitz des Bakony-Museums zu Veszprém befindlichen Fundstücke aus der Awarenzeit, 1.). – Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 8: 167–198.
- GALLINA Zs. és GULYÁS Gy. 2019: Pillanatképek Északkelet-Magyarország őskorából. 15 éves az Ásatárs Kft. – Magyar Régészet online magazin 2019. ősz: 12-19.
- GARAM É. 2018: Das awarenzeitlichen Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek III. – Monumenta Avarorum Archaeologica 12.
- HONTI SZ., M. ARADI Cs., BALOGH Cs., GYÖRGY L., MOLNÁR I., NÉMETH P.G., SKRIBA-NAGY M., SOMOGYI K. és TOKAI Z. 2016: Régészeti kutatások Somogy megyében 2012-2015 között. – A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 4: 247-286.
- HONTI SZ., M. ARADI Cs., BALOGH Cs., FÜKÖH D., MOLNÁR I., NÉMETH P.G., SOMOGYI K. és TOKAI Z. 2018: Régészeti kutatások Somogy megyében 2016–2017 között. – A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 5: 203-220.
- HORVÁTH T. 2006: Állattemetkezések Balatonöszöd-Temetői dűlő Badeni lelőhelyen. – Somogy Megyei Múzeumok Közleményei 17/A: 107-152.
- KOVÁCS, Gy. 1991: 16th-18th Century Hungarian Pottery Types. – *Antheus* 19-20: 169-180, 351-361.
- KÖLTŐ L. 2003A: Somogysámsón, Marótpuszta, agyagbánya. – In.: Kisfaludi Júlia (szerk.): Régészeti Kutatások Magyarországon 2000. Budapest, 203-204.
- KÖLTŐ L. 2003B: Somogysámsón, Marótpuszta, agyagbánya. – In.: Kisfaludi Júlia (szerk.): Régészeti Kutatások Magyarországon 2001. Budapest, 214-215.
- KÖLTŐ L., DOBÓ B. 2004: Egy 15-16. századi veretes öv restaurálása és rekonstrukciója. (The restoration and reconstruction of a 15-16. C. mountedbelt). – Somogy Megyei Múzeumok Közleményei 16: 237-255.
- MAGYAR K. és NOVÁKI Gy. 2005: Somogy megye várai a középkortól a kuruc kor végéig. Kaposvár, 126-127.
- NAGY Á., GALLINA Zs., MOLNÁR I. és SKRIBA P. 2001: Késő Árpád-kori, nagyméretű, földbe mélyített építmények Ordacsehi-Bugaszezen. – In: Cseri Miklós-Tárnoki Judit szerk.: Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. Szentendre-Szolnok, 187-220.
- ŐZE S. 1996: 500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549 – 1562. I-II. Szerk.: Basics Beatrix. Budapest.
- PÁLFFY G. 1999: A császárváros védelmében, a győri főkapitányság története 1526-1598. Győr.
- PÁLÓCZI-HORVÁTH A. 2001: A késő középkori népi építészet régészeti kutatásának újabb eredményei. – In: Cseri Miklós-Tárnoki Judit szerk.: Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. Szentendre-Szolnok, 221-260.
- Reiszig E.: Somogy vármegye községei. – Magyarország Városai és Vármegyéi, Somogy. Budapest.
- SÍPOS I. 2013: Törökkoppány monográfiája. 256-257.
- SOMOGYI K. 2004: Előzetes jelentés a Kaposvár – 61-es elkerülő út 29. számú lelőhelyén, Kaposújlak-Várdomb-dűlőben 2002-ben végzett megelőző feltárásról. Preliminary report on the preceding excavation of site number 29. of the Route 61. encircling Kaposvár. – Somogy Megyei Múzeumok Közleményei 16: 165-178.
- Szűcsi F. 2019: "Az ismeretlen ismerős." Új eredmények a csákberény-orondpusztai avar kori temető kutatásából. – In: "Hadak útján" – A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIX. Konferenciája (Budapest, 2019. november 15–16.) – 29th Conference of Young Scholars on the Migration Period (November 15–16, 2019, Budapest). Absztraktkötet. Szerk.: Sudár B. és Türk A. – Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 15 – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Östörténeti Témacsoport Kiadványok 6: 122.
- TÓTH A. 2016: Középkori birtokközpont kerámialeletei a budapesti Hajógyári-szigetről – The Ceramic Finds of a Medieval Estate Centre in the Hajógyári-sziget. – In.: Simonyi Erika és Tomka Gábor szerk.: „A CSERÉP IGAZAT MOND, HA HELYETTE NEM MI AKARUNK BESZÉLNI”. Regionalitás a középkori és kora újkori kerámiában. Budapest, 235-261.

A Somogyvármegyei Berzsényi Irodalmi Társaság története 1904–1909

GÁSPÁR FERENC

7400 Kaposvár, Kossuth Lajos utca 10., e-mail: drgasparferenc@t-online.hu

GÁSPÁR, F.: *The History of the Berzsényi Literary Society 1904-1909.*

Abstract: The Berzsényi Literary Society (as it is called today: Dániel Berzsényi Society of Literature and Art) was re-established three times (in 1925, 1946 and 1985) after its foundation in 1904. The publications elaborating the history of the Society deal exclusively with the presentation of the periods following the re-establishments, and merely mention, but do not reveal thoroughly the history of the early years of 1904-1909. The aim of the author of the present publication is to eliminate these deficiencies (to a considerable degree by making use of the contemporary local press coverage). In doing so, the study touches upon the relationship between the Berzsényi freemason lodge of Kaposvár and the Literary Society, which relationship gave rise to suspicion among the general public and thus hindered the expansion of membership and the efficacy of functioning.

Keywords: literary programs, freemasons, prelections, un-concern

A Berzsényi irodalmi társaság (mai nevén Berzsényi Dániel Irodalmi és Művészeti Társaság) az 1904-ben történt megalakulását követő években további három alkalommal (1925, 1946, 1985) is újra alakult. A társaság történetét feldolgozó közlemények kizárólag az újraalakulásokat követő időszakok bemutatásával foglalkoznak, és csupán említik, de nem végzik el a kezdeti, 1904-1909 közötti évek feltárását. Jelen közlemény szerzőjének célja ezt a hiányt (nem csekély mértékben a helyi sajtóban megjelent korabeli tudósítások felhasználásával) megszüntetni. Ennek során szól a kaposvári Berzsényi Szabadkőműves-páholy és az irodalmi társaság közötti kapcsolatáról, amely a közvélemény szemében gyanakvásra adott okot; gátolta a tagság bővülését, a működés hatékonyságát.

Pekár Gyula¹ a Petőfi társaság tagja 1903 januárjában javasolta, hogy létre kellene hozni egy Országos Irodalmi Szövetséget, amelynek az összes közművelődési és irodalmi társulatok tagjai lennének. Terve szerint: „Az ország irodalmi és közművelődési egyletei Országos Irodalmi Szövetség elnevezésű egyesületet alkotnak, oly célból, hogy a kölcsönhatás által a) egymás hazafias akcióit támogassák, b) a magyarságot fenyegető veszélyekre egymást figyelmeztessék, s azokat közös erővel elhárítsák, c) a bárhol termő nemes eszméket közösen felkarolják, a bárhol megnyilatkozó új tehetségeket le-

hető hamar és országosan érvényesítsék. Az Országos Irodalmi Szövetség székhelye Budapest, de köteles minden évben másutt nagygyűlést tartani, hol tagjai mentől nagyobb számban jelenjenek meg. E nagygyűlések lehetőleg olyan helyeken tartassanak meg, melyek nagyjaink emlékére szenteltek, s melyeken e nagyok érdemeinek hangoztatása által a közönség közönye megtörhető és a hazafias lelkesedés előmozdítható.”² A Jókai Mór elnökségével megalakult Országos Irodalmi Szövetség 1903. november 23-ai keltezéssel arra kérte a vidéki újságok szerkesztősegeit, hogy tegyék közzé felhívását lapjaikban. Abban olvashatjuk:

„[...] Mentül magasabb műveltséget ér el az anyanyelvünk, annál bizonyosabb az, hogy élünk, hogy nemzetet és hazát alkotunk. [...] Célunk az, hogy a költészet és hasznos tudás népszerű, érthető modorban vezetessék be a magyar nép tömegébe. [...] különös feladatunknak tekintjük azon magyar hazánkfiai között terjeszteni a magyar irodalom termékeit, kik a végvidékeken, a nemzetiségek által lakott területeken, elszigetelve tartják fenn hazaszeretben gyökerező nemzeti lelkiületüket.”³

Az Országos Irodalmi Szövetség célkitűzései harmonizáltak a már akkor több, mint egy évtizede működő Somogyvármegyei Közművelődési Egyesület⁴ küldetésével, amely célul tűzte ki, hogy „a magyar közművelődést és hazafias szellemet terjeszti, a Dunántúlról, illetőleg Somogy vármegyéből történő kivándorlást korlátozza, vagy a mennyiben ez lehetséges nem volna, a kivándorlást irányítja s különösen a Drávántúlra átvándorló véreinket a magyar hazfiasságban és szellemen megtartja. Első feladata tehát az, hogy teljesen magyarrá tegye Somogy vármegyét!”⁵

Nyíltan ki nem mondott, de egyik tényleges célja a megye déli és keleti részén élő, mintegy a lakosság tizedrészét képező nem magyar anyanyelvű lakosság különféle módszerekkel (elsősorban az iskolai oktatás-neveléssel, a magyar nyelvű irodalom terjesztésével, anyagi ösztönzéssel) megvalósuló beolvasztása. Azt, hogy ez mennyire volt sikeres, a népszámlálási adatok alapján ítélni lehet meg:

¹ Pekár Gyula (1866–1937) Bécsben és a Sorbonne-on tanult, öt nyelven beszélt. A Kisfaludy és a Petőfi Társaság tagja, országgyűlési képviselő, államtitkár, majd miniszter. A Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, kora ünnepelt írója.

² Az Országos Irodalmi Szövetség. Budapesti Hírlap, 1903. május 29. p. 9.

³ Tolnamegyei Közlöny 1903. november 26. p. 3.

⁴ A Dunántúli Közművelődési Egyesület fiókegyleteként 1891-ben Tallián Béla Somogy vármegye főispánja kezdeményezésére jött létre.

⁵ Csánki Dezső (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai Somogy vármegye p. 577. Országos Monográfiai Társaság Budapest, é.n.

év	a megye lakossága	német anyanyelvűnek vallja magát	horvát anyanyelvű
1890	326.835	19.721	10.829
1910	367.859	18.718	9.934

1890-ben a megyében a német–horvát anyanyelvűek az összlakosság 9.3%-át, 1910-ben 7.8%-át alkották (a csökkenés 1.5%).

Abban általános egyetértés volt, hogy az asszimilációt továbbra is folytatni kell, ennek jó példája, hogy a kaposvári „Berzsenyi” szabadkőműves-páholy is átvette és Munkatervébe beillesztette a feladatát: „Elő kell mozdítanunk a magyarosodást megyénk azon helyiségeiben, melyeknek lakói nem magyar anyanyelvűek, s a Horvátországba szakadt testvéreinket is meg kell tartanunk a nemzetnek.”⁶

Egy irodalmi társaság létrehozásának tervéről 1904 elején értesültek a kaposváriak:

„Helybeli laptársaink közlik, hogy Kaposvárott irodalmi társaságot akarnak alakítani a helybeli és megyei írók, hírlapírók, amilyen társaságok már az ország számos megyéjében működésben vannak és pedig szép eredménnyel. Célja: a saját kebeléből is a tehetségek jó alkotásait terjeszteni. Ha egy író maga áll vállalata mellett, elporlik; ha a társaság üti rá pecsétjét, sokkal biztosabb az eredmény. Irodalmunk a magyarság millióinak erős páncéla, a külföldi sugalmazott, vagy rosszindulatú sajtó támadásai ellen! Tehát csak előre, fiatal barátaim! Előre. Tömörülni, alakulni. Egy porszem is valami; a porszemek milliárdjai égig érő piramis! Dolgozni, hatni; felolvasásokat tartani; az első estvét, ha többet nem, egy égő gyertyaszállal! Hiszen nem a gyertya világa teszi meg, hanem a cél, amit a társaság szolgál; de a fény, amit terjeszt. De mielőtt az első lépést megtennék író társaim, fontolják meg: Tudnak-e sokat túrni, sokat fáradni? Kritikát, előítéletet legyőzni? Jeget olvasztani? Hogyne tudnának! Hiszen az északi sarkon még az óriás jéghegyek is megindulnak, ha rájuk süt a nap! Tehát csak előre.”⁸

Az irodalmi kör tervezett megalakulásának hírért a közvélemény kedvezően fogadta, élénk érdeklődés mutatkozott iránta. Egy héttel később a Somogy arról tudósított, hogy Roboz István vezetésével működő tíztagú előkészítő bizottságban megkezdődött az alakuló ülésre meghívandók összeírása.⁹ A létesítendő irodalmi társaság mindazokat várta, akik Kaposváron, vagy a megyében „irodalmi munkásságot fejtenek ki, vagy akik igaz lélekkel pártolják a magyar irodalmat s így válnak a

társaság igen nagy hasznára. [...] a társaság tagjai nem csak férfiak, hanem nők is lehetnek, akik éppen olyan jogokkal fognak bírni, mint a férfi tagok. Az előkészítő bizottság úgy határozott, hogy még a hét folyamán száz tagú szervező értekezletet hív össze az új város háza nagy termébe [...] Ez a száz tagú nagy bizottság határozza el, hogy városunk és vármegyénk társadalmából mily számmal vonja az új tagokat a társaság kebelére. Valószínű – az az eddigi jelekből ítélve, hogy az irodalmi társaságnak több, mint 500 tagja lesz.”¹⁰

Április végére már biztossá válik a megalakulás lehetősége, mert az Országos Irodalmi Szövetség, amely a Dunántúlon három „erősséget” (Győr, Pécs, Kaposvár) kívánt létrehozni, szellemi és anyagi támogatásáról biztosítja a szervezőket. Ezzel egyidejűleg megkezdte működését az alapszabály előkészítő bizottság.¹¹ Hozzávetőlegesen egy hónap alatt elkészül az Alapszabály (a Függelékben közölve), május első napjaiban kiküldik a meghívókat a május 15-én 15 órakor a Városháza dísztermében tartandó alakuló közgyűlésre.¹²

A Somogy című lapban május 8-án a következő felhívás jelenik meg: „Felhívás Somogy megye irodalompartoló közönségéhez. Somogyban egy az egész vármegyére kiterjedő irodalmi társaság van alakulóban, mely a megyei írókat, szónokokat és az egész irodalompartoló közönséget lesz hivatva nemes törekvésben egyesíteni. A cél szép, fenséges, és hazafias! Minden szépért és jóért lelkesedni tudó fia e megyének szívéből örülhet, ha sikerül meggyűjtanunk azt a fáklyát, amelyhez a lángot közéletünk, társadalmunk minden tetre kész tagjának szítani szent kötelessége. Mert mi az irodalmi társaság hivatása? Kezdő tehetségeket felfedezni, nevelni az irodalomnak. A könyvirodalmat megkedveltetni, terjeszteni, hogy az általa és benne a műveltséget és idealizmust hintsük a lelkekbe. Irodalmi nagyjaink nevét, műveit minél ismertebbekké tenni. Egy Eötvös br., Vörösmarty, Arany, Petőfi nevei messzebb hangzanak, mint bármily nagy acél ágyúé; ez öl, rombol, amaz ellenben termékenyít, világosságot visz mindenfelé. Célja: saját kebeléből is tehetségek jó alkotásait terjeszteni, mert ha egy kezdő író csak maga áll vállalata mellett, elporlik, ha egy társaság üti rá pecsétjét, sokkal biztosabb az eredmény. Felkutatni Somogy nagyjait a múltban, s emléküknél világot gyűjtani, sírjaikat a kegyelet virágaival beültetni: egy Zrínyinek a költőnek, Berzsenyinek, Csokonaiak lánglelkét, amelyek egykor a megye büszkeségei voltak, új életre kelteni. Egybegyűjtíteni Somogy megye azon élő

6 Gáspár Ferenc: A kaposvári „Berzsenyi” Szabadkőműves-páholy. p. 83. Kaposvár, Szerző, 2012.

7 Nincs új a nap alatt? Már akkor is? [A szerző kérdései.]

8 Roboz István: Irodalmi társaság Kaposvárott. Somogy, 1904. február 21. p. 1. Roboz István (1826-1916) a Somogy című politikai és vegyes tartalmú hetilap alapítója, szerkesztője, újságírója. Élénk társadalmi és kulturális tevékenységet folytatott, költőként is ismert. A Pápai Református kollégiumban Petőfi Sándor és Jókai Mór tanuló társa, 1848-ban Noszlopy Gáspár titkára. Az 1848-as eszmék mellett élete végéig kitartott.

9 A kaposvári irodalmi társaság. In: Somogy, 1904. február 28. p. 3. A feldolgozott lapok általános gyakorlata volt, hogy a bennük található tudósítások a szerzők nevének feltüntetése nélkül jelentek meg. Ennek ismételt jelzésére a továbbiakban nem térünk ki.

10 A kaposvári irodalmi társaság. In: Somogy 1904. március 27. p. 3. Az irodalmi társaság várható taglétszáma vonatkozó, túlzott lelkesedésből fakadó beclés nem volt reális célkitűzés.

11 Az irodalmi társaság. In: Somogy, 1904. április 24. p. 2. (A lap megfogalmazása szerint Kaposvárt „meg kell erősíteni egy irodalmi központ által”.)

12 Kész az alapszabály. In: Somogy, 1904. május 1. p. 2.

nagyjait, kik bár elszakadtak szülőmegyéjüktől, lelkükben még Somogyhoz vannak láncolva és szívesen áldoznak azon az oltáron, amelyet régi otthonukban földijeik emelnek. Fölkeresni a költészet azon gazdag kincsesbányáit, amelyekben a somogyi népköltészet örökbecsű, de könnyen veszendőbe menő termékei vannak összehalmozódva, s megmenteni a nemzetnek e nagyértékű szellemi vagyonát, hogy ezzel is hozzájáruljon a műköltészetnek megnemesedéséhez és igaz magyar szellemben való fejlődéséhez. Célja felolvasásokkal szórakoztatni a közönséget, mert egy írói gárda működésében mindig van bizonyos inger, hatás, mely tüzel, érdeklődést kelt. Aztán mindenekelőtt az irodalomban nyelvünket szolgálni, mely kincsünk, talizmánunk, s mindenünk! A magyar irodalom az a nemzetnek, ami a nap a tenyészetnek, az életnek: világít, érlel, termékenyít. Irodalmunk a magyarság millióinak erős páncélja: védi nevünket, dicsőségünket, történelmi múltunkat. Ime, csak csepp a tengerből: néhány részlet az irodalmi társaság hivatásából. Előre hát! Tömörüljünk, alakuljunk! Egy porszem is valami; a porszemek milliárdjai égig érő piramis! Somogy egyik legrégebb, s mindig vezér vármegyéje volt az országnak: az első Árpádok okleveleiben már ott találjuk; ez a föld, hol Kupa a nemzeti ellenállás zászlóját felemelte, mely látta IV. Béla bujdosását, mely az egész ország helyett elszenvedte a török harcok legerősebb viharait. Itt buzdult dalra a lánglelkű Csokonai, itt élte remete életét a romlásnak indult nemzetért tette serkentő Berzsenyi Dániel, itt rengett bölcsője a szelíd, de fennkölt lelkű Virág Benedeknek. Lakosságának ősi erényei mindig tündököltek – bizonyára most is ott lesz egy irodalmi nagykeresztelésen, midőn szépért hevülő fiai a művelődés, édes nyelvünk oltárainál meggyújtják az áldozat tűzét! Tömörüljünk minél számosabban a felemelt zászló alá, s az eszmének győzni kell! Gondoljunk a legnagyobb magyar idealista jelmondatára: Nyelvében él a nemzet. Kaposvár, 1904. május 1, az 1904. április 18-án tartott nagy előértekezlet megbízásából: Roboz István elnök. Dr. Pete Márton jegyző¹³

Május 15-én a városháza dísztermében az alakuló ülést Roboz István az alapszabály-tervezet előkészítő bizottság elnöke nyitotta meg, majd mondott ünnepi beszédet. Azt követően Szundy Károly, az Országos Irodalmi Szövetség főtitkára ígért támogatást a szövetség nevében.

Dr. Pete Márton az értekezlet és az alapszabály előkészítő bizottságának jegyzője tett jelentést, amit beható vitát követően csekély módosítással elfogadtak. Beszédéből csak két fontos mondatot idézünk, amelyek értelmezésére a későbbiekben térünk ki: „[...] Miként a régi fegyvertársakat, bennünket is lánc fűzőn össze úgy, hogy az elmaradót is magunkkal ragadjuk lelkesedésünk vonzó láncain! Az összetartás legyen jelszavunk, s a kitartás legyen küzdő fegyverünk!” Megválasztották a tisztikart és a rendes tagokat (ez utóbbiak névsorát az Függelékben közlöm):

1. ábra. Rippl-Rónai József: Roboz István arcképe

elnök: Roboz István

alelnökök: Szalay Fruzsina és dr. Andorka Elek

főtitkár: dr. Pete Márton

titkár: dr. Kohlbach Bertalan

pénztáros: Psík Andor

ellenőr: Noszlopy Tivadar

ügyész: dr. Csonka Ede

Az ünnepség az üdvözlő táviratok és levelek felolvasásával ért véget. Az eseményről szóló tudósítás címében első ízben találkozunk az Alapszabálynak megfelelő Somogyvármegyei Berzsenyi irodalmi társaság megnevezéssel. A társaság névhasználata a sajtóban kaotikus volt: Kaposvári irodalmi társaság, Irodalmi kör, Somogyvármegyei irodalmi társaság, Somogyvármegyei Berzsenyi társaság, Somogyvármegyei Berzsenyi kör. Ez a jelenség a későbbiekben is gyakorta ismétlődik.¹⁴

A megyehatáron túli első szereplés az Országos Irodalmi Szövetség meghívására történt, a Vas Gereben-emléktábla avatásán és emlékünnepeken (1904. június 19., Fürged, szülőház), amelyen a társaságot Pete Márton képviselte. A Somogy részletesen beszámolt az eseményről.¹⁵ Szeptemberben a lapok ismételtelen közlik, hogy a társaság alapszabályát a belügy-

13 Felhívás Somogyvármegyei irodalompartoló közönségéhez. In: Somogy, 1904. május 8. p. 2–3. A Felhíváson szerepel az előkészítő bizottság tagjainak felsorolása is, ők 26-an vannak. Rendes tagokká válnak, a későbbiekben nevesítem őket.

14 A „Somogyvármegyei Berzsenyi társaság” megalakulása. In: Somogy, 1904. május 22. p. 1.

15 Somogy, 1904. június 12.; és június 26. p. 1. Vas Gereben (1823–1868) jogász, újságíró, lapszerkesztő. Népszerűsége és kedvelt sége saját korában Jókaiéval vetekedett.

miniszter jóváhagyta és buzdítják a nagyközönséget a közreműködésre.¹⁶

A szeptember 17-én megtartott rendkívüli ülésén határozatot hoznak arról, hogy a (szóhasználatuk szerint) bemutató ülést a városháza dísztermében október 23-án tartják meg.¹⁷ Az eseményről a Somogy három oldalán végigfutó, részletes tudósítás olvasható.¹⁸ A város már kora reggel fel volt lobogózva, a városháza díszterme felvirágozva. A meghívott díszvendéget Rákosi Jenő¹⁹ szállásáról, a Korona szállóból Andorka Elek alelnök vezetésével egy háromtagú küldöttség kísérte át a városházára. Az ajtóban Tallián Gyula főispán, Sárközy Béla alispán, Németh István polgármester, Melhárd Gyula esperes, Szalay Károly és a notabilitások várták. Németh István üdvözlőbeszédét mondott. Az elnöki asztalnál Roboz István, Rákosi Jenő, Kohlbach Bertalan, Endrei Ákos, Szalay Fruzina foglaltak helyet. Az ülés programját a Függelékben közlöm. A Korona szállóban 70 fő részvételével társas ebédet rendeztek, amelyen a híres prímás, Szimpliciusz (Barcza József) és zenekarra muzsikált. A pohárköszöntők sorát Berzsenyi Gerő nyitotta meg, őt követte Rákosi Jenő, Szalay Károly, Tallián Gyula, Melhárd Gyula, és Szabó Kálmán. Az emelkedett hangú tudósítás különös utóhanggal zárul, amely akár próféciának is felfogható: [...]„Ebbe az öröm és méztengerbe néhány ürmocsepp is vegyült! Az ünnepi hangulatot most nem akarjuk semmi sötét színnel zavarni; de alkalmilag rovásra jön, mert elhallgatni kár volna! A társaság lelkesedését nem alterálja ugyan, de mint jellemző dolgokat kötelességünk lesz felemlíteni. Hiszen nem egy zsenge társasággal, de Julius Caesarral is megtörtént, hogy midőn koszorú garmadák közt haladt az ujjongó tömeg útjában, egy polgár a gombját varrta fel.

- Hát te nem látod a hőst? – dörgött a hömpölygő népáradat.
- Engem az ilyféle nem érdekel – szólta a profán ember –, látjátok, hogy a gombomat varrom!”

A másik helyi lap, a Kaposvár is vezércikkben tudósít az eseményről: „Fontos és messze kiható kultúrünnepre virradt ma városunk, és vármegyénk

magyar népe. A nemzeti művelődésnek készülnek ma oltárt emelni azok, kik felfogván a nemzeti eszmének és az ideális gondolkodás terjedésének csodálatos összefonódását és nemesítő erejét, egy, működésében az egész vármegyére kiterjedő, irodalmi egyesületet alapítottak, a megye egyik legmagasztosabban gondolkodó fiának, Berzsenyi Dánielnek égiszé alatt. Az oltár tűzésének élesztéséhez hozzájárulni nemes honfiúi lelkesedésünkkel, eljönnek hozzánk az ország különböző részeiből a hasonló célú egyesületek küldöttei élükön Rákosi Jenővel, a magyar hírlapírói gárda lánglelkű vezérével. Nagy jelentőségű városunkra és vármegyénk nézve a kulturális ünnep nemcsak azért, mivel hozzájárul szellemi életünk fellendítéséhez és ismét összehoz mindnyájunkat egy táborba, egy nemes eszme kultiválására, bennünket, kik sokszor különböző utakon járunk. Fontos azért is, mivel a magyar szellem, a magyar nemzetiség megerősítését szolgálja. Ma már mindnyájan meg vagyunk győződve arról, hogy nemcsak oly vidéken kell a magyar kultúra terjesztésére törekedni, ahol idegen nemzetiségek fenyegetik az uralkodni hivatott és rendelt magyar nemzet életfáját, hanem még sokkal inkább ott, ahol a magyar faj uralkodik s éppen veszélytelensége tudatában könnyen elbizakodik s elhanyagolja nemzeti kultúráját. A kozmopolitizmus veszedelme sehol nem üthet könnyebben rést a nemzeti kultúrán, mint ott, ahol azt nem kell féltünk. És ezért örömmel üdvözljük Somogy megyében a nemzeti művelődésnek mai nappal felépítendő új védőbástyáját. Rajta leszünk, hogy közönségünk állandó érdeklődésének tárgya legyen e nem es irányú egyesület. Annak tagjait pedig arra kérjük, hogy őrizték meg a szent ügy iránti lelkesedésüket állandóan, s a társaság szellemét tegyék méltóvá ama nagy magyar emlékéhez, kinek nevét zászlójukra írták, s ki azt hirdette: Megyek rendeltetésem pályafutásain, A szebb s nemesebb lelkeknek útján.”²⁰

A lapban csak eldugott helyen szerepelt, hogy az ülést megelőző tagválasztás során tagokká lettek: dr. Szabó Kálmán (volt kaposvári polgármester és országgyűlési képviselő, taglalt időszakunkban ügyvéd), Dömény József lelkész, Pap János tanító, és felolvasták Kiss József, Pekár Gyula és Endrődi Sándor köszönő levelét, abból az alkalomból, hogy őket a Berzsenyi irodalmi társaság tiszteletbeli tagjává megválasztották.

Az ünnepi ülésről szóló tudósítást olvasva azt gondolhatnánk, minden a legnagyobb rendben van. A valóság ennél árnyaltabb, mert az emelkedett hangulat elmúltával, egy héttel később ugyanezen lap így kesereg: „A kört igen helyesen nem a városnak, de az egész megyének csinálták. A városi ünnepről a vidék teljesen hiányzott. Csak két Berzsenyi rokon volt jelen vidékről. Nem arról van szó, hogy pártolja-e a vidék a kaposvári kört, hanem arról, van-e a vármegyének olyan közönsége, amelynek az ilyenféle dolgokban való részvétel lelki szükséglete.”²¹

16 A Somogyvármegyei Somogy, 1904. szeptember 11. p. 2.; 18. p. 2.

17 A Somogyvármegyei Berzsenyi irodalmi társaság. In: Somogy, 1904. szeptember 25. p. 2.

18 Az irodalmi társaság ünnepe. In: Somogy, 1904. október 30. p. 1–3. Más forrás (Somogyi Ujság, 1904. október 26. p. 2.) „első díszülés”-nek nevezi.

19 Rákosi Jenő (1842–1929) író, újságíró, színházigazgató, lapszerkesztő, főrendiházi tag, a Magyar Tudományos Akadémia levelező, a Kisfaludy Társaság rendes és a Petőfi Társaság tiszteletbeli tagja. Elutasította az általános választójog bevezetésének baloldali követelését, mert az ország nyugalmát és területi épségét féltette tőle. Az ország magyarosodását a jog és a kultúra alkotmányos eszközeivel kívánta elérni. Álma a harmincmillió magyar által lakott magyar birodalom gondolata volt, amely nemcsak a szláv, hanem az Európára ugyancsak veszélyt jelentő német túlsúlynak is ellenérőt jelentett volna. (Forrás: Wikipedia) Megítélése napjainkban ellentmondásokkal terhelt, végletekig kiélezett. (Érdemes összevetni Pintér Jenő Magyar Irodalomtörténet A magyar irodalom a XIX. század utolsó harmadában, Budapest, 1934 és Hegedűs Géza: Irodalmi arcképcsarnok A magyar irodalom arcképcsarnoka Budapest, 1976 kötetiben található értékeléseket.) Ennek ellenére, vagy inkább ezzel együtt, nem lenne idegen feladat a mai Berzsenyi Irodalmi és Művészeti Társaságtól a személyével való tárgyilagos szembenézés.

20 Berzsenyi társaság. In: Kaposvár 1904. október 23. p. 1.

21 A Berzsenyi kör ünnepélyéről Egy kellemetlen ügy. In: Kaposvár, 1904. október 30. p. 3.

November végén a Somogyvármegyei Berzsényi irodalmi társaság közhírré teszi, hogy az Alapszabályban meghatározott módon átvehető az Országos Irodalmi Szövetség Évkönyve, továbbá a Szövetség kiadványai közül „irodalmi jeleseinktől” öt további könyv, ami már önmagában is „többet ér a tagdíjnál”. Felszólítja a pártoló tagokat a könyvek átvételére. A közleményt már átlengi bizonyos keserűség, amikor egyúttal szóvá teszi, hogy kicsi a taglétszám, pedig egy „kirándulásért, vagy pár órás bankettért ennek az összegnek többszörösét fizetik, és azon 2–300 egyén is részt vesz”.²²

December 4-én megtartották az évi rendes ülést a városháza nagytermében. Két felolvasásra is sor került. Danka István: Novella és Melhárd Gyula (esperes plébános): Czindery Pál, somogyi követnek kizárása az 1796-ik évi országgyűlésből. „Szép közönség volt, de sajnos nem akkora amilyent a két élvezetes felolvasás megérdemelt volna”.²³ A Somogyi Ujság egyértelműbben fogalmaz: „Sajnos, hogy ezen a minden ízében érdekes gyűlésen oly csekély számban jelent meg a közönség, hogy e felett csodálkozásunkat kell kifejeznünk.”²⁴

A Somogyvármegyei Berzsényi irodalmi társaság 1905. január 15-én Szabó Kálmán elnökletével tartotta meg évi közgyűlését. „Midőn május havának lelkes felhívásra a városháza nagytermében gyülekezett Kaposvár áldozatkész közönsége, nem sejtette volna senki, hogy az első közgyűlésen a titkári jelentés beteg, tespedt szervezetről fog szólni. [...] a vármegye és a kaposvári közönség közönye dermesztő fagyként hat e még zsenge palántára, viszonya az Országos Irodalmi Szövetséghez anyagilag sorvasztja a társaságnak ma még igen csekély jövedelmét. Az alapításakor 62 tag között csak 44 tett eleget kötelességének. A társasággal szemben tanúsított közönyt azzal indokolja egyik is, másik is, hogy a S.B.I.T. [sic!] a szabadkőművesek alkotása és mint ilyen intézményt nem támogathatja. *Nos hát ez nem áll!*”

Az irodalmi társaságban sem Roboz István, sem Kisfaludy Attala nem szabadkőművesek pedig ezek alkották meg; és ha lesz [helyesebben: van! G.F.] a rendes tagjai között ily tag, az inkább előnye, mint hátránya lehet a társaságnak, mert ezek az urak – köztudomás szerint – minden jó ügyben fáradoznak és ami irodalmi társaságban a fő – *dolgoznak*.²⁵ [Kiemelések az eredetiben.]

A közönséghez fordulunk! támogassa a S.B.I.T.-ot [sic!] melynek céljai, törekvései *tisztán magyar nemzetiek*, lépjenek be pártoló tagoknak, látogassák meg a felolvasást, hogy ne ismétlődjön meg ama *szégyen-*

letes helyzet, hogy felolvasó ülését *üres* teremben tartja, mint történt múlt vasárnap, midőn Roboz István és Pete Márton dr. 30 ember előtt, (köztük 5 hölgy és 2 polgári iskolai leányka) tartotta meg székfoglalóját.” Pontosabban: a beteg Roboz István helyett Kohlbach Bertalan titkár olvasta fel a Toll című dolgozatot, majd Pete Márton szavalt el saját verseiből néhányat.²⁶

A Kaposvár című lapban Noszlopy Tivadar kesereg. „Nem értem azt a nagy közömbösséget, amelyet a vármegye és székvárosunk Kaposvár részéről ez új irodalmi társulattal szemben látok. Pedig az ünnepélyes megnyitásból ítélve abban a hitben voltam, hogy társulatunk csakhamar virágzásnak fog indulni. Alapító, különösen a pártoló tagok szép számban jelentkeztek, de azóta csend és nyugalom! A társaság tagjai érdekes felolvasásokat tartanak, mégis, amíg a megnyitó ünnepélyen a városház nagytermét zsúfolásig megtöltötte a városi és vidéki előkelő közönség; a második ülésen a múlt év december havában oly csekély számban voltak jelen, hogy ennek okát elképzelni nem tudom. [...] A mi különleges nemzeti viszonyaink mellett nagyon meg kell becsülni az irodalmi társaságokat, amelyek édes magyar nyelvünk fejlesztését s irodalmunk művelését tűzték feladatuk! A Somogyvármegyei Berzsényi Irodalmi Társaság is, mely egy nagy névhez van fűzve, lehetetlen, hogy a közönség áldozatául essék! Noszlopy Tivadar”²⁷

Ezen a ponton kitérőt kell tennünk, hogy értelmezni tudjuk a Somogy szabadkőművességgel kapcsolatos felvetését. Úgy tűnik, a városban nem maradt titokban a szabadkőműves páholy létezése. Már 1903-ban, a Zenekedvelők Egyesülete megalakulásánál kibontakozott vitában – miszerint a városban túl sok egyesület alakul és működik²⁸, amelyek megosztják az érdeklődőket, a szabadkőművesek lapjának tekinthető Kaposváriban megjelent írás lábjegyzetében a szabadkőműves szerkesztő, a Zenekedvelők Egyesü-

22 A Somogyvármegyei Berzsényi irodalmi társaság. In: Somogy, 1904. november 27. p. 2.

23 Az irodalmi társaság első felolvasó ülésén. In: Somogy, 1904. december 11. p. 3.

24 Felolvasó ülés. In: Somogyi Ujság, 1904. december 14. p. 3.

25 Roboz István valóban nem volt szabadkőműves, Kisfaludy Attala meg nem is lehetett az, mert a páholyba nőket nem vettek fel! Teljes joggal nevesíthette tehát őket az írás szerzője. Ezzel együtt a cáfolatban szereplő „ezek az urak” kitétel tipikus freudi elszólás (azaz egy rejtett gondolat akarataink ellenére a felszínre tör és okoz gyakorta kellemetlenséget), ugyanis „ezek az urak” már jelen voltak a Berzsényi irodalmi társaság tagjai között.

26 A Somogyvármegyei Berzsényi Irodalmi társaság. In: Somogy, 1905. január 22. p. 1. A Toll című írásában Roboz arról elmélkedik, miként vált az (írói) toll hatalommá. Teljes terjedelemben közölve: Somogy, 1905. február 5. p. 1–2. Pete Márton székfoglalóján elhangzott verseket a Somogyvármegye című lap közli: 1905. június 5. p. 1.

27 A „Somogyvármegyei Berzsényi Irodalmi Társaság”. In: Kaposvár, 1905. január 26. p. 2. Noszlopy Tivadar (1861–1916) vármegyei főjegyző, Berzsényi távoli rokona. Hírlapíró, költő. Számos munkájában foglalkozik Berzsényi, életével, munkásságával, ápolja emlékét.

28 A helyzet és az arról való vélekedés három évtized múltával sem változik, úgy tűnik, ez a jelenség végigkíséri a megyeszékhely történetét. „Városunknak több, mint száz különböző célú és értékű egyesülete van és mindegyik azt ambicionálja, hogy a tagok számát és így a jövedelmet illetően ő legyen az első. Senkinek nem akarják megengedni nálunk, hogy négy-öt egyesületnél kevesebben legyenek érdekelve. Kaposvár lakóinak igen tekintélyes része elvéri a tagdíjakon, és örökre meghal a kultúra számára. Ehhez járul a sok anyagi és egyéb gond, a szórakozásnak a tanulás fölé helyezése, a kényelmes nemtörődömség, a klikkek áskálódása, a sok sok személyes sérelem, a mellözöttség bosszúja, a kellő figyelem és propaganda hiánya, a jó, vagy rossz időjárás, a feledékenység, a más irányba való elfoglaltság és még százféle ürügy és mentegetőzés, ami ellen nincs orvosság, és amibe bele kell törödni.” Hetyey József: Kaposvár, mint kultúrközpont. Berzsényi Társaság propaganda kiadása, Kaposvár 1937. p. 12.

lete vonatkozásában megjegyzi: „Jól értesült egyének még – uramfia! – holmi szabadkőműves-páholyról is beszélnek. Bár igazuk lenne!”²⁹ Le meri írni mindezt, amikor ő tudja a legjobban, hogy a páholy munkatervében feladatként szereplő szerelő „zenekedvelő kör” létrehozásának gyakorlati megvalósulása a Zenekedvelők Egyesülete, amelynek alelnöke dr. Müller Nándor a Berzsényi Szabadkőműves-páholy főmestere, és a 24 tagú választmányában nyolc páholytag van.³⁰

A páholy Munkatervében szerepelt, hogy „elő kell segítenünk egy irodalmi egyesület alakítását.”³¹

Az irodalmi társaság létrehozása profán (nem szabadkőműves) körökben fogalmazódott meg, de mivel annak céljai nem voltak ellentétesek a páholyban uralkodó szemlélettel, 1904. március 18-án páholyhatározat született annak támogatásáról. A Somogyvármegyei Berzsényi irodalmi társaság megalakulásakor már az előkészítő bizottságban is négy szabadkőműves volt, később öten lettek rendes tagok. A szabadkőműves-jelenléttel kapcsolatos szövegszerű folyamatosságot jelen volt a városban, és az értelmiség azon része, amelyet egy irodalmi társaság léte egyáltalán megérintett, ha nem is ellenségesen, de gyanakvással fogadott minden olyan hírt vagy jelenséget, amely mögött a rejtélyes szabadkőművességet lehetett sejtetni. Ez indította dr. Kohlbach Bertalant³² a főgimnázium tanárát, a társaság titkárát egy általa lehetségesnek vélt megoldás javasolására.

A továbbiakban beszéljenek a Berzsényi Szabadkőműves-páholy dokumentumai. Részlet a páholy május 20-ai ülésének Jegyzőkönyvéből: „Főmester testvér jelenti, hogy az alakulóban lévő szépirodalmi társaság titkára felkérte őt, hogy alkalmas módon, valamelyik hírlapban nyilatkozzék a páholy, hogy a szépirodalmi szabadkőművesek kezdeményezésére létesült, mert profán körök egy része vonakodik a társaságba tagnak belépni, miután azt hiszi, hogy az szabadkőművesi alkotás. Ajánlja testvéreknek a kérdés beható tárgyalását. Fekete [Gyula] testvér ellenzi, hogy akár a páholy, akár valamelyik testvér ezen kérdésben hírlap útján nyilatkozzék; szerinte a támadás csak provokáció akar lenni, hogy ez a páholyt nyilvános nyilatkozatra bírja. Nekünk – úgymond – a titokzatosság a legnagyobb fegyverünk, amelyből ez idő szerint kilépnünk nem szabad. Szerinte az, aki fenti ok miatt nem lép a szépirodalmi társaságba, az nem odaváló amúgy sem. Bizok

a Somogy megyei közönségben, hogy a szépirodalmi társaság ügyét nem fogja elejteni.”³³

Vita alakul ki, amelyben erősen megoszlanak a vélemények: Papp Kálmán cáfoló nyilatkozat megjelenését ajánlja, amelyet úgy kell megfogalmazni, hogy egyúttal belépésre buzdítson. [!] Faragó Lajos Feketével ért egyet: „Nem akar precedenst nyújtani arra, hogy a páholyt néhány hecckedvelő ember provokálása nyilvános nyilatkozattételre bírja. Legyen ez erőpróbája a páholynek.” Összefoglalójában Müller Nándor főmester támogatja a cáfolást, de a szavazásnál kisebbségben marad.³⁴

Elgondolkodtató az is, hogy a szépirodalmi társaság részéről a kérést felvető titkár az a Kohlbach Bertalan volt, aki akkor már maga is kacérkodott a páholytagság gondolatával. Érdekes Fekete indokolatlanul heves reakciója, aki egyenesen a szabadkőművesség elleni „támadásnak” minősíti azt. Nehezen megválaszolható, hogy Kohlbach talán csak attól tartott, hogy a szabadkőművesség rátelepszik egy jó kezdeményezésre, és attól kezdve majd sajátjaként kezeli azt?

Ez a kérdés általános érvényű lehet számos egyesület, jótékonyági akció esetében, napjainkig ható dilemmákkal, ugyanis az igazsághoz hozzátartozik, hogy gyakorta profánokkal végeztetett el a szövetség minden ízében szabadkőműves-munkát. Hogy aztán ennek a páholyhatározatnak mi volt a hozadéka, összességében nehéz megítélni.

A szabadkőművesektől nem állt távol, hogy a folyamatokban, történelemekben való jelenlétüket csak a szövetség beavatott tagjai számára érthető üzenetekkel jelezzék (hitelesítsék, nyugtázzák) sajátjukként. Most kell emlékezzünk a Berzsényi irodalmi társaság alakuló ülésén Pete Márton (leendő) páholytag korábban idézett mondataira. Az abban szereplő lánc a szabadkőművesség számára fontos szimbolikus tartalommal rendelkezik, ugyanis a szövetség fiai önmagukat a szövetség lánczemeinek tekintik. Másik vonatkozásában a páholy munkák fontos, ünnepélyes mozzanata a „láncbeszéd”,³⁵ amikor az összetartozást kört alkotó összekapaszkodással szimbolizálják az elhangzó beszéd tartama alatt. Hasonló üzenetet hordoz az is, hogy az ugyanerről az eseményről a Kaposváriban megjelent tudósítás az irodalmi társaság addig szókosan használt jelmondata helyett („Nyelvében él a nemzet!”³⁶) a szabadkőműves-páholy jelmondatának idézésével, Berzsényi soraival zárul:

„Megyek rendeltetésem pályafutásain,
A szebb s nemesebb lelkeknek útján.”

A véletlen egybeesés lehetőségét kizárja, hogy a Kaposváriban megjelent írás annak az Endrei Ákosnak tollából származik, aki a Berzsényi Szabadkőműves-

29 Egyesületeink. In: Kaposvár, 1903. október 8. p. 1–2.

30 Gáspár: i. m. p. 84., p. 97.

31 Uo. p. 83.

32 Kohlbach Bertalan (1866–1944). Személyével részletesebben is foglalkozunk. Dr. Kohlbach Bertalan ekkor már tíz éve a főgimnázium tanára volt, a történelmi és földrajzi múzeum őre, az országos régészeti és embertani társaság választmányi tagja, a magyar néprajzi és pedagógiai társaság és a kaposvári polgári iskolai egyesület választmányi tagja. 1897-ben képesítést szerzett latin és német nyelvből, bölcsészdoktori oklevelet 1888-ban német, a perzsa és a keleti (arab, szír, héber) nyelvekből. Számos tudományos és néprajzi témájú közleménye jelent meg különféle hazai és német folyóiratokban. Két alkalommal is sikertelenül kérte felvételt a „Berzsényi” Szabadkőműves-páholyba, a második, immár végleges elutasítására 1905. február 17-én került sor. A következő tanévtől már Körömbányán tanít az ottani Állami Főreáliskolában. A történelemről és az elutasítás indoklásáról bővebben: Gáspár: i. m. p. 186–191.

33 Gáspár: i. m. p. 116

34 Uo.

35 Szép példája ennek Kosztolányi Dezső Láncverse, amelyet egy páholyülésen olvasott fel egy társa emlékének áldozva.

36 A Nyelvében él a nemzet! mondat szerzőjének kilétét széleskörű tudományos kutatások próbálják kideríteni. Átfogóan: Peter Sherwood: Adalékok a Nyelvében él a nemzet szállóige kialakulásához. Szó és szólásmagyarázatok. In: Magyar Nyelv 115. évf. 1.; 2019. tavasz, p. 78.

páholy alapító tagjaként nemcsak a munkaprogram megalkotója (abban szerepelt egy irodalmi társaság létrehozása), hanem a páholy jelmondatának kiválasztója is. Az irodalmi társaság megalakulását a testvérek saját személyes sikerükként élték meg és ennek a maguk módján hangot is adtak.

Foglalkoznunk kell azzal a logikusan felmerülő kérdéssel, szabadkőműves volt-e Berzsényi Dániel, ezért választotta névadójául és „védszellemül” a páholy? A választ Kazinczyval kell kezdenünk.

Kazinczy Ferencet 1784. január 16-án avatták az „Erényes kozmopolitához” címzett miskolci páholy tagjává. Egy tanulmány szerzőjének csillogó szóhasználatára szerint³⁷ „az akkor még szalonképes szabadkőművesség” összejöveteleit nyelvújító irodalmi körnek, művelődési fórumnak tekintette. 1804 augusztusában felségül veszi a rózsakeresztes, okkult tudományokkal foglalkozó gróf Török Lajos leányát. Apósa három szabadkőműves-páholy alapítója és főmestere is volt: ezzel hallgatólagosan, de elfogadottan rásugárzik annak „fényessége”. (A „fényesség” a szabadkőművesmozgalomban a vezető tisztségviselők megnevezése.) Berzsényi Kazinczyhoz 1810. április 8-án írott levelében utóiratként egy kérdést, kérést fogalmaz meg: „Szeretném tudni, mi a kőművesek fája.”³⁸

A válasz Széphalmon, 1810. augusztus 26-án kelt (szöveghűen közölve): „Az a fa, a'melly eránt tudakolódól, az a' acatia. Így is határ nélkül szeretlek. Ha nem volt volna már szükséged a' kérdést tenni, még inkább szerettelek volna. Ültess egyet a' jövő télben (Január 16dikán) vagy ez ősszel (Novemb. 11d.), s nevezd az én fámnak. Az utolsóbb házasságomnak 6dikszor előfordulól innepe, az első 27dike annak az estvének, a' mely oda vezetett a' hol az a' fa terem. Szegény Ipam akkor estve nyomta ott reám az első csókot és az a' nagy ember, a' ki Diaetákon [rendi országgyűlés] és most a' Septemviratuson [legfőbb ítélőszék G.F.] első ember.”³⁹

A „Még inkább szerettelek volna” finom utalás arra, hogy Kazinczy úgy vélte, Berzsényi is szabadkőműves, de a kérdés nyomán tudatosult benne, hogy Berzsényi nem ismeri a szabadkőművességnek ezt a szimbolikus jelképét. Ennek ellenére elég óvatlanul felfedi két „avatójának” kilétét. A hivatkozott akác nem a mi általunk ismert akácfa, az csak jóval később került át Amerikából Európába. Arról a fáról van szó, amelylyel a szabadkőműves-legendárium szerint a gyilkosság áldozatává vált Hiram Abif, a jeruzsálemi szentély építőmesterének sírját jelölték meg. Esetünkben a palesztin akác, a sittimfa a mimózafélék alcsaládjába tartozó puszta akáciáról beszélhetünk. Ezt a fát használták a frigyláda elkészítése során is.

Ideillőnek tartom, hogy megemlékezzünk „a niklai remete” emlékének őrzését szolgáló történetekről, amelyet Hortobágyi Ágost a következőkben foglalt össze:

„Berzsényi emlékének megörökítése igénye Somogyból indult ki:

- 1./ Somogy vármegyének 1843. május 1-én Kaposvárott tartott nagygyűlésén Döbrentei Gábor kerületi főbiztos és Somogy vármegye táblabírája indítványára elhatározottat, hogy Berzsényi Dániel mellszobra a nemzeti múzeumban leendő elhelyezés végett elkészíttetik, s esetleg hamvai fölé emlékkő is tétetik, aláírási ív nyitvatván, azonnal 400 frt. gyűlt össze; a további gyűjtéssel: Somssich Pál, Döbrentei Gábor, és Záborszky Imre lettek megbízva. (Somogy vármegye nagy levéltárának 1843 évi protokolluma, 458 lapon 126 szám alatt.)⁴⁰
- 2./ 1859-ban elhatározva 1860. június 10-én [Laczkó András szerint 14-én G.F.] a niklai temetőben hatalmas gúla alakú oszlop leleplezése, nagy ünnepség keretében.
- 3./ A születése centenáriuma 1876. május 6-án Szombathelyen a vármegyeháza nagytermében centenáris ünnepség, másnap Egyházas-Hetyén a szülőházon ünnepélyes emléktábla elhelyezése történt
- 4./ 1891. október 11. Szombathelyen megalakul a szombathelyi Berzsényi-szobor bizottság, 1893. május 5-én a Berzsényi-Kör, 1896. december 8. leleplezik a Berzsényi-ércszobrot. A fennemlített tényezők elérvén céljaikat: megszűntek. A Berzsényi kultuszban ezeket követően érdemesebb dolog nem történt.⁴¹

A társaság 1905. március 9-én felolvasómatinét tartott a városházán. Úgy tűnik, volt hatása az érdeklődés hiányán való kesergésnek, mert a tudósító kiemeli, hogy főleg nagyszámú női közönség jelent meg. A szokásoknak megfelelően két programpontra volt: először Papp János A vő című egyfelvonásos népszínművét, ezt követően Kohlbach Bertalan Hunyadi Mátyás király a szlovén guzlárdalban⁴² témájú irodalmi dolgozatát olvasta fel. Az előadó beszélt róla, hogy „történelmünk e nagy alakját a délszláv költészet hősei közé iktatta, és most is dalolják, egyre vallják, ki volt Jankó Szibinyáni. Érdekes

37 Szathmáry-Király Ágnes: A szabadkőműves Kazinczy. Magyar Múzeumok Online. A Pulszky Társaság - Magyar Múzeumi Egyesület internetes folyóirata, 2014. 02. 25.

38 Berzsényi Dániel Levelezése, 1705. számú levél. Kiad. Főrizs Gergely, a latin szövegeket ford. Balogh Piroška, Bp.: Editio Princeps Kiadó, 2014 (Berzsényi Dániel Összes Munkái: Kritikai kiadás). Berzsényi tudta, hogy Kazinczy szabadkőműves.

39 Uo. 1825. számú levél

40 A történetről részletesebb adatokkal is rendelkezünk: „A lelkes határozat jó ideig nem öltött testet. 1858-ban Somssich Pál fáradhatatlan buzgalmára újabb mozgalom és gyűjtés indult meg, amely 2000 pengő-forintot eredményezett. A mell-szobor mintázását báró Vay Miklós (1828–1886) díjtalanul vállalta. Bécsben öntötték, 1859 novemberében már elkészült és a múzeum könyvtárában helyezték el. Somssich Pál miután a szobor gránit talapzata is elkészült, felszólította a Múzeumot, hogy a szobrot a Múzeum kertjében állítsa fel, amire 1860. május 29-én került sor.” Liber Endre: Budapest szobrai és emléktáblái. A budapesti szobrok és emlékművek története. Budapesti Statisztikai Közlemények 69/1, Budapest Székesfőváros Házinyomdája, é.n.

41 A Berzsényi Társaság 1925–28. évi értesítője. 5. Szerk. Hortobágyi Ágost. Kaposvár, 1929. Merkur Ny. Hortobágyi Ágost (1875–1931) tanfelügyelő, az 1925-ben újraalakult Berzsényi Irodalmi és Művészeti Társaság ügyvezető elnöke és krónikása.

42 Kecskéből bevont, hosszú fogantyúval ellátott, egyetlen löszőr-húrral felszerelt, délszláv népi, vonós hangszer, főleg énekmondókat kísérem vele. A délszláv guzslár dalkok régi népdalokat, népkölteményeket énekelnek régi dicsőségéről – a guzsla mellett.

dalokat ismertetett a délszláv költészet köréből, amelyek mind Hollós Mátyás királlyal kapcsolatosak.⁴³

Május 7-én rendkívüli közgyűlésre került sor, amelyen módosították az alapszabályt, ezt követően felolvasó ülést tartottak, amelyen a társaság három rendes tagja Andorka Elek Emlékezés Berzsenyi Dánielről, Hollósi István (kaposvári népiskolai tanító) Saját költemények és dr. Vass Miklós a főgimnázium tanára Történelmi elbeszélések címmel szerepeltek.⁴⁴

A Somogyvármegyei Berzsenyi irodalmi társaság történetének következő éveiről a továbbiakban már az újonnan létrejött Somogyvármegye című lap tudósításai alapján szólhatunk. Beszámol a szigetvári Vörösmarty-ünnepéről, amelyen társaság rendes tagja Pete Márton szónokolt, ezt a lap teljes terjedelmében közöli. Érzékeltetésül csak piciny részletét idézzük:

„Virágom nincs, hogy díszes koszorút helyezzek el ez emlékkő alá, de társaságunk, amely hivatott a hős, a költő dicső, nagy nevét ápolni, ím általam tesz szent ígéretet, hogy ezt a földet, ezt a Kánaánt, ahol a hon-szeretnek bő táplálékát aratni lehet, búcsujárásul tartja ezután és hogyha szomjú lelkünk elalél a fárad-ságos munka naphevé: üdülést szívni ide eljövünk, hol két ily emlék, ím, ölelkezik. És innét hordjuk szét a szent igét, hogy búszke szóval szertehintsük azt: »A nagy világon e' kívül...«⁴⁵

A lap augusztustól egy új, folytatásos rovatot indít Regénycsarnok címmel, amelynek elő darabja az Ilka naplója. „A regényt Danka István, városunk jönevű tollforgatója, a Berzsenyi irodalmi társaság tagja írta a mi lapunk számára. Olvasóink előtt nem kell külön kiemelni az írótanár finoman megfigyelő és gondosan kidolgozó írói készségét. Ilka naplója naplójegyzetekben mutatja be egy el szegényedett úrileány sorsát, kit a szükség korán megtanít az önállóságra. Ilka az élet s a szerelem harcát végigküzdvé, erős megpróbáltatások után jut el a házaselet csendes, nyugodt, boldog révébe. A mindvégig változatos meseszövési és érdekesítő regényt jóindulatúlag ajánljuk olvasóink becses figyelmébe.”⁴⁶

A nyári hónapokat követő első (és mint kiderült egyben az évben utolsó) felolvasó ülésére októberben került sor a városháza dísztermében, amelyet „előkelő és nagyszámú” közönség töltött meg. Végh Endre főgimnáziumi tanár olvasta föl székfoglalóját A virágok szerepe a költészetben címmel. Az irodalmi értekezés „részletesen kitért az összes virágoknak a nép- és műdalokban való alkalmazására, amit sűrű idézetekkel tarkított.”⁴⁷

Az 1906-os év nagyszabású eseménnyel kezdődött: Pekár Gyula és Vikár Béla tartotta meg székfoglalóját. „A fölolvásokat, kiket a közönség lelkes éljenzése fogadott belépésükkor, Andorka Elek, a társaság alelnöke üdvözölte. Elsőnek Pekár Gyula olvasott föl, aki »Drághy Éva esküje címmel a Nemzeti-színházban »Drághy Éva« címen legközelebb színrekerülő drámájának alapjául szolgáló elbeszélését mutatta be. A kellemes érces hangon előadott, finom leírásokban gazdag elbeszélést, amely csak egy a történelmi tárgyú »vitézi románcok« színes sorozatából áll, a hallgatóság szűnni nem akaró tapsal és éljenzéssel jutalmazta. A hosszabb elbeszélésnek a közlését – a szerző szívességéből – mai számunkban kezdtük el. Ezután Vikár Béla, a magyar népdalok kiváló gyűjtője és tanulmányozója a népköltésről és különösen a somogyi népköltésről tartott érdekes és vonzó előadást. Vikár Béla népszerű, csevegő modorban előadott értékes előadásában Petőfinek Aranyhoz írt levelét idézi, melyben a nagy költő a népköltészet nagy fontosságát jellemzi, azt állítván, hogy amely nép a költészet terén uralkodik, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék. Vikár ezután példákkal illusztrálja a magyar népdal főbb tulajdonságait s kimutatja, hogy Petőfi és Arany a népdal alapos ismerete nélkül nem alkothattak volna oly művészi magyaros remekeket. Ezután Somogy megyére térve át, válaszolja a somogyi népköltés helyzetét a magyar népköltés keretében. A népdal előadó szerint egész más érzésvilágot tár föl, mint aminő a mi érzésvilágunk. A népet nagy úr választja el a fölsőbb tizezertől és a népdal ismerete azért szükséges, hogy ezt a nagy úrt áthidalja, mert a népdal ismerete kulcs a nép lelkéhez. Vikár célja a közönség érdeklődését fölkelteni a népköltés iránt, mert csak ha ismerjük a népet, úgy tudjuk azt meghódítani a mi eszménknek. [...] Este a Korona étkezőjében szűkebb körű társasvacsora volt, amelyen számos pohárköszöntő hangzott el.”⁴⁸

A lelkes olvasó ekkor még nem sejtette, hogy ez a tudósítás volt az utolsó a társaság életében, amikor még elismerő szavakkal jutalmazták. Júniustól minden megváltozott, és a sajtó hozzáállása is egyre keményebb lett. A kezdetet egy rendezvénytől való távolmaradásra való reagálás jelentette: „A minap volt Budapesten a múzeumok és könyvtárak országos szövetségének a gyűlése. Ott megjelentek az összes vidéki múzeumok, irodalmi társaságok és közkönyvtárak képviselői. Jelen volt a nyíregyházi Bessenyei irodalmi kör, amely pár hónap előtt alakult meg, az elnök és a titkár által képviselve. Csak a kaposvári Berzsenyi irodalmi társaság hiányzott. S aztán miért? (Nem hisszük, hogy a Berzsenyi társaságot ne hívták volna meg erre a gyűlésre, ha a sokkal ifjabb nyíregyházi testvértársaságot meghívták.) Mert hát a Berzsenyi társaság alszik. Nem is fárasztjuk magunkat azzal, hogy megkérdezzük, mit tett immár két éves főnállása óta az irodalom s ezzel együtt a közművelődés terjesztése érdekében. Hiábavaló munka volna. Hisz a társaság

43 Felolvasó matiné a városházán. In: Kaposvár, 1905. március 9. p. 3.
 44 A Somogyvárm. Berzsenyi Irod. Társ. In: Somogy, 1905. május 7. p. 2. A lap a következő számában arról tudósít, hogy a május 7 –én megtartott „dísznaggyűlésen” rendes taggá választották Vikár Bélát, és „Pete Márton összel fogja elfoglalni a főtítkári állást.” In: Somogy, 1905. május 14. p. 2. Fel kell figyelünk rá, hogy a Kaposvár nem tudósított róla.
 45 A szigetvári Vörösmarty-ünnep. In: Somogyvármegye, 1905. június 14. p. 3.
 46 Hírek Lapunk regénye. In: Somogyvármegye, 1905. augusztus 5. p. 3.
 47 A Berzsenyi-társaság ülése. In: Somogyvármegye, 1905. október 17. p. 4.

48 Irodalmi ünnepség. In: Somogyvármegye, 1906. február 18. p. 6.

még a havonkénti fölolvásó üléseket is, amiket pedig az alapszabály előír, elmulasztja – csupa feledékenységből. Legjobb volna tehát, ha a Berzsenyi-társaság, ha már úgy sincs, hivatalosan is bejelentené megszűnését. Talán fog indulni egy egészségesebb, életrevalóbb, erővel teljesebb mozgalom, amely nem fog önmagába fűlni. Mi nem hagyjuk elaludni az eszmét és napirenden tartjuk azt tőlünk telhető igyekezettel. Mert most eljött minden célszerű és hasznos, egész emberéletre kiható erejű intézménynek a megvalósítására a legalkalmasabb időpont. Új korszak, az alkotmányos, a nemzeti kormányzás hajnala köszöntött reánk, amit mindenki oly epedve várt hosszú idők óta.⁴⁹

Közel nyolc hónapnak kellett eltelnie ahhoz, hogy ismét halljunk a Berzsenyi irodalmi társaságról. Nem sok örömről telik benne.

„A mi kies szép hazánkban egyre alakulnak az irodalmi körök, anélkül azonban, hogy az irodalom terén bármit is lendítenének. Városunknak is van egy irodalmi társasága, a Berzsenyi-társaság, de annyit se tesz a közönség irodalmi szükségleteinek kielégítésére, mint egy krajcáros bulvárlap. A társaságnak egy esztendő óta nem volt ülése. Sőt életjelt sem ad magáról, mintha csak meghalt volna. Valószínűleg ez lesz a hosszú halodlásnak a vége, mert nem sokára az alapszabályok értelmében a társaság ügyis megszűnik. Ilyen irodalmi kör alakult nemrég a fővárosban a lángeszű Vajda János nevével. A kör elnöke Koroda Pál és városunkban is van egy számottevő tagja, Szalay Fruzina. Nem tudjuk, mit tett az új irodalmi-kör az irodalom érdekében, de ha csak azt tűzte is ki célul, hogy a feledésbe menő Vajda János költői érdemét kellőképpen méltatja, és az őt megillető helyre állítsa, akkor is megérdemli támogatásunkat.”⁵⁰

Nehéz megítélni, hogy valóban a Vajda János kör támogatására íródott-e az újságcikk, vagy valódi oka az elmarasztalás lehetőségének kihasználása volt. A hivatkozott kör ugyanis nem született meg, az csak 1926-ban alakult Vajda János Irodalmi Társaság néven, ami miatt Koroda Pál elnöki tevékenységéről sincsenek (lehetnek) forrásaink.

Nem tudni, milyen érzelmeket válthatott ki a Somogyvármegye 1907. március 10-ei száma a Berzsenyi társaság minden rendű és rangú tagjából, az irodalom iránt érdeklődő olvasókból, amikor a következő, meghökkentő újságcikk került a szeme elé.

„Az ország minden nagyobb városában van valami irodalmi vagy kultúregyesület, amely nevét valamelyik költőnkől vagy írónktól vette. De ezek az irodalmi társaságok többnyire méltatlanok ahhoz, akinek a nevét viselik, aminek az a sűrűn fölhangzó, általános panasz és vád az eredménye, hogy a vidéki irodalmi körök nem felelnek meg a tulajdonképpeni hivatásuknak. Azonban talán egy vidéki irodalmi egyesület ellen sem oly jogos a panasz, mint éppen a Berzsenyi-társaság ellen. Pedig milyen szép reményekkel álltak körül e

csecsemő korát élő irodalmi körnek a bölcsőjét, mikor ezelőtt mintegy három esztendővel megszületett. Az ünnepi keresztelőnél maga Rákosi Jenő, az újságírás atyamestere is jelen volt. S a jókívánságok közül, amikkel a fejlődésre hivatott csemetéjét, vajon mi valószínűlt meg? – Bizony semmi, de semmi...

Mostanában a vidéki sajtó sűrűn foglalkozik a helyi irodalmi körökkel és valóban szigorú bírálója azok működésének. A bírálat végeredményében aztán arra a következtetésre jut, hogy legjobb lesz, ha megszűnik, mert úgysem felel meg kitűzött céljának és nem termel semmit. Pedig a nyíregyházai Bessenyei kör minden hónapban országos hírű irodalmi és művészi zsúrokat rendez. Debrecenben a Csokonai-kör pályájakat tűz ki és fiatal, kezdő írók és poéták könyveit kiadja. Ez a kör adta ki az oly hirtelen nevéssé vált Farkas Imre első könyvét is. A nagyváradi Szigligeti társaság minden hónapban többnyire fővárosi irodalmi körök közreműködésével irodalmi matinékat tart. Képkiallítást rendez a Nemzeti Szalonnal vagy a műcsarnokkal. Azonkívül kirándul fölolvásásra a közeli román vidékekre, ahol nemzeti és kulturális missziót teljesít. Aradon a Kölcsey-egyesület nemrég színdarabra hirdetett pályázatot, mégpedig szép sikerrel. Temesváron az Arany János-társaságnak járt le nemrég több irodalmi pályázata és már kitűzték az újakat. Ezek az irodalmi körök mind tudnak valamelyes eredményt fölmutatni és a közönség, a nyilvánosság és a sajtó még sincs megalégedve a működésükkel. Néhány nap előtt az aradi Kölcsey-egyesületben éppen a színműpályázat kapcsán merültek föl a legkomolyabb hangok, hogy az egyesületet föl kell oszlatni, mert senki sem veszi komolyan a tagok közül a maga kötelességét és mert a bíráló bizottság nem készült el véleményével a színdarabokról. Sőt a szomszédos Zalaegerszegen és Nagykanizsán is nagyobb fokú irodalmi élet van, mint nálunk. Csak a kaposvári Berzsenyi irodalmi társaság nem ad magáról életjelt. Kaposvár város közönsége jóformán azt sem tudja, hogy van Berzsenyi-társaság is a világon. Mert honnan tudná, ha nem a társaság működéséből. A működés hiánya pedig nem jelentheti a társaság létét. Már két év óta nem tartott a Berzsenyi-társaság évi rendes közgyűlést, amit az alapszabályok 15. pontja minden év januárjára ír elő. Hogyan akar egyáltalán megfelelni kitűzött céljának, amelyet az alapszabályok 2. pontja a következőkben körvonalaz: A szépirodalom művelése és terjesztése, a Somogy megyei népköltés gyöngyeinek gyűjtése és megőrzése, bizalmas közeledés létrehozása az irodalom munkásai és a közönség közt. Mi módon lehetne vajon ezt a közeledést létrehozni, ha nincs meg annak egyik fontos eszköze, a fölolvásás. Hisz a legutóbbi fölolvásó ülés egy év előtt volt. Holott az alapszabályok 14. pontja megszabja, hogy – június, július, augusztus és szeptember hónapok kivételével – minden hónap első vasárnapján kell fölolvásó ülést tartani. Sőt még az ünnepi nagygyűlést sem tartották meg, amit az alapszabály 16. pontja Berzsenyi Dániel születésnapját, május 7-ét követő első vasárnapra ír elő. Arról nem is szólunk, hogy a célok elérésére szolgáló és az alapszabályokban kifejezett irodalmi termékek és

49 Múzeum Kaposváron. In: Somogyvármegye, 1906. június 17. p. 1–2.

50 Egy irodalom-kör kérelme. In: Somogyvármegye, 1907. február 10. p. 4–5.

évkönyv kiadása, pályadíjak kitűzése, a társaság saját közlönye útján a közönség irodalmi tájékoztatása és a színházi előadások irányítása tekintetében semmit sem valósított meg. A legutóbbi, az egy év előtti fölolvással, amelyen Pekár Gyula és Vikár Béla működtek közre, megpróbálták ezt a vértelenségben senyvedő egyesületet föléleszteni, de a kísérlettel járó fáradtság kárba veszett. S vajon kit okozunk ezért a pangásért és tehetetlenségért? A közönséget nem lehet, mert hiszen éppen a közönség részvétlenségének legyőzésére alakult a társaság. De meg a közönség bebizonyította, hogy fogékonysággal bír az irodalom iránt, mert Pékár fölolvásán zsúfolásig megtelt a városháza díszterme, sőt még a sokkal kevésbé érdekes fölolváson is nagyszámú hallgatóság jelent meg. Csak a társaságot, különösen pedig a vezetőséget okolhatjuk a Berzsényi-társaság tehetetlenségéért és ennek folytán Kaposvár irodalmi életének pangásáért. A társaság vezetését erélyesebb, odaadóbb, lelkesebb és buzgóbb kezekbe kellett volna letenni. Ezt maguk a dolgozni akaró tagok is belátták, akik – így a társulat titkára is – kiváltak és lemondtak. A Berzsényi-társaság tehát, mint irodalmi tényező, már régóta nem létezik. Szűnjék meg akkor jogilag is és a lekötött tőkét adják át az alapszabályokban előírt rendeltetésének valami hasznosabb és gyümölcsözőbb célra. Össze kell végre hívni a társaság közgyűlését és azon vagy tegyenek egy utolsó kísérletet a Berzsényi-társaság föltámasztására, vagy pedig mondják ki a föloszlást, mert ez a tehetetlenség és terméketlenség nem méltó sem Berzsényihez, sem ahhoz az irodalmi társasághoz, amely az ő nevét viseli.”⁵¹

Azt gondolhatnánk, hogy ezek után már felgyorsul a Berzsényi irodalmi társaság reagálása, és megkísérelni a folyamat lassítását elérni, a közhangulat romlását megakadályozni. Nem így történt. Május végéig nem történt semmi említésre méltó esemény a társaság életében, csak ekkor ült össze ismét a választmány, a vármegyeháza nagytermében, Andorka Elek elnöklésével. Az ülésen a választmányi tagok meglehetősen csekély számban jelenek meg, mindössze öten voltak. A tudósításban olvassuk: „Nem tudjuk megérteni ezt a részvétlenséget, amellyel a tagok ez iránt a szép reményekkel megindult társaság iránt viseltetnek. Ez a részvétlenség volt eddig is a társaság megölője, amit végre a vezetők is beláttak. Ugyanis a tegnapi ülésen sajnálattal állapították meg, hogy a húsrendes tag közül kilencet nem tudták rábírní, hogy székfoglalóját megtartsa. Ez volt az oka annak, hogy a társaság nem tudott fölolvásó üléseket tartani, mert nem lehetett mindig vendégeket kapni. A választmány a társaságot megmentendő, elhatározta, hogy szeptemberben összehívja a közgyűlést. A közgyűlésen az egész tisztikar le fog mondani és fölhívja a tagokat, hogy a részvétlenség tovább terjedésének megállítására végezteljesen szervezze újra a társaságot.”⁵²

51 A Berzsényi-társaság megszűnése. Már egy éve nem tart ülést. Elpusztul a tehetetlenségtől. In: Somogyvármegye, 1907. március 10., p. 2–3.

52 A Berzsényi-társaság ülése. In: Somogyvármegye, 1907. május 25. p. 4.

Júniusban megszólal a Berzsényi irodalmi társaság agg elnöke, akit fia halála és betegsége akadályozott abban, hogy részt vegyen, vagy befolyásolja a történéseket. Levelét ír a szerkesztőnek, amelyet a lap leközöl:

„A Somogyvármegyei Berzsényi irodalmi társaság elnöki állásáról, mellyel megtisztelték, még a múlt ősszel leköszöntem nagy gyászom [elvesztete fiát G.F.] és gyöngékedésem miatt, nehogy a társaságot munkálkodása és fejlődésében gátoljam. Ez idő óta a társaság működéséről nem hallottam, csak a napokban, midőn hosszú távollét után hazatértem, vettem a hírt, miképp közelebb összejövetele volt s azt határozták, hogy az ősz mentén összehívják a közgyűlést a teendők megbeszélése végett. Igen helyesen!

Nem tudom ugyan, mi lesz a határozat; egyet azonban érzek, tudok: hogy az irodalmi társaságnak fönt kell állnia, s ha nem volna, meg kellene alapítani, hogy legyen, virágozzék és fönnálljon hosszú időközön át. Miért? Mert nemcsak az irodalmat szolgálja, mely hazafiul kötelesség, de a közművelődésnek előmozdítója, mely nem stagnálhat az ország egyik első megyéjében, mert az ország számos vidékén sikerrel működnek az irodalmi társaságok; egyetlen egy meg nem bukott, sőt a budapesti központtal egyetértve, nagy célok után hervulva, a nemzeti érdekek szolgálatába állva, aratják a legszebb sikereket. Mert a közönséget, melynek a megalakulást bejelentettük, szolgálatunkat érdekeiért odaigértük, s ily értelemben támogatását kértük, nagy okok és akadályok nélkül, hallgatva ott hagyni nem lehet. Mert a társaság fölhívására a céljai iránt lelkesedő egyének szép összegű alapítványt tettek le, mely takarékpénztárban kezeltetik, s ezt az ígért program kiváltásával, folytonos buzgó működések sikerével kell kiérdemelni. Aztán az Istenért! Berzsényi, a nagy óda-költő nevét viseli a társaság, ez a szív pedig halhatatlan; »nem fél az idők mohától, kítör a koporsóból és eget kér!« Mert mint Rákosi Jenő, a nagy gondolkodó, a megnyitó közgyűlésen szép beszédében elmondta, amit én is a megnyitó beszédemben hangsúlyoztam: itt van a határunknál a Dráva, honnét folytonosan zivataros és hideg szél csap át, tehát erősségeinket nemcsak rendben, teljes erőben kell tartani, de újakat és újakat építeni, hogy itt az ország határszélén a mindig magyar, a mindig vitéz, annyi véres harcban dicsőséget küzdő Somogyvármegye bármely időpontra megtehesse kötelességét, ha békeszeretetünk dacára is veszély fenyegetne békénket s a haza híná hű fiait. Legelső sorban azért kell fönt állnia az irodalmi társaságnak; művelni, lélekben erősíteni és lelkesíteni! A toll katonái sokszor fényesebb győzelmeket aratnak, mint a véres harcok küzdő vitézei. [...] Tehát minden akadályt le kell győzni. A poklokban is diadalmaskodni, hogy az irodalmi társaságot megmentésék. Ha az alapszabályokban van baj, meg kell változtatni. Ha a közöny hideg kezével érintené e fiatal hajtását a nemzet fájának, hallgatása s föl nem mutatható sikere miatt, – le kell győzni; új erőt gyűjteni; a lelkesedés már nagyobb csudákat is tett! Lehet remélni; lehet küzdeni; a zászlót magasabbra emelni; de – meghalni nem! Roboz István.”⁵³

53 A Berzsényi-társaság hanyatlása. Roboz István leköszönése. Meg kell menteni a társaságot. In: Somogyvármegye, 1907. június 9. p. 2.

Logikusan gondolhatnánk, hogy Roboz levelének következményei lesznek, ám szavainak nem volt hatása. Megmagyarázhatatlan, hogy mi történt a korábban oly nagy lelkesedéssel és szép reményekkel létrejött Berzsényi irodalmi társasággal és különösen az azt alkotó személyekkel. Az agg elnök ereje fogytán volt, neki már csak a tekintély lehetett fegyvere, amely – mint tudjuk – az idő múltával veszít hatékonyságából. Az alapításkori tisztségviselők még élnek, bár némelyikük magánéleti válsága (Endrei Ákost a Berzsényi szabadkőműves-páholy alapító tagját és Pete Mártont törlik a páholy tagjai sorából, Kohlbach Sebestyén csalódottan és sértetten elhagyja a várost), úgy tűnik, siettetni a vég bekövetkeztét. A korabeli helyzetértékelés szerint „a pártoló tagjai elmaradoztak, a működő tagok érzéketlenné váltak, nem törődtek a kör dolgaival; 1906. október havában pedig maga az elnök, Roboz István is lemondott eme tisztségéről. Azaz, hogy csak lemondott volna, ha lett volna kinek, ha lett volna, aki e lemondást tudomásul vegye. 1906 októbere óta nem tudott az elnökség egy ülést összehívni, helyesebben: összehozni, mely a Roboz István lemondását tudomásul vette volna és a továbbiakban határozott volna. Azóta van is, nincs is a Berzsényi kör. Van, mert hivatalosan föl nem oszlott, meg nem szűnt és mert adósságai egyre szaporodtak; de viszont [sic!] nincs, mert maga az elnökség is ott hagyta.

Egyetlen egy ember sem tudja a kör tagjai, vezetői közül, hogy mi van a kör vagyonával, mi van azokkal a könyvekkel melyeket a nemzeti szövetség küldött évek során a körnek és amelyeknek áráért most pörölni fogja a kört; nem tudjuk van-e pénztáros, nincs-e pénztáros, lemondott-e nem-e; ki kezeli a kör pénztét, vagy van-e még egyáltalán valami pénze a körnek? Egy bizonyos, hogy a Berzsényi-kör teljesen belefűladt a zavarosba. Ezt tudják ma már azon kevesek is, akik kényszerből, mert esetleg anyagilag is érdekeltek lehetnek, – nagy ritkán még gondolnak itt-ott a körre. Ezek most gyűlést akarnak összehívni, melyen kimondják a Somogy megyei Berzsényi irodalmi kör végleges föloszlását, és elhatározták, hogy a kör esetleg – létező vagyonának fölszámolását vagy a Somogyvármegyei Közművelődési Egyesületbe, vagy pedig a Somogy megyei Múzeum Egyesületbe beleolvasszák.”⁵⁴

Az újságcikkre Pete Márton válaszolt: „Igen tisztelt szerkesztőség! Vasárnapi számukban a Somogyvármegyei Berzsényi irodalmi társaságról megjelent közleményükre vonatkozólag úgy a tisztelt szerkesztőség, mint a nagyközönség tájékoztatására kötelességem szerint közlöm, hogy a társaság ügyeinek végleges rendbehozásán igenis dolgozunk s alig várjuk, hogy határozatképes közgyűlést hívhassunk egybe, ahol minden tekintetben a társaság állapotáról beszámolhassunk. Tény, hogy a részvétlenség a társaságot válság elé vitte; épp azért a legmegfelelőbb kibontakozást keressük. Ebben a munkánkban azonban tán joggal számíthatunk a sajtó támogatására; éppen azért

kérjük, hogy addig míg közgyűlésünk eredményét nem közölhetjük: a vezetőség iránt való bizalommal méltóztassék ezt az ügyet is kezelni. Kiváló tisztelettel Pete Márton dr. főtitkár.”⁵⁵

Április 4-ére dr. Andorka Elek tisztii főügyész választmányi és rendkívüli közgyűlést hívott össze a város háza nagytermébe, a kör föloszlása ügyében, amelyen mindössze négyen jelentek személyesen, többen levélben jelentették be, hogy a kör föloszlatásához hozzájárulnak. Az elnök bejelentette, hogy Pete Márton, a kör titkára betegségére hivatkozva levélben kért néhány napi haladékot az elszámolások bemutatására. A megjelentek ehhez hozzájárultak, így majd csak az elszámolások bemutatása után mondhatja ki a Berzsényi-kör végleges föloszlását, pontosabban fogalmazva beleolvadását a Somogy megyei Közművelődési Egyesületbe. Ezzel egyúttal elfogadták, hogy a társaság „több száz korona” vagyonát az Alapszabály értelmében a Közművelődési Egyesületnek fogják átadni.⁵⁶

A vagyonátadást a Közművelődési Egyesület június 19-i közgyűlésén Kacsokovics Lajos alispán elnöklése mellett a vármegye háza kistermében tervezték elvégezni. Ismét csak néhány tag jelent meg. Andorka Elek dr. beterveztette a számvizsgáló bizottság jelentését, amely a Közművelődési Egyesület pénztári számadásait rendben találta. Ezzel együtt meg kellett állapítani, hogy a föloszlott Berzsényi irodalmi társaságnak a Közművelődési Egyesületre átruházott vagyona hiányzik, mert a társaság pénztárosa még mindig nem fizette be azt az egyesület pénztárába.⁵⁷

A bizonytalanság nem oszlik, a kérdések és kételemek szaporodnak. A Somogyvármegye rendszeresen visszatér az ügyre, de úgy tűnik eredménytelenül: „Kénytelenek vagyunk azt hinni, hogy valami baj történt a Berzsényi-társaság vagyonával, hogy az elszámolás – dacára a többszöri ígéreteknek – ily nehezen születik meg. Most újból kérdezzük, hol a föloszlás előtt álló irodalmi társaság vagyona és miért nem történt meg ma az elszámolás? Távol áll tőlünk minden gyanúsítás, de szinte föltűnő, hogy miért e sok huzavona az elszámolás körül. Mi úgy tudjuk, hogy a Berzsényi társaság vagyona készpénzben volt meg és azt egyik helybeli takarékpénztárban kezelték. A leszámolásnak tehát semmi különösebb akadályai sem lehetnek, ha ezt tényleg végre akarják hajtani. A Közművelődési Egyesületnek ma már nemcsak joga, de egyúttal kötelessége is azt követelni, hogy ez a leszámolás végre megtörténjen és ez annál könnyebb, mert hisz egy kis takarékbetét-könyvecske egyszerű átadásáról van csak szó, ami különösebb akadályokkal alig járhat. Ha pedig mégis vannak akadályai az elszámolásnak, úgy elvárjuk a közművelődési egyesülettől, hogy ezt nyilvánosságra hozza.”⁵⁸

55 A Berzsényi-kör csődje. In: Somogyvármegye, 1909. március 16. p. 4.

56 A Berzsényi kör föloszlása. In: Somogyvármegye, 1909. április 6. p. 4.

57 Hol a Berzsényi-társaság vagyona? In: Somogyvármegye, 1909. június 20. p. 6.

58 Hol a Berzsényi-társaság vagyona? Miért késik a leszámolás? Már hónapok óta ígérik. De egyre húzzák-halasztják. In: Somogyvármegye, 1909. július 4. p. 3–4.

54 Hol van a Berzsényi-kör vagyona? Még az elnök sem tudja. Egy irodalmi kör csődje. Beolvad a múzeum-egyesületbe. Pör az el nem számolt pénzek miatt. In: Somogyvármegye, 1909. március 14. p. 2–3.

„A többi néma csend” – idézhetnénk a nagy tragédia ide illő mondatát.⁵⁹ Csak bő három évvel később értesülünk új kezdet, vagy folytatás lehetőségéről, hogy aztán ezt is elmossa a valóság.

„Kaposváron és Somogy megye egész területén már régen érzik egy irodalmi és művészeti egyesülésnek hiányát. A »Somogyvármegye« ez ügyben már többször föl is emelte szavát és a nagy nyilvánosság előtt mutattunk rá egy ilyen egyesülés szükségességére. Szavunk nem maradt a pusztában elhangzott szó. Az illetékes körök érveink alapján szintén magukévá tették az eszmét és így az irodalmi és művészeti kör ügye ma már olyan stádiumban van, hogy azt az év végén meg is fogják alakítani. A mozgalom élén Somssich Géza áll, aki legközelebb már meg is fogja tenni a megalakítást megelőző munkálatokat.”⁶⁰

A remélt legközelebbre 1925-ig kellett várni, amikor valóban feléledt – immár új névvel – mint Berzsényi Irodalmi és Művészeti Társaság.⁶¹ A történetét bemutató nagyszámú, különböző indíttatású tanulmányok, közlemények ezekről a viszontagságos évekről vagy nem tudnak, vagy szemérmesen hallgatnak. Ezzel együtt a sajnálatos úrt betölteni hivatott azon állításokat, miszerint, idézem: „a társaság működésének eredményeként a megalakulást követően röviddel már olyan neveket olvashatunk a Kaposváron szereplő művészek között, mint Adyé, Reinitzé, Medgyessyé” törölni lehetne. Az igazság (a valóság) ismerete (bevallása) nem csökkenti az elődök érdemeit.

Irodalomtörténészeknek kell eldönteni, hogy az újrakezdés új fogantatást jelentett-e, vagy csodás feltámadást.⁶²

Irodalom

- BERZSENYI DÁNIEL LEVELEZÉSE 2014: (Kiad. Főrizs Gergely, a latin szövegeket ford. Balogh Piroska), Budapest
- CsÁNKI D. (Szerk.): Magyarország vármegyéi és városai Somogy vármegye. Országos Monográfiai Társaság Budapest, é.n.
- Gáspár F. 2012: A kaposvári „Berzsényi” Szabadkőműves páholy. Kaposvár.
- HEGEDŰS G. 1976: Irodalmi arcképcsarnok A magyar irodalom arcképcsarnoka. Budapest.
- HETEY J. 1936: Kaposvár, mint kultúrközpont. Berzsényi Társaság propaganda kiadása, Kaposvár.
- HORTOBÁGYI Á. 1929: (szerk.): A Berzsényi Társaság 1925-28 évi értesítője. Kaposvár.
- KAPOSVÁR (alcím nélkül): XIX. és XX. évfolyam (1904-1905)
- LACKÓ A. 1993: Múzsák a Kapos partján. Kaposvár.
- PINTÉR J. 1934: Magyar Irodalomtörténet A magyar irodalom a XIX. század utolsó harmadában. Budapest.

- Sherwood, P. 2019: Adalékok a Nyelvben él a nemzet szállóige kialakulásához. Szó és szólásmagyarazatok. Magyar nyelv, 2019. tavasz.
- DR. SIPOS Cs. 2004: A Berzsényi Társaság centenáriuma. Somogyi Honismeret, 1. szám
- SOMOGY POLITIKAI ÉS VEGYES TARTALMÚ HETILAP: 41. és 42. évfolyam (1904-1905)
- SOMOGYI HÍRLAP Független napilap I. évfolyam (1904)
- SOMOGYI ÚJSÁG Megyei és helyi érdekű vegyes tartalmú hetilap XI. évfolyam (1904)
- SOMOGYVÁRMEGYE Politikai napilap 1905-1912. évfolyam
- SZATHMÁRY-KIRÁLY Á. 2014: A szabadkőműves Kazinczy. Magyar Múzeumok a Pulszky Társaság Magyar-Múzeumi Egyesület Online magazinja, 2014. 02. 25
- VARGA I. 2004: A Berzsényi Társaság története. Somogy, 5. szám.

59 Shakespeare: Hamlet.

60 Irodalmi és művészeti kör Kaposváron. In: Somogyvármegye, 1912. október 5. p. 5.

61 A MNL SML-ban őrzött, 1904. augusztus 18-án jóváhagyott A „Somogyvármegyei Berzsényi irodalmi társaság” Alapszabályai utolsó lapjának hátoldalára ceruzával írott feljegyzés szerint: „Ujjáalakult 1925. évi szept. 24. Ujjáalakulás utáni címe: „Berzsényi Dániel Irodalmi és Művészeti Társaság”. Jóváhagyási száma: 270661/1926 VII.”.

62 A Berzsényi irodalmi társaság első felolvasására 1904. októberében, az utolsóóra 1906. februárjában került sor, ami az Alapszabályban megfogalmazott célnak megfelelő, közel másfél évnyi aktív működést jelent. A további, a feloszlásig terjedő időszakot már kóma állapotnak minősíthetnénk.

Függelék

A „Somogyvármegyei Berzsényi irodalmi társaság” Alapszabályai

1.§.

A társaság címe, pecsétje és székhelye.
A társaság címe: „Somogyvármegyei Berzsényi irodalmi társaság”.
Pecsétje: Somogyvármegye címere körül a következő szavak: „Somogyvármegyei Berzsényi irodalmi társaság 1904.- Székhelye: Kaposvár

2.§.

A társaság célja:
A társaság célja Berzsényi Dániel és Somogyvármegye más jelesei emlékének ápolása; a magyar szépirodalom, szépműtan, a tudomány művelése és terjesztése; a somogyvármegyei népköltés gyöngyeinek gyűjtése és a népelet összes megnyilvánulásainak megőrzése az utókor számára; bizalmas közeledést hozni létre az irodalom munkásai és a szellemi munkát megbecsülni tudó közönség között.

3.§.

A cél eszközei.
Szépirodalmi, tudományos és szépműtani tárgyú felolvasások, irodalmi ünnepélyek rendezése: jelesebb irodalmi termékek és évkönyv kiadása; pályadíjak kitűzése; irodalmi tájékoztatása a közönségnek a helyi lapok, esetleg a társaság saját közlönye útján: Ugyanezen az úton való irányítása a színházi előadásoknak.

4.§.

A társaság tagul belép az Országos irodalmi szövetségbe s egy rendes tagját küldi a szövetség választmányába.

5.§.

A társaság tagjai.
A társaság tagjai: tiszteletbeliek, alapítók, rendesek és pártolók.

6.§.

A tiszteletbeli tagok.
Tiszteletbeli tagok, akiket a társaság két rendes tag megokolt írásbeli ajánlatára kiválóbb irodalmi érdemeik alapján életük fogytáig a jelenlévő rendes tagok kétharmad szótöbbségével megválaszt.

7.§.

Az alapító tagok.
Alapítótagok, kik a társaság céljaira egyszers mindenkorra legalább 200 /kettőszáz/ koronát a társaság pénztárába befizetnek.

8.§.

A rendes tagok.
Rendes tagok azok a Somogyvármegyében lakó feddhetetlen jellemű egyének, akik a társaság célját szellemi közreműködésükkel mozdítják elő. Rendes tag lehet összesen tíz oly nem somogyvármegyei lakos is, kik e

társaság célját, érdekeit ugyancsak személyes közreműködéssel előmozdítják. – A rendes tagok száma ötven: választásuk egy rendes tag írásbeli indokolt ajánlatára a rendes tagok általi titkos szavazás útján abszolút szótöbbséggel történik. – A rendes tagok ezen tagsági minőségüknél fogva tagjai az „Országos irodalmi szövetség”-nek Budapesten.

9.§.

A pártoló tagok.
Pártoló tagok azok, akik évente hat korona pártoló tagsági díjat fizetnek. A belépés három egymás után következő évre köteles és ezen idő elteltével is, hacsak a kilépés előre ¼ évvel a főtítkárnál be nem jelentetett. Belépés napjával a belépés első napja számít.

10.§.

A tagok jogai.
A társaság tiszteletbeli – alapító – és rendes tagjai, – ez utóbbiak székfoglalójuk alkalmával, a tagság minőségének megjelölésével oklevelet kapnak és jogosultak a „Somogyvármegyei Berzsényi irodalmi társaság /tiszteletbeli – alapító – vagy rendes/ tagja” címet viselni. Ugyanezek részt vehetnek a társaság tanácskozásain, ülésein és előadásokat, felolvasásokat tarthatnak. Előadást és felolvasást tarthatnak a meghívott vendégek is. A pártoló tagok s a meg nem hívott vendégek felolvasásra szánt dolgozatai a rendes tagok előzetes bírálata alá esnek s csak rendes tag által olvashatók fel. Az alapító és pártoló tagok ingyen kapják az „Országos irodalmi szövetség” évi kiadványait és a társaság évkönyvét. A tiszteletbeli és rendes tagok az évkönyvet ingyen, a pártoló tagok 4 korona lefizetése ellenében kapják a társaság főtítkári hivatala útján. A pártoló tagok ingyen vehetnek részt a társaság felolvasó ülésein és ünnepélyein, kivéve a külön belépti díj mellett rendezendő nagyobb szabású ünnepségeket.

11.§.

A tagok kötelezettségei.
A pártoló tagok kötelesek a tagsági díjat negyedéves előleges részletekben megfizetni. Hátralékok behajtására a Kaposvárott székelő sommás bíróság illetékes. A rendes tagok tartoznak székfoglalójukat egy év alatt megtartani, s az üléseken, ünnepélyeken tartott felolvasásaikat a társaság évkönyve, esetleg közlönye-, számára oly feltételek mellett átengedni, aminő mellett azokat a társaság – mindig vállalt akkori állásához képest – átveheti. E munkák különben az író tulajdonát képezik.

12.§.

A társaság kormányzata.
A társaság ügyeit a választott tisztviselők és a rendes tagok vezetik. A tisztviselőket a rendes tagok titkos szavazással választják.

Választásuk a rendes évi közgyűlés napján történik és három évre szól, amely idő elteltével azonban újra választhatók.

Ha választásnál általános szótöbbséget egyik jelölt sem kapna, a második szavazás a legtöbb szavazatot nyert két egyén között történik.

A társaság tisztviselői:

- a/ a díszelnök,
- b/ az elnök
- c/ két alelnök
- d/a főtitkár
- e/ a titkár
- f/ a pénztáros
- g/ ellenőr
- h/ az ügyész

Az elnök és az alelnökök, a főtitkár, a titkár és ellenőr csak a rendes tagok sorából választhatók. Pénztáros és ügyész pártoló – sőt nem tag is lehet; ez esetben azonban csak a hatáskörüket illető ügyekben, s csak indítványozási és tanácskozási joggal bírnak.

A háromévenkénti tisztújító ülésen a tagságra és a korra nézve legidősebb tag elnököl. Időközi választásoknál a rendes ülési formák alkalmazandók s az ily választás csak a három évi ciklus még hátralévő idejére szól.

13.§.

A társaság vagyona.

A társaság vagyonát a tagsági díjakból, az alapítványokból, a kiadványokból és a belépő díj fizetése mellett rendezett ünnepekből befolyó jövedelmek, továbbá az esetleges adományok, hagyományok s más bevételek képezik.

Feloszlás esetén a vagyon elsősorban Somogyvármegye valamely hasonló célú társaságának, ilyenek nem lévén az „Országos irodalmi szövetség”-nek jut, ott mint „Somogyvármegyei Berzsényi alapítvány” kezelendő.

14.§.

A társaság rendes üléseit, – június, július, augusztus és szeptember hónapok kivételével, – minden hónap első vasárnapján tartja.

Ezeknek az üléseknek tárgyai: a társaság működési körébe illő felolvasások, vitatkozások, szónoklatok és előadások.

Az ülések nyilvánosak; de a rendes tagok – akár a felolvasó ülések végén, akár külön e célra meghatározott időben – évenként legalább négyszer zárt ülést tartanak a folyó ügyek elintézése végett. Ily zárt ülés hat rendes tag részvételével határozatképes; határozatai a közgyűléshez fellebbezhetők. A zárt ülések külön bizottságokat küldhetnek ki.

A társaság a megye, – különös esetekben a Dunántúl – városaiban is tarthat ülést, működési körébe illő felolvasások, előadások, ünnepek rendezésével.

15.§.

A közgyűlés

A társaság minden év január havában Kaposvárott közgyűlést tart, melyen a tiszteletbeli, alapító és rendes tagok tanácskozási és szavazati joggal, amíg a pártoló

tagok csak tanácskozási joggal bírnak.

A közgyűlés tárgyai:

- 1/ a főtitkári jelentés
- 2/ a pénztáros jelentése és az évi zárószámadás betérjesztése
- 3/ a számvizsgálók jelentése
- 4/ költségvetés
- 5/ /esetleges:/ a tisztviselők díjainak megállapítása
- 6/ indítványok tárgyalása. Indítványokat az elnökségnek legalább nyolc nappal a közgyűlés napja előtt írásban kell benyújtani.

7/ jegyzőkönyv hitelesítők kiküldése

Rendkívüli közgyűlést a felmerülő szükséghez képest az elnök /vagy helyettese/, bármikor hívhat össze; tíz rendes tag írásbeli kívánságára pedig összehívni tartozik.

A közgyűlés idejéről és helyéről a tagok kellő időben kibocsátott s a tárgyak felsorolását tartalmazó meghívók útján értesítendő.

16.§.

A nagygyűlés

A társaság minden évben Berzsényi Dániel születése napját, május hó 7-ét követő első vasár /-ünnep -/napon egy rendes ünnepélyes nagygyűlést tart. Ennek tárgyát szépirodalmi, szépműtani, tudományos felolvasások, szónoklatok, előadások képezik; ezen tesz jelentést a főtitkár a társaság szellemi működéséről, ekkor hirdetetnek ki a pályázatok és osztatnak ki a pályadíjak.

A nagygyűlésen lehetőleg a díszelnök elnököl.

17.§.

Az elnökség

A társaságot hatóságok és harmadik személy irányában az elnök képviseli. Elnököl a közgyűlésen és üléseken, esetleg a nagygyűlésen is. Utalványozza a társaság által jóváhagyott fizetéseket. Szükség esetén utólagos jóváhagyás és felelősség mellett 200 /kettőszáz/ koronáig előirányzat nélkül is utalványozhat.

Az elnököt az alelnökök valamelyike helyettesíti.

18.§.

A főtitkár

A főtitkár viszi a társaság levelezéseit, szerkeszti az évkönyvet, esetleg a társaság közlönyét, s más kiadványait; köt szerződést a nyomdákkal; vezeti a helyi lapokban az „Irodalmi tájékoztató” rovatot; gondoskodik az ülések tárgysorozatáról s hírlapilag értesíti a közönséget az ülések és nagygyűlés tartásáról. Kezeli a társaság irattárát. Sürgős és rendkívüli esetekben utólagos felelősség mellett 100 /egyszáz/ koronáig utalványozhat. Részére a közgyűlés a szükséghez képest évi díjat állapíthat meg.

19.§.

A titkár.

Vezeti a jegyzőkönyveket és tagok jegyzékét, kezeli a társaság könyvtárát. A főtitkárt szükség esetén mindenben helyettesíti.

A jegyzőkönyveket egy héten belül elkészíteni s hitelesítve a főtitkárnak beszolgáltatni köteles.

A titkárt a jegyzőkönyvek vezetésében akadályoztatása esetén a jelenlevő legfiatalabb rendes tag helyettesíti.

20.§.

A pénztáros

A pénztáros kezeli a társaság pénzét, beszedi a tagsági díjakat; a pénztár állásáról minden zárt ülésen jelentést tesz. Számadásait a társaság minden félévben átvizsgálhatja.

A pénztáros csak az elnök és főtitkár által együttesen utalványozott fizetéseket eszközölheti. Ezen egyikének utalványait csak a 17. és 18. szakaszokban körülírt körlátok között fogadja el és fizeti ki.

Részére a közgyűlés szükséghez képest évi díjat állapíthat meg.

21.§.

Az ellenőr

AZ ellenőr a pénztár kezelését ellenőrzi s annak állásáról félévenként jelentést tesz.

22.§.

Az ügyész.

Az ügyész a bíróságok és hatóságok előtt a társaság jogi képviselője.

23.§.

Az alapszabály megváltoztatása és a társaság feloszlása.

E két tárgyban a külön célból összehívott rendkívüli közgyűlés határoz s a határozat érvényességéhez az az alapszabály megváltoztatása kérdésében a megjelent szavazattal bírók kétharmada, - a feloszlás kérdésében pedig az összes szavazattal bíró tagok háromnegyedeinek hozzájárulása szükséges.

Ily határozatokat foganatosítás előtt a m. kir. belügyminiszterhez fel kell terjeszteni.

24.§.

Ha a társaság a jelen alapszabályban meghatározott kört átlépné, azt a m. kir. kormány a felfüggesztés után elrendelendő vizsgálat eredményéhez képest az alapszabályok megtartására külbelti feloszlás terhe mellett kötelezheti, esetleg fel is oszlathatja. –

Kelt Kaposvárott, 1904. évi hó n. [A datálás hiányzik! G.F.]

Dr. Pete Márton
főtitkár

Dr. Kohlbach Bertalan
titkár

Roboz István
elnök

Szám: 77565/1904. III.a

Látta a m. kir. belügyminiszter

Budapest, 1904. augusztus hó 18

Hátoldalon ceruzával írt feljegyzés:

Ujjáalakult 1925. évi szept. 24.

Ujjáalakulás utáni címe: „Berzsenyi Dániel Irodalmi és Művészeti Társaság”.

Jóváhagyási száma: 270661/1926 VII.

Hivatkozása:

MNL SML. 20759 szám Somogyvármegye Alispáni iratok

-1-

A

Somogyvármegyei Berzsenyi Irodalmi Társaság"
 ALAPSZABÁLYAI:

1. §.
 A társaság címe, pecsétje és székhelye.

A társaság címe: "Somogyvármegyei Berzsenyi Irodalmi Társaság".

Pecsétje: Somogyvármegye címere körül a következő szavak: Somogyvármegyei Berzsenyi Irodalmi Társaság 1904. - Székhelye: Kaposvár.

2. §.

A társaság célja:

A társaság célja Berzsenyi Párisi és Somogyvármegyei társaságok feladatoknak ápolása; a magyar szépirodalom, néprajz, népművelés és tudomány, művelése és terjesztése; a somogyvármegyei népköltés gyűjtemények gyűjtése és a népiélet összes megnyilvánulásainak megőrzése - utókor számára; bizalmas közéletet hozni létre az irodalom munkái és a szellemi munkát megbecsülni tudó közönség között.

3. §.

A cél eszközei.

Szépirodalmi, tudományos és szociális tárgyi felolvasások, irodalmi ünnepségek rendezése; felolvasott irodalmi termékek és évkönyvek kiadása, pályadíjak kifizetése; irodalmi tájékoztatás a közönségnek a helyi lapok, esetleg a társaság sajtó közlönye útján; Ugyancsak az érdeklődő irántitása a színházi előadásoknak.

4. §.

A társaság tagul belép az Országos Irodalmi Szövetségbe és egy rendezés tagját kiküldi a szövetség választmányába.

5. §.

A társaság tagjai.

A társaság tagjai: tiszteletbeliek, alapítók, rendezők és járőrök.

-7-

22. §.

Ar ügyész.

Ar ügyész bíróságok és hatóságok előtt a társaság jogi képviselője.

23. §.

Ar alapszabályok megváltoztatása

és a

társaság feloszlása.

E két tárgyban a külön e célból összehívott rendkívüli közgyűlés határoz a a határozat érvényességéhez az alapszabályok megváltoztatása kérdésében a megjelölt szavazattal bíró tagok kétharmada, - a feloszlás kérdésében pedig az összes szavazattal bíró tagok háromnegyedének hozzájárulása szükséges.

Ily határozatokat jogerősítés előtt a m.kir. Belügyministerhez kell terjeszteni.

24. §.

Ar állam felügyeleti joga.

Ha a társaság a jelen alapszabályokban meghatározott kört átlépné, azt a m.kir. kormány a felfüggesztés után elrendelendő vizsgálat eredményehez képest az alapszabályok megtartására különbeni feloszlás terhe mellett kötelezheti, esetleg fel is oszthatja.

Kelt Kaposvárott, 1904. évi

hó n.

[Handwritten signature]
főtisztár.

[Handwritten signature]
elnök.

[Handwritten signature]
főtisztár

Szám: 77865/1904. III. a.

És a m. kir. Belügyminister.

Budapest, 1904. augusztus hó' 18.

Belügyminister meghagyásából.

[Handwritten signature]
ministeri elnök

A Berzsényi irodalmi társaság díszülésének programja, 1904. október 23.

Elnöki megnyitó (Roboz István)	Berzeviczy miniszter sürgönye, Irodalmi társaságok sürgöneyei,
Rákosi Jenő beszéde	Erdélyi Irodalmi Társaság, Országos Irodalmi Társaság,
Szalay Fruzina mond el három verset	Temesvári Arany János Társaság, Szegedi Dugonics Társaság, Debreceni Csokonai Kör
Endrei Ákos olvas fel részletet Berzsényi tanulmányából: Berzsényi egyénisége és költészete címmel	
Kohlbach Bertalan felolvassa a beérkezett üdvözlő táviratokat és leveleket:	Elnöki zárszó

A tagság névsora 1904. május 15.

A rendes tagok: dr. Andorka Elek, dr. Berzsényi Gerő, Csertán Márton, dr. Csonka Ede, Danka István, Danilovics János, Dömény József, Endrei Ákos, Faragó Lajos, Herzog Manó, dr. Hollósy István, Horváthné Szaák Lujza, dr. Horváth József, Kacskovics Géza, Karácsonyi Aladár, Kisfaludy Atala, dr. Kohlbach Bertalan, Kondor József, dr. Kriszt Béla, Melhárd Gyula, Mihalik Gyula, Németh István, Noszlopy Tivadar, Obetkóné Szalay Fruzina, Poór Sándor, Psik Andor, Roboz István, dr. Rózsa Ernő, dr. Pete Márton, Szalay Károly, Szalóky Dániel, dr. Szőke Lőrinc, dr. Vass Miklós, Végh Endre, Véniss Károly, dr. Zimmer József. Később: Papp János, Pekár Gyula, dr. Szabó Kálmán, Vikár Béla

Tiszteletbeli tagok: Gárdonyi Géza, Kisfaludy Atala, Pekár Gyula, Rákosi Jenő. Később: Kiss József (1843–1921) költő, a Hét című lap alapító szerkesztője, a Kisfaludy és a Petőfi Társaság tagja, Endrődi Sándor (1850–1920) költő, újságíró, a Kisfaludy Társaság rendes, az MTA levelező tagja.

Alapító tagok: Berzsényi Sándor (Nikla), dr. Kacskovics Kálmán, gr. Széchenyi Aladár, gr. Széchenyi Imre.

Támogató tagok: dr. Csorba Ede kir. tanácsos, Takarékpénztári igazgató, Kacskovics Géza és Kapotsfy Jenő országgyűlési képviselők.

A felolvasások időpontja és a felolvasók

1904. október:	Endrei Ákos, Szalay Fruzina	1905. május:	dr. Andorka Elek, Hollósi István, dr. Vass Miklós
1904. december:	Dakos István, Mellhard Gyula	1905. október:	Végh Endre
1905. január:	Roboz István, Pete Márton	1906. február:	Pekár Gyula, Vikár Béla
1905. március:	Papp János, dr. Kohlbach Bertalan		

„Kiugrás” az ismeretlenbe. Az 1944-ben Mezőcsokonya területén lezuhant angol szállító repülőgép és legénységének története

NAGY GÁBOR

Janus Pannonius Múzeum, H-7621 Pécs, Széchenyi tér 9.,
e-mail: nagygabbor42@hotmail.com

NAGY, G.: *“Jump” into the unknown. The story of a British cargo plane and its’ crewmembers, crashed in Mezőcsokonya, Hungary in 1944.*

Abstract: On the night 3/4 July 1944 a Handley Page Halifax Mk II cargo plane, belonged to the Royal Air Force 148. squadron crashed near the village Mezőcsokonya, Hungary. All eight crewmembers lost their lives. They flew a double coded mission, first to drop supplies to Yugoslavian partisans then to drop four secret SOE agents (Special Operations Executive) over Hungary. The agents would have had to set up an underground resistance group which could have helped and supported Hungary to leave the Axis. Almost twenty years of research making interviews with eyewitnesses and relatives, studying documents, and making investigation and field research for remains of the plane finally revealed the full and detailed story of the eight crewmembers, the four agents and their mission.

Keywords: Second World War, Royal Air Force, Halifax, SOE agents, 148. sqn., wreckage, field survey

1997 nyara volt. Egy kis Somogy megyei település, Mezőcsokonya felé tartottunk párossal. Alig néhány hónapja kezdtem neki legújabb kedvtelésemmek, a repüléstörténeti kutatásoknak. Ekkorra már közel 10 éve foglalkoztam a RAF (Royal Air Force – Királyi Légierő) pilótáinak történetével, de nem a magyarországi légi események kapcsán. Addig csupán néhány olyan helyszínt látogattam meg, ahol amerikai repülősök jártak szerencsétlenül, így ez az út kiváltképp izgalmasnak ígérkezett, hiszen ez alkalommal nem a könyvek lapjairól, hanem a tényleges helyszínen testközelből ismerhettem meg néhány angol repülő történetét és sorsát.

A rendelkezésemre álló dokumentumok szűkszavú ténymegállapításán és rideg adatain kívül, nem sok információ volt az eseményről. Ezekből kiderült, hogy 1944. július 3/4-ének éjjelén Mezőcsokonya felett egy német éjszakai vadász lelőtt egy angol Handley Page Halifax Mk II-es repülőgépet. A 148. század állományába tartozó, FS-S kódjelű, JP286 szériaszámú gép (1. ábra) a falutól távol, egy szőlő ültetvényre zuhant és elégett. Nyolcfőnyi legénysége életét veszítette, akik a következők voltak:

Surry Philip Victor Bird őrnagy – századparancsnok – pilóta – 24 éves

Peter Lake főtörzsőrmester – navigátor – 21 éves

Harold Pearson hadnagy – fedélzeti mérnök – 22 éves

Arthur Archer Lee főtörzsőrmester – rádiós-lövész

– 35 éves

Donald David Charles Stewart tiszthelyettes - navigátor

– 21 éves

Kenneth Peter McLeod Cran – főhadnagy – lövész

– 35 éves

Radford Ronald – főtörzsőrmester – lövész – 20 éves
Tilmont Marcel – tiszthelyettes – lövész – 24 éves

A Veszprémi Egyházmegye Halotti Anyakönyvébe tett bejegyzés így írt az eseményről:

„1944. július 4-én hajnali 1 órakor lelőtt Halifax mintájú angol bombázó 8 főnyi személyzetét a katonai parancsnokság utasítására eltemettem. Egyik személyazonosságát megállapították: „Philip Victor vezető” Ennél Mária és szűz. Domonkos érem volt. Így feltehető, hogy katolikus volt. A többiek darabokra szakadtak és elégték. Temetés: Mezőcsokonya, Nyíres-puszta július 5. közös sírba helyezték.”¹

A faluba érve érdeklődni kezdtem és néhány sikertelen próbálkozás után a hetvenes éveiben járó Filó Ferenc azt felelte, hogy mindent tud az eseményről és meg is tudja mutatni hol történt.

A faluból a helyszínrre vezető út teljesen elhanyagolt volt. Az alig 2,5 km-es út majd fél órába telt, aminek a végén egy kerítéssel határolt területhez értünk. Ez volt az egykori tragédia helyszíne. Az akkori szőlősnek már nyoma sem volt. A területet sűrű növényzet borította, tuskós bokrok és fiatal fák. Az áthatolhatatlan vegetációban esély sem volt nézelődésre, vagy keresgélésre. A terület szélén megállva így mesélt a történetekről:

„19 éves voltam. Éjjel hatalmas robbanásra ébredtünk. Reggel kimentünk megnézni a roncsokat. A repülő a szőlőültetvényre esett, de előtte nekirepült a közelben lévő magas nyárfáknak. Az egyik darabja még évekig ott volt fennakadva az ágak között. Ma már nincsenek meg ezek a fák. Engem, mint leventét utasítottak a roncs őrzésére. Egy flóbert puskát nyomtak a kezembe és meghagyták, hogy senkit se engedjek a gép közelébe. A roncs nagy területen szóródott szét. Életemben nem láttam még annyi margarint, hatalmas tábla csokoládét, rengeteg méterárut és sok más élelmiszert, ami a roncsok körül hevert. 24 óras váltással voltunk szolgálatban. Esténként a szárny egy jókora megmaradt darabján aludtunk. Csak később fedeztük fel, hogy alatta van az egyik összeégett holttest. A roncs őrzése majdnem az életembe került. Egy nap német katonák álltak meg a kerítésen kívül autóval. Átugráltak s odajöttek, hogy elvigyenek ezt s azt. Én a parancs értelmében rájuk fogtam a fegyvert és mondtam, hogy nem lehet. Erre felhúzták a fegyvereiket és azt mondták, hogy ne avatkozzak bele, és ha nem engedem, akkor agyonlő-

1. ábra. Az egyetlen ismert fotó a szerencsétlenül járt FS-S jelű JP286 száriaszámú Halifax Mk II-esről. (Forrás: <http://aircrewremembered.com/bird-surray.html>).

nek. Így hát hagytam őket. Később a taszári reptérről egy pilóta főhadnagy érkezett, aki azt mondta ő lőtte le a repülőt. Felültetett a szárnyra majd az egyik motorra és készített egy-egy fotót. Azt ígérte hoz belőlük, de soha nem jött vissza. A nyolc repülés összeégett holttestét szekérral vitték a falu temetőjébe, ahol közös sírba temették őket. Sírjaikat tisztességgel gondozták. A háború után eljöttek értük, kihantolták őket és elvitték. Azokat a helybélieket, akik a sírt gondozták az angolok megjutalmazták.”

Az évek múlásával, még ha apránként is, de gyűltek az adatok. A RAF Múzeumhoz és különböző veterán szervezetekhez írt leveleim nem maradtak eredmény nélkül. A 2000-es évek elején levelet kaptam a gép rádiósa, Arthur Archer Lee testvérétől, aki fényképeket és dokumentumokat is küldött.

Az internet térhódításával új távlatok nyíltak. Életre hívtak egy honlapot, amely a 148. század történetével foglalkozik, ahol a tagok szinte naponta közölnek új információkat és dokumentumokat. Én is hamar a tagok között tudhattam magamat és az addig „rejtélyes” eset egyre gyorsabban bontakozott ki. Mindezt pedig az koronázta meg, amikor levelet kaptam a gép pilótájának lányától, Penelope Bird Barnardtól.

Az összegyűjtött anyagokból közel 20 év kutatása után végül egy olyan történet bontakozott ki, ami a legelképezetőbb volt az általam kutatótt esetek közül.

Egyedül, a sötétség leple alatt

A németek által megszállt országok területén titkos ellenállási mozgalmak szerveződtek, amelyeket a szövetséges légierő a kezdetektől fogva megpróbált támogatni, ám a hatalmas távolság miatt a siker korlátozott volt.

1943 őszére Olaszország déli területeinek felszabadításával angol és amerikai repülőezredek vették birtokba a németek által elhagyott reptereket, ahonnan már Lengyelország, Jugoszlávia, Görögország és

Magyarország is elérhető távolságba került. A RAF a partizánok és a földalatti mozgalmak megsegítésére illetve ügynökök eljuttatására különleges feladatú egységeket állított fel. Közülük talán a legismertebb a teljes egészében lengyel személyzetből álló 1586. Flight volt, akikre többek között a Varsói Felkelés légi támogatásának oroszánrésze is hárult. Hamar világossá vált, hogy egyedül nem fogják tudni ellátni a feladatot, így további egységeket is bevontak, köztük a 148. századot. A túlnyomó részt teherszállításra átalakított Handley Page Halifax gépekkel működő századok támaszpontja az olaszországi Brindisiben volt, ahonnan éjszakánként magányosan, vadászkíséret nélkül indultak útnak. A kockázat óriási volt. Az elsötétített városok felett már a navigáció sem volt egyszerű, de az igazi veszélyt a mindenütt ólalkodó német éjszakai vadászok jelentették. A célterületet elérve a gépeknek alacsonyra kellett ereszkedniük és olykor többször is át kellett húzniuk a terület felett, mire kioldhatták terhüket. Ha sikerült célba juttatni a szállítmányt a veszély még korántsem ért véget. A hazaút a megszállt országok felett újabb izzasztó órákba telt, kémelve az őket körülvevő sötétséget, amelyből bármelyik pillanatban előbukkanhatott egy prédájára váró éjszakai vadász (2. ábra).

Az ellátmányok szállítása mellett azonban egy olyan feladat is rájuk hárult, amelyek egyes dokumentumai nem csak a háborút követő évtizedekben, de még ma is szigorúan titkos minőségűek: titkos ügynökök eljuttatása a megszállt területekre. Az ilyen bevetéseket az úgynevezett SOE (Special Operations Executive – Különleges Hadművelési Csoport) részleg dolgozta ki, az ügynökök ledobásáért pedig az erre kijelölt századok feleltek. A titoktartás rendkívül szigorú volt. Még a repülőszemélyzet sem tudott semmit az ügynökök személyéről, céljáról és feladatáról, sőt legtöbbször nem is látták őket! Az ilyen bevetéseknél már a gépbe szállás is más volt, mint a megszokott.

2. ábra. A 148. század FS-B jelű JP246 szériaszámú Halifax szállítógépe az olaszországi Brindisi repterén. (Forrás: <http://myweb.tiscali.co.uk/hphalifax/148jp246.htm>).

3. ábra. Edward Peter Fletcher Boughey alezredes a SOE ügynöke. (Forrás: https://en.wikipedia.org/wiki/Peter_Boughey)

A repülőgépbe legelsőként a személyzet mászott be, majd amikor mindenki a fedélzeten volt, a titkos küldetés tagjai is elfoglalták a helyüket, rendszerint a gép hátuljában.

Az akció fedőneve: DEERHURST

Magyarország már 1943 elejétől titkos puhatolózó tárgyalásokat folytatott a szövetségesekkel a háborúból való kiugrás lehetőségeiről. A szövetségesek ennek megfelelően több alkalommal is igyekeztek ellenállási mozgalmat kiépíteni az országban. A SOE több titkos küldetést is szervezett az ország területére, amelyek egyike volt a DEERHURST fedőnevű bevetés. Az akció célja az volt, hogy kapcsolatot létesítsenek azzal az állítólag „300 főből” álló csoporttal, amit egy volt magyar tiszt állított fel, és akiknek főhadiszállása a Balatontól északnyugatra lévő sűrű erdőszélelben volt. A bevetést eredetileg a SOE 31 éves tisztje Richard John Moncrieff Wright őrnagy szervezte meg, akik Veszprémtől 45 mérföldre északnyugatra értek volna földet.

Mindeközben Boughey alezredes Pécs térségébe tervezett egy bevetést, amit végül a városban jelen lévő német SS osztag jelenléte miatt töröltek. Végül a két csoportot összevonták és egy bevetésként szervezték meg, ami szintén a DEERHURST fedőnevet kapta és vezetője Boughey alezredes lett. Edward

Peter Fletcher Boughey alezredes, a SOE egyik legtapasztaltabb tisztje volt. 1940-ben Jugoszláviában csatlakozott a szolgálathoz, így a szervezet megalakulásának kezdetétől a tagja volt (3. ábra).

Terveik szerint, ha földetérésük után a helyzet kedvezőnek bizonyul, akkor Wright és csapata a hegyekben maradnak, Boughey pedig a Pécstől vagy a Balatontól délre eső területekre szivároog be.

Terveik azonban szöges ellentétben álltak a SOE néhány héttel korábban készített elemzésével, amely megállapította, hogy Magyarországon semmiféle ellenállási mozgalom nincs, az országban nem dúlnak harcok, nincsenek számottevő károk, és nem tartozik a leigázott országok közé. Mi több az elmúlt négy évben a Németországgal való szövetségből csak profitáltak, miközben a lakosság átlag életszínvonala továbbra is nőtt.

Mindezt Basil Davidson a SOE legtapasztaltabb közép-európai ügynöke is megerősítette, aki 1943 augusztusa óta partizánalakulatokkal együtt tevékenykedett Boszniában, és akit a SOE korábban Magyarországra küldött, hogy próbáljon felkelést szervezni. Davidson azonban dolga végezetlenül tért vissza Fruska Gorába, mivel úgy látta, hogy a helyzet erre nem alkalmas. Jelentése szerint az országban erőteljes a német és magyar kémelhárítás, a rendőrség hatékony, a magyar lakosság közönyös, de inkább ellenséges, és nincs magja ellenállási mozgalomnak. Továbbá a

4. ábra. Vass Francis Alexander hadnagy, a magyar származású kanadai SOE ügynök.
(Forrás: <http://www.cbc.ca/xcompany/dispatches/brave-hungarian-canadian-finds-no-luck-in-war>)

magyar megszállók által elkövetett brutalitások miatt a teljes szerb lakosság ellenük fordult, ezen kívül Voj Vodina térségében jugoszláv árulók tevékenykednek, és hamis magyar iratokat szinte lehetetlen Magyarországon kívül beszerezni.

A tervet mindezek miatt a SOE vezetősége ellenezte. További aggodalomra adott okot, hogy Bougheynek semmiféle harctéri-gyakorlati tapasztalata nem volt, viszont annál többet tudott a SOE tevékenységéről, kiváltképp a jugoszláviai műveletekről. Így fogságba kerülése esetén komoly kockázatot jelentett. A figyelemztetések ellenére Boughey, aki már jó ideje a londoni főhadiszállás egyik íróasztala mögött ült, hajthatatlan volt. A kapkodva összeállított akció az elejétől fogva kudarcra volt ítélve. A művelethez még két SOE ügynök csatlakozott. A rádiós az 1916-ban Brazíliában született Anthony Samuel Manley őrmester volt, a tolmács pedig a magyar származású Alexander Vincent hadnagy (4. ábra).

Vincent valódi neve Vass Francis Alexander volt, aki Vas Sándor néven 1912. október 26-án született a Heves-megyei Kömlőn. Néhány évvel később a család Kanadába emigrált, ahol az ontarioi Wellandban telepedtek le. Szedőgép kezelőként dolgozott Torontóban, amikor 1943 elején besorozták a Kanadai Hadsereg Egészségügyi Alakulatához. Néhány hónappal később a SOE önkénteseket toborzott magyarországi bevetésekhez. Mivel már folyékonyan beszélt angolul is, jelentkezett a felhívásra, amit elfogadtak, így 1943 októberében leszerelték a Kanadai Hadseregből. A Skóciában zajlott kiképzés során előljárói jellemzése szerint magas erkölcsi normákkal rendelkező, a szövetségesekhez fenntartás nélkül lojális katona volt, aki

a teljes programot kiváló eredménnyel teljesítette és a legjobb rádió operátorok egyike lett. Mindemellert a Ringwayben tartott ejtőernyős kiképzésen is a legkiválóbbak közé tartozott. Tulajdonképpen egy véletlen folytán került Boughey csapatába, ugyanis az eredeti tag az ugyancsak magyar származású Steve Mate, (fedőnevén Steven Maitland) aki 1911. augusztus 20-án született Tolnán, 1944. április 17-én egy légi szerencsétlenség következtében életét veszítette Anglia partjainál, miközben épp Boughey-hoz tartott, hogy csatlakozzon a bevetéshez. Így helyette Vasst jelölték ki a csapat tolmácsának.

Boughey, hogy valódi kiléte rejtve maradjon, hamis és visszadátumozott iratokkal a Black Watch nevű skót ezred őrmestereként vett részt a bevetésen John Connor álnéven, a csoport parancsnoka pedig „névleg” Wright őrnagy lett. A bevetést 1944. július 3-4-ének éjjelére tűzték ki, a négy ügynök célba juttatására pedig a 148. század egyik Halifax gépét jelölték ki, Bird őrnaggyal és legénységével.

A legénység

A 148. század 1944. január 4-én kapta meg legújabb feladatát. Philip Victor Bird őrnagy 24 éves kora ellenére a RAF veteránjának számított, rendkívül tapasztalt és képzett pilóta volt (5. ábra). Korábban a 614. század kötelékében repült, úgynevezett „nyomkereső” (pathfinder) bevetéseken, amelyre csak a legtapasztaltabb pilótákat és legénységet választották ki. Bird már teljesített egy szolgálati időszakot, amely után vissza is vonulhatott volna az aktív szolgálattól, ehelyett azonban egy újabb szolgálati időszakra jelentkezett. Sajnos

5. ábra. A gép pilótája, Surry Philip Victor Bird őrnagy. A kép 1935-ben készült a pilótaiskolán közvetlenül az első egyedül repülése után. (Forrás: Penelope Bird Barnard)

6. ábra. A 148. század egyik Halifax gépe előtt. Jobbra Bird őrnagy. (Forrás: Penelope Bird Barnard).

a kevés elérhető dokumentum miatt nem lehet pontosan nyomon követni pályafutását, annyi azonban biztos, hogy 1943. szeptember 23-án Angliába visszatérve Halifax típusátképzésen vett részt, amellyel egy időben a „nyomkereső” kurzust is elvégezte. A 148. század Hadművelési naplója szerint 1944. június 19-én érkezett meg a századhoz, ahol a 'B' raj parancsnokává nevezték ki. Mivel a század parancsnokának Brotherton-Ratcliffe őrnagynak szolgálati megbízatása lejárt, így június 25-én Bird őrnagy lett a század új parancsnoka (6. ábra).

Legénységének csupán 24 repült óra hiányzott szolgálati idejük teljesítéséhez és Bird minden erejével azon volt, hogy ezt mielőbb teljesíthessék. Sajnos rólu-k nem sokat tudni.

A francia Tilmont Marcel nem tartozott az eredeti legénységhez. Valószínű a háború elején menekült Angliába, majd később a RAF kötelékében, de továbbra is a Szabad Francia Légierő katonájaként harcolt tovább hazájának megszállói ellen. Szerencsétlenségére azon az éjszakán plusz tagként jelölték ki Bird gépére, mint a rakomány kidobásáért felelős személyt. Ennek oka az lehetett, hogy a legénységnek még nem sok tapasztalata volt az ellátmányok ledobásában, viszont Tilmont addigra már 20-30 bevetést tudhatott a háta mögött, így jártasságára igen nagy szükség volt.

Arthur Archer Lee rádiós / lövész szintén 1944. június 19-én érkezett a 148. századhoz (7. ábra). Testvére, Alan Lee – aki szintén a RAF kötelékében szolgált – így írt a testvéréről:

„A bátyám 1909-ben született Nottinghamban. A család 1910-ben Ausztráliába költözött és 1924-ig éltek ott majd visszatértek Angliába. Arthur a rádiós kiképzést Blackpoolban és Yatesburyben kapta, a lövész kiképzést pedig Stormy Downban. Ezután Pocklingtonba vezényelték a Hadművelési Kiképző Egységhez.

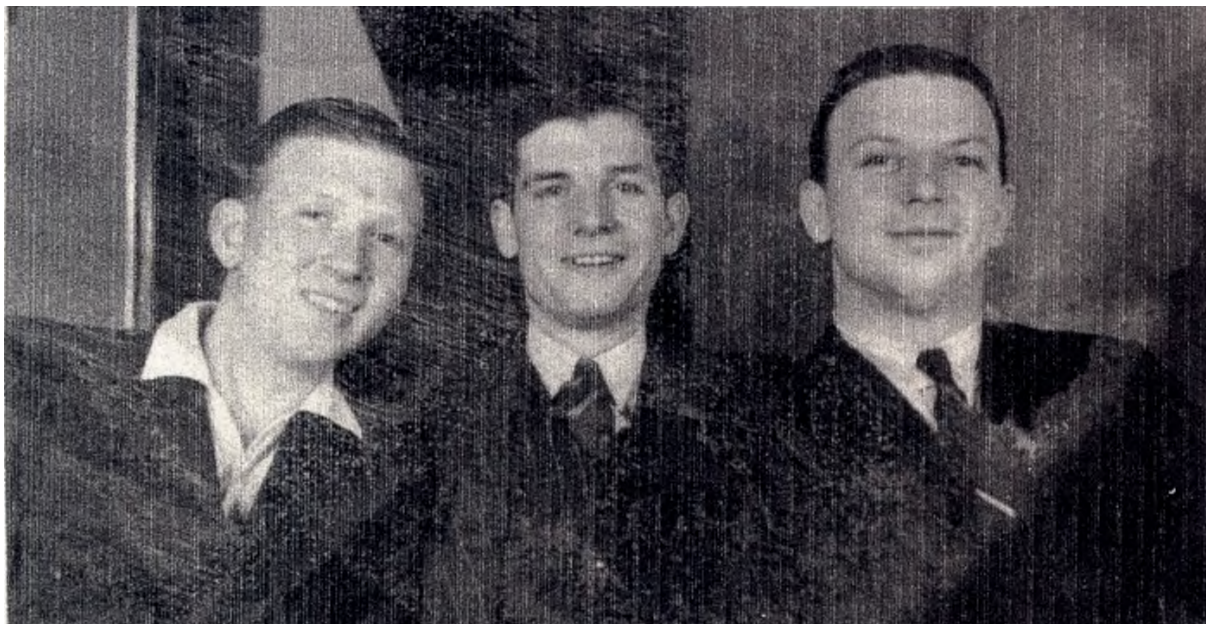
Amikor Olaszországban szolgált egy bevetés során kényszerleszállást kellett végrehajtaniuk az észak-afrikai sivatagban. Amíg ki nem mentették őket, 2 napon át csupán árpacukron, malátás tejen és egy kulacs vízen éltek.

Azt tudom, hogy Bird őrnagy, a Halifax parancsnoka, aki szintén Nottinghamból származott, J. Shipstone unokaöccse volt, aki akkoriban Nottingham legnagyobb sörfőzdéjének tulajdonosa volt.”

A kanadai Donald David Charles Stewart navigátor 1941. július 9-én csatlakozott az RCAF (Királyi Kanadai Légierő) kötelékéhez és az évek során számos egységben szolgált (8. ábra). 1944. április 12-én érkezett meg a 148. századhoz.

1944. július 3-ának éjjelén a tervek szerint 4 Halifax indult olaszországi célpontok felé, 3 Halifax Jugoszlávia, 7 Halifax Lengyelország és 1 Lysander Görögország felé. A dátum a legnagyobb tragédiával végződött bevetésként vonult be a század krónikájába, az egész egység fennállása óta. A tizenöt útnak indult gépből négyet lelőttek.

Már a bevetés előtti eligazítás is vitába torkollott, ugyanis Bird őrnagy úgy határozott, hogy a gépeknek együtt, zárt alakzatban kell repülniük Bukarest körze-

7. ábra. A gép rádiós/lövésze, Arthur Archer Lee törzsőrmester (jobb szélén), egy családi fotón. (Forrás: Lee családja).

téig, majd ott szétválva mindenki a számára kijelölt ledobási pont felé veszi az irányt (9. ábra). Jack Pogson tiszthelyettes aznap a JP254/FS-D jelű Halifax parancsnokaként lengyelországi célpontot kapott feladatukra. 42 bevetéssel a háta mögött rossz előérzete volt, ugyanis a többgépes alakzatot bombázó kötelékként azonosíthatják, amivel magukra vonhatják a légvédelem figyelmét. Így hát felszállás után szavazásra bocsátotta a kérdést a legénység között, akik egyhangúan parancsnokuk mellé álltak, így az utasítást megszegve kiváltak az alakzathoz és egyedül folytatták útjukat. Mint később kiderült ők voltak az egyetlenek, akik sikerrel teljesítették a feladatukat és épségben vissza is tértek.²

A SAVANNA 101 / DEERHURST kettős fedőnévű bevetésre Bird őrnagyot a század (10. ábra) parancsnokát és legénységét jelölték ki. A parancs szerint Boughey csoportjának célba juttatása mellett, nagy mennyiségű ellátmányt is le kellett dobniuk Szerbia területén a Basil Davidson által támogatott partizánoknak. Ennek fedőneve SAVANNA 101 volt.

A JP286 szériaszámú FS-S „Sugar” kódjelű Halifax Mk II, július 3-án este 21.11-kor hagyta el Brindisi repterét és soha többé nem tért vissza. Senki sem maradt, aki útjukról mesélhetett volna, így a dokumentumok és a logikus következtetések alapján csak felvázolni lehet a történeteket (11. ábra).

Az utolsó bevetés

A legénységnek valószínű az odavezető úton kellett volna ledobni az ellátmányt, de feltehetően a ledobási pontnál vagy nem kaptak visszajelzést a földről

vagy az időjárás nem tette ezt lehetővé, így folytatták útjukat második célpontjuk felé. Valamivel éjjel után a Balatontól északra elérték a négy ügynök számára kijelölt pontot, majd azok szótlánul elhagyták a repülőgépet. Bird őrnagy ezután hazafelé vette az irányt. Azon az éjszakán a Luftwaffe Szombathelyen állomásozó NJG6 III. századának Me-110-G4-es éjszakai vadászai kutatták az eget. Éjjel 01 óra 50-kor – berlini idő – a földi radarállomások segítségével és fedélzeti radarjával Leopold Fellerer százados a század parancsnoka, jelentése szerint Kaposvártól 10 km-re északkeletre (ami igen pontatlan meghatározás) egy 1700 méteren repülő Halifaxot vett célba és tüzet nyitott. A négymotoros bombázó a találatok következtében kigyulladt és lezuhant. Ez volt Fellerer 34. légigyőzelme. Hogy mi történt valójában azon az éjszakán, arról részletes képet adnak a 2016-ban újraindított kutatásunk során megkérdezett szemtanúk. Sági Ferencné, Takács Mária, 93 éves hetesi lakos, így idézte fel az eseményt:

„Azon az éjszakán a házunk verandáján voltunk. Gyönyörű holdvilágos éj volt, szinte felhőtlen égbolt. Egyszer csak mély morajlásra lettünk figyelmesek. Egy nagy repülőgép közeledett körülbelül Székesfehérvár felől. Nagyon alacsonyan jött. Sokkal alacsonyabban, mint azok az amerikai gépek, amik nappal bombáztak minket. A repülő mögött jött egy kis vadászgép, ami úgy negyed akkora lehetett. Egyszer csak üzte ezt a nagy gépet. Hol följe került, hol alája, hol megelőzte, hol lemaradt. Ez egy magyar gép volt [téves visszaemlékezés, valójában német gép volt] és a pilótája nagyon ügyes volt. Sokáig még tudtuk is a nevét de már nem emlékszem rá. Egyszer csak azt vettük észre, hogy a nagy gépből lángok csapnak ki. Láttuk, hogy meredeken ereszkedni kezd Mezőcsokonya irányába, majd hallottuk, ahogy a földnek ütközéskor felrobbant. Azonnal futni kezdtünk a

² Terry Maker 2009: Missing – Believed Killed <https://www.bataheritagecentre.org.uk/wp-content/uploads/2016/03/Missing-Believed-Killed.pdf>

8. ábra. A gép kanadai navigátora, Donald David Charles Stewart. Hazájában tiszteletére ma a Stewart Lake nevű tó viseli a nevét. (Forrás: Oliver Clutton-Brock).

9. ábra. A 148. század egyik Halifax gépe előtt. Bird őrnagy balról a második. (Forrás: Penelope Bird Barnard).

10. ábra. A 148. század csoportképe. Alulról a második sorban közepén, világos egyenruhában Bird őrnagy. (Forrás: Penelope Bird Barnard).

11. ábra. A 148. század csoportképe, háttérben az FS-J jelű Halifax. Alulról a második sorban középen világos egyenruhában Bird őrnagy. (Forrás: Penelope Bird Barnard).

helyszínre. Ahogy odaértünk láttuk, hogy a gép először nekiment a nyárfasornak, majd a mögötte elterülő rozsföldre esett. Ezen aztán végigcsúszott, úgy 100 méteren át egészen a nyíresi szőlőtőkék közé. Az elsők között voltam, aki odaért. Sok helyen még füstölgött a roncs. Láttam a halottakat is. Nem volt mindegyikük megégyve. Makulátlan, ápolat úriemberek voltak. Egyikük távolabb feküdt a roncsoktól, ő valószínűleg az ütközéskor kirepült. Mire odaértünk, már volt ott egy férfi. Észrevette, hogy a távolabb heverő repülő ujján egy arany jegygyűrű van. Ezt azonnal lehúzta és elrakta. A roncsok között rengeteg élelmiszer és ruhanemű volt. Édesapám felvett egy nagy csomag összekötözött posztót. Világos khaki színű volt és a becsapódástól apró lyukak voltak rajta, de még használható volt. A szüleim ebből varrtak nekünk nadrágot, inget, kabátot. Apám félve vitte el, mert a közben kiérkező csendőrök, gyanakvó szemmel néztek. Időközben megérkeztek a fináncok is, akik azonnal lefoglalták az élelmiszert és a ruhaneműt.

Mi nem sajnáltuk a repülőket, mert az ellenségeink voltak. Nyírespusztán temették el őket. A temetőben ástak egy gödröt, az aljára szalmát szórta. Erre tették a halottakat, majd betemették a gödröt. Fejfájuk nem volt, csak egy jelzés, hogy tudni lehessen, hol van a sír.”

Csapó Sándor, egykori hetesi lakos, 83 éves:

„Tíz éves voltam. A robbanást nem halottuk, csak másnap mondták, hogy mi történt. Reggel, már mentünk is biciklivel, hogy megnézzük. Hetes déli végénél lévő földútról kerekeztünk a József major irányába. József majortól délnek volt Pat pusztá, vagy pati erdő. A major és a pusztá között volt egy hatalmas nyárfasor, amik közel 20 méter magasak voltak. A repülő Hetes felől jött és voltak, akik látták, ahogy égett a levegőben. A gép nekirepült a nyárfáknak és a fasor után elterülő területre esett, majd ezen csúszva a nyíresi szőlőhegy irányába a tőkék közé rohant, ahol volt egy akác. Ennek ment neki. A roncsok nagy területen szóródtak szét. Én a halottakat nem láttam. Mire odaértünk már ott voltak a csendőrök és éberem figyeltek, így nem

lehetett sokat nézelődni. Én megláttam a földön egy érdekes tárgyat, ami körülbelül akkora volt, hogy egy gyufásdobozban elfért volna. Nem tudom mi volt az. Felvettem és magammal vittem, otthon pedig eldugtam. Csak hónapokkal később vettem elő. Láttam, hogy az egyik végéből valami por potyog ki. Többször rácsaptam, mire ez a por elkezdett sisteregni. Akkor aztán egy vasdarabbal ütöttem rá, mire az felrobbant a kezemben. A bal kezem két ujjja leszakadt, a jobb combom pedig tele ment szilánkkal. Többsége még ma is benne van. A mellettem álló testvérem mindkét szemöldöke és az arca is tele ment szilánkkal. Rajtam kívül is voltak még páran, akik szerencsétlenül jártak.”

Fisi Lajos, 85 éves mezőcsokonyai lakos:

„13 éves voltam. Éjjel hallottuk a robbanást, másnap reggel kimentünk megnézni mi történt. Nem láttam közelről a roncsokat, mert a szüleim nem engedtek oda. A gép a szőlős-gyümölcsösre esett. A halottakat egy helybéli, Hegedűs József temette el többed magával. Ez önkéntes alapon zajlott. Amikor a háború után az angolok eljöttek a halottakért, akkor is Hegedűs segített nekik megmutatta, hogy hova temette el őket és mindenben segített nekik. Viszonzásul felajánlották neki, hogy ha disszidálni akar, akkor segítenek neki kijutni az országból. Ez végül nem volt lehetséges, mert addigra már mindenütt ott voltak a szovjet katonák. Hegedűs végül pár évvel később az USA-ba emigrált.”

Roszkor, rossz helyen

A négy ügynöknek a Balatontól északra kijelölt ponton kellett volna földet érnie, ahol az előre megbeszéltek szerint várták őket. Ehelyett azonban egy sikertelen rárepülés után végül kilométerekre a kijelölt ponttól ugrottak ki és szerencsétlenségükre a herendi porcelángyár közelében fekvő zsidó munkatábor szomszédságában egy erdő kelles közepén landoltak. A csapat két részre szakadt, egyik fele a hegy egyik oldalán, másik fele a másikon. Boughey alezredes később így emlékezett vissza a történetekre:

„Az ejtőernyőink fennakadtak a fákon, én 30 láb magasan lógtam a hevedereken...

Esélyünk sem volt elrejtőzni. Pirkadatkor a Civil Garda vezetésével már ott nyüzsgött a Magyar Hadsereg. Ennek ellenére Vincentnek és nekem (Vincent a hegy ugyanazon oldalán ért földet ahol én) közel 24 órán át sikerült elrejtőznünk. Sokszor csak néhány lábnyira haladtak el mellettünk az erdőt csatárláncban kutató katonák. Az egyik átfésülés alkalmával azonban az egyik katona pont a rejtékhelyünk felett haladt át. Szerencsénk volt, hogy ijedségében nem lőtt le minket! Elfogtak és levittek az erdőben felállított főhadiszállásra, ahol a többiek már ott voltak.

Itt meztelenre vetkőztettek, átkutatták a felszerelésünket, kihallgattak, majd egy teherautón Veszprémbe vittek ahol közölték, hogy másnap mindegyikünket agyon fognak lőni! Ehelyett azonban vonattal a titkosrendőrség főhadiszállására vittek Budapestre, ahol több napon át tartott a kihallgatásunk. Ezután közölték, hogy a nemrégiben hatalomra került Nyilaskeresztes Kormány átad minket a német hatóságoknak további kihallgatások céljából, amelyre Budán a Gestapo főhadiszállásán fog sor kerülni. Így nem sokkal később átszállítottak minket a folyó partján fekvő hírhedt Fő utcai börtönbe.

Augusztusban és szeptember nagy részében több alkalommal is kihallgatott a Gestapo... Októberben, az oroszok közeledtével, vonaton több zsidóval együtt átszállítottak minket Bécsbe, a hírhedt elizabetstrassei börtönbe. Itt különválasztottak és úgy tűnt, hogy sok más nemzetiségű és jogállású fogollyal együtt minket is likvidálni fognak – ami mindennapos esemény volt a börtönben. Néhány nap múlva azonban együtt újra vonatra raktak, de fogalmunk sem volt, hogy hova szállítanak csak annyit tudtunk, hogy nyugatra. Végül kiderült, hogy az úti cél a Frankfurt-am-Main közelében lévő Ober Ursel, a Luftwaffe kihallgató központja. A kihallgatások nem voltak túl komolyak és pár nappal később átvittek minket Wetzlarba a Luftwaffe elosztó központjába... A Gestapo nyomtatékosan a tudunkra adta, hogy vissza fognak hozatni hozzájuk, de a Luftwaffe ezt nem hagyta jóvá tekintve, hogy hadifoglyok voltunk így az elosztó központjukba szállítottak minket. Mivel a szárazföldi hadsereg egyenruháját viseltük, itt átadtak minket a Wehrmacht Limburg közelében lévő elosztó központjának. Itt történt, hogy a RAF egyik bombázása során, amely a mellékvágányokat érte, szerencsétlen módon találatot kapott a hadifogolytábor tiszti részlege is, aminek következtében Wright őrnagy és Vincent hadnagy életüket veszítették.³

Bougey valódi kilétét sosem tudták meg a németek. Ő és Manley kitűnően ismerték a süketnéma jelnyelvet, így számítva a kihallgatásokra fedőtörténetet találtak ki, amelyet kézjelekkel kommunikálva egyeztettek.⁴ A trükk bevált. A Bougey által ismertetet „kalandok” végállomásaként a négy ügynök Limburgba, a Stalag XIIA hadifogolytáborba került. Sajnos azonban közülük ketten már nem érhették meg a háború végét.

1944. december 23-án az Egyesült Államok 9. légiereje támadást intézett a limburgi vasúti rendezőpályaudvar ellen. A támadást éjszaka a RAF gépei folytatták, ám véletlenül néhány célmegjelölő világítóbomba a hadifogolytábor területére esett. A tábor ezt követően több bombatalálat is érte, aminek során Wright őrnagy és Vincent (Vass) Alexander hadnagy is életüket veszítették.

A tábort végül a Vörös Hadsereg szabadította fel. Bougey felfedte valódi kilétét a szovjet parancsnokok előtt, akik Odesszán keresztül visszajuttatták Angliába.

Kutatás a helyszínen

Az 1997-ben megkezdett kutatásom sajnos különböző okok miatt félbeszakadt. Az évek során leginkább levelezés útján próbáltam dokumentumokhoz jutni és kapcsolatokat kiépíteni. Az összegyűlt adatokból lassan összeállt a történet, de maradt még jó pár megválaszolatlan kérdés, amire szerettem volna választ kapni. Egyrészt jó lett volna még több szemtanút meghallgatni, másrészt még mindig titok övezte a gép becsapódásának pontos helyét. Így 2016 augusztusában ismét ellátogattam Mezőcsokonyára. Derner Tamás barátommal és kutató társammal már a legelső alkalommal sikerült egy újabb szemtanút megszólaltatnunk, Fisi Lajos személyében. Filó Ferenc, akivel még 1997-ben találkoztam sajnos időközben eltávozott, én pedig nem találtam vissza arra a helyre, amit akkoriban mutatott. Ezért Lajos bácsiit kértük meg, hogy mutassa meg. A terepre érve azonban jól láthatóan bizonytalan volt és nem tudta megmondani, hogy hol feküdt a roncs. Mint kiderült, az igazi problémáink itt kezdődtek, aminek megoldása közel másfél évet várattot magára.

Az augusztusban és szeptemberben tett látogatásaink során sikerült két újabb szemtanút találnunk. A hetesi Takács Máriaának igen részletes emlékei voltak és mint később kiderült, ezek hajszálpontosnak bizonyultak. Csapó Sándor egykori hetesi lakossal pedig a terepen, térképek segítségével próbáltuk beazonosítani a helyszínt. De a próbálkozásunk ismét kudarcba fulladt. Habár az eseményre élénken emlékezett, a helyszínen nem tudta betájolni magát. Ennek magyarázatát a nálunk lévő két térkép szolgáltatja. Egyik a mai tájat ábrázolta, a másik pedig egy 1963-as légifelvétel volt, amelyről feltételeztük, hogy nem sokban térhetett el az 1944-es állapotoktól. A két térképet egymás mellé helyezve azonnal megértettük a szemtanúk bizonytalanságát. Ahol 1944-ben még nyüzsgő élet folyt, gazdaságokkal, cselédszállásokkal, szeszfőzdével, csárdával és a gazdálkodáshoz szükséges építményekkel, ma csak szántó és erdő van. Az egykori épületeknek, szőlősnek, gyümölcsösnek, nyárfasornak már nyoma sincs. Nem csoda, hogy a tájékozódási pontok eltűnésével egyikőjük sem ismerte ki magát a tájon. Így hát megpróbáltuk a visszaemlékezéseiket „rávetíteni” az 1963-as légifelvételre, majd onnan a jelenlegi domborzati fotóra. Ezután már „csak” át kellett fésülni a lehetséges helyeket. Természetesen nagyobb darabokra nem lehetett számítani, hisz

3 John Grehan and Martin Mace 2012: Unearthing Churchill's secret army – The official list of SOE casualties and their stories

4 Manley unokahuga, Jane Starkie visszaemlékezése

az esetet követő napokban a roncsokat elszállította a katonaság, majd a következő hét évtized talajművelése tovább csökkentette a maradványok számát. Ami mégis megmaradhatott, azok csupán néhány négyzetcentiméteres darabok lehettek, amik jelzés értékkel bírnak az egykori helyszín beazonosításához.

A szükséges engedélyek beszerzése után 2019-ben kezdtük meg a kutatást. Az első néhány sikertelen nap után rábukkantunk az első leletekre, pontosabban

három tárgyra. Két, egyértelműen repülőgépről származó lemez darabra és egy, feltehetően egy ejtőernyő lezáró csatjának réz peremére. Nagy reményekkel kutattunk tovább, azonban egyetlen további darabot sem találtunk dacára annak, hogy a leletek 200-250 méteres körzetét átfésültük.

Két további sikertelen nap után újabb leletekre bukkantunk és a nap végén már egyértelmű volt, hogy megtaláltuk azt a helyet, ahol a roncsok feküdtek. Meg-

12. ábra. A 2019-2020-as felmérés során előkerült több száz roncsdarab közül néhány. Az utólagos átvizsgáláskor sok alkatrész sikerült beazonosítanunk és eredeti helyét és rendeltetését megállapítanunk. (Fotó: Nagy Gábor).

13. ábra. Balra az egyetlen előkerült személyes tárgy, egy brit katonai zubonygomb. Jobbra egy eredeti példány. Az eredetileg domború gomb, teljesen összepréselődött. (Fotó: Nagy Gábor).

14. ábra. Ez az angol 2 hüvelykes aknavető gránát a gép rakományához tartozott. Feltételezhetően a Basil Davidson partizánjainak szánt ellátmány része volt. A területen több ilyen aknavető gránát szétrobbant darabját találtuk meg, amely magyarázatot adott a szemtanúk által leírt több kisebb utórobbanásra. A lövedéket a bejelentésünk utáni nap a tűzszerészek elszállították. (Fotó: Nagy Gábor).

kerestük a roncsmező szélső határait, amelyek GPS pontjait bemérem, azokat felvittem a Google Earth térképére majd az 1963-as légifelvételre. Az így kapott adatok egyszerűen több kérdésre és rejtélyre is választ adtak (12., 13. és 14. ábra).

A gép utolsó másodpercei azonnal kivehetőek voltak, a szemtanúk beszámolóival összevetve pedig szinte megelevenedett. A legelső leleteink és a fő roncsmező közötti távolság 580 méter volt. A fő roncsmező egy koncentrált, megközelítőleg 80×200 méteres terület, ami azt jelenti, hogy a gép egyben ért földet. A legelső pont, ahol csupán három leletet találtunk azt a pontot jelölte, ahol a gép nekiment a nyárfáknak. A magas fák csúcsai igen hajlékonyak, így egy nagy sebességgel haladó repülőgépet nem tudnak a földre rántani, de az ütközés során nyilván néhány darabja levált. Ezt jól jelzi, hogy a két pont közötti 580 méteren semmit sem találtunk. A hely körülbelül megegyezik azzal, amit a szemtanúk az egykori nyárfasor pontjaként megjelöltek.

A fő roncsmező területe – az 1963-as légifotón nézve – részben egy szántón van, ami valószínűleg az egykori rozsföld területe, többsége pedig az egykori szőlős-gyümölcsös területén. A két területet elválasztó egykori akácfa sor és kerítés még ma is megvan. Természetesen a kerítés már nem, de a fásor fiatalabb egyedekkel igen. A legtöbb roncsdarabot ennek a fásornak a vonalában találtuk. Mindebből megállapítható volt, hogy a szemtanúk beszámolója teljesen pontos. A gép először nekirepült a nyárfáknak, tovább siklott majd a rozsföldön földet érve és azon csúszva nekirohant az azt határoló akácfa sornak, ahol átfordulva és darabokra szakadva szóródott szét a másik oldalon elterülő szőlős-gyümölcsös területén és elégett. De mit tett vajon Bird őrnagy az utolsó pillanatokban? Tényleg megpróbált kényszerleszállást végrehajtani, ahogy azt néhány szemtanú állította? A térkép elemzése erre is választ adott. A két pont közötti 580 méter távolságot és a 20 méter magas nyárfákat alapul véve kiszámítható, hogy a gép repülési szöge közel 2 fokos volt. Ez egy nagyon lapos pálya, ami megfelel egy leszálláshoz készülődő gép besiklási szögének. Ez minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy Bird megpróbált hasra szállni a géppel, ami részben sikerült is, azonban a sötétben feltehetően nem látta az előtte húzódó masszív fasort, amibe a nagy sebességgel csúszó gép belerohant (15., 16. és 17. ábra).

Európa térképére pillantva a gép útjára is választ kaptunk. Tudjuk, hogy a négy ügynök Herend térségében ugrott ki. Mivel Mezőcsokonya Herendtől délre fekszik, ez azt jelenti, hogy már visszafelé tartottak. A roncs körül rengeteg ellátmány hevert, ami azt jelzi, hogy a Davidson partizánjainak szánt utánpótlást nem dobták le. A kérdés az volt, hogy vajon Herend után megpróbálták-e újból célba juttatni, vagy egyből a brindisi bázis felé vették az irányt? Ha a térképen vonalat húzunk Herend és az olaszországi Brindisi között látható, hogy Hetes és Mezőcsokonya gyakorlatilag rajta fekszik az egyenesen. Az eltérés minimális, csupán néhány kilométer. Davidson partizánjai Novi Sad környékén tevékenykedtek, így ha megkísérelték volna újból ledobni a

konténereket az útvonal jóval keletebbre haladt volna. Ezért biztonsággal kijelenthető, hogy amikor a támadás érte őket már hazafelé tartottak a bázisra.

Szintén a szemtanúk beszámoló és a dokumentumok összevetése adott választ arra is, hogy feltehetően Bird őrnagy lehetett az, akinek testét épségben találták meg. Takács Mária elmondása szerint egyikük holtteste a roncsoktól távolabb feküdt és nem volt megégve. Egy férfi, aki már előttük a helyszínre érkezett, ennek a repülősnak az újáról húzott le egy jegygyűrűt. A legénység tagjai közül csak az egyik lövész Kenneth Peter McLeod Cran főhadnagy és Philip Victor Bird őrnagy voltak nők. Hogy kettőjük közül ki lehetett a kérdéses személy arra a fentiekben már idézett halotti anyakönyv bejegyzésében szereplő „többiek” szó szolgálat bizonyítékot:

„...Egyik személyazonosságát megállapították: „Philip Victor vezető” Ennél Mária és szt. Domonkos érem volt. Így feltehető, hogy katolikus volt. A többiek darabokra szakadtak és elégték. ...”

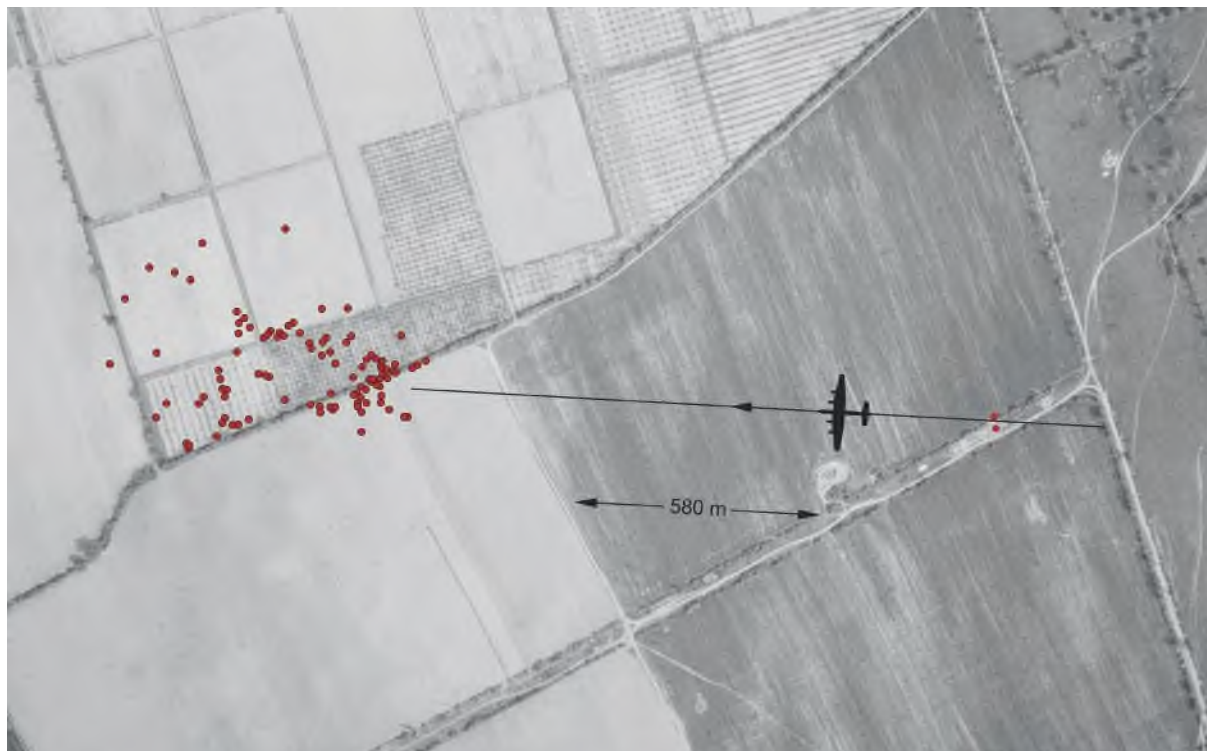
Múlt, jelen, jövő

Bird őrnagy lányával, Penelope Bird Barnarddal már évek óta leveleztem és a 2016–2017-es 1 éves angliai kint tartózkodásunk jó alkalom volt rá, hogy végre személyesen is megismerjük egymást. A találkozóra 2017. május 14-én került sor Penelope londoni lakásán. 20 év után megpillanthattam a kis magyarországi falunál elesett fiatal és bátor pilóta fotóját. Ez a délután nagyon rövid volt ahhoz, hogy mindent átbeszéljünk, de az kiderült, hogy édesapja közel sem az átlagos pilóták közé tartozott:

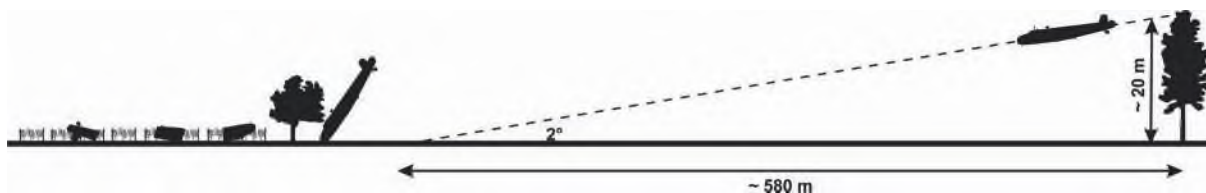
„3 éves voltam, amikor édesapám meghalt. Én voltam a szeme fénye. Nem sokat volt otthon, végig szolgálatban volt. Sikerült megszereznem a repülési naplóját. Már a háború előtt is a légierőnél volt. Az Angliai Csatában, 1940-ben egy ellátó alakulatnál szolgált. Ha egy századnál pótolni kellett az elvesztett gépeket, ő repülte át őket a gyárakból. Ezenkívül berepülő pilóta is volt. Javítások, karbantartások után ő tesztelte a gépeket. Gyakorlatilag minden repült. Vadászgépeken, bombázókon, stb... Anyám mesélte, hogy egy alkalommal valamiféle autós túrán volt, amikor apám egy Wellington bombázóval arra repült és egy közeli mezőn leszállt. Felvette anyámat és repültek egyet. Apám később Észak-Afrika kerületébe került valószínűleg a 336. századhoz, ahol Hurricane vadászgépeken repült. De ezen kívül valószínűleg több századnál is szolgált. Az afrikai éve alatt személyes naplót vezetett, naponta örökítette meg az átélt eseményeket. Elképesztő ezeket a sorokat olvasni. Apám remekül írt, szinte egy regény a naplója. Végigharcolta Máltát is, mindaddig, amíg a szigetet végleg meg nem tudták védeni. Iszonyatos harcok dúltak. Innen visszarendelték Angliába ahol azt hiszem idegkimerültséggel kezelték, amit ma posztraumatikus szindrómának hívnak. Van valahol egy fényképem, ahol apám egy repülőgép kabinjából kihajol és látszik, hogy a gépe orrán a nevem van: Penelope. 21 éves voltam, amikor anyám újból férjhez ment, de azt mondta, hogy apámat senki sem

15. ábra. A roncsmező helye és a Halifax leszállási kísérletének nyomvonala egy mai légifotón ábrázolva. A jobb oldali két pont az egykori nyárfák helyét jelöli. (Forrás és ábrázolás: Google Earth és Nagy Gábor).

16. ábra. A roncsmező helye és a Halifax leszállási kísérletének nyomvonala egy 1963-as légifotón ábrázolva. A jobb oldali két pont az egykori nyárfák helyét jelöli. A fő roncsmező területén tisztán kivehető az egykori szőlős-gyümölcsös és a fasor-kerítés, amely a rozsföldtől elválasztotta. (Forrás és ábrázolás: www.fentrol.hu és Nagy Gábor).

17. ábra. A Halifax leszállási kísérletének rekonstrukciója a feltárt roncsdarabok elhelyezkedése alapján.
(Rajz: Nagy Gábor).

tudta pótolni. A szavaiból úgy éreztem, hogy nagyon karizmatikus egyéniség volt. Minden férfinak apám kedvességét, műveltségét kereste. Apám őszintén hitt abban, amiért harcolt. Hitte, hogy azt a borzalmat meg kell állítani. Úgy 14 éves lehettem, amikor anyámmal Olaszországba utaztunk. Egy gazdag máltai család hívott meg bennünket és a jachtjukon körutazásra vittek. Apám a máltai harcok alatt megmentette ennek a családnak az életét. Ezzel szerették volna megköszönni. Sajnos ennek részleteiről semmit sem tudok. 15 évvel ezelőtt jártam Budapesten és meglátogattam a sírját. Jövőre nagyon szívesen ellátogatnék Mezőcsokonyára.” (18., 19. és 20. ábra).

18. ábra. Bird őrnagy lányával Penelope Bird Barnarddal nézegetjük édesapja dokumentumait londoni lakásán 2017. május 14-én. (Fotó: Nagy Gábor).

Időközben a kutatásunkhoz csatlakozott a Magyarországon élő francia Hubert Warsmann is, akit már régóta foglalkoztatott Tilmont Marcel története tekintve, hogy ő volt az egyetlen francia katona, aki a II. világháborúban Magyarországon elesett. Több személyes találkozó után Hubert felvetette egy emlékmű ötletét, amelyet én is jó gondolatnak tartottam, de ennek megszervezése és kivitelezése jócskán meghaladta volna a lehetőségeimet. Ő viszont egy remek javaslattal állt elő. Tekintve, hogy a repülőgépen három nemzet katonái vesztették életüket, terjesszük elő a javaslatot a három ország nagykövetségének. Ennek pedig első lépése lehetne, ha egy részletes előadás

19. ábra. Penelope Bird Barnard dokumentumai édesapjáról. Valójában ez csak egy kis része a teljes anyagnak. (Fotó: Nagy Gábor)

20. ábra. . A Légügyi Minisztérium telegramja, amelyben tudatták a családdal Bird őrnagy eltűnését.
(Forrás: Penelope Bird Barnard)

21. ábra. Donald David Charles Stewart ideiglenes fejfája a solymári katonai temetőben. (Forrás: Oliver Clutton-Brock).

22. ábra. Arthur Archer Lee ideiglenes fejfája a solymári katonai temetőben. (Forrás: Lee családja).

23. ábra. A Halifax légénységének sírjai a solymári angol katonai temetőben. (Fotó: Nagy Gábor).

keretében elmondanánk nekik a teljes történetet. Mivel Hubertnek igen jó kapcsolatai voltak a három nagykövetséggel, egyeztetésbe kezdett. Ennek eredményeként végül a Francia Nagykövetség egy konferenciát szervezett, amelyre 2019. október 4-én került sor a budapesti Francia Intézetben. Az eseményre Penelope is meghívást kapott, akivel előző nap kimentünk arra a helyre, amit oly régóta szeretett volna megnézni. Mezőcsokonya külterületére, ahol édesapja elesett. Megható pillanat volt ez mindkettőnk számára. Végül az emlékmű tervezete teljes támogatást kapott és jelen sorok írásakor az ügy még folyamatban van.

Mezőcsokonya mai és egykori lakosai 2020. február 29-én ismerhették meg a teljes történetet egy előadás keretében, amelyre Sudár Zoltán polgármester kért fel, és amire közel százan voltak kíváncsiak.

Végső nyughely

A háború után a Brit hadvezetés külön alakulatot állított fel az elesett és eltűnt repülőszemélyzetek felkutatására. Az Eltűntek után Kutató és Nyomozó Szolgálat (Missing Research and Enquiry Service – továbbiakban MRES) részlegei a számukra kijelölt földrajzi területen elesett repülőszemélyzetek után nyomoztak. Magyarország a Közép Mediterrán Térséggel foglalkozó 5. MREU részleghez tartozott, központjuk Ausztriában volt. Sem fizikai, sem lelki szempontból nem volt könnyű feladatuk, különösen a közép-európai országokban nem. Nyomozásaik során a felszereléseik rendszeresen eltűntek, sőt volt olyan is, hogy a teherautójukat lopták el. Emiatt egy embernek folyamatosan a felszerelési tárgyakra kellett vigyáznia, a gépjárművet pedig nem hagyhatta magára. Mindezek mellett a helyi lakosság a legkevésbé sem volt együttműködő. Legtöbbször úgy tettek, mintha semmit sem tudnának és csak vonakodva adtak információt „ingyen”. Így Európa ezen részén megszokott gyakorlattá vált, hogy a nyomozók fizettek az információkért, a roncsmaradványokért, vagy a halottaktól elvett személyes és felszerelési tárgyakért.

A nyomozók végül az 1947. március 18-án kelt jelentésükben számoltak be a helyszínen végzett munkájukról:

„...3. KOZEPNYRSEN (M.R. 8066, Sh. Y-4, 1/250,000 NAGYKANIZSA, Jugoszlávia) 8 ismeretlen katona után végzett nyomozás során kiderült, hogy ők egy repülőgépről származnak, állítólag egy Halifaxról, ami 1944. július 2-án, vagy 3-án vagy 4-én zuhant le. MEZOCSOKONYA (M.R. 8067, Sh. Y-4, 1/250,000)

jegyzője szerint, illetve a kikérdezett helybéliek szerint a repülőgépet egy vadászgép lőtte le körülbelül 01.00 órakor. A gép tett egy kört a falu felett, megpróbált kényszerleszállást végrehajtani, de nekiment egy kerítésnek, átfordult majd kigyulladt, ami után több kisebb robbanás volt hallható. Nyolc holttestet találtak, a talált iratokat a katonaság elvitte, a holttesteket pedig közös sírba temették egy azonossági táblával együtt, amit a helyszínen találtak. Nem sokkal ezután a helyi katonaság az egész roncsot elszállította.

4. A lezuhanás helyére kilátogatva a nyomozótisztünk csak kisebb alumínium darabokat talált, amelyeken semmiféle azonosításra alkalmas jelzés nem volt, illetve egy fém darabot, ami valószínűleg az egyik Merlin motorról származhatott rajta egy számmal: D.16951 F.

A motort nem sikerült lenyomozni, ezért úgy tűnik, hogy az egyetlen esély az azonosításra a már említett azonossági lap.

5. Az exhumálás és a maradványok begyűjtése megtörtént, és mivel az azonossági lapot nem találták meg, így a JP286 Halifax legénységének egyik tagját sem lehetett személy szerint azonosítani. Azonban tekintve azt a tényt, hogy a maradványok között találtak egy a Szárazföldi Hadseregnél (Army) rendszeresített kabátot, tovább erősíti azt a feltételezést, hogy az ismeretlen katonák ehhez a repülőgéphez tartoztak, mivel a kérdéses éjszakán csupán egy olyan repülőgép tűnt el, amelynek a fedélzetén a Szárazföldi Hadsereg (Army) tisztjei tartózkodtak. Valószínűleg ők a repülőgép első célpontja felett már kiugrottak és egyikőjük a gépben hagyta a kabátját.

6. A testek a Budapesti Brit Katonai Temetőbe lettek szállítva, ahol a 2. parcella, E sorának 1., 2., 3., 4., 5., 6., 7. és 8. sírhelyén lettek eltemetve, erről a jelentést mellékeljük. A helybéliek szerint a sírban nyolc test feküdt, de az exhumálás során teljes bizonyossággal hét holttestet találtak, ám feltételezhetően nyolcat. A legénység elhantolásának körülményei és állapota miatt nem lehet minden kétséget kizáróan megállapítani, hogy nyolc holttest volt-e a sírban. ...⁵ (21., 22. és 23. ábra).

Bird őrnagy családját 1947. július 9-én értesítette a Légügyi Minisztérium a legénység megtalálásának körülményeiről és a solymári temetőben létesített közös, végső nyughelyről. Itt ért véget e nyolc bátor fiatal útja, akik életüket adták a szabadságért és e nyolc sírban nyugszik Magyarország háborús kiugrási kísérletének egy cseppnyi fejezete is.

Irodalom

- CLUTTON-BROCK, O. 2017: Trusty to the end – The history of 148 (Special duties) squadron 1918-1945 <http://www.cbc.ca/xcompany/dispatches/brave-hungarian-canadian-finds-no-luck-in-war>
- GREHAN, J. & MACE, M. 2012: Unearthing Churchill's secret army – The official list of SOE casualties and their stories <http://www.cbc.ca/xcompany/dispatches/the-man-who-didnt-exist>
- HADAWAY, S. 2012: Missing believed killed – Casualty policy and the Missing Research and Enquiry Service <https://www.findagrave.com/memorial/56906758/stephen-maitland>
- OGDEN, A. 2010: Through Hitler's Back Door – SOE Operations in Hungary, Slovakia, Romania and Bulgaria, 1939-1945, <http://www.specialforcesroh.com/archive/index.php/t-19930.html>
- Veress, L-L. 1995: Clear the line – Hungary's struggle to leave the Axis during the Second World War https://en.wikipedia.org/wiki/Peter_Boughey
- MACLAREN, R. 1981: Canadians behind enemy lines, 1939-1945 https://en.wikipedia.org/wiki/Basil_Davidson
148. SZÁZAD HADMŰVELETI NAPLÓJA (Operational Record Book, 148. squadron)

„Mi életfogytiglani, vagy rezsifogytiglani kényszermunkások vagyunk.” Emlékek az 1952. májusi nagyatádi kitelepítésről

HAUPTMAN GYÖNGYI

Nagyatádi Kulturális és Sport Központ – Városi Múzeum, H-7500 Nagyatád, Széchenyi tér 2.,
e-mail: hagyongy@gmail.com

HAUPTMAN, GY.: „*We are forced labourers with a life sentence or regime sentence.*” *Memories about the relocation in Nagyatád, May 1952.*

Abstract: More than 70 people, 26 families were deported from Nagyatád to one of the forced labour camps of Hortobágy in Elep in May 1952, during the communist dictatorship. Relocations/deportations were performed without any indictment or court judgment and meant total confiscation of property for the people concerned. The deported families were forced to work in labour camps deprived from their civil rights, under inhumane conditions and under police custody. In my study I present the history of the deportation, the everyday life of the deported and their life after their disengagement from captivity by analyzing personal resources – letters written during the relocation, subsequent recollections.

Keywords: communist dictatorship, deportation, forced labour camp, personal resources, borderland

Bevezetés

„Már egy éve volt, hogy a saját házukból a Barakonyi-házba költöztették Dr. Veress Dezső ügyvédet és családját, mert a Széchenyi tér 4-et a Belügyminisztérium tűzoltó laktanya céljára lefoglalta. (...) 1952. május 29-én éjjel 2 óra körül géppisztolyos egyenruhások dörömböltek az ablakon, s a család munkabíró részét: édesapámat és anyámat, Veress Dezsőt és feleségét, Erzsit egy fél teherautónyi személyi holmival a nagyatádi vasútállomásra szállították, ahol egy ott veszteglő vonatszerelvény egyik tehervagonjába zárták B. G.-ékkal és a henészi Cs.-ékkal együtt. A szerelvény még sok hasonló »rakományú« marhavagonból állt. Nővéremmel (Judit) és nagymamámmal (Anyuka, Tilda) a lakás másik szobájában maradtunk, a szüleimét hatósági pecséttel lezárták. Az ott maradt holmikat később elárverezték. Én akkor 12 éves voltam, nővérem 13, nagyanyám 66 éves volt.

A vonatba zártak további sorsát az alábbi levelekből ismerhetjük meg. A menet közben kidobott levelek¹ közül csak egy maradt fenn.² (...) (VP 2003. február)

A 2000-es évek legelején Veress Péter és testvére, Bodnárné Veress Judit felajánlották a nagyatádi Városi Múzeumnak a Veress család mintegy kétszáz évet

átívelő irattárának több száz darabját (okiratokat, magán- és hivatalos leveleket, leltárakat stb.). A csodálatosan rendezett dokumentumok több részletben érkeztek a múzeumba, 2003 februárjában egy körülbelül száz levélből álló csomagot kaptunk. A levelek zöme 1952. május 30. és 1953 novemberé között íródott, valamint néhány későbbi levél és egyéb dokumentum kapcsolódott még hozzájuk. A csomag mellé csatolt jegyzéken Veress Péter néhány mondattal világította meg a levelek családtörténeti hátterét – ebből származik a fenti idézet.

A levelek végigolvasása döbbenetes és megrázó „időutazás” volt számomra: ekkor szembesültem először – közvetlen közelről, a hortobágyi kényszermunkatáborból írt levelek révén, egy család sorsán keresztül – az 1950-es évek elején történt kitelepítésekkel, amelyekről addig éppen csak hallottam valamit. Gulyás János és Gulyás Gyula 1988-ban bemutatott „Törvénytörés nélkül” című filmje volt a témával kapcsolatos egyetlen feldolgozás, amivel korábban találkoztam. S arról, hogy mindez Nagyatádon (és a környékbeli falvakban) is sok-sok családdal megtörtént, egyáltalán nem volt tudomásom. A levelezés megismerése után évek kellettek ahhoz, hogy földérintsem, kik emlékezőnek még ezekre az eseményekre, kikkel lehetne még beszélgetni arról, ami történt.

2002 szeptemberében, a kitelepítés 50. évfordulóján Kiss Imréné kezdeményezésére az egykori nagyatádi deportáltak emléktáblát avattak fel a múzeumban. Az ünnepség utáni beszélgetés egyik fő témája az volt, hogy a történelekről évtizedekig nem lehetett beszélni, nem lehetett róla megemlékezni, és ezen még a rendszerváltás sem változtatott igazán.³ Még akkor, ötven évvel a kitelepítések, és tizennégy évvel a rendszerváltás után is érezni lehetett az eseményekről való beszéd körüli feszültséget: lehet-e, szabad-e; lehetnek-e még itt „olyan emberek”, akik akkor a deportálást intézték, s van-e még olyan hatalmuk, amivel árthatnak azoknak, akik beszélnek? Számomra ez akkor felfoghatatlan volt. Sok-sok beszélgetés, levéltári és könyvtári kutatás révén tudtam közelebb kerülni a történelethez, és nem csupán azokhoz, hanem a belőlük kibontakozó emberi sorsok megértéséhez is.

A megemlékezésen személyesen találkoztam azokkal az – akkor már – idős emberekkel, akiket családjukkal együtt kitelepítettek Nagyatádról. Közülük kerül-

1 Az elhurcoltak a vagonokból kidobott cédulák, levelek révén próbálták üzeni hozzátartozóiknak. Egyik interjúalanyom mesélte, hogy nagyszülei a somogyiszlói állomáson „Hortobágyra visznek” tartalmú cédulát dobtak ki a vagonból, s ráírták a nevet, címet, ahová kérték, hogy feladják. Az üzenet célba ért, bár azóta – sajnos – elveszett.

2 Veress Péter 2003. februári levelének részlete.

3 Ezzel kapcsolatban rendkívül beszédes Téglásy Ferenc 1988-as filmjének a címe: Soha, soha, senkinek. A film egy Budapestről kitelepített család történetét mutatja be.

tek ki az első beszélgetőtársaim, és ők küldtek tovább ismerőseikhez, akik fogadtak és elmondták nekem az emlékeiket. Az emlékek felidézése – a sok évtizednyi távolság ellenére is – nehéz és felkavaró volt a kitelepítést átélők számára. Kérdéseimmel, érdeklődésemmel olyan élmények, tapasztalatok felidézésére készítettem őket, amelyek nemcsak a saját, hanem egész családjuk (szüleik, gyermekeik, rokonaik) életét, lehetőségeit, gondolkodásmódját befolyásolták, meghatározták. A beszélgetések révén felmerülő emlékek sokszor csaltak könnyeket a szemükbe, s néha hosszú, nehéz csöndeket okoztak. Ennek ellenére beszéltek róla, el akarták mondani, és megköszönték, hogy megkérdeztem és meghallgattam őket. El akarták mondani, hiszen évtizedekig nem beszélhettek róla, és tudták – ahogy sokszor hangsúlyozták is –, hogy ők az utolsók, akik még közvetlenül emlékeznek a szörnyű meghurcoltatásokra. Emlékezni akartak, hogy emlékeztessenek.

Ebben a tanulmányban a Veress család levelein és a személyes beszélgetések anyagán keresztül mutatom be az 1952. májusi nagyatádi kitelepítés történetét. A levelek és a beszélgetésekből kibontakozó visszaemlékezések egyaránt a személyes források körébe tartoznak, ugyanakkor másképpen idézik fel a történeteket. A levelek az eseményekkel egy időben íródtak, ezért az élmények, tapasztalatok rögzítése még közvetlen, rendszerezésük és értelmezésük még nem, vagy csak részben történt meg. Így a kitelepítettek egykorú nézőpontjait képesek megmutatni, amelyekről – a személyes források hiánya vagy egyelőre felderítetlen volta miatt – csak nagyon keveset tudunk.⁴ A visszaemlékezésekben pedig – a levélben közvetlenül felidézett élményekkel szemben – a történet utólagos újramondása történik meg: a mesélők a kitelepítés óta elmúlt évtizedek tapasztalatain, élményein átszűrve beszélnek el a történeteket. Elbeszélésük emlékidézés, ám egyúttal az emlékek és az elbeszélő életének értelmezése is az életút éppen aktuális pontjáról visszatekintve. Ezért a visszaemlékezés részben felidézi az eredeti jelentéseket és értelmezéseket, részben újakat tesz hozzájuk.

Mire elegendő társadalomtudományi szempontból egy ilyen típusú forrásbázis? Arra semmiképpen sem, hogy általános következtetéseket vonjunk le a nagyatádi kitelepítés menetéről, okairól és következményeiről. Arra viszont egyedülálló lehetőséget nyújt, hogy a szemtanúk perspektívájából vázoljunk fel egy történetet, közelebb jutva így a történelem megélésének privát szintjeihez.

A nagyatádi kitelepítések közvetlen politikai-történelmi háttere

A Rákosi Mátyás nevével fémjelzett kommunista diktatúra idején (1948–1953) több fajtája létezett a politikai elhatározásokon nyugvó, zömében bírósági tárgyalás és ítélet nélkül, közigazgatási eljárás keretében végrehajtott tömeges meghurcolásoknak. A tízezreket érintő bebörtönzések, internálások, deportálások végrehajtója

a politikai rendőrség – ÁVO, később ÁVH – volt, ami a legfelsőbb pártvezetés irányításával működött.⁵

A meghurcolásoknak létezett egy olyan formája, amely nem egyéneket, hanem egész családokat érintett: az 1950 és 1953 között zajló internálásszerű kitelepítések⁶ sorozata, amelyek során több ezer családot fosztottak meg az otthonától. A budapesti kitelepítések (1951. május 21. – június 18.) célja, több átfogó vizsgálat szerint is, az egykori elit felszámolása volt. A kitelepítés jogalapjául leginkább a háború előtti rangot vagy foglalkozást vették. Fontos szempont volt a kitelepítettek lakásainak, házainak állami tulajdonba vétele, amelyekbe az új rendszer tisztségviselőit, pártfunkcionáriusait (a „megbízható kádereket”) költöztették be. A budapestieket kelet-magyarországi településekre (elsősorban Békés, Hajdú, Heves és Szolnok megyékbe), ottani kulákcsaládokhoz internálták.⁷

A kitelepítések másik változata a Szovjetunió által ellenségesnek nyilvánított Ausztriával, és a Tito vezette Jugoszláviával szembeni politikai és katonai intézkedésekkel függött össze, és az ország nyugati és déli határvidékén élőket sújtotta. A határok mentén végig műszaki határzár épült, és létrehozták a határsáv intézményét,⁸ ami 15 km-es mélységben érintette az ott lévő településeket. A kilencezer négyzetkilométeres határsávba hat megye (Csongrád, Bács-Kiskun, Baranya, Somogy, Zala, Vas) tizenöt járása került, háromszáz településsel, háromszázezer ott élő állampolgár-

5 A szervezet 1946 és 1948 között államvédelmi osztályként (ÁVO) működött, kezdettől fogva kommunista irányítással. 1948-ban a belügyminisztérium Államvédelmi Hatóságává (ÁVH), 1950-től pedig – a belügyminisztériumtól elkülönült – önálló, országos hatókörű főhatósággá szervezték át, amely közvetlenül Rákosi alá tartozott és az ő utasításait követte. 1950 és 1953 között ez a szervezet volt a pártvezér legfőbb támasza a terroruralom gyakorlásában, egy olyan rendszernek a működtetésében, amely a megfélemlítésre és a félelemben tartásra alapult. Ebben az időszakban a szervezetnek 35 ezer fős volt a besorozott, militarizált állománya, és 45 ezer embert foglalkoztattak a besűgőhálózatban, élén Péter Gábor állt. A témához lásd: Bank-Gyarmati-Palasi, 2012.

6 Hantó Zsuzsa az internálás fogalmát a következőképpen határozza meg: „Az internálás a fennálló társadalmi rendre politikai vagy közbiztonsági szempontból veszélyes, de konkrét bűncselekményt el nem követő egyének őrizetben tartása vagy kijelölt helyen való elkülönítése.” Hantó, 2006: 27. A Budapestről és a határsávból kitelepítettek ellen nem emeltek vádat, nem folyt ellenük bírósági eljárás, és nem volt ítélet. A kijelölt személyeket, családokat tisztán politikai szempontból ítélték „veszélyesnek”. Ahogy Saád József fogalmaz, „a hortobágyi zárt táborok őrzetesei, a hozzájuk legközelebb álló kategóriákba tartozókkal: az internáltakkal, továbbá a fővárosból és a vidéki városokból kitelepítettek együtt tisztán társadalomátalakítási célzatú büntetés-áldozatai. Ők azok a deklasszáltak, akiknek büntetésében kiemelten fontos szempont volt az *elszigetelés*.” Saád, 2005: 319.

7 A budapesti kitelepítés közel 600 családot, mintegy 13000 személyt érintett. A kitelepítésekkel kapcsolatban lásd egyebek között: Hantó Zsuzsanna: *Kitiltott családok*. Magyar Ház Kiadó, 2010.; Széchenyi Kinga: *Megbélyezettek. A kitelepítések tragédiája*. Kráter Műhely Egyesület, 2008.; Dessewffy Tibor – Szántó András: „Kitörő éberséggel” A budapesti kitelepítések hiteles története. Budapest, Háttér, 1989.; Viczián Zsófia: „Régen lev. Iapokon láttam ilyen” Levelek a kitelepítésből Budapestre. Budapesti Negyed 68. (2010. nyár) 162-180.

8 A déli határsávot 1948-ban hozták létre azzal összefüggésben, hogy Jugoszláviát Sztálin javaslatára kizárták a szocialista államok közösségéből, és a jugoszláv kommunista párt vezetőjét, J. B. Titót „az imperializmus láncos kuttyájá”-nak bélyegezték.

4 Lásd ehhez: Kunt, 2015: 205.

ral. A határsávba idegenek csak engedéllyel léphettek be, a helyi lakosok pedig ún. határsáv-igazolványt kaptak, az egyes területek közötti mozgást azonban az ő számukra is megnehezítették. A területen létrejött egy kiterjedt besúgó- és ellenőrző hálózat, amely a nyugati és a déli határ mentén minden mozgást, minden szabálytalanságot azonnal jelentett a belügyi és az államvédelmi hatóságok felé.⁹

A háborús pszichózis légkörében hozták meg azokat az intézkedéseket, amelyek e terület „ellenséges elemektől” való megtisztítását szolgálták. Ennek jegyében 1950. június 1-jére az Államvédelmi Hatóság elkészítette a javaslatot a határsávban élő osztályidegen, ellenségesnek minősített társadalmi csoportok kitelepítésére, megelőzendő azt, hogy egy katonai konfliktus esetén „kémkedhessenek” vagy „szabotázsakciókat” hajthassanak végre. Az intézkedések összefonódtak a Magyar Kommunista Párt falukollektivizálási programjával, ami szintén ekkor tetőzött. Rákosi bejelentette, hogy a „kulákok korlátozásának politikájáról” a „gyökeres elintézés politikájára” kell áttérni. „Talán úgy – mondta -, hogy külön kulákfalvakat csinálunk, mint a Szovjetunióban.”¹⁰ A határsávban élő kulák így természetesen is veszélyesnek számított a hatalom szemében, rájuk alkalmazták az új helyzetnek megfelelően „feltalált” „titóista kulák” megbélyegző kategóriát. A kitelepítések politikai célja tehát az volt, hogy a határsávot megtisztítsák a párt által ellenségesnek ítélt „osztályidegenektől”, és egyúttal a tisztogatásokkal megfélemlítsék, ledermesszék a helyben maradt lakosságot.¹¹

A deportálásoknak emellett gazdasági céljai is voltak. A kitelepítések célterülete az ország keleti vidékein lévő Hortobágy és a Nagykunság északi pereme volt, egy aránylag elzárt, nehezen megközelíthető terület, amely alkalmasnak látszott a pártvezetés által veszélyesnek ítélt emberek elkülönítésére. Ugyanakkor e fejletlen, kevésbé civilizált vidék megfelelő terepe lehetett a szovjet mintára („Szibéria civilizálása”) tervezett nagy természetátalakító kísérletnek. Ez a hortobágyi öslyep feltörését, a vízrendszer átalakítását, az addig nem művelt földterület mezőgazdasági termelés alá vonását jelentette, továbbá új termelési ágak meghonosítását (pl. a gyapot természetését) tűzte ki célul. Itt tervezték először bevezetni és kipróbálni a szocialista típusú nagyüzemi gazdálkodást is. A többszöri átszervezés után létrehozott Hortobágyi Állami Gazdaságok Trösztje vált a későbbiekben megszervezett hatalmas állami gazdaságok elődjévé. Mindehhez óriási, szabadon felhasználható munkaerőre volt szükség, amit a kitelepítésekkel akart a hatalom megszerezni.¹² A kitelepítéseket továbbá – a budapestihez hasonlóan – gyakran vezérelte a vidéki városi lakáshelyzet megoldatlansága. A deportáltak hátrahagyott házaiba az új rendszer intézményei, közigazgatási, rendészeti, és katonai személyzete költözött be.

Az első kitelepítésre 1950. június 23-ának éjjelén került sor a déli és a nyugati határsáv teljes hosszában. A következő évek során, egészen 1953 áprilisáig összesen 45 kisebb-nagyobb kitelepítési hullám követte egymást: részint továbbra is a határsávból (a nyugati és a déli határrészről is), részint vidéki városokból, a határsávon kívül eső településekről (mint pl. Pécs, Kaposvár, Nagykanizsa, Zalaegerszeg). A határovezet 451 településéről és a nagyobb városokból közel 8000 embert (2500 családot) gyűjtöttek össze és kényszerítettek munkatáborokba. A kitelepítést – mint már említettem – minden más büntetési formától megkülönböztette az, hogy nem egyes személyeket, hanem egész családokat, az egy háztartásban élő család minden tagját érintette korra és nemre való tekintet nélkül, a csecsemőtől az agastyánig. A kitelepítés egyúttal teljes vagyonek Kobzással járt együtt.

A deportáltak számára a Tisza magyarországi közepes folyása mentén összesen tizenkét tábort létesítettek (1. ábra)¹³, többségüket a Hortobágyon (Szolnok és Hajdú-Bihar megyében).¹⁴ A táborok munkaszervezési és igazgatásrendészeti szempontból a Hortobágyi Állami Gazdaságok Trösztjéhez tartoztak. Az embereket az Állami Gazdaság foglalkoztatta, és ellátásuk is nagyobbrészt a tröszt hatáskörébe tartozott.¹⁵ A területi adottságokból adódóan alapvetően mezőgazdasági munkát végeztek a kitelepítettekkel. Közöttük sok munkaképtelen idős ember és 14 év alatti, sőt számos, még nem iskoláskorú gyermek is volt. Az ő eltartásuk családjukra hárult, vagy ha nem voltak ott rokonok (például idős özvegyek vagy házaspárok), akkor a táborlakók közösségére. A rendőrségi felügyeletet az ún. K-őrök, vagyis az erre a feladatra felállított különleges egységek látták el. Ezek kezdetben a helyileg illetékes megyei rendőri szervek hatásköre alá tartoztak, 1953 elejétől viszont egységesen a Hajdú-Bihar megyei rendőrség illetősége alá kerültek.

A Belügyminisztérium 1950. július 13-án kelt határozata szerint a deportáltak megnevezésére a „telepes”, „telepített” kifejezést kellett használni: „Ez a megjelölés jogszabályainkban eddig ismeretlen és sem ez, sem pedig az alkalmazott szabadságkorlátozások nem tartoznak sem a rendőrhatalósági felügyelet, sem az internálás, sem a tiltás fogalma alá. A gyakorlatban kialakult szokás alapján a kitelepített személyek megjelölésére a »telepes« elnevezés vált használatossá. A telepések tehát olyan személyek, akik ellenséges cselekedeteik folytatásának megakadályozása végett lakóhelyükről családjukkal együtt ki lettek tiltva, és egyes állami gazdaságok területén, kényszerszertartózkodásra lettek kötelezve. Tekintettel arra, hogy személyiségük és magatartásuk nagyobb veszélyt jelent a társadalomra, államunk belső és külső biztonságára, mint a rendőri felügyelet alá helyezett vagy tiltott személyeké, így szükségessé vált velük szemben a

9 A határsáv történetéhez: Orgoványi, 2001.

10 Kiss László, 2005: 13-50.; Saád, 2005: 287-326.; Saád, 2010: 4-20.

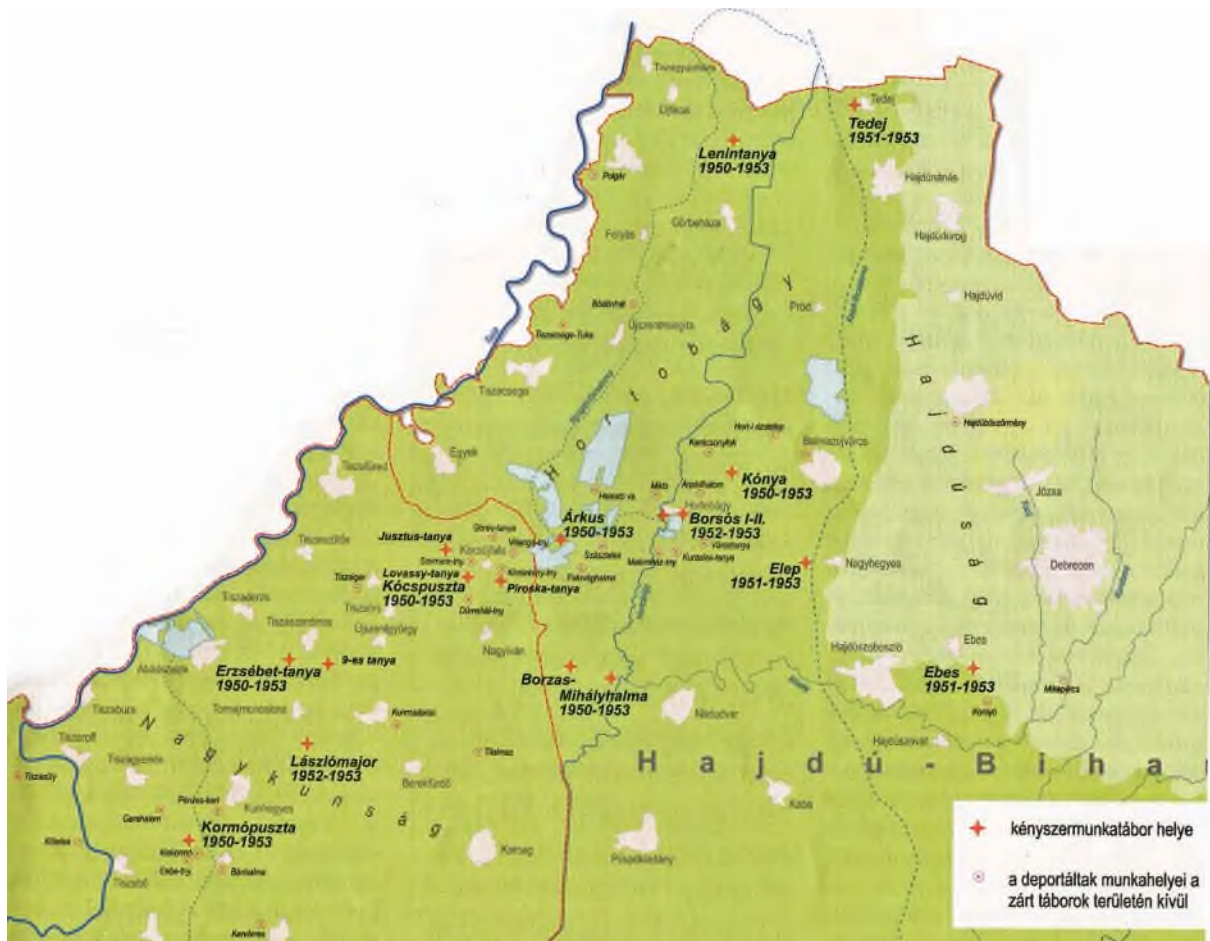
11 Saád, 2010: 7.

12 Saád, 2005: 287-326.

13 Térkép: Dr. Hajdú Lajos. Forrás: Saád József: Hortobágy. A magyar Gulág. In: Rubicon 2010/6. 7. o.

14 A 12 tábor létesítésük sorrendjében: 1950: Lenintanya, Kónya, Árkus, Borzas-Mihályhalma, Kócspuszta, Erzsébet-tanya, Kormópuszta; 1951: Tedej, Elep, Ebes; 1952: Lászlómajor, Borsós I.-II.

15 Bank-Gyarmati-Palásik, 2012: 49-51.

1. ábra. A deportált családok zárt kényszermunkatáborai a Hortobágyon, a Nagykunságban és a Hajdúságban, 1950-1953. Térkép: Dr. Hajdú Lajos.

fent leírt szigorúbb szabadságkorlátozó intézkedések alkalmazása.”¹⁶ A telepés státusa tehát nem büntetőjogi kategória, a velük kapcsolatos intézkedések nem hivatkoztak jogszabályra, a kitelepítési határozatban sem esik szó róla. „Jogszabályok hiányában, az indoklás szerint, az »elleneséges cselekedetek« folytatásának megakadályozása volt a családok munkatáborba hurcolásának célja.”¹⁷

A nagyatádi kitelepítés

Somogy megye déli részén ötvenkét település esett a határsávba, amelyeket 1950-től kezdődően a

deportálási hullámok mindegyike érintett.¹⁸ Nagyatád a határsávba átnyúló járás székhelye volt, és 1948-tól kezdődően több, az új politikai rendnek megfelelően átszervezett közigazgatási és rendészeti intézményt költöztettek ide. A déli határ közelsége miatt pedig határőr laktanyát és további katonai egységeket telepítettek a községbe. Ezek a tényezők befolyásolták az itt lezajlott kitelepítéseket.

Nagyatádra 1952. május 28-áról 29-ére virradó éjszaka sújtottak le az Államvédelmi Hatóság határőrökkel megerősített egységei, és mintegy 71 személyt, 26 családot deportáltak a hortobágyi Elepen (2. ábra) működő kényszermunkatáborba. Somogyból akkor összesen

16 Hantó, 2006: 33.; Saád, 2010: 6.

17 Hantó, 2006: 33. Saád József így összegzi e témát: „A »telepésesek« megjelölés [...] a helyi folklór képződménye. Az állami gazdaságok telepein, főként állattartó telepeken egymásra zsúfolt alja nép megjelölésére szolgált, akiknek a gazdaság dolgozóitól – amennyire lehetett – elkülönített »telepesbrigádokban« kellett dolgozniuk. A telepekről hajtották ki őket munkára, s a telepekre tértek nap mint nap vissza, rendőri kísérettel. Mások voltak, mint a kulákházakba beköltöztetett, budapesti kitelepítettek. Maguk az érintettek »beutalásukat« inkább deportálásnak, s a telepet, ahol őrizetesek lettek, internálótábornak nevezik. A hospes- és pionír-asszociációkat, és az alávetettség megalázó emlékét keltő telepés megjelölést ma is cinikusnak és bántónak tartják.” Saád, 2005: 321.

18 Az 52 község: Babócsa, Bakháza, Barcs, Bélavár, Berzence, Bolhás, Bolhó, Csokonyavisonta, Csurgó, Csurgónagymarton, Darány, Drávagárdony, Drávaszentcsanak, Drávamási, Görgeteg, Gyékényes, Háromfa, Heresznye, Homokszentgyörgy, Iharos, Iharosberény, Inke, Istváni, Kálmánca, Kastélyosdombó, Komlósd, Lad, Lakócsa, Nagyatád, Órtilos, Péterhida, Porrog, Porrogszentkirály, Porrogszentpál, Potony, Rinyaszentkirály, Rinyaújlak, Rinyaújlep, Somogyaracs, Somogybükkösd, Somogyicscso, Somogyzó, Somogytarnóca, Somogyudvarhely, Szentá, Szentborbás, Szulok, Tarany, Tótújfalu, Vízvár, Zádor (1950-től Baranyához), Zákány. Közülük hatot (dölt betűvel szedve) nem érintett a kitelepítés, némi községet viszont többször is (pl. Csokonyavisonta, Nagyatád, Tarany, Lakócsa).

2. ábra. Nagyatád – Elep. A térképen az 1952. októberi kitelepítés helyszínei is láthatók.
Térkép: Huszár Endre

512 embert.¹⁹ Az alábbiakban a Veress-levelekben és a visszaemlékezésekben egyaránt hangsúlyosan felmerülő témakörök mentén kísérem végig a történeteket.

Az elhurcolás

A beszélgetésünk idején 95 éves interjúalanyom 1952-ben 29 éves fiatalasszony volt, akit férjével, két – 6 és 8 éves – gyermekükkel, és idős apósával együtt deportáltak. Ő így emlékezett vissza az elhurcolás éjszakájára:

„Hát éjjel tíz órakor jöttek, fölköltöttek, mondták, hogy fél óra. Na, most félóra alatt az ember szedjen össze mindent, öltöztesse fel a két gyereket. Föl is kell költeni, nehogy frász jöjjön rájuk. Akkor mondtam nekik, hogy elmegyünk máshová lakni, jöttek értünk a katonák. Gyorsan szedjétek, öltözködjétek, szedjétek a ruhátokat, meg a játékot, amit akartok. És akkor elkezdtek összepakolni. Nagy szerencsénk volt, mert volt egy nagy láda a padláson. Valamikor a cérnagyár árusította ki, és abba mindent beledobáltunk. [...] Na, most ez érdekes: a kiskatonák elég rendesek voltak. Mondták, hogy lehet, az én szüleimet is viszik, én nem tehetek róla, engem ide küldtek. [...] Akkor mondom, egy szem kenyérem nincs.” [Ekkor a katonák megengedték neki, hogy bekopogjon a szomszédokba, és a szomszédok szóltak a szülőknek, hogy viszik őket – ők hozták kenyeret és tejet]. Hát, amit összekapkodott az

ember félóra alatt! Hát, volt olyan a Hortobágyon, akinek egy tányérja nem volt. [...] Akkor az volt a szerencsém, hogy Taranyból egy évvel előbb már vittek. És akkor mesélték, hogy nem vittek vizet, és egész úton, egész a Hortobágyig nem volt vizük. Erre nekünk volt sok, mert hordtuk az ártéziról [artézi kútról] az ivóvizet. Én három vagy négy kannát gyorsan megtöltöttem vízzel. Nekünk volt vizünk.”²⁰

Dukai Róbertné Solymosi Mária 1952-ben 14 éves volt, éppen az utolsó heteket töltötte az általános iskolában. Ő így idézte fel az elhurcolás éjszakáját:

„... nyolcadikos voltam, és Keszthelyen voltunk osztálykiránduláson, és éjjel fél egyes vonattal jöttünk haza, és alig hogy lefeküdtem, aludtam, és jöttek, zörögtek, és kék ávosok voltak. Nem tudom, hányan, de többen voltak, ötven-hatan biztos voltak, de az is lehet, hogy többen, nem tudom, és akkor, mikor az apu kinyitotta az előszobaajtót, akkor mondta, hogy pakoljanak össze félóra alatt, amit tudnak, gyorsan, mert ki lesznek telepítve Hortobágyra.”²¹

20 Interjú Horváth Istvánnéval; Az idős asszonnyal való beszélgetés azért is volt külön értékes, mert az interjú készítésének idején (2015-2018) már nagyon kevés egykori kitelepítettrel lehetett találkozni, aki felnőttként élte át az eseményeket. Leginkább – az idő előrehaladása miatt – már csak azok érhetőek el, akik kamaszként vagy még egészen kisgyermekként szenvedték el a történeteket. Az ő visszaemlékezéseik ugyanolyan értékesek, ám gyermekként természetesen másként láttak, éltek meg dolgokat, mint a minden felelősséget vállalni kénytelen szüleik generációja. Nagyon érdekes ebből a szempontból Kunt Gergely tanulmánya, amely egy kamaszlány naplójának elemzésén keresztül mutatja be a kitelepítést. Kunt, 2015.

21 Dukai Róbertnével készített interjú részlete, 2018.11.21.

19 Saád (szerk.), 2005: 29. 74. lábjegyzet.

A nagyatádi kitelepítés a korábbi években már bejáratott rendszer szerint zajlott: az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) egységei éjjel 1–2 óra körül rajtaütésszerűen megjelentek a községben, körülzárták, és megkezdték a kijelölt személyek, családok összegyűjtését. A kitelepítendőket listáit az ellenséges (reakciós, kulák stb.) elemekről készült többféle lista – tanácsi, üzemi, párt-szervezeti, rendőri, államvédelmi – alapján az ÁVH-n belül véglegesítették. Innen a megyei rendőrkapitánysághoz kerültek, ezektől indítványként a belügyminisztériumhoz. Ott állították ki a személyre szóló véghatározatokat, amiket a kitelepítést végrehajtók megkaptak, és ami alapján begyűjtötték az embereket.²² Mindegyik kijelölt ház elé odaállt egy teherautó, és 6–7 „kék ávos” (vagyis karhatalmista), ill. rendőr nyomult be a házba. A felriasztott családra fegyvert fogtak, felolvasták, és a családfővel aláírták a véghatározatot, majd – az intézkedő tiszt jóindulatától függően – egy-két órát adtak a pakolásra. Mint az idézetből is látható, a családok nem kaptak előzetes értesítést arról, mi vár rájuk: teljesen felkészületlenül, végtelenen kiszolgáltatott helyzetben kellett csomagolniuk, elindulniuk, úgy, hogy nem tudták, hová és mennyi időre kell elmenniük (és hazatérhetnek-e még valaha). A kitelepített családok élettörténetének fontos fordulópontja volt ez az éjszaka, és az elkövetkező időszak.

A véghatározat az 1939-es honvédelmi törvény egyik végrehajtási rendelkezésére hivatkozott. Rendelkezett a családfő és a vele egy háztartásban élő családtagok „kitiltásáról” és „kényszertartózkodási helyre” távozásáról. Indoklása szerint „nevezett eddigi lakóhelyéről való kiutasítása és új lakóhelyének elfoglalása közérdekből szükségessé vált”. A kényszertartózkodás helyét – nemegyszer hibásan – ugyan megjelölték, az időtartamát azonban nem. Fellebbezésre – egy 1929-es közigazgatás-rendezési törvényre hivatkozva – nem adtak lehetőséget. Az egész családot érintő kitiltást tehát bűnvádemelési vagy bírósági eljárás és ítélet nélkül, egyszerű rendészeti határozattal hajtották végre.

A véghatározatok személyre szólóan voltak kiállítva, felsorolták rajta az összes, az adott háztartásban élő családtagot. A nevek gyakran hibásak voltak, így többször előfordult, hogy nem családtagot is elvitték, ha – tévesen – szerepelt a véghatározaton. De olyan is megesett, hogy valaki nem szerepelt ugyan rajta, de éppen ott tartózkodott a házban (mint albérlő vagy vendég), így őt is elvitték. Sőt, olyan is volt – mint a Veress család esetében –, hogy nem volt véghatározat: ott helyben állították ki az üres nyomtatványt, úgy, hogy még az illető nevét is ott kérdezték meg. Az elsődleges szempont a ház, a lakás kiürítése volt. Megtörtént olyan eset is, hogy a családfő nem volt hajlandó aláírni a kitelepítési végzést, ám ez semmiben nem befolyásolta az elhurcolást:

„És írja alá a papírt. És az édesapám azt mondta, hogy nem írom alá. És mondta a kék ávos, hogy ha nem írja alá, akkor beleeresztek egy sorozatot. Már hogy agyonlővi édesapámat. És azt mondta édes-

apám, akkor se írom alá. Úgyhogy nem lőtték agyon édesapámat, fölpakoltak az autóra, akkor is elvitték bennünket. Tehát teljesen mindegy. És az én apám az ilyenbe borzasztó konok volt, önfejtő volt... Amire büszke vagyok, még így is, ilyen áron is...”²³

A kiürített házat lepecsételték, további rendelkezésig „népi őrt” bíztak meg a felügyeletével. Az ingatlanok közintézmények (határőrség, párt- és tanácsi szervezetek, népbolt, tszcs stb.), a gazdasági felszerelés és az állatállomány pedig, a földdel együtt többnyire az alakuló termelőszövetkezetek tulajdonába került. Az ingóságokat, amelyekre a közintézmények, különböző funkcionáriusok nem tartottak igényt – helyenként leltározás után – általában elárverezték, szétosztották.²⁴ A kitelepítés tehát teljes vagyonek Kobzással járt együtt.

Az út

A felpakolt teherautók a hajnali, reggeli órákban indultak a házaktól a gyűjtőhelyre, a nagyatádi állomásra, ahol megtörtént a bevagonírozás. Egy-egy vagonba általában két vagy három családot helyeztek el, minden holmijukkal (olykor állatokkal) együtt. A vagonokat lezárták. Az elbeszélések szerint addigra már sok atádi kint volt az állomáson, akiket a katonák tartottak távol a vagonoktól. Május 29-én reggel tájban indult el a szerelvény (Somogyszobon „összevissza löködték”, valószínűleg máshonnan érkezett vagonokat kapcsolták még hozzá), és 31-én hajnalra, két nap alatt értek a célállomásra. A visszaemlékezésekben a megérkezéssel kapcsolatban többször szóba kerül a megkönnyebbülés érzése: Magyarországon vannak. Kelet felé tartva ugyanis végig attól féltek, hogy a végállomás Szibéria lesz, ahonnan nincs visszatérés.

A vagonokból többen próbáltak hírt adni magukról családjuknak, ismerősöknek. Mesélték, hogy Somogyszobon a vagonokból cetliket dobáltak ki, a címzett mellett csak annyit ráírva: „Hortobágyra visznek”. A cédulák közül több is célba ért. Egy vagonból kidobott levél fennmaradt a Veress-hagyatékban is (3. ábra):²⁵ „Kérem, a jószívű megtaláló adja fel [a megadott] címre.” Ebben olvashatók az alábbi sorok:

„Édesaink! Valahol Füzesabonyon túl járunk. Nehéz megállapítani, mert nem áll meg velünk a vonat, úgy száguld, mint egy gyors. Ha Ti is így járnátok, egy-két tapasztalat: Bimbit hozzatok, mert ritkán nyílik a vagon, Somogyszobon nyílt ki utoljára. Ruganyos matracot, esetleg az egész piros rókamiét hozzatok, mert csak fekve lehet kibírni a rázást.”

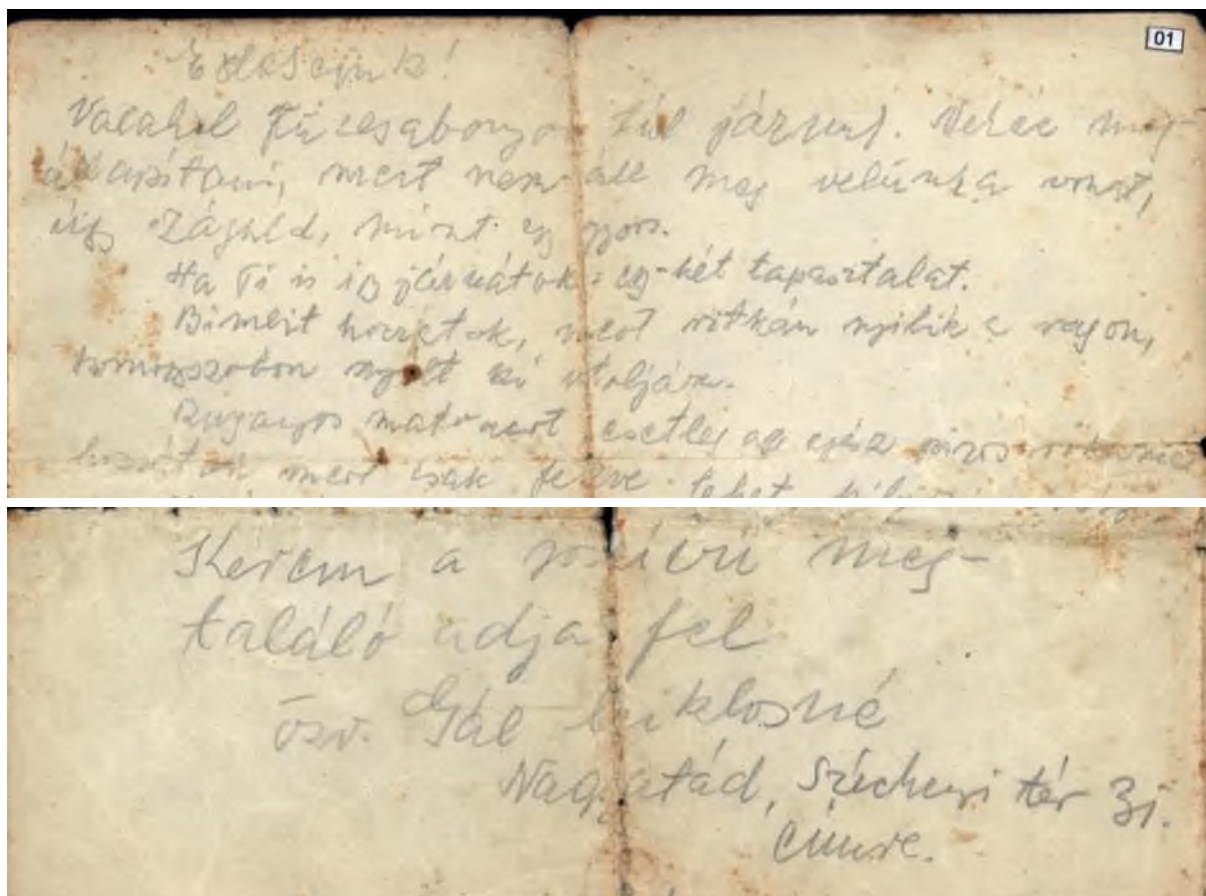
Az egész levél praktikus, gyöngéd tanácsokkal van tele arra az esetre, ha a gyermekek a nagymamával együtt a szülők sorsára jutnának. Úgy tűnt akkor, hogy

23 Részlet Dukai Róbertnével készített interjúból.

24 Veress Péter mesélte, hogy szülei könyvtárát lakóházuk kapualjában árverezték el, darabonként egy forintért. Neki akkor összesen két forintja volt, abból vásárolt meg két kislexikont, amelyet édesanyja gyakran forgatott és jegyzeteivel látott el. A könyvtárát végül az iskola – ahol Veress Dezsőné tanított – kiigényelte magának, és évekkel később visszaadták a családnak.

25 A levelekből kiderül, hogy hat vagy hét levelet is kidobott Veressné, de végül csak ez az egy ért célba.

22 E listákat – eddig még legalábbis – sehol nem találtam. A korabeli tanácsi jegyzőkönyvekben pedig utalás sincs a történetekre.

3. ábra. Részletek Veress Dezsőné vagonból kidobott leveléből, 1952. május 29-30.

ezt ők sem kerülhetik majd el. (S valóban, az októberi kitelepítés folyamán deportálták őket Somogyvárra.)

Egy visszaemlékezésben az alábbiakat olvashatjuk az útról:²⁶

„A szüleimtől tudom, hogy hosszú, több napos volt az út az Alföldig a marhavagonokban, és senki nem tudta, hova visznek minket. Így ők Szibériára gondoltak, és végül is örültek, hogy magyar földön maradhattunk. Néhány gazdának megengedték az ÁVO-sok, hogy zöldséget, élelmet, szerszámokat, sőt még tehenet is hozzon magával a vagonba, amit persze a táborba érkezéskor rögtön elvettek. Mindig hálás leszek a sorstársaknak, akik egy ilyen tehen tejéből juttattak

nekünk is, mert Édesanyámnak az éhezéstől elment az anyateje, és így egy rab tehen tejével én is túléltem az utat. Édesanyám mesélte, hogy miután a táborban elkobozták a tehenet, egy kedves néni még hozott nekem egy utolsó üveggel, amit azonban a rendőr földhöz vágott, mert mint mondta, a gyerekek erre már nem lesz szüksége, hisz úgymint itt zsírozza majd meg a földet. De, hála a magyar paraszti tapasztalatnak, a sorstársaink megtanították Édesanyámat a bab héját levenni, így aztán a főtt babbpüré lett a táplálkozásom nagy része. Az biztos, hogy a bableves lett egész életemben a kedvenc ételém.”

A célállomáson a „szállítmányokat” a járási rendőrkapitányságok vették át az ÁVH-tól. A kivagonírozás lebonyolítását rendőrök irányították az állami gazdaság embereinek a segítségével. A felnőtteket többnyire gyalogmenetben, az öregeket, gyerekeket vontatókon, fogatokon szállították kijelölt telephelyükre. Veress Dezsőné levelében így ír a megérkezésről, és az őket fogadó ismeretlen tájról, amelyre – a szörnyű helyzet ellenére is – rácsodálkozik:

„Hosszú vagon-utazás után szombat hajnali 3-kor értünk ide. Balmazújváros utáni állomás Hortobágy, ott tettek ki délután, estig üldögéltünk a csomagokon, majd vontatóval 16 km-t vittek befelé a pusztába belsejébe. Érdekes ez a Hortobágy. Végláthatatlan puszt-

26 Selmeczy Miklós 1950-ben született, és a kitelepítés idején mindössze három hónapos volt (nővére öt éves), amikor Pécsről Polgár Lenin-tanyára telepítették ki őket. Visszaemlékezését (2019-ben) szülei elbeszélésére alapozva írta le, de saját emlékei is maradtak erről az időszakról. Édesapja, Selmeczy Miklós hivatásos katonatiszt volt 1945-ig, 1947-ben tért vissza a szovjet hadifogságból. Édesanyja, gróf Somssich Mariteréz Kivadáron (Nagyatád melletti pusztán) született, a kivadári birtokos, gróf Somssich Géza és Szőgyény-Marich Mária gyermekeként. Kivadáron az 1940-es évek végére csupán a szovjet hadifogságból hazatért Somssich Zsigmond és idős édesanyjuk maradt. A birtok államosítása után Nagyatádra költöztek, innen telepítették ki őket Elepre 1952 májusában. Pár hónappal később kérvényezték, hogy a családtagok egy helyre kerülhessenek, így Somssich Zsigmondot és édesanyját átszállították Lenin-tanyára.

taság és 1–2–3–5 km távolságra elszórva tanyák vannak, körülötte 1–2 akácfa, aztán ismét puszta, puszta, sehol egy fa, sehol egy ház, se domb, se patak.²⁷

Kiket vittek el Nagyatádról?

A határsávból történő kitelepítés az „osztályidegeneket és ellenséges elemeket” érintette, vagyis a polgárságot, a korábbi politikai és államigazgatási elit tagjait, a falvak tulajdonos parasztságát és családjaikat.²⁸ A kitelepített nagyatádiakat a családfő származása, foglalkozása, illetve az akkori ellenség-kategóriák szerint az alábbiak szerint sorolhatjuk be:

volt horthysta katonatiszt	4
volt csendőr	4
„kulák”	3
üggyvéd	3
volt arisztokrata	2
volt nyilas	1
volt Szociáldemokrata Párttag	1
kiskereskedő, kisiparos	4
a meglévő adatokból nem kideríthető	kb. 10
hozzátartozók (feleség, anya, anyós, gyerekek)	32

A nagyatádiak között a legidősebb 84 éves volt (férfi), és három 70 év feletti asszonyt is elvittek. A legfiatalabb egy kétéves kislány, akinek egyik testvére 4, a másik 12 éves volt akkor. Vittek el egyedülálló férfiakat, sőt asszonyt is, házaspárokat, többször egyikük idős anyósával vagy apósával együtt, és vittek két-három gyermekes családokat is (6 családot, összesen 26 fővel). Összesen mintegy 22 családot hurcoltak el, de egészen pontos adatok, létszámok – sajnos – nem kideríthetőek.²⁹

A célállomás: ELEP³⁰

Az elepi tanyavilágra épült állami gazdaságban 1951 tavaszán hozták létre a tábort. Amikor a nagyatádiak a többi somogyival együtt megérkeztek ide, a tábor létszáma 498 fő volt, ami az új érkezőkkel együtt 982 főre emelkedett. A „telepes”-nek nevezett rabok a rendőrőrs és az elepi állami gazdaság központja körül, ill. a környező tanyákon éltek, két-három kilométeres körzetben. A kényszermunkatábor őrző rendőrök

(K-őrs) biztonsági okokból azon voltak, hogy minél több családot egy helyre zsúfoljanak, így esetenként egy-egy tanya létszáma meghaladta a száz főt. A szállásra alkalmasabb istállókon, hodályokon túl a fészerek, a baromfi- és disznóólak is benépesültek. Szétszórtsága, tanyás jellege miatt az elepi tábor kijelölése és őrzése végig körülményes és nehezen megoldható volt, az őrsparancsnokság nem tudta egy pontból szemmel tartani a tábor egészét. Az őrség létszáma az első évben egy parancsnok és nyolc beosztott volt, amit 1952 májusában 24 főre emeltek.³¹ A kitelepítettekől megérkezésükkor, az első – és aztán naponta ismétlődő – sorakozón elvették az irataikat, a magukkal hozott értéktárgyakat, a veszélyesnek minősülő anyagokat, eszközöket (pl. szeszes ital, fényképezőgép, gyógyszer, kerékpár, írógép). A magukkal hozott jószágokat is elkobozták, és átadták az állami gazdaságnak. Pár napon belül tehát kétszer is kifosztották őket. A deportáltak ily módon telepessé degradálódtak, és bizonytalan időre kihullottak az állampolgárok köréből – törvényen kívülé váltak.³²

Egy levélrészlet arról, hogyan nézett ki a telepések elhelyezkedése:

„A tanyák 1 lakóházból és 2–3 melléképületből állnak. Kulákok laktak benne azelőtt. A mi tanyánk egy 3 szoba, előszoba, konyhás lakásnak épült, de nem készült el egészen. Az oldalai megvannak és cseréppel be van fedve. A közfalak részben vannak meg, plafon nincs, ajtófélfák, ablakok nincsenek. Van egy cselédház, 2 szoba-konyhával, mindhárom lakószobának használják, van egy istálló és egy ól. 96-an lakunk bennük. [...] Az ablakhelyek be vannak csinálva téglával, az ajtóhely éjjel-nappal állandóan tárva. Minden tanyán rendőr-őr váltja egymást. Egyik tanyából a másikba nemigen járhatunk, azaz csak meghatározott tanyákba. Így nem nagyon tudjuk, hogy hol, kik és hányan vannak ismerősök. Az őrs éjjel is végigjár párszor, ránk világít, aztán távozik.”³³

A legtöbben az istállóban, juhaklokban laktak, sőt volt olyan család, amelyiknek csak az egykori tyúkólban jutott hely.

„Hogy ott hogyan éltünk? Oda vittek, volt egy istálló. Az istálló két oldalán voltak a fekhelyek. Középen el lehetett menni. Most, az ágyak között csak úgy volt hely [...], hogy ahol nem volt ágy, egy családnak vaságy volt, az csak 70 centi volt, hát akkor így maradtak helyek.³⁴ Különben akkor így rálépett az ember az ágyára. Akkor loptunk, az épület ugye vályogból volt, bevertük [a szeget], akkor loptunk rá deszkát. Voltak ott elhagyatott tanyák, akkor a gépállomásról hoz-

31 https://www.telepesek.hu/taborvilag_elep.html. letöltés: 2020. 05. 11.

32 Saád, 2005: 311-314.

33 Veress Dezsóné levele, keltezés nélkül [1952. június]

34 Egy-egy személynek kb. 80 cm-es helyet jelöltek ki, amit azt jelentette, hogy az ágyak, a fekhelyek szorosan egymás mellett kellett legyenek, nem volt köztük közlekedő hely. Voltak azonban többen, akik nem vittek magukkal otthonról ágyat, ezért Elepen kaptak: házaspáronként egy darab, 70 cm széles vaságyat, ami két ember számára borzasztóan keskeny és kényelmetlen volt. Viszont, mivel ezek keskenyebbek voltak, mint azok az ágyak, amiket otthonról vittek magukkal, maradt valamennyi hely mellettük, ahol lehetett úgy járni, hogy nem kellett rálépni az egymást érő fekhelyekre.

27 Veressné 2., „fekete levele” (azaz még nem engedéllyel küldött), keltezés nélkül.

28 Hantó, 2006: 36.

29 Az adatokat a visszaemlékezések, a levelek, ill. a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár honlapján található korabeli névsor alapján állítottam össze: <http://gulag.hbml.hu/adatbazisok/elepi-kitelepitettek>

30 Elep ma Nagyhegyes község településrésze, Balmazújvárostól 10, Debrecenről 25 km-re található.

tak, és akkor csinált az ember [polcot, fogast]. Akkor küldtek hazulról vállfát, a gerendába vertünk szöveget, fölakasztottuk, amit föl lehetett, aztán lepedővel körükerítettük.³⁵ Hát volt, amikor sütöttem kalácsot, aztán a tepszit oda tettem az ágyra, letakartam, Pista [férje] meg belelépett. [Később] Egy 6x6 méteres szobába laktunk tízen [3 atádi család]. Úgyhogy összeért a lábunk, és épp hogy csak az ágyak között el lehetett menni. De legalább magunk laktunk.³⁶

Napirend, munka, kereset

Az életvitel napi rutinja mindegyik táborban hasonló volt. Veress Dezsőné egyik levelében így írja le a nyári munka- és napirendet:

„A napirend kissé szokatlan és egyelőre nehéz. Reggel ½ 4-kor ébresztő, ½ 5-kor jelentkezés a „rendőrtanyán” (4–5 km), ott megkapjuk az utasítást a munkára, egy egész közeli tanyán megkapjuk a szerszámokat és indulunk párban, 3-as sorokban. Brigádokra vagyunk osztva, a brigádok csoportokra. A mi munkacsoportunk 8 személy, csupa nő, Dezsőé 12 személyből áll. Munkanapló van és minden csoport munkáját leméri. Mi tegnap az én csoportommal 2246 négyszögölet kapáltunk meg, Dezsőék 3350-et. A munkahely néha messze van. Tegnap 8 km oda, 8 vissza volt az út. A munkaidő 12 óra, mely a reggeli ½ 5-ös szerszámosztástól kezdődik és a munkahelyen este 6-kor fejeződik be. Ott van 1–1 és 1/2 óra ebédszünet. A reggelit és az ebédet a munkahelyen kapjuk, a vacsorát itthon. A reggeli ½ liter feketekávé, az ebéd 2 tál étel, a vacsora ½ l. feketekávé és hozzá mindig valami. A kenyeret magunk vesszük.”³⁷

Tizennégy év felett mindenkinek dolgoznia kellett: „Öregnek, gyerekeknek, mindenkinek. Aki csak élni és mozogni tudott, aki nem volt beteg. Mindenkinek menni kellett.”³⁸ Nyáron a kapálás, gyomlálás és a betakarítás voltak a legnagyobb munkák. Az aratás kézi erővel történt: a gabonát a férfiak kaszálták, az asszonyok, fiatalok gyűjtötték, kötötték marokba, a nagyobb gyerekek vízfordók voltak. Kézi erővel aratták a lent, a gypotot, illetve – már ősszel – a rizst. Ez volt az egyik legmegtérhetőbb munka, mert „térdig, térden felül ért az iszap. Mert az [a rizs] vízben, [...] iszapban terem meg, és lecsapolták a vizet, de ugye tiszta iszap, tiszta sár marad, és abban voltunk és úgy szedtük a rizsát”.³⁹ Akkor már szeptember vége, október eleje volt, hideg, s emiatt a nők többsége súlyos betegségeket szedett össze.

A rabok normára dolgoztak, és annak teljesítése fejében kaptak fizetést. Ebből levonták az étkezés díját, a „táborfenntartási díj”-at (ez vajon mit jelenthetett?), és ezek után a legtöbbször nem, vagy alig maradt belőle egyébre (ruha pótlására, javítására, levélpapírra, bélyegre, csomagküldésre, szappanra, az élelmiszer kiegészítésére volt a legnagyobb szükség). Azok a családok voltak jobb helyzetben, amelyekben

többen is dolgozni tudtak, és nem kellett idősről vagy gyerekről gondoskodniuk. Azok viszont, akiknek egy vagy több gyermekre kellett keresni, a gyerekek miatt a feleség nem tudott munkát vállalni, vagy ahol munkaképtelen idős volt, nagyon nehéz helyzetben voltak, és gyakran az átlagnál is nagyobb nyomorban éltek.

Nyáron és ősszel mindenkinek volt munkája, ősz vége felé, télen azonban egyre nehezebben tudott a gazdaság munkát biztosítani minden munkavállaló számára. Aki tehetett, próbált az állattartásban munkát találni, mert – bár nehéz volt, de – kiszámítható, hosszú távú, ráadásul az istállóban, az állatok mellett melegebb volt, mint a kinti munkák (kubikolás, favágás a Mátrában, cukorrépa kiszedése a hó alól) esetében. S az állatok mellett olykor volt lehetőség egy kis élelempótlásra is (titokban lefejt tej, az állatoknak adott kukoricadarából, néha hús is).

„[...] amikor ilyen nagyon hideg volt és megfáztunk, az istálló viszont nagyon jó meleg volt. [...] mindig azal kezdtük a napot, hogy a trágyát kihordtuk, utána etettünk, itattunk meg ilyesmi. Na, most, amikor ennyire meg voltunk fázva, ugye, voltak kedvenc marháim nekem, amiket szerettem, meg elbeszélgettem velük, és amikor feküdtek, akkor odabújtam hozzájuk, hogy megmelegedjek egy kicsit. Azt úgy átöleltem, és úgy az első lábuknál, ahogy ugye így oldalt feküdtek, az első lába itt volt, és én itt becsúsztam a hasa alatt, és akkor átöleltem, és nem bántottak...” – emlékezett vissza az akkor 14 éves kislány, aki édesapjával és egy évvel idősebb nővérével együtt hatvan marhára viselt gondot.⁴⁰

Veress Dezsőné levelének részlete jól illusztrálja, milyen volt a családok anyagi helyzete a táborban (ők, férjével együtt, mindketten dolgoztak és kerestek, tehát aránylag jobb helyzetben voltak):

„Dezsőnek most 50 üszője és 50 ökre van, felét kint legelteti, fele alól trágyáz. Jobb abból a szempontból, hogy csak 50 marha trágyáját kell cipelnie, de rosszabb, mert a kinn éjszakázók után most sokat kell szaladgálnia. Súlygyarapodás és szaporodás szerint fizetnek neki. A múlt hónapban csak 440 ft-ot keresett; levonták a kettőnk ebédjét, az egy hónapra 400 ft-ot, levontak 3 % tábor fenntartási díjat és 20 ft. békekölcsönt⁴¹ s így 1–2 ft-ot kapott kézhez csak. Az azelőtti hónapban 700 ft-ot keresett, de akkor se kapott sokat kézhez, mert a téli kosztartásokat vonták le. Az én keresetemből⁴² vesszük a reggeli és vacsora pótlékot, kenyeret, petróleumot, szappant stb.-t és abból küldözgetünk néha a gyerekeknek.” (1953. május 20.)

40 Dukai Róbertnével készített interjú részlete.

41 A békekölcsön 1949-től 1955-ig bevezetett sajátos megtakarítási forma volt. Azt jelentette, hogy az állam minden dolgozó állampolgártól elvárta, hogy évente legalább egyhavi fizetését békekölcsönbe fektesse, így segítve az államot „a békéért folyó küzdelemben”. A békekölcsönért nem kamat járt, hanem sorsoláson húzták ki a nyerteseket. Kötelező volt, és rendkívül népszerűtlen az emberek körében, akik – mint látható – kényszermunkásként sem bújhattak ki a jegyzés alól. A kommunista hatalom végtelen cinizmusát tükrözi ez az eljárás.

42 Veress Dezsőné szeptembertől a telepes iskolában tanított, és mint tanító kapta fizetését, amelyet a telepes iskolába járó gyerekek szülei – és nem az állam vagy a gazdaság – adták össze.

35 Így próbálták a családok elkülöníteni magukat. Ennyi „privát szféra” jutott számukra a kitelepítés egész ideje alatt.

36 Részlet Horváth Istvánnéval készített interjúból.

37 Veress Dezsőné levele, keltezés nélkül [1952. június]

38 Részlet Dukai Róbertnével készített interjúból.

39 Uo.

Ebben a helyzetben döntő jelentőségű volt a hazulról küldhető csomag. Általában havi egy vagy két csomagot kaphattak a kitelepítettek. Ezekből igyekeztek pótolni élelmüket, ill. ruházatukat, gyógyszereiket. A csomag a táborok működésének (eltartásának) nélkülözhetetlen tényezője lett, az otthon maradtak – nem csak a szűkebb rokonság – élelmiszerküldeményei mintegy „belekalkulálódtak” a táborélet rendjébe. Így a büntetés legfőbb eszköze volt, ha valakit eltiltottak a csomagtól. Ez a helyzet akár a kiéheztetéshez közeli, katasztrófális állapotokat okozhatott, ezért tartósan sehol sem alkalmazták.⁴³

A csomagokat – ugyanúgy, mint a leveleket – a helybeli rendőrség cenzúrázta, azaz előzetesen átvizsgálták a tartalmukat, aztán az élelmiszer vagy a címzethez került, vagy a közös konyhára, esetleg az őrsön maradt. Előfordult az is, hogy hiányosan, felbontva, megdézsmálva kapták meg a címzettek, ahogy Veressné egyik levelében is olvasható: „*Tegnap megjött a csomag. Oldalt egy arasznyi fel volt bontva és hiányzott a Jutka lapja szerinti leltárból a gríz, a cukor, egy doboz keksz, diós beigli és fűzetek. Kérlek, a csomag aljára tegyétek ezentúl az értékest és kiemelhetőt, felülre krumplit és ilyeneket.*” (1952. október 14.)

Az iskola

Az iskoláskorú gyermekek felügyeletét és tanítását táboronként eltérő módon oldották meg. Az elepi táborban élő csaknem ezer ember között sok 14 év alatti iskoláskorú gyermek is volt, akikkel 1952 tavaszáig nem sokat törődtek. A somogyiak között azonban több pedagógus is volt, akik összefogtak a rendszeres tanítás érdekében, és kijárták, hogy iskolát alakítsanak ki a táborban. A kijelölt épületbe hoztak padokat, két táblát és egy vaskályhát. Sikerült – sok esetben az otthoni kollégák segítségével – tankönyveket, térképet, oktatásmódszertani anyagokat beszerezni, és megkezdődött a rendszeres tanítás. Az egyik tanító Veress Dezsőné volt, akinek a leveleiből így sok részletet megtudhatunk a kényszermunkatáborban működő iskoláról.

A tanítás osztatlan rendszerben folyt: a 31 alsó tagozatos kisdíjakot Veressné kapta, ők délelőtt jártak az iskolába. A felső tagozatban 50 gyermek tanult, dr. Albert Józsefné (a csurgói járásbíró felesége) és egy henészi tanárnő tanították őket (az ő neve sajnos nem ismert). A tanítók fizetését a tábor közössége adta össze. Veressné így írt 1953. január eleji levelében egy volt nagyatádi kolléganőjének, aki sokat segített a tananyagok beszerzésében:

„*Legelőször is az iskoláról írok. Tankönyvekért annak idején voltam Debrecenben s beszéltem a járási és a megyei tanács oktatási osztályával. Úgy vélem, hogy ennek eredménye, hogy kaptunk könyveket, nevelői példányokat, kézi térképeket, 24 padot – csőbútorost -, íróasztalt – vadonatúj és ragyogót -, nyomtatványokat, osztálykönyveket stb.-t. Most az egyik osztályunk*

már egész elegáns. A felső tagozat tanul benne. Az én osztályom még a régi, az asztal, székek, sámlik, térképek, tábla mind „privát” tulajdon, a Ti jóvoltotokból. De primán megvagyunk, jó kis osztály, jó anyag. Tüzelőt is kapok egyelőre a gazdaságtól, az édes, kifagyott kis csemeték meleg iskolába jönnek.”

Egy másik levél meghatározható részlete a nehéz körülményekre is rávilágít:

„*»Szereztünk« fát, de a nagy tanteremben kell most lennem és az kifűthetetlen ilyen tüzelővel. Tegnap a „Tél gondjait” írták dolgozatba téli kabátban, sapkával a fejükön. Ma egyik-másik dolgozatot megkönnyeztem. Bár látnád! Édesek. Tegnap kis iskolai Márc. 15. ünnepélyt tartottam velük. Csillogott a szemük, mikor az „ünnepi beszédet” tartottam nekik. Minden szavamat értették. Okosak, jó tanulók, melegszívűek.”* (1953. március 14.)

Hatalmas eredmény volt, hogy a gyerekek hivatalos iskolai bizonyítványt (4. ábra) kaptak év végén, amit a kitelepítés után minden iskolában elfogadtak:⁴⁴ „*Kiosztottuk a bizonyítványokat és a kitűnők és jelesek jutalmat is kaptak, 5 Ft-t fejenkint, ami 150 Ft-t tett ki, s a közösség viselte. Boldogok voltak szegénykék a pénzükkel! Nekem 12 kitűnőm és jelesem volt összesen.*” – újságolta boldogan Veressné egy 1953. júniusi levelében.⁴⁵

Ünnepek

A rabságban töltött idő legkegyetlenebb, lelkileg legmeggyötrőbb időszakát talán az ünnepek jelentették. Ilyenkor még erősebben tört fel a honvágy, az otthon, a rokonok, a szabad élet iránti vágyakozás a kényszermunkatáborban élőkben. A levelekben és valamennyi visszaemlékezésben írtak, meséltek erről. Veress Dezsőné (akinek a tábor „kultúrfelelősi” szerepét is el kellett látnia), így számolt be az elepi karácsonyról (5. ábra) gyerekeinek:

„*24-én este viszont Annuska gyönyörű kis ezüsfenyőjét díszítettük fel és meggyújtottuk rajta a gyertyákat [...] és kivittük a ház elé a sötét estébe. Guszti „beharangozott”, azaz megverte a munkára hívó „gongot”, ami egy nagy vasdarab, erre mind kigyúlt a nép, szokáshoz híven a ház elé, egy henészi kisfiú tartotta a karácsonyfát és elénekeltük a karácsonyi énekeket. Aztán Guszti messzeszálló hangon köszöntötte kis beszédben a tanya népét és békés ünnepeket kívánt. Utána bejöttünk, megterítettünk, oda raktuk az ajándékainkat az asztalra, meggyújtott gyertyáknál imádkoztunk, sírdogáltunk, vacsoráztunk, aztán hamar lefeküdtünk, imádsággal vártam meg az éjféle mise idejét és ábrándoztam az elmúlt évekről, amikor kitartó konoksággal járatok a rorátékra, aztán az elmúlt Karácsonyok szép éjféle miséire, amikor az atádi templom-*

44 A bizonyítványokat a „szabadok” területileg illetékes körzeti iskolában állították ki, az elepi gyerekeket a nagyhegyesi iskolában.

45 Az iskoláról és annak jelentőségéről Novák István csurgói kitelepítettekről szóló könyvében is megemlékezik, az egykori kitelepítettek visszaemlékezéseire alapozva (sajnos a neveket illetően sok az elírás, pontatlanság). Novák, 2014: 63. Továbbá: Saád, 2010: 19.

43 Saád, 2010: 18.

Felvételi napló sorozatszáma: 64. Anyakönyvi napló sorozatszáma: 1

BIZONYÍTVÁNY

Horrváth Flóra tanuló
az elepi-telkesi általános iskola
I. osztályában az 1952. évi iskolai évben
elért eredményéről.

1. Magatartás	5	<u>példás</u>
2. Magyar nyelv és irodalom	a) Beszélgetés	5 <u>jeles</u>
	b) Olvasás	4 <u>jeles</u>
	c) Írás	5 <u>jeles</u>
	d) Fogalmazás	-
	e) Nyelvtan és helyesírás	-
	f) Irodalom	-
3. Orosz nyelv	-	-
4. Történelem	-	-
5. Alkotmánytan és erkölcsi alapiszm.	-	-
6. Földrajz	-	-
7. Élettelen természet	-	-
8. Növénytan	-	-
9. Állattan	-	-
10. Az ember élettana és egészségtana	-	-
11. Fizika	-	-
12. Kémia	-	-
13. Számítan és mértan	4	<u>jeles</u>
14. Mértan	-	-
15. Rajz	5	<u>jeles</u>
16. Ének	4	<u>jeles</u>
17. Testnevelés	5	<u>jeles</u>
18.	-	-
19.	-	-
20.	-	-
Általános tanulmányi eredmény:	4	<u>jeles</u>

A tanulókat kiadja: második osztályba lépés

Jegyzet: Munkatört. órák száma: 17 Ig. tan. együtt: 47

Élt: telep 1953. évi június hó 22 n.
Karalásvi. kör. P. H. Veress Dezsőné osztályfőnök

Javítóvizsgálati záradék:

Kelt: 1953. évi hó n. P. H. igazgató

4. ábra. Az elepi iskolában kiadott bizonyítvány egy lapja.

ban Glóriánál kigyulladt minden ragyogó villanykörte. Oh, de szép volt! Messze elmaradt mögöttünk!”

A hozzátartozók, barátok, ismerősök úgy igyekeztek segíteni, hogy karácsonyra még több és gazdagabb csomagot küldtek, amelyekben egész kis karácsonyfák, az otthoni, szokásos karácsonyi ételek (kalács, szaloncukor, édességek, gyümölcs), és disznóvágásból származó finomságok voltak. Az egykori kitelepítettek meghatottan emlékeztek vissza a karácsonyi „csomagdömpingre”, ami a rokoni, baráti szolidaritás, együttérzés kifejezése volt, és segített elviselni, túlélni a számkivetettség magányosságát, kiszolgáltatottságát, nyomorúságát.⁴⁶

A szilvesztert is megünnepezték, szintén Veress Dezsőné leveléből tudjuk, hogyan:

„Közben a Gazdaság is nagyon forszírozta, a rendőrség is nyomott, hogy mint kulturfelelős, rendezzek egy jó szilveszteri műsort a felnőttekkel. A Gazdaság fű-

tőanyagot, függőnyt, színpadhoz deszkát, petróleumot, villanyvilágításhoz akumolátort, körtéket stb.-t adott, a rendőrség engedélyt étel és ital beszerzésre, virslire, borra, tánkra. Jó műsor volt. A János vitézből a tündérek kara volt balettkarba, 6 hátulsó kartáncos és egy első, szólótáncossal, rózsaszín krepp-papír balett ruhákban. Bűvészműtáncokat adtak nagyon ügyesen. Operett-részleteket énekeltek a Szibillából és a Varázskeringőből, magyarnóták voltak szívfejtő hazavágózkodással, szép magyar tánc, egy-két villámtréfa, egy balettparódia, amit lány balettruhában, nagy masnikkal a hajukban fiatalemberek jártak, utánozva a lányokat. Aztán volt nőimitátor, prima jó volt. Éjfélkor halkan húzták a „cigányok” (közülünk valók) a Szózatot, és e halk zenekísérettel a Sass Pityu gyönyörűen elszavalta a Szózatot, utána mindannyian elénekeltek a Himnuszot. Mi aztán hazajöttünk a Bácsai-tanyára, de a fiatalság együtt maradt az iskolában reggel 4-ig. Táncoltak.”

Égészség, betegség, halál

A levelekben és a visszaemlékezésekben egyaránt vissza-visszatérő téma a sok szenvedést okozó időjárás (a nyári hőség, a téli hideg, a hatalmas sár, a legyek), ami ellen – a tábor körülményei között – alig volt lehetőség védekezni. „Aug. 14-én d.u. kezdem írni e levelet. Rettenetes hőség van és a bogarak (legyek) esznek meg. Szinte lehetetlen a védekezés. Hőség ellen nincs hová bújni, a legyek ellen nincsen semmi irtó szer” – panaszkodik Veressné. Tavasszal és ősszel a hatalmas, szinte járhatatlan sár jelentett nagy gondot: „itt akkora sár van, hogy a bő nadrág lifteg és sáros lesz. Képzeljétek, szep-tember óta egyfolytában esik az eső, tegnapelőtt a csiz-
mám szárán folyt be a sár, agyagos a talaj, nem eresztí jól át a vizet és borzalmak borzalma pl. kijutni a WC-re, eljutni az iskolába vagy ha pláne munkára menni.”

Fűtőanyagot (fűtéshez, főzéshez) a gazdaság nem biztosított, a „lakásnak” használt istálló, hodályok, a mennyezet, nyílászáró nélküli, huzatos házak kifűthetetlenek voltak. A „telepesek” rá voltak kényyszerülve, hogy fűtésre való anyagot „szerezzenek”, hogy ne fagyjanak meg. Napraforgószárat, szalmát, lebontott házak faanyagát, titokban kivágott fát, minden útjukba eső gallyat összeszedtek. Nagy gond volt a megfelelő ruha, cipő hiánya, amit szinte kizárólag a hazulról érkező csomagok segítségével tudtak pótolni.

„És ugye én bakancsot kaptam – emlékezett vissza Dukai Róbertné, aki akkor 14 éves volt –, és bizony, mikor az édesapámmal már az istállóban dolgoztunk, és akkor a térdig érő hóban bakancsban mentem. És azért az nem volt olyan szoros, mint a rendes bakancs, tehát nem olyan, mint a magasszárú cipő. Ott oldalt, vagy a cipőfüzőnél, ahol megkötötték, elállt az ember lábától, oda belement a hó, az beleolvadt, a hóba megfagyott, tehát annyira agyonfagytak a lábaink, és egyáltalán mi magunk is. Mert volt úgy, hogy eltévedtünk az éjszakába, hiába sütött a hold, hiába volt világos, egyszerűen elindultunk a borzasztó nagy hóvihárban, és nem láttuk, nem találtuk meg az istállót, ahol dolgoztunk.”

⁴⁶ A csomagküldés az otthon maradtak számára is nagy áldozatot jelentett, hiszen az ötvenes évek elején Magyarországon, a beszállítások, padlássőprések, az engedélyhez kötött disznóvágások idején óriási volt az élelmiszerhiány, a szegénység.

5. ábra. Elepen készített karácsonyi képeslap a Veress család levélgyűjteményéből.

Fertőző megbetegedés (pl. hasmenés, fertőző májgyulladás) valamennyi táborban előfordult. Nagyobb, a táboriakokat megtizedelő járvány azonban sehol sem volt. A táborok egészségügyi felügyeletét a hetente – Veressné leveléből tudjuk, hogy Elepre péntekenként – kijáró orvos látta el, ill. a táborbeli segítsége: kitelepített orvos, asszisztens, ápolónővér. Más napokon azonban nem volt kihez segítségért fordulni: *Meghalt az első társunk. Egy bácsi, akit alighanem a guta ütött meg.*⁴⁷ *Minden pénteken jön orvos ide Debrecenből, de a bácsinak peche volt, mert szombaton érte a baj, pár napig halódott és el is végezte, pap nélkül fekszik a hortobágyi vadvirágok alatt.*⁴⁸ Az orvos döntött a kórházi beutalásokról is. A debreceni kórházban az emberséges orvosok igyekeztek minél tovább bent tartani a betegeket, a szülő nőket, hogy minél később keljen visszamenniük az embertelen körülmények közé. A nagyatádiak különösen örültek, mert egy atádi származású fiatal orvos is dolgozott a kórházban, aki megpróbált mindenben segíteni a hozzá kerülő betegeknek. Különösen sok asszony került kórházba nőgyógyászati megbetegedésekkel: *„B. kertészné is, A.-né (az én kolléganóm) és még többen vérzünk az asszonyok közül, 2-nek leszakadt a munka közben a méhe, az atádi K.M. méhgyulladást kapott. Szépen nézünk ki asszonyok! Általában elég sok a beteg. A fogaink is mennek tönkre. Hát így.”* (1953. május 26.)

47 Szélütés, stroke

48 1952. június 29.

Mélyen megrendítő volt az elepi halál. A hozzátartozókat sújtó gyászt nem kísérhette a szabad életben megszokott temetési szertartás, az egyházi búcsúztatás, a rokonok, ismerősök, szomszédok együttérzést, lelki támaszt nyújtó jelenléte. Egy fiatalasszony haláláról olvashatunk Veress Dezsőné 1953. március 8-i levelében:

„Már napok óta nagy betegünk volt a tanyában. Egy szentgotthárdi asszonyka. Tegnap egész nap agonizált, az éjjel meghalt. Tegnap imádkoztunk mellette, ma gyertyát gyújtottunk, az egyik asszony meghintette szentelt vízzel, az emberek deszkából már koporsót ácsoltak, beleraktuk, másik asszonynak volt selyempapírja, rózsaszín, - azt szemfedőnek használtuk, aztán jött a szekér, kezébe adtuk szegénynek Jutka, Peti és Anyuka képe fölül az elepi barkát, aztán „kikísértük” az iskola faházába. Az ura és 10 éves kislfia álltak, mi pár vályogtéglára raktuk, imádkoztunk, aztán hazajöttünk. A szekér megfordult, hozta az ebédet, szegény asszonykát holnap elföldeljük. Ez már a negyedik a tanyánkon!”

Rabok és „szabadok” – sokféle árnyalat

Érdeemes egy pillantást vetni arra, hogyan emlékeznek a kitelepítettek a gazdaságban dolgozó szabad munkásokkal, a környéken lakókkal, illetve az őket őrző rendőrökkel való viszonyukra, kapcsolatukra.

A kitelepítés idején 14 éves kislány számára az egyik legmegdöbbentőbb tapasztalat volt az, hogy az ottani szabad munkások őket „bűnözőknek” tekintették, és tartottak tőlük, kerülték őket:

„[...] ők mondták [a szabadok], hogy úgy vagyunk beállítva, hogy bűnözők vagyunk. De, hogy milyen bűnözők, azt nem tudom, de bűnözők, és mivelünk ne álljanak szóba, mert mi olyan emberek vagyunk, hogy... Így voltunk beállítva. [...] Habár mi beszélgettünk, és mondtuk, hogy nem, mi deportáltak vagyunk, minket így hurcoltak el, meg a szüleink végett, vagy a származás végett. Vagy a munkahely végett. Vagy... valami ilyesmi...”⁴⁹

Ahogy teltek a hónapok, a földeken vagy az állatok mellett együtt dolgozó emberek közötti beszélgetések révén feloldódott a mesterségesen szított ellenszenv, amit az együttérzés, segítőkészség, sőt, akár barátság is felválthatott. Szintén Dukai Róbertné mesélte, hogy azzal a szabad munkással, akivel hónapokig együtt dolgoztak az istállóban a tehének mellett, a kitelepítés után még évekig leveleztek a szülei. Többen visszaemlékeztek arra is, hogy a környéken élők révén sikerült olykor-olykor élelmiszerhez jutni, vagy „fekete” – azaz a K-örsöt megkerülő, nem cenzúrázott levelet vagy csomagot – ki- vagy becsempészni a táborból, táborba. Ugyanakkor ennek ellenkezőjére is van példa. Veressné egyik leveléből kiderül, hogy egy hónapi levelelvonást kapott büntetésül azért, mert egy „fekete levelét” elfogták: *A postamesterő éber komcsi, és beküldte a parancsnokhoz. Kihallgatás, kiabálás, védekezés, büntetés.* (1952. november 24.)

Többféle árnyalat rajzolódik ki a levelekből és a visszaemlékezésekből a tábort őrző rendőrökkel kapcsolatban is. „Jó” és „szörös szívű” rendőrökre is emlékeztek. Kitapasztalták, hogy kik az elnézőbbek, vagy esetleg megvesztegethetőek, akik „nem néztek arra”, ha ételszerzés miatt néhányan kiszöktek a táborból, vagy fát vágtak a tábor területén kívül eső facsoportból. Arra is emlékeztek ugyanakkor, hogy egy 18 éves fiút a rendőrök – bosszúból – úgy megverték, hogy majdnem belehalt. Veress Dezsőné 1953. május 26-i levelében számol be arról, hogy *„húsvéttól pünkösdig nem osztott levelet az új és nem nagy szívű őrmester parancsnokunk. Azt hittem megőrülök már”* – írta. Az otthonról érkező levelek hiánya, a büntetésből megvont levelezés rendkívüli módon megviselte a kitelepítetteket, hiszen ez volt az egyetlen, nagyon vékony szál az otthoniakkal, a szabad világgal való kapcsolat fenntartására.

Selmeczy Miklós visszaemlékezésének egy döbbenetes részlete a végletes, kegyetlen rendőri brutalitást példázza – ilyen is volt:

„Mikor a mászás és az első lépések korában voltam, egyszer Édesanyám két másik nővel hozott a gyerekeknek paradicsomot, és én is kaptam belőle. Gondolom, akkor ehettem először paradicsomot. Amire én emlékszem, hogy a rendőrök megjelennek a barakkban, kirángatják az Édesanyámat és a két nőt, és az őrházukba viszik őket. Többen voltunk ott kislányok, és persze mindnyájan üvöltésben és sírásban törtünk ki, és a rendőrház ablaka elé rohantunk. A rendőrök kijöttek elzavarni, de mi csak ültünk a földön és hangosan

sírtunk. Ma is emlékszem a ház sárga falára, és arra, hogy az ablak elérhetetlenül magasán volt nekünk. Nekem hosszú időnek tűnt, míg a Mamámat és a nőket kiengedték. Később, nagyobb koromban tudtam meg, hogy Édesanyám szerint mi, síró és ordító gyerekek mentettük meg őket a bántalmazástól és erőszaktól. Mint elmondta, így a büntetésük csak az lett, hogy hosszú ideig fél lábbal kellett állni a fallal szemben, míg az orruk a falhoz ért és a rendőrök fenyegették őket. A paradicsomot a földről „lopták” nekünk munka közben, de valaki elárulta őket.”

Hogyan tovább? – a kitelepítés után

Sztálin 1953. március 5-én bekövetkezett halála után a Szovjetunióban politikai és személyi változások következtek be, és a magyarországi változások is ezt az új irányvonalat követték, természetesen a szovjet pártvezetés utasítására és irányításával. A közvélemény Nagy Imre 1953. július 4-én elhangzott, a kormány programját ismertető miniszterelnöki beszédéből értesülhetett az új szakasz irányelveiről, és ezzel összefüggésben az internálás és az internálótáborok felszámolásáról. Az amnesztiarendelet intézkedett a hortobágyi zárt táborok feloszlásáról és az ott elhelyezett személyek kényszerlakhelyhez kötöttségének megszüntetéséről. A táborok lakóinak ügyét rendező bizottság 1953. augusztus 3-án kezdte meg munkáját, 1953. október 22-ig 7281 személy „kényszerlakhelyhez kötöttségét” szüntették meg. A családok lehetőséget kaptak arra, hogy szerződést kössenek a hortobágyi állami gazdasággal, de mindössze 107 család, 207 fő maradt ott.

Veress Dezsőné 1953. július 12-i levelében, a rendelet kihirdetése után azonnal írt az édesanyjának:

„Ma egy órával ezelőtt volt egy gyűlés, kihirdették Nagy Imre és Rákosi beszédét. Közben persze mi már sok mindentről tudtunk. Persze azt reméltük, hogy hamarabb jön és gyorsabban bonyolódik a sorsunk, de úgy látszik, hogy a betakarítást itt kell megélnünk, ami elég természetes is, ha innen nézzük a dolgokat, mert rengeteg termés maradna itt, – munkás hiányában – pusztulásban. – Nagyon boldogok vagyunk, hogy újra szabad emberek lehetünk. Az emberekkel alig lehet bírni, el se tudjátok képzelni a boldogságot, pedig nem érte őket váratlanul, hiszen állandóan ezt várták, erről beszéltek. Persze rendelet még nem jött s így nem tud biztosat senki, hogy ott „kinn” milyen sors vár ránk, de mégis szeretnénk elkerülni innen, bár itt nagyon „fog” a Gazdaság bennünket, mindent ígér és hiszem is, hogy sokan gondolkoznak is rajta, hogy ne maradjanak-e.”

Pár nappal később barátnőjének (akit családjával együtt 1952 októberében Buzsákra telepítettek ki Nagyatádról) írt leveléből jól érzékelhető az az érzelmi hullámlás, amit az új hírek, a szabadulás ígérete, ugyanakkor a jövővel kapcsolatos bizonytalanság, félelmek keltettek az emberekben:

Képzeld el a 900 egynehány embert, amint dobálják a hírek hol az érzélem hegyek tetejére, hol az érzélem völgyek legmélyére. Már előbb is a jó hírek és

49 Dukai Róbertnével készített interjú részlete.

rossz hírek citeráztak az idegeinkkel, de most Nagy Imre beszéde óta, túlfeszült a hangulat. Néha azt hiszem, hogy álmodom, néha azt hiszem, hogy rossz vicc, néha remélek és tervezek, néha pesszimista módon feketén látom a leendő rendeletet és a jövőt. Azóta lelohadtak ugyan a vérmes reményeink, de „vérmes” nélkül is gyönyörű, hogy szabadok leszünk. El se tudjátok talán képzelni, hogy milyen érzés ez! Szinte azt se tudom, hogy mit kezdek a szabadsággal. Csak már jönne ki a rendelet, hogy tudnánk, hogy milyen formában és arányban fog megtörténni. Benneteket is érint ugye? (1953. július 15.)

Ugyanakkor az amnesztia rendkívül sok megszorítást és a kitelepítettek nézve hátrányos intézkedést tartalmazott. Érdemes idézni az 1953. augusztus 1-jén keltezett felszabadítási „Ütemterv”-ből annak a közleménynek a szövegét, amelyet a telepések előtt a következő napokban felolvastak: „A Minisztertanács határozata értelmében a kényszerlakhelyhez kötést megszüntető bizottság megkezdte munkáját. A megszüntetés folyamatosan október 31-ig történik. Először a beteg, munkaképtelen, elaggott és az állami gazdagsággal szerződést kötött személyek, terhes és többgyermekes anyák és a jó munkát végzett személyek helyezkedése lesz megszüntetve. A bizottság kiadja a helyhezkötést megszüntető határozatot és a jelenlegi lakhelyükre szóló lakásbejelentő szelvényt.⁵⁰ A bizottság a Minisztertanács határozata alapján közli, hogy jövőbeni lakhelyüket az összes állampolgárokra vonatkozó jogszabályok figyelembevételével választhatják meg. Ez azt jelenti, hogy letelepedési engedélyhez kötött városokban, úgymint Budapesten, Miskolcon, Sztálinvárosban, Komlón, Várpalotán, valamint a déli és nyugati határhoz tartozó helységeken csak akkor lakhatnak, ha ott letelepedési engedélyt kapnak. A letelepedési kérelmeket a hatóságok igen szigorúan bírálják el, tehát azt ne is kériék, mert úgy sem fogják megkapni. Ugyancsak felhívja a bizottság a figyelmüket, hogy a régi lakóhelyeiken maradt és igénybevett ingó, valamint ingatlan vagyontárgyaik visszaadását a hatóságoktól ne követeljék, mert azokat nem kapják vissza. [...]”⁵¹

A hortobágyi zárt táborokból szabadulók tehát nem mehettek vissza egykori lakóhelyükre, otthonaikba, hanem szinte minden nélkül – mindössze a kényszer-munkatábor viszontagságait túlélt, megmaradt holmijuk töredékeivel – kellett valahol, új, idegen helyen újratekdeniük az életüket. Szabadulóllevelet kaptak az otthontalanságba.⁵² Mindezt úgy – bár ők ezt nem tudták, legfeljebb sejtették –, hogy a következő években a hatóságok, a titkos rendőrség ügynökeinek, informátorainak folyamatos jelentéseinek keresztül „a legnagyobb éberséggel” megfigyeltették őket. Az Országos Rendőrkapitányság 1953. október 13-án keltezett utasítása ugyanis minden rendőrsöt kötelezett arra,

hogy a „kulákelemekről”, a „volt tőkésekről” és „kizsákmányolókról”, sőt keresőképes gyermekeikről is kartotékszerű nyilvántartást vezessen. A megfigyelés, az adatgyűjtés egészen a rendszerváltásig folyt.⁵³ Bárhová költöztek tehát a volt kitelepítettek, a róluk vezetett kartoték mindenütt utolérte őket, eljutott a helyi pártvezetéshez, akik továbbították azt a munkahelyi vezetőknek. Ennek következménye volt az, hogy nagyon nehezen kaptak munkát, illetve, ha el is tudtak helyezkedni, egy-két hónap múltán – addigra érte utol őket a róluk vezetett dosszié – elbocsátották őket. Értelmiségi munkát, még ha diplomájuk, szakképzettségük szerint alkalmasak voltak is rá, nem kaphattak, szinte kizárólag fizikai, s azon belül is alkalmi munkára vették fel őket. A gyerekek neve mellé az iskolai iratokban pedig bekerült az „X”, ami azt jelentette, hogy „osztályidegen”. Továbbtanulásukat tehát – függetlenül az iskolai teljesítményüktől, eredményeiktől – nem támogatták, és a legtöbb esetben teljesen el is lehetetlenítették.⁵⁴

A nagyatádiak, ha tehették, igyekeztek legalább egykori lakóhelyük közelében letelepedni (pl. Bolhárra, Somogyaszobra, Böhönyére költöztek többen), és albrétben, esetleg rokonoknál húzták meg magukat, s próbáltak munkát találni. Egyik interjúalanyom mesélte, hogy apai nagynénje fogadta be a családjukat Zala megyében. Édesapja néhány hónapig „bírt” ezt a helyzetet (közben Zalaegerszegre járt el dolgozni), aztán úgy döntött, hogy megpróbálnak hazajönni. Február táján bekopogtattak saját egykori házukba, amelyben akkor egy rendőr lakott a családjával. A lakó nem engedte be őket, és a helyzet annyira elfajult, hogy a nagyatádi tanácselnök személyesen utasította ki őket a községből, durván, megalázó módon. Végül baráti családoknál laktak hónapokig, és csak nagy nehezen sikerült visszajutni a saját – lepusztított, kirabolt – lakásukba.

A Veress házaspár Zsámbékra költözött, mert gyermekeik a nagymamával együtt akkor már ott laktak,⁵⁵ és Nagyatádra amúgy sem mehettek volna vissza. Veress Dezső egy 1953. őszi, tehát közvetlenül a kitelepítés után, a belügyminiszterhez⁵⁶ írt levelében sérelmezi ezt az eljárást:

„Vajjon összeegyeztethető-e ezen intézkedés a kormány programjával, a kormányelnök július havi kijelentéseivel? A kitiltás újabb sérelmet jelent, a szocialista törvényesség megsértését, mert személyes szabadságomban korlátoz, ennek alapját szolgáltató cselekedet, tevékenység, tehát minden ok nélkül s ezzel nem csak másodrendű polgárrá degradál, de anyagi létem lehetőségét is veszélyezteti.”

50 A „telepések” tehát most, kényszerlakhelyük megszüntetése előtt közvetlenül „jelentkeztek be” lakhelyükre, azért, hogy aztán onnan „hivatalosan” ki tudjanak jelentkezni.

51 Hantó, 2006: 409.

52 Saád, 2005: 325.

53 Hantó, 2006: 43-44.

54 A későbbiekben, a hatvanas-hetvenes években e téren már történtek változások. Többen vissza tudtak térni eredeti szakmájukhoz (pl. ügyvéd, tanári munkakörökhöz), és a kitelepítettek gyerekei (akár kerülő utakon, például úgy, hogy előbb szakmát szereztek, és mint munkások) – bejutottak felsőfokú intézményekbe.

55 Az 1952. októberi kitelepítésük után, decemberben anyai nagybátyjuk költöztette el őket Zsámbékra. Így közelebb kerültek a Budapesti lakó rokonokhoz, akik jobban tudták segíteni és felügyelni a magukra maradt gyerekeket és idős nagymamájukat.

56 Gerő Ernő

A jogilag pontosan – dr. Veress Dezső ügyvéd volt – megfogalmazott mondatok valószínűleg soha nem értek célba, talán végül el sem küldte a levelet, belátva azt, hogy hiábavaló bármiféle törvényességet, sőt, akár csak az emberséges eljárást elvárni egy olyan hatalomtól, amely semmiféle törvénytelenségtől nem riad vissza. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy Veress Dezső személyi igazolványába két évvel később, 1955. (!) augusztus 5-én került bele a rendőri bejegyzés, amellyel a nagyatádi járás egész területéről kitiltották (a BM. ORK.0559/A-1953. számú határozatra hivatkozva). A kitiltást 1957. február 26-án oldották fel. Veress Dezső akkor visszaköltözött Nagyatádra, és hosszú hónapok kitartó utánjárásával el tudta érni, hogy le is telepedhessen itt feleségével együtt, és az ügyvédi foglalkozásához is visszatérhessen. (A kitelepítés időszaka alatt – 1953-ban – az Ügyvédi Kamara ugyanis kizárta őt a testületből „a gyakorlatban történő akadályoztatása miatt”. A kizárást 1957-ben visszavonták, s újra fölvetették a kamarába. Ez volt a feltétele annak, hogy ügyvédként, a nagyatádi ügyvédi munkaközösség tagjaként dolgozhasson.)

Dukai Róbertné 15 éves múlt, amikor visszakerülhettek Nagyatádra. A nyolcadik osztályt még be sem fejezhette, amikor kitelepítették családjukat, s miután visszatértek, tudta, hogy semmi esélye sincs arra (nővéreinek sem), hogy továbbtanulhassanak. Így ő a fonalgyárban, nővére a konzervgyárban helyezkedett el betanított munkásként.

„Na, most a gyárban – emlékezett vissza – én mindjárt gépre kerültem dolgozni, és nagyon örültem annak, és nagyon igyekeztem szorgalmas lenni, mert mi ketten tartottuk el [magukat és a szüleiket] – A testvérem, a Zsuzsi, az a konzervgyárba ment dolgozni, őt oda vették fel. [...] ’54. július 25-én kerültem be a cérnagyárba, és [...] annyira igyekeztem dolgozni, hogy el ne küldjenek, mert akkor is úgy volt, hogy szerződésre vettek fel bennünket, úgy egy hónapra. De hát, ugye, be kellett tanulni, és ki milyen szorgalmas volt, ki hogyan teljesített, ugye, normára kellett dolgozni, a jókat nem küldték el, a rosszakat elküldték. És hát mindig annyira igyekeztem dolgozni. És hát én ott maradtam, ott ragadtam. Nem ez volt a célom, szerettem volna más lenni, vagy tanulni, de... És itt is úgy voltam, hogy mindig a szebbik oldalát néztem ennek a dolognak, mert tudtam, hogy nem mehetek sehova, nem vesznek fel sehova iskolába, és megpróbáltam úgy dolgozni járnai, hogy megtaláljam benne a szépet. Mert ha csak mindig a rosszat néztem volna, akkor borzasztó lett volna ezt végigcsinálni.”

A volt kitelepítettek hivatalosan 1956-ban, a déli határsáv megszüntetése után térhettek vissza lakóhelyükre. A 29/1956. sz. rendelet szerint a megszünt déli határvetéből a nem büntett miatt kitelepített személyek korlátozás nélkül visszatérhettek lakóhelyükre, sőt, családonként 5.000 Ft-ig terjedő mértékű segélyben is részesülhettek. Lakásuk, házuk rendbe tételéhez további, legfeljebb 10.000 Ft kölcsönt is igényelhettek. Rendezték az érintett személyek vagyoni jogi követeléseinek kérdéseit is. (29/1956. MT. sz. rendelet

a volt déli határsáv létesítésével érintett egyes személyek vagyoni jogi igényeinek érvényesítéséről, MK. 1956/79. sz. (1956. szeptember 8.). Ismertette: Szabad Nép, 1956. szeptember 9.)⁵⁷ Megbélyegzettségük azonban egészen a rendszerváltásig megmaradt.

„Ez zavar csak, a miértje.”

Súlyos kérdés, amely a levelekben, az interjúk során, a visszaemlékezésekben egyaránt újra és újra előkerül: miért történt mindez? A történészek megállapításai helyett álljon itt most néhány részlet arra vonatkozóan, hogy azok, akik megélték a sorseseeményként rájuk zúduló kitelepítést, hogyan próbálták azt feldolgozni, és valamiféle, önmaguk számára is ésszerű magyarázatot, vagy inkább értelem találni a velük és a családjukkal történetekre. Mindezt annak érdekében, hogy szétzilált önképüket, életükről alkotott képüket helyreállíthassák, hiszen azon, ami történt nem, csupán annak az értelmezésén változtathattak.

Veress Dezső egy keltezetlen, ám a szövegösszefüggésből kikövetkeztethetően valószínűleg 1953 őszén, már a Hortobágyról való szabadulás után levelet írt a belügyminiszternek,⁵⁸ amelyben a vele és családjával történtek okaira kérdez rá, és az eljárás törvénytelen, igazságtalan voltát sérelmezi. A levél befejezetlen, és valószínűleg el sem küldte végül a címzettnek, hiszen csupán újabb retorzióra számíthatott volna egy, a törvényességet kiitató „jogrendben”:

„Kitelepítésemkor nem közölték velem, hogy mi okból történt ezen kényszerintézkedés, és annak okáról – bár igyekeztem utána érdeklődni – a mai napig sem tudtam semmi biztosat megtudni. Meggyőződésem szerint a velem történtek egyik esete volt azoknak a törvénytelen ségnek, illetve visszaéléseknek, vagy hatalmi túltengéseknek, amelyekről Nagy Imre elvtárs, a minisztertanács elnöke annak idején megemlékezett.”

1964-ben, az életútján végigtekintő, azt összegző írását azonban ezzel a megbocsátó gesztussal zárja:

„Ha voltak is megpróbáltatások, azok a szerencsésnek mondható eredmények mellett elmellőzhetőnek jelentkeztek s mert történhetek volna a dolgok sokkal kellemetlenebbül is, azokat feleleveníteni nem is akarom. A nagy változások idejét éljük, ilyenkor az áldozatok elkerülhetetlenek.”

Selmeczy Miklós már idézett visszaemlékezésében így összegzi a vele és családjával történeteket:

„Azt már az 1988-as „Törvénysértés nélkül” című (Gulyás Gyula, Gulyás János) filmből tudtam meg, hogy 1950-ben azért kezdték a deportálást a Dél-Dunántúlon, mert Rákosi meg akarta mutatni, hogy talált valódi bűntársakat az akkor ellenségnek kihirdetett, „rossz kommunista” Jugoszláviával. Akkor tudtam meg, hogy a rendszer szerint mi voltunk a „Tito láncos kutyái.” Ezt a megnevezést gyakran hallottam az iskolában gyerekkoromban az 50-es évek kapcsán, de 38 éves koromig nem tudtam, hogy mit is jelent, és nem is sejtettem,

57 Bencsik, 2011.

58 Akkor Gerő Ernő volt a belügyminiszter, 1953. július 4. - 1954. június 6-áig.

hogy a Rákosi-rendszer szerint én magam is, babakorongban a „Tito láncos kuttyája” voltam. [...] Egy kívülállónak furcsának tűnhet, hogy Lenin-tanyára szívesen járok vissza, és az ott töltött időt most a távlatból életem egy szép korszakának tartom. A mi családunkban ez nem tűnik különlegességnek, mert a szüleim mindent felülmúló és magába foglaló szeretete, és a család közelsége nekem ott is tökéletes biztonságot és békét adott. [...] Most, visszanézve, persze sok mindenért nehéz ma a szívem, és vagyok szomorú, de inkább sajnálatot érzek, és semmiképpen nem haragot. Ennek oka már felnőttkoromból származik, amikor megtudtam a tényeket, megértettem az összefüggéseket, és megtudtam mások sorsát is. Fel kellett nőnem ahhoz, hogy értékelni tudjam az ott töltött időt és megpróbáltatásokat. Ma hálát adok mindezért, mert amit ott kaptam, az elkísért az életben, segítette hitem erősödésében, és egy fontos része annak, ami vagyok.”

S végül Dukai Róbertné szavait idézem:

„...mindig volt erőm talpra állni. És azért én mindig úgy nézek, úgy gondolok vissza a Hortobágyra, [...] én úgy gondolok arra a 17 hónapra, amit ott eltöltöttem, hogy egy életre megtanított a kitartásra, az elviselésre, és arra, hogy a szebbik oldalát nézzem. És annyira büszke vagyok magamra, mert én annyi sok mindent megtanultam. Megtanított az élet rá, hogy tényleg nagyon kevés dolog van, amit nem tudok megcsinálni egyedül, és most veszem a hasznát ezeknek a dolgoknak, meg hogy egyedül meg tudok állni a lábamon.”

Utószó

Írásomban nem törekedhettem arra, hogy a nagyatádi kitelepítés történetét teljes egészében bemutassam. Az események szemtanúinak perspektívájából felvázolt történet azonban közelebb viheti az olvasót ahhoz, hogy a történelmi események mögött meglássa, megértse az emberi sorsokat is. A személyes dokumentumokból kibontakozó kép láthatóvá teszi a meghurcoltak mindennapjait, érzelmeit, a borzalmas körülmények között is működni képes együttérzést, a szolidaritást. Fölsejlik belőlük a fájdalmasan hiányzó, elveszített otthon képe, s mellette a börtönné vált hortobágyi tájnak a vázlata is. A levelek, visszaemlékezések történetei megmutatják azt, hogy a kitelepítettek hogyan tudták túlélni az embertelen körülményeket, a fizikai és lelki megpróbáltatásokat. S végül néhány példát láttunk arra, hogy az eseményeket átélők hogyan építették be önképükbe a velük történeteket, éppen saját belső integritásuk, önmaguk megőrzése érdekében. A történet egyéb részleteinek kibontása további tanulmányok feladata lesz.

Hálás köszönettel tartozom a dokumentumok átadónak és minden beszélgetőtársamnak a sok-sok órák beszélgetéséért, a nehéz, szomorú emlékek fölidézéséért, s a bizalomért, hogy mindezt megosztották velem, és rám bízták, hogy tovább adjam őket.

Irodalom

- BANK B., GYARMATI GY. ÉS PALASIK M. 2012: „Állami titok”. Internáló- és kényszermunkatáborok Magyarországon 1945-1953. – Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- BENCsik P. 2011: A szabad mozgás korlátozása az ötvenes években és az 1956-os forradalom előtti utazási reformok. – In: Betekintő, 2011/1. Budapest.
- FÜZES M. (szerk.) 2002: Dokumentumok a hortobágyi zárt munkatáborokról 1950-1960. – Kitzsítottak II. kötet. Budapest, Alterra Svájci-Magyar Kiadó Kft.
- HANTÓ Zs., TAKÁCS J., FÜZES M. ÉS SAÁD J. 2001: „Magukkal fogjuk megszírozni a földet”. – Kitzsítottak I. kötet. Budapest, Alterra Svájci-Magyar Kiadó Kft.
- HANTÓ Zs. 2006: Családok munkatáborokban (1.). – Kitzsítottak III. Magyar Ház Könyvek. Budapest, Magyar Ház Kft.
- KISS L. 2005: Zárt táborok a Hortobágyon és a Nagykovácsán 1950-1953. – In: Saád J. (szerk.): Telepessors. Budapest, Gondolat Kiadó, pp: 13-50.
- KUNT G. 2015: „Nem vagyok politikus, csak egy buta csitri” – a kitelepítés kamaszszemmel. – In: Horváth S. és Kovács J. (szerk.): Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában. Budapest, pp: 205-226.
- NOVÁK I. 2014: Ítélet nélkül, ártatlanul. Fejezetek a csurgói járásból 1950-53 között, a hortobágyi zárt kényszermunkatáborba elhurcoltak életéről. – A Gyékényesi Krónika c. községi közéleti lap kiadványa. Gyékényes.
- ORGOVÁNYI I. 2001: A déli határsáv 1948 és 1956 között. – In: Bács-Kiskun megye múltjából. Évkönyv 17. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzati Levéltár.
- SAÁD J. 2010: Hortobágy. A magyar Gulág. – In: Rubicon XXI. évf. 207. sz./6: 4-20.
- SAÁD J. (szerk.) 2005: Telepessors. – Budapest, Gondolat Kiadó.
- SZÉCHENYI K. 2015: Megbélyegzettek. – Budapest, Helikon Kiadó.
- VICZIÁN Zs. 2010: „Régen lev. lapokon láttam ilyent”. Levelek a kitelepítésből. – In: Budapesti Negyed 68. (nyár): 162-180.

Internetes hivatkozások:

http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2011_1_bencsik.pdf. letöltés: 2020. 05. 21.

Érdem és protokoll. Államfői kitüntetések a Rippl-Rónai Múzeumban

VARGA ÉVA

Rippl-Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeum, H-7400 Kaposvár, Fő u. 10., e-mail: varga@smmi.hu

VARGA, É.: *Merit and Protocol. Head of States' Medals in the Rippl-Rónai Museum.*

Abstract: The study presents the career of Pál Losonczi, a former head of state of Hungary (1967-1987) through his honors, which are held in the Rippl-Rónai Museum. Through the example of an award, the author also shows how the honors are processed.

Keywords: international relations, Losonczi Pál, Kádár era, phaleristics, Hungary

Bevezetés

„Nagyon nem szerette a protokollt, és az Isten azzal verte meg, hogy a protokoll lett a munkaköre” – mondta Losonczi Pálról Kapossi Kiss István, az Elnöki Tanács elnökének volt sajtótitkára és beszédírója. Azaz, véleménye szerint (és ezt sokan osztották), egyszerű, gyakorlati ember volt Losonczi Pál, utálta a diplomáciai formalitásokat, ennek ellenére húsz éven át – mondhatni – szinte mással sem foglalkozott. A sors iróniája, hogy hagyatékával, mint Magyarország utazó államfője, pályája során kapott kitüntetéseivel hagyott maradandó nyomot maga után.

Ha lehetőségem nyílt volna rá, sok mindenről kérdeztem volna a néhai elnököt. Leginkább persze arról, hogy minek köszönhette mesébe illő karrierjét, azaz hogyan lett egy Isten háta mögötti somogyi kisközségben élő földműves nagyobbik fiából – kvázi – „király”? Aztán a többi kérdést is feltettem volna, azokat is, amit a Népszabadság újságírója szándékozott: miként élte meg a rendszerváltást, hogyan érintette a magyar mezőgazdaság megváltozott helyzete, a tsz-ek széthullása. Arról is faggattam volna, érezte-e, hogy a korabeli pártvezetés tulajdonképpen kirakatembernek használta.¹ Vajon szóba állt volna-e egy történész-muzeológussal, aki arra törekszik, hogy „sine ira et studio” felkutassa a történetét, azaz velem?

Nemhogy ilyen kérdéseket, de másilyeneket sem tehetett fel neki senki. Losonczi Pál 1989-ben teljesen visszavonult. Barcsra költözött. A rendszerváltáskor kijelentette, hogy soha nem fog a sajtónak nyilatkozni, és ehhez 86 éves korában bekövetkező haláláig szigorúan tartotta is magát. Kerülte a nyilvánosságot. Vajon miért? Kényelemből? Sértett önértetből? Büszkeségből? Találgatunk... A rendszerváltás fényében joggal tartott az értetlenségtől. Sőt...! Elzárkózásával ugyanakkor – úgy vélem – kifejezésre juttatta azt is,

hisz abban, amit egykor emelt fővel képviselt. Betöltött pozíciójához, tegyük hozzá, méltatlan (egyúttal felesleges és hiábavaló) is lett volna a magyarázkodás. Mindenesetre az aktuálpolitika mentén született (sokszor szenzációhajhász) viszonyulás szélsőséges megítélést eredményezett (ld. például a halálhírének apropóján keletkezett sajtót), megnehezítve ezzel szakmánk dolgát.

2006-ban, egy évvel az elnök halála után – úgy tűnik – személye mélyebben felkeltette a történészek érdeklődését.² 2012-ben nevét a napi sajtó újra felkapta – szinte már-már megdicsőült színezettel – az év elején zajló államfői mizéria kapcsán. Ezúttal a Somogy megyei múzeumba került kitüntetései apropóján szólunk róla, árnyalva a bontakozó képet: ki volt Losonczi Pál.

A gyűjtemény és sorsa

A bevezető gondolatokból, úgy vélem, egyértelművé vált az olvasó előtt, hogy a címben szereplő államfői kitüntetések a Losonczi Pál nevével fémjelzett gyűjteményt rejtik. Már önmagában az anyag múzeumba kerülésének sajátos története van. Ez a história ugyan csak Losonczi Pál, illetve a Kádár-kor aktuálpolitikai megítélésével függ össze.³

1987-ben (68 éves korában) Losonczi Pál nyugdíjazását kérte. Ekkor már éppen húsz éve volt államfő. A Kádár-korszak legmagasabb rangú közjogi méltósága volt, közélettől való visszavonulását rangjához méltón tervezte meg. Csakhamar – még ebben az évben – Budapestről nagy rendőri biztosítással, titokban a Magyar Nemzeti Bank kaposvári fiókjának trezorjába kerültek kincsei, közszereplőként kapott ajándéktárgyai, kitüntetései, amelyeket rövidesen (1988-ban) a Somogy megyei múzeum kiállításán tártak a nagyközönség elé. Jóllehet akkor a tárgyak szakszerű meg-

1 Pogonyi Lajos: Elhunyt Losonczi Pál.= Népszabadság. 2005. március 30.

2 A Losonczi-gyűjtemény feldolgozásához az alábbi tanulmányokban számos hasznos információt találtunk. Komiszár Dénes: Mezőgazdaság és protokoll. Losonczi Pál kitüntetései a sajtó tükrében.= Somogyi Múzeumok Közleményei. Szerk.: Winkler Ferenc. Kaposvár, 2007. 91-108. p.

Bolvári-Takács Gábor: Eszme és föld. Vázlatpontok Losonczi Pál agrárpolitikai portréjához.= Zempléni Múzsza. 2006. 2. sz. 11-24. p.
Bolvári-Takács Gábor: Csendben a csúcson. Vázlatpontok Losonczi Pál államfői portréjához. Zempléni Múzsza. VIII. évfolyam 3. (31.) szám - 2008. ősz, 13-27. p. (Megj.: Az államfői kitüntetésekéről a szerzőnek fals információi vannak.)

3 A szocializmus időszaka is történelmünk része. A történészként valljuk, hogy a feldolgozó tevékenység csak akkor lehet eredményes, sikeres, ha a korhoz elfogulatlanul, sine ira et studio viszonyulnak a szakemberek.

Losonczi Pál portréja, 1956. A „sikeres tsz-elnök” az 1953-ban kapott Munka Érdemrendet, az 1954-ben kapott Szocialista Munka Hőse kitüntetését és a vele járó Magyar Népköztársaság Érdemrendjét viseli. Fotó: MTI (Járai Rudolf).

határozása elmaradt⁴, elmondható, hogy ezt a kiállítást az akkori tudásnak, érdeklődésnek megfelelően hozták létre.⁵

A kiállítás több szempontból is rendkívülinek számított. Köztudomású, hogy az államfői kitüntetések a falerisztika legszebb darabjai. Losonczi Pál kitüntetésanyagát az idő tájt nagyságrendben a legnagyobb volt az 1918 utáni magyar államfői kitüntetések sorában.⁶

4 Sajnos, a tárgyfeliratok csekély falerisztikai hozzáértésről tanúskodtak. (A NET titkárságán nem voltak kitüntetés-szakértők.) Ugyanez a megállapítás vonatkozik a Magyar Közlönyben, a viselési engedélyekben szereplő elnevezésekre is.

5 H. B.: Közkinccs az államfői ajándék. Kiállítás Losonczi Pál kitüntetéseiből. Somogyi Néplap. 1988. október 29. 5. p.

6 Mint ismeretes, Horthy kitüntetései a család elhurcolása idején megfogyatkoztak, 1994-ben pedig a kollekción töredéke került haza. (Erről ld. Makai Ágnes: Hőstettek és protokoll. Horthy Miklós kitüntetései. Rubicon. 2001/1-2. 40-41. p.) Bár Losoncziéhoz fogható kitüntetései Kádárnak is voltak, de azokat a főtitkár halála után elárverezték egyéb más relikviáival egyetemben. Göncz Árpád Nemzeti Múzeum Éremtárába került kitüntetései pedig talán kétszeresét is kiteszik a Losonczi-féle anyagnak. Ám nem szorul különösebb magyarázatra, hogy azok egy politikatörténeti szempontból más, újabb korszakot képviselnek. (Erről ld.: Héri Vera – Kőhegyi Mihály: Az észét Pro Terra Mariana érdemkereszt. = Az Érem. 2001./2. 51-52. p.)

A Losonczi-anyag a Kádár-kor történetének színes gyűjteménye, benne számos kuriózumnak számító afrikai, közel-keleti, latin-amerikai kitüntetéssel.⁷ A kiállítás egyedülálló volt a tekintetben is, hogy Magyarországon eladdig „nem volt rá példa, hogy fontos közszolgálat után az elismerésként kapott kitüntetések, érdemrendek, dísztárgyak a köz kinccsévé váljanak.” – fogalmazott Horányi Barna, a helyi napilap újságírója. „Losonczi Pál gesztusa példa” – nyilatkozta a sajtónak Gyenesi István, aki akkor a Somogy Megyei Tanács elnöki pozícióját töltötte be.

A gondos rendezés 1988-ban több szempontot igyekezett figyelembe venni: 1. A helyén kezelte az ország rangban első emberének azt a gesztusértékű szándékát, hogy közszemlére bocsássa részben személyének, részben közszolgálati hivatalának köszönhető ereiklyéit, amelyekről úgy gondolkodott, hogy azok – személyén keresztül – az országot illetik. A kaposvári kiállítás létrejöttével egyúttal megcsillant a remény, hogy a múzeumi létébe helyezett kiállítási tárgyak – Losonczi Pál adományaként – végleg Somogy megye múzeumába kerülnek majd. 2. Természetesen érvényesült az a rendezői szándék, hogy az Elnöki Tanács elnökének külföldi utazásai alkalmából kapott elismerésekkel a magyar diplomácia sikereit, irányának sokféleségét is bemutassák. 3. További rendezői szempont volt a tárgyak iparművészeti szépségének, esztétikumának, csilli-villi küllemének, meseszerű pompájának, nemes anyagában testet öltő materiális értékének reprezentatív érvényesítése.

Summa summarum: a kiállítás sikeres volt, vonzotta a látogatókat. Megérte, sőt, néhány évvel túl is élte a rendszerváltást.

Ez az időszak a kiállító intézmény, jogelődünk, a Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága életében többszöri igazgatóváltással párosult. Az épp 1991-ben regnáló régész múzeumigazgató súlyos vezetői és muzeológusi, szakmai hibát vétett, amikor a Losonczi-anyag rendszerváltást követő további bemutatása miatti felháborodásának a nyilvánosság előtt hangot adott. Rádiónyilatkozata felkavarta a kedélyeket. Az igazgató csakhamar távozott hivatalából,⁸ a kiállítást le kellett bontani, az anyagot vissza kellett adni a volt államfőnek.

A kitüntetések a kiállítás bontásakor (a visszaszolgáltatás előtt) kerültek először történész-muzeológusok kezébe. Ekkor kerültek leltárba. Bár a műtárgyleírásokba sok, mára mosolyt fakasztó megnevezésbeli pongyolaság került (pl. a szómáliai kitüntetés jelvényében szereplő leopárdot – nemes egyszerűséggel – valami macskaféle vadállatnak tituláltuk), a tárgyak beazonosíthatóak lettek. Anyagi, azaz nemesfém értékének felbecsülését Rónai Attila, kaposvári ötvös mester végezte el. Nem volt könnyű dolga, amint azt több nemesfém, drágakő aukciós oldalakon található, utólagos beazonosítása bizonyítja.

7 Igen, kuriózumok. Hiszen egyes országokkal már nem tartunk fenn olyan szintű kapcsolatot, mint azokban az időkben, illetve ezekben az országokban is változtak a rezsimek, s ezzel összefüggésben a kitüntetések is.

8 Jungbert Béla 3 hónapig volt múzeumigazgató Kaposváron.

Losonczi Pál múzeumunkban őrzött államfői kitüntetései a térképen jelzett országokból származnak. A gyűjtemény feldolgozottságát a kitüntetést szimbolizáló képek (csillag, medál) jelzik. (Az illusztrációt készítette: Gyurákovics Norbert)

A közgyűjteményben dolgozó szakemberek tudták, hogy a politikai kurzusok, társadalmi körülmények, értékrendszerek változásával a kitüntetések erkölcsi értéke minősül át, történelmi emlékként azonban továbbra is tanúskodnak korokról: adományozóik szándékáról, a kitüntetettek társadalmi szerepéről, alkotóik művészi teljesítményéről.

A bölcs gondolatok azonban nem tudták befolyásolni a történeteket, Losonczi Pál a bemutatott anyagot visszakérte. Lábra kapott az a hír, miszerint a volt elnök jövedelme a felére csökkent⁹ és a somogyi önkormányzattól, a múzeum fenntartójától a kitüntetéseiért, ajándéktárgyaiért végkielégítést, illetve életjáradék folyósítását várta volna el. Ezt az önkormányzat azonban nem vállalta. A múzeumnak ezekről az elképzelésekről nem volt tudomása, nem tudott hatást gyakorolni az eseményekre. Mindenesetre a tárgyak tizenhárom évi lappangása vette kezdetét. Megszerzésükre múzeumok és magángyűjtők egyaránt aspiráltak, mígnem 2004-ben a Losonczi névvel fémjelzett gyűjtemény – azaz a kitüntetésanyag az ajándéktárgyak nélkül – visszakérült a Somogy megyei múzeumba.¹⁰

9 Az 1991. évi XII. törvény hatályon kívül helyezte azt az 1988-as minisztertanácsi rendeletet, amely az általános szabályoktól eltérően határozta meg az Elnöki Tanács elnökének, a miniszterelnöknek és az Országgyűlés elnökének nyugdíját.

10 A kitüntetés-gyűjteményt értékének töredékéért megvásárolta Somogy Megye Önkormányzata a megyei múzeum gyűjteménye számára.

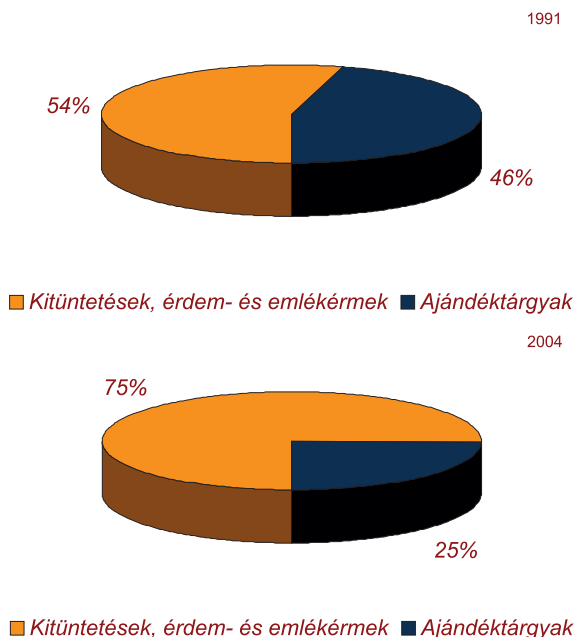
A gyűjteményből készült válogatással azóta több alkalommal találkozhatott a közönség: például 2009-ben, a múzeum alapításának centenáriuma alkalmából készült, a gyűjtemények legszebb tárgyait bemutató kiállításán, avagy 2010-ben A tegnap világa című újkortörténeti kiállításon, amelyet a történész-muzeológusok Kaposváron rendezett országos konferenciája alkalmából rendeztünk. Ez utóbbi kiállítás aztán 2011-ben „járta” a megyét. Bemutattuk Marcaliban és Nagyatádon is. A gyűjtemény több darabja e sorok írásakor, 2020-ban a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum „Protokoll és diplomácia” című időszakos kiállításán szerepel.

Pályavázlat a gyűjtemény tükrében

A hazai kitüntetésekkel, amit Losonczi Pál kapott, nincs nehéz dolgunk. Rendelkezésre áll a szakirodalom. Leírható, bemutatható velük Losonczi Pál karrierjének első, vidéki korszaka, az az időszak, amikor felfigyel rá az országos politika.

A sikeres tsz-elnök

Losonczi 1939-ben (20 éves korában) csatlakozik az illegális kommunista párthoz. A világháború után nem meglepő, hogy utat talál az MKP-hez. Pártkarrierje gyorsan emelkedik és igazolja a választott párttisztés-

A Losonczi-gyűjtemény összetétele.
(Az illusztrációt készítette: Gyurákovics Norbert)

geihez¹¹ fűződő reményeket. Élére áll a szövetkezeti mozgalomnak, és a barcsi Vörös Csillag Termelőszövetkezet elnöke lesz.¹²

A kollektivizálásban és a termelésben élen járó téesz a korabeli értékrend szerint nagy sikereket ér el. Sorra kapja az elismeréseket.¹³ Az elnök tevékenységét pedig 1953-ban a Munka Érdemrend¹⁴, 1954-ben pedig a

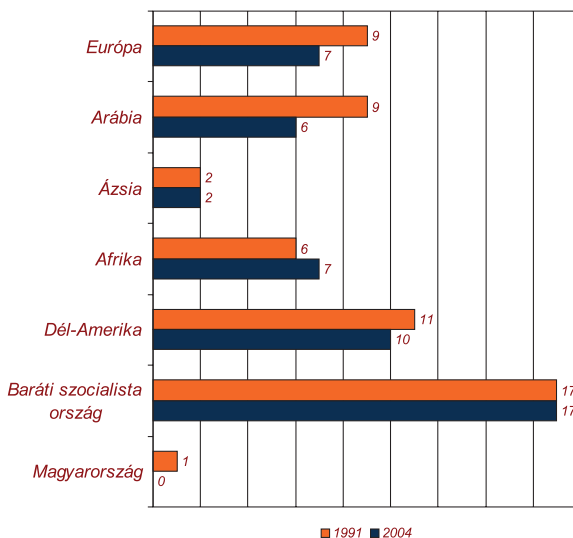
11 1945-től a Magyar Kommunista Párt községi titkára, 1946-ban a párt barcsi vezetőségének tagja. 1948-ban az MDP barcsi járási bizottságában, 1950-től pedig a megyei pártbizottságban találjuk.

12 Újabb felkapott hír (ld. szerte az interneten) az, hogy Losonczi Pál apja, a Vitézi Rend tagja volt és telket is kapott. Losonczi Mihályt 1923-ban avatták vitézzé. Egy magángyűjteményben őrzött 1943-as bolhói képeslap tanúsága szerint a vitézi címet fia, Losonczi Pál használta is. Később, ifjúkorára való emlékezésében ennek – természetesen – nyomát nem találjuk. (ld. pl.: Losonczi Pál: „Örvendj hazám! Nézd mennyi jeles sereg!...”= Vallomások Somogyról. Szerk.: Paizs Gábor. Kiad.: MSZMP Somogy megyei Bizottsága, Kaposvár, 1970.) A tények feltárása még várat magára.

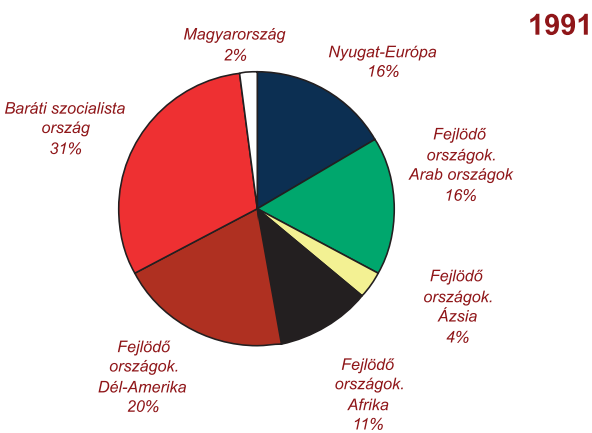
A háború után, a földosztáskor Losonczi birtokot szerez a Barcs határában fekvő Szilonicpusztán, ahova szülőfalujából, Bolhóból költözött több falubeli parasztcsaláddal együtt, mivel itt nagyobb földhöz juthattak a szegényparasztok és a nincstelének. Losonczi visszaemlékezése szerint a pusztai élet egymásrautaltságából jutottak el 1948 októberében a földbérlet szövetkezeti formáig, majd néhány hónap múlva 10 család 77 hektár területen Losonczi vezetésével megalakított egy III. típusú termelőszövetkezeti csoportot. „Ezek voltak az 1950 tavaszán létrehozott Vörös Csillaghoz vezetett lépcső első fokai.”– olvashatjuk Benke József: Egy magyar szocialista mezőgazdasági nagyüzem története. A barcsi Vörös Csillag 40 éve című monográfiájának Losonczi Pál írta előszavában. (Barcs, 1987. 5. p.)

13 A barcsi téesz 1952-ben „az ország II. legjobb termelőszövetkezete”, „az ország legjobb burgonyatermelő szövetkezete”, „az ország legjobb silózó szövetkezete” kitüntető címetek kapja. 1953-ban „az ország élenjáró szövetkezeti gazdasága” címet és pénzjutalmat. Az átadáson jelen lévő Dobi István elismerő szavai jelzik: országos figyelem fordul a mintagazdaság felé. (Benke József: Egy magyar szocialista mezőgazdasági nagyüzem története. A barcsi Vörös Csillag 40 éve. Barcs, 1987. 145. p., valamint 150-151. p.)

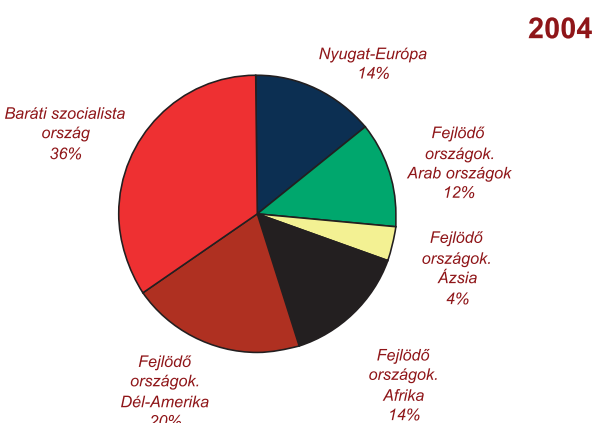
14 A kitüntetést 1953. április 4-én, „a felszabadulás 8. évfordulója alkalmából” adta át Dobi István. (Magyar Közlöny. 1953. április 4.; ill. Kitüntetések április 4. alkalmából.=Szabad Nép. 1953. április 4.)

A kitüntetések származási hely szerinti megoszlása.
(Az illusztrációt készítette: Gyurákovics Norbert)

1991

2004

A kitüntetések származási hely szerinti százalékos megoszlása.
(Az illusztrációt készítette: Gyurákovics Norbert)

Válogatás Losonczi Pál államfői kitüntetéseiből. Részlet a Somogyország öröksége – 100 éves a múzeum című jubileumi emlékkiállításból, 2009.

legmagasabb kitüntetésnek számító Szocialista Munka Hőse kitüntetéssel, kitüntető címmel és a vele járó Magyar Népköztársaság Érdemrendjével ismerik el.¹⁵

15 A Szocialista Munka Hőse kitüntetést és kitüntető címet 1953-ban alapította az országgyűlés a szocializmus építésében, az állam vezetésében végzett több évtizedes kiemelkedő munka elismerésére. A cím adományozásával 1964-ig együtt járt a Magyar Népköztársaság Érdemrendje elnevezésű kitüntetés adományozása is. (Ez utóbbit Losonczi Pál 1979-ben is megkapta.) Az 1953-ban alapított legmagasabb adományozható kitüntetés első tulajdonosa lett. A kitüntetéssel nyugdíjkiegészítés járt, ill. nyugdíjminimum, ha nem volt meg a kellő szolgálati idő. (Erről ld. Magyar Népköztársaság kitüntetései. Szerk.: dr. Besnyő Károly. Bp., 1979. Közgazdasági és Jogi Kk. 16. p., ill. Komizsár Dénes: Mezőgazdaság és protokoll. Losonczi Pál kitüntetései a sajtó tükrében. = Somogyi Múzeumok Közleményei. Szerk.: Winkler Ferenc. Kaposvár, 2007.92. p.)

A Losonczi iránt egyre inkább megnyilvánuló országos figyelmet szakmai-politikai tagságai jelzik. A Sztálin halála utáni politikai helyzetben, az 1953-as parlamenti választásokon mandátumot nyer, 1954-ben az MDP III. kongresszusán tagja a küldöttek választotta elnökségnek. A kongresszus első napján szót kap,¹⁶ a zárónapon pedig az MDP Központi Vezetőségének póttagjává választják. A hatalom közelébe kerül. 1954-től a Termelőszövetkezeti Tanács elnökségi tagja,¹⁷ majd a Hazafias Népfront 1954. október 23-24-i alakuló kongresszusán a 105 tagú Országos Tanács tagjává választják, kifejezésre juttatva, hogy a Nagy Imre nevével fémjelzett „új szakasz” is igényt tart rá.

1956. március idusán Losonczi „a barcsi Vörös Csillag Termelőszövetkezet kiemelkedően jó irányításáért” újabb elismerést kap: a Kossuth-díj III. fokozatát, amelyhez 20.000 forintos pénzjutalom is jár.¹⁸

A Rákosi-korszak végére Losonczi a barcsi téész elismert, sikeres elnöke. Gyakorlati ember. Alulról jövő, tehetséges, választott vezető, akire immár az országos politika felfigyelt.

A forradalom idején Losonczi Pál nincs a fővárosban. Arról, hogy mi történt vele kapcsolatban, keveset tudunk. Az 1956-os forradalom Somogyban című forráskiadványban (Kaposvár, 1995.) a névmutató segítségével találunk rá. Somogy az idő tájt forrongó agrármegye. Az elégedetlenség is agrárvitával indul.¹⁹ Vidéken a népharag az első napokban emlékműveket dönt, forradalmi bizottságok megalakítását eredményezi. Október 30-án pedig a kaposvári tüntetők a pártbizottság elé vonulva elérik a helyi pártvezetők lemondását, majd a pártbizottság épületében tartózkodó pártbizottsági tagok és munkatársak, köztük Losonczi Pál is (épp ott tartózkodott) ún. „védőőrizetbe” kerülnek, a tüntető tömeg a megyei börtönbe kíséri őket.²⁰ Később, a Somogyország című lap december 28-i számában, azaz jóval a forradalom leverése után, olvasói levélben utalás található a Losonczi-féle szövetkezeti politikára, az azzal való szimpatizálásra. Az olvasó szavát teszi, hogy „a tsz-ek eddigi, alapjaiban helytelen formájáról a barcsi tsz. atyamestere, a Kossuth-díjas Losonczi Pál mondott lesújtó kritikát.” s ezek után „olyan embereknek kell kezükbe venniük a falusi szövetkezés ügyét, akik a

16 Beszédében Losonczi a termelőszövetkezetek szétverése ellen emelt szót. Ugyanakkor hangsúlyozta az egyéni gazdákkal való jó viszonyt. Saját eredményeiről szólva közérthetően beszélt a premizálásról és a háztáji földek méretének szabályozásáról. (A Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusának jegyzőkönyve. Szikra 1954. 193-198. p.)

17 A minisztertanács mellett működő javaslattevő, előkészítő, koordináló és ellenőrző feladatkörrel felruházott szerv, amelyet a kormányfő vezetett.

18 Erről ld. Magyar Közlöny. 1956. március 16.; 1956. évi Kossuth-díjak. = Szabad Nép. 1956. március 16.; Az alkotó munka megbecsülése. = Szabad Nép. 1956. március 16.; Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1956. Közzétesszi az Igazságügyminisztérium közreműködésével a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszti Kormány Titkársága. Bp., 1957. 143. p.; Az 1948. évi XVIII. tc. alapította kitüntetés 1955. 2. tv. kibővítette a kitüntethetők körét.

19 Ld. Márkus István: Somogyi összegzés című cikkének 1956. október 19-i kaposvári vitája

20 Szántó László: Az 1956-os forradalom Somogyban. Válogatott dokumentumok. Kaposvár, 1995. Somogy Megyei Levéltár kiad. 17. p. és 131. p

A Magyar Függetlenségi Népfront somogy megyei képviselőjelöltjei

Megegyés első képviselőjelöltje

SÁMJA IRÉN
M. D. S. Központi Vezetőség és Független Ifjúsági Szervezet tagja a "Köznevelési népbizottság" és a "Szociális népbizottság" tagja. A Magyar Függetlenségi Népfront Somogy Megyei Választási Bizottságának tagja. A Magyar Függetlenségi Népfront Somogy Megyei Választási Bizottságának tagja.

népünk szeretett vezetője
RÁKOSI MÁTYÁS

KÖR LÁSZLÓ
M. D. S. Központi Vezetőség tagja. A Magyar Függetlenségi Népfront Somogy Megyei Választási Bizottságának tagja. A Magyar Függetlenségi Népfront Somogy Megyei Választási Bizottságának tagja.

DOKS JÓZSEF
A "Köznevelési Népbizottság" tagja. A Magyar Függetlenségi Népfront Somogy Megyei Választási Bizottságának tagja. A Magyar Függetlenségi Népfront Somogy Megyei Választási Bizottságának tagja.

HEDKAI IMRE
A "Köznevelési Népbizottság" tagja. A Magyar Függetlenségi Népfront Somogy Megyei Választási Bizottságának tagja. A Magyar Függetlenségi Népfront Somogy Megyei Választási Bizottságának tagja.

KÖR LÁSZLÓ
A "Köznevelési Népbizottság" tagja. A Magyar Függetlenségi Népfront Somogy Megyei Választási Bizottságának tagja. A Magyar Függetlenségi Népfront Somogy Megyei Választási Bizottságának tagja.

JÉNYI LÁSZLÓ
A "Köznevelési Népbizottság" tagja. A Magyar Függetlenségi Népfront Somogy Megyei Választási Bizottságának tagja. A Magyar Függetlenségi Népfront Somogy Megyei Választási Bizottságának tagja.

PALOGZ ILONA
A "Köznevelési Népbizottság" tagja. A Magyar Függetlenségi Népfront Somogy Megyei Választási Bizottságának tagja. A Magyar Függetlenségi Népfront Somogy Megyei Választási Bizottságának tagja.

BARTÓK ÉVA
A "Köznevelési Népbizottság" tagja. A Magyar Függetlenségi Népfront Somogy Megyei Választási Bizottságának tagja. A Magyar Függetlenségi Népfront Somogy Megyei Választási Bizottságának tagja.

HOSKÓK FERENC
A "Köznevelési Népbizottság" tagja. A Magyar Függetlenségi Népfront Somogy Megyei Választási Bizottságának tagja. A Magyar Függetlenségi Népfront Somogy Megyei Választási Bizottságának tagja.

HUNGÁR GYULA
A "Köznevelési Népbizottság" tagja. A Magyar Függetlenségi Népfront Somogy Megyei Választási Bizottságának tagja. A Magyar Függetlenségi Népfront Somogy Megyei Választási Bizottságának tagja.

HOSKÓK FERENC
A "Köznevelési Népbizottság" tagja. A Magyar Függetlenségi Népfront Somogy Megyei Választási Bizottságának tagja. A Magyar Függetlenségi Népfront Somogy Megyei Választási Bizottságának tagja.

KÖR LÁSZLÓ
A "Köznevelési Népbizottság" tagja. A Magyar Függetlenségi Népfront Somogy Megyei Választási Bizottságának tagja. A Magyar Függetlenségi Népfront Somogy Megyei Választási Bizottságának tagja.

KÖR LÁSZLÓ
A "Köznevelési Népbizottság" tagja. A Magyar Függetlenségi Népfront Somogy Megyei Választási Bizottságának tagja. A Magyar Függetlenségi Népfront Somogy Megyei Választási Bizottságának tagja.

VARGA KÁROLY
A "Köznevelési Népbizottság" tagja. A Magyar Függetlenségi Népfront Somogy Megyei Választási Bizottságának tagja. A Magyar Függetlenségi Népfront Somogy Megyei Választási Bizottságának tagja.

VARGA LÁSZLÓ
A "Köznevelési Népbizottság" tagja. A Magyar Függetlenségi Népfront Somogy Megyei Választási Bizottságának tagja. A Magyar Függetlenségi Népfront Somogy Megyei Választási Bizottságának tagja.

VARGA LÁSZLÓ
A "Köznevelési Népbizottság" tagja. A Magyar Függetlenségi Népfront Somogy Megyei Választási Bizottságának tagja. A Magyar Függetlenségi Népfront Somogy Megyei Választási Bizottságának tagja.

VARGA KÁROLY
A "Köznevelési Népbizottság" tagja. A Magyar Függetlenségi Népfront Somogy Megyei Választási Bizottságának tagja. A Magyar Függetlenségi Népfront Somogy Megyei Választási Bizottságának tagja.

Magyar Függetlenségi Népfront Somogy Megyei Választási Bizottságának tagjai.

Választási plakát, 1953. (Rippl-Rónai Múzeum Újkortörténeti gyűjtemény)

szövetkezeti szervezést nem a Rákosi-Gerő-féle pártiskolában tanulták.” Ezek az emberek pedig nem mások, mint „a régi szövetkezeti értelmiségiek, akiket a Rákosi-érában annyira elnyomtak és akik ilyen körülmények között is alárendelt beosztásban is értek el eredményeket”.²¹ E dokumentumok tükrében elmondható, hogy a forradalom idején Losonczi személye különösebben nem volt érintve, pusztán ún. „védő őrizetben” volt.

A forradalom leverése után az ország új vezetése a nemzetközi elszigeteltség és a megtorlás belpolitikai légkörében, jobb- és baloldali szélsőségek elleni küzdelmet folytatva a gazdaság helyreállítását, az életszínvonal fejlesztését, a tömegek megnyerését tűzi ki célul.

Az 1957-es pártértekezleten Losonczi Pál személye ismét előtérbe kerül, a KB tagjává választják.²²

Az agrárkérdést az MSZMP 1959-es pártkongresszusáig folyamatosan napirenden tartják. Számos párt-dokumentum születik a termelőszövetkezeti mozgalom továbbfejlesztéséről, 1957 novemberétől folyik a tapasztalatszerzés a gyakorlatban is. A helyszíni tájékozódásban (Csongrád, Fejér, Heves, Somogy és Szolnok megyében) 12 KB-tag és póttag, köztük Losonczi Pál is szerepet kap. A barcsi Vörös Csillag Tsz. 1957. december 13-i zárszámadásán a kormány és a KB több tagja mellett Kádár is megjelenik. Beszédében a szövetkezeti mozgalom megerősítésére, az ellenséggel szembeni kíméletlen fellépésre, egyúttal a parasztság egyéni jövedelmeinek kívánatos növelésére helyezi a hangsúlyt. Losonczi álláspontját a gyakorlat látszik igazolni: előre lépést a gépesítésben, a szakképzésben, hangsúlyozva az egyéni ösztönző tényező szerepét. „... mindaz jó, ami előreviszi a termelést, növeli az ártermelést, és a tagoknak is az anyagi érdekelttségét növeli.”²³ 1958-ban megkapja a Szocialista Munkáért Érdemérem²⁴ és a Munkás-Paraszt Hatalomért²⁵ kitüntetésekét.

1959 elején másodszor is nekifog a hatalom a mezőgazdaság kollektivizálásának. Kezdetben Dögei Imre földművelésügyi miniszter irányítja a munkát. A szovjet utat erőlteti, gyors és erőszakos kolhozosítást akar. Vele szemben Fehér Lajos, az MSZMP KB mezőgazdasági osztályvezetője markánsan eltérő álláspontot képvisel.

Rainer János frappáns megfogalmazása szerint Fehér Lajos „lappangó Nagy Imre követő volt, aki ugyan megtagadta a kivégzett miniszterelnököt, de politikájából igyekezett átmenteni valamit.” Fehér azt követelte, hogy a kollektivizálás alatt ne csökkenjen a mezőgazdasági termelés, ami ekkor egyértelműen a sztálini módszer kritikáját jelentette.²⁶ A szélsőségeket Kádár János nem tolerálta. Dögeit leváltották, Fehérnek pedig önkritikát kellett gyakorolnia.

Kádár célja az '56 után fokozatosan konszolidálódó hazai politikai és gazdasági közélet megszilárdítása, a felső vezetés friss és erkölcsileg támadhatatlan erővel való „feltöltése”, egyben a munkás-paraszt szövetségi politika erősítése volt. Így került előtérbe újra Losonczi Pál.

A sikeres téceszelnök 1960-ban földművelésügyi miniszter lesz. Személye több szempontból is ideális választásnak tűnt. 1956 előtt nem kompromittálódott. Ugyanakkor az általa alapított barcsi szövetkezet sem 1953-ban (Nagy Imre első miniszterelnökségekor), sem 1956 novemberében nem oszlott fel. Az ilyen szövetkezetek ritkák voltak, felértékelődtek a hatalom számára. Losonczi nem a szovjet mintát másolta, képes volt egyben tartani a szövetkezetét. A munkaegység alapú elszámolás helyett olyan díjszabási rendszert állapított meg, amelyben a tagok jobban megtalálták a számításukat. Ez ellentétes volt a Dögei erőltette szovjet mintával, ezért számított 1959-ben Losonczi is – ahogy Kádár fogalmazott – fekete báránynak. Paraszti származása, gyakorlatban alkalmazott módszerei, viszonylag fiatal életkora (41 éves) s ugyanakkor régi párttagsága mind-mind személye mellett szóltak.

A miniszter

Losonczi vezetésével 1961 végére lezárul a kollektivizálás, a Barcson használt modellt több helyen engedélyezték. Sikerült megakadályozni a mezőgazdasági termelés összeomlását. A munkában a gyakorlatias, tapasztalt Losonczi partnere és egyúttal felettese is az 1959-ben KB-titkárrá, majd 1962-ben miniszterelnök-helyettesessé választott elméleti szakember, Fehér Lajos.²⁷

Losonczi Pál otthonosan mozog az agrárium világában. Ismeri a földművesek életét, gondolkodását, de számítani kíván a tanult emberek munkájára is. Minisztersége alatt válnak önállóvá az agrártudományi egyetemek fakultásai, Sopronban erdészeti és faipari egyetem létesül (1962), a gödöllői egyetem alapkövét ő, a miniszter helyezi el, hogy a mezőgazdasági gépészmérnöki kar kiépülhessen. 1963-tól indul a mezőgazdaság rendszeres, évi támogatása, folyamatosan jelennek meg az ár- és hitelpolitikai, valamint a tervezési jogszabályok.

21 Kiss Imre: Megint az éretelmiség legyen a bűnbak? Somogyország 1956. december 28. = Szántó im. 312. p.

22 Tagja maradt 1989. február 21-ig. Losonczi az említett 1957-es értekezlet második napján szót kapott. Helyesnek tartotta a kormány agrárfejlesztési intézkedéseit. Az ellenforradalom bűnei között elsősorban a téeszkek szétverését ostromozta. A téeszkek felbomlásával kapcsolatban azonban hibásnak tartotta az 1955 utáni erőltetett újraszervezést is.

23 A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1959-1960. évi jegyzőkönyvei. Szerk.: S. Kosztricz Anna, Némethné Vágyi Karola, Simon István, Soós László. Magyar Országos Levéltár. 1999. 335-340. p.

24 A kitüntetést 1953-ban, a szocializmus építésében kimagasló érdemeket szerzett polgári személyek elismerésére alapította az országgyűlés. 1963-ig adományozták. Külleme 1954-ben és 1957-ben megváltozott. Erről Makai-Héri: Kereszt, érem, csillag. Kitüntetések a magyar történelemben. Helikon Kiadó, Budapest, 2002. 236. p. vagy Bodrogi Péter – Molnár József – Zeidler Sándor: Nagy magyar kitüntetéseknévkönyv. Szerk.: Rácz Árpád. Rubicon K., Budapest, 2005. 204-205. p.

25 Az 1956-os ellenforradalom leverésében, az ország rendjének megszilárdításában kifejtett tevékenység elismerésére 1957-ben alapította a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány. Makai-Héri im. 239. p., ill. Nagy Magyar kitüntetéseknévkönyv 222. p.

26 Mint ismeretes, a Szovjetunióban az erőszakos kolhozosítást hatalmas éhínség követte.

27 Együtt dolgoztak az 1959-ben létrehozott Agrárpolitikai Bizottságot felváltó Mezőgazdasági Bizottságban (a vezetője Fehér Lajos, Losonczi pedig 1960-ban választják be a testületbe), illetve az 1966-ban létrehozott Szövetkezetpolitikai Munkaközösségben (elnöke ugyancsak Fehér Lajos, Losonczi pedig testületi tag volt egészen 1980 áprilisáig).

Propaganda-fotók a „Somogy megye a felemelkedés útján” című fényképalbumból, 1950-es évek első fele (Rippl-Rónai Múzeum Újkortörténeti gyűjtemény)

Hét éves minisztersége alatt Losonczi Pál kitüntést nem kapott. Külföldön viszont – Dániában (1961) és Lengyelországban (1962) – járt.

Földművelésügyi miniszterként tényleges politikai szerepe a szövetkezeti reform végrehajtása volt.²⁸ A folyamat lezárásaként létrejövő 1967. III. és IV. törvényt, az MSZMP KB 1966-ban elfogadott új gazdasági mechanizmus irányelveinek megvalósulását azonban már egy magasabb pozícióból szemlélhette.

Az új gazdasági mechanizmussal próbálkozó kádári személyzeti politika eredményeként, 1967. április 14-én, az országgyűlés alakuló ülésén átfogó személyi változtatásokra került sor.²⁹ A Földművelésügyi Minisztériumot átszervezik, új nevet is kap.³⁰ Losonczi nem marad a tárca élén, a legmagasabb közjogi méltóság posztjára emelik, az Elnöki Tanács elnöke lesz.

28 A kolhozvonások leépítésével, a gépállomások felszámolásával, helyettük közvetlenül a szövetkezetek gépesítésével, a szövetkezeti földtulajdon kialakításával, a háztáji gazdaságok erősítésével, a vállaltszerű gazdálkodás egyes elemeinek megvalósításával kerül sor az átalakulási folyamat lezárásaként az 1967. évi III. és IV. törvény előkészítésére.

29 Az Elnöki Tanács elnöke pozíciójába Losonczi Pál kerül (Dobi István helyére), Fock Jenő lesz a minisztertanács elnöke Kállai Gyula helyett, Kállait ugyanakkor Vass Istvánné helyett az országgyűlés elnökévé választják. Az Elnöki Tanács titkári posztján Cseterki Lajos váltja Kiss Károlyt. A reformszellemű kormányban Fehér Lajos mellett elnökhelyettes lett Ajtai Miklós, a Tervhivatal elnöke és az addigi pénzügyminiszter Timár Mátyás. A reform híve az új pénzügyminiszter, Vályi Péter is. Ld. Bolvári-Takács Gábor: *Eszme és föld. Vázlatpontok Losonczi Pál agrárpolitikai portréjához.* = Zempléni Múzsza. 2006. 2. sz. 21. p.

30 Az új elnevezés Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Minisztérium, ugyanis a Földművelésügyi minisztériumot összevonták az élelmiszerügyi tárccával. Az új miniszter pedig a reform előkészítésében tevékenyen részt vevő Dimény Imre lett. Erről Bolvári-Takács Gábor: *Eszme és föld. Vázlatpontok Losonczi Pál agrárpolitikai portréjához.* = Zempléni Múzsza. 2006. 2. sz. 21. p.

Paraszi származásúként és Kádár „találmányaként” tökéletesen megfelel a posztra. A negyvenes évek közepétől hagyomány volt ugyanis, hogy a teljesen protokolláris államfői funkciót paraszti származású politikus töltse be. Losonczi egy volt kisgazdát, Dobi Istvánt váltotta az Elnöki Tanács élén. „Igazi kádári találmány volt, egy sikeres Tsz-elnök, önálló nézetek nélkül.” – nyilatkozta 2005-ben a sajtónak tömören Rainer János. Megállapítását igazolni látszik, hogy Losonczi Pál a pártnyilvánosság előtt az 1959-es pártkongresszustól kezdve az 1988-as pártértekezletig egyszer sem szólalt fel.

Kádár számára Losonczi azért is volt jó választás, mivel politikai vetélytársként szóba sem jöhetett. Losonczi nem ambicionálta a hatalom. Miniszterként is Kádár embere volt, centumpolitikus³¹, aki önálló politikai bázissal nem, legfeljebb politikai háttérrel (Somogy megye) rendelkezett. Életkora (48 év) miatt akár évtizedekre számolhattak vele. Paraszi származása pedig hitelesen folytatta a Dobi-féle népfrontvonalat.

Az Elnöki Tanács Elnöke

Losonczi Pál a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának elnökeként államfő volt. 1967 és 1987 között töltötte be ezt a tisztséget. A társadalmi berendezkedés miatt azonban a két tisztség közé mégsem lehet egyenlőségjelet tenni.

Hogy Losonczi mozgásteréről képet alkothassunk, röviden érintenünk kell a szocialista kori államfői testü-

31 Személyét sokan már sokféle válogatott jelzővel illették. Volt közszerű bürokrata, intellektuálisan jelentéktelen személy, külsőre parádés kocsihoz is hasonlították, de volt De Gaulle gorillája kinetűt is.

let mibenlétének, jogkörének lényegét.³² Az elnök elvben három fontos területet felügyelt, ám ezek a gyakorlatban többé-kevésbé névleges feladatköröknek bizonyultak. A testület a parlament utólagos jóváhagyásával törvényerejű rendeleteket alkothatt. Ezeket azonban az MSZMP központi szerveiben készítették elő, az Elnöki Tanácsban valódi vitákat nem tartottak. A kegyelem gyakorlásának jogával kapcsolatban papíron az Igazságügyi Minisztérium, a gyakorlatban a Belügyminisztérium készítette elő a döntéseket. Maradt a reprezentatív funkció: magas rangú külföldi politikusok, delegációk itthoni fogadása és Magyarország államfői szintű külföldi képvisellete.

1967-ben Losonczi Pál elérte karrierje csúcsát. Ám olyan funkciót vállalt, amelyhez semmit sem értett: sem szakképzettsége, sem diplomáciai ismeretei nem voltak. Kádárnak ilyen tulajdonságokkal rendelkező elnökre nem is volt szüksége. A pártfegyelem és az egyéni ambíció kizárta a poszt visszautasításának lehetőségét.

Losonczi tehát nem volt (nem is lehetett) önálló hatalmi-politikai tényező. 1975-ig például nem volt PB-tag, államfői funkciója ellenére a legfontosabb politikai döntésekről is csak utólag kapott tájékoztatást.³³ 1969-től a PB ülésein már állandó meghívottként vesz részt. A napirendi jegyzékekből kiderül, hogy a PB ülésein az államfő minden külföldi újtjáról beszámol, nyilatkozatait jóváhagyatja, még az országon belüli látogatásairól, meghívásairól is jelentést tesz. 1975-re már feltehetőleg kínossá vált, hogy nem tagja a legfelső pártvezetésnek. A magyar külpolitika sikerei miatt azonban egyre fontosabbá vált, hogy az államfői funkcióval együtt járó protokolláris és nemzetközi feladatok ne nélkülözzék a legmagasabb szintű párttestületi tagságot.

Tekintettel arra, hogy a belpolitika alakítása kívül esett Losonczi Pál hatáskörén és személyes lehetőségein, államfői tevékenysége jórészt a külkapcsolatok alakításában való részvételre korlátozódott.³⁴ Annak eldöntése is párthatáskörbe tartozott, hogy mely államok vezetőit hívjuk meg magyarországi látogatásra, illetve mely meghívásokat milyen szinten fogadunk el. Az államfő számára a pártállam keretei között kijelölt mozgásteret külföldi újtjai jelzik.

Losonczi első külföldi vendége 1968 májusában a mongol államfő volt, első külföldi útja ugyanez év júniusában az NDK-ba vezetett. Walter Ulbricht pártfőtítkárállamfő 75. születésnapján képviselte Magyarországot.

Magyarország „utazó” elnöke

Az ENSZ és Magyarország kapcsolatának 1963-as normalizálása előtt a Kádár-rendszer nagyfokú nemzetközi elszigeteltségtől szenvedett. Ezen a helyzeten Kádár két módon igyekezett enyhíteni: a szomszédos szocialista országok bizalmának elnyerésével, illetve kapcso-

latok létesítésével a harmadik világ szovjetbarát országai és az el nem kötelezett országok felé. A Szovjetunió iránti lojalitás és a szovjet irányvonalhoz való feltétlen alkalmazkodás – természetesen – mindvégig a kádári külpolitika alapelve maradt.

A 60-as évek második fele, a 70-es évek eleje – a harmadik világ országainak függetlenedése nyomán – a diplomáciai kapcsolatok ugrásszerű kiszélesedésének időszaka Magyarországon. Losonczi államfői periódusának első tíz évében hazánk 53, főleg afrikai, dél-amerikai és ázsiai állammal létesít diplomáciai kapcsolatot (pl. Angola, Kolumbia, Líbia, Mexikó, Peru stb.), de európai országokkal is (Írország, Málta, NSZK, Portugália, Spanyolország). Ezzel párhuzamosan, a 60-as évek végétől mind nagyobb méretet öltött a magyar államférfiak külföldi látogatásainak sorozata.

Nagy jelentőséggel bírt, hogy a 60-as évek végétől formálódó önállóbb magyar külpolitika a nyugati világ felé is nyitott. Egyre nagyobb hangsúly tevődött a nemzeti szempontból előnyös külkapcsolatokra, a mozgáster fokozatos tágítására. A folyamat háttérében a modern világgazdasági folyamatokhoz való csatlakozás igénye állt. Az ország első partnerei ebben, a kétpólusú világ határán elhelyezkedő két semleges ország: Finnország és Ausztria lett.

A NET elnöke külföldi látogatásai során illetve külföldi közjogi méltóságok magyarországi fogadása alkalmával a diplomáciai protokoll szerint magas külföldi kitüntetésekben részesült. Múzeumunk gyűjteményében lévő rangos külföldi kitüntetések, érmek nyolcada származik Nyugat-Európából (Finnország, Ausztria, Spanyolország, Portugália, Ciprus), ötöde a Szovjetunióból, közel egyharmada baráti szocialista országból (Csehszlovákia, Lengyelország, Bulgária, VDK, KDK, Mongólia, Kuba), a többi, kb. a fele az ún. fejlődő (afrikai, latin-amerikai, ázsiai) országokból való.

Az elnök elhunyt alkalmából a bulvársajtó előszeretettel emlegette az elnöki utazások egzotikumát (utalva öslakosok rituális táncára, teknősháton való lovaglásra, éhínség sújtotta népek fényűző diktátorainak pompájára). Az elnöki találkozók közül leginkább a nem szalonképes, visszatetszést keltő politikusokat emelték ki: a véreskezű ugandai diktátort, Idi Amint, az emberevessel is gyanúsított, kegyetlen Jean-Bédél Bokassát, Fekete-Afrika leghírhedtebb diktátorát, a Közép-afrikai Köztársaság császárárt.³⁵ Az országos média sajnálattal vette tudomásul 2005-ös „érdeklődése” alkalmából, hogy ezekből az államokból sem aján-

32 Az összehasonlítást sokan megtették már előttem, részletesen felhívva a különbségekre a figyelmet. (Erről Bolvári-Takács Gábor: Csendben a csúcson. Vázlatpontok Losonczi Pál államfői portréjához. Zempléni Múzsza. VIII. évfolyam 3. (31.) szám - 2008. ősz, 13-14. p)

33 Például az 1968-as csehszlovák válsággal kapcsolatos pártközi megbeszélések előkészítésekor.

34 A külügy, bár a miniszterelnök hatáskörébe tartozott, valójában ugyancsak pártirányítás alatt állt.

35 A Bokassával való kapcsolat lejárató mivoltára példa az 1981-es francia elnökválasztás. Giscard d'Estaing francia konzervatív politikus 1973-ban pénzügyminiszterként állítólag két nagy értékű gyémántot kapott a Közép-afrikai Köztársaság elnökétől, Bokassától. A sajtó sugallata szerint az ajándék befolyásolta Giscard későbbi politikáját. Franciaország kezdetben ugyanis támogatta a diktatúrát, de miután 1979 áprilisában 100 iskolás gyereket lemészároltak Bokassa fegyveresei, a francia titkosszolgálat a helyi ellenzékkel szövetkezve megdöntötte a diktátor uralmát. A sajtó egy hónap múlva nyilvánosságra hozta a gyémántokról szóló dokumentumokat. A francia elnök tagadta, hogy személyes tulajdonába vette volna a gyémántokat. Ráadásul, protokoll szerint a hivatalos látogatáson kapott ajándék az országot illette volna meg. (Erről ld. Retro évek. Így éltünk 1981-82. Szerk.: Sz. Soós Éva. Média Service Zawada Kft. kiad. Bp., 2012. 39. p.)

déktárgy, sem kitüntetés nincs (korábban sem volt) a gyűjteményben.³⁶ A sajtó a szenzációt kereste, hangját az egyoldalú elfogultság jellemezte.

Míg, ha a kitüntetéseket, mint történeti forrásokat vizsgáljuk, a hazai diplomácia történetének finom részletei tárulnak elénk.

A finn Fehér Rózsa Érdemrend nagykeresztje a láncon

Az eddig elmondottakra jó példa mindjárt időrendben az első, az 1969-ben kapott finn kitüntetés. Érdekes róla részletesebben szót ejtenünk, bemutatva egyúttal a kitüntetések muzeológusi feldolgozását is. Egyértelművé válhat így a különbség: mennyire másként gondolkodunk, mint a propaganda. Hiszen amellett, hogy leírjuk a kitüntetést (az érdemrend alapításának körülményeit, azt, hogy milyen érdemek elismerésére hozták létre, kik kaphatták, milyen az érdemrend felépítése, mit fejeznek ki szimbólumai, fontosak továbbá a kivitelezés, gyártás, anyag, technika, adjusztálás adatai, az, hogy kiknek adományozták, az aktuális aukciók szerinti értékbecslések, stb.), fontos ismerünk az adományozó ország történetét, az adományozó személyt, elemezni a diplomáciai előzményeket, az időpontot, amelyben a diplomáciai találkozó ill. az adományozás történt.

A finn kitüntetés esetében szerencsénk van, nincs nehéz dolgunk. A finn-magyar kapcsolatokra vonatkozó szakirodalom a finn nagykövetség jóvoltából a kutató rendelkezésére áll.³⁷

Mint ismeretes, 1966–1967 körül a Kádár-vezette ország önállóbb, aktívabb külpolitikába kezd, mivel a nyugati országokkal való gazdasági és műszaki kapcsolatok fejlesztése, valamint a hitel- és kölcsönfelvétel fontossá vált az ország számára.

A többi szocialista ország veszélyesnek tartja a magyar gazdasági reformot, azzal a kritikával illetik Magyarországot, hogy a kapitalizmus felé tart. Ebben a helyzetben a hagyományosan jó magyar- finn kapcsolatok a kitörés lehetőségét biztosították.

A Finnország és Magyarország közti viszony 1956 utáni fontos eseménye Kekkonen államelnök 1963. május 12. és 15. közötti nem hivatalos látogatása volt. Ő volt az első nyugati államfő, aki ellátogatott a kádári Magyarországra.

Urho Kalevi Kekkonen, aki az 1928-as budapesti finnugor kultúrkongresszuson járt már Magyarországon, eredetileg agrárpolitikus volt. 1963-ban Jugoszláviából, Titótól érkezik Magyarországra. Ez a látogatás nem volt hivatalos, és Kekkonen ezt mindenképp

A finn Fehér Rózsa Érdemrend nagykeresztje a láncon, 1969. (Rippl-Rónai Múzeum Újkortörténeti gyűjtemény)

hangsúlyozni is kívánta. A Jugoszláviában járt finn küldöttségből csak néhányan kísérték el az elnököt Magyarországra. Mindezek ellenére Kekkonen a teljes magyar politikai elittel találkozott, beleértve Kádárt is. A magyarok politikáról is próbáltak tárgyalni a finn elnökkel, de kevés sikerrel jártak. Kekkonen biztosra akart menni – nehogy kritikára adjon okot – mindenképp meg akarta őrizni az út nem hivatalos jellegét. A finn államfő elégedett volt a látogatással. Ahogy a naplójában írja, Kádár becsületes, egyeses stílusa jó benyomást tett rá. Losonczi Pál kíséretében a Hortobágyra is ellátogatott. Jó véleménnyel volt a magyar mezőgazdaságról. 1969-ben aztán már hivatalosan és részletesebben megismerkedett a magyar viszonyokkal. A bábolnai mintagazdaságban megjegyezte Kádárnak, hogy ha néhány száz ilyen színvonalú gazdaság működne Magyarországon, könnyedén leköröznék a kapitalista mezőgazdaság vívmányait.

Az 1960-as évek végére megélnék a két ország közti kapcsolatok. A csúcs Kekkonen elnök 1969-es hivatalos látogatása volt. Ekkor írták alá a két ország közti gazdasági, műszaki és tudományos együttműködési egyezményt, valamint 1970. január 1-jével megállapodtak a vízumkényszer feloldásáról. Mindezt

36 Ejjthettek volna szót olyan harmadik világbeli elnökről is, akinek mindmáig a nevét viseli országa egyetlen egyeteme, halálának napja pedig – az ottani rendszerváltás ellenére – máig az egyik legfontosabb nemzeti ünnep az országban. S ne feledkezzünk el arról sem, hazánk sem volt a világ élvonalbeli országa. Losoncziék ezt még így fogalmazták meg: „a Magyar Népköztársaság, közepesen fejlett, természeti erőforrásokkal szűkösen ellátott szocialista ország. Gazdaságának nyitottsága, szerkezete és adottságai révén különösen érzékenyen érintik a világ gazdasági változások.”

37 Rokoni körben. A magyarországi finn képviselet története. Szerk.: Jakoo Sivers. Bp., 2010. a Finn Nagykövetség kiad.

a '70-es években számos diplomáciai és kulturális megállapodás követte.³⁸

Ezeknél sokkal fontosabb az a tény, hogy Finnország politikai okból is kiemelkedő partnert jelentett a magyarok számára. Kekkonen elnök külpolitikai irányvonalát – a hídverő szerepét betölteni a Kelet és a Nyugat között – a magyarok kitérésre lehetőségeként értékelték. Amikor 1969 májusában a finn kormányzat önálló javaslatot tett az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet összehívására, Magyarország aktívan a finn javaslat mögé állt. Az invitálás minden európai fél számára szólt, beleértve mindkét Németországot. A meghívottak közé tartozott az Egyesült Államok és Kanada is. Kekkonen Helsinkit ajánlotta a konferencia helyszínéül.

Ezután Magyarország és Finnország legfelső politikai vezetői rendszeresen találkoztak egymással. 1971-ben Fock Jenő miniszterelnök, Péter János külügyminiszter és Losonczi Pál, az Elnöki Tanács elnöke utazott Finnországba. Két évvel később, 1973-ban Kádár finnországi látogatására került sor.

Az 1975. július-augusztusában megrendezett helsinki csúcstalálkozó óriási jelentőségű volt. Bár a hidegháborús frontvonalakat nem módosították, új utat nyitott a kelet-nyugati kapcsolatok fejlesztéséhez. Az 1975. augusztus 1-jén aláírt záródokumentum rögzítette a gazdasági és tudományos cserekapcsolatok élénkítését, ugyanakkor szólt az emberi jogok biztosításáról is. Ez utóbbi jelentősen megnövelte a kelet-európai politikai mozgalmak tevékenységét, és hozzájárult – s tegyük hozzá, hogy ezt Kádárék aligha így gondolták – az alig tizenöt évvel későbbi változások kialakulásához.

Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet után Magyarország számára kinyílt a világ. A kelet-nyugati kapcsolatokban új fejezetet jelentő aktus elsősorban Kádár mozgásterét nyitotta meg, aki élt is a lehetőséggel. A nemzetközi sajtóban Kádár a körülményekhez képest maximális szabadság éllovása lett, s ez az ország európai tekintélyét ugrásszerűen, jelentősen megnövelte.

Ezután Losonczi külföldi útjai is megszorodtak, jóllehet nemzetközi téren továbbra sem tartoztak feltétlenül hatáskörébe a szocialista és a fejlett tőkés országok.

Mindezek ismeretében a kitüntetés a fenti ismeretekkel kerül meghatározásra (1. melléklet).

Lappangó műtárgyak

A Losonczi-gyűjtemény 1991-es, visszaadás előtti állapota a jelenleginél jóval gazdagabb volt. Nem kerültek vissza a Somogy megyei múzeumba az ajándéktárgyak (díszkardok, szobrok, ezüsből készült hajók, tálcák, ugyancsak ezüsből készült teáskészlet, táncos felszerelés, elefántcsont-faragások, különféle iparművészeti tárgyak), látogatásai alkalmából kapott

színaranyból készült emlékérmek. De – sajnos – nincs a múzeum tulajdonában az a plakett sem, amely az elnök kiemelkedő nemzetközi szereplésére utal.

1983. szeptember 25–30. között Losonczi Pál New Yorkban az állam- és kormányfők Indira Gandhi kezdeményezte konferenciáján vett részt. Szeptember 28-án beszédet mondott az ENSZ közgyűlése előtt. A világ előtt álló globális problémákról ejtett szót. Beszélt a leszerelés fontosságáról, felhívta a figyelmet a fejlett és kevésbé fejlett országok közti kiáltó ellentétre, s ezzel összefüggésben a világgazdasági egyensúly igazságos és demokratikus alapú átrendezésének szükségességére.³⁹ 1985. október 19–26. között ismét New Yorkban járt az ENSZ közgyűlése 40. ülészakának egy részén és az ENSZ alapításának 40. évforduló ünnepélyén, ahol 21-én beszédet is mondott.⁴⁰ Losonczi ott jártának emlékére az ENSZ alapítása 40 éves évfordulójának plakettjét kapta. Az európai szocialista országok közül csupán Magyarország és Lengyelország képviseltette magát államfői szinten.

Epilógus

Losonczi egyik utolsó külföldi látogatása a szovjet fővárosba vezetett, Mihail Gorbacsov főtitkárrá választásához kapcsolódott. 1985. március 13-án háromtagú magyar delegáció képviselte Magyarországot Moszkvában, Konsztantyin Csernyenko temetésén. Az esemény egyúttal az új szovjet vezetővel való kapcsolatfelvétellel is alkalmat adott.

Losonczi Pál temetése, Barcs, 2005.
(Rippl-Rónai Múzeum Újkortörténeti gyűjtemény)

38 A következő évben létrejött a konzuli egyezmény a két ország között. Az egyezmények növelték a Helsinki és Budapest közti forgalmat. 1976-ban a két ország tudományos akadémiaja együttműködési megállapodást írt alá, amely intézményi szintre emelte a kétoldalú tudományos cserét és együttműködést. Ennek egyik formáját jelentették az ún. tudományos napok: az első ilyen rendezvényre Finnországban 1968 őszén került sor, majd 1979 májusában Magyarország következett, stb.

39 A veszélyeket csak nemzetközi összefogással lehet elhárítani. = Losonczi Pál: Erősödő népi-nemzeti egység, békés egymás mellett élés. Válogatott beszédek, cikkek 1960-1984. Bp., Kossuth, 1984. 301-304. p.

40 Tárgyalt számos elnökkel (finn, iraki, jugoszláv, koreai, lengyel, nicaraguai, portugál elnökkel, ill. alelnökkel, az indiai, kínai, luxemburgi, nyugatnémet, osztrák, suriname-i, török, zimbabwei) és több külügyminiszterrel. Bolvári-Takács Gábor: Csendben a csúcson. Vázlatpontok Losonczi Pál államfői portréjához. Zemp-éni Múzsza. VIII. évfolyam 3. (31.) szám - 2008. ősz, 21. p

Államfőként Losonczi Pál egyetlen hazai kitüntetését kapott, a Magyar Népköztársaság Érdemrendjét,⁴¹ 1979-ben, 60. születésnapja alkalmából. 65. születésnapjára pedig megjelent (egyetlen) beszédgyűjteménye.

Losonczi, addig maradt a helyén, amíg Kádár szükségességnek látta. Nyugdíjazása ugyancsak egy átfogó káderpolitikai átrendeződés során történt meg. Az MSZMP KB június 23-i ülésén visszahívták a Politikai Bizottságból. Ezt követően pedig az országgyűlés 1987. június 25-26-i zárt ülésén, nyugdíjba vonulása miatt, visszahívták a NET elnöki posztjáról, de továbbra is a testület tagja maradt. A politikától való teljes visszavonulására 1989 februárjában került sor. Levélben jelentette be, hogy

lemond KB-tagságáról, képviselői mandátumáról, Elnöki Tanácsi tagságáról, amit a KB elfogadott. Március 8-án képviselői lemondását az országgyűlés is elfogadta. Formaság volt már csupán, s ezzel jelképesen egy politikai korszak is lezárult.

Losonczi Pál másfél évtizeddel élte túl a rendszer-váltást. Életútja jól szemlélteti a kádári Magyarország vezetői kiválasztódásának mechanizmusát. Személye az egykori pártelit legrejtőzködőbb tagjai közé tartozik. Ránk hagyományozott kitüntetései sokasága azonban megannyi tájékozódási pont lehet életművének, illetve a Kádár-kori Magyarország külpolitikájának kutatásában.

Merit and Protocol. Head of States' Medals in the Rippl-Rónai Museum

ÉVA VARGA

„He really did not like the protocol and God punished him with protocol became his field of work” – it was told about Pál Losonczi by István Kapossi Kiss, who was the secretary of press and the speechwriter of the Presidential Council's president. His personality belongs one of the most hiding members of the former elit of the party.

The former head of state's path is a good example to demonstrate the leader selection's mechanism in Kadar's Hungary. We are writing about him now in the case of his medals, which are owned by the Somogy County Museum and which are being processed to present us, who Pál Losonczi really was.

It is a particular story, how the collection got into the museum's ownership. The story began in 1987-88, when an exhibition was created in the Museum of Kaposvár. In this time the exhibition was extraordinary from many point of view. On the one hand these medals are the most beautiful pieces of the Phaleristics. At that time Pál Losonczi's medal-collection was the largest of the order of the Hungarian statesman's medal-collections after 1918. On the other hand „there was no example of any medals, orders, ornaments, which were given after important public service, became the treasure of the public” – written by the reporter of the local daily paper in 1988. István Gyenesei, who was the president of the Council of Somogy County that time, said that „Pál Losonczi's gesture was an example”.

The exhibition attracted the visitors. It lived change of the regime and survived it a few years. It had to be teared down and return to the former head of state in 1991. After it the objects' thirteen-year period of incubation was begun. Museums and private collectors also aspired to acquire it, until the collection of Losonczi – the medal-collection without the souvenirs – returned to the Somogy County Museum.

The experts have no difficulty with Losonczi's native medals. The first, rural period of his career, when came into the national policy's attention could be described by the help of the literature.

He was a successful agricultural co-chairman and he became the Minister of Agriculture in 1960. Seven years after until 1987, he was the head of state as the president of the Presidential Council of the Hungarian People's Republic. As „a pure invention of Kádár” Losonczi was not an independent power-political factor, internal policy management was outside of his authority and personal possibilities. His work as a statesman was mostly restricted in foreign relations' management and participation. His sweep, which was framed by the one-party state, could be described with his abroad trips.

According to the diplomatic protocol he received high levels of external awards, during his abroad visitations and receptions of foreign political dignitaries as the president of the Presidential Council of the Hungarian People's Republic.

High level, leading foreign medals, coins, which are regarded to the collection of the Somogy County Museum, eighth part is originated from West-Europe (Finland, Austria, Spain, Portugal, Cyprus), fifth part is from the former Soviet-union, nearly third part of it from friend socialist states (Czechoslovakia, Poland, Bulgaria, Democratic Republic of Vietnam, Democratic Republic of Korea, Mongolia, Cuba) and approximately the half of it from so-called developing (African, Latin-American, Asian) countries.

If we examine medals as historical sources, the details of the native diplomacy are revealed. The first medal in chronological order was the Finnish one, which is a good example for the presentation.

Pál Losonczi survived the change of the regime with a decade and a half. The crowd of his medals, which he left for us could be inform us to quest his oeuvre.

41 Id. 15. jegyzet alatt

1. melléklet. Egy kitüntetés meghatározásának bemutatása. (Az illusztrációt készítette: Gyurákovics Norbert)

Finn Fehér Rózsa Érdemrend nagykeresztje a láncon (1969. október 1.)³

Finnország

A Fehér Rózsa Érdemrendet 1919. január 28-án báró Carl Gustaf Mannerheim régens alapította, majd módosította 1919. május 16-án. A jelenleg érvényben levő rendelet 1940. június 1-jétől datálódik. Azóta is folyamatosan adományozzák. December 6-a, Finnország függetlenségének napja az érdemrend ceremónia napja.

Általános érdemrend. Az érdemrend adományozásával külföldiek és finn állampolgárok Finnországot tett szolgálatait ismerik el (továbbá háborús időkben a küzdelemben tanúsított bátorságot).²

Az érdemrend adományozásával egy ítélőtábla foglalkozik, amely a kancellárból, a kancellár helyetteséből és legalább négy más tagból áll. Az rend nagymestere a finn elnök.

A rend válszalagja (és szalagjai): egyszínű sötétkék selyem.

Az érdemrendnek öt fokozata van: a nagykereszt, a parancsnoki első osztály, a parancsnoki, a lovagi első osztály és a lovagi.

Losonczi Pál hivatalosan két alkalommal (1969-ben, 1976-ban) fogadta Kekkonen elnököt, 1982-ben pedig Mauno Koivisto elnököt Magyarországon. Az elnöki tanács elnöke az 1969-es finn látogatás vizonzására - felesége kíséretében - 1971-ben utazott Finnországba. (Itt jegyezzük meg, hogy a Somogyi Néplap akkori főszerkesztője, Jávorai Béla is a küldöttséggel utazott, a sajtódelegáció tagja volt. A lap Losonczi külföldi látogatásairól részletesen beszámolt.) A finn államfő 1969-es látogatásának emléke az akkor kapott Fehér Rózsa Érdemrend nagykeresztje láncon, államfőknek adományozott változata. A magyar küldöttség 1971-es finnországi utazásakor kaphatta a nagykereszt fokozatot.³ Feleségének ugyanekkor a Finn Fehér Rózsa Jelet adományozták.

Finn Fehér Rózsa Érdemrend nagykeresztje a láncon

Adományozta

dr.Urho Kaleva Kekkonen,⁴ a Finn Köztársaság elnöke

A rend jelvénye

Arany szegélyű, fehér zománcozású György-kereszt, a kereszt szárai között kardot tartó finn oroszlánokkal. Arany szegélyű, kék középmedalionban arany heraldikai rózsa.

Színei

kék, fehér

Érem (medál)

a láncon lógó fehér, zománcozott György-kereszt, melynek ágai között a finn oroszlán (koronás, kivont karddal) látható. A kereszt közepén, kék zománcozott medalionon fehér rózsa.

Méret: kereszt sz.: 5,4 cm, m.: 5,9 cm akasztó h.: 1,7, cm lánc h.: 85,5 cm

Súly: lánc+kereszt: 304 g

Anyag: aranyozott ezüst; díszítés: kék, fehér zománc

Lánc

aranyból készült és 9 fehér rózsából (amelyek Finnország 9 megyéjét szimbolizálják) és 9 fenyőágból áll. Az egyes elemek – egy-rózsa, egy fenyőág váltakozva – dupla soros láncszemekkel alkotják a rendi láncot. A medál a középső taghoz – 45 fokban elforgatott fenyőághoz – függesztőszemmel kapcsolódik.

Méret: h.: 85,5 cm

Anyag: aranyozott ezüst, kék-fehér zománc

Súly: lánc a kereszttel 304 g

Vállszalag

nincs

Csillag

Ötágú hornyolt ezüst csillag, a csillag sugarai között rövidebb aranyozott sugáryalábokkal. Középen a jellegzetes fehér rózsza a világoskék medalionban. A rózsza körül futó fekete körgyűrűben aranybetűs felirat: ISÄNMAAN HYVÄKSI (A haza szolgálatáért)

Méret: d: 8,4 cm, kitűző h.: 6,6 cm,

Súly 80 g

Anyaga: arany és ezüst;

Diszítés: kék, fehér zománc

Miniatűr

nincs

Rozetta

nincs

Doboz

Kék műbőr borítású, teniszütő tokra emlékeztető formájú, tetején arany színnel a kitüntetés nevét adó fehér rózsza. 5 fém kapoccsal záródik, a doboz fedele leemelhető. A bélés a doboz fedelében fehér selyem, alul fekete plüss. A fedél belsejében a készítő ékszerész neve A. Tillander olvasható.

Méret: h: 49 cm, sz.: 32 cm, m: 4,5 cm

Okiratok

Adományozó okirat

1969. szeptember 20-i keltezésű, finn nyelvű

Méret: 22cm x 37,4 cm

Viselési engedély

Bama műbőr kötésű igazolvány. Budapest, 1970. január 12-i keltezéssel. (megj.: az engedélyen a „Finn Fehér Rózsa Érdemrend nagykeresztje a láncokkal” elnevezés szerepel. Az adományozásról a Magyar Közlöny 1970. január 22. számában olvashatunk.)

Méret: 6,9x9,1 cm (becsukva)

Anyag

aranyozott ezüst, ezüst, zománc

Technika

prézelés, zománcozás

Készítő

A. Tillander, finn állami ékszerész

Kik kapták

II. Erzsébet angol királynő (1961)
Charles de Gaulle (1962)
Josip Broz Tito (1963)
Kádár János (1969. szeptember 29.)
Leonyid Iljics Brezsnyev (1976)
Haile Selassie (én.)
I. János Károly spanyol király (én.)
II. Margit dán királynő (én.)

Becsült érték

Irodalom

Magyar Közlöny. 1970. január 22.
Népszabadság. 1969. október 2.
Somogyi Néplap. 1969. szeptember 27.– október 3.
Makai Ágnes-Héri Vera: Bp., 2002. 254. p.
Urho Kekkonen
Urho Kekkonen (angol)
Finn Fehér Rózsa Érdemrend (angol)
Finn Fehér Rózsa Érdemrend (angol)
Finn Fehér Rózsa Érdemrend (finn)
Bolvári-Takács Gábor: Eszme és föld. Vázlatpontok Losonczi Pál agrárpolitikusai portréjához.= Zempléni Múzsza. 2006. 2. sz. 11-24. p.
Bolvári-Takács Gábor: Csendben a csúcson. Vázlatpontok Losonczi Pál államfői portréjához. Zempléni Múzsza.VIII. évfolyam 3. (31.)szám - 2008. ősz.
Rokoni körben. A magyarországi finn képviselő története. Szerk.: Jakoo Sivers. Bp., 2010. a Finn Nagykövetség kiad.

¹ Az adományozási okiraton előbbi dátum, 1969. szeptember 20. szerepel.

² Finn rokonaink története itthon kevésbé ismert, noha a finn-magyar baráti kapcsolatok a két állam kapcsolatának hivatalos szintre emelkedésénél jóval korábban nyúlnak vissza. Arra az időszakra, amikor mindkét nemzet a tudomány, a művészet és az irodalom eszközével alapozta meg önállóságát. A független finn állam közel 700 éves svéd, illetve 1809-ben kezdődő orosz fennhatóság éveit követően, nem sokkal a bolsevik forradalom után, 1917 december 6-án jött létre. Magyarország pedig a trianoni békekötéssel nyerte el önállóságát. A magyar képviselő már 1928 óta működött Finnországban Finnország pedig 1934-ben nyitotta meg magyarországi követségét.

Az 1918-as finn polgárháború évekre meghatározta az ország politikai irányvonalát. Finnország az orosz fennhatóság után német érdekszférába került.

A II. világháború idején Finnország kétszer is harcolt a Szovjetunió ellen. Először az 1939-1940-es téli háborúban (segítséget kapott többek között Svédországtól, illetve egy zászlóaljnyi önkéntest Magyarországtól is), majd 1941 és 1944 között (Németország jelentékeny segítségével). Ezt követte a Lappföldi háború 1944-1945-ben, amikor Finnország kivonulása kényszerítette a németeket az országból.

A II. világháború következtében Finnország jelentős területeket veszített. Ezek egy részén szervezték meg a szovjet Karéliát, más részét a leningrádi, illetve a mummaszki területhez csatolták.

A II. világháború után Finnország a Szovjetunió és a nyugati országok közötti ütközőzóna. Társadalmi berendezkedése nyugati mintát követett, katonailag azonban kiszolgáltatott volt a Szovjetunióknak. A Szovjetunió összeomlása után Finnország is önállóan választhatta meg fejlődésének útját. 1995-ben csatlakozott az Európai Unióhoz, 2002-ben pedig az első között tért át az euro használatára.

³ 1976 ill. 1982 (Ez utóbbi dátum szerepel Komisszár Dénes: Mezőgazdaság és protokoll. Losonczy Pál kiténtésével a sajtó tükrében című tanulmányában (Somogyi Múzeumok Közleményei, Kaposvár, 2007. 103. p.) azzal a megjegyzéssel, hogy valószínűleg Mauno Henrik Koivisto finn elnök 1982-es hivatalos magyarországi látogatásakor kapta meg a kiténtést Losonczy Pál.

⁴ dr. Urho Kaleva Kekkonen (1900 – 1986) finn politikus, miniszterelnök, köztársasági elnök.

A Helsinkii Egyetemen magánjogot tanult, 1928-ban szerzett diplomát, 1936-ban doktori fokozatot. Az 1920-as évektől mint jogász egyre szorosabb kapcsolatba került az agrármozgalommal, 1927-32 között a Mezőgazdasági Minisztérium tisztviselője, 1936-56 közt az Agrárpárt (későbbi nevén Centrumpárt) parlamenti képviselője volt. Kezdetben határozott szovjetellenes álláspontot képviselt (1940-ben másodmagával ellenezte, hogy bármely finn területet átengedjenek a Szovjetunióknak). 1943-ban azonban felismerte, hogy Németország el fogja veszíteni a háborút, s arra a következtetésre jutott, hogy Finnországnak a baráti semlegesség politikáját kell folytatnia a Szovjetunióval, ha meg akarja őrizni függetlenségét.

1936-tól kezdve többször miniszter, majd 1950-56-ban miniszterelnök volt. Paasikivi elnök halála után 1956-1981 között ő volt Finnország államfője. A Szovjetunió irányában folytatott óvatos, de baráti politikát a Paasikivi-Kekkonen irányvonalnak nevezték el.

Kekkonen a skandináv államok semlegességét hirdető politikájával nagy tekintélyt szerzett. 1962-ben és 1968-ban is megválasztották. 1973-ban pedig a parlament 4 évvel meghosszabbította harmadik hivatali ciklusát. 1976-ban újból ő lett az államfő, e tisztségről - megromlott egészsége miatt - 1981-ben mondott le. Neve összeforrt a békés egymás mellett élés és a népek közötti bizalom megerősítéséért folytatott küzdelem politikájával. E tevékenységének betetőzése volt 1975-ben az első európai biztonsági és együttműködési konferencia megszervezése Helsinkiben.

Érdeességként jegyezzük meg továbbá:

Diákévei alatt Kekkonen aktív sportoló volt. 1924-ben finn országos bajnok lett magasugrásban, később a finn sportszövetség, majd a finn olimpiai bizottság elnöke. Sportolóként 1929-ben járt Magyarországon. 1963-ban nem hivatalos látogatásra érkezett. 1969-es államfői látogatása után 1975-ben Jugoszláviába jövet-menet tett látogatást Kádár Jánosnál és Losonczy Pálnál. 1976. november 17-20. ismét Magyarországon járt.

Egy 2004. évi televíziós műsor nézdi az egyik legnagyobb finn személyiségnek nyilvánították.

A Szibenliszt Bélának készült kanászbalta

BERZY PÉTER

H-7400 Kaposvár, Konrássy utca 5.

BERZY, P.: *Swine Heard Axe titled to Bela Szibenliszt.*

Abstract: Description of a swine heard axe dedicated to Bela Szibenliszt and its connection to the named person.

Keywords: carving, folk art, Várda, Somogy county.

Bevezetés

Jelen tanulmányban szerző célja a magángyűjteményében őrzött kanászbalta leírása és a nyélen szereplő név tulajdonosával, Szibenliszt Bélával való kapcsolatának bemutatása. Néprajzi tárgyi gyűjteményének ez az értékes darabja az 1970-es években került a szerzőhöz, a Somogy megyei Várda községből. Kinézetre hagyományos régi somogyi kanászbalta, kissé görbe, jól kézre álló nyéllel, acél balta fokkal. A nyél felső vége spanyolozással, egész hosszában karclozással díszített. Nem csak dísztárgy volt, hanem használatban lehetett, mert a nyél csiszoltsága, a nyél alsó végének kopása, deformációja, valamint a balta élének apró csorbulásai is erre utalnak.

A kanászbalta jellemzően a külterjes tartásban (rideg módra) legeltetett disznókat őrző kanász eszköze volt.¹ A szabadban makkoltató pásztorok az állatok terelése mellett favágásra, önvédelemre és még pásztortáncukban is felhasználták. A balta lapjával való eldobása külön tudomány volt, oldalba hajítva az állatot visszaterelte a helyes útra anélkül, hogy kárt tett volna benne.² A felbőszült kanok közé dobva, vagy a *fókába* (más néven falkába) betörő idegen vaddisznókat is távol lehetett tartani vele. A verekedéseikről elhíresült kanászok a kocsmá mestergerendájába állítva tartották, amíg ittak; a baltát csak annak tulajdonosa vehette ki onnan.³ A betyárok és a rablók támadásai ellen is ezzel védekezett a kanász. Jó célt szolgált tűzifa vágáskor, vagy akár egy-egy disznó leütésekor is. Mint nélkülözhetetlen eszköz, a kanászmesterség szimbólumává vált.⁴

A kanászbalta elnevezése vidékenként változott: *pásztorbalta, kanászbalta vagy kanászszerszám, kondásbalta, hordozófejsze, valaska, balloska, balaska*. Veszprém megye 1791-ben már rendeletileg betiltotta tartását és elrendelte az elkobzását. 1822-ben ismét megerősítették a tiltó rendelkezést, melynek következményeként a pásztorok bár használták ugyan a balaskát, elrejtették azt.

A somogyi kanászok ráartiságáról maga Herman Ottó is megemlékezett. A finom megmunkáltság, tökéletes forma mellett a cifra díszítés arról tanúskodott, hogy a mesterség státuszszimbólumaként és presztizistárgyként tekintettek a baltára. Azok a balták, amelyek oldalába ezüstforint nagyságú tükrök voltak „beeresztve”, minden bizonnyal veszítettek funkcionális értékükből és inkább ünnepi darabok lehettek.

Népi faragóink is megörökítették a kanászokat, pásztorokat karclozott, faragott tárgyaikon, például készítették Somogyban olyan szaru sótartót, melyen az elfogott betyárt kísérő pandúr kezében van a bűnjel, egy kanászbalta. Bár a mezőgazdasági termelés belterjessé válásával megszűnt a rideg pásztorkodás és kikopott a balta eredeti használata, dísztárgyként és a másolatai szuvenirként kedvelt ajándéktárgyak maradtak.

A szintén szerző gyűjteményének részét képező, Ékes János igali juhász által készített, 1896-ra datált sótartón a betyároknál puska és balta látható, miközben itceből borozgatnak az erdőben. A sótartó hátlapján (1. ábra) látható borozó jelenetben a baltájukat egy lombos fába vágva ábrázolta az alkotó.

1. ábra. Szaru sótartó hátlapja

1 Tálasi I. 1939, 33-34.

2 Takáts Gy. 1986, 14.

3 Eötvös K. 1901, 81-82.

4 Malonyay D. 1911, 95.

A balta leírása

A balta teljes hossza 102,5 cm (2. ábra). A nyél alsó átmérője 2,7 cm, felső átmérője 3 cm. A fej méretei: élhossza 9 cm, legnagyobb külső ívhossza 16 cm, belső hossza 13,5 cm, fok hossza 1,7 cm, a nyélnél a legszélesebb mérete 3,7 cm, nyél lyuk átmérője 3 cm.

A nyél anyaga feltehetőleg gyertyánfa, két sötétebb csomóval, színe világos barna, drapp, természetes nyers fa színű, a használattól kifényesedve. A nyél súlya 44 dkg. A balta a nyélre a görbülethez képest kifelé álló éllel van szorosan ráhúzva, a nyél felső végétől mintegy 1–1,5 cm-re kezdődően. A fa nyél és a fém balta között vékony rongy tekerés van a felszorítás miatt, valószínű az eltelt idő alatt a fa beszáradása miatt. A fán a balta rozsdásodása sötét elszíneződést okozott. A baltát a nyélre alulról húzták fel, mert a nyél felső részén egy kis kiálló körperem van a fa anyagában, ami megakadályozza az acél lecsúszását, tehát felülről a baltát nem lehet a nyélre ráhúzni. A balta anyaga acél, súlya 65 dkg, a nyeles balta összsúlya 109 dkg. Szép, igényes kovács munka.

A nyélen egy vers, két pásztor alak, életfák, virágok és egy visszafelé írt név is található. A karcolt nyél díszítése hosszában három fő részre osztható: felső rész 32 cm, középső rész 22 cm, alsó rész 26 cm hosszú. A nyél felső vége kissé ferdén van levágva, rajta egy spanyolozott virággal, míg az alsó vége merőleges, a használattól szélei körben kissé felpöndörödvé.

A nyél részletes ismertetése továbbiakban fentről lefelé sorrendben történik. A nyél felső végén spanyolozott (3. ábra) virág motívum nyolc gömbölyű, csepp alakú szirmokkal, kör középpel. A szirmok és a körközép körüli kör alakú mező bordó, a szirmok és a virág közép zöld színűek. A bordó kör átmérője 2,6 cm (4. ábra). A balta alatt 1,9 cm magas spanyolozott körszalag, benne alulról felfelé álló teli háromszögekkel. Ezek egymást váltó színei: 2 fekete, 2 zöld és 3 piros. A szalag felső vonalától lefelé álló V alakok az alsó háromszögek között: 4 zöld, 2 piros és 1 fekete.

A felső rész alján áll a 7,8 cm magas felső férfi pásztor alak, felette 23,5 cm magas életfa ábrázolás: korsóból kinövő „S” alakú kacskaringós száron zárt, szorosan egymáshoz érő gömbölyített végű, íves levelekkel, amin gömbölyű végű, nagy szirm jellegű, kis körközepű virág van. A virágok: 5 db nyolc szirmú, 1 db kilenc szirmú, minden második szirmlevél sraffozott. A virágok között 7 db íves csepp formájú, szorosan egymáshoz érő levélsor, ezek 3 db nyolc leveles, 2 db hét leveles, 1 db hat leveles és a legfelső két kis leveles. A virágszár legtetején jobbra-balra álló szív alakú levél van, alsó szárról, de a szártöveikből felfelé háromszög csúcs alakú két vonal is van, mintegy lezárásként. Az alak mögött hasonló kialakítású, 32 cm magas életfa ábrázolás található, csak a nyél csomója (péterszeg) miatt szélesebb edényből kinövő életfával, melynek kacskaringós szárán 9 levél szakasz és 8 virág van. A levél csoportok 2 db 6, 2 db 7, 3 db 8, 1 db 9 és 1 db 10 leveles kialakítással. A 3 cm átmérőjű virágok mind 8 szirmúak, kis kör középpel, mint a rövidebbik életfánál. Itt is minden második levél és szirm

sraffozott. A férfi alak kissé széttett lábakkal álló juhász ünneplőben, lábán hegyes orrú, magas sarkú, ráncos szárú csizma, sok függőleges ráncú „rödösgyatyka”, mely a fél csizmaszárig ér. Zsinóros, begombolt, svájfolt, hosszú ujjú rövid kabát, kis karimás kalap, vékony, kihúzott, hosszú bajusz. Szemek üres mandula alakok szemgolyó nélkül, szemöldök, orr, száj megrajzolva. Bal oldalon fülét takaró, a fül aljáig érő lelógó sima haj. Bal keze a csípőjén, jobb kezével a baltára támaszkodik annak a fokát fogva, míg a balta éle kifelé áll. Megjelenésében hasonlít az alsó alakhoz.

A bot középső részén csak két, 21 cm magas növényi ornamentika ábrázolás található, a szakasz aljáról kezdődve hasonló kialakítással, mint a felső mezőben. Mindkettő életfa-típusú, korsóból nő ki (5. ábra). Minden virág 8 db hegyes végű, buzsáki típusú kis körközepű szirmmal, minden második szirm sraffozva, nagyságuk 3,5 cm. A virágok mellett „S” alakú száron mindkét irányban csepp alakú, de hegyes végű, szorosan összeérő levelek vannak, kivéve ahol a virág csatlakozik a szárhoz. Az egyik életfán 5, a másikon 6 virág van. Az 5 virágos szár végén 1 db szív alakú, balra mutató levél van végződésenként.

A bot alsó harmadán legalul egy 12 cm magas, körbe érő bekarcolt vers, felette az álló alsó alak, mely mögött kacskaringós folyóírással visszafelé írva 10,5 cm hosszon (6. ábra) Szibenliszt Béla név, az írás végén 9 rövid kis párhuzamos vonalkával, ami két ovális forduló után hosszú névaláhúzás lesz, melynek vége többször kanyarodva egymásba ellentétesen befordult fekvő B betű alaknak látszik. Hossza a név alatt végig ér, mint egy cirkalmas befejező, díszítő aláhúzás. A visszafelé írt, bekarcolt név tükörképi olvasata: Szibenliszt Béla. A folyó írással karcolt vers (7. ábra) a nyél alsó részén:

*Somogyba a kanászok
Olyak mind a királyok
Hatalmassak a csárdába
Mind király a palotába
Kezökben van a balta
A bajczuk ki van huzva
Olyanok mind a király
Velők az urse tréfál
Neki mennek a tűznek
Nemis néznek csak ütnek .*

A vers utolsó sorának alja a nyél alsó vége felett 13 cm-re végződik, alatta már nincs karcolás.

Az alsó, 9,3 cm magas karcolt férfi alak vigyázz állásban álló, szembe néző kanász jobb kezében a fej fölé feltartott kanász baltával, melynek éle a fej felé mutat. Teljes magassága a baltával 10,5 cm. Jobb keze csípőre téve. Ruházata azonos a felső alak ruházatával, csak szorosan egymás mellett vannak a lábai. A bal vállon átvett vastag tölténytartó szíjhoz hasonló szíj, melynek alján a balta tartó karika, amiről tovább lóg a *pásztorkészség*. Jobb vállon átvett szíj, melyen bal deréknál a becsukott bőr pásztor táskák lóg. Begombolt nyakú ing, kétoldali szalag kötővel. Fej jobb oldalán kevés, bal oldalán több lelógó, sima hajjal.

2. ábra. A kanászbalta

4. ábra. A balta felső része

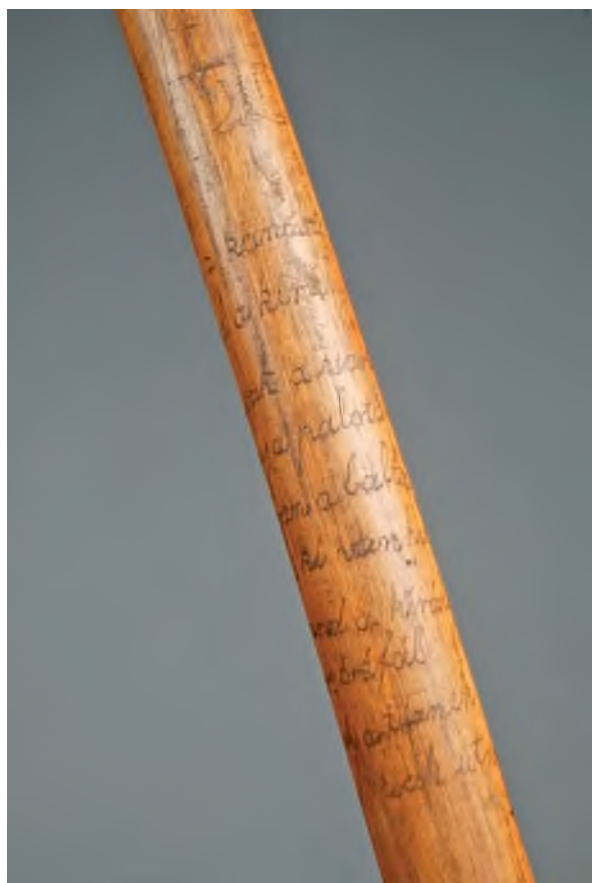
A balta készítője – eddigi információim szerint – számomra ismeretlen, szignója nincs a nyélen, de egy igen gyakorlott, ügyes kéz remekműve. Nagyon magabiztos késvezetés látható, igen kevés a „kifutott”, rontott karcolás nyom. A nyélen szereplő név leginkább a balta tulajdonosának a neve lehet, akinek készítették. Mivel Szibeniszt Béla (1852 Kőszeg – 1936 Várda) 1910-től várdai nyugdíjasként foglalkozott a helyi népszokásokkal, azokat összegyűjtötte és leírta, majd 1914-ben ezen dolgozatát Varga Sándor várdai tanítónak átadta, így érdeklődési köre alapján akár neki is készíthették a nyelet, egy régi, talán általa gyűjtött acél baltához. Mivel a név mint felirat a kompozícióba gondosan bele-

szerkesztett, nem valószínű hogy utólag karcolták bele a nevet. A név bekarcolása azonos kéz munkája lehet, mint a díszítések karcolásai, mivel a kompozícióba pontosan szerkesztett, karcolási technikája azonos az életfa motívumok és az alakok elkészítésével. Bár a készítő személye ismeretlen, feltehetőleg egy Várda környéki pásztorember lehetett, talán épp Szibeniszt Béla megrendelésére készítette a nyelet.

A nyélen szereplő verset Szibeniszt gyűjthette, és talán megadta a nyél faragójának, hogy a fordított írású nevéhez hasonlóan ezt is illessze be a kompozícióba a pásztor alakokkal együtt. A név és a vers írásmódja egy korabeli stílusú folyóírás, amit akár a megrendelő

3. ábra. Spanyolozott díszítések rajza

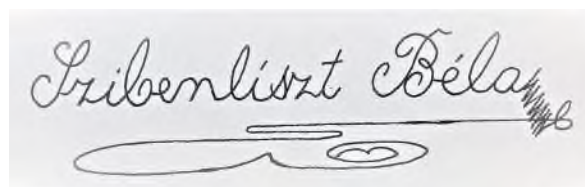

5. ábra. A nyél díszítése

is leírhatott a faragónak, hogy másolja le. Az acél balta készítője kovács ember kellett legyen, de monogram, jel hiányában ismeretlen a személye és a készítés ideje. Stílusát tekintve a régi klasszikus somogyi íves nyelvű kanászbalta. A nyél készítés időintervalluma mindenképpen az első világháború előtti időszak, valószínű Szibenliszt néprajzi vonatkozású gyűjtő munkásságának (1910–1914) időszaka.

Szibenliszt Béla rövid életrajza

A nyélen szereplő Szibenliszt Béla (8. ábra) és családtagjainak rövid életrajza, részben Puskás Béla adatainak felhasználásával, szerző levéltári és könyvtári kutatásaival kiegészülve az alábbiakban foglalható össze. Apja Szibenliszt János katonatiszt, anyja báró Schmidthals Berta. Szibenliszt Béla 1852-ben született Kőszegen, ahol élete első éveit töltötte. A Műszaki Egyetemet Bécsben végezte, majd apja nyomdokain katonai pályára lépett. A katonai iskolák elvégzését követően 37 éven keresztül az utász alakulatnál szolgált. Pozsonyban zászlóaljparancsnok, majd Székesfehérváron ezredparancsnok volt. A boszniai okkupációban (1878. július – november) főhadnagyként vett részt. Kitüntették a III. oszt. vaskoronarend, a Signum Laudis, a Toszkánai Nagyhercegség érdemkeresztjével, vala-

6. ábra. A bekarcolt név tükörképe

Somogyba a kanászok
Olyanok mind a királyok
Katalmassak a csárdába
Mind király a palotába
Kézökben van a balta
A bojzubs ki van huzvo
Olyanok mind a király
Velők az usse tréfál
Neki mennek a tűznek
Nem is néznek csak ütnek.

7. ábra. A név, a pásztor alak és a vers rajza

mint a közös- és honvéd-hadiéremmel. Házasságot kötött, később elvált. 1903-ban a 23. gyalogezred 2-ik zászlóalj (74 Nagyszében) parancsnoka őrnagyként. 1904-ben ezredessé avatták. 1910-ben 58 évesen ezredesként ment nyugállományba.⁵

Ezt követően Várdán telepedett le, valószínű azért, mert ott élt az akkor 60 éves nővére Mérey Józsefné született Szibenliszt Janka is, a mai Fő utca 94. számú lakóházban, ami jelenleg a posta épületeként szolgál. Felesége már nem jött Várdára lakni. Tevékeny életet élt itt is.⁶ Adományokkal segítette a várdai iskolát, könyvtárat, valamint a Vármegyei Múzeumot. 1914-re elkészítette és átadta az iskolának a *Várdai Népszokások Gyűjteménye* című írását. 1923-ban Budapesten lakott. 1924-ben megírta és kiadta *Séta Szigetvár körül* címmel ismeretterjesztő füzetét. 1936 június 2-án este 21 órakor 84 évesen aggkori végkimerülésben hunyt el Várdán, ott helyezték örök nyugalomra.

A „*Várdai Népszokások Gyűjteménye*” című munkáját Varga Sándor, a falu szeretett tanítója kapta meg 1914-ben a szerzőtől. A tanító úr az 1950-es évek végéig, 47 éven át tanított Várdán, a község díszpolgára volt. Felesége a szentbalázsi Ternóczy Mári volt, lá-

8. ábra. Szibenliszt Béláról 1890-ben, 38 éves korában készült ceruzarajz fotója, a Monarchia k.u.k hadseregének egyenruhájában. A 40x40 cm nagyságú, bekeretezett fénykép egy padlásról került elő, jelenleg magángyűjteményben van

5 Honvédelmi Minisztérium: Zárszámadás 1908. kimutatás 135. oldalán található: „Szibenliszt Béla ezredes (1852-) évi 8800 Korona jövedelemmel. Szolgálati ideje 37 év 1 hónap 20 nap, nyugdíja 1100 K/év többlet az 1907 évben megállapított 6600 K várakozási illetékben, mert évi 7200 K. javadalmaztatása az 1908. évi XXVII. t.-cz. 8.§-a alapján 8800 Kra emeltetett.” Az írott hivatalos forrásokban a nevet néha Sziebenliszt, általában Szibenliszt - nek említik, a hiteles a Szibenliszt változat, mivel az fordul elő legtöbbször a hivatalos iratokban, könyvei szerzőjeként, sírján, saját baltáján is. A Honvédelmi Minisztérium kimutatásában 1908-ban ezredes a rangfokozatának megjelölése, ami a törzstisztek kategóriájában a legmagasabb fokozat, mint: őrnagy, alezredes, ezredes. Varga Imre kutató szerint a 29572 nyilvántartási számon: Szibenliszt Béla ezredesi rangfokozattal ment nyugdíjba.

A Temetők üzenete könyv „Várda” c. részében Szibenliszt Béla 1910-ben már vezérőrnagy-ként van említve, ami a „Császári és Királyi Hadsereg rendfokozatai 1908-ig” kimutatása szerint a tábornokok kategóriába tartozik.

Ugyanakkor a Főgimnáziumi eseményen 1912-ben a rangjelzése már *tábornok*, ami egy még magasabb kategória, melyben a felfelé sorrend: vezérőrnagy, altábornagy, gyalogsági, lovassági tábornok, vezérezredes, tábornok.

A Budapest Czím- és Lakásjegyzék második részben: Szibenliszt Béla *tábornok* 1923-ban Budapest VII. Rákóczi út 29. alatt volt bejelentkezve, mint állandó lakos. Fia Budapesten tanult jogot, és később ott dolgozott.

Nyugdíjazásakor 1908-ban törzstisztként ezredesi rangfokozata volt, amit a korabeli HM. Kimutatás igazol egyedül hitelesen. A már 2. éve nyugállományú törzstiszt előléptetéséről 1910-ben vezérőrnaggyá, majd 1912-ben tábornokká, a fentebb említetteken kívül nem található más bizonyíték, bár az általa írt, nyomtatásban megjelent kis szigetvári könyvére nem véletlenül kerülhetett a magasabb rendfokozat, mely szerint nyugállományában is előléptethették. Így került a szigetvári kis könyvre 1924-ben a tábornok megjelölés. Sírján is tábornok felirat van 1936-ból.

A Szibenliszt, és a Schmidhals családnevek sajnos nem találhatók sem a Nagy Iván sem a Kempelen Béla szerzők által jegyzett magyar és magyar nemesi családokról szóló kötetekben.

6 A Kaposvári Magyar Királyi Állami Főgimnázium Emlékkönyve c. könyvben olvasható, hogy 1912 november 5-én a gimnázium tornatermében 11 órai kezdettel Csertán Márton ref. lelkész és Herczog Manó dr. főrabbi által a protestáns és az izraelita vallású tanulók számára tartott istentiszteleten részt vettek a Kaposváron és környékén élő megyei és városi vezetők, főurak, előkelőségek, köztük Szibenliszt Béla nyugalmazott tábornok.

nyaik Joli 1916, Babi 1919 születésűek. Egyik lányától helybéli lokálpatrióták szerezték meg az írott és képi hagyatékok maradványát, de az említett dolgozat sajnos nincs köztük. Holléte ezideig ismeretlen, sem a Magyar Néprajzi Múzeum, sem a Rippl-Rónai Múzeum, sem a Várdai Önkormányzat, sem a Somogy megyei Levéltár, sem a megyei könyvtári hálózat nem tud az írás hollétééről. Előkerülése talán magyarázatot adhatna a kanászbalta készítőjére és a rajta lévő névvel való kapcsolatára. Mindezekről függetlenül a balta egy igen mutatós, szép, néprajzi tárgyi gyűjteménybe illő, ép, tipikus régi somogyi darab.

Köszönetnyilvánítás

Köszönöm a cikk adatszolgáltatásában résztvevők: Várda Község Önkormányzata dolgozói, Varga András polgármester, Tóth György Zsolt képviselő és falugondnok, Üst Roland képviselő, a Somogy Megyei levéltár, a Takáts Gyula Megyei és Városi Könyvtár, valamint a Szibenlisztékkel valamikor szemben lakó Kisiván Ferencné Rózsai mama önzetlen segítségét. Külön köszönöm a cikk megjelenítését segítő Rippl-Rónai Múzeum munkatársainak önzetlen segítségét.

Irodalom

- BONA G. 2000: Táborkok és törzsisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. – Heraldika Kiadó, Budapest.
- BUDAPEST CÍM- ÉS LAKÁSJEGYZÉK 1922-1923: 28. évfolyam. – Kiadja FRANKLIN - TÁRSULAT Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda.
- DIRRHEIMER, G. 1997: Das k.u.k. Heer 1895. Eine Bildserie. - Edition Leopold Stocker, Graz.
- EÖTVÖS K. 1901: Emlékezések. – Révai testvérek, Budapest.
- HALOTTI ANYAKÖNYV VÁRDA. 1936: 10. sorszám alatt Szibenliszt Béla.
- HALOTTI ANYAKÖNYV VÁRDA. 1940: 8. sorszám alatt Szibenliszt Janka.
- HERMAN O. 1898: Ösfoglalkozások. Halászat és pásztorélet. – Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, Budapest
- HONVÉDELMI MINISZTERIUM ZÁRSZÁMADÁS 1909: KIMUTATÁS azokról az állami nyugdíjasokról, a kik az 1908. évben nyugalmaztattak. Továbbá azokról az özvegyekről és árvákról a kik az említett évtől kezdve állami ellátást élveznek. - Budapest.
- IGAZSÁGÜGYI KÖZLÖNY 1915 24. ÉVFOLYAM 8. SZÁM: 512. oldal. Dr Szibenliszt Henrik.
- IGAZSÁGÜGYI KÖZLÖNY 1946 55. ÉVFOLYAM 4. SZÁM: 155. oldal. Dr Szibenliszt Henrik.
- IGAZSÁGÜGYI KÖZLÖNY 1948 57. ÉVFOLYAM 1. SZÁM: 26. oldal. Dr Szibenliszt Henrik.
- IHAROSI PLÉBÁNIA HALOTTI ANYAKÖNYV INKE 1887: 7. sorszám alatt Szibenliszt János.
- S. Kovács I. 2001: Pásztorművészet. In: Kapitány O. és Imrő J. (szerk.): Somogy megye népművészete. - Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, Kaposvár, 329-372.
- KAPOSVÁRI MAGYAR KIRÁLYI ÁLLAMI FŐGIMNÁZIUM EMLÉKKÖNYVE 1812-1912. 1913: A kaposvári állami főgimnázium százados emlékünnepe 1912. november 5-én. - Szabó Lipót Könyvsajtója.
- KEMPELEN B. 1911: Magyar nemes családok. - 9-10. kötet. Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest.
- KÓSA KÁROLY HONLAPJA: Jász-Nagykun-Szolnok megyei és kárpát-medencei „böngészet” SZOLNOKI DIADAL 1849. március 5.-én. Az 1849. január 22-én és március 5-én vívott szolnoki ütközet hősei (szemelvények a teljesség igénye nélkül) Szibenliszt János.- Forrás: Gracza Gy. Budapest 1894-98. kosakaroly.hu/adattar/1849/honved.html 2020.01.10.
- MANGA J. 1980: Kanászbalta, kondásbalta. In: Magyar Néprajzi Lexikon III. (főszerk.: Ortutay Gyula) - Akadémiai Kiadó, Budapest: 18-20.
- MAGYARORSZÁG TISZTI CÍM- ÉS NÉVTÁRA 1903: 22. évfolyam 795. oldal. Szibenliszt Béla.
- MAGYARORSZÁG TISZTI CÍM- ÉS NÉVTÁRA 1918: 37. évfolyam 472. oldal. Dr. Szibenliszt Henrik.
- MAGYARORSZÁG TISZTI CÍM- ÉS NÉVTÁRA 1936: 44. évfolyam 390. oldal. Dr. Szibenliszt Henrik.
- MALONYAY D. 1911: A magyar nép művészete. III. kötet. - Franklin Társulat, Budapest.
- NAGY I. 1860: Magyarország Családai címerekkel és nemzedéki táblákkal „B”. – Kiadja Ráth Mór Budapest.
- PUSKÁS B. 2001: Temetők üzenete. Várda.- Kaposvári Nyomda Kft. Kaposvár.
- SZIBENLISZT B. 1924: Séta Szigetvár Körül. - Kiadja: a „Zrínyi Miklós Múzeum Egyesület Szigetvár” „Új Dél-somogy Könyvnyomda” Szigetvár.
- TAKÁTS GY. 1986: Somogyi pásztorvilág - Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, Kaposvár.
- TÁLASI I. 1939: A bakonyi pásztorokodás - Etnographia 50. évfolyam: 33-34.

Egyházi öltözékek, miseruhák Gölle és Kisgyalán községekben a 18–21. században

LANSZKI-SZÉLES GABRIELLA

Szent István Egyetem Kaposvári Campus, H-7401 Kaposvár, Pf.: 16.,
e-mail: Lanszki-Szeles.Gabriella.Edit@szie.hu

LANSZKI-SZÉLES, G.: *Church attire, mass chasuble in the villages of Gölle and Kisgyalán in the 18th-21st centuries.*

Abstract: The paper was written about the church attires of the two villages of Outer-Somogy County from the 18th to the 21st century, taking into account ecclesiastical art and local history aspects. During the Counter-Reformation period, Baroque art was destined to conquer believers in the Catholic religion. A good example of this is the more than 250-year-old mass chasuble, which is a latent applied art value in Gölle. This chasuble bears several common similarities with the mass dresses from Maria Theresa's embroidery workshop: it is very richly embroidered with scotch, its pattern and color are also similar. During the 19th-20th centuries not only aristocratic women but also peasant women embroidered mass chasubles. In these villages one can find mass chasubles with Matyo, Kalocsa and Buzsák patterns. In the case of Kisgyalán village, we could also form a picture of the time and way of making the chasubles. The changes in the motif on the mass dresses can be well traced in the photos, from the 18th to the 21st century.

Keywords: mass dress, baroque, counter-reformation, Maria Theresa, embroidered with scofium, folk embroidery, liturgical colors

Az egyházi öltözetek Külső-Somogy két községében, Göllében a 18. századtól, filiájában Kisgyalán községben az ezt követő századoktól gyarapítják templomainkat. A 18. századi kazulákról készült fotók összehasonlítva a korabeli miseruhákkal közelebbivé „megfoghatóvá” váltak számunkra, a lehetséges történetük megismerésével. A szíves visszaemlékezésekből kiderült, hogy a múlt és jelen századi misemondóruhák között vannak saját kezűleg készíttetek. Így a kötődés szorosabb az ünnep hangulatát közvetíteni hivatott, saját lelkületünket is tükröző miseruhákhoz.

„Ha valaki különleges ruhában van, akkor valami különleges feladata, dolga van, és ezt öltözéke teszi mások számára is láthatóvá és tapasztalhatóvá – nagy szavak nélkül, nonverbálisan. Az öltözék abban is segíthet, hogy viselője „tisztában legyen saját magával. (...) A liturgikus öltözet kiemeli a szakrális eseményt, s megjelöli viselőjét. (...) Felöltésekor ezt az ősi, a bibliai lelkiség által ihletett imát imádkozza a pap: „Uram, ki azt mondottad, az én igám édes és az én terhem könnyű, add, hogy úgy hordozzam ezeket, hogy elnyerjem szent kegyelmedet. (...) Tehát egyáltalán nem valamilyen felszínes esztétizálásról beszélünk, hanem arról a tudatos törekvésről, amelynek révén az ünnepi magatartás az díszes kivitelezés által kerül kifejezésre – és fordítva: az ünnepélyes formalítások mögöttes értelme is megtapasztalhatóvá válik. „Minden egyes értékes korszak rányomta bélyegét a szakrális öltözetre.” Mindezek a

változások nemcsak a teológia befolyása révén, hanem jórészt a pénzügyi és technikai lehetőségek függvényében következtek be. Erre utalnak a ruhák dekorációjában és alakjában végbement átalakulások és a Trentói Zsinat utáni liturgikus reform újításai.”¹

Már Esterházy Pál nádor is fontosnak tartotta leírni, hogy ki által, kinek, milyen értékben, és mikor került adományozásra liturgikus ruha. „1696-ban Esteras Pál jegyzi fel: Az Tisza mellett mező Szeged városában volt egy Boldog Asszony Temploma, kiben tiszteltetett egy igen régi Boldogságos Szűz képe, kihez Mátyás király oly áétatossággal viseltetett, hogy egykor ottan lévén, az maga drága köntösű ki Tíz Ezer Tallerra bölcsültetett, le vetvén, oda ajándékozod.”² Ez a közlési igény szerencsére tovább élt, így kazuláink döntő többségének előélete is jól ismert.

A különböző korok izlés világa eltérő. A középkori, és a kora újkori díszítésre a figurális ábrázolás a jellemző. A toscanai selyemszövetek egy csoportja figurális díszítésű volt, leggyakrabban Krisztus feltámadását, az angyali üdvözléte vagy Krisztus születését ábrázolta.

„Az 1500-as évektől a figurális díszítést kiszorítja az ornamentális, a selyem vagy bársony alapon az arany- és ezüsthímzett növényi ornamentika. A 18. századra a barokk és rokokó indadíszek a jellemzőek. A miseruhák leggyakrabban előforduló motívuma az IHS (Iesus Hominum Salvator), mely egy keresztminta közepébe van helyezve.”³

Mária Terézia és Padányi Bíró Márton befolyása a 18. századi barokk misemondóruhákra

A Göllei Templom lappangó iparművészeti emlékei az 1. és 2. ábrán látható misemondóruhák, amelyek szépségéhez a világhálón is kevés hozzá fogható tekinthető meg. Ezeket a feltehetően 18. században készült kazulákat mintegy a felsorakoztatott misemondóruhák látványának megpecsételéseként, utolsónak vette elő Hajder Edit (1965-2019)⁴ a templom gondozója. Az első benyomás: „Kaposban (Kaposváron) *sincs ennél külön!*” mondatot váltotta ki a szemlélődőből ezek-

1 http://tar.liturgia.hu/Praeonia/Praec2014_2.pdf Letöltés ideje: 2018.01.03.

2 http://epa.oszk.hu/01600/01609/00013/pdf/MFME_EPA01609_1970_2_059-083.pdf Letöltés ideje: 2018.01.03

3 http://szemle.unideb.hu/wordpress/wpcontent/uploads/2015_3_Gesztelyi_Tam%C3%A1s.pdf Letöltés ideje: 2018.01.03

4 Franz Joseph Haydn osztrák zeneszerző oldalági leszármazottjai, a göllei Hajderekek. Gölle Esterházy birtok volt. Fekete Istvánné szóbeli közlése Bodó Imrének.

nek a misemondóruhának a szépsége. A helyi hagyomány⁵ szerint „250 évesek” ezek a miseruhák, egy óvatosabb becslés szerint „több, mint kétszáz évesek.” Az 1980-as években tervben volt restaurálásuk. Mivel a szertartást tevő plébánosnak le kell hajolnia, és ebből adódóan megtörték az aranszájak több helyütt. Azonban „a felújítás akkori árakon számolva egy új zsiguli árába került volna,” ezért nem került rá sor.

Mindkét misemondóruha aranyozott paszománnyal van körbe szegve, valamint a paszomány részekre osztja a felületet. „A 18. századra jön divatba a három részre tagolt hátoldal, melyen aranyozott vagy ezüstözött paszománnyal osztják a felületet és ugyanazzal szegik be körben a miseruhát.”⁶ Bélelésük vörös. Az arany fémszálas dombor hímzés, amely skófiummal⁷ hímzett, középső sávjában lévő ornamentális szőlőlevél, inda, szőlőfürt motívuma eredeti fényében csillog ma is, az aranszájak köszönhetően. „A sok csillogásban, pompás fény-árnyék hatásban elkápráztat a szem”⁸ „Úgy fest, mintha a mesebeli tündérország kertjében kötöttek volna.(...) arany fonállal hímzett indái.”⁹ „A fehér, bágyadt rózsaszín, világos kék és halvány zöld selyemmel hímzett, igen változatosan árnyalt, naturalisztikus elemekből fantasztikusnak összerótt...”¹⁰ Ezeket a mondatokat akár erről a miseruháról is írhatnánk, azzal a módosítással, hogy itt erőteljesebbek a színek.

Az 1. és 2. ábrán látható miseruha hegedűtok alakú előrése és a hátoldali része egyaránt szimmetrikusan díszített. Piros rózsák, kék szőlőfürtök, aranszínű, csokorba fogott búzaszájak, és világos zöld selyemmel hímzett szőlőlevelek váltakoznak egymással. A vallásos művészet gyakori motívumai. A tövis nélküli rózsza a tisztaság megtestesítője, az eredendő bűn nélkülség jelképe. A piros szín¹¹ a komolyság és a fenség jele. „Rózsza: a keresztségben a piros rózsza Krisztus keresztfára ömlő vérért jelenítheti meg, emellett jelképe a titoktar-

tásnak is (a gyóntatószéket gyakran díszíti motívuma); általában is a fény és az élet jelképe.”¹² A rózsza díszítés, mint a göllei kazulán a bajnai templomban Mária Terézia lánya, Erzsébet által hímzett miseruhán is látható.¹³

A szőlőfürt és a búzakalász együttesen az úrvaccsora a bor és a kenyér, Krisztus vére és teste szimbóluma. A virág és a szőlő, búza motívumokat arannyal hímzett kacskaringós levélnormentika szövi át, a barokk követelményeinek megfelelően. Ennek ellenére nem kelti a túlzásfoltosság benyomását, az ünnepélyesség hangulatát, az „esztétikai élménynyújtást”¹⁴ fokozza.

Az újra megerősödő katolikus egyház az ellenreformáció idején a barokk művészetében találta meg azt a lehetőséget, amivel törekedett a hívek visszatérésére. Ugyanis Gölle is protestáns községgé vált a hódoltság korában.

„Hazánkban és a tőlünk nyugatra eső osztrák és német területeken, a miseruha hátát kereszt, elejét pedig egy függőleges sáv díszíti. E hímzett kereszt nemcsak a miseruhák pompáját fokozták, hanem azt is szimbolizálták, hogy a misét végző pap a magára öltött miseruhában, annak az áldozatvállalásnak és szenvedésnek is részese, melyet a hátán levő keresztrefeszített átélt.”¹⁵

E két göllei miseruha szintén kereszt mintával díszített, amelynek közepén elhelyezett motívum az IHS (Iesus Hominum Salvator). „Jézus nevének görög rövidítéséből származó monogramja. A jezsuiták¹⁶ címerükbe foglalták.”¹⁷ Az első miseruhán sugárzó napba van foglalva az IHS, a második kazula (3. és 4. ábra) szintén aranszállal hímzett, a kereszt motívum közepén látható az IHS jelkép. Szintén hasonló származást sejtet az aranszáll alkalmazása, a jogar és a lilium egymást követő ábrázolása. „A jogar az ókortól fogva azt fejezi ki, hogy a hatalom „onnan fölülről”, Istentől való. (...) Mária kezében a jogar olykor liliumban végződik. Ez királynői méltóságára utal, mert e méltóságának alapja részben istenanyasága, részben szüzessége.”¹⁸

5 A szájhagyomány akár 700 év távlatából is megőriz valós tényeket. Mind például Solymos Ede által lejegyzett: III. Endre királyunk özvegye hímezte miseruháról. „A hímzés kijavítása alkalmából az alakokat domborúra formáló pergamentdarabkákat összeállításkor kitűnt, hogy ezek egy része Bajor Lajos császárnak Agnes királynéhoz intézett 1334 okt. 20-án kelt levelének maradványai, amelyek a hagyományt igazolják.” https://mandadb.hu/common/fileservlet/document/373381/default/doc_url/ozdvk019_000025_OCR.pdf Letöltés ideje: 2018.01.03.

„Királynéink kedvelt időtöltése volt a miseruha hímzés. Királynéink közül Erzsébetről, Róbert Károly nejről, krónikáink jegyezték föl, hogy mestere volt a művészi hímzésnek s egyik krónikásunk sajnálkozáva jegyzi meg, hogy Zách Felician kardjával épp azokat az ujjakat vágta le jobb kezéről, amelyekkel oly sok miseruhát varrt és hímzett.” http://www.ppek.hu/facsimile/Divald_Kornel_A_magyar_iparmuveszet_tortenete_facsimile.pdf Letöltés ideje: 2018.01.03

6 <http://www.szentbertalankincstar.hu/textiljeink/> Letöltés ideje: 2018.04.05.

7 A skófiom az aranyból vagy ezüsből kalapált fémdrótot jelenti, de használják a megjelölést a fémmel ötvözött fonálra is. Leginkább a csupa arany vagy csupa ezüstszálas hímzésnél fordul elő.

8 http://epa.oszk.hu/01600/01609/00013/pdf/MFME_EPA01609_1970_2_059-083.pdf Letöltés ideje: 2018.04.05.

9 <https://docplayer.hu/29606335-Mint-azt-soros-bela-magyar-lithurgia-cimu-konyveben-olvashatjuk-a-templom-mindennemudisziteset-balvanyozasnak.htm> Letöltés ideje: 2018.04.05.

10 http://epa.oszk.hu/01000/01059/00043/pdf/1905_02_111-124.pdf Letöltés ideje: 2018.04.05.

11 A 18–19. században Isaac Newton, Jakob Le Blon, Thomas Young munkássága által kibontakozott a színek elmélete.

12 <https://sites.google.com/site/balazsrozalia/home/szimblumok/szimblumok-uzeneten> Letöltés ideje: 2018.04.05.

13 https://www.sulinet.hu/oroksegter/data/telepulesek_ertekei/100_falu/Bajna/pages/013_szent_albert.htm Letöltés ideje: 2018.06.

14 Az esztétikai élménynyújtás, mindenkor fontos az emberek számára, legyen az 18. század vagy 21. század. Ez egyértelműen kiderült a 20. században a közösség tagjai által készített, vagy vásárolt miseruhák kapcsán, amikor felelevenítették a miseruhákkal kapcsolatos történeteket.

15 http://epa.oszk.hu/01600/01610/00002/pdf/vmm_02_1964_11_egyed.pdf Letöltés ideje: 2018.04.06.

16 Protestáns hitújítókhoz hasonlóan, a jezsuiták is az egyház megújulásáért szálltak síkra, de anélkül, hogy elszakadtak volna a katolikus egyháztól, amelyet szerintük a pápához való hűségük biztosít. Ennek ellenére Habsburg Birodalom részét képező Magyar Királyságban a jezsuiták tevékenységének Mária Terézia vetett véget. Feljegyezték, hogy az uralkodónó sírva fakadt, miközben kénytelen volt kihirdetni XIV. Kelemen pápa bulláját, ami azt jelentette, hogy a rend működését feloszlatta a Habsburg Birodalomban.

17 A jezsuiták gyakorlatilag megállították a reformáció további terjedését, sőt, több országban – köztük Magyarországon is – jelentős tömegeket térítettek vissza a katolikus hitre. <https://ujszo.com/napiilap/kozelet/2013/03/15/ferenc-az-első-jezsuita-papa> Letöltés ideje: 2018.04.06.

18 <http://lexikon.katolikus.hu/I/IHS.html> Letöltés ideje: 2018.04.13.

19 <http://lexikon.katolikus.hu/J/jogar.html> Letöltés ideje: 2018.04.13.

1-2. ábra. „250 éves“ búzakalászsokkal, szőlőfürtökkel és virágokkal ékes miseruha (Gölle)

„A török kiűzésével beköszöntő 18. század, az érett barokk kora, ha nem is hanyatlást, de mindenesetre irányváltást hozott a magyar iparművészet fejlődésében. (...) A barokk nemzetközi légkörében iparművészetünk fokról-fokra elveszti sajátos vonásait s kezd beleolvadni a bécsi udvar által támogatott, osztrák-délnémet irányzatba. Bár így tárgyi emlékeink európai szemmel nézve közel egyenrangúak az egykori külföldiekkel, magyar szempontból erősen veszítettek eredetiségükből. (...) Az újra éledő egyházkultusz, mely az ellenreformáció diadalra jutásával s a jezsuiták és más szerzetesrendek fokozott kultúr tevékenysége révén új lendületet ad a reformáció óta háttérbe szorult egyházi művészetnek.”¹⁹

„A nyugat-európai országok barokk művészete szervesen összefügg két nagy világtörténelmi jelenséggel: egyrészt az ellenreformáció küzdelmeivel és diadalával, másrészt az uralkodói hatalom teljességével. A barokk vállalta a katolikus megújulás érzés- és gondolatvilágának kézzelfogható és lenyűgöző formába öntését s a világi fejedelem korlátlan fenségérzetének kifejezését.”²⁰

19 <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Domanovszky-domanovszky-magyar-muvelodestortenet-1/negyedik-kotet-barokk-es-felvilagosodas-1007/baranyne-oberschall-magda-az-ipa> Letöltés ideje: 2018.04. 14.

20 <https://mek.oszk.hu/09100/09175/html/71.html> Letöltés ideje: 2018.04. 06.

„Ennek a kornak meghatározó személyisége Mária Terézia Európa legjelentősebb uralkodónője, császárnéja, aki az ellenreformáció javára igyekezett a barokk művészetet fordítani. Ezt nem csak elveiben, de gyakorlatban is megcselekedte saját kezével is hímzett miseruhákat. „Mária Terézia Magyarország több templomának gazdagon díszített egyházi öltözeteket adott.”²¹ E két göllei miseruha származása nem ismert.

„Mária Terézia királyunk nagyon szívén viselte osztrák tartományai fonó - szövő hímzőiparának fejlesztését is példaadás okáért leányaival együtt maga is hímzett. Alig van jelentősebb templomunk, ahol Mária Terézia ajándékából, sőt mint saját kezemunkáját, hímzett miseruhát ne mutogatnának. A koronázáskor viselt aranyhímzésű ruhájából szabták a pozsonyi dóm egyik miseruháját. A többi, Mária Teréziának tulajdonított hímzett kazulát végig laposöltésű tarkaselyemmel kivarrt szírványos színű szalagok közé fonódó naturalisztikus virágok borítják. A szebb példányok minden bizonnyal bécsi hímzőműhelyekből kerültek ki, mint a női díszruhákat elborító franciás izlésű rokokó, copf és empire hímzések, amelyeken a színesselymen kívül a legkülönbélebb anyagoknak jut szerep; így a csavaralakban sodort fémszálaknak is.”²²

21 http://epa.oszk.hu/01600/01609/00013/pdf/MFME_EPA01609_1970_2_059-083.pdf Letöltés ideje: 2018.04. 14

22 https://mandadb.hu/common/file-servlet/document/373381/default/doc_url/ozdvk019_000025_OCR.pdf Letöltés ideje: 2018.05. 05.

3-4. ábra. Aranyszállal hímzett miseruha (Gölle)

„Boldog Gizella első magyar királyné példájára, az apostoli királyhoz méltó szíves anyai gondoskodás országos viszonylatban miseruhák ajándékozásával került kifejezésre.

Hosszú uralkodása idején Mária Terézia irányításával leányai az udvari miseruha hímzőműhely közreműködésével készítettek számos kazulát nem egyszer paramentumot, vagyis a liturgikus öltözékek egész készletével gesztus értékű ajándékként örvendeztetett meg templomokat, püspököket és főpapokat egyaránt. Gondolok itt az Esztergomban őrzött ornátusra, melyet az Őt koronázó Esterházy Imre érseknek adományozott, a váci Migazzi-miseruhára, melyet felirata szerint 1773-ban saját maga készített színes virágokkal kedvelt bíborosának, s még abban az évben a kalocsai főszékesegyház is kapott egy búzakalászkokkal, szőlőfürtökkel és virágokkal ékes remek miseruhát.”²³

Mária Terézia uralkodása alatt a csendes ellenreformáció sikert aratott. Padányi Bíró Mártonról mondja tollba Mária Terézia, végrendeletének engedélyezése alkalmából:

„igen kedvelt hívünk, főtisztelendő Padányi Bíró Márton veszprémi püspök.”²⁴ „Ez a kemény, energikus,

magyaros ember nem ismer megalkuvást. Oly heves támadást intéz a reformátusok ellen, minőre Pázmány ideje óta magyar egyházi fejedelem nem mutatott.”²⁵ Kéziratban maradt község monográfiák közül Albin atya, Kaposhomok történetében Padányi Bíró Márton áldásos tevékenységét hangsúlyozza.

„Padányi Bíró Márton az utolsó lovagló püspök. Délelőtt még Fehérváron bérmál, délután már Somogyban van. Szomoru időben vette át az egyházmegyét. Keserűen mondja, hogy pásztor vagyok nyáj nélkül. A hívek zömében protesztánsok lettek. Templomaikat elfoglalták. (...) Tájegységünk az erdők és mocsarak miatt a legjobban vészelté át a török rabságot. Legkorábban itt indul be az élet.”²⁶

„A püspök egyházmegyei jelenléte, a káptalan visszaállítása, a szerzetesrendek megjelenése és a világi alsópapság számának lassú növekedése a 18. század elejére mégis megteremtette a katolikus restauráció alapvető feltételeit. A hierarchia felépítésének kezdete tehát megtörtént, az egyházmegye népessége azonban nagyrészt még mindig protestáns volt.”²⁷

23 http://real-j.mtak.hu/10111/1/MagyarEgyhaztortenetiVazlatok_2005.pdf Letöltés ideje: 2018.05. 05.

24 https://library.hungaricana.hu/en/view/VESM_31/?query=biro&pg=64&layout=s Letöltés ideje: 2018.05. 05.

25 <https://mek.oszk.hu/00800/00893/html/doc/c400468.htm> Letöltés ideje: 2018.05. 05.

26 Horváth Imre Albin atya (1968-1986 között Kaposhomok plébánosa). Kaposhomok története Kézirat Bucsuszentlászló 2000 húsvét hétfője.

27 <http://doktori.btk.elte.hu/hist/denesitamás/diss.pdf> Letöltés ideje: 2018.05. 05.

„A katolikus főpásztor alakja a veszprémi püspökség számára egyházszerző munkássága miatt emblemikusnak tekinthető, azonban működése nem csupán a katolikus egyház helyzetére volt befolyással, hiszen az alapvetően meghatározta az egyházmegye területén élő más felekezeti lakosság életét is. Politikai tevékenysége pedig országosan ismert alakjává teszi a 18. század történelmének.”²⁸

Gazdasági felvirágzás nélkül nincs előrelépés. „Mihalik Béla kutatásaiból tudjuk, hogy Bíró Márton hatékony gazdasági üzem kialakítására törekedett a püspöki uradalmakban. (...) A kontraktualista és urbárium szerint szolgáló falvak terheit igyekezett egymáshoz közelíteni, s a gazdaság fejlesztését számos beruházással segítette. Padányi Bíró Márton levele gróf Nádasdy Lipót Flórian királyi kancellárhoz, is a nem öncélú fejlesztést igazolja: Más helyütt is, anyaegyházakban és leányegyházakban egyaránt reparáltattam templomokat. Végezetül ezeknek a templomoknak, s különösen a veszprémi székesegyháznak különböző értékes szent edényeket, ruhákat és eszközöket ajándékoztam s készítettem.”²⁹

„A veszprémi egyházmegye a 18. század folyamán – ha túlzással is, de talán mondhatjuk így – címzetes püspökségből jól megszervezett, virágzó egyházmegyévé vált. Ennek a folyamatnak a vizsgálata több szempontból is érdekes. A plébániaszervezés dinamikájának meghatározása elmozdulást jelenthet a korábban csaknem kizárólagos mennyiségi szemléletől, s az alapított plébániák számánál jobban értékelhetővé teszi egy adott időszak szervezési tevékenységét. (...) A pécsi püspökséggel szemben a veszprémi egyházmegye területi nyereséget és veszteséget is elkönnyelhetett a középkori állapotokhoz képest. Törökkoppány, Attala, Gölle, (...) Okorág kerültek a középkori pécsi egyházmegyétől a 18. században a veszprémi egyházmegyéhez. A két egyházmegye somogyi határszakasza katolikus szempontból missziós területnek számított, ahol a plébániák mellett a korszak egészében a szerzetesek voltak a főszerep.”³⁰

Egy kis életkép is fennmaradt az utókor számára Gölléből, amely a katolikus egyház megerősödését hivatott bizonyítani a 18. században.

„A jezsuitáknak állandóan résen kellett lenniük, egyrészt nehogy valamelyik licenciátus távozásával református prédikátorok foglalják el a plébániát, másrészt, ha egy falu protestáns lelkesi állása megürült, licenciátust küldtek oda, hogy megszerezzék az adott hely lelkipásztori hivatalát, (...) prédikációs köteteket juttattak a kocsinál tanultabb licenciátusoknak is, ebből kellett felolvasniuk az adott napra szóló prédikációt. Arról, hogy ezek mely művek voltak, csak egy adattal rendelkezünk. Göllén a nép által Miklós deáknak szóltított Jókay Miklós Ilyés István hitelemző könyvét és a Pázmány-féle postillákat olvasta fel. Ez utóbbin cseppet

sem csodálkozhatunk, mivel Pázmány prédikációgyűjteménye még száz évvel első megjelenése után is a legnépszerűbb és legmagasabb színvonalú ilyen jellegű mű volt Magyarországon. (...) Padányi Bíró Márton veszprémi püspök beszéd gyűjteménye, amelyet egyházmegyéjében nyilvánvalóan terjesztett el, már abban a korban keletkezett, amikor a licenciátusok működését a papság számának emelkedése feleslegessé tette.”³¹

A 19–21. századi miseruhák Göllében

„A 19. században a mechanikus gépek adta tömegtermelés lassan kiszorította a mives, gazdagon megmunkált, drága kézi szövással, illetve különleges hímzéssel készített, egyedi papi öltözékeket. A 20. században, a liturgikus mozgalom megindulásával ismét kezdtek visszatérni az eredeti, egész testet beborító, kevésbé díszített, ovális alakú miseruha-formákhoz. (...) Régen is voltak és ma is léteznek regionális különbségek, amelyek egyértelművé teszik számunkra, hogy az alapvető egység mellett sokféle változata létezik a liturgikus öltözékeknek, és ezeket semmiképpen sem szabad egyformává tennünk.”³² Ez időben, térben eltérő gyorsaságban ment végbe. Községeinkben, még a közelmúltban is előbb döntött úgy a közösség, mint akár egy évszázaddal ezelőtt, hogy megvarratja, kihímezteti a miseruhát vagy az oltárterítőt. Ma már a készen vásárolt miseruhák a gyakoribbak.

A 19. század folyamán a színek szerepe meghatározóvá vált. „Annak, hogy a szakrális öltözékek különböző színűek, az a célja, hogy külső eszközökkel is kifejezzék a hit misztériumainak sajátos vonását, és a keresztény életnek azt a jelentését, amelyet a liturgikus év folyamán ünnepeink. (...) A szín, más elemekkel együtt teremt meg egy szertartás jellegét. Látszólag másodlagos, mégis meghatározó, mert elsőként szól, és beszéde-sebb a szavaknál. A szín a liturgikus nyelv nem verbális részévé válik; szimbolizmusa segítheti jobban megérteni a bemutatott misztériumot. Ezen kívül a színek szimbolikája bevezet a liturgikus év dinamikájának és változatosságának pedagógiájába, a krisztusi üdvösség misztériumainak ünneplésébe, kifejezi a keresztény élet értelmét. (...) A fehér színt használjuk a szertartásokon és a miséken a húsvéti és a karácsonyi időben. Ezenkívül az Úr ünnepein, kivéve azokat a szertartásokat, amikor a kinszenvedésére emlékezünk; a Boldogságos Szűz, a Szent Angyalok, a hitvalló szentek ünnepein és a rájuk való emlékezéseken, Mindenszentek ünnepén (november 1-jén), Keresztelő Szent János (június 24.), Szent János evangelista (december 27.), Szent Péter székfoglalójának (február 22.) és Szent Pál megtérésének (január 25.) ünnepén. A piros színt használjuk Virágvasárnap és Nagypénteken, Pünkösöd vasárnap, az Úr kinszenvedésének ünnepein, az apostolok és evangelisták emléknapjain, valamint a vértanú szentek ünnepein. A zöld színt használjuk az évközi időben mondott miséken

28 https://library.hungaricana.hu/hu/view/VESM_31/?pg=6&layout=s3 Letöltés ideje: 2018.05. 05.

29 u.o.

30 [file:///C:/Users/User/Downloads/hermann_istvan_a_veszpremi_egyhazmegye_igazgatasa_%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/hermann_istvan_a_veszpremi_egyhazmegye_igazgatasa_%20(2).pdf) / Letöltés ideje: 2018.05. 05.

31 https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/45552/Kd_10990.pdf?sequence=1 Letöltés ideje: 2018.06. 02.

32 http://tar.liturgia.hu/Praeconia/Praec2014_2.pdf Letöltés ideje: 2018.06. 06.

és szertartásokon. A lila színt használjuk az adventi és nagybőjti időben. Használható a megholtakért mondott miséken és a temetési szertartásokon. A feketét lehet használni, ahol ez a szokás, a megholtakért mondott miséken és a temetéseken. A rózsaszínt lehet használni, ahol ennek hagyománya van. Advent harmadik és Nagyböjti negyedik vasárnapján. Ünnepelesebb alkalmakkor lehet értékesebb ünnepi ruhákat használni, még ha nem is felelnek meg az adott nap színének.³³

A barokk kornak a nemzetközi egyházi hímzéseit a következő századokban felváltotta a népművészet, amely nemzeti hagyományokat építette be a miseruhák hímzéseibe.

Malonyai Dezső a 20. század elején írja: „A templomokban népművészeti alkotásokat a hímzések között találunk bőven s a templomruhák között mindenütt. Itt a falu hímzőművészete. A leányok, asszonyok fogadalomból, vagy, mert a plébánosnak kedveskedni akarnak, oltárterítőt, úrasztalterítőt s más egyházi kendőket s ruhát hímeznek.”³⁴ A 21. század elején is Göllére, Kisgyalánra ez az állítás még igaz volt.

„A század elejétől (20. század) terjedt el saját készítésű templomi textilák, lobogók ajándékozásának, adományozásának divatja, melyben a népi vagy népies, magyaros kézimunkák, a matyó majd a kalocsai hímzéssel díszített terítők, miseruhák, lobogók mai napig meghatározzák templomaink belső képét, miliójét. Ezt a tendenciát az egyház időről időre megújuló „szerény tiltakozása” és befolyásolása sem tudta legyőzni.”³⁵

A vallásos népművészet kedvelt színe a rózsaszín, az 5–6. ábra matyó palást körbefutó aranyszínű rojtokkal, rózsaszínű virágokkal, valószínűsíthetően szolidabbá tette a színválasztást a miseruhák esetén a ragyogóégetés. A 7–8. ábrán matyó motívumokkal díszített miseruhán a matyórózsa rózsaszín. „A liturgikus ruha az Istennel való találkozással áll összefüggésben. Ennek megfelelően nem engedhetjük, hogy ezen a téren is az adott korszak stílusa szabjon mértéket, hanem a liturgikus öltözéknek mindig valamilyen „másságot” kell közvetítenie a hívők felé, amely jelképezi, hogy itt többről, Isten és ember találkozásáról van szó.”³⁶ Ezt a „másságot” hivatott az eltérő szín kifejezni. A kalocsai miseruha esetén pedig a sokkal nagyobb felületű, dús hímzés hivatott erre.

Mezőkövesden magyar kultúrtörténeti tettek ítélték, hogy 1925. február 25-én: „a nagytemplom előtti téren elégették a ragyogót”³⁷. (...) Egyszer ember feletti, hősi elhatározás fogamzott meg lelketekben és akkor tűzbe

dobtátok hiú díszeteket. Mezőkövesd népe nyilvános bűnbánatot tartott ország-világ előtt, ellene mondott ördögnek és minden pompának. Hol a világon találunk ma olyan népet, mely Isten és lelke iránti szeretetből képes volna drága ékszereit, bűnös cifraságaikat, (...) a tűzbe dobni?”³⁸ Talán az 1930-as években a ragyogóégetés élénken élő emlékének köszönhetően, szelídült a piros matyórózsa rózsaszínűre a miseruhán. Ami viszont a Kalocsai motívumokkal díszített miseruhával (9. ábra) nem történt meg. Kalocsai élénk színek, minden virág a saját színében, nefelejcs kék, rózsza bordó, paprikapiros, olyan harmonikus, mint a természetben.

Mezőkövesdi eredetű *kötényes miseruha*³⁹ Kisgyalánban is van mezőkövesdi asszonyoktól vásárolták.⁴⁰ Azonban nem tudjuk, hogy Kisgyalánban vagy Göllében került előbb megvételre, egy évben vagy esetleg egymást követő években történt a vásárlás.

A kalocsai hímzéssel díszített miseruháról azonban biztosan tudjuk, hogy nem ez volt az első, hanem a Kisgyaláni hívek által készített, készített miseruhát hímezték előbb. „Az 1980-as években Bérmálás alkalmával a gyaláni új piros rózsás miseruhát adták a püspökre, a gölleieknek megtetszett és a Virágos Karcsi⁴¹ is csináltatott piros rózsás miseruhát.”⁴²

„A kalocsai népi hímzés a szabadrajzos és a kevert öltési módokat szabadon felhasználó népi hímzések csoportjába tartozik. Ez azt is jelenti, hogy sajátos stílus világán belül sem formában, sem színben, sem öltési módokban megkötöttsége nincs. A ritmikusan visszatérő díszítések esetében is elég gyakran akad olyan motívum, amelyen apróbb változtatás van. Az eredeti kalocsai kiírás alapján készült népi hímzés jellemzője épen az, hogy rajzban (íróasszony) és színben (varróasszony) azonos módon kétszer nem fordulhat elő. Nincs az a híres író- (varró-) asszony, aki pl. egy kis terítőt kétszer egyformán írta vagy varna ki.”⁴³

Valóban ezt igazolta, a göllei, és a gyaláni miseruha is, bár ugyanazon személy „*drukkolta*”⁴⁴ ki, a két miseruha a nagy hasonlósága ellenére megkülönböztethető volt. Gölle filijában Fonóban is készült fonói hívek által kalocsai miseruha (10. ábra).

A kalocsai díszítésű miseruhák láthatóan színpompásak, azonban nem csak a miseruha szépsége, hanem főként az ünnepélyessége épp olyan fontos mind a hívek, és a gyaláni miseruha elkészültekor épp hivatását gyakorló Puska plébános számára, Buzsákról érkezett Göllébe papi hivatását tovább gyakorolni. Buzsáki híveitől búcsúzóul, buzsáki hímzett miseruhát (11. és 12. ábra) kapott ajándékba, amely szintén Fonóba talál-

33 http://tar.liturgia.hu/Praeconia/Praec2014_2.pdf Letöltés ideje: 2018.06. 06.

34 <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Malonyai-malonyai-dezso-a-magyar-nep-muveszete-1174D5/iv-kotet-a-dunantulimagyar-nep-muveszete-veszprem-zala-somogy-tolna-118> Letöltés ideje: 2018.04. 05.

35 Fügedi M. 1997: 448.

36 http://tar.liturgia.hu/Praeconia/Praec2014_2.pdf Letöltés ideje: 2018.04. 05.

37 „Mi is az a ragyogó? Kérdik sokan, pedig majd mindenki ismeri flitter néven színes fémpikkelyekből, színes fémszálakból és üveggyöngyökből álló szalagdísz. (...) Egy rőf ragyogó 80 korona volt. Ebből azonnal megértjük: vagyont költött a szegény, de hiú kövesdi a ragyogóra. 88. p.

38 Bán J. 2015: 87.

39 A hegedűtök alakú miseruhát hívja a népnyelv *kötényes miseruhának*.

40 Bóna Lászlóné szíves közlése: „Az 1930-as években, kislány voltam, jól emlékszem mikor jöttek a kövesdi asszonyok és illően kérdezték: hol lakik a templomatyá, mert megszeretnék mutatni a miseruhát, amit eladásra hoztak.”

41 A Puska vezetéknev még gyakori név Göllében, ezért megkülönböztetésként használt a foglalkozásból eredezett név.

42 Bóna Lászlóné szíves közlése.

43 https://www.orszagalbum.hu/kalocsai_p_8853 Letöltés ideje: 018.07. 13.

44 minta előnyomása

5-6. ábra. Matyó palást körbefutó aranszínű rojtokkal (Gölle)

7-8. ábra. Matyó motívumokkal díszített miseruha (Gölle).

9. ábra. Kalocsai motívumokkal díszített miseruha (Gölle)

ható.⁴⁵ Kaposhomokon pedig a helyi sváb származású asszonyok, piros bársony szoknyáikból készítettek miseruhát (13. és 14. ábra).⁴⁶ Továbbá itt őrzik azt a fekete bársony hegedűtok alakú miseruhát (15. és 16. ábra) amit feltétlen szükségesnek tartok leírni. Amely halálmotívumokkal, koponya, homokóra, mákgubó ezüstszínben díszíti, ehhez hasonlót a Kegyeleti Múzeumban őriznek.

Kaposhomok Ausztriából települt. „Ezt erősíti meg a népviseleti ruha anyagának beszerzése, amikor a liturgikus színeknek megfelelő plüss bársonyért Ausztriába mennek. A nőknél az abroncs szoknyák színükben és a bársony értékében bizonyos, vetekedtek a magyarság

bármelyik tájegységének népviseletével. Ami rendkívüli és nagyon komoly, mély egyházi érzékre utal, az az, hogy mindig a liturgikus színek megfelelően öltöztek. Így ismerték és viselték a zöldet, pirosat, lilát.

A kitelepítések után már nagyon gyéren láttam ottléteimkor viselni, a megmaradt pár darabból Kalmár Károly esperes készítetett miseruhákat. A bécsi piros nemcsak Buzsák népviseletére, de Homok népére is jellemző volt.”⁴⁷ E sorok írója, Albin atya vendégeskedett Fekete István budai otthonában is.

Fekete István a jelenhez viszonyítva több mint egy évszázadra visszaemlékezve falujára, ezt írja: „Puska Géza volt a pap, göllei gyerek az Úr göllei kertjében. (...) Puska Géza falubeli gyerek volt. Sok protekciózás

45 Takács Ferencné (Dencsik Magdolna) készítette elő fényképezésre a miseruhát Fonóban.

46 Bertalan Annamária készítette elő fényképezésre a miseruhát Kaposhomokon.

47 Albin atya Kaposhomok története.

10. ábra. Kalocsai miseruha (Fonó)

11-12. ábra. Buzsáki himzett miseruha (Fonó)

13-14. ábra. Piros bársony miseruha (Kaposhomok)

után került Göllébe káplának. (...) Puska Géza hamarosan elkerült Gölléből, és Szemerey bácsi jött helyébe káplának. (...) Hát csak jól figyeljenek - mondta a káplán, és egy csokoládészínű üres hengert csúsztatott a megfelelő helyre (a *gramafonba*). Az utcán halálos csend. Valami Edison nevű ember találta ki Amerikában. (...) De aztán vidám katonabanda csattogott ki a tölcsérből, s a lányok lába csárdásosan kezdett mozogni a fene tudja, hány szoknya alatt, mire a káplán elhallgattatta a beszélőmasinát, nehogy Gyalánban vagy Zimányban azt beszéljék a népek, hogy Göllében olyan káplán van, aki a rózsafüzér helyett (...) az ablakból táncoltatja a férjhez menendőket, ami, ugye, mégiscsak csúfság.”⁴⁸

„Az úr göllei kertjéből való” Puska Gézához hasonlóan, Puska Ferenc plébánosnak szintén helyi gyökerei vannak, édesanyja kisgyaláni születésű, Ő maga pedig Somogyszilban született, göllei gyökerei is voltak. Így Ő is jól ismerte híveit, és mivel közülük való volt a helyi értékrendet is méltányolta, ugyanugy mint ahogy Szemerey káplán úr is ismerte „népe” gondolkodásmódját.

Babos bácsi azonban plébánosa kérdésére nem értette meg az 1900-as évek első felében.

„Babos bácsiról (Csima József) maradt fenn több anekdota, de temetéssel kapcsolatos is. Mikor a felesége meghalt, elment a paphoz, hogy a szertartást megrendelje. A plébános megkérdezte, hogy köpönyeges, vagy köpönyeg nélküli legyen-e a temetés. Ez a kérdés természetesen a temetés díszességét, illetve ettől függően az árát befolyásoló tényezőként hangzott el. Babos

48 Fekete I. 1976: 23. 24. 25. 26.

15-16. ábra. Fekete bársony miseruha (Kaposhomok)

17. ábra. Palást örökmécsessel (Gölle)

18-19. ábra. Piros pipacsos goblein miseruha (Gölle)

bácsi ezt nem tudta, és azt válaszolta: „Én rám vettem a kiskabátomat, mert fáztam. Ahogy gondolja plébános úr, ha akarja köpönyegben, ha nem, köpönyeg nélkül.” Aki nem tudta megfizetni, annak „silányabb” (olcsóbb) temetési szertartás járt.⁴⁹ Népi nevén a *köpönyeget*, hivatalosan a pluvialét vagy palástot körmeneteken, temetéseken, karimákon, használják a papok díszes felsőruhaként. A 17. ábrán Palást örökmécsessel, és egyenlőszárú kereszttel díszítve látható.

„Nem a ruha teszi az embert – mondja közmondásunk, mégis a Szentírásban a ruha, akár a maga fizikai valóságában jellemzi annak viselőjét, színe és jellege meghatározza helyét és szerepét a társadalomban, a közösségben, az életben. Az öltözet jelképesen fejezi

ki a lelki tartalmat, érzéseket, élményeket mind a jelen, mind az eljövendő világban.”⁵⁰ Az ünnep öröme jelen van ebben a közösségben, nem pusztán a külsőségek fontosak számunkra.

A 18. és 19. ábrán piros pipacsos goblein miseruha, a 20. és 21. ábrán rózsaszín hímzésű miseruha, a 22. és 23. ábrán lila pluvialé, a 24. ábrán lila miseruha, a 25. ábrán zöld miseruha, a 26. ábrán piros miseruha látható. Ezt bizonyítja az 1931-es budapesti telefonköny, amelyben megtalálható a piros miseruha bevarrt címkéjén a gyártója. „Egyházművészeti és Áruforgalmi Rt., VI, Csángó u. 22 és Tüzér u. 13-17. Oberbauer A. Utóda, IV, Váci u.” A 27. ábrán királykék miseruha, a 28. ábrán fekete miseruha látható. Mind-

49 Lanszkiné Széles G. 2007: 209.

50 http://tar.liturgia.hu/Praeonia/Praec2014_2.pdf Letöltés ideje: 2018. 07. 13.

20-21. ábra. Rózsaszín hímzésű miseruha (Gölle)

22-23. ábra. Lila pluvialé (Gölle)

egyik vásárolt, régiek ma már nincsenek használva.

Könnyű viseletűek, ma használatosak: liliummal díszített, világoskék miseruha (29. ábra); aranszínű miseruha, közepén fehér alapon aranszínű cérnával varrott, úríhímezés jellegű (30. ábra); szőlőfürttel díszített palást (31–32. ábra); egyszerű fehér palást, mai irányzatot képviseli (33–34. ábra); fehér ing (35. ábra); fehér selyem miseruha, aranyfonállal varrt szőlőfürttel és búzakaralással, kámzsanyakkal (36. ábra). Göllei hívek által varrottak.

Kisgyaláni templomban található miseruhák

A miseruhákat Bodóné Antal Gabriella (1973) a templom gondozója vette elő, és fordította ki, ebben a sorrendben ahogy Lanszki Péter lefényképezte őket.

Jelen volt Bóna Lászlóné (Széles Rózsa 1930) aki minden egyes miseruhával kapcsolatosan megosztotta velünk emlékeit. Nem is gondolná az ember, hogy mennyi szorgos kéz kell hozzá, mire elkészül egy miseruha. Ehhez is kell a közösség összetartása: anyag vásárlás, szabás, varrás, hímzés, adományozás. Minden jól elvégzett munka után az ünnep is kedvesebb. Örömmel tölti el az unokákat is ha tudják, hogy történetesen a szentmisén a plébános által viselt miseruhát, épp az Ő hozzátartozója hímizte.

Zöld miseruha (37. ábra): „nyári időszakban, évközi vasárnapokon, júliustól Katalinig használatos. Forró Szilárd adománya.”

Piros miseruha (38. ábra): „Pünkösdkor, Karácsony másnapján, Szent Körösztfelmagasztalásakor viseli a plébános. 2000-es években vásárolt miseruha.”

24. ábra. Lila miseruha (Gölle)

25. ábra. Zöld miseruha (Gölle)

26. ábra. Piros miseruha (Gölle)

27. ábra. Királykék miseruha (Gölle)

28. ábra. Fekete miseruha (Gölle)

29. ábra. Világoskék miseruha (Gölle)

30. ábra. Aranszínű miseruha
(Gölle)

31.-32. ábra. Szőlőfürttel díszített palást (Gölle)

33-34. ábra. Egyszerű fehér palást (Gölle)

35. ábra. Fehér ing (Gölle)

36. ábra. Fehér selyem miseruha (Gölle)

37. ábra. Zöld miseruha (Kisgyalán)

38. ábra. Piros miseruha (Kisgyalán)

39. ábra. Kék miseruha Szűz Mária arcképével díszített (Kisgyalán)

40. ábra. Fehér miseruha új mintával (Kisgyalán)

41. ábra. Fehér miseruha (Kisgyalán)

42. ábra. Fehér miseruha aranszínű fonallal varrva (Kisgyalán)

Kék miseruha (39. ábra): „Mária ünnepkor, Sarlós-kor, Nagyasszonykor augusztus 15-én, kétszer-háromszor veszi fel egy évben a plébános. Major Mariska⁵¹ (Gyalánba került)⁵² hímezte, Jáger Irénke⁵³ varrta. Szűcs Mariska hímezte, megnagyobbította fényképről a Szűz Máriát, gépi hímzés 2000-es évekből.” Figurális díszítést itt láthatunk elsőként a helyi miseruhák között.”

Fehér miseruha (40. ábra): „A miseruha közepét elbontották, mert mátracérmával volt hímezve, és a pucoló (patyolat) nem fogadta el, ezért újra hímezték a ruha közepét. Ez volt az első kalocsai mintás miseruha. Major Mariska hímezte, új a közepé, kivették a kalocsai közepét mert elpiszkolódott, kedvelt, sokat viselt volt. Most szép tavaszi minta, rózsaszín liliomos, tölgyfaleveles hurok minta választja el, a narancssárga szívalakú szirmú virágoktól.” Ezt a mintát a világhálón is megtaláltam, egy hasonló miseruhán.

Búzafejes miseruha (41. ábra): „Szűcs Mariska varrta, Levente atya idejéből való.” Ünneplős miseruha. Összeszedett szép díszítés, fent háromszál búzakaralás, a bőség szimbóluma, lent fordított stilizált liliom motívum.

Fehér miseruha aranszínű fonallal varrva (42. ábra): „Budapestről 2000-es években vásárolt, Bodóné Nagy Rózsa, és Horváth Sándorné adomány. Ugyanolyan ünnepekkor használva, mint az előbbi. Fehér miseruha aranszínű fonallal varrva.”

Temetéseken használatos miseruha (43. ábra): „Wirt plébános hozta az anyagot Budapestről, Kalmár Ilonka⁵⁴ varrta rá a szalag díszítést. 1986-ban Wirt plébános vette, Bizder⁵⁵ kifizette, Jáger Irénke⁵⁶ kivarrta

43. ábra. Temetéseken használatos miseruha (Kisgyalán)

1500 Ft-ért. Egyszer sem volt a Wirt plébánoson, mivel nem kellett szerencsére temetnie itt Gyalánban. Van úgy, hogy félév is elmegy, hogy van egy halott, de úgy is volt, hogy két lány is feküdt halva, Frank Rozika, Süle Erzsébet.”

Régi lila miseruha (44. ábra): „Nagybőjtben használatos. Nem tudja senki milyen régi, talán 1900-as évek. Adventben, Nagybőjtben használatos.”

Keresztzemes hímzésű lila miseruha (45. ábra): „az 1900-as években használatos miseruha, Wirt plébános belenyugodott, hogy régi, fölvette.” Valószínűsíthető, hogy ez a miseruha is a kisgyaláni templom eredeti miseruha kollekcijához tartozik.

Matyó asszonyok által varrt miseruha (46. ábra): „Élelmes matyóasszonyok bejárták batyuval a hátukon az egész országot (...) Áztak, fáztak Pesten a szabad téren, szalonnán éltek, tömegszállításokon aludtak, de kellett a pénz a családnak. (...) Védetté kellene nyilvánítani a matyóterületet kormányrendeletileg, védjegyezni és márkázni a háziipari és népművészeti termékeket, mint a kecskeméti barackpálinkát például.”⁵⁷ Ez az 1940-es években Dala József által megfogalmazódott igény, 2012-ben valósult meg, mikoris a matyó népművészet az UNESCO Szellemi Kulturális Örökség listájára került.

Régi zöld selyem miseruha (47. ábra): kézzel hímzett búzakaralással, napraforgóval díszített. „Horváth Bözsike⁵⁸ aranszínű mátrafonállal kihímezte a mázsaházban⁵⁹, Kalmárék tették rá a mintát, az 1980-as években.”

Lila miseruha tavaszi virág motívumokkal, pünkösdi rózsákkal, stilizált búzavirág, gyöngyike motívum látható a miseruhán (48. ábra): „Bíró Mariska varrta ki

51 Major Károlyné

52 A Gyalánba került, arra utal, hogy Gyalánba jött férjhez. Éppen ezért először férjzett nevén került szóba, a következő szó fordulatban már lánykori nevén Szűcs Mariskaként.

53 Kurucz Istvánné

54 Gencsi Antalné

55 Mérei Józsefné

56 Kurucz Istvánné

57 Dala J., Erdélyi T.1942: 74.

58 Széles Gézané

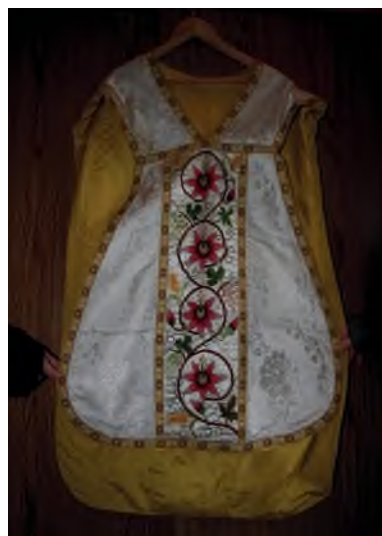
59 A pontos adatközléshez ez is hozzátartozik, ha ismert a hely is ahol maga a hímzés történt. Ez a bizonyos mázsaház a helyi termelőszövetkezetben volt, ahol a mérlegelések között volt idő a hímzésre.

44. ábra. Régi lila miseruha (Kisgyalán)

45. ábra. Keresztzemes hímzésű lila miseruha (Kisgyalán)

46. ábra. Matyó asszonyok által varrt miseruha (Kisgyalán)

47. ábra. Zöld kézzel hímzett selyem miseruha (Kisgyalán)

48. ábra. Lila miseruha tavaszi virág motívumokkal (Kisgyalán)

49. ábra. Temetésre készült ing (Kisgyalán)

Göllében, gépi hímzés. Juhász Irénke,⁶⁰ Veronka⁶¹ csináltatta Wirt plébános hozta az anyagot, Kalmár Ilonka kidrukolta. Aki csináltatta az fizette. Kellott hozzá egy pár gombostű mire összeállították.”

Temetésre készült ing (49. ábra): „fekete rózsával, fűzérrel hímmezve. Deres Irén⁶² varratta, Vörös Bözsi néni varrta, a plébános nem fogadta el, elvitte Büssübe. Mindig a régit vette fel. Deres Irénke Büssüből visszakeréte.”

Temetési palást (50. ábra): „Én (Bóna Lászlóné) hozattam, vettem Budapestről, 25000 Ft-ért, az 1980-as években. Ez könnyű viseletű.”

Temetésre bársony palást (51. ábra): „nagyon nehéz bársony. Wirt plébános megpirongatta a Kapinya Sándor kántort, id. Süle Dénes temetésén, mert na-

gyon sokat énekelt, a ruha meg nagyon nehéz, meleg volt. Csima Bözsi néni mindig a karján hozta-vitte haza ezt a ruhát, mert Ő vette 1939-ben, amikor a lánya Csima Irénke meghalt, Gyalánban nem volt fekete köppeney, ezért ekkor Gölléből hoztak Irénke temetésére is. Ezt követően családja vásárolta ezt a bársony palástot. Csima János 25 évig volt templomatya.”

„Fehér palást nincs Gyalánban, ezért gyermek temetésekor Gölléből kerül áthozatalra.” Nagynéném (Bóna Lászlóné) megmutatta a göllei fényképeken melyik palástot hozta a plébános gyermek temetésére.

Ezek a fényképek tanúskodnak Gölle és filiája Kisgyalán közösségének az elmúlt századoktól a jelenkorig folyamatosan megújuló igényeiről, és azon tetteiről, hogy kellő ünnepélyességet biztosítsanak a miseruhákkal is a Szentmisének.

60 Csima Józsefné

61 Horváth Sándorné

62 Deres Józsefné

50. ábra. Temetésre könnyű viseletű palást (Kisgyalán)

51. ábra. Temetésre bársony palást (Kisgyalán)

„Az egész ünnep, a templombelső, a zene és a ruhák szépsége nem „fölösleges” dolog, hanem egyfajta többlettartalom, rámutatás Istenre és a teljes életre. (...) A keresztény liturgia nem valamilyen előírt kultusz, hanem Isten szolgálata az emberek részére. A liturgikus öltözék a kereszttség, az új élet ajándékának ruhája.”⁶³

Köszönetnyilvánítás

Köszönetet mondok Prof. Dr. Rosta István Úrnak lektori munkájáért, Szalai Jeremiás prépost Úrnak, Kisiván Csaba plébános Úrnak, hogy engedélyezték a miseruhák fényképezését. Köszönöm fiamnak, Lanszki Péternek a fotók elkészítését.

Irodalom

- BÁN J. 2015: Matyó hagyományok nyomában. – Mezőkövesd.
 DALA J. ÉS ERDÉLYI T. 1942: Matyóföld. A híres Mezőkövesd. – Az Atheneum Rt. kiadása.
 FÜGEDI M. 1997: Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete. – Miskolc.
 FEKETE I. 1976: Ballagó Idő. – Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest.
 HORVÁTH I. A. 2000: Kaposhomok és Taszár története. – Kézirat.
 LANSZKINÉ SZÉLES G. 2007: Kisgyalán története és néprajza. – Kisgyalán Községi Önkormányzat, Kaposvár.
- Internetes hivatkozások:**
http://tar.liturgia.hu/Praeconia/Praec2014_2.pdf
http://epa.oszk.hu/01600/01609/00013/pdf/MFME_EPA01609_1970_2_059-083.pdf
http://szemle.unideb.hu/wordpress/wpcontent/uploads/2015_3_Gesztelyi_Tam%C3%A1s.pdf
https://mandadb.hu/common/fileservlet/document/373381/default/doc_url/ozdvk019_000025_OCR.pdf http://www.ppek.hu/facsimile/Divald_Kornel_A_magyar_iparmuveszet_tortenete_facsimile.pdf
http://epa.oszk.hu/01600/01609/00013/pdf/MFME_EPA01609_1970_2_059-083.pdf
<https://docplayer.hu/29606335-Mint-azt-soros-bela-magyar-liturgia-cimu-konyveben-olvashatjuk-a-templom-mindennemu-disziteset-balvanyozasnak.htm>
http://epa.oszk.hu/01000/01059/00043/pdf/1905_02_111-124.pdf
<https://sites.google.com/site/balazsrozalia/home/szimblumok/szimblumok-uzeneten>
https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/100_falu/Bajna/pages/013_szent_albert.htm
http://epa.oszk.hu/01600/01610/00002/pdf/vmm_02_1964_11_egyed.pdf
<https://ujjszo.com/napilap/kozelet/2013/03/15/ferenc-az-első-jezsuita-papa>
<http://lexikon.katolikus.hu/IHS.html>
<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Domanovszky-domanovszky-magyar-muevelodestortenet-1/negyedik-kotet-barokk-es-felvilagosodas-1007/baranyne-oberschall-magda-az-ipa>
<https://mek.oszk.hu/09100/09175/html/71.html>
http://epa.oszk.hu/01600/01609/00013/pdf/MFME_EPA01609_1970_2_059-083.pdf
http://real-j.mtak.hu/10111/1/MagyarEgyhaztortenetiVazlatok_2005.pdf
https://library.hungaricana.hu/en/view/VESM_31/?query=biro&pg=64&layout=s
<https://mek.oszk.hu/00800/00893/html/doc/c400468.htm>
<http://doktori.btk.elte.hu/hist/denesitamás/diss.pdf>
[file:///C:/Users/User/Downloads/hermann_istvan_a_vezspremi_egyhazi-megye_igazgatasa_%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/hermann_istvan_a_vezspremi_egyhazi-megye_igazgatasa_%20(2).pdf)
<https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/>

63 http://tar.liturgia.hu/Praeconia/Praec2014_2.pdf

A Somogy megyei Kisgyalán faluközössége által kedvelt népdalok és magyar nóták az elmúlt száz esztendőben

LANSZKI-SZÉLES GABRIELLA

Szent István Egyetem Kaposvári Campus, H-7401 Kaposvár, Pf.: 16.,
e-mail: Lanszki-Szeles.Gabriella.Edit@szie.hu

LANSZKI-SZÉLES, G.: *Folk songs and Hungarian songs loved by the community of Kisgyalán in Somogy county (Hungary).*

Abstract: Respect for traditions is still consciousness and character-forming, which is reinforced by folk songs and Hungarian songs. What is being said is easier and more beautiful with the help of the thoughts expressed by their lyrics. In order to study this, I recorded everyone's most favored song, folk song, and sometimes ballad in my hometown, Kisgyalán. From a methodological point of view, different versions and variations of folk songs and Hungarian songs were searched. The favored songs varied based on the inhabitant's occupation, character, appearance, different qualities, and also on their different abilities and orientations. Different songs were sung at a wedding, at work, at school, or even during drinking. What one wanted to let others know, s/he told them what was on his or her mind by singing. During the recall of the songs, long-unmentioned images of life also came to life.

Keywords: village community, wedding, outlaw song, ballad, hired song, military song, tradition, celebration

„Száll a madár, ágrul ágra, Száll az ének, szájrul szájrara;” ARANY JÁNOS mindenki által ismert és szállóigévé vált mondata mottóként kívánczik ide. Mert miközben ez a két sor egy természeti hasonlaltal élve az ének emberek közötti tovaterjedéséről szól, amellet szinte példaként idézi fel a népdalokra oly jellemző hangzást – a nyelv csengését – a verssorok végén található páros rímnek köszönhetően. Igen, az énekszó összetart.

Talán nincs is bensőségebb érzés, mint a szülőföldhöz, a saját településünkhöz való kötődés. Mert legyenek azok életfordulók, vallási események, vagy akár a közösség egyéb kulturális, például a helyi színjátszással kapcsolatos szíves visszaemlékezések, ezekből mindig kiderül, hogy milyen szoros és mennyire fontos az itt élő emberek számára az egymásra való odafigyelés, az összetartozás érzése. A hagyományok tisztelete ma is megkülönböztetett emberi magatartás, mert tudat és jellemformáló, amit a népdalok és a magyar nóták csodálatos dallamvilágukkal erősítenek, ráadásul a szövegük által megfogalmazott gondolatok segítségével, könnyebben, szebben kifejezhető a mondandó. Ezért a téma időszerűsége ma sem veszített fényéből, és fontossága éppolyan egy közösség számára ma is, mint akár évszázadokkal ezelőtt. A falu összejövetelein a hagyományörzés révén a dalkincsnek továbbra is fontos szerepe maradt.

Ennek tanulmányozása érdekében szülőfalumban, Kisgyalánban jegyeztem le, hogy kinek mi volt a legkedveltebb nótája, népdala, esetenként balladája. Nagy előnyt jelentett számomra, hogy én is ebbe a

közösségbe tartozom, ami egy kulturális tájegység része. Módszertani szempontból talán nem érdektelen, hogy éppen ezért az eldalolt népdalokra, magyar nótákra rákerestem, hogy azoknak milyen változatai léteznek, és az egyes variációk miben térnek el egymástól. Az emberek – foglalkozásuk, jellemük, küllemük, eltérő tulajdonságaik alapján – nótái is eltérők, éppen más-más adottságaiknak, orientációjuknak köszönhetően. Az emberek mást énekelnek a lakodalomban, munka közben, iskolában, vagy akár poharazgatás közben. Amit tudatni akart az ember a környezetével, hát kiénekelte magából, üzenve ezzel másoknak, hogy mostanság mi foglalkoztatja gondolatvilágát. Nem meglepő, de érdekes tapasztalat, hogy a dalok felidézése során, rég nem emlegetett életképek is felelevenedtek.

Az emlékezet szárnyán az emberek lelkivilágát tükröző dalokat az 1800-as évek második felében született idős gyaláni¹ emberek által elénekelt régi népdaloktól, balladáktól kezdve áll módunkban visszaidézni, amiket Varga Gyula tanító jegyzett le.

Néprajzi funkciójuk szerint alkalomhoz kötött, vagy alkalomhoz nem kötődő dallamok hangzottak el. A fő szempont, ami szerint a gyűjtést végeztem, hogy mikor, kik, miért, és hol énekeltek, és adták át egymásnak a dalok ismeretét. A miertre helyezve a hangsúlyt, mert a *danuló* egyéniségé, lelkiülete határozta meg, hogy mit dalol, mit közvetít közössége felé. Bizony tudta mindenki (a falu lakossága) hogy kiknek van a legszebb hangjuk: „*úgy danút mint a sárgarigó, ujján szép hangja volt*” – hangzott a dicséret nem egy esetben. „*A Sanyi rágyújtott a nótára, a tanító is kíváncsi volt, a mi fejünk meg bevette. Őrsike idejében (1930-as évek) a lányok mentek vasárnap karöltve az utcán és danútak. Nótát kezdeni nem tudnak Bönci néni² tud.*”

A falu közösségén keresztül szeretném megismertetni, a felidézett emlékekkel, amely emlékek ma is bizonyítják, miért pont az a dal hangzott el az adott pillanatban. Ezek az énekek ma is ünnepi alkalmakkor elhangzanak, azonban már hagyományörzés révén kórusban. Bóna Lászlóné Széles Rózsa nagynéném (szül.: 1930), valamint Csima Lajosné Vörös Erzsébet (szül.: 1940) segítségével történt a dalok, és a hozzájuk tartozó történetek lejegyzése, amit ők már korábban az asszonykórus számára is elénekeltek, amelyek tagjai voltak. A választásom oka az volt, hogy tudatában voltam, náluk szebben és több dalt nem énekel el senki a kérésre.

1 1908-ig Gyalán, azt követően Kisgyalán.

2 Csima Lajosné szíves közlése.

Vikár Béla³ (szül.: 1859) a régióhoz tartozó Hetes község szülötte, 1906-ban kiadott *A Magyar Népköltés Remekei* című művében írja: „A kevésbé dalos népfia, ha faggatjuk nóták iránt, szívesen igazít el a helyes címre, a nótafákhoz, hogy ő maga ezen az úton szabaduljon a dalmondásnak rá nézve inkább feszélyező kötelességétől. (...) Az igazi nótafa ellenben nem igen kéreti magát. Örül, ha dalolhat. Némelyiknek dalkészlete igazán bámulatos, ki nem fogy reggeltől estig. S a régi hagyományokat, melyeket gyakran szüleiktől vagy a családnak valamely más tagjától tanultak meg, szintúgy, mint a vidékükön dívó új vagy régeből föllelő dalokat mindig ők tudják legjobban. (...) Felhalmozzák önmagukban a családi örökségként átvett vagy máshonnan összehordott dalkincseket. Így mindenik egy-egy kiadatlan, élő népköltési gyűjtemény.” Bóna Lászlóné és Csima Lajosné is igazi nótafák, Vikár Béla szavai szintúgy igazak rájuk is.

Kisgyalán őrzi hagyományait, szerencsére nem úgy tűnik, hogy a feledés homályába veszne az itt fellelhető dalkincs. A helyi asszonyok most is gyűjtik az idősebbektől a népdalokat, magyar nótákat.

„A népdal szorosan és közvetlenül kapcsolódik a paraszti falusi élet valóságához. A mindennapi munka és a gondok apró részletei, környezeti tárgyai, természeti jelenségei kerülnek be a dalokba valódi vagy átvitt jelentéssel. A népieskedő magyar nóta a mindennapi munkát és életet kívülről, idealizálva szemléli. A nótabeli környezet anyagi gondoktól nem háborgatott középrendű birtokosokra vall. (...) A mindenkor fennálló társadalmi renddel kapcsolatosan közvetve vagy közvetlenül mind a három⁴ műfaj állást foglal. A népdal tartalma és társadalmi-műfaji szerepe szerint tiltakozik, lázad, panaszkodik vagy éppen helyesel, a magyar nóta nem ilyen nyílt és egyértelmű.”⁵

A Hungarikum⁶ Bizottság 2017. március 21. napján – a magyar nemzeti értékekről és a hungarikumokról szóló 2012. évi XXX. törvény 12. § (2) alapján – hungarikummá nyilvánította a Kodály-módszer elnevezésű értéket, mivel az felkerült az UNESCO Szellemi Kulturális Örökség Jó Megőrzési Gyakorlatok Jegyzékébe.

„Kodály Zoltán az 1920-as évek második felében (...) a magyar népzeneire támaszkodó gyermekkori műveinek nagy sorozatával intenzíven kezdett foglalkozni a zeneoktatás reformjával. (...) A kóruszene egyetlen és mindenki által birtokolt hangszere az énekhang. Kodály és tanítványai úgy látták, hogy a nemzetnevelés szolgálatába állított énekhang számára a magyar vokális népzenei hagyomány, a magyar népdal biztosítja a legmeghatá-

rozóbb forrást. A Kodály, Bartók és követőik által gyűjtött népdalkincs megfelelő alapot ad nemcsak a zenei ismeretek elsajátításához, de a gyermekjátékok révén a gyermekek életkorának megfelelő kulturális élmények befogadásához is, miközben a felnőttek népdala a teljes őshazai, illetve a nyugat-európai zenetörténet emlékeit is magában hordozza. (...) Kodály Zoltán zenepedagógia koncepciója a magyar népzenei hagyományra épül.”⁷

A népdal nem vétetett fel még önállóan a Hungarikumok Gyűjteményébe. A magyar betyárköltészet a Hungarikum Bizottság döntése alapján a Magyar Értéktárba tartozik 2019 novembere óta. Az indok: a betyárköltészet közel 200 éves múltra tekint vissza és hozzájárult a magyar virtus eszmei tartalmának fennmaradásához.⁸

Vargyas (1974) nyomán mi is feltehetjük a kérdést, hogy: „Mi a népdal? Egy népnek a műalkotásokkal azonos esztétikai szinten megfogalmazott történelme, hagyománya és jelenléte az általános nemzeti tudatban, ha úgy tetszik, a kulturális közéletben, a jelen közgondolkodásában.” A műalkotások, Bartók és Kodály remekművei megváltozott funkcióval, pódiumra és színpadra állítva őrzik népzeneiket.

A klasszikus magyar nóta a Hungarikum törvény 114/2013. (IV. 16.) felterjesztésével és elbírálása által került a Hungarikumok Gyűjteményébe. „A nóta nagy hatással volt a századforduló kulturális és társadalmi életére, hozzájárult ahhoz, hogy a magyar nyelv lassan és nagy biztossággal kiszorította az idegen szavakat az általános nyelvhasználatból. Napjainkban a hazánkba érkező külföldiek is szívesen hallgatják.”⁹

A 100 tagú cigányzenekar világhírű művészi és hagyományörző gyakorlata révén került be a Hungarikumok Gyűjteményébe, 2014. március 18-tól jogosult a hungarikum kitüntető cím használatára.

Ujváry Zoltán írja: „Kutatásaimban nem kevés szerepe volt annak az aggodalomnak is, amelyet az utóbbi egy-két évtizedben a hagyományok pusztulása miatt éreznek a néprajz kutatói. Voltaképpen már majd csaknem száz éve hangoztatják a gyűjtők a népköltészet, a népszokások, hiedelmek, stb. megmentésének huszonnegyedik óráját. A közelmúltban a népi kultúra iránti soha eddig nem tapasztalt – a társadalom legkülönbözőbb rétegeit magába foglaló – érdeklődés a népköltészet, a népdalok, a népzene előtérbe állítását, a gyűjtések, a kutatások kiterjedését, valóságos mozgalmát eredményezte. A népdalkiadványok nagy száma lát napvilágot, szakképzett és önkéntes gyűjtők százával, ezrével jegyeznek le népdalokat, különböző intézmények, kommunikációs fórumok tűzik műsorukra, előadásokra és versenyekre a népdalokat és a népballadákat. Ennek a mozgalomnak a tudományos és a közművelődési jelentősége szinte felbecsülhetetlen. Tudományos szempontból azonban az is megállapítható, hogy a népdalanyag egyre inkább nivellálódik,

3 Az édesapja Vikár János, akinek édesanyja, Both Katalin, Bod Péter leszármazottja, mint ahogy Arany János édesapja is. Vikárkutató | Vikár Béla életútja Majorné Bániczki Julianna Letöltés ideje: 2020.03.23.

4 A harmadik a sláger.

5 Katona I. 2002: 38.

6 A magyar nemzeti értékekről és a hungarikumokról szóló 2012. évi XXX. Törvény pontosan körül határolja a hungarikum fogalmát. Eszerint a hungarikum: Gyűjtőfogalom, amely egységes osztályozási, besorolási és nyilvántartási rendszerben olyan megkülönböztetésű, kiemelésre méltó értéket jelöl, amely a magyarságra jellemző tulajdonságával, egyediségével, különlegességével és minőségével a magyarság csúcsteljesítménye.

7 <http://www.hungarikum.hu/hu/content/kodaly-modszer> Letöltés ideje 2019.12.13.

8 Kormányzat - Agrárminisztérium - Hírek Letöltés ideje 2019.12.13

9 Klasszikus magyar nóta | Hungarikumok Gyűjteménye Letöltés ideje 2019.12.13

s a táji, területi jellegzetességek lassan elmosódnak. Ennek számos oka van. Főltétlenül hangsúlyoznunk kell, hogy az idősebb generáció távozásával azok a „kuriózumok” tűnnek el, amelyek erősen rányomták bélyegüket egy-egy terület népdalkultúrájára. Úgy tűnik, olyan alapanyag marad fenn, amely közkinccsé válva a társadalomban vertikálisan és területileg horizontálisan egyaránt általános lesz.”¹⁰

Ezt bizonyítja mikor is a 10 és 80 éves egyszerre, ugyanazon szöveggel fakadt dalra az indító mondatot követően, a továbbiakban visszatérek rá.

Elsőként Varga Gyula tanító jegyezte le az 1950-es években, a legrégebbi népdalokat számunkra (kisgyalániaknak):¹¹ „A községben egy öregember, Jánosi István (szül.: 1870-es évek), aki 4 éves korától kezdve 70 éven át pásztorokodott. Tizenegyen voltak testvérek. Apja mellett kezdte a pásztorokodást. Főleg disznópásztor kanász volt. (...) Fiatal korában furulyázott, citerázott, hegedült. A vele való találkozáskor már 85 éves volt, hangja fakó bizonytalan a dallamközlésre. Ezért ezeket lekottázni már nem igen lehetett. Pedig tudott néhány valóban régi népdalt.” Ezek közül néhánynak a feljegyzett szövege:

Mikor Kisbogáton juhász voltam,
Én egy kicsit elaludtam.
A birkáim elszéledtek,
Lucernába belementek.
Harminc darab is elpuffadt.¹²
Énrajtam mingyárt kiadtak.
Osztopáni öregbíró.
Az akasztófára való,
Az állta nékem utamat,
Elvette a birkáimat.

A foglalkozásdalok, pásztorokdalok közé tartozik ez a népdal.

„A pásztorok egyik legősibb hazája Somogy – az egykori királyi kanászok földje – melyről Árpád-házi okleveleink is említést tesznek. Különösen a kanászok foglaltak el rangos helyet a pásztorok társadalomban (lásd: zselici kanászfalvak). (...) Somogyot régóta úgy ismerik, mint a betyárok hazáját. A nép ezeket a társadalom periferiájára szorult elnyomottakat – gyakori esetben – csavargó életet élő ellenállókat megszépítő szándékkal vette körül, illetve foglalta dalaiba, így keletkezett Somogyban is ezer számra lírai-epikai dal, betyártörténet. (...) A somogyi embereknek – különösen a pásztoroknak – a betyárok iránt érzett megbecsülése szinte természetes volt. Bizonyos okok miatt olykor betyárrá kellett lennie a pásztoembernek. Az is előfordult, hogy a betyárság feladása után pásztorrá lett az ebbe az életformába beleunt bujdosó, vagy ha éppen megkegyelmezett számára a hatalom. Erről az akár valós, akár képzelt eseményről több balladánk is szól, pl. Juhász András esete az osztopáni Vörös bí-

róval. Itt meg kell jegyeznünk azt, hogy majdnem minden esetben két szöveg összeénekléséről van szó, ami nem sikerülhetett egyik adatközlőnk énekénél sem, mert eltérő dallamról, de főleg eltérő szótagszámú szövegekről van szó. (...) A törés annál a szövegrészről fordul elő, amikor Juhász András az osztopáni bíróhoz ér. Ennek okát abban látjuk, hogy tulajdonképpen egy pásztorokdalról és egy betyárballadáról van szó, amelyek – az azonos személyt megéneklő tartalom miatt – egynek tűntek a nép képzeletében, és egybe is akarják mondani.”¹³ Jánosi István kisgyaláni lakos is ugyanezzel a töréssel énekelte el.

Az osztopáni Vörös bíró még az 1990-es évek végén is sokszor elhangzott a háztáji gazdaságban folyó munkák közben, amit az 1929-ben született Édesapám is gyakran elénekel:

Arra alá dörög az ég javába'
Beleütött a rigói csárdába.
Ég a csárda, nem szól benne a cimbalom,
Más vidéken lakik az én galambom.

Onnan alul jön egy öreg hintó,
Benne ül az öreg szolgabíró.
Bíró uram legyen olyan szíves,
Most írjon fel, most vagyok húsz éves.

A katonai sorozások mindig fontos eseménynek számítottak, ez a népdal korábbi évtizedekben énekelte, ezt követte az a népdal amelyben már a legényeket más faluba vitték „feírni” (közlését ld. alább).

Az alábbi régi nótákat Csima Istvánné énekelte:

Megfonyom a korbácsomat tizenhét szádra,
Ráverem a feleségem gyöngé hátára.
Addig ütöm, míg a karom elfárad,
Megállj kedves feleségem megbánod.

Szombat este kérde tőlem az Anyám:
Szereted-e lányom az uradat igatán?
Nem szeretem, siratom a lányságom,
Siratom is, míg élek a világon.

Szombat este ismét kérde tőlem az Anyám:
Szereted-e lányom az uradat igatán?
Ha idáig megelégedtem veled,
Ezután is párja leszek örökre.

Édesanyám mondta nékem,
Minek a szerető nékem.
De én anyám azt feleltem,
Gyötör anyám a szerelem.

„A népköltészet legnépesebb családját alkotják szerelmi dalaink, (...) Ezek azok a dalok, amelyeket országosan is, Somogyban is legszívesebben énekeltek és több helyen ma is használnak (ellentétben pl. a klasszikus balladákval, amelyekből feltűnően sokat tudnak, de nem énekelik.) Majdnem kizárólag új stílusú dallamokra éneklék ezeket a szövegeket, amelyek az

10 Gömői népdalok és népballadák / Ujváry Zoltán. Letöltés ideje: 2019. 12. 15.

11 Ezeket az elsárgult gépeket, illetve fénymásolt oldalakat sokan ma is őrzik.

12 Felfúvódott, betegség, amelybe a birkák elpusztulhatnak, ha sok friss zöld lucernát fogyasztanak.

13 Együd Á. 1975: 391.

*őszinte szerelemről, a bánatos érzésekről, a szem-rehányásról, a kiábrándulásról, évdő incselkedésről stb. szólnak. Ezek a dalok bőséges tárházai a természeti képeknek és a szimbólumoknak is.*¹⁴

Szabó Elek és felesége nótái:

Betyár nóta

Kaposvári urak huszonnégyen vannak,
Mind a huszonnégyen rólam tanakodnak.
A huszonötödik a nevemet diktálja,
Vitéz kapitány úr a nevemet írja.
Hallottad-e hírét a kaposi fegyháznak?
Hát annak a híres somogyi betyárnak?
Hallottam, hallottam szenvedtem is benne,
Verje meg az Isten, aki építtette.
Kaposvári fegyház nyolcsoros ablaka,¹⁵
Szegény édesanyám sírva jár alatta.
Ne sírj édesanyám, így kell annak lenni,
Minden jó családban kell egy rossznak lenni.

Imádkoznám, de nem tudok hiába,
Nem jártam én soha az oskolába.
Édesanyám tanított volna rája,
Régesrégem temető a hazája.
Édesanyám ki a legény, ha én nem?
Ki fészüli fel a haját, ha én nem?
Fölfészülöm bársonyszínű hajamat
Legény vagyok most élelem világomat.

A gyaláni faluvégen,
Három akasztófa készen.
Nem készült az másnak egye-egyebeknek,
Öreg bíró esküdt embereknek.

*„Ezeket a régi népdalokat ma már néhol, lakodal-
mokban, hajnal felé dúdolják az öregemberek. A dal-
lamokat tisztán felfogni igen nehéz, mert a régi öre-
geknek is bizonytalan a hallása.”* – írta Varga Gyula az
1950-es években.

Jaj de széles, jaj de hosszú ez az út,
Kire ez a kilenc betyár elindult.
Kire ez a kilenc betyár elindult,
Szép csárdásné udvarába befordult.

Adjon Isten szép csárdásné jóestét,
Adjon Isten betyár urak szerencsét.
Ne kívánjon betyároknak szerencsét,
Még az éjjel kés ontja ki a vérét.

Rézi Lányom szaladj le a pincébe,
Hozzál jó bort az aranyos iccébe.
Nem kell nékem szép csaplárné jó bora,
Még az éjjel piros vérét kiadja.

Kocsmárosné kiszaladt a kiskertbe,
Feltékintett a csillagos egekbe.
Jaj Istenem vedd hozzád a lelkeket,
Még az éjjel föld issza a véretem.

A gyaláni haranglábfa, de magos,
Rá van írva babám neve, de csinos.
Arra mentem, el akartam olvasni,
Csalfa szemem nem tudott rá vigyázni.

Édes tejet nem adtam a madárnak,
Jó éjszakát nem mondtam a babámnak.
Az sem mondtott nekem jó éjszakát,
Megcsókoltuk egymás piros orcáját.

Vasárnapig nem kapok szeretőt,
Felszántatom a gyaláni temetőt.
Belevetem magamat egy virágnak,
Ki megszeret, majd leszakít magának.

Ennek a kislánynak hosszú a köténye,
Mondtam az anyjának vágjon le belőle.
Azt mondta az anyja, nem vág le belőle,
Vagy előbb, vagy utóbb asszony lesz belőle.

Nincsen olyan híres gulyás,
Mint a kisgyaláni gulyás.
Van gulyája, van ménese,
Gulyaménés legelője.

*„Az érzelmi túlzások természeti kerete, a bánat ábrázolása jóval árnyaltabb, természetközeli és egyben túlzóbb is, népi líránk tehát inkább bánat-, mint öröm centrikus, továbbá az irodalmi lírához képest bizonyos régjesség és általános vonások jellemzik. A lírai hős individualizációja még nem teljesedett ki: a bánat sújtotta énekes is névtelen, név és személy szerint senkire nem lehet ráismerni, épp ezért hasonló helyzetekben mindenki magáénak érezheti ezeket a dalokat, ill. túlzásokat.”*¹⁶ A népdalainkban a helyszín nevének megnevezése is fontos, a Rigó csárda, a gyaláni haranglábfa, amelyek már az óta rég lebontásra kerültek, az emlékezet is a legtöbbről haloványan él, a népdalok azonban megőrizték.¹⁷ Főként azok számára, akik már nem is láthattuk, esetleg páran még tudjuk kinek a háza építése során használták fel darabjait például a haranglábfa. Érdekesnek találok, hogyha falun belül történt az újra felhasználása az építőanyagnak, lényegesnek tartja mindenki továbbadni, kérdéses nélkül, hogy mit építettek a lebontott épületből vagy építményből.

Fekete István a Ballagó idő című könyvében, helyszíneként megörökítette a gyalániai számára az I. világháborúról: *„(...) a bevonuló újoncok minden aggodalom nélkül énekelhették, hogy: 'A gyaláni kikötőben áll egy hadihajó', ami nemcsak nóta volt, de még mesének is elképzelhetetlen, hiszen a gyaláni árok másfél méter széles volt, és térdig erő vízében még „fürödni”*

¹⁴ Együd Á. 1975: 396.

¹⁵ Valóban kétszer nyolcsoros az akkori fegyház ablaka.

¹⁶ Katona I. 2002: 219.

¹⁷ Greksa Zsuzsanna természetvédeleми mérnök, saját települése, homokméggyi népdal helyszínét az I. katonai térképen (1782-1785) tudta beazonosítani. Az első sorban egyből kiderül, hogyan lehet eljutni Alsóméggyre. Az aszfaltozott út még nem létezett, de északi és déli irányban volt földes út. Ebből arra is lehet következtetni, hogy milyen régi a népdal. „Alsóméggyre két úton köll bejárni, De szeretnék a rózsához eljárni”.

sem volt érdemes. (...) A gyaláni árok a göllei szőlők
alatt folyik el, ...”¹⁸

Ezt a katonadalt még Bartók Béla gyűjtötte 1906-
ban, *Bégyulai kikötőbe megállt a gőzhajó* kezdetű szö-
veggel. Mindegyik település, hogy sajátjának érezze
az adott dalt előszeretettel illesztette be saját községe
nevét a szövegbe, akkor is, ha ez a valósághoz képest
igen nagy költői szabadságot feltételezett.

Az I. világháborútól a II. világháború felé haladva
még a népdaloké a vezető szerep a magyar nótákéval
szemben. Szintén népdal, ami a katonadaltok közé so-
rolandó:

Az igali Koronára süt a nap,
Megjöttek a vizitáló nagyurak.
Vizitálnak engemet, beírják a nevemet,
Beírják a nevemet, a nagykönyvbe,
A záporosó se mossa ki belőle.

A katonai sorozások alkalmával énekelték ezt a legé-
nyek. Az eseményt megörökítendő fényképek is készül-
tek a regrutákról, a besorozott legényekről. Őket látjuk
az 1. és 2. ábrán¹⁹ 1938-ban és 1940-ben, Büssüben,
a szomszéd községben. Megjegyzem, a büssüi legé-
nyeket szintén Igalban sorozták.

1. ábra. Regruták (Büssü 1938).

A fotókat 2010-ben megmutatva Kisgyalánban, a
nagynéném abban a pillanatban dalolni kezdte ezt a
népdalt. Örömet csak fokozta, hogy az akkor a Ka-
posvári Alapfokú Művészeti Iskolába járó, néptáncoló
fiam – aki 1999-ben született – rögtön bekapcsolódott
az éneklésbe. Jó volt hallani, hogy a hetvenévnyi kor-

18 „És ki gondolta volna, hogy valamikor ezekről a „dolgozokról”, ezek-
ről a drága és borzongatóan szép emlékekről én valamikor a szig-
ligeti Alkotóházban írok majd, amely akkor még Esterházy-kastély
volt, és elképzelhetetlenül nem „alkotóház”, ahol kicsit szomorú
örömmel húzom az emlékezés gereblyéjét, hogy összekotorjam a
múlt bánatának és örömeinek virágos, de hervadó és szomorúan
illatos szénáját?” – folytatja Fekete István. Ő is visszautal az Es-
terházy-kastélyra, amiből a szigligeti Alkotóház lett, bár itt annak
a valószínűtlenségre utal, hogy kastély alkotóházzá válhatott.

19 Horváth György által rendelkezésre bocsájtott fényképek.

2. ábra. Besorozott legény (Büssü 1940).

különbség ellenére 'közös nevezőn' vannak. A hagyó-
mányörzés révén a népdalkincs így válik maradandóvá
a mai nemzedék számára, nekem pedig örök élmény,
ahogy spontán együtt kezdték el harsogni a dalt.²⁰

A népdal első sorából értesülünk a sorozás helyszí-
néről, az igali Koronáról, amely ma panzióként műkö-
dik, nevét máig megtartotta. Együd Árpád gyűjtéséből
származik, az igali legények által énekelt dal (Szijártó
Pál, szül: 1895, Igal):

Az igali nagy kocsmába ég a lámpavilág,
Az igali legényeket abba vizitálják.
Engömet is oda várnak, nevemet kiáltják,
De sok szölke, barna kislány siratgatja a babáját.

A Kisgyalán és Igal közötti távolság 18 km. „*Ko-
csin község dolgában vitték a legényeket a sorozás-
ra Igalba. Estefelé meggyűttek a legények énekelve,
könnyen bevette a fejem a nótát.*” – emlékezett vissza
nagynéném, Bóna Lászlóné.

Ahol a legények az 1940-as években leszálltak a
kocsiról, Szipliek kocsmája volt. A szemközti oldalon
két házzal odébb lakó Széles József, pedig méltán da-

20 Hasonló hatást váltott ki az a dal is: „Vénasszonyért nem kár volna,
ha pokolban láncon lógna, olyan ráncos annak bőre, ...” -amit a tíz
éves fiam a nagynéném 80. születésnapján énekelt el, a „na éne-
keld el, mit tanultált,” szokványos szülői unszólásra. Kicsit meghök-
kentünk a választott dalon, de aztán mindenki elnevette magát.

lólhatta, hiszen a falu végén lakott, annak a bizonyos emlegetett gyaláni ároknak a szomszédságában, szintén helymeghatározással indítva:

Szérú van a házam, szérú lakom én,
Gyere be galambom, magam vagyok én.
Rödülöm a hajamat, várom a galambomat,
Várom igazán, húzd rá te kutya cigány.

Lakodalomban énekelt dalok

Csakhogy a húzd rá cigány felszólítás már sejteti, hogy a népdal, valamint a magyar nóta egyaránt dalra fakasztotta az embereket ez idő tájt, attól függően, hogy melyik vonatkozott rá jobban. Itt jelen esetben a család ragadvány neve is, Szésőék volt, megkülönböztetendő a többi Széles családtól. Tehát a név kötelez. Lakodalmak alkalmával, amikor a muzikusok körbe jártak a koszorús pohárral²¹, szinte minden alkalommal ezt húzta Széles József. Pluszként derűltégre okot adva, a rödülöm²² a hajamat rigmushál, kopasz fejére mutatott.

Hasonló helymeghatározással indul a következő népdal is, amire úgy kérdeztem rá: *a Dombi Gabi* (Nagy Gábor) *bácsi mit húzatott?* Ezt a választ kaptam, egy pillanaton belül:

Dombon van az özvegyasszony háza,
Benne van a lánya vetett ágya.
Selyem az ágy, csipke dunyha, takaró,
Ez a kislány, de kedvemre való.

Ugyanis Nagy Gábor dombon lakott, igaz ez már a szomszéd Büssü községhez tartozik, de a négy falu lakosai (Kisgyalán, Gölle, Fonó, Büssü) még a közelmúltban is ismerték egymást. Véletlenül ráéreztem, hogy illeten választ fogok kapni, ráadásul népdalt! A dombon van a hangsúly a szövegben ez a párhuzam, az özvegyasszony csak úgymond ráadás azzal, hogy szintén dombon él. Hasonló lejegyzett variáció, a középső sorok kis eltéréssel:

Benne van a két eladó lánya,
Benne van a selyem ágytakaró.

„A vacsorakor, mindjárt a leves után, elkezdték a húzatást, mert nem lett volna vége. A muzikásoké lett a pénz, nem is ám a gazdáé! A koszorús pohárból mindenkit megkínáltak.”²³ Saját emlékeim szerint 2007-ben jártak körbe utoljára lakodalmi vacsora asztalnál a zenészek.

Népdalok közül ez is elhangzott gyakorta, amelyet nagynéném, elmondása szerint: „*az Eta anyjától tanultam*,” akit Tolna megyébe fűzték rokoni szálak:

Villás farkú fecske, bátai menyecske,
hogy tudtál te ide vándorolni, az idegen földre.
Nem jöttem én gyalog, a gőzkocsi hozott,
Csalfa volt a kisangyalom szeme, azzal csalogattott ide.

A „Bátai” Sárköz Néptánc Együttes dalszövegében ez így hangzott: Nem jöttem én gyalog, mert a vonat hozott. A kisgyaláni szövegben gőzkocsi szerepel. Horváth Mária aki „hozta” ezt népdalt uzdi lány volt, férje 1905-ben született. Talán innen a mi archaikusabb változatunk.

Azt, hogy ki mit fog húzatni a lakodalom vacsoráján a legnagyobb valószínűség szerint, azt minden jelenlévő sejtette. Nagynéném visszaemlékezése szerint, Ő ugyanazt a magyar nótát húzta legtöbbször. „*Volt, amikor volt egy kis kiesés, de ez volt a fő fundamentum.*” – mondta. „*Rámás csizmát²⁴ visel a babám, Szeret is engem igazán.*” De minjárt hozzáfűzte, „*volt is rámás csizmája a Lászlómnak.*”

Bóna János lakodalmának visszaidézése során, Pintér Gyula az 1960-as évek közepe táján a következőt húzta:

Molnárlegény koromban,
Ott örlettem a gölle malomban.
Míg a paraszt a lováról leveszi a hámat,
Én addig a menyecskéből kiviszem a vámot.

Pintér Gyula fonói lakos, ugyanis molnár volt Fonóban, innen a magyar nóta szövege. A mai digitalizált közösségi média előtti időkben az emberek ugyanúgy szerettek magukról információkat megosztani másokkal, akár a foglalkozásukat illetően is. „*Ezért a nótáért, zöld hasú tízest kaptak a muzikusok. Fonóban a piarista lapban volt a malom. A Fonai Gy. háza ebből a malomból épült.*”²⁵ Érdekes, hogy a nagynéném mégis a „*göllei malomba*” változattal énekelte.

Szabó Géza lakodalmában az 1980 - as években Bóna László az alábbi magyar nótát húzta:

Befogom a lovamat zöldre festett kiskocsimba,
Elviszem a búzámat a gölle gőzmalomba.

Megkérem a lisztes molnárt, örölje meg a búzámat.

Ekkortájt valóban befogta Játék nevű lovát a kocsi. Bár az 1980-as években a munkavégzés terén már a traktoroké volt a főszerep, így Játék főként a helyi ifjúság örömeire szolgált, miután felkapaszkodtunk a kocsira. Ami pedig a gőzmalmot illeti, azt a szövegűség követelte meg, az eredeti szövegben is gőzmalom van. Göllében azonban valamikor vízimalom volt. Ez egy hasonló gesztus a gyalániai részéről, cserébe a hadihajóért.

Volt aki az utcán húzta ezt a népies mūdallamot:

Esik eső, csak úgy szakad,
Szeretnélek, de nem szabad.
Mert az Anyám nem engedi,
Nem hagyja Csórót szeretni.

Az „*Anyám*” helyett, nem egyszer a feleség neve hangzott el. A feleség előtt, ha ezt a nótát másnak húzta a férj, az elhangzásakor a falu egész közössége tudta, kinek is szól tulajdonképpen a nóta, „*Mert akinek bánata van, könnyes szemmel ébred, ...*” magyar nóta esetén is.

21 Koszorús pohár: rozsmaring szállal körbe ölelt pohár, egy tálcán, amelyből inni kellett, a tálcára pedig a pénzt tenni.

22 Hajat göndörré tesz sütővassal.

23 Bóna Lászlóné szíves közlése.

24 A bélestalppal való találkozásnál a felsőbőr szélére egy keskeny bőrcsíkot varrtak, ez volt a ráma, és ehhez szögezték a járatálpát.

25 Bóna Lászlóné szíves közlése

Az esküvő előtt Kisgyalánban is szokásos volt a szerenádadás. *„Lefeküdtünk egyszer csak muzsikáltak. Lukadér Lajos bácsinak volt egy harmonikája. Akkor, ha a gyertya meg lett gyújtva azt jelentette, hogy a lány elfogadta a szerenádot! Volt lány, aki több szerenádot is kapott.”*²⁶

Kérdés tőlem: Gyufa!? Hát nem inkább gyertyát gyújtottatok? Válasz: *„Gyertya nem volt, kutyafüle. Az a szegénység, ami volt, arról nem jó beszélni. Még az a gazdag is szegény volt.”* – értve ez alatt a tehetősebb falubelit. Az évszám pedig a visszaemlékezés szerint 1947.

A kinéztél az ablakon? – kérdésre a válasz: *„Nem volt olyan ablak!”* Itt már építészet történeti szempontok vetődnek fel, egy részt a tömésfal vastagságából adódóan azon az ablakon kihajolni sem igen lehetett, másrészt nagyon kicsi volt az az ablak. Nagynémem tekintetén látszott is, hogy minek ezt kérdezni, hogy-hogy nem logikus ez számomra. *„Mikor még, Te is érted²⁷ azt a házat.”*

Az ekkor elhangzott magyar nóta:

Jaj de szépen muzsikálnak,
Ablakánál egy kislánynak.
Kék a szeme, gesztenye a haja,
Jaj de csinos kislány maga.

*„A bálokon pedig a göllei gyerekek muzsikáltak.”*²⁸
*„Bálok voltak, megszólalt a muzsika, első táncos voltam. Itt is küldtük a nótát, szív küldi szívnek, Lajos küldi Böncinek: Nem adlak másnak, ...”*²⁹

A lakodalmak délutánján a karikázás is szokásos volt az 1980-as évekig. Hujjogatóssal, rikogatóssal tarkítva. Vidám nótákkal:

Piros, piros, piros, 3-szor is piros,
Tilos, tilos, tilos, nagypénteken bort inni.

Elszakadt a tutyimnak a kötője,
Legény legyen, aki aztat megkösse.
Lám az enyém megkötötte egy barna,
Homlokára göndörödik a haja.

*„Jó kis hangulat volt, én is szerettem danú’ni.”*³⁰ A tréfásabb kedvű vőlegények, újdonsült férjek általában ezt a magyar nótát húzták:

Nékem olyan asszony kell,
Ha beteg is keljen fel,
Főzze meg a vacsorát,
Úgy várja, úgy várja haza az urát.

A hasonló kedélyű menyasszonyok pedig ezt a magyar nótát húzták:

Asszony vagyok, az akarok lenni,
Nekem ebből nem parancsol senki.
Sem Apám, sem Anyám,
Ezt szeretem igazán.

Az érzelmesebb lelkületű menyasszonyok pedig

ezt a magyar nótát kérték a zenészektől:

Ahogy én szeretlek nem szeret úgy senki,
Ahogy én csókollak nem csókol úgy senki.
Így sohasem vártak, így sohase kértek,
Így még nem szerettek soha, soha téged.

Minden virág az én szerelmemből nyílik,
S ez az én szerelmem elkísér a sírig.
Minden nóta az én bánatomat zengi,
Ahogy én szeretlek nem szeret úgy senki.

Jön is erre mindjárt a vőlegény válasza:
Ünnep van nálunk, mikor eljössz hozzánk,
Ami földi jó van, mindent eléd hoznánk.
Jó anyám is én is szeretettel várunk,
Nagy ünnep ez nekünk, mikor itt vagy nálunk.

Nagy ünnep van nálunk, de még nagyobb volna,
Ha eljönnél velem egyszer a templomba.
Hogyha itt maradnál örökre minálunk,
Boldogság tanyája lenne kicsi házunk.

Csima Lajos válasza volt menyasszonyának, Vörös Erzsébetnek az előző magyar nótára. Násznagy húzatta magyar nóta a koszorús pohárba:

Repülj, repülj hétpettyes katicabogárka,
Mond meg néki, hogy én őt igazán szeretem,
A hófehér nyakát csókold meg helyettem.

Bank László nótája volt.

Dumik Melinda lakodalmában 2000-ben húzták ezt a magyar nótát:

Debrecenben voltam, Nagyerdőben jártam, ...
Ugyanebben a lakodalomban került húzatra a magánál 20 évvel fiatalabb feleséget választó göllei férj részéről ez a népdal:
Kukorica csalamádé,
Öregember vagyok már én.
Fiatal a feleségem,
Abban van a reménységem.

Kéthelyen (Marcali járás) 1957-ben özv. Mika Istvánné 94 évesen közölte ugyanezt a népdalt. Gyűjtötte Molnár Julianna. Az 1863-ban született adatközlő is azt hangsúlyozta ki, hogy hol és mikor énekelték: a lakodalomkor ünnepélyes öltözetben, a mulatók kört alakítanak és így énekelgetnek.³¹

Tréfás rigmusok, vicces köszöntések, is elhangzottak a lakodalom közben is:

”Fogadjunk fel egy pint borban, gyerek van a menyasszonyban.”
”Kés, tányér villa zörögnek, körülöttem a menyecskek görögnek.”³²
„Rövid az élet, hosszú a sír, csináljon mindenki együtt, amit bír.”³³

26 Bóna Lászlóné szíves közlése.

27 Érted jelentése: éltél már akkor.

28 Bóna Lászlóné szíves közlése.

29 Csima Lajosné szíves közlése.

30 Csima Lajosné szíves közlése.

31 https://en.mandadb.hu/common/file-servlet/document/661070/default/doc_url/NA258.pdf Letöltés ideje:2020.03.03.

32 Állatnyésztési szakszó népies változata, amely a sertések termékenyülési képességére vonatkozik.

33 Bóna Lászlóné szíves közlése.

„Mi van a lukas kalács közepén? Hát a boros üveg!”
– *dobá'ták, csak úgy gurgutak, olyan jót derü'tünk*³⁴.

„Táncszók, ezek az országosan, főleg Erdélyben elterjedt hujjogatók, csujogatók többféle funkciót töltek be: gyakran táncra inspiráltak, magát a táncost bíztatták, esetleg a másik férfi táncost serkentették, vagy éppen a leány-partnert dicsérték, máskor gúnyolták. Legfőbb célja volt ezeknek a szóknak a közönség szórakoztatása, mulattatása. Az emelkedett hangulatban senki sem botránkozott meg a sikamlós strófák hallatán. Rövid sorokból, esetleg néhány strófából állnak a táncszók, amelyek többségét táncolás közben mondták, de a táncok szünetében, a pihenés szakaszában is szerepet kaptak.”³⁵

Együd Árpád által gyűjtött táncszók. „Cukorborsó szára fölfutott a fára, A völegény létrán m'égý föl a menyasszonyi ágyra. A kis kakasnak elnémult a hangja, Mert a menyasszonynak illétben a marka. Happ, a mester, hap-hap-hap, Akkor koppint, mikor kap. Uccu banya, ugorj éggyet, Ne sajnáld a cipellődet. Dugasz kell a hordónak, Meg az anyja lányának. A menyasszony jaj, de szép, A két lába ájjon szét.”³⁶

Szintén lakodalmakban a nemek közti évődéskor hangzottak el a következő népdalok Kisgyalánban:

Elhagyott a feleségem szalmaözvegy lettem,
Jézus, Mária oltalmára két szál gyertyát vettem.
Hogyha elég, ismét veszek, hogy még tovább égyen,
Hogy a kedves feleségem vissza sose térjen.

A dal második sorára talált variáció így hangzik:

A kis Jézus oltárára két szál gyertyát tettem.

Érdekes a két változatban a hasonló hangzású szavak előfordulása ugyanazon a helyen, ezek az „*oltalmára*” és az „*oltárára*” kifejezések, miközben a mondat vége ugyanaz. A dal szövege aztán így folytatódik:

Hogyha egyszer visszajönne, jaj, de megbecsül-ném,
Kezét-lábát összekötném, a füstre feltenném.
Hogyha szépen rimánkodna, onnan is levennem,
Befűteném a kemencét oda is betenném.

„Csak ujjan régi hagyomány, bent van az agyamba. Ahhoz tartozik ahol, a kapom a segélyt.” Nagynéném optimistán, mindkét nem esetén a vissza sose térjen, és a haza ne segéd, tréfás voltára gondolt, amikor már nem a háborús évek alatt énekelték, hanem békeidőben, lakodalomban.

Katonadalok

Az első világháborúban mind a katonákat, mind az otthon maradt hozzátartozókat élénken foglalkoztatta a hadisegély kérdése, dalunknak is ez a témája: „*Húzd még, cigány, kapom a segélt, / Isten, az uramat haza né segéld...*”³⁷

34 Csima Lajosné szíves közlése.

35 Együd Á. 1975: 397.

36 Együd Á. 1975: 362.

37 https://kaposvarmost.hu/video/kaposvar-most/2014/12/08/megujult-a-rosseb-bakak-emlekmuve-a-szinhez-elott_14659.htmlLetöltés ideje:2020.02.04.

Nekem sem a tréfa jutott hirtelen eszembe, hanem az a kérdés ki volt képes ilyent énekelni? A következő helyben elhangzott humoros katonadal változat már barátságosabban hangzik:

106 éves barna kislány,
Kinek foga sincs már,
Sétál a regruták után.
Hová merre, barna kislány?
Miért kérdi a kapitány Úr,
Megyek a szeretőm után.

Vikár Béla 1906-ban megjelent művében 'A pápai utcán' cím alatt a következő szöveg olvasható:

Sőprik a pápai utcát,
Masíroznak a katonák.
Tizenhat esztendő barna kislány,
Megyen a regement után.
Kérdi tőle a kapitány,
Hová, hová, barna kislány?
Ne kérdje azt, ej-huj, a kapitány,
Megyek a szeretőm után.

Katonadalok több alkalommal elhangzottak a lakodalmakban is, például Mosdóson ez az I. világháborús népdal az 1980-as években:

Ha felmegyek a Doberdói Nagyhegyre
Föltekintek a csillagos nagy égre.
Csillagos ég merre van a magyar hazám,
Merre sirat az édesanyám.

A harctérre szó helyett minden esetben, a „*Nagyhegyre*” helymeghatározás hangzott el Kisgyalánban, aminek az a magyarázata, hogy „*Doberdó magas hegyen, fennsíkon terül el.*”³⁸ Ez bizony mély nyomot hagyott a magyar lélekben, ha száz év múltán is rögtön pontos helyszínrajzot ad a dalt felidéző személy. A II. világháború megpróbáltatásai legalább ennyi fájó emléket hagytak sok család életében.

Doberdó és a Don-kanyar olyan erővel vésődött be az emlékezetbe – kevés család volt, aki ne lett volna érintett – ezért ezek a nóták manapság is „*szívfájdalommal, bánattal kerülnek eldalolásra.*” „*Kint harcolt a Donnál ... – engem nagyon érint, szívszorító.*”³⁹ – mondja Csima Lajosné, akinek az édesapja a Donnál hadifogságban halt meg, így kislányként testvérével együtt ezt a dalt tanították meg nekik, és a falu lakossága gyakran kérte tőlük, hogy énekeljék el. A magyar nóta egészét most lejegyezte: „*mert így kerek, nem szabad kiragadni belőle részleteket*”

Tábortüzek lángja, világít az égen,
Halvány zöldes színű tábori levélben,
Megremeg a kezem, ha írom e pár sort, míg
Drága feleségem írjal, ha megkapod kedves.

Mi újság van otthon, vártok e még vissza,
Szomorú könnyemet e lapom felissza.
Most egy gránát robbant, majdnem ide vágott,
Érzi e a szíved, veszélyben a párod.

38 Bóna Lászlóné szíves közlése.

39 Csima Lajosné szíves közlése.

Hát a kicsi fiunk meg nőtt e már szépen,
Tud e már beszélni, írd meg azt levélben.
Tudja e mondani drága jó apukám,
Ugye a harc után visszajössz majd hozzánk.

Tedd össze kacsóját, ha eljön az este,
Tanítsd imádkozni, s hazaszeretetre.
Csókollak ezerszer, kis fiamat százszor,
Tábori levelem én ezzel bezárom.

Tábortüzek esti fénye világít az éjbe,
Halovány zöld színű tábori levélre.
Megremeg a kezem, míg írom e lapot,
Édes kicsi asszony írjál, ha megkapod!

Mi újság van otthon, vártok-e még vissza?
Szerelmes könnyemet ez a levél issza.
Most egy gránát robbant, majdnem ide vágott,
Érzi-e a szíved, veszélyben a párod?
Hát a kis fiacskánk megnőtt-e már szépre,
Tud-e már beszélni? Írd meg a levélbe!
Tudja-e mondani: drága jó apukám
Ugye a harctéren vigyázol most reám?

Tedd össze kacsóját, ha leszáll az este,
Tanítsd imádkozni, hazaszeretetre.
Csókold meg helyettem, ha eljön az álma,
Ő a mi szerelmünk nyíló szép virága!

Írom a levelem, riadó van éppen!
Hogy ez után mi lesz, nem tudom én sem.
Csókollak tégedet, fiamat is százszor,
Tábori levelem én ezzel bezárom!

Magyar nótáról lévén szó szövegváltozatról nem beszélhetünk. Írott formában még levélként is haza küldték a katonák. Így tett Dr. Bárkovicz Ferencz is Balassáról, aki folyóírással vetette papírra, így nem derült ki a középiskolás lelkes forrásközlőnek, hogy tulajdonképpen magyar nótáról van szó: „*Meglepődtem a levél stílusán, a nők iránti tiszteletén. Az az udvariasság és előzékenység, amely abban az időben minden férfiban megvolt, az a mai fiúkból lassan teljesen kihalt (...) annak idején sajnos lemaradt a levél aljáról a dátum.*”⁴⁰

A következő katonadalokat Csima Lajosné jegyezte le:

Házunk előtt mennek a katonák,
Jaj de szépen fújják a trombitát.
Elől a hadnagy, aki vezet,
Gyere rózsám fogjál velem kezét.

Nem fogok én hadnagy úrral kezét,
Inkább várok szerelmeslevelet.
Máma megírom, holnap elolvasom,
Holnapután el kell masíroznom.

Ez a vonat most van indulóban,
Az eleje fel van virágozva.
Az eleje sárgára, bevonuló öreg bakák számára,
Jönnek haza végleges szabadságra.

Be van az én zubbonyzsebem varrva,
Barna kislány mit keresel abban?
Benne van a zsoldkönyvem,
Meg a leszerelő kiskönyvem,
Már ezután barna kislány a kedvesem.

„*Magyar katonadal a II. világháború idejéből, de utána is dalolták, és ma is dalolják. (...) A magyar népdal éneklésének, s ezen belül a magyar katonadalok éneklésének a vonzalma történelmi változásokra való tekintet nélkül sohasem szűnt meg. A nép – benne a nép katonája – gondolatait, érzelmeit, örömeit és bánatát dalban tudja ma is szebben, jobban és megkapóbban kifejezésre juttatni. A magyar dalkultúra e tekintetben igen gazdag, ami a magyar folklórtermés kiemérelhetetlen forrásából fakad. (...) Egy részük dicsőséges, bátor katonaéletről, a haza hűségese – minden nehézséget és önfeláldozást is vállaló – szolgálatáról szól, a másik részük pedig a keserves, a megpróbáltatásokkal járó nehéz katonaévek, a magyar történelem viharainak szomorú napjairól maradtak fenn. Ezek a katonadalok a magyar katona élete, vitézsége, hazaszeretete, érzelmi és szellemi világa, az otthonért, a kedvesért, a hazáért való aggódásának hű bizonyítékai.*”⁴¹ A katonadalok közül kedvelt volt még ez a gyakran énekelt magyar nóta Csima Lajosné jegyezte le:

Dunántúli nádfedeles kisház,
Ablakában sírdogál egy kislány.
Ne sírj kislány, lesz is, jobb is,
Majd, ha egyszer viszont látjuk egymást.

Csak még egyszer tudnák haza menni,
Végre haza segített az Isten.
Olyan kihalt, olyan árva minden,
Az hagyott el, akit úgy imádtam.
Aki után mindig haza vágytam,
Jobb lett volna messze idegenbe ...

Bóna Lászlóné énekelte katonadalok:
El kell mennem katonának,
Jaj, Istenem, jaj, de nagyon messzire.
Itt kell hagynom a babámat,
Azt sem tudom, hogy kire.

Rád hagyom édesanyám,
Vigyázzon a göndörhajú babámra.
Járjanak el a templomba imádkozni,
Minden áldott vasárnap.

Százados Úr, levelem jött,
Hogy a babám nagyon beteg utánam.
Kaphatnék-e szabadságot,
Hogy még egyszer megláthassam.

40 <http://www.csukas.sulinet.hu/csukasmagazin/csukas-magazin%202012-II-efv-01.pdf> Letöltés ideje:2020.03.04

41 Jósa I. 2003: 56. 166.

Jól tudom, ha engem meglát,
Egyszerűen meggyógyul a bajából.
Az ellenség, meg sem tudja,
Hogy egy baka hiányzott a csatából.

Kikötöm a lovamat a kaszárnya elejbe,
Hullajtóm a könnyem a hacacaré kötényembe.
Lehajtom a fejem a barna babám ölébe,
Ez a kislány kiment az erdőszélére.
Szedi az ibolyát, föltekint a magos égre,
Szedi az ibolyát, föltekint a magos égre,
Haj Istenem a szeretőm viszik a Szerb határ-
szélre.

Érdekes tapasztalat, hogy a helyi variációknál, mi-
dig pontosabb helymeghatározással találkozunk, mint
az egyéb változatoknál, ott ugyanis inkább a harctér
kifejezés szerepel több katonadalban.⁴² Erre látunk itt
egy példát:

Szedi az ibolyát, sűrűn fel tekint az égre,
Jaj, Istenem a szeretőm most viszik a harctérre.

Király Lajos írja somogyi katonadal gyűjtéséről:
„Adatközlőink fele nő volt, ők is jól tudták a katoná-
nótákat. A lányok és asszonyok dalainak egy része
természetesen külön csoportot alkot: ezeket nem éne-
kelték a kaszárnyában vagy a fronton, sajátosan az
ittthon maradottak érzelmeit fejezik ki. A katonadalok
értékes kortörténeti dokumentumokat jelentenek. Az
elmúlt idők katonai kiképzési módszereiről hiteles, ér-
zelmi töltésű leírásokat nyújtanak”⁴³

Az itt következő I. világháborús magyar nótát, az
iskolában újonnan érkező kislánytól (akinek szülei
gazdasági cselédként dolgoztak az uradalomba) tan-
ulták a kiskisgyaláni gyerekek az 1930-as évek második
felében:

Volt egyszer egy hadnagyocska,
Fiatal volt és bohó.
Büszke volt a szíve-lelke,
S minden széről álmodott ...

Summásdalok

A kiskisgyaláni gyerekek nem jártak együtt iskolába a
summás gyerekekkel, mert ők szezonálisan dolgoztak,
de dalokat tőlük is tanultak, és a kíváncsiság is odave-
zette a helybélieket hozzájuk.

„A zalai summás lányok is énekelték, karikáztak
vasárnap délután, elmentünk mi falusi lányok megnéz-
ni őket a barakba⁴⁴, hamarosan begyűttek az oroszok
ezután. Karikázás közben énekelték.”⁴⁵

Három éjjel három nap, nem elég a lábamnak,
húzd meg még, a lábamnak nem elég.

A hármasság népköltésünk képnelyve szerint a tel-
jesség, a tökéletesség, a befejezettség képe. Szintúgy
kell érteni a hármasszámot, mikor azt mondja a nép-
költés: „Három a táncz mindhalálig, Kivilágos kivirrad-
tig.” Ez azt jelenti, hogy akkor teljes, igazi, tökéletes,
mikor három.⁴⁶

Béresdalok, szolgálalok

„Estéknént danú'tak, az aratók, kapások, nem hagy-
ták el magukat. Hottó papa volt a gazda.”⁴⁷ Az aratóda-
lok közül felelevenítésre került népdal:

Nem pihentem jaj, de sokat arattam a nyáron.
Jaj, de sokat arattam a nyáron,
Nem pihentem ki magam az ágyon,
Vesd meg babám ágyadat, selyem ágyadat,
Hagy pihenjem ki rajta magamat.

„A panaszos hang sok műfajcsoporton belül felcsen-
dül. Ezzel a hangulattal találkozunk a keservesek, buj-
dosóénekek, rabnóták, vándordalok, valamint a szolgál-
és a béresdalok esetében is. (...) Nem ritka eset, hogy
ezek a dalok visszanyúlnak régi dalok szövegeihez és
dallamaihoz, de találunk olyanokat is, amelyek e dalok
mintájára készült műköltési alkotások. Somogyban külö-
nösen a századforduló után terjedtek el rohamosabban
és az itteni emberek kedvelt dalaivá váltak. Találunk kö-
zöttük olyanokat, amelyekben régebbi dalaink szövegei
aktualizálódnak, közöttük legszebbek azok, amelyek az
aratásról, az aratópárokról szólnak.”⁴⁸

A summás lányok által dalolt magyar nóta a követ-
kező:

Elkerülsz, mert szegény vagyok,
Nem kell néked olyan kislány, kik dolgozni járnak,
Nem kell néked olyan kislány, kit gyötör a munka,
Mert azt hiszed, mivel kezem a lelkem is durva.

Mert azt hiszed kis kunyhóba, nem tudsz boldog
lenni,
Mert azt hiszed, aki szegény, nem is tud szeretni.
Hej pedig a nagy Úristen nem teremtett rangot,
Szívet nemcsak gazdagoknak, a szegénynek is
adott.

Mert a szegény nem szabad, csak a lelke gazdag.

Iskolában tanult dalok, százéves magyar nóta

A dalokat nem írták le, hallás után könnyen meg-
tanulták, legyen az munka, tanulás vagy szórakozás
közben. Pintér tanító úr 1937-ben a „rétbe” elvitte kirán-
dulni a gyerekeket. (Akkor egy tanítóra 59 gyerek jutott).
„Amikor a kövesutat csinálták, a gölleiek nem akarták a
fő' djeikre engedni az utat, ami érhető dolog, féltették
a földjeiket. Elmentünk megnézni a kútöröt. A tanító úr
énekeltette a nótákat a Csima Sanyival (szül.: 1928),
aki már nagyobbacska gyerek volt, Csima sógor, a Sa-

42 Magyarázatul számomra, Nagynéném precíz földrajz tudása
szolgált.

43 [http://somogy.hu/publikaciok/kiraly-l--peter-m-kaposvari-
varoshazra-rasutott.html](http://somogy.hu/publikaciok/kiraly-l--peter-m-kaposvari-
varoshazra-rasutott.html) Letöltés ideje: 2020.01.03.

44 Summások számára készített, szálláshely.

45 Bóna Lászlóné szíves közlése.

46 <https://mek.oszk.hu/06600/06664/html/01.htm> A magyar népköl-
tés remekei I. Letöltés ideje: 2020.01.03

47 Csima Lajosné, anyai nagyapja Hottó.

48 Együd Á. 1975: 392.

*nyi apja a katonaság alatt tisztiszolga volt, tőle tanulta a nótákat. A tanító is kíváncsi volt, a mi agyunk meg bevette. Három nóta hangzott el ekkor.*⁴⁹

A pozsonyi sétatéren magyar lányok, fiúk járnak kelnek,

Nagy Petőfi szobra mellett virágot hinteni is lopva mernek.

A pozsonyi sétatéren szól a zene, cigányzene, Rákiállt az egyik Cseszi⁵⁰ ide cigány a fülembe, Húzz nékem egy oláh nótát szaporán, de cifrát.

Nem tehetem, Nagyságos Úr, csak az Isten tehet róla,

Nem jön más ki a hegedűmből csak a magyar nóta.

*„Petőfi szobrát a pozsonyi sétatéren 1921-ben be-deszkázták, majd a Grassalkovich palota egyik istállójában helyezték el. A szobrot a 20. század ötvenes éveiben a Duna túloldalán, a Sad Janka Kráľa parkban (Városi díszliget) állították fel újra. 2003-as restaurálását követően a Petőfi-szobrot a pozsonyi Medikus-kertbe helyezték át.”*⁵¹ A dal felelevenítése 2020-ban történt, a 100 éves évfordulókör énekelte el nagynéném. Trianon kapcsán, az események ismeretében tudjuk, hogy 1921-ben már nem vihettek virágot Petőfi szobrához. Ezt a magyar nótát, amelyben négy nemzet: a magyar, a roma, a román és a cseh is szerepel, nem találtam meg az interneten. Míg a többit, legyen az népdal, magyar nóta, valamely variációját meglettem. Mivel 1921-ben már nem vihettek a pozsonyi Petőfi szoborhoz virágot, így ezzel aktualitását veszítette ez a magyar nóta.

Könnyen belátható, hogy Trianon emléke már rég-es-rég nem az elsődleges tapasztalatból táplálkozik és nem is kommunikatív emlékezetünk része. Trianonra személyesen nem emlékszik már szinte senki. (...) Amit ma Trianonról tudunk, az a kulturális emlékezet része.⁵² Bizony a tények ismeretében, itt még az „elsődleges tapasztalatból táplálkozott” az előadó.

„El ne vesszen, okvetlenül le kell írni!” – mondta nagynéném, miután eldalolta. Biztosítottam afelől, hogy ezeket a dalokat lejegyezték, azonban úgy tűnik ráérzett, hogy valójában már kevesen ismerhetik, vagy tényleg azok közé tartozik, amelyek talán elvesztek azóta, ahogy erre Fekete István is utalt a régi magyar nótákkal kapcsolatban.

Csima Sándor akkor a réten ezt is énekelte:

A pécskai cigánysoron nagy a sírás, rívás,
A pécskai cigánysoron haldoklik a primás.
Ezüst botján támaszkodva kesereg a vajda,
Nem látszik a nagy tisztesség, csak a bánat rajta.

Kálmán fiam, hívjunk papot, mi a kívánságod?

Mielőtt az Atyavajda trónusát meglátod.

Nem kell a pap, minnek a pap, csak az a kérésem:
A hegedűm, a hegedűm temessék el vélem.

Megbocsájtja a nagy Isten, tudom minden bűnöm,
Ha a kedves nótáját majd el-elhegedülöm.
Hátra fordul s lopva, titkon könnyet ejt a vajda,
Kálmán cigány az Istennek hegedül már nagyba.

A harmadik, ekkor elénekelt magyar nóta utolsónak került közlésre.

A kivándorlás is élénken foglalkoztatta az itthon maradtak gondolatvilágát, érzelmeiket dalok formájában adták elő:

Tavaszi végén kinyílik az akácfa fehér fürtös virága,
Alatta egy barna legény most indul a nagyvilági útjára.
Föl-föl sóhajt, búcsúzkodik, Isten veled falu legszebb leánya,
Visszajövök, mire le hull az akácfa fehér fürtös virága.

Ötvenszer is lehullott az akácfa fehér fürtös virága,
Alatta egy öregember most jött meg a nagyvilági útból.

Föl-föl sóhajt, múltra gondol, vénasszony lett a falu legszebb lányából,

Visszajöttem mire le hull az akácfa fehér fürtös virága.⁵³

Ennek a magyar nótának is megvolt az érzelmi alapja, a legény kivándorolt az éneklő leány itthon maradt. Még az ebben az évtizedben bekövetkező 1929-1933-as gazdasági világválság esztendeit minden szónál szemléletesebben érzékelteti az alábbi Parasztkesergő.⁵⁴

Volt két ökröm, két szép villás szarvú,
Címeres két ökröm, fehér, mint a hattyú.
Cselló, Csákó, Bimbó az ekét tartottam,
Dalolt a pacsirta, amikor szántottam.
Egyszer csak azt mondják, ki ad többet érte.
Ökrömet a törvény elkótyavetyélte, elkótyavetyélte.

Volt nékem földem is, búzát termő földem,
Ringó kalásziba el-elgyönyörködtem.
Szalad, szalad, szalad, az idő elszaladt,
Hívta, hívogatta az adó, a kamat.
Nincs már nékem földem, nem maradt egy rög sem,
A pár hold örökségem elszaladt örökre.
Nincs már nékem földem, csak az anyám sírja,
Szegény ember sorsát, boldog Isten bírja.

Volt nékem házam, kicsiny fehér házam,
Muskátlit virított a két ablakába.
Hajléktalan lettem pergő dob szavára.
Másnak nyílik már a muskátlit virága.
Tornyunk kis harangja bánatosan sírja.⁵⁵

Tulajdonképpen ez a parasztkesergő, a szociális panaszdalok közé tartozó magyar nóta, amit még 2007-ben nem tudtam, akkor Gyarmati Józsefné versként szavalta el.

49 Bóna Lászlóné szíves közlése.

50 Csehszlovák szóból rövidítve.

51 https://www.kozterkep.hu/29615/Petofi_Sandor_szobra_Pozsony_1911.html Letöltés ideje :2020.01.03.

52 (PDF) Trianon traumatikus emlékezetéről | Eva Kovacs ...ww.academia.edu › Trianon_traumatikus_emlekezetéről Letöltés ideje :2020.01.03.

53 Bóna Lászlóné szíves közlése.

54 Gyarmati Józsefné (Hartmann Mária 1924) Büssübe ment férjhez. Kisgyalánban töltötte gyermekkorát, a Györfi, Babócsai családok le-származottja, szíves előadásakor jegyeztem le a Parasztkesergőt.

55 Lanszkiné Széles G: 2007: 62.

„A gazdák első világháború előtti tömeges tönkremenetelének ad hangot Pósa Lajos – Dankó Pista 'Volt nekem, volt nekem búzatermő földem ...' kezdő sorú, Szegény ember dolgát ... címen emlegetett népies mūdala, mely – igen jellemzően – A magyar nép kesergője c. kottafüzetben jelent meg először. E dalhoz minden bizonnyal felhasználtak hasonló előképeket, népünk pedig átvette és tovább alakította úgy, hogy a folklórizált változatokból nem is lehetett már az eredetire visszakövetkeztetni.”⁵⁶ Minden esetre az első világháború előtt is, és a gazdasági világválság esztendeiben egyaránt időszerű volt.

„A II. világháborút követően a háborúban meghalt, vagy hadifogságba került férfiak hiánya következtében az asszonyok is kénytelenek voltak férfimunkát végezni. Még a vén Ménkús is kaszált! Az aratás férfierőt igénylő munkájába – a kaszálásba – a nőket is bevonták, míg a marokszedés természetesen női munka volt. A kor akkori nyomdafestéket nem tűrő, de igen jól rímelő kis rigmusa a következő:

Vajon kié ez a nyárfás?
Tiéd meg az enyém elvtárs.
Ha visszajön a gazdája,
Mehetünk a bús ...

Kérdően néztem Bóna Lászlóra, sógoromra, hogy ezt akkor, hogy írjam le?! Kis gondolkodás után azt válaszolta: „Írd azt, hogy a másvilágra!” – úgyis is rímel.”

Nem hiába mondják ránk nagy általánosságban, hogy somogyi bicskások. Őt esetet sikerült megtudnom, de biztosan van ezen felül is több példa saját falumban, amikor kinyílt a bicska. Ezek közül a legemlékezetesebbek a következők. Így történt az 1920-as évek végén Szipliek kocsmájában is, melyből haláleset nem származott. Nem úgy, mikor is Major Péter lett az eset kárvallottja, amit még a szakcsi hírversíró is megénekel:

Tudjátok-e Kisgyalánban mi történt?
Azt a híres Major Pétert megölték.
Fehér nyelvű kést szúrtak a szívébe,
Ott feküdt ki a csárda közepiben.

Ez az eset Weisz bácsi kocsmájában történt. A lámpát leverték, így igazából nem volt világos, hogy ki tette. Több jelenlévő is a gyanúsítottak listájára került. A csendőrök nem hagyták kihűlni az ügyet, több kihallgatás volt. Ezeknek az lett a következménye, hogy volt olyan, aki útilaput kötött a talpa alá és kivándorolt Amerikába. Eleinte pénzt és levelet is küldött haza. Azonban más esetek kapcsán is meg volt a betyárbeccsület a falusiakban, több név is elhangzott a gyilkossággal kapcsolatban, de a csendőrökkel nem osztották meg⁵⁷.

„Bizony Gölle, de általában az egész megye híres volt bicskájáról, és azt hiszem, hogy azokkal, akiket Somogyban a nyári búcsúk leszámoló borgőzében segítettek át a másvilágra negyedszázad alatt, betelne velük egy kisebb temető. A búcsúról s a cigányokról jut eszembe az egyik búcsú, ami arról volt nevezetes, hogy egy nagyon jó arcú muzsikus cigány is megjelent há-

zunknál, akire talán nem is emlékeznék, ha nem akkor láttam volna először „valódi” cigányt, akinek egyetlen vastag ágba font haja a térdét verte. Ezenkívül pedig nemcsak kitűnően muzsikált (ezt apám állapította meg, aki maga is hegedült), de tudta az összes akkor divatos Fráter-nótákat, sőt olyan nagyon régi magyar nótákat, amelyek talán elvesztek azóta. Amikor aztán ez a kedves muzsikus engedélyt kért, hogy egy-két nagyon öreg cigánydal is elénekelhessen, én úgy éreztem őt-hat éves koromban, hogy a búcsú akkor lett valóban ünnep azon a ragyogó nyár végi délutánon.”⁵⁸

Fekete István 1905 vagy 1906 béli emlékei a szomszédos Gölléből, néhány emberöltővel később – 1975 körül – itt Kisgyalánban hasonló emlékeket ébresztettek bennem, amikor búcsúkor az udvarunkban az idős cigány muzsikus szőlóban hegedült.

A koldulás is megszokott dolog volt az 1920-40-es években. A faluban különösen kedveltek egy öregedő koldus asszonyt, aki, ha megjelent mindenkiétől remélhetett egy-két merőkanál kenyérlisztet a hátán lévő bugyorba. Évente kétszer-háromszor jött a faluba. „Az emberek örvendték, vágyták az énekét, mert őneki meg nagyon szép hangja volt”. – mondja nagynéném, aki 80 év múltán is emlékszik a szövegre és a dallamra:

Megnyílt a mennyszágnak aranyos ajtaja,
Leszállt a földre Mária szűzanya.
Luordes városának közel, s közelében,
Ott térdepel Bernadett összetett kezekkel.
Magasan tartja kezében olvasóját,
Tiszta szívvel mondja az Üdvözlégy Mária!

Férje a falu elején maradt szekerükkel. Az évek során így sikerült egy holdacska összevásárolniuk.⁵⁹ Egy másik somogyi variáció így hangzik:⁶⁰

Megnyílt a mennyszágnak gyönyörű kapuja,
Ott áll Szűz Mária, mint egy fényes csillag.
Fehér a ruhája, aranyos a haja,
Mária, Mária, tengernek csillaga.
Szegény árva néped sírva kiált hozzád,
Hallgasd te még kérésünk drága Szűz Mária!
Kérjed szent fiadat, a te Jézusodat,
Ne hagyj el bennünket, szegény magyarokat.

Balladák

A vallásos hangvételű dalok mellett a balladák közül az egyik legismertebb:

Bíró Ferenc Margit nevű leánya,
Akinek ma tíz faluban nincs párja.
De Margitot sok legény csalogatja,
De legjobban Kiss Imre biztogatja.

Kiss Imrének más ütött a szívébe,
Üzenetet adott fel Cserépéknek.
Hogy ők egyszer el fognak oda menni,
A bátyjával Cserép Zsuzsit megkérni.

56 Katona I. 2002: 298.

57 Lanszkiné Széles G. 2007: 237.

58 Fekete I. 1976: 64.

59 Lanszkiné Sz. G. 2007: 237.

60 Együd Á 1975: 252.

El is mentek ők oda szombat este,
De Cserépné már a kapuban leste.
Egy pár szóval, páros csókkal fogadta,
Kiss Imrének az asztalnál helyt adtak.

Éjfél után egyet ütött az óra,
Kiss Imre már elindult a nagy útra.
De Cserépné e szavakkal kísérté:
Holnap menjetek el a pap elébe.

Holnap menjetek el a pap elejbe,
Neveteket irassátok a könyvbe.
De hogyha ezt Bíró Margit megtudja,
Leányomat örökre elátkozza.

„A ballada elbeszélő költemény, amely megrázó, vagy tréfás történetet tömören, drámaian, szinte csak a szereplők szavaival ad elő. (...) Epikai, mert elbeszél, lírai, mert dal, drámai, mert párbeszédre épül.”⁶¹ Az 1970-es 80-as években a népballadák közül a legkedveltebbek még eléneklésre kerültek.

Bodó István (szül.: 1916) népi faragó Inámban született. Fonói lakosként nagyon szép hangjának köszönhetően, a tsz. kirándulások alkalmával szinte kötelezően felkérték, hogy a buszban énekelje el a 'Szendre báró leánya' című népballadát. Nyugdíjas éveiben foglalkozott főként a faragással. A fonói templom számára készített áldozórács és a keresztelő medence ma is méltó dísz a templomnak⁶² „Szendre báró lánya, Bárólány ballada: újstílusú ballada. Első nyomait, három versszakot Magyar Költeményei (1858) között találjuk. Simonffy Kálmán 1858-ban megzenésítette. Népszerűségét jelzi, hogy a századfordulón megjelenő 'Hatszáz Nemzeti Dal' c. antológia a leghíresebb költemények között közli, és ponyva-füzetekben való terjesztése meg inkább elősegítette a szöveg egységesedését. A ballada két altípusa ismert: a) Szendre, (Szedri, Endrő, Orczi, Szirmai, stb.) báró leánya beleszeret a juhászlegénybe. A báró lánya keresésére indul; a számadó elárulja a bojtárt. A legényt felakasztják, a lány hosszasan siratja. Meglehetősen egységes szöveggel országszerte elterjedt. – b) A báró lánya, a ballada hőse beleszeret a gulyásba, a légyott miatt elcsatangolt nyáját a báró (báróné) a lánya kérésére kiváltja, de a legényt akasztófára juttatja. Más változatok szerint a kitagadott lány kedvese felesége lesz és kiegészítik a szöveget moralizáló résszel, miért nem való bárólány gulyásnének. Változatait az előzővel kisebb számban jegyezték fel, elsősorban pásztoroktól az ország különböző vidékén. Gyakori a két altípus keveredése, a kivégzés motívuma sokszor hasonló a betyárballadákéhoz. A történet csírájában – szerencsés végkifejlettel – szerepel Apor Péter 1736-ban írt Metamorphosisában.”⁶³

Bodó István által énekelte a pesszimistább változat, ami a juhászlegény akasztásával végződik. A 'Gróf és az apá-

ca' a 'Szendre báró leányához' hasonló témájú, azonban ebben a mienk, a kisgyaláni az optimistább változatú:

„Egy magas hegytetőről, a völgybe néztem át, ott láttam három szép gróft, ki csónakon halász. A legeslegifjabb gróf, ki a csónak szélén áll, arany serlegéből kínál, hogy igyam izzó borát. Minek ez a serleg nékem, mert úgysem ihatom, mert én szegény apácalány, te gazdag gróf vagyol. Meghúzták a csengettyűt a zárda ajtaján, hova tűnt el az a szép leány, és ide bejött már, s ki se mehetek. Rátok gyűjtöm a zárdát, ha be nem eresztetek, ez alatt kijött a lány talpig fehérbe, rövidre levágott hajjal, hisz fel van szentelve. Elhoztam a gyűrűt, én ezt el nem fogadom, mert én apáca maradok. Ha te apáca, én elmegyek papnak, hogy a szívünk együtt maradjon.”

Vargyas Lajos gyűjtéséből való a következő:

„A hegyre mentem én föl, a völgybe néztem át, ott láttam három gróft, csónakon halász. A legkisebb gróf, ki kormányparti volt, egy szép szegény leánynak régen udvarol. De szegény volt a leány, nem lehetett övé, így hát bevonult szegény a zárdafal közé. De rögtön ment is a gróf, mingyárt becsengetett: hol van az új apáca, ki máma érkezett? Ide be nem jött senki, de ki se mehetett! Rátok gyűjtöm a zárdát, ha ki nem eresztitek! Erre kitépt a lány, talpig fehérbe áll, haja rövidre vágva, hisz kész apáca már. Erre lehúzza a gróf ujjáról gyűrűjét: fogadd forrón, szerelmem, szívemnek zálogát. De minek fogadjam el, hisz úgyse hordhatom: hogy ifjú gróf a férjem, azt úgyse mondhatom. De minek fogadjam el, hisz úgyse hordhatom: zárdába kell maradnom, ezt én is jól tudom. Erre kivette a gróf a töltött pisztolyát, szíven lötte a leányt, azután önmagát.”

Vargyas Lajos összesítése szerint 19 változatát ismerjük, a legelső feljegyzés is csak 1923-ból való. Valószínűnek látszik, hogy cseh-német, vagy morva vásári énekesek révén honosodott meg népköltészetünkben. Ponyvaeredete bizonyosnak látszik.⁶⁴

A következő népballadai eredetű népdal gyökerei is régmúltra nyúlnak vissza, Kisgyalánban ez a versszak és változat ismert, amely két versszak ötvözéséből keletkezett:

Kocsmárosné hallja, van-e sörré, bora,
söröm is van, borom is, szép eladó lányom is.
Kocsmárosné hallja, van-e vetett ágya,
ágyam is van, párnám, selyem belefekszem,
magam is a vendégek számára.

„Legkorábbi följegyzése: 1870-1871. Dallamai igen sokfélék (Vargyas 38 félét sorol fel). Általánosan elterjedt, jellemző dallama valószínűleg szlovák eredetű, idegen járású dallam (39 változatban), a többiek csupán egy-két esetben fordulnak elő - Kocsmárosné, hállja: Ván-é piros borá? – Söröm is van, borom is van, Vendégim számára! Kocsmárosné, hállja: Száz icce bort hozná? Száz icce bort anná?”⁶⁵

61 http://www.nagykunreformatus.hu/content_g/letoltesek/Szabone_weboldal/ballada.html Letöltés ideje: 2019.10.15.

62 Lanszkiné Széles G. 2013: 205.

63 <https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/magyar-neprajzilexikon/ch23.html> Letöltés ideje: 2019.08.12.

64 Vargyas, Il. 621. Digitális balladatar - Amint a hegy tetejéről Letöltés ideje: 2020.03.25.

65 [adattar.vmmi.org > fejezetek > 09_betyardalokBETYÁRBALLADÁK \(57-121.\)](https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/magyar-neprajzilexikon/ch23.html) <https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/magyar-neprajzilexikon/ch23.html> Letöltés ideje: 2019.08.12.

Ugyanúgy ahogy a balladák eléneklése is több esetben személyhez kötött volt, úgy szintén mindenkinek megvolt továbbra is a maga nótája, amely nótáról a közösség tagjai is tudták, hogy „kié”.

Édesapám (szül.: 1929) nótája volt:

Házunk tetején, zsúpfedél van,
és ha tél van, összebújunk kicsi párom.

Huszoneves korában valóban zsúpfedél fedte a házakat. A házak előtt akkortájt még mindenhol volt kispad, így hát ez a nóta is időszerű volt, mikor énekelgette:

Kiültek a vénasszonyok a padra,
Úgy is tudom, hogy rólam szól a pletyka.
Nem kérem én a jó Istent csak arra, csak arra,
Ragassza le valamennyit a padra.

Ez a népdal is vidámságra okot adó alkalmak esetén hangzott el:

Sárgaföldes gödörbe, likat ásott az ürge.
Gyertek lányok ásóra, kapára, ürge van a határba.
Mert az ürge hun lefekszik, hun feláll,
Míg a lyukra nem talál, a sötétben.
Elment a pap ürgézni, ürgézni,
Elfelejtett füttyülni, füttyülni.
Mert az ürge a füttyszóra föl-föl áll,
Míg a likra nem talál.

Néha van azonban egy kis csalafintaság, első alkalommal néném úgy énekelte, tudta, hogy írom: „*Elmentem én ürgézni, ürgézni.*” Mikor elmondtam, hogy én azt a variációt találtam meg, hogy a pap megy ürgézni, azontúl már ő is úgy énekelte. Csak, mint mondta nem akarta a papi hivatást belekeverní.⁶⁶

Újvidéki 1951-es gyűjtésből származó ugyanezen népdal, kis különbséggel: „*Elment a pap irgészni-firgészni, (ürgészni-fürkészni), elfelejtett misézni-misézni. Gyertek, lányok ásóval-kapával, ürge van a határba, határba. Ürge van a határba, határba, nincsen, aki kiássa, kiássa. Mert az ürge hun leáll, hun feláll, míg a lukra nem talál, nem talál.*”

„*Papcsúfoló nóta. Az egész népéletet és szokásokat belengi a vallásos szellem, az évszázadokon át tartó vallásos nevelés, a község kollektív vallásos fogadalmi sem tudták elérni, hogy az őseredeti néphumor meg ne nyilatkozzék szinte a székelyekével versenyző vaskos szellemességgel.*”⁶⁷

„*A kórházban is el kellett énekelni 2019-ben is, a vízváriaknak is elénekeltek.*” – emlékezett vissza nagynéném. A Kisgyaláni Petőfi Termelőszövetkezet testvér termelőszövetkezete a Vízvári Termelőszövetkezet volt. Az 1970-es években háromszor is viszont látogatták egymást tizen-egynéhány fővel az asszonyok.

A gyalániai humoros dalaiért cserébe, a vízváriak is hasonlókra tanították testvér tagtársaikat, többek közt ezekre is, népdalra, magyar nótára egyaránt:

„*Bárcsak engem valaki, valaki, hordó gyanánt fúrna ki, fúrna ki! Meg mondanám én neki, én neki, nagy a fúrú, vegye ki, vegye ki!*”⁶⁸

Ehhez hasonló a *'Három dinnye van egy száron, van egy száron, van egy száron'*⁶⁹, vagy a *'Három szabó legények'*⁷⁰, és az *'Érik a ropogós cseresznye'*⁷¹. A vidám hangulatot fokozta, akárcsak a *'rödülöm a hajamat'*, kopasz ember esetén, ha valamely dolog szöges ellentétéről van szó a valóságban. *'Zöldre van a, zöldre van a, rácsos kapu festve ...'*, de aki énekelte nem volt semmilyen kerítése. Hasonló módon a lakó körülményekre is utal a többszörönként énekelt *'Putriban lakik a Sári ...'*.

A lakás körülmények célzott javításáról, talán ebben a nagynéném által sokat énekelt népdalból lehet értesülni⁷²:

Arra alá dörög az ég meg-meg villámlik,
A rákói cigánygunyhó éjjel nappal ázik.
Benne van az öreg cigány, meg a kilenc rajkó,
Bever rajta záporosó, mert nincs rajta ajtó.
Ergye cigány, hozzá' deszkát, csináljunk rá ajtót,
Hogy ne ázzon, dideregjen az a kilenc rajkó.

„*Az ajtóban tüzeltek, gödör volt lent, valóban így éltek.*” Nagynéném még arra is emlékezett, hogy a férjétől tanulta. Somogy megyei gyűjtésben nem találtam meg ezt a népdalt, de Erdély és Gömör megyei gyűjtésben hasonló tartalommal igen. Ezt a cigánykeserves és cigánytáncot:⁷³

Erdőszélen masírozik egy cigánykaraván,
Fölötte egy sárgarigó magas jegenyefán.
Rigó, rigó, sárgarigó azt füttyöli szépen,
Cigányélet a legárvább a földkerekségen.
Esik eső dörög az ég, nagyokat villámlik,
Ez a rongyos cigánysátor, kívül-belül ázik.

A következő is mintha a miénkkel ötvöződne, de még itt is vándorlásról esik szó, a mi estünkben pedig már úgymond szilárd építményről beszélünk. A dalszöveg tovább fejlődésének lehetünk tanúi, a Kisgyalánban énekelt esetben.

Kertek alatt vándorol a cigánykaraván,
Sárgarigó megszólal a magas jegenyefán.
Azt füttyüli, azt dalolja sárgarigó ágon,

68 Tízszótagos sorokból álló, ereszkedő, pentaton vázú, régi stílusú ugrós dallam. A sorvégi szinkópák kihangsúlyozzák a táncos karaktert. Ezt a dallamtípust A Magyar Népzene Tára X. kötetében 19 változat képviseli, ebből 15 vajdasági adat! Elmondások szerint a kezdőstrófát vajköpülés közben énekeltek. Ennek nyomán munkadal jellegét is tulajdoníthatunk a markánsan ritmikus táncdallamnak. E dallamtípus egy változata az F 45. szám a férfiak előadásában. Gyűjtés: Kónya Mihály (67), Csóka, 1981, Kónya S.

69 Három rózsám volt a nyáron, volt a nyáron, volt a nyáron. Levetetted mind a kilenc szoknyádat ez nóta DFJUGrósok, csárdások, dudánóták 170. 4. EGYÉB TRÉFÁS ...adattar.vmmi.org > 10_egyeb_trefas_dalok_es_tancok_karikazok

70 A *Három szabó legények* kezdetű magyar népdalt Sándor Emma (Kodály Zoltán felesége) gyűjtötte Sümegen 1918-ban. A dal valószínűleg német eredetű.

71 kezdetű magyar népdalt Bartók Béla gyűjtötte a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei Fótton 1907-ben.

72 A dal tovább élését, nagy mértékben segíti, ha valaki esetleg csak a dal cselekményére kíváncsi.

73 Kozma Dezső : Kelet felől dörög az ég - YouTube

66 A gyűjtések során, többször előfordult, hogy a szíves visszaemlékező cenzúrázza saját magát. Azonban az is előfordul, hogy elhangzik: most már leírhatod.

67 adattar.vmmi.org > cikkek > hid_1988_10_14_czimmerDATOK KUPUSZINA NÉPRAJZAHÓZ*

Vándorcigány a legárvább széles e világon.
Vagy megázik, vagy megfázik, vagy meggöthösödik,
Ezt a Devla a magasból mind jó szemmel nézi.
Devla, Devla, lácso Devla dikheszile reánk,
Lesz-e nekünk valahára egy állandó tanyánk?
Zúg a vihar, zörög az ég, jaj, de nagyon villámlik,
Ez a szegény ponyvasátor egész általázik.
Benne fekszik három gádzsó, meg vagy kilenc rajkó,
Belever a záporosó, mert nincs rajta ajtó.⁷⁴

Nagynéném az *'Arra alá dörög az ég meg-meg villámlik'* kezdetű népdalt férjétől, tanulta fiatal korában. Kis elsős gyerekként tanulta az utolsónak leírt magyar nótát, amelyet 1937-ben énekeltetett el Pintér tanító úr Csima Sándorral a kirándulásukor. Nagynéném 2020 januárjában kórházba vitele közben ezt énekelte a mentősöknek, akik Kisgyalánból Kaposvárra a kórházba érkezve, úgy nyugtattak, hogy: *„A néninek nincs törése, mert végig énekelte az egész utat.”*

Csonka Magyarországnak a dél-keleti táján,
Csonka Magyarország dél-keleti táján,
Élt egy cigánylegény, meg egy szép cigánylány.
Zölderdő volta tanyájuk, puha pázsit fekvő ágyuk,
Zöld erdő volt a tanyája puha pázsit fekvő ágya.
Rózsalevél betakarja, a hideg szél ne járja,
Hulló levél betakarja, a hideg szél járja.
Este mikor kigyúlnak a csillagok az égen,
Cigány legény hegedűje szebben szól, mint régen,
szól az erdő szélén.
Belesír az éjszakába, mesét mond a holdsugárnak,
imát mond a csacska szája.
Siratja a szeretőjét, azt a szép cigánylányt,
Imádja a mennyasszonyát, azt a szép cigánylányt.
Egyszer aztán meglátta a gróf a szép cigánylányt,
Vett is néki selyemszoknyát, aranyos topánkát.
Fényes kastélyába vitte, puha ágyába fektette,
Szerette a menyasszonyát, azt a szép cigánylányt.
Este, mikor kigyúlnak a csillagok az égen,
Cigány legény hegedűje nem úgy szól, mint régen.
A vadgalamb is azt búgja, mindig csak azt turbékolja,
Bánatában szakadt el a hegedű négy húrja.

Aztán a röntgen után mégis kiderült, hogy combcsont törése volt, melyből szerencsésen felgyógyult, sőt a műtét után még számos történetet, és dalt osztott meg velem a kórteremben is. Természetesen az itt leírtak csak töredéke annak a tudáskincsnek, amit még Csima Lajosnéval együtt elénekelhetnek. A hangsúly nem a gyűjtés mennyiségén volt, hanem azon, hogy ki, mikor, hol, miért énekelte és kitől tanulta. Igaz, a kitől tanultad? – kérdésre sokszor azt a választ kaptam, hogy: *„egymástól”*. Vargyas Lajos szavaival ez *„a közösséghez való fordulást is jelentette”*. Egymástól, de a katonaságot megjárta falubelítől, a más megyéből ideköltözött

cselelányoktól, a zalai idénymunkát végző summásoktól, vagy az 1970-es években a testvér termelőszövetkezet asszonyaitól, az egymáshoz való utazás során tanulták. A régi öregek együtt szinte kizárólag népdalt énekeltek az esküvőkön is. Aztán utat tört magának a magyar nóta, amikor a koszorús pohár körbe ment, felváltva énekeltek a népdalt és a magyar nótát.

Az utolsó példán, ahol is konkrét évszám kötődik a magyar nóta megtanulásához, ez 1937 – mert, hogy kútöröt nem lát minden nap az ember – kisgyermek korban történt, amire 83 év múltán is ugyanúgy emlékszik az előadó. Ez különösképpen is igazolja a gyermekkorban történő dalok tanulásának fontosságát.

Az évek múlásával más-más alkalomkor történik a dalok éneklése, például az uramat haza ne segéld, esetén, vagy akár a summásdalok nehéz fizikai munkáról számot adó, a *'Jaj, de sokat arattam a nyáron'*, népdalban. A szöveg modernizálódásának is tanúi lehetünk, a sátorból, szilárd építmény lesz, az *'Arra alá dörög az ég meg-meg villámlik'*, népdalban. Bóna Lászlóné és Csima Lajosné a katonadalok közül sokat elénekeltek, ennek okát keresve rádöbentem, hiszen ők hadiárvák. Mindkettőjük édesapja – az én nagyapám is – hadifogság következtében hunyt el. Itt is kiderült, hogy ami foglalkoztatja a gondolatainkat, arról több szót ejtünk, illetve énekelünk.

„Közsegeinkben asszonykórusokat alapítottak, akik többszörönként meghívják egymást, és előadásokat tartanak. Az idősebb generáció tagjait is segítségül kéri az általuk elénekeltek régi népdalokat lejegyzik. (...) Az 1990-es évek végéről maradt fent színfoltként az a történet, amikor Major Jóska bácsi és Nagy Pali bácsi Kisgyalánban leült a buszmegállóba, és hosszan népballadákat énekeltek. (...) A tartalmas szórakozás lehetősége biztosítva volt, és van ma is.”⁷⁵

„Odafigyelve a mindennapok eseményeire, megéri a bennük rejlő hidat múlt és jövő között, s e felismeréstől szárnyra kapva, immár tudatosan kutatni kezdi a múlt és jelen emlékeit saját magában, s a közösségben, melyben él.”⁷⁶

„Mindenkinek szüksége van ezekre a dalokra, aki valamiféle lelki gazdaság megőrzésére igényt tart. A népi életforma teljességének szellemi mása volt a népköltészet. Töredékesen is annak egykor természetesen adott teljességéről üzen. Sivár lelkű az, aki érzelmeit nem tudja kidalolni, méghozzá a legszélesebb skálán: a duhaj jókedvtől az unaloműző dúdoláson át a panaszos keservesig.”⁷⁷

„Nem ok nélkül szállnak tehát az ily remek dalok apáról fiúra. Nem ok nélkül élnek századokat, mindig új meg új nemzedékek örömeinek és bánatának meszeri kifejezéseként. Az ily népköltés, akár csak az élő természet irdatlan őserdeje vagy igénytelen mezei virága, a maga természetes, egyszerű bájával, keresetlen szépségeivel minden időben legkövetlenebbül

74 Kertek alatt vándorol a cigány karaván Hangzó: CD 1-23. Település, megye: Beje, Gömör Gyűjtés éve: 1958 Adatközlő: Bartók Balászné Barci Mária, 66 éves <https://docplayer.hu/19019291-Meg-kell-a-buzanak-erni-valogat-as-ag-tibor-korai-nepzenei-gyujtesebol-iii.html> Letöltés ideje: 2019.11.21.

75 Lanszkiné Széles G. 2016: 308.

76 <http://csemaadok.sk/files/2014/06/meszaros-ilona-sz%C3%BClofalum-zsigard-2013-e-book.pdf>

77 Borsi Ferenc MI VAGYUNK A RÓZSÁK Az érzékiség képi ábrázolása a magyar népdalokban

szólt az emberi érzéshez. Bármily rohanólépésben haladjunk is (jobban mondva: haladjanak is mások) a művelődés útján előre, az a kor sohasem fog elkövetkezni, hogy egy rengeteg erdőnek, egy kies pataknak vagy egy virághímest rétnak látványa ne rezegtesse meg a szép iránt fogékony emberek szívét. Ellenkezőleg, csak azt jósolhatjuk, hogy a kultúrába belefáradó emberiség időnként vissza-vissza fog térni az örök természethez, az életadó, ifjító forráshoz, s így a

költés terén a néphez. A népdalra mindig szükségünk lesz, mint a falat kenyérre, hogy a műköltés túlfinomult hangszerelése után a természetesség üde hangjaiban megfürödjünk s ekként a nemesebb műélvezetűkhöz való kedvünket, lelkünk egyensúlyát el ne veszítsük.⁷⁸

Köszönetnyilvánítás

Hálásan köszönöm Prof. Dr. Sütő Zoltánnak részletekre is kiterjedő segítőkész javaslatait, értékes lektori munkáját.

Irodalom

- EGYÜD Á. 1975: Somogy néprajza I. – Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, Kaposvár.
 FEKETE I. 1976: Ballagó idő. – Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest.
 KATONA I. 2002: Szépen szóló madárka. – Masszi Kiadó, Budapest.
 LANSZKINÉ SZÉLES G. 2007: Kisgyalán története és néprajza. – Kisgyalán Községi Önkormányzat, Kaposvár.
 LANSZKINÉ SZÉLES G. 2013: Fonó története és néprajza. – Fonó Községi Önkormányzat, Kaposvár.
 LANSZKINÉ SZÉLES G. 2016: Gölle, Kisgyalán, Fonó és Büssü települések kulturális élete a 20. században. – A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 4: 287–310.
 JÓSA I. 2003: Sej, besoroztak. Magyar katonadalok I. – Színforrás Debrecen, Kecskemét.

Internetes hivatkozások:

- Klasszikus magyar nóta | Hungarikumok Gyűjteménye ...
 Vikárkutató | Vikár Béla életútja Majorné Bániczki Julianna
<http://www.hungarikum.hu/hu/content/kodaly-modszer>
 Kormányzat - Agrárminisztérium - Hírek
 Klasszikus magyar nóta | Hungarikumok Gyűjteménye ...
 Gömöri népdalok és népballadák (könyv) – Ujváry Zoltán ...
https://en.mandadb.hu/common/file-servlet/document/661070/default/doc_uri/NA258.pdf
https://kaposvarmost.hu/video/kaposvar-most/2014/12/08/meguujult-arosseb-bakak-emlekmuve-a-szinhaz-elott_14659.html

- <http://www.csukas.sulinet.hu/csukasmagazin/csukas-magazin%202012-II-efv-01.pdf>
<http://somogy.hu/publikaciok/kiraly-l--peter-m-kaposvari-varoshazra-rasutott.html>
<https://mek.oszk.hu/06600/06664/html/01.htm> A magyar népköltés remekei I.
https://www.kozterkep.hu/29615/Petofi_Sandor_szobra_Pozsony_1911.html
<https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/magyar-neprajzi-lexikon/ch23.html> (LetöltésPDF) Trianon traumatikus emlékezetéről | Eva Kovacs ...
http://www.nagykunreformatus.hu/content_g/letoltesek/Szabone_webdala/ballada.html
[adattar.vmmi.org > fejezetek > 09_betyardalokBETYARBALLADÁK \(57-121.\)](http://adattar.vmmi.org/fejezetek/09_betyardalokBETYARBALLADAK(57-121.))
[adattar.vmmi.org > cikkek > hid_1988_10_14_czimmerDATOK KUPUSZINA NÉPRAJZAHOZ*](http://adattar.vmmi.org/cikkek/hid_1988_10_14_czimmerDATOK_KUPUSZINA_NEPRAJZAHOZ)
<https://docplayer.hu/19019291-Meg-kell-a-buzanak-erni-valogatag-tibor-korai-nepzenei-gyujtesebol-iii.html>
 Ugrósok, csárdások, dudanóták 170. 4. EGYÉB TRÉFÁS ...
[adattar.vmmi.org > 10_egyeb_trefas_dalok_es_tancok_karikazok](http://adattar.vmmi.org/10_egyeb_trefas_dalok_es_tancok_karikazok)
<https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/magyar-neprajzi-lexikon/ch23.html>
<http://csemadok.sk/files/2014/06/meszaros-ilona-sz%C3%BCl%C3%B6falum-zsigard-2013-e-book.pdf>

78 <https://www.scribd.com/doc/55616035/Magyar-nepkoltes-remekei-I> Letöltés ideje 2019.09.08.

Az elveszett paradicsom. A vidéki táj és vidéki élet ábrázolása a somogyi képzőművészetben a 20. század első felében I.

GÉGER MELINDA

Rippl-Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeum, H-7400 Kaposvár, Fő u. 10.,
e-mail: geiger.melinda@gmail.com

GÉGER, M.: *The Lost Paradise. Representation of the Rural Landscape and Life in Somogy's Art in the First Half of the 20th Century, I.*

Abstract: The depiction of Hungarian village and rural life appeared as a motif of outstanding significance in 20th-century painting. The representation of the Hungarian village and rural life appeared as an outstanding motif in the 20th century painting. The variations in the appearance of the topic are closely related to the transformations of Hungarian society in the 20th century (vagy 20th century helyett:era). The focus is on each in artistic oeuvres to depict the rural sites of civic life and to the myth of a peasant living in harmony with nature and folklorization, elsewhere a new, pantheistic one falls to create a picture of nature. In the artistic oeuvres the focus was on the representation of the civil life's rural locations, on the myth of peasants who live in harmony with nature, more on their folklorisation and elsewhere on a new, pantheistic nature-picture creation. In the first half of the 20th century, this idyll dominates in pictorial expressions describing the concept of rurality. In the first part of the study, different variations of the depictions of the rural idyll appearing in the art of Somogy are reviewed, especially focusing on the art of József Rippl-Rónai. In the first half of the study, the different variations of rural idyll's depictions in Somogy's art are reviewed, especially focused on József Rippl-Rónai's works.

Keywords: countryside representation, idyll, home-idyll, Lajos Kunffy, Kaposvár, József Rippl-Rónai, small town, interieur

Bevezetés

A vidék az emberi társadalommal párhuzamosan létező jelenség: a mai civilizációs vívmányok közvetlenül vagy közvetve a vidék világából eredeztethetők. A téma iránti felfokozott érdeklődés a vidékfejlesztés kapcsán újra aktuálissá vált az Európai Unióhoz történő csatlakozás évtizedeiben. A fogalmat számos tudományág vizsgálja, és a sokféle megközelítés következtében máig nincs egyértelmű meghatározása.¹ Vidék lehet a provincia, országrész, táj, térség, régió, hely, övezet, körzet vagy éppen periféria, külváros, peremváros, határ. Amennyiben a szót az elmaradottság, a valamilyen centrumtól való távolság értelmében használjuk, a pejoratív tartalom dominál. A vidékiség magában hordozza a fővárossal, a centrummal szemben megfogalmazott ellentétet is.² A fogalom olyannyira része a magyar mindennapoknak, hogy a közfelfogás a főváros körüli szűkebb agglomerációt

kivéve gyakran az egész országot vidéknek minősíti.³

A mindenkori, de tartalmában folyamatosan változó arculat meghatározó tényezője a művészet által sugallt kép. A vidék fogalmához kapcsolva máig tartóan kapcsolódnak a béke, nyugalom és harmónia sztereotípiái. A bennük megrajzolt idill évezredek óta a város lakó polgárság kulturális terméke, konkrét földrajzi helytől elvonatkoztatott, szimbolikus táj, amely ellentéte a konfliktusokkal teli, zaklatott városnak.⁴ A hagyományos, antik eredetű pásztoridyllben az iparosított mezőgazdaságot és gépesítést megelőző korok kézművesebb és természetközeli világa jelent meg. Az ipari forradalom utáni, 20. századi művészetnek továbbra is meghatározó motívumát adják a vidékkel kapcsolatos pozitív képzetek. Jelen tanulmány több részben mutatja be a vidékidyll motívumának változásait kifejezetten a Kaposvárhoz és somogyi régióhoz kötődő képzőművészek alkotásaiban.

Vidéki társadalom a 20. század elején

A vidéki élettel kapcsolatos művészeti toposzok lassú változása az iparosodás és urbanizáció megindulását figyelhető meg. Kelet-Európában a társadalom nem a nyugati modell szerint modernizálódott: Magyarország megmaradt agrárországnak, amely a nagyvárosi civilizáció eredményeit csak részben asszimilálta. Bár a népesség jobbára vidéken élt és agrárkereső volt, a 19. század második felétől – és különösen a századforduló előtti évtizedektől kezdve – a mezőgazdasági népesség aránya rohamosan csökkent.⁵

A polgárosodás folyamatában mindenütt a középosztály a hangadó és mérvadó tényező. Magyarországon a társadalom leginkább meghatározó befolyással bíró rétegét a közép- és kisnemesség alkotta. E birtokos osztály a reformkorban még a polgárosodás élén állt.⁶ A század második felében a formálódó kapitalista verseny következményeként anyagi helyzete megromlott. A kiegyezést követő fél évszázad alatt körülményeik látványosan romlottak és e folyamatot jellemzi, hogy a nemesi családok száma 14–15 ezerről 6–7 ezerre

1 Horváth Gergely Krisztián, 2015: Örökségünk és adósságaink: a rurális társadalomtörténet lehetőségei Magyarországon. - Ethnographia 3:418.

2 Nagy Géza, 2007: Vidék, vidékiség, vidékfejlesztés fogalomköre. - Vidékfejlesztés. 17.

3 Csatári Bálint, 2004: A magyarországi vidékiségről, annak kritériumairól és krízisjelenségeiről. - Területi Statisztika 7. 44: 6. szám, 532-543.

4 Hauser Arnold, 1980: Művészet és irodalom társadalomtörténete, 2. 18.

5 Dr. Kiss Albert, 1961: Az agrárnépességi viszonyok területi alakulása Magyarországon 1880-1960. - Demográfia 1: 4.

6 Bibó István, 1989: Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem. - Válogatott tanulmányok II. köt. 581-582.

csökkent.⁷ A szabad verseny nyomán fokozatosan elszegényedő birtokos középosztályban megrendült a nemzeti liberalizmusba és polgárosodásba vetett hit. Leszármazottaik közül kerültek ki a deklasszált, birtokukat elvesztő dzsentrik. A dzsentri a kereskedést és általában a pénzszerzést nemes emberhez nem illő, megvetendő foglalkozásnak tartotta, ezért alapvetően idegenkedett a nemes számára méltatlannak tartott ipari-kereskedelmi tevékenységtől.⁸ E nézet elterjedtségére utal, hogy már az 1830-as, 1840-es években már a tudományos gondolkodásban is kifejezésre jutott az a nézet, hogy az üzleti szellem hiánya a magyar nemzet karakteréből fakad. A nemesi társadalom az 1880-as évektől a politikai privilégiumait érintő polgári fejlődést és a vele együtt járó értékviszáltságot a hagyományos erkölcs és ízlés tagadásaként, illetve a nemzeti önazonosság felbomlásaként élte meg.⁹

A birtokos nemesség számára elsősorban a politikai pálya, a vármegyei, katonatiszti, jogi vagy papi hivatás nyitott. A pályafutás legígéretesebb terepét a vármegye kínálta, amelynek hivatalait szinte kizárólagosan birtokolta. E feudális gyökerekkel bíró társadalmi osztály művészetéhez való viszonya mérvadó volt a magyar vidék kisvárosaiban. Értékválasztása, elzárkózása a modern létfórmától és annak szellemi áramlataitól meghatározta a századforduló vidéki világának kulturális orientációját.¹⁰ A dzsentri a nemesi szellem továbbélőjeként, saját értékrendje szerint formálta át a kisvárosokban is a hozzá asszimilálódni akaró polgári elemet. Ez a társadalmi réteg tartotta életben a századforduló idejére megingó, romantikus gyökerű népi-nemzeti művészetet.¹¹ Így a magyar vidék hivatalnokvilágában és értelmiségi rétegeiben a polgári szemléletmód és a realizmus és naturalizmus nagyvárosi eszméjével párhuzamosan továbbra is nagy erővel hatott a nemzeti művészet fogalmával összekapcsolt, idealizáló népnemzeti eszme és a romantikából eredeztethető falumítosz.¹²

Az idealizált vidékkép a 19. századtól vált tipikus motívumává a magyar kultúrának. Még az első világháború traumája után is, amikor a feudális ízlésvilág anakronizmusa már nyilvánvaló, tovább élt a gondolat, melyben a parasztságot tekintették a nemzeti kultúra alapjának és legfőbb hordozójának. A „*csak tiszta forrásból*” bartóki és kodályi jelszava olyan intellektuális irányt fejezett ki, amely generációkat inspirált. „*A rurális és nemzeti azonosítása együtt járhatott a rurális életkörülmények kritikájával, de végső soron a*

rurális pozitív imázsát teremtette meg, amelynek alakváltozatai a posztoszocialista korszakig is eljutottak” – állapítja meg Kovács Imre alapvető vidék-monográfiájában.¹³ A magyar identitás megalkotásában jelentős szerepet játszó népi írók a magyarság fennmaradását kivétel nélkül a vidéki életmóddal szorosan összefüggő népi kultúrához rendelték hozzá.¹⁴ E 19. századból örökölt szellemiségből inspirálódik a vidék szembeállítás a várossal és az a népi-urbánus vita, amely az első világháború utáni korszak idealizáló agrár-szellemiségét erkölcsi tartalommal töltötte fel.

A vidékidill 20. századi történetének egyik kiindulópontjaként tekinthetünk a Magyarország 1000 éves fennállását ünneplő, 1896-ra kítűzött ezredéves ünnepe sorozatra. A Millenniumi Kiállítás pavilonjaiban hangsúlyosan jelent meg a századforduló vidéki Magyarországot bemutató falumodell. A Néprajzi Falu a vidék életmódját, a falvak lakóinak hétköznapjait és ünnepeit házakban felállított viseletes bábukkal, zsánerkép-szerű jelenetekkel reprezentálta. A megjelenített népi életképek néprajzilag hitelesek kívántak lenni, ugyanakkor követték a közkedvelt népszínművek stílusát és a korszak populáris grafikáján terjesztett népeletképek sztereotip beállításait.¹⁵ A Kiállítási Faluban tevékenykedő pásztor, a viseletben vonuló nép, a mulató, táncoló parasztek is a városi léttől elütő, különleges látványosság szerepét is betöltötték, ugyanakkor a századfordulón látványosan modernizálódó fővárosi élet ellenpólusaként is jelentek meg. Mindez a polgáriadosó Budapest és „a vidék” közötti regionális különbségek markáns megjelenésének is jele.

A vidék ellenpontja, Budapest a századfordulóra világvárossá nőtte ki magát: Párizs és Berlin mellett Európa nyolcadik legnagyobb városa és egyik kulturális központja. Az első világháború utáni és a trianoni békeszerződést követő időszakban eltűntek a gazdasági és kulturális szempontból legmeghatározó vidéki nagyvárosok, Kolozsvár, Pozsony, Kassa, Nagyvárad, Arad vagy Újvidék. Így Budapest egyedüli nagyvárosként maradt az országban, és jelentősége a korábbiakhoz képest jelentősen megnőtt. Az újabb, két háború közti negyedszázad periódusát végérvényesen a főváros térfoglalása jellemzi.¹⁶

Magyarországon a nemzeti romantika keltette fel az érdeklődést a népművészet és a vidéki élet iránt. A 19. század a nemzeti szellemet az eszményített vidéki életmóddal és értékrenddel azonosította, melyben a falu és a paraszt a nemzeti kultúra letéteményese és hordozója. Az imázsteremtők ugyanakkor kihagyták azokat az elemeket, amelyek nem egyeztek képükkel. Csak a 20. század elején jelent meg a szegénység, a kirekesztettség formáinak ábrázolására az ellen-idill.

7 Hanák Péter, 1988: Magyarország társadalmi a századforduló idején. - Magyarország története 1890–1918. 458. o.

8 Gaál Zsuzsanna, 2009: A dzsentri születése. A Tolna megyei reformkori középbirtokos nemesség átalakulása a neoabszolútizmus és a dualizmus korában. 20.

9 Szabó Miklós, 1988: Politikai gondolkodás és kultúra Magyarországon a dualizmus utolsó negyedszázadában. - Magyarország története 1890–1918. 920.

10 Németh Lajos, 1981: A századforduló magyar kultúrája. - Magyar Művészet 1890-1919. 33.

11 Szabó Miklós, 1988: Politikai gondolkodás és kultúra Magyarországon a dualizmus utolsó negyedszázadában. - Magyarország története 1890–1918. Budapest, 971.

12 Németh Lajos, 1981: A „nemzeti művészet” jelentésváltozásai. - Magyar Művészet 1890-1919. 101.

13 Kovács Imre, 2012: A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai. 32.

14 Bimbó Mihály, 2013: A népi írók mozgalmáról. - Eszmélet, 99: http://www.eszmelet.hu/bimbo_mihaly-a-nepi-irok-mozgalmarol/

15 Dóka Krisztina, 2019: „Népművészet” és nemzeti ünneplés (1896) Népszokás- és néptáncbemutatók az Ezredéves Országos Kiállításon. - Táncstudományi Közlemények 9: 48.

16 Gyáni Gábor, 2005: Budapest túl jön és rosszon. - Beszélő 10: 3 <http://beszelo.c3.hu/cikkek/budapest-tul-jon-es-rosszon>

Ez utóbbi, kritikai képeken már a vidéken élők életköri-
rűlményein, a szegénységen, kiszolgáltatottságon van
a hangsúly. A valóságfeltárára irányuló igény az első
világháború után színre lépő népi mozgalommal erősö-
dött meg. A két világháború közti időszakban, amikor
felgyorsult a parasztság hagyományos életformájának
bomlása, Szabó Zoltán keserűen jellemzi a hanyatlás
folyamatát: „... a civilizáció javainak alja egyre szivá-
rog le a faluba. Értékben semmi módon nem ér fel az-
zal a parasztkultúrával, melynek utolsó maradványait
pusztítja, és most már az emlékeit is pusztulással fe-
nyegegeti.”¹⁷ A 20. században meghatározó a nemzeti és
a vidék összekapcsolásának idealizáló illetve a kritikai
vidékkép realizmusának ellentmondása.¹⁸ Utóbbi mű-
vészetben történő lecsapódása különösen a 20. szá-
zad második felében regisztrálható.

A vidéki idill motívumai a század első felében

A századforduló első két évtizedében Magyarország
a soknyelvű monarchia része, erős önálló törekvé-
sekkel, önálló, orientációiban szabad választásokat kö-
vető kultúrával. A monarchia világlátott polgárságának
vidékidillje az egyetemes kultúrába való integrálódás
igénye mellett jelentkezett somogyi képzőművészek, el-
sősorban Rippl-Rónai József, Vaszary János és Kunffy
Lajos munkásságában. (Az alföldi művészet mélyrea-
lizmusa és társadalomkritikája Somogyban egyáltalán
nem jellemző.) Ezek a művészek születésük, itt tartó-
zkodásuk vagy családi hagyományaik alapján szorosan
kötődtek a régióhoz. Az adott vidéki táj azért érdekelt
őket, mert érzelmileg ez biztosította számukra a meg-
hitt, otthonias környezetet. A vidékről és faluról meg-
konstruált képük – amely szemben áll az iparosodással
és a modern nagyváros homogenizáló törekvéseivel
– az aranykori, eltűnőben lévő világ feletti sajnálkozás
érzését is magában hordozza és. (Az utóbbi jelenséget
csak Vaszary János dolgozta fel az 1930-as évek képe-
iben.) Érdekes kísérlet Bernáth Aurélie, amely a helyi,
lokális szintet meghaladó, de alapvetően a vidékhez
kötődő természetelvű festészet kidolgozására példa.

A tanulmány első és második részében sorra vesz-
szük a vidékidill legfontosabb jellemzőit, amelyek he-
lyekben és motívumokban meghatározó összetevői a
következők:

Vidék és város életmódbeli szembeállításában
gyakori vélekedés, hogy a vidéki kultúra sokkal statiku-
sabb, mint a városi. Mozdulatlansága, állandósághoz
való ragaszkodása évezredek hagyomány. Szocioló-
giai kutatásokban megjelenő nézetek szerint a „*vidéki
élet nyugalmasabb, kevesebb a stressz, a vidéki ház a
béke szigeteként jelenik meg. ... A városban zaj és ro-
hanás van, ami stresszessé teszi az embert szemben
a vidék csendjével és békéjével.*”¹⁹ A 20. század első
felében a vidék mint elkülönült társadalom jelenik meg
a képzőművészeti alkotásokon. Zártság, lehatároltsá-

ga a belső béke, a nyugalom és változatlanosság garan-
ciája. Rippl-Rónai és Kunffy otthon-idilljei ennek a kon-
cepciónak képi megfelelői. Békesség, gondtalanság,
nyugalom alkotják e bukolikus létállapot fő vonásait.
A helyek lokalizáltak, nem ültethetők át máshová, az
ide kötődő emberek karaktere a hely sajátosságához
illeszkedik. Az elvonulásban a művész a személyes
boldogság utópiáit véli feltalálni. Rippl-Rónai számára
a Róma villa meghatározott sajátosságokkal leírha-
tó, zárt tér. Az otthoni milliő állandósult motívumai, a
bóvítók családtagok, ismerős berendezési tárgyak
sora adja a biztonság érzését. Kunffynál a somogytúri
kúria kínálja ugyanezt a „menedéket”. Nála az ismerős
somogytúri emberek, a birtokon történő gazdálkodás,
az évszakok és a mezőgazdasági munka ritmusa hor-
dozza magában az otthoniasságot (1. ábra).

A vidéki-kisvárosi idill meghatározó alkotórésze, a
közösséghez tartozás érzése az ember természetes
igényét kifejezi ki az individuális város elidegenedet-
tségének ellensúlyozására.²⁰ Vidéken mindenki ismeri
egymást, a szomszédos kapcsolatok élőbbek, a he-
lyi közösségi élet és a szoros kapcsolati háló a vidéki
közösség ethosának egyik uralkodó eleme.²¹ E kö-
zösségi háló mellett a vidék jellegzetességének tartják
az erős, élő rokonsági kötelekeket, melynek legfőbb
leképezője a család. Rippl-Rónai kisvárosi idilljei ezt
a családias otthonosságot és az egymáshoz tartozás
kedélyességét közvetítik.

A vidéki táj egyértelműen az agrártermelés helye-
ként azonosítható. Rippl-Rónai és különösen Kunffy
Lajos számos műve örökíti meg a birtokhoz vagy ura-
dalomhoz kapcsolódó mezőgazdasági munkát és az
ott tevékenykedő embereket. A parasztember Vaszary
művein súlyos és erőteljes, szinte heroikussá növeszt-
tett alak, míg Kunffy Lajosnál a karakter egységé-
ben fogható meg. Egy hazatérő aratókat ábrázoló fest-
ménye még Ferenc József elismerését is elnyerte.²²
A két művész parasztembereire kevésbé jellemző az
a fajta kiszolgáltatottság, ami az alföldi művészeknél
megfigyelhető (2. ábra).

Az etnikai kisebbségek közül a cigányság szintén
Kunffy Lajosban találta meg az egyik korai és egyben
autentikus tolmácsolóját. A primitív társadalmakra
jellemző gondtalanság, a természettel való tökéletes
összhang és a vagyon hiányával együtt járó életmód
a vidékidill elfogadott része, egyúttal műveinek fontos
alkotóeleme (3. ábra).

A vidéki társadalmakban fontos szerepe van a
tradícióknak. A szokások, az élet általános rendjét
tükröző kultuszok megélése a vidéki élet ritmusának
természetes része. „*A vidéki emberek sokkal hagyo-
mánytisztelőbbek, vannak még helyi hagyományok,
amit érdemes ápolni. Ezek a hagyományok döntően
a parasztsághoz köthetők, és erős közösségteremtő
szerepük van ma is. A hagyomány fontos eleme továb-
bá a parasztház, ami néhány esetben a vidék megör-*

17 Szabó Zoltán, 1937: A tardi helyzet. 152.

18 Kovách Imre, 2012: A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar
vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai. 32.

19 Csurgó Bernadett 2013: Vidéken lakni és vidéken élni. 226.

20 Csurgó Bernadett 2013: Vidéken lakni és vidéken élni. 238.

21 Csurgó Bernadett 2013: Vidéken lakni és vidéken élni. 227.

22 Kunffy Lajos, 2006: Visszaemlékezéseim. 72.

1. ábra. Kunffy Lajos: Fiam hintalovon, 1905. vászon, olaj, 131x130 cm, Rippl-Rónai Múzeum, Ltsz: 64.230.

2. ábra. Kunffy Lajos: Kévehordók (Aratók), 1921. vászon, olaj, 80x100 cm, Rippl-Rónai Múzeum, Ltsz: 64.92.

3 ábra. Kunffy Lajos: Teknővájó cigányok (Cigány család), 1911. karton, olaj, 78x70 cm, Rippl-Rónai Múzeum, ltsz.: 64.22.

4. ábra. Kunffy Lajos: A látrányi kertészkedő tiszteletes, 1925. vászon, olaj, 116x90 cm, Rippl-Rónai Múzeum, ltsz.: 55.499.

5. ábra. Bernáth Aurél: Országúton (Kaposvári táj) papír, pasztell, 50x57 cm, Rippl-Rónai Múzeum, ltsz.: 87.2.1.

zendő tradíciójának fő elemeként jelent meg²³ A szokásrendek Kunffy Lajos társadalmi együttműködést ábrázoló népi világának is részei: a lakodalom vagy az aratóünnep különösségei egyben egzotikus sajátosságát is adják e világnak.

A vidék társadalmára a század első felében újra konzerválódó feudális viszonyrendszer következtében különösen jellemző merev társadalmi rétegződés. A falu nem soha nem volt egységes világ, és az alá-fölérendeltség itt hangsúlyosabban és demonstráltabban jelenik meg, mint a városokban. Noha a társadalmi osztályok száma kevesebb, mint a differenciáltabb városban, a kasztok közti hierarchikus különbségek és a szabályok sokkal merevebbek. Kunffy Lajos festményei ebből az alá-fölérendeltségi viszonyból eredő státuszoknak, a falusi birtokosi és a földműves réteg különböző karakterportréinak érdekes dokumentációi (4. ábra).

Utoljára hagyjuk a vidékmítosz legerőteljesebb motívumát, a természeti reprezentációt. A vidéki táj természet közelsége miatt a zölddel, az érintetlen táj szépségével is összekapcsolódik. Ez a pihenés, a meditáció helye, amibe a természet tisztelete is beletartozik. Szociológiai kutatásokban ma is „a kiköltözés okaként is központi helyet foglal el a vidék, mint természetes, zöld lakókörnyezet vonzása, együtt a város taszító hatásával.”²⁴ A képzőművészeti alkotásokon megjelenő táj

hangsúlyos kerete a vidéki életnek. Kiemelt szerephez Bernáth Aurél műveiben jut, ahol a természetközelség egyetemes létélményben oldódik fel (5. ábra).

A fenti motívumok jól körülhatárolják a vidéki élet legfontosabb szimbolikus tereit és szereplőit: a kisvárost, a falu és a parasztember világát illetve a természet lokalizált helyszíneit. A következő fejezetekben bemutatjuk azokat a műveket, amelyek a somogyi képzőművészetben imázsteremtő hatással bírnak. Jelen tanulmányban a vidék szó alatt nem csak falusi övezetet értjük, hanem az egykori vármegyét és annak székhelyét. Kaposvár a falvakhoz képest egyértelműen város, ugyanakkor nem olyan értékű centrum, mint a jóval nagyobb vonzáskörzetet magába foglaló régiós nagyvárosok. A századfordulón lakóinak jelentős hányada első generációs városiak, vidéki kötődéssel, nemcsak a rokoni szálakat, hanem a mentalitást is ide értve.

A kisvárosi élet és a művészet – Kaposvár a századfordulón

Somogy a századfordulón az ország egyik legnagyobb hitbizományi megyéje szinte kizárólag agrár jellegű termeléssel. A kisgazdaságok és a helyi közbirtokok háttérbe szorultak a nagybirtokok mellett. Mivel Kaposvár környéke ásványkincsekben szegény, nagyobb ipartelepítést a kormányzat meg sem kísérelt. A város összekötővonalak hiányában a nagyvilágtól elzártnak fektetett Egyetlen igazi utcája, a Fő utca, mintegy

23 Csurgó Bernadett 2013: Vidéken lakni és vidéken élni. 228.

24 Csurgó Bernadett, 2013: Vidéken lakni és vidéken élni. 145

3 km hosszan húzódott végig a településen – elágazással alig tagolva. A környék mezőgazdasági művelés alatt álló terület volt körös-körül. A városiasodás a 19. század utolsó évtizedeiben kezdődött. Robbanásszerű gyarapodás állt be a lakosság létszámában. A mai városközpont arculata ekkor alakul ki, a derékszögű utcák új rendszerében a gazdagodó polgárság reprezentatív igényeinek megfelelően nagyvárosias eklektikus épületeket emeltek, amely megváltoztatta a város eredeti képét.²⁵ A változáshoz első lendületet a gyorsvasút adta, ami a pécsi vonalba kapcsolva a Budapest-Fiume vonalon közlekedett. A posta megjelenése is segítette kiemelni Kaposvárt falusias jellegéből.²⁶ Lendületet adott 1890-ben a Magyar Általány Bank Kaposvári települése, amely az ország legnagyobb pénzügyintézetének számított. A társaság tisztviselőinek létszáma az 1890-es megtelepedéskor még 12 főt tett ki, közöttük komoly elméleti felkészültséggel bíró szakemberek. A részvénytársaság telepítette az alapvetően agrár-jellegű Somogyba a cukorrépa feldolgozó gyárat. A szaporodó községi adó, illetve a létesülő új munkaalkalmak révén és a tőke városba áramlásával a polgárosodás folyamata fokozatosan megindult és a városi értelmiség létszáma is megnövekedett.²⁷ Ugyanakkor Somogy továbbra is feudális jellegű agrármege maradt, és összességében azt a szellemi középszerűséget képviseli, ami a vidéki Magyarországot mindenütt jellemezte. Kis szigetet képez néhány művész, író, tanár, kereskedő és a városban élő értelmiségiek, akik polgárisultabb eszmevilága elütött a nagy átlagtól. Ide tartozik elsősorban Rippl-Rónai József, aki 1901-ben, hosszas párizsi tartózkodás után települt le szülővárosába. E művelt, világlátott rétegnél jóval többen vannak a kevésbé művelt kispolgárok, akik népszínműveken iskolázott ízlésvilágát a többség elfogadta.

Kaposváron a festészeti másodvonal képezi a művészeti élet gerincét – viszonylag képzett, külföldön is iskolázott kismesterek. Saját vagyon és egzisztencia nélküli művészembereként jobb esetben a város alkalmazottai, akik belesimulva a kisvárosi életbe egy-egy főgimnáziumi rajztanári állást foglalhattak el, rosszabb esetben eltartottjai.²⁸

Aszázadforduló előtti évtizedekben három tehetséges fiatal indult útnak a művészi pályára, akiknek munkásságában meghatározó módon nyomot hagyott a vidék. Elsőként Rippl-Rónai József (1861-ben), később Vaszary János, majd Kunffy Lajos. Őket követte a két világháború közti korszakban Bernáth Aurél. Munkásságuk gyökere a szülőhely vidéke, gyermekkorukat is a vidéken töltötték, kötődnek a kisvárosi-vidéki világhoz, ugyanakkor tanulmányaik és életútjuk révén szoros a kapcsolat fűzi őket

a nagyvilághoz, olyan városokhoz, mint Párizs, Berlin és Budapest. A helyi közeg számukra nem csak Kaposvárt, hanem a környező falvakat is jelentette. Családjukban mindenütt jelen van az elszegényedett kismemesi vonal. Bár a vidék szülőttei, nem olyan módon ábrázolói ennek a világnak, mint az alföldi festők. A vidékhez fűződő viszonyuk a mindennapi kapcsolat eredménye: szeretettel, de kívülről nézik az igazi vidéket, és annak egy magukra adaptált, stilizált képét teremtik meg művészetükben. Ugyanakkor a vidéki létforma interpretációi – minden személyesség és belső átéltség ellenére – egy mesterségesen megkonstruált modell, amiben régóta továbbélő toposzok mutathatók ki.

A kisvárosi idill és az otthon kultusza Rippl-Rónai József munkásságában

„A múlt századi és a századfordulás Magyarországra a falu, illetve a falu és város közötti civilizációs képződmény, a kisváros volt a leginkább jellemző. A nemzet kulturális összképe ebből a vidékies-kisvárosi környezetből indult”.²⁹ A kisváros adja azt az esztétikai-kulturális közeget, amelynek romlatlanságát dicsérték és ahová sokan visszavágytak. Kaposvár e mikrovilágát örököltette meg Rippl-Rónai József, akit szülővárosához legfontosabb művészi élményei fűzik.

Apai rokonsága a környékbeli falvakból érkezett Kaposvárra. A felmenői közt először az édesapja lett tanító végzettségű értelmiségi. Többi nagybátyja kézműves, asztalos vagy bognár, de a szoros összetartozás érzése mindig összekötötte a család férfitagjait. A művész franciaországi tartózkodása alatt, Banyls-ben döntött el, hogy a vidéki világ vonzza és tájmotívumokat akart gyűjteni. (Párizsban sem un. városi, inkább műtermi festőként dolgozott.) Festői témakörének ihlető világa alapvetően a vidék. Otthonához, testvéreire és szüleihez közel, Somogyban kereste azt a világot, ami gyermekkorának alapélménye volt. Rippl-Rónainak két híres sorozata kapcsolódik a városhoz: egyik az első otthona, a Fő utcai ház, ahol enteriorkorszak, másik a Róma villa, ahol a kukoricás stílus idilljei készültek. Kaposvár mindössze 1–2 képén szerepel: a város, mint topográfiai helyszín vagy utcakép nem jelentett számára festői kihívást. Helyette egy szűkebb közeg, az otthon és a család, mint a kisvárosi atmoszféra legkifejezőbb hordozói vonultak be a Kaposvár-képek közé.

Kaposvárra visszatérve Rippl-Rónai egy számára meghitt ismerős régi életben és szokásrendszerben találta magát. A kisvárosokban a családi házat a középosztályhoz tartozás fontos feltételének tekintették, a társadalmi státusz lényegi kifejezője volt. Kaposvári házába a letelepülő művész nagy gonddal válogatta össze bútorait, amelyeket később a Róma villába is magával vitt. Ízléséhez közelebb álltak a rusztikus darabok, melyek elűtöttek a kor reprezentációra törekvő, historizáló, de még a modernségnek teret engedő városi otthonok szecessziós berendezéseitől is. *Az 1906-s kiállítás ké-*

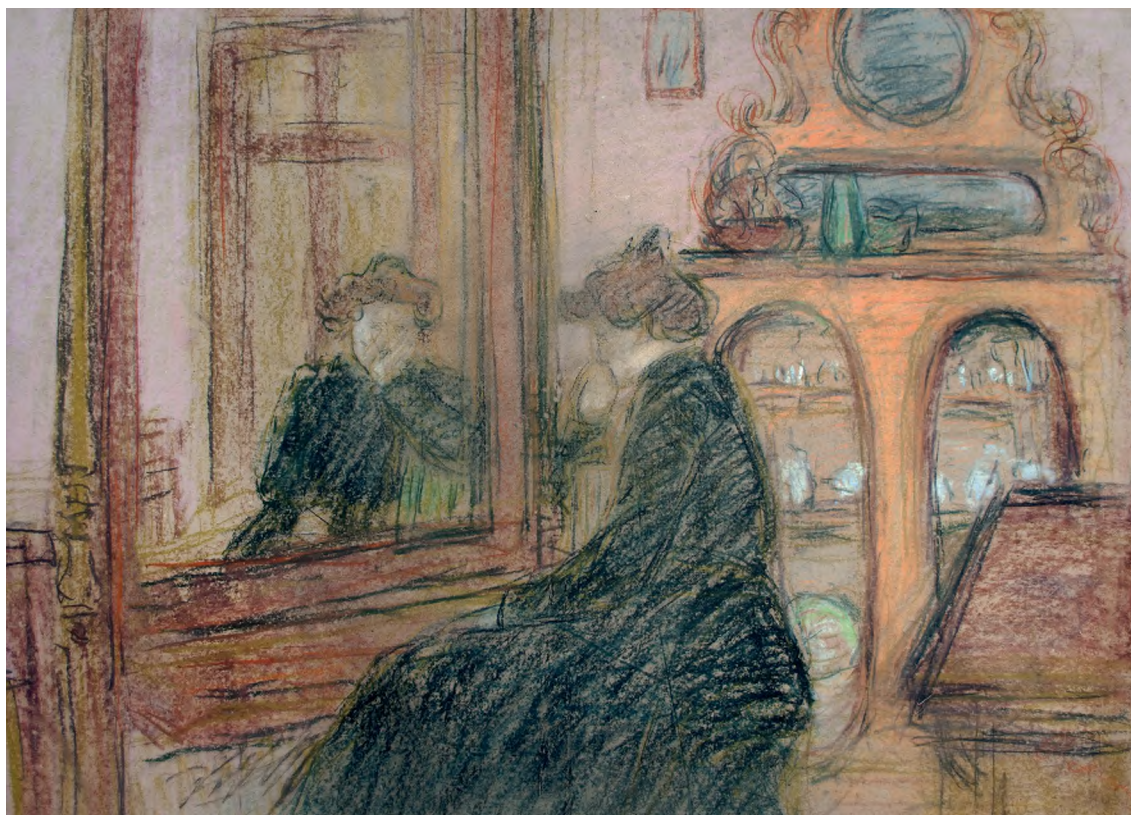
25 Szijártó István: Kaposvár közművelődésének és művészeti életének áttekintése a századfordulótól a felszabadulásig. Rippl-Rónai Múzeum, adattár. kézirat, 5.

26 Fekete Gyula, 1929: Az ötven év előtti Kaposvár. Új-Somogy Nyomda, Kaposvár, 24.

27 Szijártó István: Kaposvár közművelődésének és művészeti életének áttekintése a századfordulótól a felszabadulásig. Rippl-Rónai Múzeum adattár. kézirat, 4

28 Géger Melinda, 1992: Galimberti Sándor indulása (A művész tanulóéveinek rekonstrukciója 1883-1903-ig Kaposvártól-Nagybányáig). - Somogyi Múzeumok Közleményei 9: 125.

29 Király Erzsébet, 1998: A kisváros és az otthon képei. Rippl-Rónai kaposvári interieur-korszakáról. - Rippl-Rónai József gyűjteményes kiállítása. 74.

6. ábra. Rippl-Rónai József: Lazarine a tükör előtt, 1901 k. papír, pasztell, 45x65 cm, Rippl-Rónai Múzeum, ltsz.: 55.621.

peiben egyes darabok állandósult ismerősökként térnek vissza-vissza: a puritán biedermeier hálószoza, a csíkos késő-biedermeier szalongszék, szekreter, a fekete kredenc vagy a tálalószekrény, melyek statikáját az „áramvonalas” karosszékek, kerek asztalok egészítik ki. „*Én kis feleségemmel letelepedtem Kaposban, kis fehér viskónkban, ahol minden, a sok virág, sok más kedves dolog, emlék mosolyog ránk, amikről naphosszat elbeszélgetünk, és nélkülözhetővé teszi a banális világot, amely körülöttünk hemzseg minden ideális érzés nélkül*” – tudósította új otthonáról barátját, Kunffy Lajost.³⁰ A szembeállításban megjelenik a kinti és benti világ ellentéte: a bensőséges ideális és az érzés nélküli, hideg külvilág ellentéte. A lakás a polgárosodás során vált a városi középosztályi családok szigorúan védett intim szférájává szemben a munka és a nyilvánosság elidegenedett világával. Az otthon a visszavonulás biztonságos terepe, ahol a családfőt bizalom, nyugalom és a „*családi tűzhely melege*” várta.³¹ „*Itt, ebben a meleg, puha otthonban érzem magam igazán jól. Az intim életből merítem témáimat, mert ezt az életmódot szeretem és respektálom.*” – vall új, ihlető környezetéről.³²

E korszakában Rippl-Rónai számára a belakott tér és az ember kapcsolata, egymásra gyakorolt hatása válik festői problémává. Interieurjeinek szerkesztésében az idill toposzának évszázadok óta alkalmazott, zárt jellege érvényesül. Motívumainak összetartozása adja a belső rendet képező zártságot. A tárgyak jelentésüktől függően a kinti világ reflexiói. A mikrovilág lényegi létformája a befelé fordulás. Még a halál is stílizáltan jelenik meg ebben a kisvilágban pl. a fekete kendő motívumával. A belső tér a kinti kicsinyített ellenpontja, *statikus és mozdulatlan* univerzum, *ahol észrevétlen* körforgásban *csordogál az idő*.³³ Az interieur-ök kerete az állandóság, melyet a visszavonult élet kulisszái, a bútorok és az állandósult modellek, a hozzátartozók tesznek személyessé (6. ábra).

Az emberalakok a berendezési tárgyakhoz hasonló, passzív szerepet kaptak és cselekvés nélküli jelenlétük révén válnak a belső tér mellékrendelt alkotórészeivé. A hagyományos, 19. századi életkép sajátos átértelmezésének vagyunk tanúi, ahol a portrék átfordulnak az enteriőrbe vagy az életképbe.³⁴ Rippl-Rónai kutatta, gyűjtötte és felhasznalta a különböző kisvárosi karaktertípusokat – ő maga foglalkozás szerint sorolja őket.³⁵

30 Rippl-Rónai 1903. november 23-án, Kaposváron kelt levele Kunffy Lajosnak. MNG Adattár, ltsz.: 19761/77/1

31 Fónagy Zoltán, 2015: A polgár otthona a boldog békeidőkben: ideál és valóság. 2015. február 8. https://mindennapoktortenete.blog.hu/2015/02/08/polgari_otthon

32 Lázár Béla, 1906: Látogatás a műteremben Rippl-Rónai József-nél. – Modern Művészet, 1906. 4: 202.

33 Keserü Katalin, 1998: Műfajok és műtípusok Rippl-Rónai művészetében. - Rippl-Rónai József gyűjteményes kiállítása. 130.

34 Keserü Katalin, 1998: Műfajok és műtípusok Rippl-Rónai művészetében. - Rippl-Rónai József gyűjteményes kiállítása. 128.

35 Rippl-Rónai József Emlékezései/Beck Ö. Fülöp emlékezései. 1957, 86.

Modelljeit azonban a Párizsból magával hozott, sommázóan lényegretörő látásmóddal, távolságtartó módon készíti el. Piatsek bácsi megsértődött azon, hogy túl nagy orral, karikírozva ábrázolta a művész.³⁶ Ezek a portrék fölényesen áttranszponáltak, szinte karikatúrává lényegítettek, és látásmódjukban a polgári világlátottság kívülről álló bölcsessége is megnyilvánul.

A családtagok eseménytelen élete és zárt milliője a vita contemplativa végtelenített poézisét adja. A nyugalomra, elmélkedésre építő, szemlélődő idillbe menekülő létforma számos képen sugallja a kontemplatív életérzést: olvasó, bóbiskoló, háttal ülő vagy merengő nőalakok, töprengő, pipázgató vagy borozgató férfialakok: a táblabíró világ ráérős, bölcselkedő semmittevésének szereplői. A bölcsességgel határos testi és szellemi passzivitás és vágy nélküli elégedettség az ókori idillek eredendő eszményi létformája, amely a 19. századra a középosztályok életideáljává szélesedett.

Rippl-Rónai számára a Kaposvárra való visszaérkezés nem beleolvadást jelent, hanem némi szeretetteljes fölényt és bölcs sommázását annak, hogy „mivé lettünk”. Rippl-Rónai 1906-os sikerének valószínű oka e világ lelkiségének őszinte tolmácsolása, amit a közönség mélyen átértzett. A magyar polgár mentalitásának megalapozott kulturális tradíciója sokkal inkább megfelelt a vidékhez és népességéhez fűződő, biedermeier gyökerű, enyhén rezignált érzelmi élménynek, mint a párizsias nagyvilág frivolitásának.

A kúria magasából ...

Polgári megrendelőreteg hiányában a kastélyokat birtokló arisztokrata családok komoly szerepet játszottak a hazai mecenatúrában. Rippl-Rónai az 1890-es években került kapcsolatba Andrassy Tivadar gróffal, akitől ebédlőjének tervezői megrendelését kapta. A gróf családját gyakran meglátogatta a tőketerebesi kastélyukban is, és leveleiben rendszeresen panaszkodott a megrendelések nehézsége miatt. Kaposvárra való visszatelepülése után határozottan törekedett arra, hogy Andrassy ebédlőhöz hasonló megbízásokat kapjon. Diákkori földbirtokos barátja, Somssich Géza közvetítésével jutott meghívásokhoz a kivadári, a körtvélyesi, a somogyeszi, az alsóbogáti vagy a bárdudvarnokai kastélyokba egy-egy vadászatra vagy nyaralásra, ahol a helyi szellemi elit találkozott.³⁷ A nagyvárostól távoli, idilli élet színhelye évszázadok óta a vidéki kastély, kúria vagy nyaraló volt. A *villareggiatura* reneszánsz álmának megvalósítására a társadalom legfelső rétegének volt lehetősége. A művész az ilyen vendégeskedésekkor a maga módján próbált megrendeléseket szerezni: szorgalmasan festett. Járt Körtvélyesen, Lesznay Anna családjánál, Halmos Imre somogyeszi kastélyában és Kunffy Lajost is többször meglátogatta Somogytúron.³⁸ Bárdudvarnokon Goszthony Mihály földbirtokos meghívására fordult meg, és festői előmenetelre vonatkozó tanácsokat

adott a család leányának. Goszthony Máriát később Budapesten a Haris közti esti iskolában is tanította rajzolni.³⁹ Goszthony Mária közlése, hogy Somssich Géza Kopaszhegyi vadász-kúriájának belső falait széles csíkokkal saját kezűleg festette ki.⁴⁰ Rippl-Rónai reménykedett, hogy megbízásokat kap a helyi arisztokrata családotól, de reményeiben gyakran kellett csalatkoznia. A vendégeskedések nyomán keletkezett több mint 10, kúriákat ábrázoló sorozata.⁴¹ E kúriaábrázolások sajátossága, hogy Rippl-Rónai a központi motívumként szolgáló kastélyépületeket hangsúlyos parkészletekkel egészítette ki. A kastély általában a dús pompával virágzó virágágyás mögött, rejtve húzódik meg. Emberalak ritkán jelenik meg, ha igen, akkor alárendelten, amint azt a Körtvélyesi kastély kétféle változatán látjuk. Ezáltal a művész az épület hívogató, vonzó jellegét emeli ki.

A vidéki táj vonzotta a korabeli festőket. Magyarországon Nagybánya, Szolnok, Kecskemét, Hódmezővásárhely, Gödöllő és Nyergesújfalu művésztelpeit is a szabadba való kivonulás gondolatára alapozták programjukat. Nem véletlen, hogy a 19. század város-lakó impresszionistái „fedezték” fel újra a zöld övezetet és a természetet. Megszokottá vált a szabadidőben a kirándulás „zöldbe”, a menekvés a város elidegenítő, nyomasztó hangulata elől. Rippl-Rónai éppen Somogytúron vendégeskedett Kunffy Lajosnál, amikor Lajos testvére az eladó Róma villára hívta fel a figyelmét.⁴² A Róma hegy gyermekkori kirándulásainak helyszíne volt. A művész 1906-os budapesti kiállításának bevételéből kis vagyon jött össze így a birtok megszerzése megvalósult álommá vált. A villa és a hozzá kapcsolódó kb. 14 holdas kisbirtok gazdálkodásra alkalmas terület volt szőlővel, szántóval, réttel, továbbá gyümölcsösöt is magába foglalt (7. ábra). A festő felesben műveltette a gazdaságot, ő maga nem tanult bele a gazdálkodásba, annak ellenére, hogy Kaposváron elsősorban a Róma villa tulajdonosaként, földbirtokosként volt elkönnyelve.⁴³ Képeladásait főként zsidó származású ügyvédek illetve az orvosok családi arcképei jelentették (családfő, feleség, gyerek), sok esetben a Róma villához megrendelt munkát fizette ki a festményeivel.

A kaposvári Róma-hegyen álló új otthon környezetében megélt élmények nyomán számos mű született. Képcímeiben beszél a birtokon zajló gazdálkodásról és az ottani életről is: *Gyűjtik a szénámat kaposi kertemben; Berakják a gabonát estefelé; Kukoricaszedés; Az én nyíresem vágáskor télen*. A gazdálkodás munkáját bemutató képein Rippl soha nem az ember, inkább a táj karakterével foglalkozik: a dolgozó emberalak a képi egységnek alárendelt, szervesen hozzátartozó, de mellékékes tényező.

36 Horváth János, 1995: Rippl-Rónai emlékkönyv. 19.

37 Horváth János, 1995: Rippl-Rónai emlékkönyv. 87.

38 Horváth János, 2011: Rippl-Rónai 150. 87.

39 Horváth János, 2008: A Rippl-Rónai tanítványok. Rippl-Rónai művészetének hatása az 1910-es években Kaposváron, 339.

40 Goszthony Mária szóbeli közlése Horváth Jánosnak. 1985 k.

41 Genthon István feljegyzései, MTA MKCS-C-I-36/2206, 2217, 2359, 2367, 2386, 2403, 2431, 2434, 2437, 2685, 2711, 2975

42 Horváth János közlése a szerzőnek, 2019.

43 Horváth János, 1998: Róma villa egykor és ma. - Rippl-Rónai József gyűjteményes kiállítása. 169.

7. ábra. A Róma-hegyi kertben Rippl-Rónai festi Lazarine-t és Anellát, 1911. Fotó: Langsfeld fiai. Kaposvár, Rippl-Rónai Múzeum, archív fotó.

A Róma villa parkja a földi paradicsom, az újjászületés lehetőségét hordozó, árkádai típusú hely.⁴⁴ A megélt paradicsomi boldogság és természettel történő azonosulás Rippl-Rónai *Meggyfavirágzás* (1909) c. képén a tavasz himnuszává magasztosul (8. ábra). A virágba borult meggyfák tömör lombja szinte elborítja az égre nyíló kilátást. A sűrűn villódzó szirmok, bódító atmoszférával telítik az idealizált jelenet légtérét. A vincelléház mellett zöld gyepen álló virágzó fák lila törzsű oszlopainak sűrűjében középen egy nagyobb fa törzse és egy vele összeolvadó nőalak látszik. A hosszú, lila ruhás, kalapos jelenség Lazarine, a művész kedvese, aki egyúttal megjelenítője a vágyódásnak, a természeti közelségében élésnek. Ez a kert a társas élet helyszíne is. Barátokkal, családtagokkal bővül a társaság. A franciaországi otthonát idéző, mély gyökerei vannak a „Meggyfavirágzásnak”, ugyanakkor a játékossá váló „kukoricás” elv kialakulásának fontos állomása ez a kép.⁴⁵

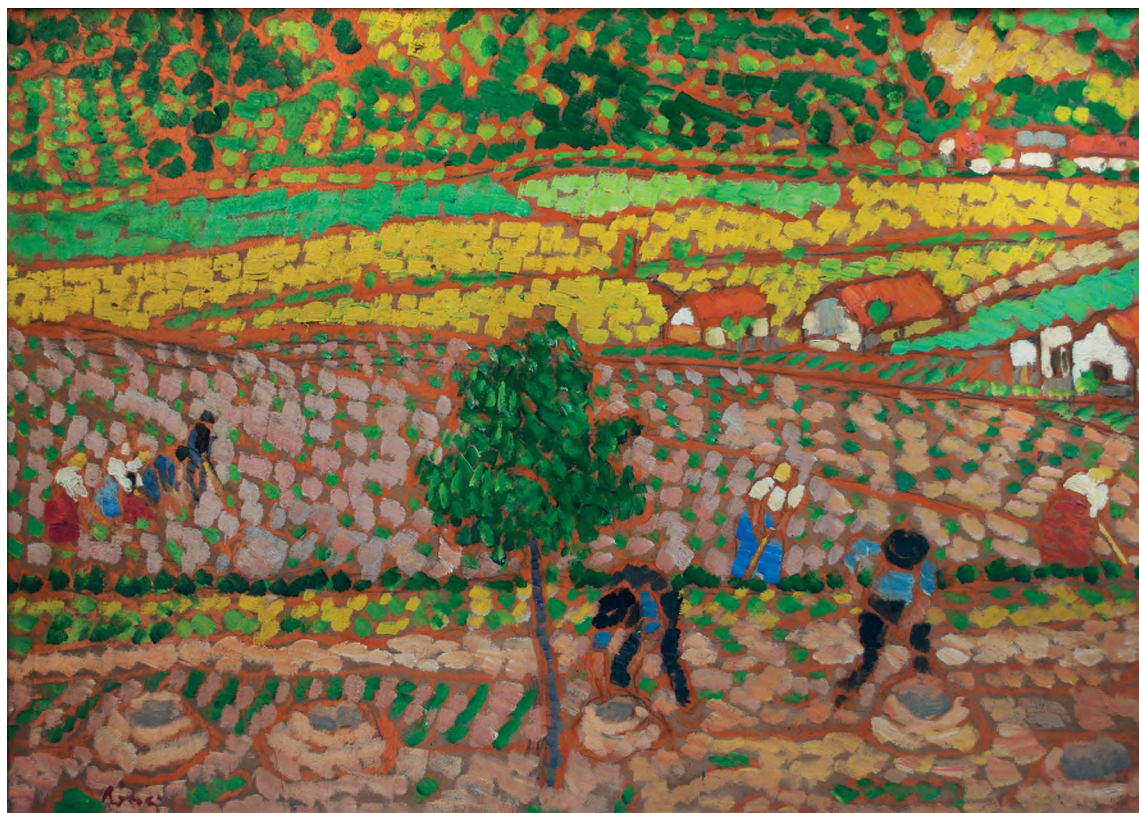
A Róma villa magasságából szép panoráma nyílt a környező vidékre. A fel- és kiemelkedés érzése egyúttal a városban való felülkerekedés metaforája is. A Róma villában kikísérletezett kukoricás stílusban még markánsabban jelentkezett az a törekvése, amelyben

a festő által diktált szilárd konstrukció adja a kép szerkezetének stabilitását. A „*Tavaszi munkák*” című képen az enyhe felülnézetben ábrázolt tájat a különálló ecsetgesztusok zsbongó, lüktető ritmusa hatja át. Az izzó sárga, zöld, rózsaszín, piros színek futamaiban a vízszintes sorok sík mezőt, a ferde sorok meredek lejtőket jelölnek, míg a hajlongó emberi figurák, a házikók és a fák fekete, piros, zöld, fehér ékkövekként kerültek a táj füzérébe. A munkálkodó emberalakok e síkossá redukált, szinte absztrakt konstrukció alárendelt, mozaikszerű részelemévé válnak. A kép teljes felületén végigvonuló, dekoratív ritmusban az emberi tevékenység és természettel való összeforrottság tökéletes összhangja nyilatkozik meg (9. ábra).

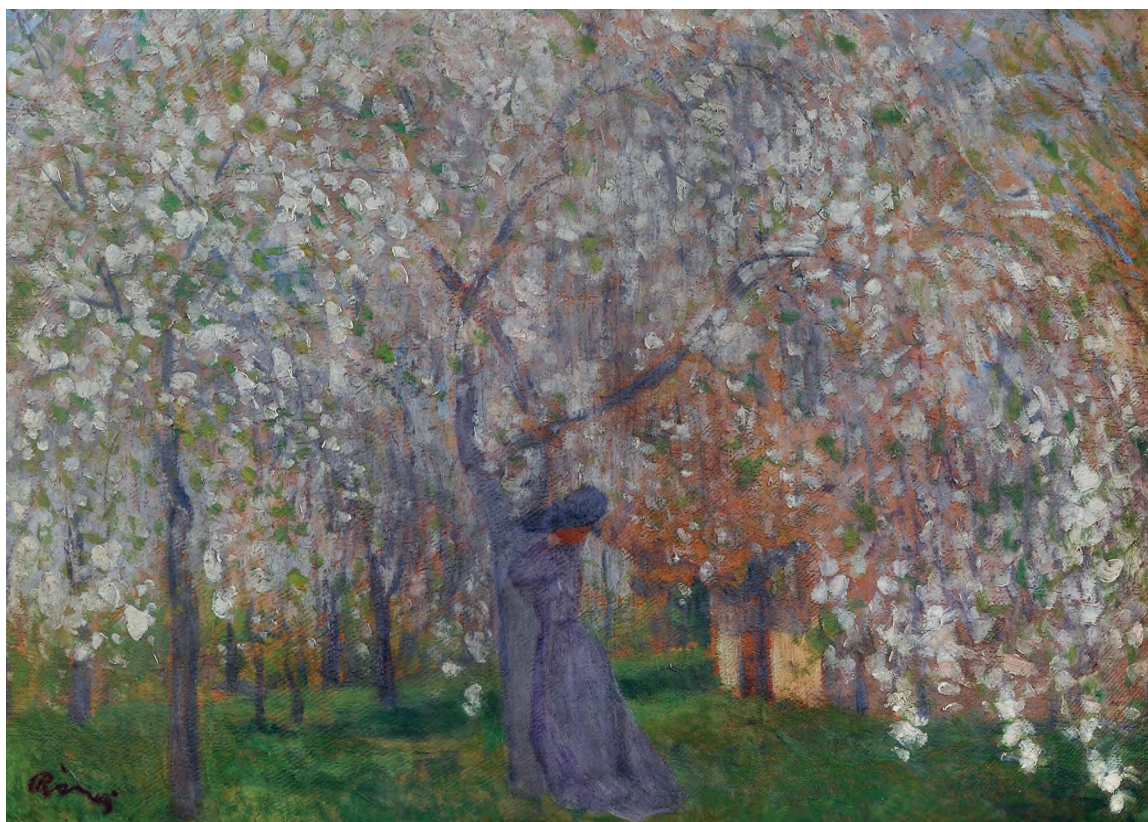
Ez az összhang a korszak egyik fő művében, a *Modelljeim kaposvári kertemben – Festő a modellel* (1912) c. műben az antik idill asszociációit keltve nyilatkozik meg. A művész egy Langsfeld nevű helybéli fotográfus fényképét használta fel hozzá, aki 1912-ben riportképeket készíteni járt Rippl-Rónai otthonában. (9. kép) A Róma-villát körülvevő parkban készült fotográfián a nyári viseletben, vászonkalapot viselő, csipőre tett kézzel pipázó művészt és feleségét, Lazarine-t illetve nevelt lányát, Anellát látjuk Olga kutyával, előttük a földön Heppy kutya hever. A művész mögött festőállványon egy készülő, nagyméretű vászonkép is megjelenik felvázolt női aktfigurákkal. A cselekményszegény létezés, a szinte irreális hangu-

44 Keserü Katalin, 1998: Műfajok és műtípusok Rippl-Rónai művészetében. - Rippl-Rónai József gyűjteményes kiállítása. 133.

45 Horváth János, 1998: Meggyfavirágzás, 1909. - Rippl-Rónai József gyűjteményes kiállítása. 326.

8 ábra. Rippl-Rónai József: Tavaszi munkák, 1912. olaj, karton 70x100 cm, Rippl-Rónai Múzeum, Lsz.: 63.4.

9 ábra. Rippl-Rónai József: Meggyfavirágzás. 1909. olaj, lemezpapír, 68x90 cm, Rippl-Rónai Múzeum, Lsz.: 55.622.

10 ábra. Rippl-Rónai József: *Modelljeim kaposvári kertemben*, 1911, olaj, karton, 70x100 cm, Rippl-Rónai Múzeum, ltsz.: 81.8.1.

lat és az idillikus természet szinte kínálkozik a festészen keresztül történő megragadásra. A fotóról hiányoznak a művész előtt mitológiai nimfákként pózoló aktmodellek, amelyek a festmény lényegi motívumai. Noha a festmény fotóból átemelt, konkrét elemekből épül fel, mégis metaforikus-szimbolikus tartalmakat közvetít. Horváth János a kép a képben motívumot vizsgálva a festményen felvázolt, készülő műalkotást egy másik világra nyíló ablakként értelmezi és anyagságtól elvont, idealizált állapotként írja le a motívumot.⁴⁶ Révész Emese Bacchus kertjeként értelmezi a képet, amely az ideális szépséget szemlélő művésztől illetve művészet teremtő erejéről szól.⁴⁷ A jelenet kedves humorral utal az ókori mitológiai istennők közül választó Parisra, akinek szerepébe ezúttal a festőművész kerül. A kibővített jelenet mindkét értelmezésben egy művészi vágyvilág megvalósítása: a festőművészetre utaló motívumokkal (aktok, festőállvány a készülő képpel és a maga a művész) egy figurára és tájra vonatkoztatott eszményigény megfogalmazása (10. ábra).

Rippl-Rónai, akit az 1910-es évektől élénken foglalkoztatott azt aktábrázolás, az arkádiai idill újra fogalmazását, aktualizálását hozta létre a mítosz és

valóság e különös ötvözetében. A Róma villa a vidéki idill megvalósításának lehetőségét adta, amely megvalósított életeszményként műveinek alapvetően derűs, jovialis világához hozzájárult. Az aktokkal kibővített kert az antik locus amoenus újra értelmezése, aktualizálása, és a természet, a női szépség és fiatal-ság a művészet ihlető forrása. A Róma villa kellemes természetidilljének lombokkal zárt kertjében (hortus conclusus) az isteni elem aktok alakjaiban (nimfák) ölt látható formát.⁴⁸ Az embert, természetet és istenséget magába foglaló együttes egy jól megragadható, univerzális rend része, amely az aranykor, az álom és a valóság között található őszállapotot őriz. Egy köztes világ, amelynek jellegzetessége a paradicsom és a valóság közti lebegő ellentmondás. Ily módon a mű kapcsolatot teremt Arkádia régi vágyvilágának mítoszával, ahol az ember a szabadidőben, a művészetben és bukolikus elmélkedésben találja meg önmagát. Rippl-Rónai e képében így módon a város aktív élet (vita activa) törekvéseit a természet idilljében kifejezésre jutó vita contemplatívával állítja szembe.

46 Horváth János, 2018: József Rippl-Rónai. Prvi majstor mađarskoga modernog slikarstva. 67.

47 Révész Emese, 2008: Rippl-Rónai József (1861-1927). Egy kisvárosi forradalmár élete és festészete.

48 Petra Maisak, 1981: Arkadien. Genese und Typologie einer idyllischen Wunschwelt. 241.

Irodalom

- BIBÓ I. 1989: Eltorzult magyar alkat, zsákutcsa magyar történelem. Válogatott tanulmányok II.
- BIMBÓ M. 2013: A népi írók mozgalmáról. *Eszmélet* 99, (ősz) http://www.eszmelet.hu/bimbo_mihaly-a-nepi-irok-mozgalmarol/
- CSATÁRI B. 2004: A magyarországi vidékiségről, annak kritériumairól és krízisjelenségeiről. *Területi Statisztika* 7. (44): 6. 532-543
- CSURGÓ B. 2013: Vidéken lakni és vidéken élni. Argumentum Kiadó
- DÓKA K. 2019: „Népünnep” és nemzeti ünneplés (1896) Népszokás- és néptáncbemutatók az Ezredéves Országos Kiállításon. *Táncudományi Közlemények* 9
- DR. KISS A. 1961: Az agrárnépességi viszonyok területi alakulása Magyarországon 1880-1960. *Demográfia* 1961.1
- FEKETE GY. 1929: Az ötven év előtti Kaposvár. Új-Somogy Nyomda, Kaposvár
- FÓNAGY Z. 2015: A polgár otthona a boldog békeidőkben: ideál és valóság. 2015. február 8. https://mindennapoktortene.blog.hu/2015/02/08/polgari_otthon
- GAÁL Zs. 2009: A dzsentri születése. A Tolna megyei reformkori középbirtokos nemesség átalakulása a neoabszolutizmus és a dualizmus korában. Szekszárd
- GÉGER M. 1992: Galimberti Sándor indulása (A művész tanulóléveinek rekonstrukciója 1883-1903-ig Kaposvártól-Nagybányáig). *Somogyi Múzeumok Közleményei* 9.
- GENTHON ISTVÁN kéziratos oeuvre-katalógusa a MTA MKI Adattárában. Ltsz: MTA MKCS-C-I-36/1155-4530
- GYÁNI G. 2005: Budapest túl jön és rosszon. *Beszélő* 10 (3)
- HANÁK P. 1988: Magyarország társadalma a századforduló idején. Magyarország története 1890–1918.
- HAUSER A. 1980: Művészet és irodalom társadalomtörténete, 2. Gondolat
- HORVÁTH G. K. 2015: *Örökségünk és adósságaink. A rurális társadalomtörténet lehetőségei Magyarországon*. *Ethnographia*, 126 (3). 417-433.
- HORVÁTH J. 2008: A Rippl-Rónai tanítványok. Rippl-Rónai művészetének hatása az 1910-es években Kaposváron, Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, Kaposvár
- HORVÁTH J. 2018: József Rippl-Rónai. Prvi majstor mađarskoga modernog slikarstva. Zágráb
- HORVÁTH J. 2011: Rippl-Rónai 150. Kaposvár
- HORVÁTH J. 1995: Rippl-Rónai emlékkönyv. Kaposvár
- KOVÁCH I. 2012: A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont
- KUNFFY L. 2006: Visszaemlékezéseim. Szerk: Horváth János. Kaposvár MODERN MŰVÉSZET, 1906. 4.
- MAGYAR MŰVÉSZET 1890-1919. Akadémiai Kiadó, 1981.
- MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE 1890–1918. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- MAISAK, P. 1981: Arkadien. Genese und Typologie einer idyllischen Wunschwelt, Frankfurt/ Bern
- RÉVÉSZ E. 2018: Rippl-Rónai József (1861-1927). Egy kisvárosi forradalmár élete és festészete. **2008.01.16.** <https://revart.eoldal.hu/cikkek/muveszek-1900-1945/ripl-ronai-jozsef.html>
- RIPPL-RÓNAI 1903. november 23-án, Kaposváron kelt levele Kunffy Lajosnak. MNG Adattár, ltsz: 19761/77/1
- RIPPL-RÓNAI JÓZSEF EMLÉKEZÉSEI / BECK Ö. FÜLÖP EMLÉKEZÉSEI. Budapest, 1957.
- RIPPL-RÓNAI JÓZSEF GYŰJTEMÉNYES KIÁLLÍTÁSA. A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai, 1998.
- SZABÓ Z. 1937: A tardi helyzet. Cserépfalvi Könyvkiadó
- SZIJÁRTÓ I. é.n.: Kaposvár közművelődésének és művészeti életének áttekintése a századfordulótól a felszabadulásig. Rippl-Rónai Múzeum adattár. kézirat
- VIDÉKFEJLESZTÉS. Szerkesztő: Bálint János Nagy Géza. Debrecen, 2007.

„Szignál kultúra” – Látható hangzások

GYENES ZSOLT

Kaposvári Egyetem Rippl-Rónai Művészeti Kar Vizuális Intézet,
H-7400 Kaposvár, Bajcsy-Zsilinszky Endre u. 10., e-mail: dyenes@gmail.com

GYENES, Zs.: *Signal Culture – Visual Acoustics*.

Abstract: The study discusses the relationship between sound and motion picture, focusing on some new hybrid art methods. The rediscovery of analog media art techniques raises interesting new questions today. How do the old and new techniques and thinking come together? Brief analysis of contemporary art examples makes written notions more plastic.

Keywords: signal, early media instruments, visual music, hybrid art

A „szignál kultúra” kifejezés mindjárt itt a tanulmány elején magyarázatra szorul. Nem egy elterjedt fogalmat jelölünk vele, hanem egy sajátos művészeti hozzáállásra utalunk. Azontúl a „szignál kultúra” egy fontos amerikai művészeti kísérleti-innovációs központ magyarrá fordított, de inkább „magyarosított” neve is (*Signal Culture*, Owego, New York – 1. ábra).

A szignál, a jel az elektronikus kép és hang területén alapvető kategória. A videó, ugyanúgy mint az elektronikus hang tulajdonképpen egy jel, amit szabadon lehet változtatni, transzformálni. Ennél a típusú audiovizuális médiumnál tehát az elektronikus szignál az alap; ez a kiindulás, a „teremtő folyamat esszenciája”. Ez hasonló módon, kissé megfoghatatlan valami, mint a digitális technikánál a bináris kód, mégis, az elektronikus jel valahol emberibb, élettellel telibb dolog „utódjánál”. Misztikus, de van valami anyaghoz kötődő tulajdonsága is és amint tudjuk az anyag sérülékeny, változik; van színe és szaga; szóval evilági. Az analóg videóművészeti egy igen karakteres változata egyértelműen a szignálokra épülő kísérletezés maga. A jel válik konkrét mivoltában a művészi vizsgálódás, kísérlet tárgyává; a jel tehát önnön magára utal. *Nam June Paik* egész művészete ezen a „gesztuson” alapul, annak is legnagyobb technikai hozadéka, a *Paik-Abe videószintetizátor*, mely szimbóluma (lehetne) ennek a gondolkodásnak, ezeknek a megoldásoknak. A koreai származású művész mellett ezen a helyen kell megemlíteni még *Gary Hill*-t vagy a *Vasulka* párost (Steina-Woody) is. Olyan művészek, mérnökök bábáskodtak még az új lehetőségek technikai megvalósításán, mint például az amerikai *Dave Jones*. A szálak összefutnak és az egyik meghatározó gócpont éppen a felső New York államban alakult ki, található ma is (Binghamton, Owego, stb.).¹ Az állam ezen területén, analóg stúdiói-

ban az említett művészek és mérnökök közül jóformán mindenki megfordult, vagy éppen itt él napjainkban is. Szóval, ha kutatgatunk a „szignál kultúra” területén, akkor jó helyen járunk arrafelé.

A régi és új technológia, ami leginkább az analóg és digitális megoldásokat jelenti, sajátos fúziójuk kapcsán teljesen új lehetőségeket nyújtanak napjainkban. Elmondható, hogy megnőtt az érdeklődés egyrészt a régi technikák iránt, másrészt az új megoldások társulnak is azokhoz. Új egyedek születnek hibrid világunkban. Nagyvárosi kultúránk teljesen hibriddé válik, vált amúgy is. Az analóg videó-eszközök, technológiák sok esetben új digitális applikációkban születnek újjá. Példákat találhatunk erre mind a hang és a videó területén is. Az analóg média eszközök a legújabb megoldásokkal szimbiózisba lépve tehát új esztétikai formákat szülnék, illetve megteremtenek teljesen új művészeti kifejezési lehetőségeket.

Az *Experimental Television Center* nyolc darabból álló DVD-sorozatban mutatja be a klasszikus, korai videó-eszközöket.² Ezek közül válasszuk ki a *Jones Frame Buffer*-t és ismertessük dióhéjban lényegét, működését³ (2. ábra). A frame buffer egy „lassított-megfagyasztott” animációs hatást keltő komplex effekt. *Dave Jones* eszköze az 1980-as években született, illetve terjedt el a videóművészek körében. Ez egy fekete-fehér, 256×256 pixelben dolgozó analóg és digitális technikákat ötvöző szerkezet. A színeket különféle *colorizer*-ek segítségével érik el, mint például a *Jones Colorizer* használatával. A buffer a bejövő jelet valós időben digitalizálja, pontosabban eltárolja, majd a beállításnak megfelelően újra lejátszsa késleltetve, de úgy, hogy *bekulcsolja* (*keying*) a videóképet kívánt részeibe. Közelmúlt és jelen idő keveredik; kikezdve a megszokott tér-idő rögzítési megoldásokat. Az idő zárójelbe kerül. *Jones* buffer-e alpból 16 állóképet tud tárolni. A mai hasonló digitális applikációk ennek sokszorosát tudják kapacitásban és felbontásban is. Ki kell emelnünk, hogy az említett, körülbelül negyven évvel ezelőtt született megoldás is *real-time*-ben működik, ami nagyon nagy teljesítmény... Gondolhatnánk, hogy az ilyen megoldások napjaink high-tech találmányai; de tapasztalhatjuk, hogy ez nem így van. Az ehhez hasonló kreatív művészeti-kísérleti eszkö-

¹ Nadir, Leila (2014): Upstate and Down with Pioneering Media Art. Internet: <https://hyperallergic.com/154717/with-new-media-upstate-goes-downtown/> (2020. 02. 27.)

² Hocking, Sherry Miller (produc., 2010): Early Media Instruments. DVD series. Experimental Television Center Ltd., USA.

³ Jones Frame Buffer in Experimental Television Center Studio System Manual (1980). Internet: <http://www.experimentalcenter.org/jones-frame-buffer-experimental-television-center-studio-system-manual> (2020. 02. 29.)

1. ábra. *Signal Culture*, Owego, New York, USA. Munka az analóg audio-video stúdióban. Kalpana Subramanian fotója a szerzőről. 2019.

zők alapozták, alapozzák meg a videóművészet önálló esztétikai nyelvezetét (pl. *Jones Keyer*, *Sequencer*, *Mixer*, *Paik/Abe Video Synthesizer*, *Raster Manipulation Unit – Wobbulator*, *Rutt/Etra Model RE-4 Video Synthesizer* és *Sandin Image Processor*, vö. *Early Media Instruments. Experimental Television Center*). Ezek az összetett effektek tovább élnek az analóg és digitális hibrid megoldásokban, de a teljesen digitális applikációként is minduntalan felbukkannak.

Egy másik alapvető korai, analóg videó-eszköz a *Raster Manipulation Unit (Wobbulator)*. Nézzük ennek is az alpműködését, a jelentőségét!⁴ Az eszköz lényegében egy preparált hagyományos, fekete-fehér televízió, illetve monitor (3. ábra). A készülék különféle modifikált mozgókép, mozgó minták létrehozására alkalmas. A kiinduló képforrás lehet maga a televízió adása, de érkezhét kívülről is (monitorként használjuk ebben az esetben). A megjelenő kép nem rögzíthető direkt módon, ezért leginkább egy kamera veszi fel a képernyőről a módosult videót. A készülék elterjedése Nam June Paik és Shuya Abe nevéhez fűződik (*Paik/Abe Video Synthesizer*). A színeket egyéb eszközökkel, például *colorizer*-rel lehet utólag hozzáadni

a monokróm mozgóképhez. Bármilyen, a természettől „elrugaszkodott” színösszeállítás elképzelhető ebben a formában, az elektronika megoldásaival; így a klasztrikus videóművészet egyik legnagyobb találmányát, újítását üdvözülhetjük a „színezők” és hozzá kapcsolódó társaik megalkotásával. Ezen a helyen jegyezzük meg, hogy napjaink számítógépes szoftvereinek használatához hasonlóan, az analóg technikánál is a gyakorlat úgy működik, hogy jóformán sohasem alkalmazunk egyetlen-egy eszközt önmagában, hanem azok kombinációit kötjük össze, szó szerint (*patching*). Ezt a gondolkodást vette tehát át a digitális világ is, annyi alapvető különbséggel, hogy régen fizikálisan is összekötöttük a modulokat, ma ez valahol a számítógép fekete dobozában történik meg. Egész tanulmányunk megírásának mozgatórugója éppen az, hogy a régi analóg eszközök újból előkerültek, divattá váltak főleg nyugaton és Japánban; új helyzetet létrehozva „poszt digitális” korszakunkban.

A *wobbulator* torzításai hangjelekből építkeznek. Vizuális zene; tiszta formában. A hangjeleket oszcillátor, „funkció-generátor” (*function generator*), vagy más eszköz (pl. szintetizátor vagy magnetofon) szolgáltatja. A készülék „normális” mágneses mezőjének „megzavarásával” (plusz tekercselés/ek) a képernyőn megjelenő raszterek elrendezése megváltozik, illetve irányíthatóvá válik. A változó hangnak megfelelően

⁴ Raster Manipulation Unit: Operation and Construction. Experimental Television Center (1980). Internet: <http://www.experimental-tvcenter.org/raster-manipulation-unit-operation-and-construction> (2020. 03. 01.)

2. ábra. Frame-buffer állókockák egy teszt-videóból. A szerző munkája. 2019.

alakul a mozgókép vízszintes, illetve függőleges sorainak rendszere. A síkszerű rendszer meghajlik, térbe fordul; kecses „táncot járhatnak” a sorok (4. ábra).

Ennek a két korai média-eszköznek a felelevenítése ebben a tanulmányban azért történt, hogy plasztikusabbá váljék az a gondolkodás, ami a mai, kortárs művészetünkben is jelen van, fontos. Az említett eszközöket nem lehet mással pótolni; ezért nem is érdemes megkísérelni ezt. Szóval nem célszerű megfeledezni róluk; ez mindenképpen luxus lenne egy kísérletező művész számára. A többször említett fúziók, hibrid megoldások tehát további, végtelen, új lehetőségek számára nyitnak kapukat.

Most egy kis ideig kanyarodjunk más irányba, bár szélesebb értelemben vett témánknál maradunk továbbra is. Nézzük meg, hogy mi volt a helyzet házuk táján a videóművészet nyugati aranykorában és az átmeneti időszakban, az 1990-es években, illetve annak milyen következményeit tapasztalhatjuk napjainkban. Míg Nyugat-Európában, Amerikában és Japánban a videóművészet múzeumok és nagy galériák gyűjteményeiben vannak elhelyezve, becsben tartva évtizedek

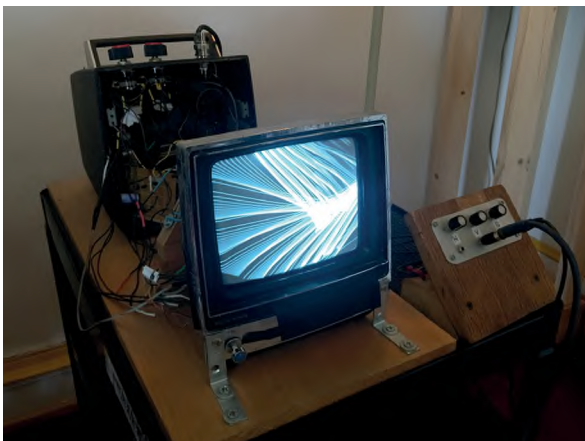
óta, addig nálunk, ha bemegyünk egy képző/művészeti múzeumba, nem igazán találkozunk az említett típusú műalkotásokkal. Ennek bizonyosan számtalan oka van; gazdasági, szociális, történelmi, stb.

Peternák Miklós és csapata néhány évtizede elindítottak egy nagyon értékes akciót, folyamatot; igyekeztek összegyűjteni, katalogizálni, publikálni a nevezett terület, a média/videó művészet néhány prominens magyar képviselőjének emblematikus művét.⁵ A videó használatának egy fontos, de „csak” egyik irányú megoldásaira fókuszáltak. Az online ma is elérhető alkotások egyoldalú válogatás eredményei, így aránytalanságot tükröznek. Azontúl egy minimális, rendszerezetlen műegyüttes érhető csak el a közönség számára. Hol vannak az absztraktok, a végtelig kísérletezők, a „jelre” önmagára reflektáló videó-, vagy médiaművészek alkotásai? Mi a sorsa, ki dolgozta fel, hol érhető el az olyan köz-, magángyűjtemények videóművei, mint például a *Mediawave* vagy a *Retina* (1990-es és a korai 2000-es évek termésére gondolunk leginkább)? Most már, nem kis túlzással azt kell mondani, hogy (sajnos) nem késő, mert már nem lehet megfelelő módon összeszedni, katalogizálni a „klasszikus” magyar videóműveket...

De térjünk vissza a címben jelzett témához és folytassuk megkezdett gondolatmenetünket. Ebben a második nagyobb egységben olyan műveket mutatunk be, melyek a Signal Culture stúdiójában, Owego-ban készültek, vagy erős szálakkal kötődnek a központhoz.

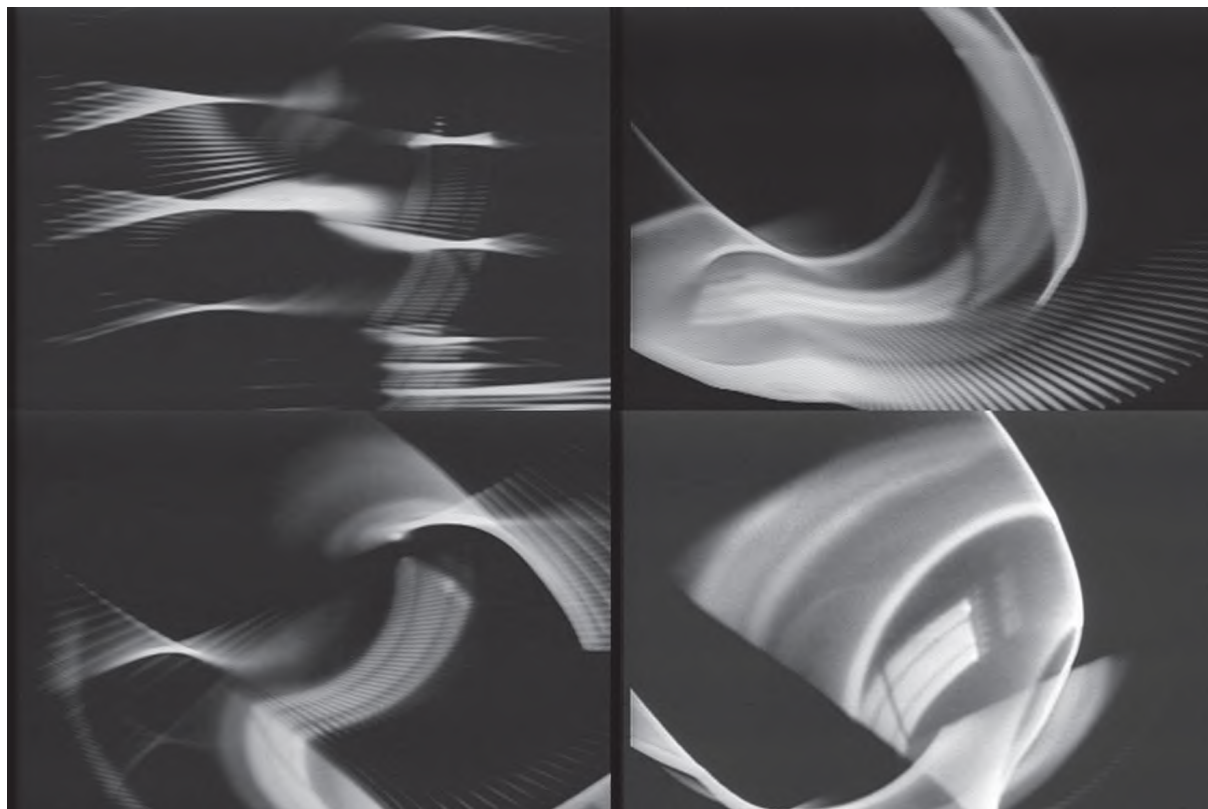
A példák mindegyikében, – ahogyan azt már talán érintettük tanulmányunkban korábban is a klasszikus videóművek kapcsán, – a hang és a mozgókép társként, mellérendelt viszonyba kerül egymással, az egyik a másikat generálja. Sajátos párbeszéd valósul meg a különböző karakterű médiumok között. Zene a szemnek, vagy esetleg fordítva is működik a dolog?!

Az első példánk egy közel négy és fél perc hosszú, 1981-ből, a klasszikus (video)időkből származó mű; *Alan Powel* és *Connie Coleman Electronic Sonnet*

3. ábra. Wobbulator. Signal Culture, Owego, New York, USA. A szerző fotója. 2019.

5 <http://www.c3.hu/collection/videomuveszet/> (2020. 03. 01.)

4. ábra. Állóképek wobbulator-ral készült teszt-videóból (Signal Culture, Owego). A szerző munkája. 2019.

je.⁶ Az opusz a Signal Culture elődjének is tekinthető *Experimental Television Center*-ben készült. Azokat az analóg eszközöket alkalmazták az alkotók, melyekről korábban már írtunk. Ezek napjainkban is érdeklődésre tartanak számot, mint már utaltunk erre; olyan egyedi megoldások rejlenek bennük, melyek mással nem pótolhatók. Főleg, ha a legújabb (digitális) technika is társul hozzájuk; igazán kortárs szemléletű művek szülehetnek alkalmazásukkal. Egy elektronikus vizuális zenei „szótár” bontakozik ki a nevezett mű kapcsán. A formák, mozgások és színek mind az elektronikus hang és mozgókép speciális együttes megjelenésének jellegzetes tárházába illeszkednek. A visszatérő, egyszerű elemek, mint például a párhuzamos vonalak a hangnak megfelelően torzulnak, táncolnak, változnak. A színek az elektronika mással össze nem téveszthető világát erősítik tovább. A hang nyers, még is „hallgatható”, ami talán köszönhető az utómunkának. Amit újból hangsúlyozunk, hogy az audiovizuális mű élőben, tehát valós időben lett rögzítve. Itt találjuk meg a mai DJ/VJ kultúra első megvalósításait, előfutárait, ősproduktumait is. Az elektronikus médiumok megjelenésével lényegében az első pillanattól kezdve a levegőben volt a valós időben való munka, illetve rögzítés lehetősége is (vö. pl. a Vasulka páros vagy Paik ez irányú kísérleteit).

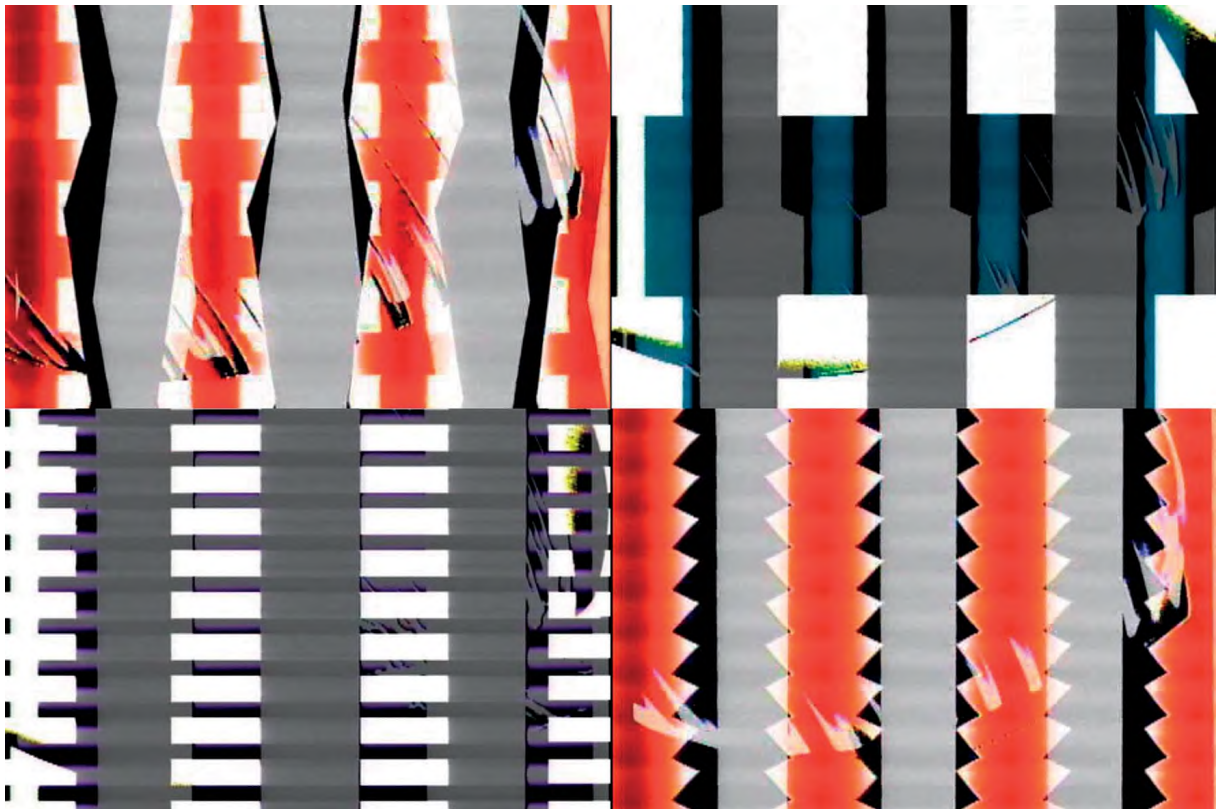
Hasonló technikai alapokra épülő, mai improvizatív (*real-time*) audiovizuális mű Sara Bonaventura *The Left Hand of Darkness* című opusza (04:10 min., é.n.).⁷ A mű a kezek és az élet-halál kettős metaforájából indul ki. A költői gondolat egy analitikusan felépülő művet sejtet, ahol az elektronikus nyelv gazdagsága variálódik, halad valamilyen progresszív irányba. A két kéz aktívan vett részt az akcióban is; az egyik szereplőként, míg a másik a gombok, az audio-video-szintetizátorok tekergetése kapcsán jeleskedett. Az összehangoltság, vagy annak akadozásai teremtik meg az élőben felvett anyag szerkezetét. Tudatosság és véletlen együtt jár itt is; hasonlóan számtalan más művészeti példához. A kéz torzul, egymásba olvad, mint egy földönkívüli testrésze jelenik meg. A sajátos vizuális megjelenést a *Jones Raster Scan* alapozza meg. A Singapore-ban élő művész egy mandarin idézettel zárja munkáját („*It's hard to clap with only one hand.*”).⁸ Mozgóképek és hang kitüntetett pontokon találkozik; ilyen formán erősíti a két médium egymást, létrehozva a találkozásokból egy harmadik, új minőséget.

A harmadik példánk a sorban az amerikai *Eric Souther* élő audio és videó performansa („*Multiplying Muybridge*”, *Squeaky Wheel Film & Media Art Center, 2016*).⁸ A korai analóg médiaeszközök lehetővé tették az élő előadásokat, illetve felvételeket, mint már emlí-

6 <https://vimeo.com/321271610?> (2020. 03. 02.)

7 <https://vimeo.com/341073146?> (2020. 03. 04.)

8 <https://vimeo.com/158201421> (2020. 03. 04.)

5. ábra. Gyenes, Zsolt: *One Minute Signal*. Audiovizuális mű, hibrid technika, 01:11 min., Signal Culture, Owego, New York, USA, 2019. Állóképek a videóból.

tettük. Ezt a sajátos elektronikus interakciót gazdagíthatjuk korunk digitális applikációinak bevonásával. A lehetőségek igen széles horizontra tágulnak, tágultak ki. Muybridge, korszakalkotó, híres, másfél évszázaddal ezelőtt született mozgássorait tördeli egyre jobban szét a művész ebben az alkotásban. Fokozatosan szippantja be egy virtuális örvény a megsokszorozott, emblematikus média-reprezentációkat, Muybridge fekete-fehér képsorait. Folyamatosan „fényréseken” keresztül szemléljük a folyamatot, míg nem a kozmikus világ „elfárad” és vége lesz a közel negyed órás hangkép akciónak. Az ébren álmódnak vége, a „fény-írányított sávokat” felváltja a taps és a mindent megvilágító természetes fény...

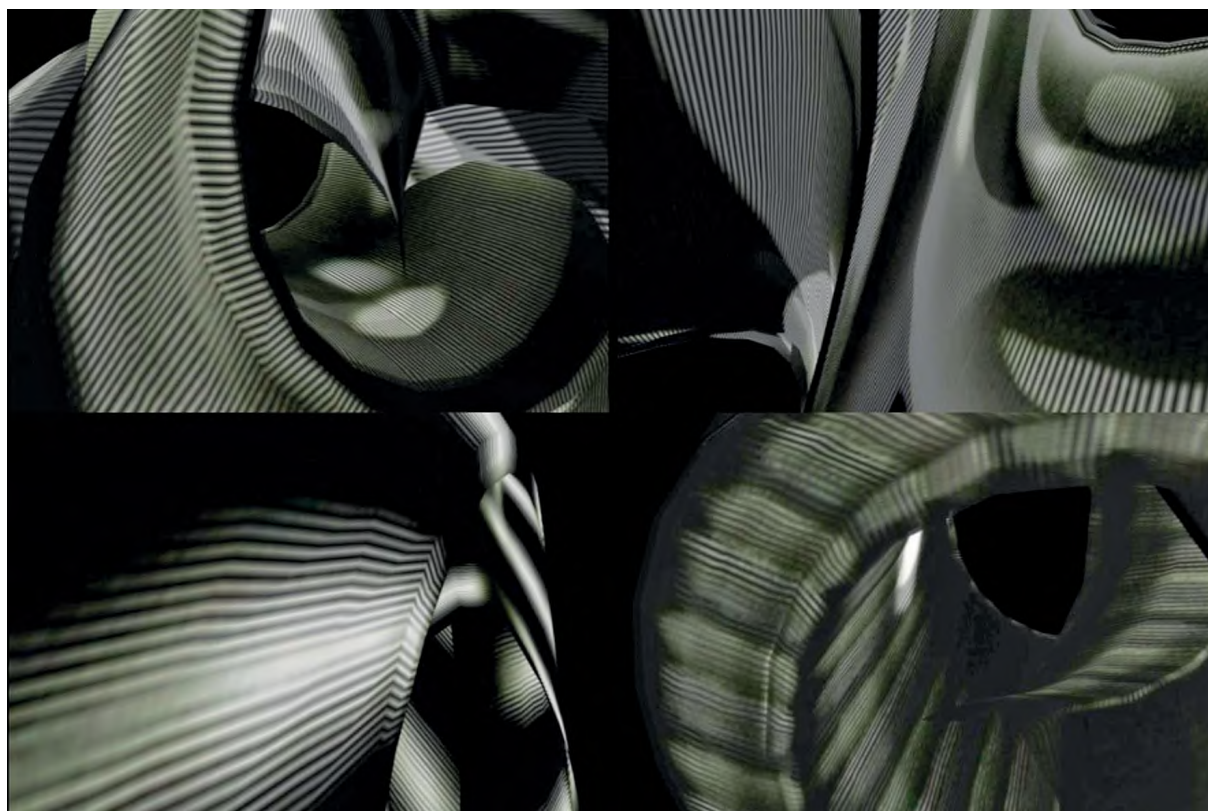
A vetítés mágiája nem tűnik el, végigkíséri az emberiség történetét. Bizonyos szempontból az élő multimédia kapcsán visszatérünk az ősmozizhoz, amikor a gépész kézzel tekerte a vetítő karját, akár ilyen formán irányítva a vetítés ritmusát is. A zongorista valós időben játszott; ahogy a filmet nézte, megélte annak a történéseit is.

Kettő utolsó példánk e sorok írójának néhány újabb, a témához kapcsolódó audiovizuális művét ismerteti. A *One Minute Signal* című rövid opusz a Signal Culture-ben készült, ahol a szerző rezidens művészként tartózkodott.⁹ A mű kísérlet hang és kép megfeleltetésére, ahol a hang generálja a mozgóképet. Az egész mű valós időben került rögzítésre; tehát improvizációnak is

nevezhető. Az analóg technika, melyre a teljes munka épül egy kisebb digitális beavatkozással nyerte el végső formáját (*After Effects*). A már korábban emlegetett klasszikus analóg audio-video technikai megoldásokra, mint például a *Doepfer*, a *Jones Raster Scan* és a *Jones Colorizer/Mixer* „képességeire”, sajátosságaira való építkezés meghatározó kiindulási tényező volt ebben az esetben is. Mi módon lehet valami újat létrehozni ezekkel az eszközökkel? A válasz, a leleményességen túl, még is talán a hibrid megoldásban keresendő; abban, ahogyan sajátos módon a régi és új elválaszthatatlanul összeforr. Az elektronika „régi oldala” a humánus részt képviseli, míg az új, a digitális világ, a gyorsasághoz és pontossághoz köthető.

A hang, mint már említettük volt a kiindulása az anyagnak. Annak *mono* természete miatt két különböző improvizáció került a két különböző hangsávra (*stereo*). A véletlen találkozások új „együtthangzásokat” generáltak. A kép, tehát a hangoknak megfelelően alakult, változott (vizuális zene); így tükrözi annak „esetlegességét”, véletlen találkozásait. A vörös, fekete, fehér és (kékes)szürke színek alkalmazása utal a klasszikus avantgárd jellemző (szín)világára is. A mű síkban marad, az irányok az *x* és *y* koordinátákkal megközelíthetőek, behatárolhatóak. A hang nyers; megfelel a *Doepfer* szintetikus alaphangzásának (*oszillátorok*). A kísérlet végeredménye; egy percig tartó folyamatos, intenzív „jeláradat”, mely audiovizuális kommunikációs formává áll össze. A geometrikus világ, a teljesen abszt-

⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=Gsx0ofpuTJ4> (2020. 03. 07.)

6. ábra. Gyenes, Zsolt: *in_control*. Audiovizuális mű, hibrid technika, 01:57 min., 2019-2020. Állóképek a videóból.

rakt forma (vö. *konkrét művészet*) még inkább a ritmusra, a szerkezetre irányítja a figyelmet; pontosabban a hang és kép viszonyát hangsúlyozza. Ez a „*másik film*” felvállaltan tagadja a megszokott (narratív) formákat; határozott állást foglal társadalmi-kommunikációs világunkban, szélsőséges megjelenésével jelöli ki helyét a nagy „diskurzusban” (5. ábra).

E sorok írójának másik, itt dióhéjban bemutatott műve az *in_control* címet kapta.¹⁰ Alapja, szintén a Signal Culture-ból származik, viszont a 3D hatású „befejezés” már itthon, habár a nevezett amerikai központban kifejlesztett SC applikációval készült. Az analóg alap a már többször emlegetett Doepfer-ekkel indult, majd egy *Wobbulator* adta meg a vizuális alapot, különféle apró „trükkökkel” fűszerezve. Utóbbiak közül kiemelhető egy zárláncba bekötött régi fekete-fehér videokamera használata, mely a Doepfer ritmusra villogó lámpáit is „bekulcsolta” a videoképbe.

Azontúl a digitális „mapping-technika” új dimenziót adott az eredeti műnek (z koordináta belépése). Az analóg rendszer „hibái”, – mint például az alacsonyabb felbontás; ennek következtében egy festőbb megjelenés, vagy a színek sajátos monokromitása a steril digitális „trükkökkel” együtt. – egy „emberközelibb” megjelenést tesznek lehetővé. Ez az utóbbi az, amit az analóg világból annyira szeretünk. A pontosságot és gyorsaságot pedig, tehát hozzáteszi a legújabb technika (6. ábra). A kézi és gépi megvalósítás, az analóg és digitális természet, nem csak a megvalósítás kapcsán meghatározó, hanem a kommunikáció, „mondanivaló” szempontjából is. A mű többszörösen önmagára utal (vissza). Az is (újból) hangsúlyozható, hogy a különféle médiumok fúziója új művészeti minőség kialakítását teszi lehetővé. Ez az a pont, ahol kiemelhető az is, hogy ettől a hibrid természetű gesztustól válhat többek között napjainkban hitelessé az ilyen jellegű mű; ettől alakulhat maivá, – csak itt és most elkészíthetővé.

¹⁰ <https://vimeo.com/385239366> (2020. 03. 07.)

KÖNYVISMERTETÉS

Horváth Szilvia és Kiss Magdolna: Pannoniai fürdőkalauz. 2019.
Kaposvár – Pécs. (Vivarium Fontium, Tom. 9.)
ISBN: 978-615-5687-02-0; ISSN: 1588-4422

GÁBOR OLIVÉR

Janus Pannonius Múzeum, H-7621 Pécs, Káptalan u. 5.,
e-mail: gabor.oliver67@gmail.com

A 315 oldal terjedelmű, kemény borítású, színes illusztrációkkal készült könyv az NKA támogatásával készült. A szerzők az eredeti antik és későbbi forrásokat Liviustól Bórbanszületett Konstantinig kimerítően felhasználták (pp. 259-263). A könyvet geológiai, balneológiai, régészeti térképek illusztrálják (belső borítók, ill. pp. 63-66, 86, 114-115, 122, 130, 136, 149, 190, 214), melyek földrajzilag is jól átláthatóvá teszik a források és fürdők elhelyezkedését. A táblázatok és felosztások rendszerbe szedve mutatják a leírkat (fürdőtípusok: pp. 43, 58; lelőhelycsoportok Tatán: p. 123; hálaadó feliratok: pp. 243-244), a rekonstrukciós rajzok és alaprajzok pedig a közérthetőséget segítik. A leghitelesebbek azonban mindig a korabeli ábrázolások és a tárgyi leletek, melyekből szintén bőséges kínálatot kapunk a képeken.

A bevezető megadja, hogy a téma feldolgozásához mely tudományágak ismereteit kellett felhasználni (geológia, balneológia, régészet, epigráfia, turisztika). A mű rögzített célja, hogy az egykori Pannonia területén ma található fürdők római előzményeit felkutassa és közreadja. Mindez nem irreális feladat, mivel ezek a vizek korszakoktól függetlenül már a régmúltban ismertek lehettek: „...a Kárpát-medence gyógyvizeit a római hódítás előtt itt élt bronzkori, vaskori népek többé-kevésbé föltárták...” (p. 10).

A következő fejezetek is az olvasónak a témába való bevezetését segítik. Megismerkedhetünk Pannonia helyzetével a Birodalmon belül (pp. 11-16), valamint építészeti alapokig részletező képet kapunk a római kori higiénéről és vízépítéséről: vízvezetékek, forrásfoglalások, forrásszentélyek, nympheumok, kutak, vízmerítő tornyok, levegőztető tornyok, csatornák, ülepítő medencék, vízelszívók és főleg fürdők (pp. 17-40). A könyv külön részben tárgyalja a római fürdőkultúrát (pp. 41-56). Láthatjuk a különböző fürdőtípusokat, a fürdők részeit, személyzetét, a fürdés menetét (szertartását) és eszközeit (törölköző, toalettkészlet, kenőcsök, illatszerek, fürdőszivacs, strigilis/nyeles vakaró, kancsó, merítő, fésű, borotva, fodrászeszközök, tűkör, szőrcsipesz, fülkanál, körömszelő). Továbbá a fürdéshez csatlakozó időtöltéseket: masszázst, testgyakorlást, ünnepélyt, szakrális szertartást, evés-ivást, könyvtárhasználatot, prostitúciót, stb.

A III. fejezetben (pp. 57-60) a pannoniai fürdők csoportosítása egy jól átlátható táblázatban összegző-

dik (tisztasági fürdők, gyógyfürdők, közfürdők, katonai fürdők, magánfürdők, gőzfürdők), és felvezetést ad a könyv legfontosabbnak tekinthető részéhez, a katalógusghoz. A pannoniai gyógyfürdők kutatását bemutató IV. fejezetben (pp. 61-82) pedig megismerkedhetünk a különböző termálvizek és gyógyvizek jellegeivel, az azokról szóló ókori írott és tárgyi forrásokkal és szakirodalommal.

Az V. és egyben legterjedelmesebb fejezet adja a könyv érdemi részét, a pannoniai gyógyfürdők katalógusát (pp. 83-224). A 118 címszó óriási gyűjtőmunka eredménye, hiszen a vízforrást vagy gyógyvizet rejtő helyszínek ókori emlékeit az egykori Pannonia területén osztozkodó 6 mai ország (Magyarország, Szerbia, Horvátország, Ausztria, Szlovákia) szakirodalmának alapos megismerése révén lehetett csak bemutatni. Ezeken a lelőhelyeken az egyes források és fürdők antik használatára néha egyértelmű bizonyítékok vannak (pl. épületmaradvány, forrásfoglalás, vízvezeték, stb.), máskor csak közvetett bizonyítékok (római leletek vagy írásos említés), esetleg csak sejtések (római lelőhely megléte a környéken). A rengeteg feltételezhető fürdő és gyógyfürdő alapján megállapítható, hogy Pannonia fürdőkultúrája nem maradt el a Római Birodalom központi területeitől, sőt a késő antik birodalmi székhely Konstantinápoly városát felül is múlta. Magyarországot tekintve egyébként idővetületében is érdekes képet láthatunk. Fejlett fürdőkultúrával rendelkező korszakok a római időszak és a török kor voltak, míg az őskor és a középkor időszeink inkább mélypontokat jelentettek e tekintetben. Érdekes tény, hogy az antik kor embere a forrásokhoz, vizekhez szakrális attitűddel közeledett, hiszen rengeteg szentély, oltár, templomocská és áldozati tárgy került elő a közelükben. Másrészt a fürdés menete is gyakran olyan rituális szertartásrendet követett, ami a mai ember számára már kevésbé fontos. Harmadrészt a fürdők emlékeiből kiderül, hogy nem csupán tisztulás, de gyógyulás, sport, szórakozás, sőt étkezés, gyűlés és akár bíráskodás céljára is használhatták őket.

A katalógus után következő lezáró részek már nagyobb vonalakban mutatják be a provincia római kori fürdőhasználati szokásait. A gyógyturizmus és a hozzá kapcsolódó vendéglátóipar témája ma is éppen olyan aktuális, mint 1500–2000 évvel ezelőtt volt, de annak

vallásos jellege nélkül (VII. fejezet: pp. 226-250). Végül az utolsó fejezet (VIII. fejezet: pp. 251-258) a római fürdő kultúra utóéletét mutatja be, ami meglepő módon szórványosan még a „barbárok” idején (népvándorlás kora, 5-10. század) is megmaradt. A középkorban pedig már új fürdő kultúrával új világ született, ám a források és fürdők helyei természetesen ugyanazok maradtak (ld. Császárfürdő, Lukács-fürdő, Baden bei Wien, stb.).

A könyv nem teljesen lezárható jellege a kutatás állásából adódik. A forrásokkal és fürdőkkel rendelkező lelőhelyeknél megadott római régészeti nyomok csupán tájékoztató jellegűek lehetnek, mivel a kutatottság mértéke helyszínenként nagyon különböző. Előfordulhat, hogy jelentéktelenebb vízforrások körül hemzsegnék az antik régészeti jelenségek ugyanakkor néhány jelentősebb fürdőt még nem sikerült megtalálni. Nagyon szeretnénk például felfedezni Onogesius fürdőjét (PRISCUS), hiszen akkor egyben megtalálnánk Attila városát is, ami nyilvánvalóan nem Aquincum volt (ANONYMUS).

A könyv egyenetlenségét a struktúra adja. Több szerzős művek esetében ugyanis előfordulhat az átfedés. Mivel a különböző fejezeteket a szerzők néha külön-külön írták, ezért megtörténik, hogy olvasás közben ugyanazzal az antik forrásidézettel többször is találkozunk. Ezek az írott források azonban természetesen kihagyhatatlanok, hiszen mindig a legautentikusabb hivatkozást jelentik, és hát persze a Pliniusokból sosem elég.

Témája korszakokon átívelő és olyan nagy volumenű, hogy akár a folytatása is elképzelhető lenne. A teljesség igénye nélkül fel is sorolok néhány, a régi vizekkel foglalkozó lehetséges témakört, amikkel érdemes lehet továbbvinni a pannoniai vizek kutatását:

1. Az antik források és gyógyvizek kutatása folytatódhatna azok kora középkori, illetve középkori történetének bemutatásával is. Erre példa a 870 körül íródott *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. vitairat, ahol a benne szereplő *Temperch* helynév jelentésének megfejtése akár meleg vizű forrásról vagy fürdőről is tanúskodhat (J. SCHWING: *War auch das östliche Pannonien des 9. Jahrhunderts Karolingisch?* In: *Visy* 75. 2009. 457-468. Pécs. 464- 465.)

2. A korai keresztény rituális vízhasználat történetének részletesebb kifejtése is érdekes témákat adhatna. Ilyenek például a Bethesda-hagyományok (JN 5,2-4), a vályús templomok (R. SÖRRIES, *Christliche Archäologie compact*. 2011. Wiesbaden. 403-405), a rituális mosdások és keresztelőmedencék, vagy éppen a temetői szertartásos vízhasználat kérdései (O. MARUCCHI – H. VECCHIERELLO, *Manual of Christian Archeology*. 1935. New Jersey. 145, 147, 152).

3. Amikor a víz nem áldás, hanem csapás: harc a vízzel. Pl. a Mecsek-hegység lábainál felépült Sopianae municipium teljes történetét végigkíséri a hegyről lezúduló állandó és időszakos vizek elvezetésének kényszere. A város fölött római kori forrás-galériát lehetett rekonstruálni (KRAFT J., *A pécsi ókeresztény temető geológiája és felszínének fejlődése*. Örökségi Füzetek, 5. 2006. Pécs. 75-76.), illetve olyan árokrendszerek kerültek elő, melyek inkább elvezették a felesleges vizeket a várostól (GÁBOR O., *Sopianae késő antik temetői épületei*. 2016. Kaposvár-Pécs, 154-158.).

A könyv közérthető és ismeretterjesztő jellegű. Ajánlható bármely olvasónak, megértése a szerzők fogalommagyarázatainak köszönhetően nem igényel mélyebb klasszikus műveltséget.